

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA

Centar za ekonomska istraživanja

**STANOVNIŠTVO
I
RAZVOJ**

BEOGRAD, 2012

Uređivački odbor:

Prof. dr **Veselin Vukotić**, predsednik uređivačkog odbora

Prof. dr **Slobodan Maksimović**

Dr **Vladimir Goati**

Dr **Danilo Šuković**

Dr **Veljko Radovanović**

Izdaje:

Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka

Za izdavača:

Dr **Danilo Šuković**

Izdavanje ove knjige finansijski su pomogli:

Ministastvo prosvete i nauke

„Telekom Srbija“, a.d.

Štampa:

Kuća štampe plus, Zemun

stampanje.com

Tiraž:

400

ISBN: 978-86-7093-140-4

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314.114(082)
338.1(082)

STANOVNIŠTVO i razvoj / [uređivački odbor
Veselin Vukotić ... [et al.]. - Beograd :
Centar za ekonomska istraživanja Instituta
društvenih nauka, 2012 (Beograd : Kuća štampa
plus). - 372 str. : graf. prikazi, tabele ;
25 cm

Tiraž 400. - Str. 9: Predgovor / Danilo
Šuković. - Napomene i bibliografske reference
uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. -
Abstracts.

ISBN 978-86-7093-140-4

1. Вукотић, Веселин [члан уредничког одбора]
а) Демографски развој - Зборници б)
Привредни развој - Зборници
COBISS.SR-ID 190853900

© 2011. Institut društvenih nauka - Centar za ekonomska istraživanja

Sva prava zadržana. Nijedan deo ove knjige ne može biti reprodukovan, presnimavan ili prenošen bilo kojim sredstvom, elektronskim, mehaničkim, za kopiranje, za snimanje ili na bilo koji drugi način, bez prethodne saglasnosti izdavača.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
<i>Veselin Vukotić</i>	
DEMOGRAFSKE MEGAPROMJENE	11
<i>Mirjana Rašević</i>	
ODGOVOR SRBIJE NA DEMOGRAFSKE IZAZOVE: STANJE I OČEKIVANJA	20
<i>Maja Baćović</i>	
STANOVNIŠTVO I EKONOMSKI RAZVOJ CRNE GORE U XXI VIJEKU	29
<i>Ljubomir Madžar</i>	
STARENJE STANOVNIŠTVA KAO ZAPREKA INSTITUCIONALNOM RAZVOJU	40
<i>Danilo Šuković</i>	
TRŽIŠTE RADA I UTICAJ STANOVNIŠTVA NA RAZVOJ.....	52
<i>Kosta Josifidis</i>	
<i>Alpar Lošonc</i>	
POPULACIJA I RAZVOJ KAO NE-NEUTRALNI KONCEPTI	62
<i>Petar Đukić</i>	
STANOVNIŠTVO I DEMOGRAFSKO - EKONOMSKI RAZVOJ: SVET I SRBIJA.....	73
<i>Slobodan Vukićević</i>	
RAZVOJ DRUŠTVA I DEMOGRAFSKI RAZVOJ.....	90
<i>Petar Ivanović</i>	
<i>Dragana Rađević</i>	
DA LI JE MALTHUS BIO U PRAVU?	102
<i>Miroslav Prokopijević</i>	
STARENJE STANOVNIŠTVA EVROPSKE UNIJE.....	112

Maja Drakić-Grgur

Ivana Stešević

DEMOGRAFSKI TRENDovi, PENZIONA REFORMA I TRŽIŠTE RADA U CRNOJ GORI	118

Igor Lukšić

O STRUKTURNIM REFORMAMA U CRNOJ GORI	129

Marko Backović

Zoran Popović

ANALYSIS OF THE MODEL OF POPULATION GROWTH AND EQUILIBRIUM OF ECONOMIC SYSTEM.....	138

Neven Cvetićanin

POLITIKA ŽIVOTA NASUPROT POLITICI ODUMIRANJA – PSIHO-SOCIOLOŠKA ANALIZA NEGATIVNIH DEMOGRAFSKIH TRENDova KOJIMA JE IZLOŽENO SRPSKO DRUŠTVO	149

Milan Šojić

Milivoje Ilić

„RAST STANOVNIŠTVA I OGRANIČENE KOLIČINE PITKE VODE”	161

Dragana M. Đurić

UTICAJ DEMOGRAFSKIH PROMENA NA SVETSKU EKONOMIJU	170

Nada Raduški

MIGRACIJE SELO-GRAD I NEGATIVNE IMPLIKACIJE NA RAZVOJ POLJOPRIVREDE SRBIJE	178

Dejan S. Miletić

Emina Jeremić Marković

MIGRACIJA STANOVNIŠTVA SRBIJE KAO ŠANSA I/ILI OPASNOST U USLOVIMA GLOBALIZACIJE SVETA.....	185

Zorica Mršević

INSITUCIONALNI ODGOVOR NA STARENJE STANOVNIŠTVA U SRBIJI	194

Sreten Jelić

Živko Surčulija

MIGRACIJSKE TENDENCIJE STANOVNIŠTVA NA RELACIJI SELO- GRAD U SRBIJI	202

<i>Vladimir Marinković</i> <i>Darko Marinković</i> OD STANOVNIŠTVA DO LJUDSKIH RESURSA	212
<i>Miodrag Vujošević</i> O ODNOSU DEMOGRAFSKOG RASTA I REGIONALNOG RAZVOJA U PROSTORNOM PLANU REPUBLIKE SRBIJE (2010): JEDAN KRITIČKI OSVRT	222
<i>Milica Daković</i> "DEMOGRAFIJA I ENERGIJA"	231
<i>Milika Mirković</i> <i>Vojin Golubović</i> TROŠKOVI KOJE IZAZIVA STARENJE STANOVNIŠTVA I UTICAJ NA KONKURENTNOST EKONOMIJE	238
<i>Ivan Jovetić</i> CIVILIZACIJA I TERORIZAM	247
<i>Predrag Petrović</i> IZVOZ, EKONOMSKI RAST, STANJE I PERSPEKTIVE NEZAPOSLENOSTI	257
<i>Milica Daković-Tadić</i> KODEKS PROFESIONALNE ETIKE ZA OVLAŠĆENE JAVNE RAČUNOVOĐE U KONTEKSTU EKONOMSKOG RAZVOJA.....	267
<i>Dušan Mojić</i> MLADI I BLOKIRANI RAZVOJ DRUŠTVA SRBIJE TOKOM POSLEDNJE DEцениJE 20. VEKA	274
<i>Marija Orlandić</i> PROMJENA BROJA STANOVNIKA I ODRŽIVI RAZVOJ	282
<i>Predrag Živković</i> SLIJEPI KOLOSJEK DRUŠTVENIH PROMJENA I BUDUĆNOST MODERNE PORODICE.....	290
<i>Milorad Božić</i> <i>Ivana Božić Miljković</i> OBRAZOVANJE STANOVNIŠTVA I EKONOMSKA KONKURENTNOST	298

Dragutin Babić

NACIONALNOMANJINSKA PRAVA U HRVATSKOJ I RAVNOPRAVNOST NACIONALNIH MANJINA SA HRVATIMA (EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE: ČESI, MAĐARI, SLOVACI, SRBI)	311

Tatjana Vujović

PROMJENE U RASPROSTRANJENOSTI STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI (KONCENTRACIJA U GRADOVIMA) I SOCIO-PATOLOŠKE POJAVE	321

Aleksandar Vukić

POLOŽAJ NACIONALNIH MANJINA U HRVATSKOJ NA DUGOM PUTU U EUROPSKU UNIJU	331

Nada Šakotić

UTICAJ INTEGRACIJE NA SOCIJALNI RAZVOJ DJECE SA USPORENIM KOGNITIVNIM RAZVOJEM	340

Ivana Ostojić

ZNANJE KAO FAKTOR LJUDSKOG KAPITALA I EKONOMSKOG RAZVOJA	348

Jelena Zvezdanović

REGIONALNE RAZLIKE NA TRŽIŠTU RADA U SRBIJI	356

Rade Šarović

Obrad Samardžić

REGIONALNI RAZVOJ I PROMJENE U SEOSKOJ PORODICI CRNE GORE.....	364

Preduzeće za telekomunikacije Telekom Srbija a.d. pruža korisnicima:

- sve vrste fiksnih telekomunikacionih usluga,
- usluge prenosa podataka, telematske usluge, usluge sa dodatnom vrednošću, ISDN usluge, usluge inteligentne mreže, fiksne satelitske usluge, fiksne usluge za korišćenje standarda DECT, usluge Interneta, multimedijalne usluge,
- usluge mobilne telefonije,
- održavanje i popravku telekomunikacionih postrojenja i mreže.

Pored spomenutih, poslovanje „Telekom Srbija“ obuhvata i prostorno i urbanističko planiranje, projektovanje i gradnju telekomunikacionih objekata, usluge prenosa podataka, ISDN, ADSL i Frame Relay usluge za poslovne sisteme i biznis korisnike i usluge direktnog pristupa Internetu, iznajmljivanje Internet portova, telehousing usluge, usluge besplatnog poziva, univerzalnog pristupnog broja, poziva sa dodatnom tarifom i glasanja telefonom.

w w w . t e l e k o m . r s

PREDGOVOR

Veličina populacije, gruba stopa nataliteta i mortaliteta, smrtnost dece i posebno očekivani životni vek u bliskoj su vezi sa nivoom blagostanja u društvu koje može da se ustanovi na više načina (pokazatelji tog blagostanja su visina dohotka po glavi stanovnika, standard ishrane, standard zdravstvene zaštite i još mnogo toga). Na taj način, u zemljama sa visokim prosečnim dohotkom stanovništvo se, po pravilu hrani bolje i ima bolju medicinsku zaštitu nego u zemljama sa niskim prosečnim dohotkom.

Kako je profesor Robert Fogel to istakao u govoru koji je održao kada mu je 1993. godine dodeljena Nobelova nagrada, između smanjenja smrtnosti dece i uvećanja radnog učinka i dohotka po glavi stanovnika postoji dugoročna veza koja se u XX veku pokazala kao izuzetno značajna.

Mi živimo u vremenu izuzetno ubrzanog demografskog rasta. Sredinom osamnaestog veka na svetu je bilo oko 700 miliona ljudi, jedan vek kasnije taj broj je povećan na jednu milijardu, da bi 1940. godine bilo oko 2 milijarde stanovnika, a danas ima preko 7 milijardi ljudi na svetu. Prirast stanovništva je eksponencijalan. Brzo povećanje stanovništva nameće ogroman pritisak, kako na prirodne resurse tako i na fizičku infrastrukturu.

U nekim delovima sveta stanovništvo se brzo povećava a u nekim, kao što je to slučaj sa našom regijom, rapidno opada. Obe ove tendencije, iako različitog usmerenja, nose sa sobom velike izazove.

Sadašnja kretanja, ukoliko se nesmetano nastave nose sa sobom ozbiljne rizike po buduće blagostanje ljudskog društva u svetu. Za sve nas, od presudne je važnosti koliko brzo i kreativno možemo da reagujemo na ove izazove.

Ovaj dvadeset drugi zbornik, Centra za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka* je upravo posvećen ovom sve složenijem odnosu populacionih promena i ekonomskog razvoja.

Danilo Šuković

* Centar je od 1989. godine organizuje Naučni skup i objavljuje zbornik radova. Do sada su održani sledeći skupovi:

1. Privredna reforma i ekonomska (re)definicija socijalizma (1989);
2. Socioekonomske prepreke reformi (1990);
3. Transformacija svojinskih odnosa – teorijski i empirijski aspekti (1991);
4. Institucionalna infrastruktura u tranziciji ka tržišnoj ekonomiji (1992);
5. Plasmani banaka i zaštita bankarskog kapitala u uslovima sankcija i hiperinflacije (1994);
6. Zastoji u jugoslovenskoj tranziciji (1995);
7. Svojina i slobode (1996);
8. Ekonomija i demokratija (1997);
9. Ekonomija i pravo (1998);
10. Sistem i korupcija (2000);
11. Globalizacija i tranzicija (2001);
12. Tranzicija i institucije (2002);
13. Politika i slobode (2003);
14. Kultura i razvoj (2004);
15. Pojedinaac i država (2005);
16. Biznis i država (2006);
17. Ekonomija i sociologija (2007);
18. Moral i ekonomija (2008);
19. Kriza i globalizacija (2009);
20. Kriza i razvoj (2010);
21. Balkan i Evropska unija (2011).

DEMOGRAFSKE MEGAPROMJENE

APSTRAKT

Stanovništvo svijeta je u brzom porastu. Da li je svijet pripremljen za konsekvence? Da li su pojedine zemlje pripremljene za konsekvence? Da li su Crna Gora i Srbija, u kojima je evidentan usporeni rast stanovništva pripremljene za ovakve demografske megatrendove? Ako je svijet sve više »flat«, kako kaže Thomas Friedman, kako će izgledati nova »preraspodjela« stanovništva u svijetu? Da li će se istorija migracija stanovništva u svijetu ponavljati? Da li i u kojoj mjeri je proučavanje stanovništva i demografije u Crnoj Gori i Srbiji zanemareno, uprkos činjenici da se na nekim univerzitetima Demografija izučava kao poseban predmet, što je činjenica koja hrabri? Sve su ovo pitanja o kojima se raspravlja u ovom radu.

Ključne riječi: *demografija, stanovništvo, migracije, globalizacija, organizacija države, preduzetništvo*

ABSTRACT

World population is growing rapidly. Is the world prepared for the consequences? Are certain countries prepared for the consequences? Are Montenegro and Serbia, as countries with evidently slow population growth, prepared for new demographic megatrends? If world is becoming more "flat", as Thomas Friedman says, how will new "distribution" of population in the world look like? Is the history of world migrations going to repeat? Have we and how much neglected demographic research in Montenegro and Serbia, despite the fact that Demography courses are organized at some universities, which is encouraging fact? All these issues are discussed in this paper.

Key words: *demography, population, migration, globalization, state organization, entrepreneurship*

UVOD

Stanovništvo svijeta je u brzom porastu. Da li je svijet pripremljen za konsekvence tog porasta? Da li se to isto pitanje može postaviti i za pojedine države?

Stagnacija broja stanovnika, odnosno usporeni porast stanovništva Srbije i Crne Gore je decenijama evidentan. Da li smo pripremljeni za konsekvence ovih lokalnih demografskih megatrendova?

Ako svijet sve više postaje *flat* (Tomas Freedman), kakva će izgledati nova »preraspodjela« stanovništva u svijetu? Da li će *flat* svijet omogućiti velike migracije iz gusto naseljenih i brzo rastućih dijelova svijeta, prema onima u kojima je stanovništvo u stagnaciji ili padu? Odnosno, da li će se istorija migracije stanovništva u svijetu ponavljati? Npr. seljenje stanovništva iz Azije prema Evropi, kao što je to bilo 1000 godina prije Hrista?

Zašto je proučavanje stanovništva u Srbiji i Crnoj Gori zanemareno? Izuzeci su da se npr. na fakultetima izvodi nastava iz predmeta Demografija... Sve manje je projekata istraživanja iz ove oblasti. Zašto?

1 Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, UniverzitetUDG, Podgorica; Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica; Institut društvenih nauka, Beograd

Postoje različite podjele i klasifikacije megatrendova koji će oblikovati svijet u sljedećih nekoliko decenija. Najčešće se »projekcije« protežu do 2050. godine. Zašto do 2050? Iz mehaničkih razloga. To je polovina prvog vijeka milenijuma. Mislim da je to izraz sve veće svjesnosti da je ovaj model organizovanja civilizacije istrošen. Slijedi nova velika tranzicija u svjetskim razmjerama. Da li će ona biti tako bezbolna, kao što predviđa Thomas Friedman, ili konfliktna i turbulentna, kako piše Žak Atali, za svrhe diskusije u ovom radu i nije toliko važno... Važno je shvatiti da jedan svijet nestaje... To ne znači da je došao kraj svijeta... Ne... Nastaje novi svijet! Nepredvidiv...

Koje će ga globalne sile (megatrendovi) oblikovati u najskorijoj budućnosti?

1. **Stanovništvo**, odnosno promjene u stanovništvu. »Demografska ploča« je jedna od onih na kojoj organizujemo naše živote, naša društva i države, jer mi ne živimo u nekom vakumu već u realnom svijetu. Nažalost, kao i naši davni preci, živimo sa nekim mitovima koji nam, za razliku od naših predaka ne pomažu da shvatimo svijet. Tipični mit savremenog čovjeka je mit o nacionalnoj državi i njenoj vječnosti, i što je posebno opasno, da je država ta ploča na kojoj živimo. Demografska ploča oslanja se na ploču planete Zemlje i ako dođe do sudara ploča, država će teško izdržati da ostane u današnjoj formi. Riječju, demografske promjene ozbiljno nagrizaju sadašnju organizaciju društva, uključujući i državu.
2. Druga snaga, koja sve više postaje prva jesu **resursi**, odnosno sve veća tražnja za resursima usljed rasta stanovništva i razvoja novih tehnologija. Zapravo, ova snaga uključuje ljudsku tražnju za prirodnim resursima, uslugama i »gene pool« naše planete. Prirodni resursi se odnose na hidrokarbonate, minerale, rijeke, obradivu zemlju, šume.... Prirodne usluge koje su esencija života na zemlji kao što je fotosinteza, apsorpcija ugljen dioksida od strane okeana... I na kraju diverzitet - očuvanje diverziteta gena svih živih bića na zemlji.
3. Treća snaga oblikovanja svijeta je **globalizacija**. I pored mnoštva definicija ovog pojma sveo bih je na pojam ukidanja granica, odnosno na ekonomske, socijalne i tehnološke procese koji čine svijet više međusobno povezanim i međuzavisnim. Za sve antiglobaliste Thomas Friedman ima pitanje: »Gdje ste bili kada je svijet postajao ravan (*flat*)?«. Ovo je Friedmanova jednostavna metafora za otvorenost i »ravnjanje« globalnog terena, za trgovinu i mobilnost rada i kapitala sa ciljem maksimizacije efikasnosti i profitabilnosti, odnosno dolaska do najdaljih »čoškova u svijetu« gdje su resursi i rad najjeftiniji.
4. Četvrta snaga su **klimatske promjene**. Klima je uostalom oblikovala ovaj svijet. Taj proces se nastavlja i danas: ljudska industrijska aktivnost mijenja hemijsku kompoziciju atmosfere, tako da dolazi do porasta temperature i posljedica koje ta činjenica izaziva. Još je 1820. godine francuski matematičar Furije dokazivao da je Zemlja mnogo toplija nego što bi trebala da bude u odnosu na njenu daljinu od Sunca. Bez tog pojasa gasova naša planeta bi postala »ledena kutija« kao što su Mjesec i Mars... Da li ova činjenica naglašava potrebu sve većeg izučavanja izazova meteorologije i njenog uticaja na buduće ekonomske aktivnosti?...

Ukoliko prihvatimo da ove četiri snage oblikuju svijet na ovoj planeti, da li se onda ostavlja mogućnost za njihovo ignorisanje? Ili je priznavanje ovih snaga osnov vjere da trebamo prići izgradnji novog svijeta - razvijajući novi konstruktivizam i jačajući današnju birokratsku logiku pristupa životu? Da li možda umjesto birokratskih odgovora na ove promjene (»sve staviti pod kontrolu pametnih birokrata«) trebamo tražiti **kreativno prilagodavanje**? Da li nam treba više vizije i više »učenja od budućnosti«? Zar ove oblikujuće

snage naše budućnosti već ne pružaju određenu »aromu budućnosti« kojoj se moramo prilagođavati, ali i zahvaljujući ljudskom mozgu, kroz tehnološke inovacije te promjene prilagođavati sebi?

DEMOGRAFSKI MEGATRENDOVI

1. **Ubrzanje rasta svjetskog stanovništva** - Dana 31. oktobra 2011. godine svijet je slavio sedmo-milijarditog stanovnika na planeti zemlji. Nargis Kumar rođen u Indiji je bio na svim svjetskim TV. Ceremonija rođenja šesto-milijarditog stanovnika Zemlje, Sarajlije Adnana Nevića, bila je 12. oktobra 1999. godine. Upravo na dan ceremonije rođenja sedmo-milijarditog stanovnika Zemlje u Indiji, Adnan je slavio svoj 12. rođendan. Za svega 12 godina stanovništvo svijeta je poraslo za jednu milijardu. Toliko je godina trebalo da svjetsko stanovništvo poraste sa 5 na 6 milijardi (1987-1999). Za 24 godine svjetsko stanovništvo se povećalo za dvije milijarde.

Kakvom brzinom je raslo svjetsko stanovništvo u prošlosti?

Za prvu milijardu stanovnika planeti Zemlji je trebalo 250.000 godina - taj broj je postignut oko 1800. godine. Za sljedeću milijardu bilo je potrebno oko 100 godina. Svijet je oko 1917. godine imao 2 milijarde. Za dosadašnjeg života moje majke (87) broj stanovnika na svijetu je porastao za 5 milijardi, odnosno 2.5 puta. Procjena je da će svjetsko stanovništvo 2050. godine brojiti više od 9 milijardi stanovnika.

Kakve će posljedice na ekonomski, politički, socijalni život imati ova demografska eksplozija? Da li vjerujemo da će sve ostati isto - samo će »rezervoar stanovništva« biti puniji u sadašnjim granicama država, slično vodi u hidroakumulacionim jezerima, ili će doći do prelivanja brane - odnosno naseljavanja novih teritorija, na kojima je demografski pritisak manji? Da li će administrativne granice zaustaviti prirodnu snagu života novog, brojnijeg stanovništva ili će migracije mijenjati svijet, odnosno distribuciju stanovništva u svijetu?

2. Rast ukupnog stanovništva je **regionalno neravnomjeran**. Neke sada mnogoljudne zemlje su dostigle svoj maksimum i za očekivati je stagnaciju ili pad njihovog stanovništva. Tako stanovništvo Rusije opada od 1995. godine, stanovništvo Japana je dostiglo maksimum 2010. (oko 200 miliona), dok će, prema procjenama Kina dostići maksimalan broj stanovnika 2025. godine (oko 1.4 milijardi). Čak se i stanovništvo Indije (koje će od 2020. biti najbrojnije na svijetu) oko 2050. dostići maksimum na oko 1.7 milijardi.

Sa druge strane doći će do enormnog rasta stanovništva u nekim zemljama. Npr. Nigerija je 1970. godine imala 57 miliona stanovnika. Ali već 2050. godine Nigerija će imati oko 389 miliona stanovnika i stići SAD u broju stanovnika. Tanzanija raste još brže - sa 14 miliona u 1970. na oko 139 miliona u 2050. Od 2100 Nigerija, odnosno Tanzanija će biti treća, odnosno peta zemlja svijeta po broju stanovnika.

3. **Odnosi između broja stanovnika po kontinentima** će se drastično mijenjati. Azija će zadržati status najmnogoljudnijeg kontinenta sa oko 50% svjetske populacije. Ali, to je veoma značajan pad jer je 2000. godine u Aziji živjelo oko 2/3 svjetske populacije. Početkom ovog milenijuma Evropa i Afrika su imale približno isti broj stanovnika. Godine 2050. stanovništvo Afrike će biti 3 puta brojnije od stanovništva Evrope. Od oko 2.3 milijarde rasta stanovništva do 2050. godine, pola će biti u Africi.
4. Iako raste, **svjetska populacija stari**. Stanovništvo starije od 65 godina će se udvostručiti, sa 8% u 2000. na 16% u 2050. Medijana starosti će porasti sa 30 na oko 38 godina u 2050. godini. U mnogim razvijenim zemljama očekivano trajanje života će biti oko 100 godina.

5. Sve brojnije i sve starije stanovništvo svijeta živjeće u **urbanim sredinama**. Sada oko 50% svjetske populacije stanovništva živi u gradovima. U 2050. godini u gradovima će živjeti oko 70% svjetske populacije, odnosno oko 6.5 milijardi će živjeti u gradovima, što je veličina svjetske populacije iz 2005. godine. Od 2025. godine svijet će imati 30 megapolisa (gradova većih od 10 miliona stanovnika) za razliku od 1950. godine, kada su postojala samo dva - Njujork i Tokio. Ipak, Mc Kinsey Consulting, predviđa da će najbrži ekonomski rast biti u gradovima sa 10 i manje miliona stanovnika. Registrovali su oko 400 takvih gradova koji će nositi razvoj u razvijenim zemljama.
6. Demografski megatrendovi će imati **uticaj i na porodicu** - njenu veličinu i srednje trajanje života. U 1950. godini svijet se sastojao od dvije potpuno različite grupe zemalja - bogatih i siromašnih. Stanovništvo u siromašnim zemljama je imalo kraće srednje trajanje života (oko 37 godina u prosjeku) i mnogo veće porodice, sa često 6 i više djece. Godine 2050. će takođe biti bogatih i siromašnih zemalja, ali u smislu životnog vijeka i veličine porodice neće postojati tako čvrsto distancirane grupe. Proces konvergencije je otpočeo i rezultiraće sa porodicom sa dva djeteta i životnom vijekom preko 70 godina u svim zemljama svijeta.

DEMOGRAFSKI MEGATRENDOWI - KONSEKVENCE

Kakve će konsekvence imati navedeni demografski megatrendovi?

Naravno, odgovor će, siguran sam, biti rezultat sve češćih, obuhvatnijih, i dubljih istraživanja u narednim decenijama. Oblast demografskih istraživanja će se sve više razvijati - možda će se vratiti popularnost ovih istraživanja iz šezdesetih godina prošlog vijeka, što je važna informacija za mlade ljude orijentisane na istraživanja.

Te konsekvence možemo posmatrati u pravcu:

1. Demografskih;
 2. Socio-ekonomskih;
 3. Teritorijalnih.
1. Demografske promjene izazvane ovim trendovima će se najviše odraziti na **stopu fertiliteta**. Starenje stanovništva će ubrzati tendenciju smanjenja stope fertiliteta u svim zemljama. Očekuje se da će u 2050. godini ta stopa reprodukcije (broj djece po jednoj ženi u fertilnom dobu) biti 2.1. To je tzv. stopa proste zamjene stanovništva. Svakako, ova stopa će se razlikovati od zemlje do zemlje. Ipak, ovo je tzv. magična stopa, koja omogućuje zaustavljanje pada stanovništva i njegovu stabilizaciju. Svakako, ovo podrazumijeva i nisku stopu mortaliteta odojčadi, jer je upravo stopa mortaliteta odojčadi mjera humanosti i ekonomičnosti reprodukcije stanovništva u jednoj zemlji. U 1970. godini stopa reprodukcije je bila 4.45 i prosječna porodica u svijetu je imala 4 do 5 djece. Godine 2010. stopa je pala na 2.45, da bi danas oko pola svjetske populacije živjelo u zemljama sa stopom reprodukcije 2.1. Oko 2050. sve zemlje izvan Afrike će imati 2.1 ili nižu stopu reprodukcije. Dugoročna posljedica tendencije u fertilitetu (2.1) ima za posljedicu mirovanje rasta stanovništva i njegovu stagnaciju. Istina, postoje projekcije da će svijet oko 2300. godine imati oko 23 milijarde stanovnika². Ipak su vjerovatnije prognoze da će se rast stanovništva vratiti na nivo od prije 1800. kada je počeo demografski skok (prije svega zahvaljujući padu stope mortaliteta) i biti na nivou od 0-0.5% godišnje. Na taj način bi bila završena demografska revolucija u cijelom svijetu.
 2. Da li ovo znači da je strah od ponovnog oživljavanja **Maltusove teorije** opravdan? Zapravo, ovaj mnogo kritikovan i osporavan, ali uvijek aktuelan, engleski ekonomista i filozof je tvrdio da planeta Zemlja

2 Caselli, Graziella i dr (2004), "Demography - Analysis and Synthesis - A Treatise in Population", Elsevier;

ne može da prehrani broj stanovnika koji bi se dostigao slobodnim razmnožavanjem ljudske populacije. Hrana sporije raste (aritmetička progresija) od rasta stanovništva (geometrijska progresija). Ograničenje rasta stanovništva je neophodno. Jedna od mjera koju navodi Maltus jesu i ratovi. To znači, pitanje je da li će brzi rast stanovništva u svijetu sljedećih nekoliko decenija dovesti do političkog nasilja i ratova. Odnosno, da li će baš ratovi uravnotežavati rast stanovništva i hrane? S tim u vezi je i strah od ekonomske katastrofe: preveliki broj ljudi na planeti Zemlji i porast industrijske proizvodnje iscrpljuju prirodne resurse i istovremeno mijenjaju strukturu atmosfere. Odgovor na pitanje da li je Maltus bio u pravu ili nije nije cilj ovog rada. U svakom slučaju možemo se složiti da je stanovništvo važno, ja bih čak ponovio mišljenje Ogista Konta, francuskog filozofa i oca sociologije da je »demografija sudbina«.

3. Kako će demografske megapromjene uticati na današnja tržišta u nastajanju - *emerging markets*. Prije 40 godina *emerging markets* nijesu postojala. »Nema tržišta (finansijskog) izvan SAD«, govorili su direktori banaka i fondova iz SAD. To je zaista bilo vrijeme kada su reforme Deng Xiaopinga u Kini bile u začetku, Indira Gandhi je razvijala socijalizam u Indiji i nacionalizovala privatne kompanije. Vijetnam je još bio u ratu, »Chicago boys« su još čekali na rezultate svojih reformi u Čileu, jer je upravo tada za predsjednika bio izabran Salvador Ajeende, koji je vjerovao u centralno planiranje, uz pomoć 3500 »buržoaskih kompjutera«.

Zapadni investitori su stoga bili veoma skeptični prema »trećem svijetu«. Isto tako, treći svijet je kapitalizam doživljavao kao eksploataciju i zavisnost. Cijene proizvoda iz tih zemalja su bile niske, profite su ubirale velike multinacionalne kompanije, koje su dolazile u treći svijet kao kolonizatori... »Treći svijet« već tada sve više traži međunarodni ekonomski poredak... Danas, 40 godina kasnije, takav poredak se uspostavlja... Treći svijet je sklopio mir sa kapitalizmom. Sve zemlje ulažu napore da stvore uslove za privlačenje stranih investicija. One su aktivne učesnice skupa u Davosu (Svjetski ekonomski forum) koji je »najveća proslava kapitalističkih ideja«... Danas su strane investicije u trećem svijetu oko 1000 milijardi dolara. Zemlje trećeg svijeta danas proizvode 1/3 GDP svijeta, a u rastu svjetske ekonomije učestvuju sa 2/3.

»Gledajući nazad 40 godina vidimo vertikalnu kao kada gledamo dolje sa 40. sprata solitera«, kaže Simon Cox ³. U međuvremenu ekonomije trećeg svijeta su se razvijale i međunarodne finansijske institucije, posebno Svjetska banka su pravile projekcije njihovog ekonomskog razvoja. Tako je 1997. godine pravljen projekcija »5 velikih« - Kina, Indija, Brazil, Rusija, Indonezija. Zbog političkih turbulencija ekonomija Indonezije je doživjela opadanje, tako da se projekcije uglavnom sada vezuju za zemlje BRIC-a. Početkom milenijuma Goldman Saks je pravio projekcije rasta ovih ekonomija, koje su se već 2008. godine pokazale »off track«. Npr. Goldman Saks je predviđao da će Kina imati GDP od 2.8 hiljada milijardi krajem 2008. godine, kada je Kina već imala GDP već oko 4.3 hiljade milijardi. Slično je bilo i sa Rusijom i Brazilom - one su imale GDP preko 4 puta veći od prvobitno projektovanog od strane Goldman Saksa.

Otkud ovako neočekivani ekonomski rast?

Prvo, ekonomski rast je eksponencijalnog karaktera. To znači da rast podstiče rast. To je ubrzanje, akceleracija, efekat snježne grudve... »Najveća mana ljudske vrste je njena nesposobnost da razumije eksponencijalnu funkciju«, ističe fizičar Al Bartlet. Zaista, rast ubrzava rast, jer ovogodišnji porast GDP je baza za porast GDP u idućoj godini. Npr. ekonomija Kine je u 2007. i 2008. godini rasla po stopi 29% (dobrim dijelom zbog odnosa dolar - juan). Svake godine je »dodato« 29% GDP: u 2007. to je bilo oko 780 miliona. U 2008. ista stopa rasta je dala porast GDP za oko 1000 milijardi. Upravo ovakvo ubrza-

3 Cox, Simon (2012) »The age of emerging markets«, in »Megachange - the world in 2050« edited by Daniel Franklin and John Andrews, Economist, London, 2012, str.153.

nje daje projekcije za 2050. godinu koje nam izgledaju nevjerovatno. Goldman Saks predviđa kineski GDP u 2050. godini na oko 70 hiljada milijardi, 80% veći od američkog i veći od današnjeg GDP svijeta. Prema ovim procjenama SAD će biti samo među 7 najvećih ekonomija (6. ili 7.). Ostali članovi G-7 biće Indija, Brazil, Rusija, Indonezija i Meksiko. Neće biti niti jedne zemlje iz Evrope.

Drugo, to je demografski faktor, prije svega kao veliko tržište, ali i kroz veliki kontigent radne snage. Svjetska radna snaga (stanovništvo 20-65 godina starosti) će rasti sa 3.9 milijardi u 2010. na oko 5.3 milijardi u 2050. godini. Od ovog rasta 70% će biti iz danas nastajućih ekonomija. Interesantno je da će se u tom periodu kontigent radne snage u Kini smanjiti za oko 15% (stagnacija i starenje stanovništva), dok će se npr. kontigent radne snage u Indiji povećati sa oko 670 miliona na oko milijardu ljudi, odnosno sa 77% kineskog kontigenta danas, na 141% kineskog kontigenta u 2050. U istom periodu radni kontigent 48 afričkih nacija će se povećati sa 380 miliona na oko 950 miliona u 2050. Danas neugledne ekonomije Tanzanije i Etiopije će imati po više od 130 miliona stanovnika i zajedno više nego današnji Japan.

Sam rast radnog kontigenta utiče na ekonomski rast »emerging markets«. Dio tog doprinosa proizilazi iz ulaganja u fizički kapital, kao što su mašine i zgrade, a koji je neophodan za ekonomsku aktivnost uvećanog radnog kontigenta.

Treći faktor rasta je konvergencija produktivnosti rada ovih ekonomija ka ekonomijama Zapada. Upravo preko produktivnosti rada se manifestuju kvalitativne promjene u ekonomiji i društvu uopšte. Ekonomski progres čine i kvalitativne i kvantitativne promjene. Stoga, ekonomski rast više podsjeća na cvjetanje šume nego na rast drveća. Nosilac tog cvjetanja je obrazovanje. Ako je tehnologija danas, kao i uvijek, bila u osnovi produktivnosti rada, onda obrazovanje, kako navodi Nobelovac Edmund Phelps »ubrzava proces tehnološke difuzije«. Eksplozija obrazovanja u ovim zemljama upravo vodi ka ubrzanju razvoja i širenja tehnologije, a preko toga ka povećanju ukupne produktivnosti rada.

U kom pravcu će ići razvoj? Da li će nastajuće ekonomije ići u pravci poljoprivrede, ili industrije, ili usluga? Sve projekcije ukazuju da će se do 2050. povećavati učešće usluga u ukupnom GDP svijeta. Zar to ne izgleda nelogično, ako se zna da će usljed rasta stanovništva doći do povećanja tražnje za hranom, vodom i energijom? Zar povećanje svjetskog stanovništva neće dovesti do potrebe za većim razvojem industrije?

Povećanje učešća usluga u svjetskom GDP ne znači da će se svijet deindustrijalizovati. Tražnja za industrijskim dobrima i za hranom će da raste. Npr. Goldman Saks predviđaju u 2050. godini porast automobila na indijskim ulicama ukupno za oko 3880%. Uprkos povećanju industrijske proizvodnje i poljoprivrede, njihovo učešće u GDP će padati. Zašto? Svijet postaje sve bogatiji. Sa povećanjem dohotka učešće dohotka koji se troši na hranu i potrošna dobra opada, a veći dio se odvaja za usluge (turizam, kultura, umjetnost...). Ovo i iz razloga što potrošna dobra postaju sve jeftinija u odnosu na usluge, jer je rast produktivnosti u industriji brži i veći nego u sferi usluga. Ako dohodak raste, čak i ako su cijene potrošnih dobara konstantne - dohodak se sve više usmjerava ka uslugama. Ovo je uobičajen obrazac koji slijedi »prirodni zakon« kako ga je u svojoj »hijerarhiji potreba« objasnio Abraham Maslow još 1943. godine. Riječju, više novca - više izbora!

»Sve projekcije 2050. godine ukazuju da velike ekonomije neće više biti »emerging« i da »emerging« ekonomije ubuduće neće biti velike. Četrdeset godina ranije »emerging markets« nijesu postojale. Četrdeset godina od danas one će ponovo nestati iz našeg pogleda!«⁴

UTICAJ DEMOGRAFSKIH MEGAPROMJENA NA ULOGU I ORGANIZACIJU DRŽAVE

Globalizacija je već »načela« predstavu o nacionalnoj državi. Uporedo sa snagom globalizacije i demografske promjene vrše pritisak na sliku Levijatana u glavama njegovih obožavalaca. Istina, logika državo-branitelja, odnosno Levijatanmejke bi sigurno dovela državu da se sredinom ovog vijeka slomi pod silinom i težinom tereta koji joj oni tovari i nameću. To bi bilo vrlo opasno jer bi moglo dovesti do haosa u javnim finansijama sa teškim socijalnim i ekonomskim posljedicama.

Kako demografske promjene utiču na budućnost uloge, rada i organizacije države? Bolje reći, kako rastuće staro stanovništvo odnosno starenje stanovništva utiče na shvatanje uloge države?

Nesporno je da starenje stanovništva povećava budžet po osnovu najmanje dva toka.

Prvo, povećavanje broja penzionera koji sve duže žive. Odnosno, povećanje broja penzionera nije problem sam po sebi, već je problem povećanje učešća starog stanovništva u ukupnom. To znači da je »radna baza - mladi« koji su u procesu proizvodnje i stvaranja dodatne vrijednosti sve manja, što smanjuje poreski potencijal jedne ekonomije.

Drugo, starenje stanovništva povećava troškove za zdravstvo. Stariji ljudi traže više njege, lijekova, opreme za stare i sl. Stoga su izdaci za zdravlje starijih nekoliko puta veći. Prosječni trošak za zdravlje ljudi starijih od 65 godina je 3-4 puta veći u odnosu na mladu populaciju. Npr. u Engleskoj neko stariji od 85 godina košta nacionalni zdravstveni sistem 6 puta više od ljudi u starosti 16-44 godine. Prema procjenama Standard and Poor's očekuje se veliki pritisak na bužet 30 najrazvijenijih zemalja svijeta, čije stanovništvo naglo stari, posebno nakon 2020. godine (godine kada je baby boom generacija u penziji). Oni predviđaju da u tim zemljama državna potrošnja raste godišnje po 10% GDP od 2020-2050. U tom povećanju potrošnje države na zdravlje će se odnositi pola, penzije blizu pola (3.7) i ostalo (1.3%). Ako se pretpostavi da se porezi ne povećavaju, budžet ulazi u veliki deficit, tako da neto državni dug (ukupni dug - likvidna finansijska imovina) »balonski« raste i povećava se sa 65% GDP na 329% GDP u 2050. Taj fiskalni »fatalizam« bi za rezultat imao urušenu državu - srušila bi se pod sopstvenim teretom.

Ipak, život neće stati. Jedna svijest o državi biće zamijenjena novim shvatanjem države⁵. Država će morati da vrati mnoge svoje funkcije kompanijama i porodicama. Isto tako, moraće biti pametnija i efikasnija, odnosno »the state od 2050 state will be smarter, as well as fitter«.

Postavlja se pitanje koliko će nama u Crnoj Gori i Srbiji trebati pameti da prvo shvatimo da nam treba pametna (ne politička) država i drugo - da tako pametnu državu i organizujemo. Da li smo svjesni da stalno pozivanje na Evropu i njenu socijalnu državu blagostanja predstavlja pogled unazad i ukazuje na vjeru da će taj model opet vaskrsnuti?... Očigledno pogrešna »primjena« hrišćanske vjere (»vaskrsenje«) na »ovaj svijet«...

DEMOGRAFSKE MEGAPROMJENE - POTISAK PREDUZETNIŠTVU I KREACIJI

Autori »Karaoke kapitalizma« govore o trendu individualizacije u svijetu. Alan Turen u »Novoj Paradigmi« takođe ističe okretanje pojedinca sebi - bolje reći upoznavanje sebe i gradnja sebe kao subjekta - osobe koja kroz poznavanje sebe može da razumije druge ljude. Bil Gejts je stvorio svijet mreža umjesto tradicionalnog svijeta kolektiva i nacionalnih država... Rifkin govori o »dobu pristupa« tim mrežama umjesto doba pripadanja kolektivu. Zaista, izgleda na prvi pogled čudno da tako nagli porast stanovništva u svijetu isto-

5 Ja sam 2006. godine predlagao koncept Crna Gora - mikrodržava: mala, pametna i efikasna država, država koja organizuje pravila, a sve aktivnosti se prenose na privatni sektor, što je odbijeno. Danas su posljedice sve očiglednije...

6 Wallace, Paul »*Taming Leviathan: the state of the state in 2050*« in »*Megachange - the world in 2050*« edited by Daniel Franklin and John Andrews, Economist, London, 2012, str.138

vremeno povećava individualnost svakog stanovnika. Ovo me podsjeća na misao jednog pisca da čovjek nigdje ne može biti sam i usamljen kao u velikom gradu.

Ako je tako, da li će buduća ekonomska aktivnost biti organizovana od strane nekog kolektiva, npr. države, ili će ljudi sve više brinuti sami o sebi, slušati sebe i svoju intuiciju ili se oslanjati na "bogove izvan njih" (roditelje, državu, crkvu, partije,...)? Sve manje se čudim zašto u Indiji 91% radno aktivnih lica je u neformalnom sektoru ("snađi se sam"), a svega 9% je u formalnom sektoru (država, velike korporacije).

Preduzetništvo i preduzetničke ideje, sopstveni i porodični biznis postaju sve više put obezbjeđenja života u sve brojnijem svijetu. Do oluje biznisa treba da dovede "kreativna destrukcija". Šumpeter nikada nije bio toliko popularan kao danas, a sutra će biti još više. Njegova vjera da će se stari metodi rada sve brže mijenjati novim danas dolazi do izražaja. Upravo ti ljudi - preduzetnici su oni koji prvo vide budućnost, a potom tu sliku realizuju u stvarnosti.

Šumpeter je bio ignorisan u eri tzv. menadžerskog kapitalizma koji i nastaje sredinom prošlog vijeka. Idejni tvorci menadžerskog kapitalizma su prije svega Kejns i Galbrajt koji su vjerovali da se ekonomijom može upravljati svjesnim planiranjem, od strane velikih kompanija odnosno države. Danas, a u bliskoj budućnosti će to biti još jasnije da je Šumpeter bio prorok koji je vidio mnogo dublje i dalje i od Kejnsa i od Galbrajta, ali i od Karla Marksa, koji je predvidio komunistički kraj kapitalizma, što danas zagovara i poznati slovenački filozof Slavoj Žižek, kao i od Maksa Webera, koji je smatrao da racionalna birokratija može upravljati razvojem ekonomije i društva. Lorens Samer, Klintonov Ministar finansija i Obamin Predsjednik Vijeća savjetnika kaže da će Šumpeter biti najvažniji ekonomista 21.vijeka.

Mi živimo u svijetu turbulencija. Sve te turbulencije Šumpeter objašnjava jednom stvoriteljskom logikom - preduzetničkom logikom. Preduzetnici stalno generišu inovacije koje mu daju brze prednosti u odnosu na konkurenciju. Ove inovacije šire talase (imaju multiplikativne efekte) kroz čitavu ekonomiju i konkurencija pokušava da se prilagodi tim novim uslovima. Cijena povećanja produktivnosti su stalne promjene, stalne turbulencije i neizvjesnost.

Tehnološke inovacije i globalna integracija u uslovima stalnog rasta stanovništva vode nas u novo Šumpeterovo vrijeme. Ovaj vijek će biti, mnogi smatraju, mnogo sličniji 19. nego 20. vijeku; sličniji vijeku pojedinca, tržišta i biznisa, a manje vijeku masa, države i politike; sličniji vijeku gdje su ljudi vjerovali u sebe i očekivali od sebe, a manje vijeku u kome su ljudi vjerovali u "bogove izvan sebe" i od tih "bogova" tražili rješenja za sebe.

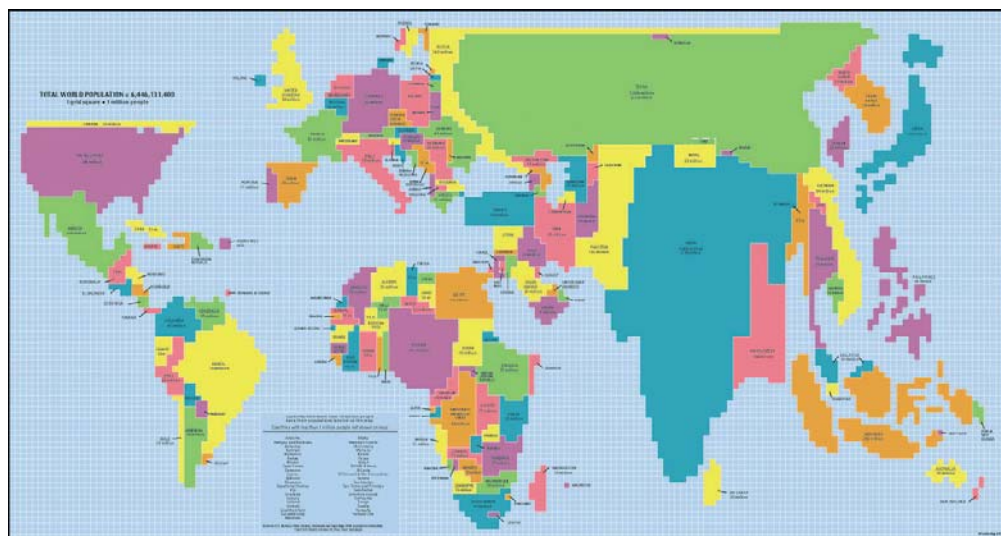
UMJESTO ZAKLJUČKA - DEMOGRAFSKA MAPA SVIJETA

Pogledajmo demografsku mapu svijeta... Kako bi izgledala mapa svijeta kada bi se granice određivale brojem stanovnika, a ne površinom teritorije kao sada. Da li je za očekivati da će granice početi da popuštaju, odnosno da će ih rastući broj stanovnika preplavljivati, kao što se preliva voda preko brane hidroelektrane?

Da li treba da se prisjetimo istorije i tokova nastanka svijeta? Zar nije sve krenulo iz Afrike, preko Azije ka ostalim kontinentima? Da li projekcije stanovništva u 2050. godini ne daju istu ili sličnu projekciju budućih demografskih tokova?

Da li ovo znači da mi na Balkanu treba da se više okrenemo znanju, kreaciji, inovacijama, svojoj kulturi, razvoju tzv. kulturnog kapitala, nego vjeri u granice, vojsku, brojnu administraciju....? Kako shvatiti da se od svih ovih tokova ne možemo braniti zatvaranjem već samo otvaranjem.

Otvaranjem uma prije svega!

LITERATURA

1. Baćović Maja (2012), "Demografski trendovi u Crnoj Gori u XXI vijeku-uticaj na ekonomski rast", Naučni skup "Stanovništvo i razvoj", Centar za ekonomska istraživanja, IDN, Beograd;
2. Baletić, Alicja (1973), "Demografija - stanovništvo i ekonomski razvoj", Informator, Zagreb;
3. Breznik Dušan (1984), "Demografija", Naučna knjiga, Beograd;
4. Breznik Dušan (1991), "Stanovništvo Jugoslavije", Chronos, Titograd;
5. Caselli, Graziella i dr (2004), "Demography - Analysis and Sinthesis - A Treatise in Population", Elsevier, II i III volume;
6. Đurović, M. urednik (2010), "Crna Gora u XXI stoljeću - u eri kompetitivnosti", CANU, Podgorica
7. Franklin, Daniel; Andrews, John, ed. (2012), "Megachange - The World in 2050", The Economist, London;
8. Friedman, George (2012), "The next decade", Anchor Book, New York;
9. Friedman, Thomas (2005), "The World is Flat", Penguin Book, London;
10. Hajek, Fridrih (1997), "Upotreba znanja u društvu", esej iz 1945. godine iz knjige "O slobodnom tržištu" - klasični eseji, MATE, Zagreb, 1997;
11. Heal, Cameron (2003), "A Concise Economic History of the World", Oxford University Press, USA;
12. Madžar, Ljubomir (2012), "Starenje stanovništva kao zapreka institucionalnom razvoju", Naučni skup "Stanovništvo i razvoj", Centar za ekonomska istraživanja, IDN, Beograd;
13. Penev, Goran (2008), "Demografski trendovi u Crnoj Gori", MONSTAT, Podgorica;
14. Ponting, Klajv (2009), "Ekološka istorija svijeta", Odiseja, Beograd;
15. Radović, Ljubica (1981), "Mortalitet stanovništva Crne Gore", Institut za društveno-ekonomska istraživanja, Titograd;
16. Radović, Ljubica; Vukotić, Veselin (1983), "Stanovništvo Crne Gore", Institut za društveno-ekonomska istraživanja, Titograd;
17. Rašević, Mirjana (2012), "Odgovor Srbije na demografske izazove: stanje i očekivanja", Naučni skup "Stanovništvo i razvoj", Centar za ekonomska istraživanja, IDN, Beograd;
18. Smith, Laurence (2011), "The World in 2050", Profile books, London;
19. Sweezy, Paul (1968), "The Theory of Capitalist Development", Monthly Review Press, New York;
20. Šumpeter, Josef (1986), "Kapitalizam, demokratija, socijalizam", Globus, Zagreb;
21. Turen, Alen (2011), "Nova paradigma", Službeni glasnik, Beograd;

ODGOVOR SRBIJE NA DEMOGRAFSKE IZAZOVE: STANJE I OČEKIVANJA²

APSTRAKT

Populaciona politika je potreba i zahtev vremena u kome živimo. Odgovor Srbije na probleme demografskog razvoja se bazira na više usvojenih dokumenata strateškog tipa vezanih za politiku prema fertilitetu stanovništva, mortalitetu stanovništva i populacionom starenju. Njihovo usvajanje, međutim, predstavlja tek prvi korak. Čini se dobar prvi korak. U strategijama su prepoznati svi važni resursi populacione politike. Naveden je niz mera i aktivnosti, mnoge su i razrađene. Prihvaćen je preciziran i usaglašen multisektorski pristup u njihovoj realizaciji. No, ostvarivanje očekivanih rezultata će umnogome zavisiti od operacionalizacije predloženih mera i aktivnosti i, naravno, njihovog sprovođenja. Nasuprot, u strateškom dokumentu koji je država usvojila prema migracijama, nije ni pokušano da se nađu rešenja vezana za potpuniji politički odgovor prema unutrašnjim i spoljnim migracijama. Najmanje što je potrebno jeste sprovesti mere i aktivnosti u cilju ublažavanja problema koji izviru iz poremećaja prostornog populacionog razmeštaja i odliva stanovništva. Treba posebno podvući da je vremenski činilac u populacionoj politici izuzetno bitan jer, s jedne strane, postizanje pozitivnih efekata i ublažavanje demografskih poremećaja iziskuje vreme, a s druge strane, svako odlaganje promena pogoršava demografsku osnovu i povećava snagu njene inercije.

Ključne reči: *populaciona politika, fertilitet, mortalitet, starenje stanovništva, migracije, Srbija.*

COPING WITH THE DEMOGRAPHIC CHALLENGES IN SERBIA: STATE AND EXPECTATIONS

ABSTRACT

Population policy is a requirement and demand of the time we are living in. Serbia's response to the problems of demographic development is based on numerous adopted documents of strategic type regarding the policy towards population fertility, mortality and population ageing. Their adoption, however, represents only the first step. A good first step, it seems. All important resources of the population policy are recognized in the strategies. Numerous measures and activities have been stated, many worked out. A multi-sector approach has been accepted, defined and coordinated in their realization. However, the realization of expected results will greatly depend on the operationalization of proposed measures and activities and of course, their putting into effect. On the contrary, in the strategic document which the state adopted towards migrations, there has not even been an attempt to find solutions regarding a more complete political response towards internal and external migrations. What is the least necessary is carrying out measures and activities in order to mitigate problems which arise from a disturbed spatial population distribution and population drain. The time factor in population policy is especially important because, on the one hand, accomplishment of positive effects and mitigation of demographic disturbances requires time and, on the other hand, any delay of changes worsens the demographic basis and increases the strength of its inertness.

Key words: *population policy, fertility, mortality, population ageing, migrations, Serbia.*

1 Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka

2 Rad je deo istraživanja na projektu: III 47006 "Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika u Srbiji" koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke.

Populacioni izazovi su visoko rangirani na političkim agendama u 21. veku. Od demografa se očekuje da pomognu u pronalaženju odgovora na aktuelne dileme u okviru populacione politike sa kojima se vlade suočavaju. Ovaj rad predstavlja viđenje demografa na stanje populacione politike u Srbiji. U tom smislu su posebno obrađene politika prema fertilitetu stanovništva, politika prema mortalitetu stanovništva, politički odgovor na starenje populacije i migratorna politika. Najveći deo priloga je posvećen političkom odgovoru na fenomen nedovoljnog rađanja. To je učinjeno iz više razloga. Pronatalitetna politika je u najvećoj meri demografska politika i politika sa najviše nerešenih pitanja. Istovremeno su izložena i očekivanja vezana za nadgradnju političkog odgovora Srbije na demografske probleme. Razmatrani su i rezultati projekcija stanovništva Srbije do sredine veka koji ukazuju na neophodnost efikasnog spovođenja populacione politike.

POLITIKA PREMA FERTILITETU STANOVNIŠTVA

Demografi su decenijama upozoravali na posledice fenomena nedovoljnog rađanja u Srbiji i zalagali se za utvrđivanje strateškog pristupa države u sferi populacione politike prema fertilitetu stanovništva. Dragoljub Tasić je to učinio davne 1952. u uvodu publikacije *Žensko stanovništvo prema broju živorođene dece u Jugoslaviji* u izdanju Saveznog zavoda za statistiku, a Miloš Macura, na primer, 1956. godine u članku "Tri osnovna pitanja budućeg razvoja našeg stanovništva", objavljenom u broju 11-12 časopisa *Naša stvarnost*. Međutim, po prvi put je Vlada Republike Srbije 31. januara 2008. godine usvojila takvu vrstu dokumenta pod nazivom *Strategija podsticanja rađanja*.

U Strategiji je stacionarno stanovništvo, to jest stanovništvo u kome će sledeće generacije biti iste veličine kao i postojeće, definisano kao opšti cilj održivog demografskog razvoja Srbije. Podvučeno je da dostizanje ovog opšteg cilja neminovno zahteva i prethodno ostvarivanje niza posebnih ciljeva. To su ublažavanje ekonomske cene podizanja deteta; usklađivanje rada i roditeljstva; snižavanje psihološke cene roditeljstva; promocija reproduktivnog zdravlja adolescenata; borba protiv neplodnosti; mere koje vode ka zdravom materinstvu; populaciona edukacija i aktiviranje lokalne samouprave.

U okviru svakog od nabrojanih posebnih ciljeva definisani su pojedinačni ciljevi i niz mera, aktivnosti i mehanizama za njihovo ostvarivanje, uključujući i nosioce i rokove. U tom smislu ova Strategija ima elemente akcionog plana. Ukupno je nabrojano 66 mera i aktivnosti. Predviđeno je i formiranje Saveta za populacionu politiku. Ministarstvo rada i socijalne politike je izabrano za glavnog nosioca i koordinatora na ostvarivanju Strategije, kao i evaluatora postignutih rezultata na svake dve godine.

Svesno značaja svoje uloge u procesu donošenja i sprovođenja Strategije, Ministarstvo rada i socijalne politike je formiralo Sektor za populacionu politiku sredinom 2008. godine na čelu sa pomoćnikom Ministra. Na taj način je ojačana institucionalna osnova za formulisanje i implementaciju političkog odgovora na demografske izazove u Srbiji.

Strategijom provejava otvoreni pronatalizam. Umesto implicitnog prihvaćeno je eksplicitno definisanje populacione politike, jer su istraživački nalazi pokazali da većina žena u Srbiji ne vidi svoju ulogu u rešavanju problema nedovoljnog rađanja koji identifikuju kao težak (Rašević, 1995). Društvo je to od koga se puno očekuje u tom smislu, što je verovatno uslovljeno i vrednosnim sistemom koji je socijalizam razvijao.

Duh Strategije obeležava i uverenje da ekonomska determinanta reproduktivnog ponašanja nije odlučujuća. Dominira razmišljanje da se u osnovi fenomena nedovoljnog rađanja nalazi skupina varijabli različite prirode koja zahteva iznalaženje složenog kompleksa mera. Među njima nema restriktivnih, jer su iskustva drugih pokazala da, na primer, mere vezane za ograničavanje kontrole rađanja ne daju željene rezultate ili imaju samo kratkotrajne demografske efekte.

Jedan od baznih postulata Strategije je i stav da se najsloženiji problem koji populaciona politika prema fertilitetu stanovništva treba da razreši nalazi u sferi svesti – političkoj, društvenoj i individualnoj. Otuđa se insistira na sticanju znanja, osnovnom elementu svesti, koje može uticati na filozofiju življenja, a samim tim i na stavove, poglede, uverenja, volju. Pre svega na usvajanju znanja o populacionom faktoru, reproductivnom zdravlju, roditeljstvu.

U konceptualnom smislu u strateškom opredeljenju države da deluje na nizak nivo rađanja treba istaći stavljanje naglasaka na, u što je moguće većoj meri, razdvajanje socijalne i populacione komponente u modelu finansijske podrške porodici, jer je podređenost mera populacione politike merama socijalne politike, sa kojima se prepliću ili u čijim okvirima se sprovode, važan razlog izostajanja željenih efekata na nivo fertiliteta stanovništva (Rašević, Petrović, 1995). Takođe je bitno i opredeljenje, bazirano na preporuci Svetske zdravstvene organizacije, da se stimuliše rađanje najviše četvoro dece u porodici, jer trudnoća petog reda ozbiljno ugrožava život i zdravlje majke i deteta. Zatim, tvorci Strategije, svesni da postoji problem brze adaptacije na mere populacione politike, predvideli su postupno, sa određenim vremenskim pomakom, uvođenje mera finansijske prirode u sistem političkog odgovora na fenomen nedovoljnog rađanja.

Usvajanje Strategije podsticanja rađanja predstavlja tek prvi korak u odgovoru države na izuzetno nizak ferzilitet stanovništva. Čini se dobar prvi korak. U dokumentu su prepoznati svi važni resursi populacione politike. Naveden je niz mera i aktivnosti, mnoge su i razrađene. Prihvaćen je preciziran i usaglašen multi-sektorski pristup u njenom sprovođenju. Imajući u vidu složenu determinističku osnovu fenomena nedovoljnog rađanja, prioriteti među pravcima mera s razlogom nisu utvrđeni. Uspeh Strategije će, pak, umnogome zavisiti od operacionalizacije predloženih mera i aktivnosti i naravno njihovog sprovođenja.

Tokom 2008. godine Strategija je predstavljena na sedam regionalnih skupova u cilju aktiviranja lokalne samouprave na ublažavanju fenomena nedovoljnog rađanja. Puno sprovođenje Strategije se očekivalo u 2009. godini. No, njena implementacija, najmanje mere i aktivnosti vezane za direktnu finansijsku podršku porodici, odložena je usled suočavanja Srbije sa posledicama svetske finansijske krize. Ova odluka se može oceniti kao loša iz mnogo razloga. U javnosti je donošenjem i promocijom ovoga dokumenta stvorena pozitivna demografska klima. Bilo je bitno to iskoristiti nadgradnjom postojećih i/ili uvođenjem novih mera za ublažavanje ekonomske cene podizanja deteta. U Srbiji danas egzistiraju dve mere populacione politike. To su roditeljski dodatak i puna naknada zarade zaposlenoj majci za vreme porodijskog odsustva u trajanju od godinu dana. Roditeljski dodatak se isplaćuje za prvo, drugo, treće i četvrto dete u porodici. Njegov iznos raste sa redom rođenja, usklađuje se sa rastom troškova života i isplaćuje se, osim za rađanje prvog deteta, u 24 mesečne rate. Iznosi definisani za april mesec 2012. godine su 32.630 dinara za rođenje prvog deteta, odnosno 127.598 za rođenje drugog, 229.666 za rođenje trećeg i 306.217 dinara za rođenje četvrtog deteta u porodici. Rashod u decembru 2011. godine vezan za ovu meru iznosio je preko 454,1 milion dinara. Od mera materijalne prirode Strategijom je predviđeno da se počev od 2009. godine isplaćuje puna naknada trudnici usled privremene sprečenosti za rad i vrati populacioni smisao roditeljskom dodatku, tako što će se isplaćivati uvećan, jednokratno, pri rođenju drugog, trećeg i četvrtog deteta u porodici, a iznos za treće i četvrto dete treba da bude u visini dvostrukog iznosa koji se obezbeđuje za drugo dete.

Usvojen model direktne finansijske podrške porodici putem roditeljskog dodatka je sličan po izrazu i čini se budžetskom opterećenju onom koji je sproveden od sredine 2002. do početka 2006. godine (Rašević, Mijatović, 2002). Ova činjenica otvara pitanje da li je svetska finansijska kriza izgovor za nesprovođenje Strategije. Pogotovo što se gotovo ne uvode predviđene mere vezane za usklađivanje rada i roditeljstva, snižavanje psihološke cene roditeljstva, promociju reproductivnog zdravlja mladih, populacionu edukaciju ili, pak, one koje vode ka zdravom materinstvu. Realizacija većine ovih mera za koje je predviđeno kontinuirano sprovođenje ne zahteva velika materijalna ulaganja, a mali pomaci u očekivanom pravcu bi mogli održa-

vati stvorenu populacionu atmosferu. Ukinut je i Sektor za populacionu politiku u Ministarstvu rada i socijalne politike svega godinu i po dana od osnivanja.

Usled ekonomske krize povećava se nezaposlenost, smanjuje zarada, pojačava osećaj nesigurnosti, smanjuje stepen samorealizacije i sužavaju se individualne potrebe na egzistencijalni nivo kod većine stanovništva. Da li će posledično mnogi prihvatiti strategiju nedelanja i/ili odlaganja donošenja dugoročnih odluka? Iz demografskog ugla, važne reakcije ove strategije bile bi odlaganje ulaska u brak, oslanjanje na efikasnu kontracepciju i u slučaju trudnoće pribegavanje namernom prekidu trudnoće. Kako Dejvis i Blejk (Davis, Blake, 1956) podvlače, ovaj multifazni odgovor, koji su utvrdili na primeru Japana posle Drugog svetskog rata, ekstremno smanjuje nivo fertiliteta stanovništva. Ili će mnogi pojedinci svoju nemoć sa makro situacijom, pak, pretočiti u pronalaženje drugačijih životnih opcija i motiva za funkcionisanje? Pitanje koje se postavlja je da li su život u porodici i rađanje dece ta alternativna rešenja koje bi u ovoj strategiji dobile na prednosti.

Iz iskustva kriznih 1990-ih čini se da će se većina parova u Srbiji opredeliti za prvu opciju i da će se intenzivirati proces odlaganja rađanja dece (Rašević, 2006). Po pravilu se može očekivati da jedan broj onih koji odlaze rađanje dece iz različitih razloga (fiziološkog smanjenja plodnosti, sekundarnog steriliteta, najčešće usled pribegavanja namernom prekidu trudnoće ili oboljevanja od seksualno prenosivih infekcija, veće psihološke cene braka i rađanja dece u starijim godinama života, nestupanja u brak usled bolesti i drugo) neće moći da ostvari stavove o željenom broju dece. Šobotka (Sobotka, 2004) podvlači da je odlaganje rađanja dece važan uzrok niskog nivoa fertiliteta u Evropi. Direktna demografska posledica odlaganja rađanja dece je i intergeneracijska iregularnost u starosnoj strukturi populacije. Postoji i realna mogućnost da se usled ekonomske nesigurnosti pojačaju emigracioni tokovi, što će takođe produbiti fenomen nedovoljnog rađanja, jer pored neposrednih gubitaka vezanih za lica koja odlaze iz zemlje postoje i oni posredni koji se odnose na njihovu decu i potomstvo.

I pregled iskustava drugih vezan za veliku depresiju iz 1930-ih ili naftnu krizu iz 1970-ih pokazuje da se menja reproduktivno ponašanje, najviše su recesijom po pravilu pogođeni mladi bez dece, ali i da se pad rađanja može ublažiti ili čak izbeći sprovođenjem različitih ciljanih mera (Sobotka, Skirbekk, Philipov, 2011). Finska je primer zemlje koja je uspeła da održi nivo fertiliteta za vreme sadašnje ekonomske krize uvođenjem dečijeg dodatka za roditelja koji odluči da ostane kod kuće sa detetom mlađim od tri godine pružajući na taj način atraktivnu alternativu nezaposlenim ženama.

Otuda je bilo nužno načiniti napor da Strategija podsticanja rađanja počne da se sprovodi ne samo uprkos svetskoj finansijskoj krizi, već i zbog njenih pretpostavljenih posledica na demografski razvoj Srbije. Šta više, vremenski činilac u populacionoj politici je izuzetno bitan jer, s jedne strane, postizanje pozitivnih efekata i ublažavanje fenomena nedovoljnog rađanja iziskuje vreme, a s druge strane, svako odlaganje promene pogoršava demografsku osnovu i povećava snagu njene inercije.

Pogotovo što rezultati istraživanja upozoravaju da se prostor za političko delovanje na ublažavanju fenomena nedovoljnog rađanja sužava u našoj sredini. Naime, nalazi ankete o prihvatanju populacione politike na individualnom nivou, sprovedene tokom 1990-ih godina među beogradskom populacijom žena koje su odlučile da namerno prekinu trudnoću, pokazivali su da su velika pojedinačna očekivanja od države vezana za smanjenje finansijske cene roditeljstva. Tražili su se jeftini krediti za rešavanje stambenih problema porodica sa decom kao i jeftinije zbrinjavanje dece zaposlenih majki da bi se rodilo dete (Rašević, 1995).

Rezultati istraživanja iz 2010. koje je obuhvatilo studentkinje Medicinskog, Farmaceutskog i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu su, pak, drugačiji. Mada visoko vrednuju roditeljstvo i žele da imaju više od jednog deteta, ne ohrabruju teško ostvarivi preduslovi za rađanje različite prirode na kojima studentkinje insistiraju. To su najpre finansijska nezavisnost i stabilni partnerski odnosi, uz istovremeno ispoljeno nisko poverenje u državne institucije (Sedlecky, Rašević, Topić, 2011).

POLITIKA PREMA MORTALITETU STANOVNIŠTVA

Politika prema mortalitetu se odavno konstituisala. Naime, u Srbiji postoji duga tradicija u organizaciji zdravstvene zaštite. Još 1838. godine u Kneževini Srbiji, na osnovu prvog srpskog Ustava formirano je Sanitetsko odeljenje sa zadatkom da preduzme “sve mere za zaštitu zdravlja”. Prva zakonska rešenja vezana za zdravstvenu zaštitu stanovništva potiču iz 1889. godine (Đokić i drugi, 1997). No, i pored dugog i efikasnog sprovođenja, politika prema mortalitetu u Srbiji i dalje predstavlja bitan deo populacione politike.

Od početka tranzicionih promena u Srbiji usvojeno je više akata koji se tiču važnih izazova vezanih za dugotrajno zaostajanje očekivanog trajanja života, indirektnog indikatora i sintetičke mere zdravstvenog stanja populacije, uslova smrtnosti i čak nivoa civilizacijske razvijenosti u našoj sredini za prosečnim godinama življenja u razvijenim zemljama, kao i veliku razliku u prosečnom broju godina življenja po polovima u prilog žena. To su *Zakon o zdravstvenoj zaštiti* (2005), *Strategija o kontroli duvana* (2005. i 2007), *Strategija za borbu protiv HIV/AIDS-a do 2010.* (2005), *Nacionalni milenijumski ciljevi razvoja* (2006), *Strategija za razvoj i zdravlje mladih* (2006), *Nacionalna strategija za mlade* (2008), *Strategija za prevenciju i kontrolu hroničnih nezaraznih bolesti* (2008), *Nacionalni program zdravstvene zaštite žena, dece i omladine* (2009) i *Nacionalni program borbe protiv raka* (2009 godina).

U ovim dokumentima se, direktno ili indirektno, sistematski ili parcijalno, insistira na promociji zdravlja u svim fazama individualnog života. I to promociji zdravlja shvaćenoj kao razvoj i promocija zdravog načina života u zdravoj životnoj sredini, uz razvoj svesti o individualnoj odgovornosti za sopstveno zdravlje. Naime, model mortaliteta prema uzrocima smrti na svim područjima u Srbiji jasno pokazuje da na ovom stadijumu epidemiološke tranzicije dominiraju bolesti čiji je uzrok čovek. Upravo zato se razlike u visini očekivanog trajanja života između Srbije i drugih razvijenih populacija, kao i razlike u nivou smrtnosti po polovima, mogu objasniti razlikama u načinu života i individualnom ponašanju. Pušenje, neadekvatna ishrana, alkoholizam, nedovoljno poklanjanje pažnje fizičkoj aktivnosti, odlaganje odlaska kod lekara su bitni faktori višeg mortaliteta u našoj sredini uopšte, i posebno veće smrtnosti muškog stanovništva.

Čini se sveobuhvatni napor da među faktorima, preko kojih deluju socijalne i ekonomske determinante na mentalne i biološke mehanizme individue, prevladaju oni zdravstveno promotivne prirode. On se ogleda u promociji zdravlja putem masovne edukacije, u sprovođenju zakonskih i administrativnih rešenja, uključujući i ekonomske mehanizme, u kombinaciji sa razvojem centara za promociju zdravlja, povezivanjem zdravstvene politike sa obrazovnom, razvojnom i socijalnom politikom, iniciranjem *self-help* volonterskih pokreta i finansiranjem specifičnih programa za grupe na specijalnom riziku (na primer, mladi) ili grupu bolesti (na primer, kardiovaskularne bolesti). Očekuje se da će i u Srbiji, poput drugih zemalja koje su se opredelile za promociju zdravlja, doći do usvajanja novog, zdravog stila života i promene individualnog ponašanja, smanjenja opšteg mortaliteta, kardiovaskularnog mortaliteta i smrtnosti od kancera i konsekventnog povećanja očekivanog trajanja života i udela godina života u dobrom zdravlju.

Formiranje instrumenata koji postavljaju prevenciju u osnovu i centar življenja je neophodan preduslov složenog procesa promocije i podrške zdravlju. I, naravno, kao i svaka akcija koja ima za cilj da utiče na promenu sistema vrednosti, stavova i ponašanja, i to više subjekata u mreži, treba da bude dugotrajna i sistematična.

POLITIČKI ODGOVOR NA STARENJE POPULACIJE

Politički odgovor na starenje populacije sa svim posledicama koje ono donosi na mikro i na makro nivou u Srbiji oslanja se na *Nacionalnu strategiju o starenju* donetu krajem 2006. godine. Ona je izgrađena na sledećim osnovnim principima:

- doživotni razvoj pojedinca
- unapređenje i zaštita svih ljudskih prava i osnovnih sloboda
- obezbeđivanje ekonomske i socijalne sigurnosti i kvaliteta života u starosti
- omogućavanje pune integracije i participacije starijih ljudi u zajednicu
- eliminacije svih oblika društvenog zanemarivanja usled opadanja funkcionalnih sposobnosti u starosti i invalidnosti
- angažovanje na ostvarivanju rodne jednakosti
- poštovanje različitosti i posledično drugačijih potreba među populacijom starih
- promovisanje intergeneracijskog i intrageneracijskog transfera, solidarnosti i dijaloga
- uspostavljanje partnerstva na svim nivoima vlade, civilnog društva, privatnog sektora i između samih starijih ljudi
- ostvarivanje jednakih mogućnosti za sve
- afirmisanje lične odgovornosti.

Glavni cilj Strategije je stvaranje integralne i koordinirane politike, zasnovane na savremenim naučnim saznanjima, koja će društvo i privredu Srbije, pre svega zdravstvenu i socijalnu zaštitu, tržište rada i obrazovanje, uskladiti sa demografskim promenama kako bi se stvorilo društvo za sva životna doba, koje posebno teži da zadovolji potrebe i oslobodi neiskorišćene potencijale starijih ljudi.

Polazeći od iznetog cilja i osnovnih principa, Strategija utvrđuje skup međusobno povezanih obaveza u različitim oblastima politike, organizovanih oko desetak strateških pravaca akcija i konkretnih mera koje iz njih slede, da bi se adekvatno odgovorilo na višestruke i isprepletene izazove i okolnosti nastale starenjem stanovništva i Srbija postala društvo za sve uzraste i starenje u dostojanstvu.

Strateški ciljevi su: uvažavanje fenomena starenja u svim aspektima politike razvoja; promovisanje pravednog i održivog ekonomskog rasta; podsticanje integracije starijih ljudi u društvo; prilagođavanje sistema socijalne i zdravstvene zaštite potrebama starih, omogućavanje radne aktivnosti u starosti; podsticanje doživotnog obrazovanja; unapređenje ravnopravnosti polova uopšte, uključujući i starost; i obezbeđivanje podrške porodicama sa starijim članovima.

Sekundarna analiza rezultata reprezentativnih istraživanja koja su sprovedena poslednjih godina nam omogućava da određenije izdvojimo osnovne probleme populacije starih u Srbiji. Najvažniji su siromaštvo i slaba institucionalna i instrumentalna podrška. Ovi nalazi nameću prioritete u okviru političkog odgovora na starenje populacije. Pre svih borbu protiv siromaštva starijih. Mora se pronaći način da pokrivenost siromašnih starijih ljudi materijalnim obezbeđenjem porodice, najznačajnijom merom socijalne politike države, bude veća putem, na primer, njenog promovisanja među potencijalnim korisnicima, relaksiranja imovinskih uslova za staračka domaćinstva i olakšavanja apliciranja za ovu vrstu socijalnog transfera kada je reč o starijim ljudima. Istovremeno je bitno da visina materijalnog obezbeđenja porodice bude veća da bi se u većoj meri smanjilo siromaštvo onih koji ga primaju (Satarić, Rašević, Miloradović, 2009).

Drugi prioritet je forsiranje razvoja kućne nege kao osnovne forme za pružanje dugotrajne pomoći i podrške starijim osobama. Naime, nemalom broju starih, svakom četvrtom licu, je usled nemoći ili zdravstvenih problema potrebna pomoć drugih za svakodnevno bitisanje u kući ili izvan nje. Značajni nosioci podrške starim osobama su porodica i njeni prijatelji i susedi. Institucije, međutim, imaju marginalnu ulogu u mreži podrške starima. U 46 opština u Srbiji (van područja Kosova i Metohije) ne postoji organizovan oblik pomoći u kući koji je namenjen starim ljudima. Štaviše u usluge pomoći i nege u kući uključeno je samo 0,73% starijih od 65 godina (Rašević, Penev, 2010).

Istovremeno treba imati u vidu da je aktivno starenje koncept koji se čini da je do sada najbolji odgovor na izazove koji se postavljaju pred državu i pojedinca u uslovima demografskog starenja, odnosno sve dužeg individualnog života. Mada se o značaju aktivnosti u životu starijih pisalo i ranije (Kleemeier, 1961), Svetska zdravstvena organizacija je 2002. godine, imajući u vidu fundamentalne ljudske vrednosti kao što su zdravlje, učešće u društvenim aktivnostima i sigurnost, definisala aktivno starenje kao kontinuirano učešće starih u socijalnim, ekonomskim, kulturnim, duhovnim i građanskim aktivnostima društva, a ne samo zadržavanje njihove radne sposobnosti i fizičke pokretljivosti.

Deset godina kasnije, 2012, u Evropskoj godini aktivnog starenja i solidarnosti među generacijama, možemo konstatovati da je Srbija usvajanjem većeg broja strateških dokumenta i niza zakonskih rešenja stvorila osnovni formalni okvir za sprovođenje politike aktivnog starenja. No, nedostaju podaci dubinskih istraživanja o aktivnostima, sposobnostima, očekivanjima, preferencama starijih, kao i oni koji se tiču implementacije koncepta aktivnog starenja. Sekundarna analiza *Izveštaja Srbije na temu preduzetih postupaka povodom UNECE Strategije regionalnog sprovođenja Madridskog međunarodnog plana akcije u vezi sa starenjem* iz oktobra 2011. godine pokazuje da postoji mali broj inicijativa, akcija i programa sa skromnim rezultatima vezanih za politiku aktivnog starenja.

MIGRATORNA POLITIKA

Svesna brojnih izazova vezanih za migracije, izbeglice, interno raseljeno stanovništvo, povratnike po osnovu sporazuma o readmisiji, i istovremeno pokušavajući da uskladi zakonodavni i administrativni okvir sa proširenim EU *acquis*-om u ovoj sferi, Vlada Srbije je 2009. godine usvojila *Strategiju za upravljanje migracijama*. Nažalost, najveći deo ovoga dokumenta se bavi upravo obrazlaganjem konteksta u kome se on donosi, a manji deo je posvećen ciljevima države vezanim za migratornu politiku i načinima na koji onu mogu da se ostvare. Definisana su tri važna specifična cilja. To su uspostavljanje i primena mehanizama za sveobuhvatno i konzistentno praćenje migracionih tokova u Srbiji; upotpunjavanje pravnog i institucionalnog okvira za jedinstveno upravljanje migracijama, kao i zaštita prava migranata, stvaranje uslova za integraciju i socijalnu inkluziju, uz podizanje svesti o značaju migracija. Nabrojane su i pojedinačne mere za njihovo ostvarivanje.

Iako važni i široko postavljeni, u okviru izdvojenih ciljeva i mera nije ni pokušano da se nađu rešenja vezana za potpuniji politički odgovor prema unutrašnjim i spoljnim migracijama. Najmanje što je potrebno jeste sprovesti mere i aktivnosti u cilju ublažavanja problema koji izviru iz poremećaja prostornog populacionog razmeštaja i odliva stanovništva.

Imajući u vidu poremećaje prostornog razmeštaja stanovništva, od populacione politike u ovoj sferi se očekuje uspostavljanje većeg stepena ravnoteže u prostornoj populacionoj distribuciji i smanjenje značaja različitih činilaca koji uzrokuju i privlače unutrašnje migracione tokove. U tom smislu se nameće forsiranje razvoja malih gradova, gradova srednje veličine i seoskih oblasti. To pretpostavlja redistribuciju industrije i administracije iz urbanih u manje urbane i seoske oblasti, ohrabrivanje izgradnje novih industrijskih jedinica i druge vrste ulaganja van velikih gradova, kao i sprovođenje radnointenzivnih projekata i programa osposobljavanja mladih za različite poslove i razvoj komunikacije, transporta, infrastrukture i servisnih službi u manjim gradovima i na selu. Za smanjivanje intenziteta migracije selo-grad bitne su i sve aktivnosti koje unapređuju korišćenje poljoprivrednog zemljišta i podstiču razvoj ove grane. Istovremeno sa stvaranjem uslova koji postavljaju kao manje ili više ravnopravnu opciju življenje van velikih urbanih centara, važna je i promocija prednosti načina života u manjim gradovima i na selu.

Posebno je bitno delovanje države u smislu ublažavanja uzroka emigracionih tokova. Ostvarivanje ovog cilja pretpostavlja, s jedne strane, povećanje napora da se otvori i vremenom intenzivira proces ublažavanja

ekonomske i psihološke nesigurnosti i dosledno tome ubrza privredni i socijalni razvoj, stvori atmosfera prosperiteta i optimizma, jačaju demokratski procesi, podrže zdravstveni, obrazovni i ekološki programi. S druge strane, bitna je promocija nematerijalnog sistema vrednosti i važnosti nacionalnog i kulturnog identiteta i trajanja. Takođe, neophodno je održavanje čvrstih kontakata sa asocijacijama ili uglednim pojedincima u iseljenju da bi se promovisala potreba za povratkom u zemlju. No, za ostvarenje pozitivnog migracionog salda nije dovoljno samo smanjiti emigracione tokove iz Srbije i olakšati povratak onih koji su otišli, već i privući imigrante. U tom smislu se postavlja više pitanja koja zahtevaju razrešenje. Osnovna su vezana za načine delovanja u ovom pravcu, selekciju ljudi koji se useljavaju i stvaranje pozitivne klime za prihvatanje migranata iz populaciono jakih područja Azije i Afrike.

DEMOGRAFSKA BUDUĆNOST SRBIJE SA I BEZ USPEŠNE POPULACIONE POLITIKE

Dosadašnja istraživanja demografske budućnosti Srbije pokazala su da razvitak stanovništva u uslovima odsustva jakog i konstantnog političkog delovanja vodi ka velikim poremećajima sredinom ovoga veka (Macura, Rašević, 1983; Matković, 1994; Penev, 1995; Nikitović, 2009). Srbija će sredinom ovoga veka biti malobrojnija zemlja nego što je danas i zemlja starih. Pogotovo ako se ostvari niska varijanta projekcija stanovništva prema kojoj se pretpostavlja nastavak dugoročne tendencije laganog pada rađanja, tako što bi stopa ukupnog fertiliteta do kraja projekcionog perioda iznosila 1,30 deteta po ženi. Prema ovoj varijanti, i u uslovima porasta očekivanog trajanja života i pozitivnog migracionog salda od 2017. godine, broj stanovnika Srbije bi se 2052. smanjio za gotovo 2 miliona lica u odnosu na početak veka. Istovremeno broj starijih od 65 godina bi se povećao za trećinu, tako da bi više nego svaki četvrti (28,3%) stanovnik zemlje sredinom veka bio star. Nasuprot, do zaustavljanja depopulacionih tokova i povećanja broja i udela mladih u ukupnom stanovništvu došlo bi jedino pri značajnom povećanju fertiliteta, čak na nivo od 2,20 deteta po ženi koji bi bio dostignut do 2047-2052. godina (Penev, 2007).

* * *

Demografska budućnost Srbije u uslovima neuspeha političkog odgovora je sigurno najbolja ilustracija veličine i dubine potrebe sprovođenja populacione politike. Pri tom se socioekonomska i kulturna dimenzija nameću kao osnovne komponente delovanja vezanog za sve tri sfere demografskog razvitka: nivo fertiliteta, očekivanog trajanja života i migracija. Ekonomski razvoj, obrazovanje, odnos između muškarca i žene, promocija postmaterijalističkog sistema vrednosti u okviru ovih pravaca delovanja se čine prioritarnim. Ima mnogo prostora za delanje na svim nivoima: vlade, lokalne samouprave, ekspertske zajednice, civilnog društva, medija i samih pojedinaca.

I to za delovanje ne samo na osnovu pozitivnih iskustava drugih, već i paralelnog forsiranja socijalne inovacije kao odgovora na demografsku krizu. Mnogi veliki sociolozi, uključujući Karla Marksa, Maksa Webera i Emila Dirckema, su se zalagali za inovacije u socijalnoj sferi. Pre 100 godina i Josef Šumpeter je u svojoj knjizi o teoriji ekonomskog razvoja „Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung“ isticao neophodnost uvođenja socijalne inovacije u ekonomiju, politiku, kulturu, način života (Howaldt, Schwarz, 2010).

No neizvesnost u uspeh sprovođenja populacione politike je prisutna. Mnogi demografi su skeptični. Jedan od njih je i Mark Linder (1997). On smatra da je identifikacija individue sa kolektivnim potrebama i zahtevima gotovo nemoguć heroizam. Ovaj stav svakako proističe iz, pre svega, duboke uslovljenosti niskih reproduktivnih normi za koje dosadašnja praksa populacione politike nije našla odgovarajuće rešenje. No, skepticizam se, čini se s punim pravom, može odnositi i na složeno migraciono pitanje – kako manje razvijene sredine mogu da ostvare pozitivan migracioni saldo?

LITERATURA

1. DAVIS, K., J. BLAKE (1956). "Social Structure and Fertility: An Analytic Framework", *Economic Development and Cultural Change*, Volume 4.
2. ĐOKIĆ, D. et al. (1997). *Razvoj zdravstvene zaštite 1986-1996*. (Beograd: Institut za zaštitu zdravlja Srbije).
3. HOWALDT, J., M. SCHWARZ (2010). „Social Innovation: Concepts, Research Fields and International Trends“, *Social Innovation*, Volume 5.
4. LASSONDE, L. (1999). *Coping with Population Challenges* (Geneva: Earthscan).
5. FESTY, P., J. P. SARDON (2008). *Hommage à Gérard Calot Profession: démographe* (Paris: INED).
6. KLEEMEIER, R.W. (1961). *Aging and Leisure: A Research Perspective into the Meaningful Use of Time* (New York: Oxford University Press).
7. LINDER, M. (1997). *The Dilemmas of Laissez-Faire Population Policy in Capitalist Societies* (Westport: Greenwood Press).
8. MACURA, M. (1956). "Tri osnovna pitanja budućeg razvoja našeg stanovništva", *Naša stvarnost*, broj 11-12.
9. MACURA, M., M. RAŠEVIĆ (1983). "Demografske implikacije različitih modela rađanja u Srbiji", *Ekonomika misao*, broj 1.
10. MACURA, M., L., MACDONALDS, W. HAUNG (eds.) (2005). *The New Demographic Regime – Population Challenges and Policy Responses* (New York, Geneva: United Nations).
11. MATKOVIĆ, G. (1994). *Demografski činioci i ponuda radne snage* (Beograd: Ekonomski institut).
12. NIKITOVIĆ, V. (2009). "Mogući scenariji demografskog razvoja Srbije do 2020.", *Demografski razvoj – Studijsko-analitička osnova – Strategija prostornog razvoja Republike Srbije* (Beograd: Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu).
13. PENEV, G. (1995). "Projekcije stanovništva do 2051", *Razvitak stanovništva Srbije* (Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
14. PENEV, G. (2007). "Projekcije stanovništva Srbije, 2002-2052.", *Pregled Republika Srbije*, broj 51.
15. RAŠEVIĆ, M., M. PETROVIĆ (1995). *Iskustva populacione politike u svetu* (Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka).
16. RAŠEVIĆ M. (1995). "Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou", *Stanovništvo*, broj 1-4.
17. RAŠEVIĆ M., B. MIJATOVIĆ (2002). "Zakon o finansijskoj podršci porodici sa decom", *Stanovništvo*, broj 1-4.
18. RAŠEVIĆ M. (2006). "Odlaganje rađanja dece u optimalnoj godini života – osnovna demografska cena 1990-ih u Srbiji", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, broj 121.
19. RAŠEVIĆ M., G. PENEV (2010) *Opštine Republike Srbije: osnovni demografski, ekonomski i socijalni pokazatelji relevantni za populacionu politiku* (Beograd: Društvo demografa Srbije).
20. SATARIĆ, N., M. RAŠEVIĆ (2007). *Vaninstitucionalna zaštita starijih ljudi u Srbiji – jaz između potreba i mogućnosti* (Beograd: Amity, UNDP).
21. SATARIĆ, N., M. RAŠEVIĆ, S. MILORADOVIĆ (2009). *Oni ne mogu da čekaju – studija o siromašnim starijim licima u Srbiji* (Beograd: Amity, UNDP).
22. SEDLECKY K., M. RAŠEVIĆ, V. TOPIĆ (2011) "Family planning in Serbia? The perspective of female students from the University of Belgrade", *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, Volume 16, Issue 6.
23. TASIĆ, D. (1952) *Žensko stanovništvo prema broju živorođene dece u Jugoslaviji* (Beograd: Savezni zavod za statistiku).
24. SOBOTKA, T. (2004). *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe* (Amsterdam: Dutch University Press).
25. SOBOTKA, T., V. SKIRBEKK, D. PHILLIPOV (2011) "Economic recession and fertility in the developed world", *Population and Development Review*, Volume 37, Number 2.
26. VLADA REPUBLIKE SRBIJE (2006). *Nacionalna strategija o starenju: 2006-2015*. (Beograd: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike).
27. VLADA REPUBLIKE SRBIJE (2008). *Strategija podsticanja rađanja* (Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike).
28. VLADA REPUBLIKE SRBIJE (2009). *Strategija za upravljanje migracijama* (Beograd: Vlada Republike Srbije – Komesarijat za izbeglice).
29. UNITED NATIONS (1994). *Program of Actions of the United Nations International Conference on Population and Development*, International Conference on Population and Development, Cairo, 5-13 September 1994.

STANOVNIŠTVO I EKONOMSKI RAZVOJ CRNE GORE U XXI VIJEKU

UVOD

Rezultati popisa stanovništva Crne Gore iz 2011. godine pokazali su da optimizam u predviđanju demografskih kretanja nema potporu. Stanovništvo Crne Gore je praktično brojčano stagniralo u odnosu na rezultate popisa iz 2003. godine, uz promjene regionalne distribucije na štetu sjeverne regije i dodatani porast prosječne starosti rezidenata.

U međuvremenu su objavljene projekcije kretanja svjetskog stanovništva koje su, nakon popisa stanovništva koji su realizovani u najvećem broju zemalja u svijetu 2011. godine, revidirale UN, a koje su ukazale da je najbrži primjećen trend upravo trend starenja stanovništva u onim društvima koja se nalaze u posttranzicionoj fazi odnosno fazi daljeg starenja procesa demografske tranzicije, a u toj grupi zemalja nalazi se i Crna Gora.

Sve ovo nas navodi na zaključak da su demografske promjene sa kojima se suočavamo mnogo veći izazov nego što na prvi pogled izgleda. Stoga ćemo u radu prikazati kretanje crnogorskog stanovništva u XXI vijeku, a nakon toga pokušati sagledati efekte na ponudu radne snage, koja je značajna determinantna ekonomskog razvoja.

STANOVNIŠTVO I EKONOMSKI RAST U EKONOMSKOJ TEORIJI

Stanovništvo, njegova veličina i kretanje, privlačili su pažnju naučnika, mislilaca i državnika praktično od nastanka čovječanstva. U Kini i Rimskoj imperiji postojala su periodična prebrojavanja izvjesnih kategorija ljudi, koja su suštinski veoma bliska modernim popisima stanovništva, a čija je svrha bila administrativne ili ekonomske prirode. Postoje čak i podaci da su plemena Inka prebrojavala svoje stanovništvo. Ipak, tek u XVI vijeku organizuju se prvi djelimični popisi stanovništva, dok se prvi potpuni popisi stanovništva u Evropi organizuju u XVIII vijeku (Finska-1749, Švedska-1750, Norveška i Danska -1769).

Zapisi o demografskim analizama datiraju još od XIV vijeka, kada je Ibn Kaldun razvio teoriju o *cikličnim promjenama stanovništva*. Po njemu, gušće naseljeno stanovništvo ima niz prednosti: moguće je izvršiti podjelu rada i stvoriti raznovrsna i specijalizovana zanimanja; ono bolje koristi prirodna sredstva i izvore, a politička i društvena sigurnost je veća, što sve vodi većem dohotku per capita. Ove pozitivne tendencije dalje podstiču rast stanovništva, jer natalitet raste a mortalitet opada. Ipak, posle izvjesnog vremena dolazi do usporenja i zastoja u pozitivnom pravcu odvijanja događaja, dok konačno ne nastane propadanje. Sa porastom ekonomskog blagostanja širi se luksuz i povećavaju porezi, što uništava zajednicu i njen poredak, sve dok nesigurno političko i ekonomsko stanje ne izazovu pad stanovništva.

Interesovanje za problematiku stanovništva u Evropi počinje da raste u XVI vijeku. Mišljenja tadašnjih pisaca bila su podijeljena vezano za brži ili sporiji rast stanovništva. Nasuprot onima koji su mislili da

¹ Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore, Podgorica

se broj stanovnika uvećava, francuski pisci kao Montesquieu, Mirabeau stariji i Robert Wallace tvrdili su da je broj stanovnika smanjen u odnosu na stara vremena. Montesquieu je tvrdio da je broj stanovnika na nivou od svega 10% od nekadašnjeg broja.

Nakon što su postali raspoloživi prvi empirijski podaci, sve ove teorije su zamijenjene onima koje su bazirane na empiriji, a koja pokazuje da je *porast stanovništva opšta tendencija u društvenom razvoju*. Kretanje stanovništva nije bilo istosmjerno i imalo linearan karakter, već su bili prisutni i negativni trendovi u određenim vremenskim intervalima. Ipak, dominantan je trend rasta.

U periodu od XVI do XVIII vijeka izvjesni politički, ekonomski i religiozni razlozi služili su kao osnova za ocjenu kretanja stanovništva. Sa ekonomskog stanovišta porast broja ljudi se smatrao pozitivnim događajem. Na ovo je uticala uočena pozitivna veza između ekonomskog napretka i broja stanovnika-normalan i bez većih turbulencija razvoj privrede obično je bio praćen porastom stanovništva, i obrnuto, u vremenima velikih nedaća (glad, epidemija, sl) broj stanovnika je opadao. Na bazi ove veze, stvorena je misao o porastu stanovništva kao faktoru povećanja materijalnog bogatstva. Peti je pisao da »malobrojnost ljudi« znači stvarno siromaštvo zemlje, i da zemlja sa 8 miliona stanovnika je dvostruko bogatija od zemlje sa 4 miliona. Slična misao nalazi se u radovima Adama Smitha, koji kaže: »*Najsigurniji znak za blagostanje neke zemlje jeste porast broja njenog stanovništva*«. ²

Tokom XVII i XVIII vijeka mnogi naučnici davali su svoj doprinos teoriji stanovništva. Ovaj proces dostiže svoj vrhunac u učenju Thomasa Roberta Malthusa. Malthus je autor prve knjige u istoriji ljudske misli koja je posvećena prvobitno pitanju stanovništva. Opšta karakteristika učenja o stanovništvu u periodu od XVI do XVIII vijeka bilo je ciljno opredjeljenje fokusirano na »pronalazak« prirodnog zakona o kretanju stanovništva, što je proisticalo iz posmatranja buržoaskog društva i načina proizvodnje kao univerzalnih i vječitih oblika društva i društvene proizvodnje. Zakon o stanovništvu bio je univerzalan, i njegovu osnovu čine prirodne pojave. U Malthusovom učenju prisutna je ideja o proizvodnji kao determinanti stanovništva. Prva dva njegova postulata glase: (1) Stanovništvo je neminovno ograničeno životnim namirnicama, (2) Stanovništvo nepromjenljivo raste gdje rastu životne namirnice, osim ako nije spriječeno od strane nekih vrlo moćnih i vidljivih kočnica. *Po Malthusu, mora postojati faktor koji opredjeljuje tempo rasta stanovništva, i on na primjeru Sjeverne Amerike utvrđuje da je riječ o obimu proizvodnje.*

U XIX vijeku javlja se u Engleskoj teorijski pravac poznat kao »neomaltuzijanizam«. Pripadnici ovog pravca uveli su u nauku o stanovništvu ideje kontrole rađanja, što je uslovilo visok stepen kritike od strane anglosaksonske javnosti (kontrola rađanja smatrana je nemoralnim činom u anglosaksonskim krugovima). Problematikom stanovništva u ovom periodu bavio se i J.St. Mill, koji stanovništvo smatra činiocem proizvodnje. U svoju teoriju uvodi zakon o opadajućim prinosima, koji se ispoljava u poljoprivredi, jer se zemlja, za razliku od rada i kapitala, ne može neograničeno uvećavati. On smatra da prinosi per capita opadaju sa porastom broja stanovnika, što utiče na smanjenje standarda i pogoršanje životnih uslova stanovništva. Zato određeni slojevi stanovništva, naročito radnička klasa, moraju voditi računa da ne učine svoju porodicu prekobrojnou i tako smanje životni standard svih članova. Iako se veliki broj mislilaca bavio teorijom prirodnog kretanja stanovništva, i pokušao svako iz svog ugla da učini te ideje vjerodostojnim, ni jedna od njih nije u potpunosti mogla da izdrži test empirije, čak ni Malthusova.

Kao alternativa Malthusovoj teoriji i svim ostalim iz domena prirodnog kretanja stanovništva, javlja se teorija koja kretanje stanovništva smatra endogenom varijablom koja je pod snažnim uticajem ekonomskih i socijalnih uslova koji utiču na porast i obim stanovništva. U XVII i XVIII vijeku rađaju se ideje o kretanju stanovništva koje je uslovljeno društvenim faktorima. Povod za nastanak takvih ideja bila je nedou-

2 A.Smith: "Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda", Global Book, Novi Sad, 1998.

mica oko uzroka različite plodnosti (fertiliteta) u raznim sredinama (urbana & ruralna, siromašni & bogati slojevi, hrišćanski & muslimanski narod, itd). Jedan od prvih zastupnika ovih ideja bio je **William Thompson**, koji je smatrao da porast životnog standarda u kombinaciji sa širenjem znanja uzrokuje smanjenje fertiliteta. Ideju o negativnoj zavisnosti koja postoji između životnog standarda i rađanja u potpunosti je razradio Archibald Alison, koji je smatrao da »najvažniji razlozi koji ograničavaju porast stanovništva jesu razvikanje ljudskog uma i stvaranje vještačkih želja«. Marx i Engels su takođe ukazivali na vezu između materijalnog statusa i nataliteta, i kretanje stanovništva objašnjavali društvenim komponentama.

Nakon II Svjetskog rata, dolazi do drastičnog pada mortaliteta i enormnog rasta broja stanovnika u nerazvijenim i zemljama u razvoju. Za razliku od situacije u Zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi, efekat porasta broja stanovnika na ekonomski rast u ovim zemljama bio je ireverzibilan. Rast broja stanovnika, umjesto izvor ekonomskog rasta, bio je ograničenje. Jedan od razloga ovakvog efekta je bila činjenica da je situacija u nerazvijenim zemljama nakon II Svjetskog rata bila znatno drugačija od situacije u Evropi i Americi. U nerazvijenim zemljama, makroekonomske politike su bile izložene pritiscima za porast fiskalnih rashoda, posebno rashoda usmjerenih ka obrazovanju, zdravstvu i socijalnoj zaštiti. Pored toga, stopa rasta stanovništva u nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju u posleratnom periodu je bila dva do tri puta veća od stope rasta stanovništva u zapadnim zemljama XVIII i XIX vijeku, što je uslovljalo strukturu stanovništva u kojoj dominiraju izdržavana lica, što je predstavljalo dodatno ograničenje ekonomskom rastu u posleratnom periodu.

Visok rast populacije u posleratnom periodu uticao je na povratak aktuelnosti uključivanja stope rasta stanovništva u makroekonomske modele. Naučnici Nelson (1956) i Leibenstein (1954) uključili su rast stanovništva kao endogenu varijablu, koja je direktno zavisna od dohotka. Njihovi modeli su maltuzijanski i pretpostavljaju pozitivnu vezu između nivoa dohotka i stope rasta broja stanovnika. Priroda veze između nivoa dohotka per capita i stope rasta stanovništva je uslovljena brzinom rasta ukupnog dohotka i stanovništva: ukoliko stanovništvo raste brže od ukupnog dohotka (stopa rasta stanovništva je veća od stope rasta dohotka), dohodak per capita će se smanjivati.

Pored Nelsona i Leibensteina, značajan doprinos analizi uticaja stanovništva na ekonomski rast dali su Coale i Hoover (1958). Oni su konstruisali matematički makroekonomski model čiji je cilj bio projekcija dohotka per capita u uslovima niske, srednje i visoke stope fertiliteta (stopa fertiliteta je egzogena varijabla u modelu). Njihova analiza je rezultirala zaključkom da, uz pretpostavku visoke stope fertiliteta, dohodak per capita nakon 30 godina može biti i do 40% niži u odnosu na scenario u kojem je stopa fertiliteta niska. Nakon objavljivanja njihovog rada, mnoge pretpostavke koje su uključene u model su kritikovane i preispitivane i njihovi zaključci su dovedeni u pitanje. Ipak, njihov rad se smatra dragocjenim jer je ukazao na:

- Značaj demografskih faktora u makroekonomskim istraživanjima
- Opreznost prilikom kreiranja ekonomskih politika, ukazujući da stopa ekonomskog rasta nije jedina varijabla o kojoj treba voditi računa i koju treba postaviti kao target;
- Značaj sagledavanja demografskih trendova u nerazvijenim zemljama i analizu uticaja istih na ekonomske kategorije.

Rad Coale i Hoovera predstavljao je bazu za mnoge kvantitativne i ekonometrijske studije koje su nastale kasnije. Modeli koji uključuju demografske komponente fokusirali su se na analizu fiskalnih rashoda (obrazovanje, zdravstvo, socijalna zaštita) i uticaj demografskih promjena na iste. Takođe, određeni broj modela bavio se vezom između rasta broja stanovnika i stanja na tržištu radne snage.

Iako je objavljen veliki broj radova koji su se bavili matematičkim modelima, mnogo veći broj je onih koji su deskriptivno pokušavali da ukažu na vezu između demografskih promjena i društvenih i ekonomskih kategorija:

- **Obim proizvodnje.** Porast broja stanovnika izaziva porast tražnje za proizvodima i uslugama i utiče pozitivno na nivo dohotka koji se ostvaruje u privredi.
- **Štednja.** Promjene u starosnoj strukturi stanovništva imaju efekat na nivo nacionalne štednje. Mnoge analize ukazuju da stanovništvo starije od 65 godina ulazi u fazu negativne štednje. Iz ovoga se zaključuje da što je veće učešće stanovnika starijih od 65 godina, nivo nacionalne štednje je niži.
- **Tržište radne snage.** Visoke stope fertiliteta ukazuju na porast učešća pripadnika aktivne radne snage u ukupnom broju stanovnika u budućnosti. Suprotno ne mora da važi, da niske stope fertiliteta ne izazivaju porast pripadnika aktivne radne snage, usled činjenice da povećana ponuda radne snage nije jedino posledica porasta broja stanovnika usled visoke stope fertiliteta, već i porasta broja stanovnika starosne dobi od 15-64 godine spremnih da se uključe na tržište radne snage. Ovdje se prevashodno misli na pripadnike ženske populacije koji usled manjeg broja djece sve više postaju radno aktivne.
- **Obrazovanje.** Brz porast broja stanovnika ima snažan efekat na troškove obrazovanja. Porast troškova za obrazovanje može biti posledica: porasta zarada zaposlenih u obrazovanju, porasta stope školovanja stanovništva i porasta broja djece. Treći faktor je direktno uslovljen nivoom stope fertiliteta, pa se usled toga smatra da visoka stopa fertiliteta u budućnosti rezultira porastom rashoda za obrazovanje. Naravno, rashodi za obrazovanje se mogu zadržati na istom nivou, kao posledica promjene odnosa nastavnika / student, tj. povećanja broja studenata (đaka) po nastavniku, ili kao rezultat smanjenja broja godina školovanja. Ipak, ove mjere direktno rezultiraju smanjenjem stoka humanog kapitala zemlje, što se negativno odražava na stopu ekonomskog rasta.
- **Zdravstvo.** Rast broja stanovnika izaziva porast troškova zdravstva jer veći broj ljudi traži usluge zdravstvene zaštite. Visoke stope fertiliteta imaju direktan i istovremen uticaj na troškove zdravstvene zaštite (ne odložen kao u slučaju obrazovanja) usled činjenice da djeca samim rođenjem postaju korisnici usluga zdravstvene zaštite.

STANOVNIŠTVO I EKONOMSKE PERFORMANSE U CRNOJ GORI

Analiza ekonomskog stanja u Crnoj Gori, slično i u zemljama regiona, ukazuje, između ostalog, na sledeće:

1. Nizak nivo nacionalne štednje;
2. Visoki rashodi budžeta, u čemu visoki rashodi za penziono osiguranje, zdravstvenu zaštitu i socijalno osiguranje;
3. Niska ekonomska aktivnost stanovništva i visoka stopa nezaposlenosti, koja je više strukturnog karaktera nego posledica nedostatka tražnje za radnom snagom;
4. Malo lokalno tržište i značajna zavisnost od uvoza.

Ovo su samo neke od varijabli koje determinišu trenutno ekonomsko stanje, ali i budući ekonomski rast. Iako kretanje svake od ovih varijabli u značajnoj mjeri determinišu ekonomske kategorije, kao što su nivo dohotka i odnos potrošnje i raspoloživog dohotka, obim proizvodnje i investicije u proizvodnju međunarodno konkurentnih proizvoda, kretanje ekonomskih varijabli značajno je određeno trendovima u kretanju stanovništva i karakteristikama stanovništva koje živi na određenom području.

Stanovništvo i štednja. Iako je nivo štednje određen nivoom dohotka, graničnom sklonošću štednji i očekivanim kamatnim stopama odnosno stopama prinosa na investicije u različite hartije od vrijednosti, značajan faktor nivoa nacionalne štednje je *starosna struktura stanovništva*. Po pravilu, ekonomski aktivno stanovništvo (zaposleni) imaju pozitivnu, dok ekonomski neaktivni stanovnici (penzioneri) imaju negativnu štednju – troše dohodak akumuliran tokom radnog vijeka. Smanjenje učešća prvih a povećanje učešća dru-

gih u ukupnom stanovništvu negativno se odražava na nacionalnu štednju, ukoliko negativan efekat nije nadomješten bržim rastom dohotka zaposlenih radnika u odnosu na rast stope ekonomske zavisnosti starijih lica³.

Ekonomska aktivnost i stanovništvo. Standard građana određen je dohotkom per capita, koji stvara ekonomski aktivno stanovništvo a troše svi, i zaposlena i nezaposlena lica, i lica sa ličnim prihodom i izdržavane osobe. Svako smanjenje učešća zaposlenih u ukupnom stanovništvu utiče na smanjenje prosječnog dohotka, opet ako nije kompenzovano bržim rastom zarada zaposlenih. Ovaj odnos se konstantno pogoršava u Crnoj Gori, i trenutno je na nivou 1 zaposleni na 3.5 ostalih građana.

Na bazi podataka dobijenih u Anketi o radnoj snazi za 2011. godinu⁴, osnovne karakteristike tržišta radne snage u Crnoj Gori su: **Niska ukupna ekonomska aktivnost crnogorskog stanovništva** (48.7% stanovnika starijih od 15 godina aktivno učestvuje na tržištu radne snage, pri čemu regionalna analiza ukazuje na najnižu ekonomsku aktivnost u sjevernom dijelu (39.3%) a najvišu u centralnom dijelu (54.6%) od čega u Podgorici maksimalnih 58.2%), **Visoka stopa nezaposlenosti** – 19.7% aktivnog stanovništva je nezaposleno, pri čemu sjeverni dio karakteriše maksimalna stopa netaposlenosti od 32.7%; U **strukturi nezaposlenih** lica dominiraju pojedinci koji su nezaposleni duže od 2 godine – 66.3%, od 12-23 mjeseci 13.3%, dok je svega 18.5% nezaposlenih nezaposleno u periodu kraćem od godinu dana; Analiza **obrazovne strukture nezaposlenih** lica pokazuje dominaciju nezaposlenih sa srednjim stručnim obrazovanjem (44.6%), dok visoko obrazovani kadar čini 12.8% nezaposlenih lica.

Stanovništvo i rashodi penzionog sistema. U Crnoj Gori, a i u najvećem broju zemalja u regionu, aktuelan je tzv. «pay as you go» sistem penzionog osiguranja, sistem u kojem se sredstva za isplatu tekućih penzija dominantno obezbjeđuju prihodima ostvarenim po osnovu tekućih uplata doprinosa za penziono osiguranje. Sistem je efikasan i likvidan sve dok su tekući prihodi jednaki ili veći tekućim rashodima, tj. dok je dohodak i broj zaposlenih koji uplaćuju doprinose veći od broja penzionera i njihovih mjesečnih nadoknada. Iz godine u godinu, taj odnos se narušava pod dejstvom dva ključna faktora: ubrzan rast broja penzionera i znatno sporiji rast zaposlenih lica i zarada. Posledica ovakvih trendova je sve izraženiji deficit u finansijama penzionog sistema, koji je u Crnoj Gori trenutno na nivou od 70% ukupnih prihoda⁵. Svako dodatno pogoršanje odnosa zaposlenih i penzionera dodatno će uvećati problem održivosti sistema. Pored penzionog sistema, sve izraženiji problem je finansiranje troškova zdravstvene zaštite, koji gotovo proporcionalno rastu sa rastom prosječne starosne dobi stanovništva.

STANOVNIŠTVO CRNE GORE NA POČETKU XXI VIJEKA

Rezultati popisa stanovništva koji je 2011. godine sproveden u Crnoj Gori pokazali su da je demografska slika lošija čak i od najpesimističnijih predviđanja. Broj stanovnika u odnosu na rezultate popisa je **smanjen!** Ključni doprinos negativnoj stopi rasta stanovništva dao je negativan migracioni saldo, koji je prema grubim procjenama u međupopisnom periodu bio cca 12.000 stanovnika⁶.

Popis je ukazao i na značajne interne migracije, tj. raseljavanje sjevera i migracije ka centralnom i južnom regionu Crne Gore. Primarno kao posledica negativnih internih migracija, broj stanovnika u svim opštinama sjevernog regiona (izuzetak je Rožaje) je smanjen.

3 Odnos broja stanovnika starijih od 65 godina i stanovnika starosne dobi od 15-64 godine.

4 Izvor: Monstat

5 Prema izvještaju Fonda PIO CG za 2012. godinu, ukupni rashodi sistema penzionog osiguranja u 2012. godini u Crnoj Gori iznose 382 miliona €, prihodi po osnovu doprinosa za penziono osiguranje procijenjeni su na 225 miliona €, dok se nedostajućih 152 miliona € planira finansirati iz budžeta CG.

6 Procjene broja stanovnika Crne Gore sredinom godine od strane Monstata u međupopisnom periodu vrše se na bazi podataka o prirodnom promjenama broja stanovnika. Posljednja procjena izvršena je za 2009. godinu, kada je ocijenjen broj stanovnika od 631.536. U narednom periodu (2010-11) prirodni priraštaj je bio pozitivan.

TABELA 1: BROJ I STAROST STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI, POPISI 2003. I 2011.GODINE

	Ukupni broj stanovnika			Prosječna starost stanovnika		
	2003	2011	%	2003	2011	%
Crna Gora	620,145	620,029	-0.02%	35.9	37.2	3.62%
Andrijevica	5,785	5,071	-12.34%	38.2	39.9	4.45%
Bar	40,037	42,048	5.02%	36.9	37.9	2.71%
Berane	35,068	33,970	-3.13%	35.1	36.4	3.70%
Bijelo Polje	50,284	46,051	-8.42%	34.3	36.1	5.25%
Budva	15,909	19,218	20.80%	35.7	36.5	2.24%
Cetinje	18,482	16,657	-9.87%	38.1	40.3	5.77%
Danilovgrad	16,523	18,472	11.80%	37.2	38.1	2.42%
Herceg Novi	33,034	30,864	-6.57%	38.2	40.0	4.71%
Kolašin	9,949	8,380	-15.77%	38.2	40.1	4.97%
Kotor	22,947	22,601	-1.51%	38.1	39.5	3.67%
Mojkovac	10,066	8,622	-14.35%	35.7	38.4	7.56%
Nikšić	75,282	72,443	-3.77%	36.2	37.8	4.42%
Plav	13,805	13,108	-5.05%	34.1	36.0	5.57%
Pljevlja	35,806	30,786	-14.02%	39.2	41.8	6.63%
Plužine	4,272	3,246	-24.02%	40.4	43.7	8.17%
Podgorica	169,132	185,937	9.94%	34.7	35.7	2.88%
Rožaje	22,693	22,964	1.19%	29.9	31.7	6.02%
Šavnik	2,947	2,070	-29.76%	40.7	42.5	4.42%
Tivat	13,630	14,031	2.94%	37.2	38.0	2.15%
Ulcinj	20,290	19,921	-1.82%	36.2	37.8	4.42%
Žabljak	4,204	3,569	-15.10%	39.7	41.9	5.54%
Sjeverni region	194,879	177,837	-8.74%	35.6	37.3	4.94%
Centralni region	279,419	293,509	5.04%	35.5	36.6	3.25%
Južni region	145,847	148,683	1.94%	37.2	38.4	3.26%

Izvor: Monstat – Popis stanovništva Crne Gore, 2011.

Pored ukupne depopulacije, ključna karakteristika stanovništva Crne Gore je dalje starenje stanovništva – prosječna starost stanovništva u međupopisnom periodu porasla je za 1.3 godine. Ipak, starenje stanovništva je najintenzivnije u sjevernom regionu, gdje je prosječna starost čak dostigla i 43.7 godina (opština Plužine).

TABELA 2: STAROSNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA CRNE GORE, POPISI 2003. I 2011. GODINE

	2003	2011	%
0-14	127,461	118,751	-6.83%
15-64	412,982	421,693	2.11%
65+	79,702	79,585	-0.15%
Ukupno	620,145	620,029	-0.02%

Izvor: Monstat – Popis stanovništva Crne Gore, 2011.

Promjene starosne strukture stanovništva Crne Gore su takođe zabrinjavajuće – broj stanovnika starije dobi od 0-14 godina smanjen je za čak 6.83%.

Ipak, ako je trenutna demografska slika Crne Gore zabrinjavajuća, ukoliko pozitivan eksterni migracioni saldo ne doprinose promjeni, situacija u budućnosti je dodatno komplikovana i predstavlja izazov za donosiocje ekonomskih odluka i kreatore ekonomskih politika.

STANOVNIŠTVO CRNE GORE TOKOM XXI VIJEKA

Analiza kretanja stanovništva Crne Gore u XXI vijeku sprovedena je na bazi procjena kretanja stanovništva i procjena koje je objavila kancelarija Ujedinjenih Nacija.

Projekcije kretanja stanovništva (UN) Crne Gore do kraja XXI vijeka ukazuju na dvije ključne tendencije: (1) smanjenje broja stanovnika za 27% do kraja stoljeća, i (2) značajan rast prosječne starosti stanovništva do nivoa od 45.7 godina.

TABELA 3: PROJEKCIJE KRETANJA STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI (UNITED NATIONS 2011.)

godina	Broj stanovnika (000)	Starosna struktura				Prosječna starost
		0-14	15-59	60+	80+	
1950	399					21.3
2011	632	19.1	62.8	18.1	2.5	36.2
2025	635					
2050	605	15.1	54.1	30.8	6.4	45.3
2100	499	16.0	50.7	33.3	10.8	45.7

Izvor: United Nations: World Population Prospects, The 2010 Revision, Volume I: Comprehensive Tables, New York, 2011.

Projekcije kretanja stanovništva Crne Gore⁷, dobijene korišćenjem modela kohorti, i na bazi pretpostavke o konstantnoj ukupnoj i specifičnoj stopi fertiliteta u toku projektovanog perioda⁸ i vjerovatnoći doživljenja starosne dobi dobijene konstruisanjem tablica mortaliteta a na bazi prosječnih specifičnih stopa mortaliteta u periodu 1991-2003 za muški i ženski pol (pretpostavka o migracijama prikazana je u narednoj tabeli), ukazuju na slične demografske tendencije onima koje predviđaju Ujedinjene Nacije.

Već od 2031.godine stanovništvo Crne Gore ulazi u zonu negativnog rasta, da bi do kraja ovog stoljeća ukupan broj stanovnika bio smanjen za približno 30%.

TABELA 4. STANOVNIŠTVO CRNE GORE 1991-2091 (MODEL KOHORTI)

Crna Gora		Prosječni Godišnji Rast %	Prosječan Godišnji prirast	Godisnje Neto Migracije (uključujući umrle)	Godišnji Prirodni priraštaj
Godina	Broj stanovnika				
1991	591,369	0.49	2,926	(800)	3,726
1996	606,000	0.34	2,059	(1,100)	3,159
2001	616,296	0.34	2,110	(500)	2,610
2006	626,845	0.29	1,805	(200)	2,005
2011	635,872	0.19	1,205	(100)	1,305
2016	641,895	0.06	390	(50)	440
2021	643,844	-0.06	-362	(50)	-312
2026	642,036	-0.13	-855	0	-855
2031	637,761	-0.22	-1,371	0	-1,371
2036	630,904	-0.29	-1,846	0	-1,846
2041	621,676	-0.37	-2,304	0	-2,304
2046	610,156	-0.45	-2,693	0	-2,693
2051	596,693	-0.50	-2,962	0	-2,962
2056	581,881	-0.54	-3,110	0	-3,110
2061	566,329	-0.56	-3,141	0	-3,141
2066	550,622	-0.57	-3,089	0	-3,089
2071	535,175	-0.56	-2,989	0	-2,989
2076	520,232	-0.56	-2,882	0	-2,882
2081	505,821	-0.57	-2,842	0	-2,842
2086	491,610	-0.58	-2,801	0	-2,801
2091	477,603				

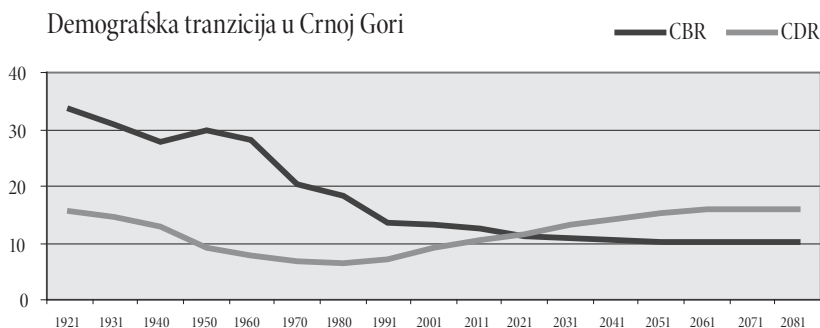
Na negativne tendencije kretanja stanovništva Crne Gore u XXI vijeku ukazuje i shema koja demonstrira proces demografske tranzicije. Na početku XXI vijeka, Crna Gora ulazi u post-tranzicionu fazu demo-

⁷ Maja Bačović: *Demografske promjene i ekonomski rast – analiza investicija u humani kapital*, ISSP, Podgorica, 2006.

⁸ Polazne stope fertiliteta definisane su na bazi prosječnih stopa fertiliteta u periodu 1991-2003.

grafske tranzicije, koju karakterišu gotovo izjednačene stope nataliteta i mortaliteta, i obje su nešto više od 10 promila. Post-tranziciona faza biće okončana u trećoj deceniji XXI vijeka, kada će crnogorsko stanovništvo ući u fazu daljeg starenja, koje se prepoznaje po konstantno opadajućim stopama rasta stanovništva, niskim stopama fertiliteta i ukupnim starenjem.

GRAFIK 1.: DEMOGRAFSKA TRANZICIJA U CRNOJ GORI: 1921-2091

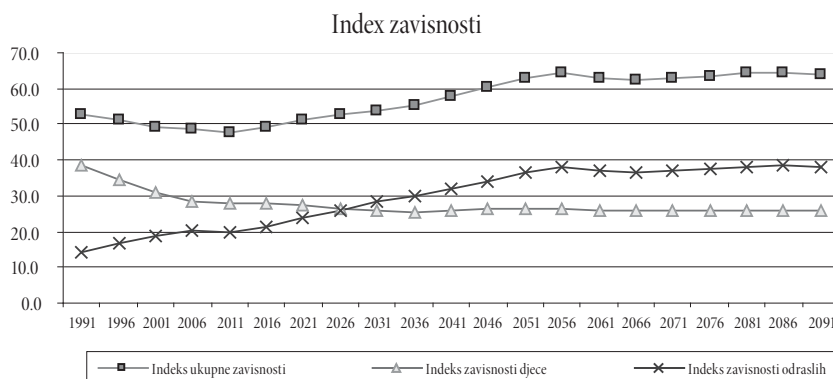

Starosna struktura stanovništva u Crnoj Gori. Dok se starosna struktura u Crnoj Gori u 1991 (2001) karakteriše kao »zrela«, starosna struktura u 2051. godini svrstava stanovništvo u kategoriju »starog« stanovništva. Prosječna starost stanovništva kontinuirano se uvećava, uz istovremeni porast učešća stanovništva starijih od 65 godina, a smanjenje učešća mlađeg stanovništva.

Index zavisnosti⁹. Index zavisnosti omogućava analizu starosne strukture stanovništva, sa posebnim akcentom na relativni odnos »zavisnih-neproduktivnih« grupa i »produktivnih« grupa. Pokazatelj se bazira na podjeli stanovništva u tri starosne kategorije: djeca (0-14), stanovništvo radnog uzrasta (15-64) i staro stanovništvo (65+). (D. Rowland, 2003)

Indeks ukupne zavisnosti će se povećati sa 51.7 (1991) na 57.7 (2041) i dalje na 64.0 (2091). Rast indeksa ukupne zavisnosti je dominantno pod uticajem porasta indeksa zavisnosti starih osoba, koji će porasti sa 14.2 (1991) na 38.1 (2091). Indeks zavisnosti djece će opasti sa nivoa od 38.6 (1991) na 25.9 (2091), zbog niske stope fertiliteta i smanjenja broja rođenih tokom vremena.

GRAFIK 2: INDEKSI ZAVISNOSTI U CRNOJ GORI: 1991-2091

Indeks ukupne zavisnosti u razvijenim zemljama u 2050. je projektovan na nivo od 71 (u 1990 iznosio je 50), dok se u manje razvijenim zemljama očekuje smanjenje na nivo od 54 (u 1990 - 67). Demograf-

⁹ Index zavisnosti djece predstavlja broj djece na hiljadu stanovnika radnog uzrasta. Index zavisnosti starih označava broj starih stanovnika na hiljadu stanovnika radnog uzrasta. Index ukupne zavisnosti označava broj zavisnika (suma broja djece i starih ljudi) na hiljadu stanovnika radnog uzrasta.

ski trendovi u Crnoj Gori se mogu porediti sa trendovima koji su prisutni u razvijenim zemljama, usled čijenice da se nalaze u istoj fazi demografske tranzicije.

UTICAJ DEMOGRAFSKIH TRENDOVA NA TRŽIŠTE RADNE SNAGE CRNE GORE

U cilju sagledavanja uticaja demografskih trendova na tržište radne snage u Crnoj Gori, simuliran je scenario rasta zaposlenosti i produktivnosti rada u Crnoj Gori za period od 2009-2030.godine.

Inputi i pretpostavke su:

1. Projekcija kretanja crnogorskog stanovništva u periodu do 2031. godine;
2. Rast ekonomskih aktivnosti koje učestvuju u stvaranju BDP-a Crne Gore, i to:
 - a. Godišnji rast u sektoru prerađivačke industrije – 5%;
 - b. Godišnji rast usluga hotela i restorana – 5%;
 - c. Godišnji rast u sektoru građevinarstva – 3%;
 - d. Godišnji rast u ostalim sektorima – 4%.
3. Rast proizvodnje posledica je kombinacije dva faktora:
 - a. Rasta produktivnosti;
 - b. Rasta broja zaposlenih (rast u sektoru turizma i građevinarstva uslovljen je rastom broja zaposlenih za 0.7, dok produktivnost doprinosi rastu sa 0.3 jedinice; u ostalim sektorima pretpostavka je da je rast proizvodnje rezultat rasta zaposlenosti za 0.5 i rasta produktivnosti za 0.5 jedinica.
4. Rast stope aktivnosti od 0.33% godišnje.
5. Prirodna stopa nezaposlenosti – 4%.

Rezultat projekcije prikazan je u tabeli 5.

TABELA 5. PROJEKCIJE KRETANJA BDP I ZAPOSLENOSTI U CRNOJ GORI: 2009-2030.

	BDP (000)	Broj stanovnika 15-64 god.	Broj zaposlenih ¹⁰	BDP pc	BDP po zaposlenom	Aktivno stanovništvo	Suficit/deficit radne snage ¹¹
2009	2,980,697	428,265	213,600	4,705	13,955	264,000	39,840
2010	3,113,103	429,123	218,171	4,905	14,269	262,216	33,556
2011	3,239,398	429,983	222,843	5,094	14,537	263,626	30,238
2012	3,370,874	429,940	227,619	5,291	14,809	264,487	26,288
2013	3,507,745	429,897	232,502	5,496	15,087	265,350	22,234
2014	3,650,236	429,854	237,494	5,708	15,370	266,217	18,074
2015	3,798,580	429,811	242,597	5,929	15,658	267,086	13,806
2016	3,953,019	429,774	247,814	6,158	15,952	267,962	9,429
2017	4,113,807	428,914	253,148	6,405	16,251	268,326	4,445
2018	4,281,209	428,057	258,602	6,662	16,555	268,691	-658
2019	4,455,498	427,200	264,177	6,929	16,866	269,056	-5,884
2020	4,636,962	426,346	269,878	7,206	17,182	269,422	-11,234
2021	4,825,899	426,148	275,708	7,495	17,504	270,203	-16,313
2022	5,022,621	425,909	281,668	7,805	17,832	270,961	-21,546
2023	5,227,451	425,671	287,763	8,128	18,166	271,721	-26,911
2024	5,440,729	425,433	293,996	8,465	18,506	272,483	-32,412
2025	5,662,806	425,194	300,369	8,815	18,853	273,247	-38,052
2026	5,894,049	420,784	306,887	9,180	19,206	273,323	-46,417
2027	6,134,841	420,174	313,552	9,568	19,566	271,841	-52,584
2028	6,385,581	419,565	320,368	9,972	19,932	272,361	-58,902
2029	6,646,685	418,956	327,340	10,394	20,305	272,881	-65,374
2030	6,918,585	414,113	334,470	10,848	20,685	270,635	-74,660

¹⁰ Podaci o broju zaposlenih uzeti su iz Ankete o radnoj snazi (2009).

¹¹ Prirodna stopa nezaposlenosti – 4%

Scenario baziran na navedenim pretpostavkama ukazuje na sledeće:

1. Ukoliko se ostvari rast u navedenim sektorima u skladu sa očekivanom dinamikom, Crna Gora će do kraja ove decenije imati veoma nisku stopu nezaposlenosti, čak štaviše, suočiće se sa **deficitom** radne snage;
2. Uvoz radne snage je izvestan i prije 2018. godine, ukoliko crnogorsko aktivno stanovništvo ne bude u prilici da u kvalitativnom smislu zadovolji tražnju na tržištu radne snage;
3. Rast BDP-a po prosječnoj stopi od 4%, koji se oslanja na nove investicije i unapređenje tehnologije, u kombinaciji sa rastom broja zaposlenih od 2.0% godišnje, rezultiraće rastom produktivnosti rada do nivoa od 20,685 €/zaposlenom radniku, odnosno BDP-om per capita od 10,848 €.

ZAKLJUČAK

Analiza demografskih kretanja u Crnoj Gori, iz kvantitativnog ugla a na bazi kreiranih demografskih računa, ukazuje na evidentno i kontinuirano starenje stanovništva. Proces starenja stanovništva počeo je tokom XX vijeka, da bi se intenzivirao u poslednjim dekadama, i nastavio u XXI vijeku. Projekcije kretanja stanovništva pokazuju da će već u trećoj dekadi ovog vijeka stopa rasta stanovništva biti jednaka nuli, da bi nakon toga nastupila faza depopulacije i daljeg starenja stanovništva.

Demografske promjene, pored dejstva prirodnih faktora (niske stope nataliteta i mortaliteta) dodatno su uzrokovane i mehaničkim promjenama – visokim emigracijom iz Crne Gore, naročito mladih i obrazovanih ljudi, čiji motiv se dominantno nalazi u većem broju mogućnosti za povećanje kvaliteta života koje emigracija omogućava.

Ukupna dešavanja imaju prevashodno negativan uticaj na ekonomski razvoj, naročito usled:

- Povećanja rashoda izdržavanih lica (prvenstveno stanovnika starijih od 65 godina), koji se finansiraju ili iz fiskalnih prihoda direktno odnosno indirektno prihoda koje ostvare produktivni članovi društva, ili direktno iz prihoda produktivnih članova domaćinstva. Konačan efekat povećanja odnosa izdržavanih i produktivnih stanovnika je smanjenje ukupnog životnog standarda, ukoliko nije kompenzovano porastom produktivnosti proizvođača, minimalno do granice do koje se dohodak po glavi stanovnika ne smanjuje;
- Povećanje rashoda zdravstva, kao posledica rastućih troškova zdravstvene zaštite starijeg stanovništva;
- Smanjenje nacionalne štednje, jer starije stanovništvo obično ima negativnu štednju (troši dohodak ostvaren u produktivnom dobu);
- Smanjenje potencijalne radne snage, usled smanjenog priliva mladog stanovništva;
- Smanjenje tražnje usled smanjenja broja stanovnika, a samim tim i smanjenje ponude (proizvodnje)¹²;
- Smanjenje motiva za tehnološke inovacije, usled smanjenja obima domaćeg tržišta.

Pored negativnih efekata, depopulacija i starenje stanovništva imaju i pozitivne efekte, koji se ogledaju kroz:

- Povećanje investicija u humani kapital per capita jer se raspoloživi kapital raspoređuje na manji broj ljudi;

12 Ovaj efekat se uglavnom odnosi na proizvode koji imaju lokalni karakter. Međunarodna trgovina i otvorenost ekonomije neutrališu ovaj problem u slučaju proizvoda i usluga koji se razmjenjuju na međunarodnom tržištu.

- Smanjenje fiskalnih rashoda namijenjenih investicijama u infrastrukturu (npr. škole) zbog smanjenog broja korisnika.

Navedeni efekti su generalno navedeni, i nisu isključivi i definitivni. Na njihovu pojavnu snagu djeluje niz faktora i procesa koji su posledica snažne međuzavisnosti koja postoji među svim društvenim i ekonomskim kategorijama. Ipak, može se sa visokom pouzdanošću zaključiti da demografski potencijali i promjene shvaćeni u tradicionalnom smislu neće pozitivno djelovati na ekonomski rast u Crnoj Gori.

To je razlog da se pažnja treba fokusirati na kvalitativne odlike stanovništva Crne Gore - humani kapital, investicije u humani kapital, znanje i tehnologije, tj. investicije u porast produktivnosti i efikasnosti angažovanih resursa. Teorijski i empirijski modeli koji su razvijeni krajem XX vijeka idu u prilog ovoj konstataciji.

LITERATURA

4. Bačović M.: "Demografske promjene i ekonomski razvoj-analiza investicija u humani capital", ISSP, 2006.
5. Bačović M.: "Humani kapital i ekonomski razvoj: kvantifikacija humanog kapitala i uticaj investicija u humani kapital na ekonomsku efikasnost", Preduzetnička ekonomija, Vol.II, Podgorica (2003)
6. Baletić-Wertheimer Alica (1999): "Stanovništvo i razvoj", MATE, Zagreb
7. Barro R., Becker G: "Fertility Choice in a Model of Economic Growth", *Econometrica*, Vol 57 (1989)
8. Becker G, Murphy M: "The Division of Labor, Coordination Costs and Knowledge", *The Quarterly Journal of Economics*, Vol 107 (1992)
9. Becker S. Gary, Murphy M. Kevin, Tamura Robert: "Human Capital, Fertility, and Economic Growth", *The Journal of Political Economy*, Vol 98, No 5 (1990)
10. Becker S. Gary: "Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis", *The Journal of Political Economy*, Vol 70, No 5 (1962)
11. Breznik Dušan (1984): "Demografija", Naučna knjiga, Beograd
12. Breznik Dušan (1991): "Stanovništvo Jugoslavije", Chronos, Titograd
13. Dornbusch R., Fisher S. (1994): "Macroeconomics", New York, McGraw – Hill
14. ISSP (1999): "Uvođenje SNA u statističkom sistemu Crne Gore", Podgorica
15. "Measuring What People Know-Human Capital Accounting for the Knowledge Economy", OECD (1996)
16. Mernard Claude (1998): "Transaction Cost Economics, Recent Development", Edward Elgar Publishing, Massachusetts, US
17. North Douglas (1999): "Understanding the Process of Economic Change", Occasional Paper 106, IEA, London
18. Pjanić Zoran: "Problem stanovništva u ekonomskoj teoriji", Nolit, Beograd, 1957
19. Pejović Svetozar (2003): "Why is culture important?", *Preduzetnička ekonomija*, Volume II, Podgorica
20. Radović Ljubica: "Smrtnost stanovništva – Crna Gora 1878-1978", Ekonomski fakultet, IDEI, Titograd, 1984
21. Rašević Mirjana: "Fertilitet i reproduktivno zdravlje stanovništva Republike Crne Gore", Unicef, 2001
22. Rowland D.: "Demographic Methods and Concepts", Oxford University Press, USA (2003)
23. Romer D.: »Advanced Macroeconomics«, McGrawHill, USA (2001)
24. Solow Robert (1970): "A Contribution to the Theory of Economic Growth", Penguin
25. Vukotić Veselin (2001): "Makroekonomski računi i modeli", CID, Podgorica

STARENJE STANOVNIŠTVA KAO ZAPREKA INSTITUCIONALNOM RAZVOJU

APSTRAKT

Starenje stanovništva usko je povezano sa dugoročnom tendencijom opadanja njegove stope rasta. Visoko učešće osoba u poodmakloj dobi u stanovništvu Srbije, kao posledica opadajuće stope demografskog rasta, očito je ekvivalentno vrlo specifičnim obrascima ponašanje starih, a to sasvim jasno ostavlja duboke tragove na ponašanje celokupnog stanovništva u političkim procesima. Starija lica ispoljavaju naglašen otpor promenama, od aktuelnih procesa tranzicije oni su na putu mnogo da izgube i malo da dobiju, a uz to nose povoljna sećanja na minuli kolektivistički društveno-ekonomski poredak. Razdoblje impresivno brzog privrednog rasta u socijalizmu – izvanredno brzog rasta koji se, međutim, pokazao kao neodrživ – veoma mnogo doprinosi takvoj precepciji socijalističkih vremena. Podržavajući konzervativne političke stranke, one koje su izričito suprotstavljene institucionalnim promenama i modernizaciji društva, stratum starih osoba usporava tempo tranzicije i opšteg društvenog napretka. Njegovi pripadnici ritam tranzicije obaraju ne samo jačanjem konzervativnih stranaka nego i snažnim uticajem na partije koje imaju ulogu protagonista modernizacije, budući da one sebi ne mogu dozvoliti ignorisanje stavova jedne velike mase birača. Veliko učešće starijih lica u ukupnom stanovništvu predodređuje i relativno veliku vrednost javnih izdataka namenjenih penzijama i drugim oblicima njihovog izdržavanja, što ima za posledicu veliko fiskalno opterećenje privrede. To usporava privredni rast, a time, u meri u kojoj su institucionalna i ekonomska pomeranja komplementarna, uslovljava i široko rasprostrto ometanje dometa i ritma institucionalnog prilagođavanja. Umanjivanje rentabilnosti posredstvom hipertrofiranog fiskalnog opterećenja nepovoljno utiče i na strane direktne investicije, pa time saseca i široku lepezu blagotvornih uticaja eksternih ulagača na institucionalna prilagođavanja.

Ključne reči: *stanovništvo, starenje, institucije, privredni razvoj, ekonomsko-institucionalne međuzavisnosti, institucionalna ograničenja na politike, fiskalno opterećenje, koalicione vlade.*

AGING OF POPULATION AS AN IMPEDIMENT TO INSTITUTIONAL DEVELOPMENT

ABSTRACT

Aging of population is closely related to a long run tendency of decline of its rate of growth. The high share of people of advanced age in the population of Serbia, as a consequence of the faltering rate of demographic expansion, is clearly tantamount to peculiar types of political behavior of the aged, which evidently marks the behavior of the entire populace in political processes. The aged display a pronounced resistance to change, they have much to lose and little in the ongoing process of transition and they carry favorable memories of the past collectivist socio-economic order. A period of impressively rapid process of economic development under socialism – an extraordinarily fast growth which, however, proved unsustainable – greatly contributes to such perception of the socialist times. By supporting conservative political parties, the ones expressly opposed to institutional change and social modernization, the aged slow down the pace of transition and of general societal progress. They reduce the rhythm of transition not only by

¹ Autor je saradnik Instituta za strategijske studije i razvoj „Petar Karić“ Alfa univerziteta u Novom Beogradu. Ako pisanje raznih tekstova može uopšte da bude lako ili bar olakšano, onda je to učinjeno zahvaljujući izvanrednoj logističkoj podršci koju autor godinama uživa u ovom Institutu.

strengthening the conservative parties but also by strongly affecting the behavior of the parties which play the role of the promoters of modernization, as they cannot afford to ignore the stances of a large mass of voters. A high share of the aged in the total population implies a relatively high value of public expenditure earmarked for pensions and other means of their maintenance, which in turn produces a high fiscal burden on the economy. This causes deceleration of growth of the economy and thereby, to the extent that institutional and economic developments are complementary, a widely extended restraint on the scope and tempo of institutional adjustment. Reduction of profitability through oversized fiscal burden affects adversely foreign direct investment as well, thus undercutting a wide range of beneficial influences of external investors on institutional adjustments.

Key words: *population, aging, institutions, economic development, economic-institutional interdependencies, institutional constraints on policies, fiscal strain, coalition governments.*

UVODNE NAPOMENE

Biće da je duboka, strukturno ugrađena karakteristika ljudi njihova (č)(t)ežnja ka stvarima koje su tamo negde daleko, van lakog dohvata i taman doliko primetne da tek mogu da se naslute. Pesnikinja nije slučajno kazala *Ne, nemoj mi prići, hoću izdaleka da strepim i čeznem...* Govoreći tobože o sebi, mnogo je rekla o svima nama, pa i o svakome od nas ponaosob. Upravo taj sindrom je proradio kad je stigao haber da je okvirna tema naše ovogodišnje tradicionalne rasprave stanovništvo i njegove brojne međuzavisnosti sa ključnim sastavnicama privrede i drugih oblasti društvenog života, tj. sa činionicima koji u društvu opredeljuju i dostignuti nivo i dinamiku rasta. Prva reakcija bila je pomisao da se u ovo kolo ne bi trebalo hvatati, ali je u isti mah proradio i sindrom čežnje za nečim što je dovoljno udaljeno da tek može da se nazre i nasluti. Kako to neretko biva, u istim okolnostima i istom vremenu pokazale su se kao istinite dve posve suprotne stvari: želja da se posegne za onim što je daleko i da se ostane na sigurnom, isprobanom i mnogokratno pohađanom terenu. I pored toga što je van sumnje da se znane radnje i prilike teško napuštaju – *Assueta relinquere durum* – odluka se nije prelomila u prilog varijante iskazane onim poznatim *Ostajte ovdje...* U toj dilemi ni ostati ni vinuti se put kognitivno udaljenih predela iskrasnio je, možda kao njeno srećno razrešenje, jedan treći izlaz iz nedoumice. Tako se došlo do ideje da se raspravi jedan neobičan problemski splet koji će biti predmet ovog razmatranja. Reč je o tome kako starenje stanovništva i, u stvari, već poodmakla faza u tom procesu utiče i na koje sve načine zapravo ograničava institucionalna prilagođavanja u našem društvu; više od toga, kako eventualno sputava *institucionalni razvitak* na strateškim magistralama njegove modernizacije.

To što bi ovde trebalo da bude dokazano mnogo je jednostavnije od samog procesa dokazivanja. Postavka na koju će se nasloniti i oko koje će biti organizovan ceo ovaj tekst odista je posve elementarna. Starenje društvene zajednice – jedna iskustvena činjenica koju jedva da bi iko mogao da dovede u pitanje – ispostavlja se kao ozbiljna smetnja u razvijanju i modernizaciji institucija, a budući da se takođe smatra neosporno dokazanim da dugoročni razvoj i privrede i svega ostalog *in ultima linea* zavisi baš od institucija, neposredno bi sledio zaključak da je starenje stanovništva snažna i, po svemu sudeći, trajna kočnica sveopšteg društvenog razvitka. Čineći samo korak u pravcu konkretizacije, starenje se nameće kao ozbiljno ograničenje i na sam privredni razvoj i, posebno, kao smetnja u prirodno očekivanim pregnućima da se postigne zadovoljavajući *tempo* privrednog rasta.

Valja zapaziti da je ovim reaktualizovana veza između ekspanzije stanovništva i razvitka privrede. Ta veza očigledno ne predstavlja neku inovaciju, a još manje novinu koja bi istraživački okrenute duhove mogla da uzbuđi ili uznemiri. Ona je sasvim standardna i do u detalje pretresena u merodavnim udžbenicima iz teorije i analize privrednog rasta, uključujući i one ponajbolje i profesiji nesumnjivo prihvaćene (npr. Todor 1994/1977, ss. 178-215 i studija slučaja 216-8; i, više posredno i uz jedan oblik i stepen analitičke apstrakcije koji se dotiče dubinskih razvojnih impulsa generisanih obimom i rastom stanovništva, Acemoglu 2009, ss. 328-348). Ti modeli i prateće razrade mogu, međutim da se okarakterišu kao standardni, bez ob-

zira na pokadšto više nego impresivan nivo analitičkog rafinmana i teorijske istančanosti. Standardni su po tome što – dinamičke i dinamiku generišuće – veze između stanovništva i privrede uzimaju samo na način na koji se, i u meri u kojoj se, ispoljavaju *isključivo u realnoj sferi*. U njima se, uz ostalo, stanovništvo tretira kao izvor radne snage, te tako kao proizvodni i razvojni činilac, kao kategorija koja opredeljuje formiranje akumulacije, pa tako rast kapitala kao jednu od determinanti privrednog rasta, potom kao činilac na strani potrošnje sa množinom različitih uticaja na tempo i pravce privredne (osobito dugoročne) ekspanzije...

Reč je, dakle, o međuzavisnostima i interakcijama isključivo u realnoj sferi najšire shaćenog ekonomskog sistema. Ovaj tekst se tim vezama u realnoj sferi u principu ne bavi. On ih dotiče samo u meri u kojoj one bivaju opredeljene *institucijama i poretkom ustanova usmerenih na regulaciju* makroekonomskih tokova ili se bar nadu pod dovoljno uočljivim *uticajima* tih institucionalnih ustrojstava. Tekst se, naprotiv, bavi vezama između stanovništva i privrednog rasta – uključujući kako relevantne obime tako i njihovu dinamiku u vremenu – kako se uspostavljaju, razvijaju i ispoljavaju *u institucionalnoj sferi* društvenoekonomskog sistema. Ova veza između stanovništva i ekonomskog rasta je možda temeljnija i razvojno presudnija od standardne veze između odgovarajućih realnih kategorija. U meri u kojoj na ekonomski razvitak utiče *preko institucija*, stanovništvo deluje kao činilac promena u najšire shvaćenju društvenoj organizaciji, pa tako u krajnjoj liniji utiče na one razvojne impulse i tendencije koji su u dugoročnoj perspektivi najmoćniji i u najvećoj meri opredeljujući.

STILIZOVANE ČINJENICE

Predmet ovoga teksta nisu tendencije demografskog razvoja niti empirijske pravilnosti koje se na njima eventualno ispoljavaju. Stoga se ovde i neće ulaziti u analizu trendova u kretanju stanovništva niti u procenu njihovog nastavljanja u budućnosti. Biće, naprotiv, formulisane samo neke krupne, implikacijama bogate činjenice koje će poslužiti kao iskustvena osnova za argumentaciju teze o uticaju demografskih osobenosti na institucionalni razvoj i njegovu moguću neadekvatnost. *Prva* takva činjenica je sad već dugoročno usporavanje demografskog rasta, tendencija opadanja stope rasta stanovništva koja se protekla na nekoliko decenija. *Druga* činjenica može se interpretirati kao posledica prve i sastoji se u nepovoljnoj strukturi stanovništva koja se sastoji u zaobljenosti i strmim stranama demografske piramide; drugi način artikulacije iste ideje jeste konstatovanje velikog demografskog učešća stanovništva u poodmakloj životnoj dobi, zabrinjavajuće visoka zastupljenost starog stanovništva u ukupnoj populaciji. Ovo je pogodno mesto za uvođenje pojma *stratum građana u poodmaklim godinama* (u daljem tekstu SGPG) koji nije oštro niti jednoznačno definisan. Drugim rečima, od prirode razmatranog problema i od okolnosti u kojima se on raspravlja zavisice definicioni obuhvat SGPG. Tako će SGPG biti definisan sa visokim stepenom i preciznosti i obuhvatnosti kad je reč o penzijskom sistemu i fiskalnom teretu koji iz njega proističe; kad je reč o nekim drugim kategorijama javnih izdataka, npr. na pojedine vrste zdravstvenih usluga ili nekih oblika socijalne pomoći, SGPG će biti znatno uže definisan, a u nekim slučajevima, uprkos izostanku potpune preciznosti, dovoljno određeno da posluži kao osnova za izvlačenje udarnih poenti ovoga rada.

Treća činjenica jeste veoma nizak stepen ekonomske aktivnosti SGPG; to je posledica propisa koji regulišu penzionisanje, kao i onih o (ne)mogućnosti angažovanja penzionera na pojedinim radnim mestima; opšta kriza zapošljavanja, uz nagoveštaje tendencije smanjivanja broja radnih mesta, takođe je važan uzročnik niskog stepena radnog angažovanja ovog društvenog stratuma. *Četvrta* činjenica jeste veoma neravnomeran teritorijalni *razmeštaj* stanovništva, pre čemu je neravnomernost ne samo veoma visoka nego pokazuje i istrajne a uznemirujuće tendencije daljeg povećavanja. Zbog upadljivo prelomljenih demografskih trendova, ali i zbog izrazitih tendencija gomilanja stanovništva u zonama velikih gradova i duž koridora X, Srbija kao da postaje prevelika za postojeće stanovništvo, pri čemu se uočljivo prazne mnoga sela i vidno opada stanovništvo u većem broju gradova. Iz nepovoljne demografske strukture sledi i *peta* karakteristika: SGPG

mnogo košta društvenu zajednicu i predstavlja veliki teret za fiskalni sistem. Uz jasnu i dugoročno uspostavljenu tendenciju rasta, učešće penzija u ukupnim javnim rashodima popelo se na oko 30%, dok je njihovo učešće u bruto domaćem proizvodu (BDP) premašilo obespokojavajućih 12%. Te činjenice dalje dobijaju na težini kad se posmatraju u kontekstu opterećenja koje za javne izdatke i za BDP predstavljaju ukupni transferi. Ukupni transferi su se popeli na preko 46% javnih izdataka i na blizu 18% BDP. Iako je socijalna pomoć, kao komponenta transfera izvan i preko penzija, ne tako davno od Svetske banke ocenjena kao nedovoljna, ona ipak vidno povećava ionako veliki teret koji u fiskalnom sistemu produkuju izdaci na penzije. Dopunski budžetski izdaci za pokrivanje inače deficitarnog penzijskog i invalidskog osiguranja spadaju u one stavke javnih finansija koje, zbog svog zabrinjavajućeg *obima* i velike, zakonskom regulativom određene *rigidnosti*, spadaju u krupne odrednice aktuelne fiskalne krize. Za ovu krizu ni ovlašćeni organi, čini se, nemaju prestavu kako bi mogla da bude razrešena, a nju Fiskalni savet Republike Srbije (2011, posebno ss. 5-9) dijagnosticira sa dramatičnim iako smirenim tonovima. Uz sve, on to čini sa velikom analitičkom preciznošću i na profesionalnom nivou koji će mnoge uistinu impresionirati.

Starost je negativno korelirana sa stepenom školovanja, tako da SGPG, pored starosti kao očito neatraktivnog svojstva, ispoljava i ispotprosečan nivo akademske izgrađenosti, što u prihvaćenoj taksonomiji predstavlja *šestu* činjenicu. S obzirom na predvidivo nizak nivo ekonomskog, tj. radnog angažovanja, to i nije okolnost od posebnog ekonomskog značaja, ali je nesporno značajna za politički život u kome SGPG, glasanjem ali i stranačkim angažovanjem, i te kako učestvuje. Staro stanovništvo, po logici neumitnih bioloških predodređenosti, ima pojačane potrebe za zdravstvenom zaštitom, a finansijsko opterećenje koje se po ovom osnovu javlja izvan sistema penzijskog i invalidskog osiguranja i izvan sistema socijalne zaštite može se bez rizika formalizovati kao *sedma* činjenica od značaja za vezu između starosti stanovništva i sposobnosti društva za sprovođenje reformi.

U kombinaciji sa nešto slabijim obrazovnim nivoom od opštedruštvenog proseka, starost je produkovala jedan specifičan otklon u političkom ponašanju SGPG. Odstupanje se sastoji u njegovom konzervativizmu, njegovoj natprosečnoj privrženosti tradiciji i modelima ponašanja iz minule ne tako davne prošlosti. Posebno je markantna njegova naklonjenost tradicionalnim *kolektivističkim* vrednostima koje je Poper (1993/1971, s. 34) prikladno i uistinu efektno nazvao *tribalizmom*. I u našoj profesionalnoj javnosti došla je do snažnog izražaja ideja sputanosti širokih slojeva društva vrednosnim orijentacijama sa korenima u dalekoj prošlosti (Sekulović 2004, ss. 65-6, a zatim i 47-54), no nije posebno isticana važna istina da vezanost za nasleđene vrednosti varira od stratumata do stratumata. Nije stoga izveden zaključak da izdiferencirana vrednosna orijentacija ima dovoljno krupne političke implikacije da utisne dubok pečat na ključne društvene odnose i na prepoznatljive aspekte socijalne evolucije posmatrane u celini. Poslednja decenija minulog stoleća generalno se ceni kao naglašeno neuspelo, neretko i kao promašeno rasdoblje u našoj novijoj istoriji. No, u pokušajima identifikovanja odgovarajućih uzročnih činilaca uglavnom se ističe uloga (i odgovornost) elita a ne i širih društvenih slojeva. Jasno je, međutim, da bez masovne političke podrške te elite niti bi mogle niti bi bile motivisane da vode politiku za koju bismo u sadašnjoj retrospektivi najviše voleli da se nije ni dogodila.

Ovim je nagoveštena osnovna poenta ovoga teksta: trajne i moćne komponente konzervativizma našeg društva, jedne retrogradne orijentacije koja nije podjednako zastupljena u svim društvenim segmentima nego je korelirana sa starošću, u velikoj su meri opredelile bitne odnose i tendencije u političkom životu. Otud su proistekli snažni pritisci na institucionalni razvoj koji se redovno i masovno ocenjuje kao manje uspešan nego što se očekivalo i što je bilo fiksirano kao prioritetna društvena potreba. Starenje već po definiciji znači povećavanje učešća SGPG u ukupnom stanovništvu, a iz toga proizlaze jaki društveni otpori mnogim važnim sastavnicama institucionalnog razvoja, te tako i prepoznatljivi doprinosi usporavanju pa i deformisanju ovog razvoja uzetog u celini.

DETERMINANTE MALAKSAVANJA DEMOGRAFSKOG RASTA

U literaturi su inače istraženi činioci rasta stanovništva kao i tako često isticanih fenomena prenaseľjenosti. Gotovo sva ta istraživanja izvršena su u kontekstu ubrzanog rasta stanovništva i stalne pretnje da bi ono moglo da dostigne nivo na kome bi izazvalo poremećaje u celom društvenom sistemu i, uz ostalo, dovelo u pitanje ekonomski razvoj. Fenomen usporavanja rasta stanovništva relativno je nov i u profesionalnoj literaturi privukao je manje pažnje. Pa ipak, nije teško, uz izvesnu reinterpretaciju, rezultate dobijene za slučaj svojevrstne populacione eksplozije iskoristiti za tumačenje pojava malaksavanja demografskog rasta. Mikroekonomska teorija fertiliteta, kako je naziva Todaro (1994/1977/, ss. 196-99), i pored toga što je jednostavna do elementarnosti, daje orijentaciju u pogledu činilaca na koje se valja orijentisati u potrazi za determinantama populacionog rasta. Sledeći uhodano mikroekonomsko rezonovanje, Todaro (s. 197) specifikuje jednu funkciju sa „tražnjom za preživelim decom“ kao zavisnom promenljivom i sa većim brojem argumenata koji treba da objasne tako formalizovanu sklonost ka biološkoj reprodukciji, pa samim tim i dinamiku populacionog rasta. Kod njega u svojstvu nezavisnih promenljivih u ovoj funkciji figurišu dohodak, neto cena reprezentativnog deteta definisana kao razlika između očekivanih koristi od deteta i pratećih troškova, mahom oportunitetnih, potom vektor cena ostalih dobara u sistemu i, najzad, jedna promenljive koja (pojednostavljeno i gotovo mehanički) meri intenzitet preferencija za svim dobrima kao sintetičkom alternativom u odnosu na decu. Parcijalni izvodi tako postulirane funkcije u odnosu na dohodak i cene dobara su pozitivni (a po ovom drugom izvodu se vidi da se „cene“ dece i dobara tretiraju kao supstituti), dok su izvodi po preostala dva argumenta manji od nule. Ovde bi, kao u proizvodnim funkcijama, mogao da se doda i argument vremena t kako bi se u analizu unela mogućnost globalnog i generalnog menjanja vrednosnih opredeljenja i obrazaca ponašanja; nezavisno od svih mogućih neposrednih determinanti, reprodukciono ponašanje stanovništva se menja sa protokom vremena, jer se neminovno menja opšta društvena klima i sistemi socijalnih odnosa u njoj.

Todarova shema je veoma sugestivna u pogledu mogućih činilaca koji su izazvali upadljivo demografsko malaksavanje kod nas. Kao faktički nerazvijena zemlja, Srbija ima nizak dohodak, a to u savremenim uslovima ne može a da ne destimuliše zasnivanje porodica i rađanje. Taj efekat je naročito jak s obzirom na viši dohodak i bolji životni standard u ne tako davnoj prošlosti, pa u svetlu te činjenice još nepovoljnije izgleda ono što se ostvaruje danas. Troškovi odgajanja dece visoki su i rastući, a osobito prohibitivno deluju u poređenju sa uslovima odgajanja dece u ne baš davnoj seljačkoj prošlosti. Pitanje je da li povećanje cena drugih dobara deluje kao činilac *rasta* tražnje za decom; Todaro je u ovu shemu očigledno ugradio samo efekat supstitucije, a u našim uslovima najverovatnije preteže efekat dohotka, tako da bi „opšte poskupljenje“ pre moglo da izazove smanjivanje nego povećavanje rađanja. Najveća težina može bez osobitog rizika da se pripiše ovde dodatnoj promenljivoj vremena, jer je baš ono više od svega donelo ireverzibilne i duboke promene u odnosu prema deci i porodici; taj *ingenium saeculi*, duh vremena, verovatno je više uticao na populacioni rast nego bilo koji argument Todorove funkcije.

U svojoj analizu Todaro uvodi i tzv. populacioni impuls (*the hidden momentum of population growth*) pomoću koga objašnjava kako se stanovništvo još dugo vremena povećava i nakon što promene mikroekonomskih determinanti korenito izmene njegovo reprodukciono ponašanje. Obrtanjem odgovarajuće argumentacije *impuls* može da se identifikuje i u epizodama naglašenog malaksavanja demografskog rasta. Naime, kad se usled malaksavanja rasta smanji broj potencijalnih roditelja, tj. osoba u reprodukciono dobi, potrebno je, nakon što eventualno i konačno bude podstaknuto rađanje, mnogo vremena dok tako uvećan broj dece dostigne doba reprodukcione zrelosti, te najzad sam doprinese ubrzavanju rasta stanovništva.

Kad je o Srbiji reč, lako se identifikuje jedan broj specifičnih faktora koji usporavaju i preče rast stanovništva. To je nedovoljno brz rast zaposlenosti, odnosno raspoloživih radnih mesta, sa nedavnim epizodama

njihovog donedavno neverovatnog smanjivanja. Odsustvo perspektive zadobijanja bilo kakvog dohotka pravi je deterent i za osnivanje porodice i rađanje dece. Isti efekat ima i jednako drastično malaksavanje stambene izgradnje, posebno u većim gradovima koji su glavna odredišta migracionih tokova, jer je bez smeštaja teško i zamisliti sreden porodični život i normalnu biološku reprodukciju.

Uzimajući sve u obzir, nemoguće je iznenaditi se povodom jenjavanja ritma demografskog rasta, opadanja stope rasta stanovništva u zonu negativnih vrednosti i, zbog očiglednog uticaja na strukturu stanovništva, upadljivog deformisanja demografske piramide. Stanovništvo ubrzano stari, troškovi njegovog izdržavanja delo naglo se povećavaju, fiskalni teret pomera se prema granici na kojoj postaje neodrživ, a tako ostarelo stanovništvo svojim specifičnim vrednosnim opedeljenjima i političkim preferencijama u tolikoj meri modifikuje političke procese da razvoj institucija ne može a da ne bude ozbiljno usporen, uz predvidiva skretanja koja se sa makroekonomskog stanovišta moraju pokazati kao disfunkcionalna i kontraproduktivna.

STARENJE STANOVNIŠTVA I MOTIVI OTPORA REFORMAMA

Staro stanovništvo je repozitorijum institucionalnog konzervativizma i trajno ishodište velikih i kontinuiranih otpora inače nasušno potrebnim institucionalnim prilagođavanjima. Već na ovom opštem nivou može bez rizika da se postavi jedna opšta propozicija koja je za dalja, detaljnija razmatranja veoma korisna kao opšta spoznajna orijentacija. Ta propozicija mogla bi da se uobliči kako sledi: što je veće učešće SGPG u jednom društvu, to su *ceteris paribus* manji izgledi za njegovo delotvorno reformisanje i, šire posmatrano, njegov pravovremen i svrsishodno usmeren institucionalni razvitak. Stari su, prosto rečeno, smetnja za reforme. Razloge nije teško dokonati. *Prvo*, svaka promena košta, pri čemu taj trošak treba protumačiti u najširem mogućem smislu: pomena iziskuje angažman, razmišljanje i planiranje, odricanja pa makar da su i privremena, potom napor i rad, te, najzad, i troškove u smislu angažovanja i izdavanja resursa, uključujući i trošenje sasvim doslovno shvaćenih finansijskih sredstava. Promena je na mnogim tačkama i u mnogim aspektima u najdirektnijem bukvalnom smislu jednostavno bolna i ne bi trebalo da iznenadi da je otpor promenama jedna od univerzalno zastupljenih i neotklonjivih karakteristika sveta i ambijenta u kome obavljamo svoje ekonomske ali i sve druge funkcije. Njutnov prvi zakon mehanike (tj. kretanja, odnosno *inercije*) – *Corpes omne perseverare in statu suo quiescenti vel movendi* – mogao bi silno da se proširi i dobije gotovo sveopštu primenu. Promene se na mnogim područjima izbegavaju, modifikuju pa i blokiraju zato što povređuju, remete ustaljene rutine i koštaju – što u naporima, što u nemiru koji izazivaju, što u novcu. *Drugo*, promena je izvor neizvesnosti, a ukoliko u ljudskom ponašanju postoji išta što logično, razumljivo i predvidivo ograničava sve poduhvate, onda je to upravo neizvesnost. *Treće*, promene – pogotovo one u institucijama i procedurama – daleko su od toga da pogađaju sve učesnike podjednako. I troškovi i koristi raspodeljuju se neravnomerno i po pravilu nepredvidivo, pri čemu, na nivou pojedinaca pa i grupa, izostaje neakva razumljiva i stabilna veza između koristi i troškova. Nema, drugim rečima, osnova za nadu da će se onaj koji od promene najviše profitira naći u situaciji da snosi i najveći deo troškova.

Postoje i specijalni razlozi zbog kojih valja očekivati da će SGPG biti osobito jako uporište otpora reformskim promenama. Tako se dolazi na *četvrto*: promene koje su inherentne reformama uopšte ne pogoduju društvenoj grupi SGPG; naprotiv, opšte je uverenje i stav ka kome konvergiraju skoro sve stručne procene da institucionalne promena na liniji afirmisanja i jačanja tržišne privrede pogoduju *mladim, preduzimljivim, školovanim i teritorijalno i sektorski mobilnim*; a SGPG u svim ovim dimenzijama ima upravo suprotne attribute. *Peto*, doživljaj promene dobrim delom se uobličava na osnovu poređenja sa prethodnim iskustvima. Period na koji se odnose ta iskustva bio je na nivou merljivih rezultata mnogo uspešniji i povoljniji od vremena u kome sada živimo; on je isporučivao daleko povoljnije rezultate, bar u vremenskom intervalu u kome je uspevao da se održi. Ilustracije radi, u Srbiji je sredinom sedamdesetih godina minulog stoleća

broj novoizgrađenih stanova na hiljadu stanovnika bio za oko četiti puta veći nego danas. SGPG ne zna za teoriju (ne)održivosti rasta niti za teoriju vremenske međuzavisnosti stopa rasta (Madžar 1990, ss. 320-35) u kojoj se tumači kako u periodima najimpresivnije privredne ekspanije mogu da budu sadržane klice buduće stagnacije ili čak deprimentne makroekonomske involucije. SGPG neposredno i bez glavolomnih teorijskih izvođenja i analitičkih vratolomija poredi standard i blagostanje iz tih minulih vremena raznih varijanti socijalizma sa onim što doživljava danas, a o ishodu te komparacije nema nikakve dileme: prohujali socijalistički vakat bio je nesravnjeno *bolji*.

Sud o vrlo povoljnoj percepciji socijalizma kod građana posmatranih u celini nije proizvoljna procena proistekla iz dokonih meditativnih razmatranja nego tvrd empirijski rezultat brojnih anketa i drugih oblika ispitivanja javnog mnjenja. Među frapantnije nalaze na ovoj liniji spada nesumnjivo onaj koji saopštava S. Mihailović (2010, posebno ss. 24-6) a po kome ispitanici cene minuli socijalistički period kao daleko, neporedivo uspešniji i po kvalitetu života privlačniji nego ovo što im se događa danas: „Prema svim ovim parametrima, socijalizam je bio najbolji, osim po političkim slobodama...Najgore nam je po dva parametra bilo u vreme Miloševića, a po druga dva danas“ (s. 24). Ove nalaze treba, osim toga, posmatrati u svetlu važne činjenice da je tim prethodnim iskustvima, koja se iz ove perspektive unekoliko doživljavaju kao *zlatno doba*, SGPG bio izložen najduže, pogotovo daleko duže nego mladi naraštaji od kojih neki doslovno nisu ništa od svog života preživeli u tom socijalističkom vremenu. Povrh svega, zbog poznate selektivnosti memorije, to što je prošlo doživljava se i ceni kao daleko povoljnije nego što je u stvarnosti bilo; kod SGPG efekat selektivnosti u vezi sa socijalističkim zemanom mnogo je jači nego kod drugih grupa zato što je to bilo „njegovo vreme“. Ako je taj efekat rastuća funkcija životne dobi, onda je on kod SGPG opet jači nego kod drugih društvenih grupa jer su u pitanju najstariji građani. Neposredno slede implikacije na nivou društvene zajednice kao celine: u biološki ostarelom društvu učešće SGPG u ukupnom stanovništvu znatno je veće nego u društvima niže prosečne starosti, pa to u celom društvu pomera percepciju prošlosti u prilog iščezlom socijalističkom poretku. Kad je ta percepcija u pitanju, naglašeno zastupljeni SGPG daje celom društvu svoj duboki, u neku ruku prosocijalistički pečat.

Opisanoj asimetričnoj evaluaciji, njegovoj stvarnosno nazasnovanoj divinizaciji, diprineo je i karakter privrednog razvoja u socijalističkom poretku, jedne ekonomske ekspanije koja je neprimereno velikim delom bila u znaku globalnog, strateškog oportunizma. Taj rast se velikim delom zasnivao na činiocima koji su po samoj svojoj prirodi bili efemerni i vremenski ograničeni. Trivijalan a u ovom slučaju upečatljivo relevantan primer bila je ogromna masa donacija i drugih eksternih priliva resursa koji su mogli da podrže impresivna razvojna pregnuća ali niti su odražavali dinamički potencijal privrede niti su mogli na duži rok da opstanu. Još drastičniji primer jeste spoljno zaduživanje koje, uz poznatu neefikasnost investicija i tekućeg privrednog funkconisanja, ne samo što je stvaralo lažnu sliku o razvojnim sposobnostima socijalističke privrede, nego je već u doglednoj budućnosti privredu *osuđivalo* na deceleraciju i stagnaciju, kad stigne vreme za servisiranje olako uzetih zajmova. Te složene dinamičke međuzavisnosti u tempu rasta široka javnost – a bogme i dobar deo stručne javnosti – nikada neće ni zapaziti ni razumeti, ali će joj u sećanju ostati – u krajnjoj liniji efemerni i sigurno neodrživi – spektakularni privredni uzleti i nesumnjive koristi koje su praktično celom društvu u izborilu priticala. Porediti te veštački izazvane i vremenski neizbežno ograničene ekonomske uzlete sa jednim vremenom u kome su generatori tih uzleta ili nepostojeći ili silno skresani – očigledno je neprimereno i logički neutemeljeno. Uprkos tome ono je masovna pojava i osobenost celog društva, a unutar njega posebno SGPG koji je *informacioni nosač* tih iskustava i nesumnjivo utiče i na ostale segmente postsocijalističke zajednice.

Ovo je pogodno mesto za ukazivanje na jednu više nego indikativnu a krajnje nepovoljnu osobenost socijalne, a po posledicama i (anti)razvojne, politike iz tih nepovratno prohujalih socijalističkih vremena. So-

cijalistička vlast bila je veoma izdašna u pogledu širokog i širokogrudog emitovanja svakovrsnih prava: pre-vremeno penzionisanje, mnoštvo osnova za privilegovani radni staž, odobravanje boračkih i sličnih privi-legija...Bila su to bez sumnje sredstva za lako i za samu tu vlast *jeftino* ublažavanje socijalnih napetosti. Me-đutim, veliki deo finansijskog tereta, koji su ta štedro dodeljivana prava nesumnjivo implicirala, prebačen je na naredne naraštaje i očigledno pritiska društvo i dan-danas. Kad se nekome dodeli penzija sa 40 godina života, on lako i lagodno može da poživi još toliko, a dobar deo odgovarajućeg finansijskog tereta imaju da podmire naredne generacije, uključujući i one koje su od socijalističkog poretka decenijama udaljene. U rim-skom pravu naslednik je preuzimao ne samo imovinu nego i dugove, a nisu bili malobrojni slučajevi otkazivanja od nasledstva zbog dugova koji se ili nisu mogli podneti ili su nasledstvo činili toliko neatraktivnim da nije bilo vredno preuzimati ga. Današnjim pokolenjima ta mogućnost neprihvatanja kontaminirane baštine očigledno je uskraćena. Rezultate koje je isporučio socijalistički poredak trebalo bi debelo diskontovati za opisani *negativni kapital*, tj. obaveze koje je bespri(me)(zo)rno gurnuo u budućnost, ali to nema ko na pra-vi način da uradi, a najmanje će to razumeti – i po tome se ravnati – najšira javnost koja je u političkom ži-votu, bar kad je izborno nadmetanje posredi, najuticajnija.

STARENJE STANOVNIŠTVA I OBLICI OTPORA REFORMAMA

Staro stanovništvo, pre svega, nije pogodan materijal za sprovođenje reformi. Svaka reforma donosi vid-ne promene, a promene iziskuju prilagođavanja ne samo na strani onih koji treba da ih primene nego i onih na koje se, takoreći, primenjuju. Prilagođavanje traži učenje, a može se prihvatiti kao nepobitan psihološki nalaz da sposobnost učenja opada sa godinama; kako se to, pola u šali a pola u zbilji, ponekad kaže, stari sporo pamte a brzo zaboravljaju. Odsustvo kapaciteta i valjane motivacije za učenje znači da je SGPG, što će reći dobar deo stanovništva, socijalni supstrat kroz koji se reforme, sve i kad budu osmišljene i formalizo-vane, teže probijaju nego kroz ostale relevantne segmente društva. Tu je zatim i neosporivo značajno političko ponašanje starijih članova zajednice. Zbog toga što im promena teže pada, ali i zbog zasigurno drukčijeg kolektivnog pamćenja, koje ponašanja i delovanja usmerava prema nostalgичno priželjkivanim obrascima iz prošlosti, SGPG u političkim procesima mahom podržava organizacije i pokrete koji više naginju prošlo-sti nego budućnosti. To je konkretna, faktička manifestacija one važne osobenosti naših starijih sugrađana koja je u odeljku 2 nazvana konzervativizmom. Ona je duhovito rezimirana široko poznatom pošalicom da u dan izbora baku treba zaključati u toalet, a deku u ostavu.

U najnovijoj prošlosti, posebno u poslednjoj deceniji proteklog stoleća, u SGPG su svoj oslonac ima-le neke od najekstremnijih, kolektivistički orijentisanih, što levih što „desnih“, stranaka, a sva je prilika da mnogo toga što je učinjeno u toj deceniji, i na šta kao društvo nismo ponosni, ne bi moglo da bude učinjeno bez jake podrške iz redova SPGS. Ta podrška ide strankama i drugim organizacijama programski okrenu-tim protiv sveukupne množine reformskih procesa koji bi mogli sintetički da se izraze terminom *moderni-zacija*. Zbog naglašene podrške iz okrilja SGPG, ali i zbog njegove snage koja prvenstveno izvire iz njegove brojnosti, u političkom životu zemlje daju se razabrati dve dalekosežno uticajne pojave: (1) stranke i organi-zacije koje su eksplicitno suprotstavljene reformama imaju mnogo veću političku moć nego što bi to bio slu-čaj u mlađem društvu od ovoga koje se zateklo u Srbiji; ta moć se, uz ostalo, ogleda i u velikom broju posla-ničkih mesta koje uspevaju da osiguraju stranke okrenute protiv institucionalnih i s njima povezanih una-pređenja, i (2) i one stranke koje su nadvosmisleno na liniji reformski ostvarivane modernizacije mnogo su manje eksplicitne i odlučne u svojim programskim opredeljenjima i praktičnim akcijama, nego što bi ina-če bile, jer moraju da vode računa i o reakcijama ne koje nailaze u tom toliko brojnom delu biračkog tela.

Otpor reformskim promenama, koji se lako prepoznaje u razmerama celog društva ali je u redovima SGPG osobito izražen, utoliko je snažniji ukoliko se i u samoj društvenoj stvarnosti množe greške i proma-

šaji kroz koje se dobrano kompromituje reforma. Ambicioznije zamišljene i stoga dublje institucionalne promene, baš kao i promene u realnoj privrednoj strukturi, izrazito su asimetrične. Ono staro se brzo i bez većih napora ruši – mnogo toga što je preživelo urušava se samo do sebe – ali za izgradnju novih institucionalnih aranžmana i njima obuhvaćenih regulatornih ustrojstava potrebne su godine i godine, a u nekim segmentima čak i decenije. U međuvremenu nastaju pogubni i mnogostruko hazardni institucionalni vakuumi. Zbog tih vakuuma bivaju jako deformisani mnogi bitni makroekonomski tokovi, a neki od njih doslovno su značajni za normalan život pa i sam opstanak dobrog broja osoba. Oni koji se okreću protiv takvih promena raspolažu sasvim konkretnom, u neku ruku čak i objektivnom, argumentacijom za *poražavajuću kritiku* takvih promena. U situaciji su da ukažu na upadljive i lako dokazive, štaviše višestruko *dokazane*, gubitke i štete neposredno i vidljivo izazvane (novoprodukovanim) institucionalnim promenama koje ionako svoj pun i pravi efekat mogu dati samo u dugoročnijoj perspektivi i samo nakon što ukupni poredak ustanova, procedura i ponašanja bude koliko-toliko kompletiran.

Ono što najšira javnost, pa možda čak ni deo profesionalne javnosti, na pravi način ne uviđa jeste činjenica da ovaj epohalni isitucionalni preokret ne može da se realizuje bez grešaka, da su greške deo troška institucionalnih prilagođavanja i da se prava vrednost sistemskih promena može sagledati tek na dugi rok, kad se sistem zaokruži i svi njegovi delovi u punoj meri prorade. Ogromne i opetovane greške pravile su u svojoj institucionalnoj rekonstrukciji sve postsocijalističke zemlje, pa se one nameću kao bezmalo jednak deo ekonomske i društvene stvarnosti koliko i sama poželjna rešenja koja iz njih treba da proisteknu i nakon njih da prevladaju (v. Schoenfelder 2011, ss. 1248-9 i, posebno, njegove detaljno izrađene studije slučajeva za četiri zemlje u tranziciji; v. npr. studiju za Hrvatsku, ss. 1209-1397). I za osmišljavanje, te sprovođenje institucionalnih promena, ali i za njihovo „trpljenje“, posebno s obzirom na greške koje su u tom zamašnom inženjeringu neminovne, potrebno je mnogo strpljenja i spremnosti na privremena odricanja koja bi trebalo da budu bogato nadoknađena u daljoj vremenskoj perspektivi. Društvo u celini takvog strpljenja nema, a još manje je spremno na trpljenje odricanja zarad obećanih ali naglašeno neizvesnih budućih koristi. U tom deficitu strpljenja i nepristajanju na trpljenje SGPG je posebno karakterističan, a zbog većih odricanja i manje sposobnosti da ih podnese i osobito angažovan u opiranju promenama. Starenje stanovništva – već i zbog ovog razloga, a o već razmotrenim razlozima, kao i onima koji će zbog ograničenog prostora u nastavku biti tek dotaknuti, da se i ne govori – ne može da se ne ispolji kao ozbiljna smetnja u prilagođavanju ekonomskih i društvenih ustanova i u institucionalnom razvitku uzetom u celini.

Dodatni i zaseban mehanizam kroz koji SGPG deluje kao izvoriste mnogovrsnih otpora reformi jesu ovdašnje notorno slabe koalicione vlade. Neka tek usput bude napomenuto da je ova rezerva u pogledu akcione sposobnosti i (ne)efikasnosti demokratski uspostavljenih vlada u izvesnom saglasju sa jednim mnogo širim i principijelno postavljenim skepticizmom u pogledu delotvornosti ovakvih demokratskih tvorevina (Damjanović 2011, ss. 237-63, posebno 247-55). Slabosti koalicionih vlada brojne su i dalekosežne (Madžar 2011, ss. 447-8, 459-60): sporost formiranja; nestabilnost, nedoslednost i nesigurnost u delovanju; osetljivost na nelegitimne pritiske izvan domena državne organizacije; imperativ zadovoljavanja interesa svih koalicionih partnera, usled čega se brojni partikularni interesi pretvaraju u ograničenja na operativne mere i akcije izvršne vlasti; potreba da se zarad samog formiranja vlade ulazi u neprincipijelne kompromise, uz gubitak društvene podrške među pristalicama svih u koaliciju uključenih stranaka; sporost u odlučivanju i vidno nedovoljna efikasnost teško iznedenih koalicionih odluka...Pre i iznad svega koalicione vlade su opterećene partikularnim interesima, koji su utoliko više izraženi što su praktično sve ovdašnje stanke izrazito centralistički organizovane, sa rukovodstvima koja su upućeni okarakterisali kao autoritarna (Orlović 2002, ss. 112-145, posebno 112-126, 13-14 i 21-22) Među ovim stranačkim partikularističkim inklinacijama posebno su izraženi a u isto vreme i vanstadarndno snažni interesi SGPG, koji se, sudeći po dosadašnjim isku-

stvima, pokazuju i kao makroekonomski nesumnjivo disfunkcionalni. Pogubna ekonomska dejstva ovog interesa rezultat su, s jedne strane, njegove neposredne usmerenosti na *preraspodelu* i prateće pretenzije na veliku, može se reći pogubno (ne)odmerenu masu resursa. Da ne bude zabune, nisu svekolika ta svojatanja, pa i revandikacije preveliki s obzirom na blagostanje i standard penzionera, za koji je poznato da je ispod podnošljivih granica, nego su goleme s obzirom na skućene privredne mogućnosti i s obzirom na iscrpljivanje i onog skromnog razvojnog potencijala koji je u privredi još preostao.

Snaga ovog interesa proističe već iz ogromnog broja pripadnika SGPG, koji svi imaju (pasivno) biračko pravo. Taj zajednički interes pripadnike udružuje u jednu celinu koja ima političke implikacije i uticaje, čak i kad se ne pokrenu akcije upravljene na političko organizovanje ove zamašne mase (Heinz i Schoeber, ss. 12-3). Međutim, samo postojanje interesa pogodna je osnova za pojavu brojnih formi vođstva koje toj inicijalno amorfnoj masi daje atribute pokreta (Pavlović 2003, ss. 37-40), a inicijativa usmerena na političko organizovanje zakonito produkuje sve više i više sukcesivne nivoe i kolektivne svesti i osposobljenosti za političku akciju (Rot 1983, ss. 273-5). Hrnjica (1994, ss. 287-9) operiše sa važnim pojmom *aflijativnosti* koji se javlja kao rezultat motiva pojedinaca da se udruže u šire celine; monolitnost i delotvornost grupe očito će zavisići od karaktera motiva koji produkuje udruživanje, a ovde valja očekivati i snažno konsolidovanje grupe i njenu živu aktivnost na realizaciji interesa kojim je i definisana. U pitanju je, naime ekonomsko-fnansijski, što će reći egzistencijalni interes koji u ovakvim procesima ne može da ne bude izuzetno jak.

U Srbiji je taj interes proizveo snažan uticaj na ponašanje svih sa stanovišta vlasti relevantnih političkih stranaka, ali je već otišao i dalje od toga – iz pokreta koji je okupljao pripadnike SGPG izrasla je čak i zasebna politička stranka. Pritisak u smislu dalekosežne redistribucije ne može da ne bude jak, dok njegovo intenzivno ispoljavanje u koalicionim nadigravanjima inspiriše i primorava i druge partnere da budu agresivniji u ispostavljanju svojih redistributivnih pretenzija. Krajnji zaključak prilično je jednostavan: nastupajući energično, a u isti mah i moćno, politički organizovan SGPG u stanju je da snažno i efikasno nametne svoje zahteve, a uz to i silno uvećava pritiske u pravcu preraspodela u izvedbi brojnih drugih partnera u koalicionim vladama; time se silno otežava ne samo tekuće vođenje ekonomske (i drugih grana) politike, nego još i više strateški važna društvena akcija upravljena na institucionalnu rekonstrukciju društva.

Poslednji kanal ometajućeg uticaja starenja stanovništva na institucionalna prilagođavanja i, posebno, razvoj ekonomskih ustanova zasniva se na krupnoj i mnogokratno relevantnoj činjenici, potkrepljenoj u odeljku 2, da SGPG, prvenstveno kroz uključivanje u javnu potrošnju velikih penzijskih izdataka, nameće čitavoj zajednici golemo fnansijsko opterećenje. Kad je opterećena velikim i rigidno fiksiranim javnim izdacima, privreda ne može da bude efikasna niti razvojno propulzivna. Razloga je više, a prvi među njima je gotovo trivijalan: iznuđeno visoka javna potrošnja smanjuje akumulacioni potencijal privrede i njenu sposobnost da finansira investiciona ulaganja. Ovoj činjenici nisu potrebna dalja tumačenja. Treba jedino dodati da reformske aktivnosti nisu besplatna komponenta u ekonomskopolitičkom delovanju, a još su to manje rezultati te aktivnosti u obliku novih ustanova, kadrova, informacionih sistema, istraživačkih poduhvata i drugih oblika prikupljanja neophodnih novih znanja. U meri u kojoj penzije i socijalni transferi opterećuju javne finansije, manje ostaje za finansiranje reformskih aktivnosti i fnansijsko obezbeđivanje upravo pomenutih važnih promena koje iz njih proističu. Ova činjenica očigledna je do same granice trivijalnosti, ali, začudo, niti je dovoljno zapažena niti analitički obrađena. Reklo bi se da je njena ispravna percepcija izostala i u stručnoj javnosti. U meri u kojoj bi moralo da važi narodski formulisano pravilo *Koliko para, toliko i reforme*, fnansijsko opterećenje države po osnovu izdataka od kojih mahom živi SGPG nameće se kao jedna od krupnijih prepreka reformi. Prepreka je utoliko neugodnija ukoliko nije valjano uočena.

Ovim se, međutim, ne iscrpljuje interakciona veza kojom velika zastupljenost SGPG u stanovništvu usporava i verovatno iskrivljuje institucionalni razvoj. Već je rečeno da smanjena akumulaciona sposobnost

umanjuje razvojni potencijal, a rezultujući nepovoljni uticaji nisu ograničeni isključivo na realni razvoj, nego se šire i na institucionalnu modernizaciju. Naime, odavno je uočena i smatra se dokazanom i poznatom međuzavisnost realnog i institucionalnog razvitka: nije samo privredni razvoj u užem smislu pod uticajem institucionalnog, nego postoji i povratno delovanje. U meri u kojoj su razvojne tendencije u ova dva domena međuzavisne i interaktivne, sve ono što otežava i usporava materijalni razvitak nepovoljno se odražava i na modernizaciju i razvijanje institucija. Lako se, međutim, uočava i jedna dodatna interaktivna veza. Velika opterećenost rashodne strane budžeta izdacima na penzije, socijalnu pomoć i druge redistribucione stavke, predvidivo i neizbežno uslovljava i relativno velike poreze. Velika fiskalna opterećenost očigledno umanjuje rentabilnost privrede posmatrane u celini. Valja imati u vidu da privreda nije fiskalno pogodena samo porezima koji se direktno na nju razrezuju; odavno poznati nalazi iz teorije prevalljivanja poreza (*Steuer Ueberwälzung, tax incidence*, up. Stiglic /2004/1999/, ss. 493-509)) otkrivaju da se poreski teret raspodeljuje u zavisnosti od elasticiteta ponude i tražnje, te u opštem slučaju smanjuje profitabilnost *privrede* čak i kad se razreže isključivo na potrošnju. Opšti pad rentabilnosti znači malaksavanje razvojnog tempa, pa tako i obaranje stope rasta na nivo koji je niži nego u privredi sa „normalnim“ fiskalnim opterećenjem. Time se ponovo aktivira mehanizam kočenja institucionalnih prilagođavanja uslovljen međuzavisnošću institucionalnog razvoja i realne ekonomske ekspanzije, opisan na početku ovog pasusa. Više od toga, sužavanje ulaganja znači i restrikciju mogućnosti za mnogobrojne procese učenja u privredi, one koji su neposredno uslovljeni ulaganjima, a to znači obaranje stope tehničkog napretka koja je na dugi rok najvažnija determinanta svekolikog privrednog razvitka.

Ostaje još jedan pobočni ali silno značajan argument. Među ulaganjima koja su prevelikim fiskalnim opterećenjima delstimulisana svakako su i ona u obliku stranih direktnih investicija (SDI). Uticaj SDI na institucionalni razvitak takođe spada u one razvojno relevantne činjenice koje ni u profesionalnoj javnosti nisu dovoljno uočene. Samim tim što ovamo donose nova iskustva, nove poslovne rutine i nove organizacione forme, SDI posredno ali dovoljno snažno i blagotvorno utiču na razvoj ustanova u privredi i van nje. Ostaje, međutim, i direktan uticaj. Ta skupina privrednih subjekata pokazuje za naše prilike neuobičajenu sposobnost samoorganizovanja, a tako dolazi u situaciju da na institucionalna prilagođavanja vrši, opet blagotvoran, uticaj kako neposrednim sugestijama tako, po svoj prilici, i manje vidljivim impulsima. Što se sugestija i javno upućenih preporuka tiče, ne može se zaobići Savet stranih investitora (npr. 2011) koji u svojim godišnjim publikacijama daje neuobičajeno detaljnu i naglašeno konkretnu analizu brojnih rešenja u našem regulatornom poretku, sa vrlo jasnim i uverljivo argumentovanim predlozima kako bi mnoge defekte i pritivenčnosti trebalo otkloniti. Sa ovim Savetom izgledi za racionalno usmeren i delotvoran institucionalni razvoj daleko su bolji nego što bi bili bez njega. Ovi uticajni akteri verovatno i preko svojih vlada vrše izvesne pritiske, olakšavajući tako prevazilaženje domaćih prepreka i kršenje ovdašnjih blokada u institucionalnim pomeranjima. Reč je, dakako, o blokadama koje su plod i manifestacija žilavih domaćih partikularizama u aktivnostima upravljenim na usavršavanje regulativnih mehanizama u našoj još uvek nedovoljno uređenoj privredi.

* * *

Ovaj rad je posvećen jednom na prvi pogled bizarnom problemskom kompleksu – uticaju starosti stanovništva na usavršavanje ekonomskih ustanova i institucionalnu modernizaciju u privredi i društvu. Pored toga što ima poznate psihološke posledice, starost utiče i na ekonomski i socijalni položaj velikog broja osoba, pa tako i na veliki deo društvene zajednice. I zbog specifičnog položaja, i zbog osobene percepcije institucionalnih datosti koje su karakterisale našu socijalističku prošlost, i zbog (na)širih vrednosnih opredeljenja, segment starijih osoba drukčije se u elektoralnim aktivnostima i drugim političkim zbivanjima ponaša nego ostatak društva. Stratum osoba natprosečne starosti mahom se stavlja na stranu političkih činilaca koji se suprotstavljaju institucionalnoj modernizaciji i pomeranju regulativnih ustrojstava na magistral-

ne pravce svojstvene tržišnoj privredi. U hazardnim, a neizbežnim greškama opterećenim, zahvatima vezanim za institucionalnu rekonstrukciju privrede, segment starijih osoba po pravilu je više pogođen, manje je sposoban da podnese te udare, vrednosno je orijentisan protiv onoga što ti udari treba da donesu, dok je percepcija sveta i društva koju nose dobrim delom inkompatibilna sa neizbežnim sistemskim inovacijama. I to je razlog zbog koga iz ovog društvenog segmenta sistematski izviru impulsi koji su suprotstavljeni neizbežnim institucionalnim prilagođavanjima. Stoga ionako težak i hazardan poduhvat institucionalne rekonstrukcije postaje još složeniji i makroekonomski rizičniji. Veliko učešće osoba natprosečne starosti u ukupnom stanovništvu znači, najzad, i veliko fiskalno opterećenje privrede, sa obaranjem rentabilnosti i obeshrabrivanjem domaćih i stranih direktnih investicija. I jedna i druga komponenta ulaganja produkuje niz nepovoljnih uticaja na neophodnu institucionalnu transformaciju. Proces kontinuiranog starenja stanovništva javlja se tako kao smetnja i kočnica u razvijanju privrednih (i drugih) ustanova i sa njima povezanih operativnih procedura. Kako ustanove očigledno i neosporivo utiču na privredni razvoj, a u krajnoj liniji i na dugi rok njegova su jedina delatna determinanta, kroz opisani lanac međuzavisnosti ustanovljena je jedna dodatna veza između stanovništva i ekonomskog rasta. Ta veza je zasebna i sasvim odvojena od standardne, još u klasičnoj ekonomiji uspostavljene veze između rasta stanovništva i ekonomske ekspanzije koja se uspostavlja u striktno materijalnoj sferi sistema, između odgovarajućih *fizički definisanih* agregata.

LITERATURA

1. Acemoglu, Daron (2009), *Introduction to Modern Economic Growth*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.
2. Damjanović, Mijat (2011), *Demokratija – epizodna misterija*, Beograd: Službeni glasnik i Megatrend univerzitet.
3. Fiskalni savet Republike Srbije (2011), *Ocene izveštaja o fiskalnoj strategiji i predloga zakona o budžetu za 2010. godinu*, Beograd, 22. decembar.
4. Heinz Walter R. und Peter Schoeber (1973), „Kollektives Verhalten – Alte Fragen, neue Perspektiven“, W.R. Heinz und P. Schoeber, Red., *Theorien Kollektiven*
5. *Verhaltens – Beiträge zur Analyse sozialer Protestaktionen und Bewegungen*,
6. Band I, Darmstadt und Neuwied: Herman Luchterstand Verlag, 7-51.
7. Hrnjica, Sulejman (1994), *Opšta psihologija sa psihologijom ličnosti*, Beograd: Naučna knjiga.
8. Mađžar, Ljubomir (1990), *Suton socijalističkih privreda*, Beograd: Ekonomika i Institut ekonomskih nauka.
9. _____ (2011), *Iskustvena ekonomske politike u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
10. Mihailović, Srećko (2010), „Priča o tranziciji ili naracija o našim beskrajinim menama“, S. Mihailović, ur., *Kako građani Srbije vide tranziciju – istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung i Službeni glasnik.
11. Orlović, Slaviša (2002), *Političke partije i moć*, Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke i Čigoja štampa.
12. Pavlović, Vukašin (2003), *Društveni pokreti i promene*, Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije i Fakultet političkih nauka.
13. Poper, Karl R. (1993/1971/), *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji – Tom I: Čar Platona*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, preveo Branimir "Gligorić.
14. Rot, dr Nikola (1983), *Opšta psihologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
15. Savet stranih investitora (2011), *White Book – Proposals for Improvement of Business Environment in Serbia*, koredaktor M. Crnobrnja, Beograd: Foreign Investors Concil.
16. Schoenfelder, Bruno (2011), *Vom Spaetsozialismus zur Privatrechtsordnung. Eine Untersuchung zur Wechselwirkung von Wirtschafts- und Rechtsordnung am Beispiel von Gläubigerschutz und Kredit*, u štampi.
17. Sekulić, dr Marko (2004), *Ogledi o tranziciji*, Niš: Ekonomski fakultet u Nišu.
18. Stiglic, Džosef E. (2004/1999/), *Ekonomija javnog sektora*, Beograd: Ekonomski fakultet.
19. Todaro, Michael P. (1994/1977/), *Economic Development*, New York&London: Longman.

TRŽIŠTE RADA I UTICAJ STANOVNIŠTVA NA RAZVOJ¹

APSTRAKT

Ovaj rad ima za cilj da uporednom analizom osnovnih indikatora tržišta rada u zemljama Evropske unije i Srbije, pokaže da li se unapređenjem tržišta rada u Srbiji može povećati doprinos stanovništva ekonomskom razvoju. U radu se analiziraju slabosti tržišta rada u Srbiji i ukazuje da sistem obrazovanja nije prilagođen potrebama tržišta rada.

Uporedna analiza tržišta rada EU i Srbije ukazuje i na nedostatak fleksibilnosti tržišta rada u Srbiji. Pored toga i demografska kretanja stanovništva, prema kojim se predviđa da će u ovoj deceniji u Srbiji doći do velikog smanjenja stanovništva radnog uzrasta i to od oko 8%, isto tako se negativno odražavaju na funkcionisanje tržišta rada, odnosno na radni potencijal budućeg ekonomskog rasta. Potencijalni i raspoloživi ljudski kapital će se smanjiti, a nastavak demografskog starenja će pojačati već ionako veliki pritisak na ključne sisteme socijalne zaštite, kao što su penzijski i zdravstveni.

Ključne reči: *tržište rada, nezaposlenost, stanovništvo, obrazovanje, fleksibilnost tržišta rada.*

LABOR MARKET AND IMPACT OF POPULATION ON DEVELOPMENT

ABSTRACT

This paper aims to show whether the improvement of the labor market in Serbia can increase the contribution of population to economic development, using comparative analysis of basic labor market indicators in the European Union and Serbia. This paper analyzes the weakness of the labor market in Serbia and suggests that the education system is not adapted to market needs.

A comparative market analysis of EU and Serbia points to the lack of flexibility of the labor market in Serbia. In addition, population and demographic trends, according to which it is anticipated that in this decade in Serbia will be represented a large reduction of growth in the working-age population to a round 8%, also negatively affect the functioning of labor markets and the working potential of future economic growth. Potential and available human capital will be reduced, and the continuation of demographic aging will enhance the already significant pressure on key social protection systems, such as pension and health insurance systems.

Key words: *labor market, unemployment, population, education, labor market flexibility.*

1. UVOD

Osnovni problem savremenog društva nije nedostatak proizvoda nego nedostatak rada, odnosno radnih mesta. Čini se da raskorak između ponude i tražnje na tržištu rada, i to kako po kvantitetu, tako i po kvalitetu, nikada nije bio veći. Zbog toga su u ovom momentu ne samo brojni nego i veoma složeni aspekti uticaja stanovništva na ekonomski razvoj. Za ekonomsku nauku je pitanje da li rast stanovništva doprinosi ekonomskom razvoju i blagostanju bilo izazov od samog njenog nastanka. Šumpeter je sva ova učenja ra-

¹ Rad je nastao kao rezultat na projektu: III 47010 - „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“, finansiranom od strane Ministarstva prosvete i nauke.

nog perioda razvrstao u dva osnovna pravca: populiste i maltuzijance. U ovom radu biće reči i o suprotstavljenim stavovima populista i maltuzijanaca, ali će fokus biti usmeren na probleme savremenog tržišta rada.

Tržište rada, kao i svako tržište, treba da doprinese efikasnijoj alokaciji resursa, odnosno radne snage. Ovaj rad ima za cilj da uporednom analizom osnovnih indikatora tržišta rada u zemljama Evropske unije i Srbije, pokaže kako se unapređenjem nekih aspekata tržišta rada u Srbiji može povećati doprinos njenog stanovništva ekonomskom razvoju.

2. POPULISTI I MALTUZIJANCI

Od samog nastanka ekonomske nauke jedan od njenih najvećih izazova bio je da li je stanovništvo faktor razvoja. U predmodernim društvima, stope nataliteta bile su veoma visoke po standardima današnjih industrijalizovanih zemalja. Uprkos tome, porast stanovništva sve do 18. veka bio je na dosta niskom nivou jer je postojala približna ravnoteža između broja rođenih i broja umrlih.

Kako su u ovom periodu mnoge zemlje bile siromašne zbog nedovoljne proizvodnje dobara za život, mada se smatralo da te zemlje imaju mnogo veće mogućnosti i da su praktično bogate po resursima, to se došlo do zaključka da se glavni uzrok siromaštva nalazi u problemu nedovoljnog stanovništva. Na ovoj tezi se zasnivalo učenje populacionista koji su smatrali da kada bi u nekoj zemlji bilo više stanovnika, prirodni potencijali bi se više iskorišćavali i zemlja bi bila bogatija. U skladu sa ovakvim pogledom populacionista, države su počele podsticati porast stanovništva svim sredstvima kojima su raspolagale.

Sve do sredine osamnaestog veka ekonomisti su bili jedinstveni u populacionističkom stavu da je brojno i rastuće stanovništvo najvažniji indikator bogatstva, da je stanovništvo glavni uzrok bogatstva. Oni su smatrali da je stanovništvo bogatstvo samo po sebi, da je ono najveći kapital koji poseduje svaka zemlja. Njihov ključni stav je bio da pod vladajućim uslovima porast broja glava dovodi do porasta dohotka po glavi.

No, već od polovine osamnaestog i posebno u devetnaestom veku preovladao je suprotan antipopulacionistički stav, odnosno maltuzijanski pogled, koji je porast stanovništva video kao glavni uzrok siromaštva i gladi.²

U svom čuvenom delu iz 1878. godine, „*Esejo principima stanovništva*“, Tomas Maltus kritikovao je ideje populacionista i pokrenuo raspravu o povezanosti između stanovništva i rezervi hrane, koja i danas traje. U vreme kada je Maltus pisao svoje delo, broj stanovnika u Evropi se naglo povećao. On je izneo bojazan da će porast stanovništva premašiti raspoloživa sredstva neophodna za život. Neizbežan ishod jeste glad, koja zajedno sa posledicama rata i kuge deluje kao prirodno ograničenje porasta stanovništva.

Izvesno vreme maltuzijanizam je pao u zaborav, jer je razvoj stanovništva zapadnih država bio sasvim drugačiji nego što je on predvideo. U XIX i XX veku smanjile su se stope porasta stanovništva u ovim zemljama. U vreme velike ekonomske krize, 30-ih godina XX veka, došlo je do velike zabrinutosti zbog smanjenja stanovništva u mnogim industrijalizovanim zemljama. No, kasniji nagli porast svetskog stanovništva doveo je od ponovnog oživljavanja Maltusovih ideja, mada u znatno manjem obimu i naravno, izostalo je podržavanje njegovih ideja u izvornom obliku.

Mi živimo u vremenu izuzetno ubrzanog demografskog rasta. Sredinom osamnaestog veka na svetu je bilo oko 700 miliona ljudi, jedan vek kasnije taj broj je povećan na jednu milijardu, da bi 1940. bilo oko 2 milijarde stanovnika, a danas ima preko 7 milijardi ljudi na svetu. Prirast stanovništva je eksponencijalan. Brzo povećanje stanovništva nemeće ogroman pritisak, kako na prirodne resurse, tako i na fizičku infrastrukturu mnogih delova sveta. Zbog toga strahovanja da će oskudica i glad pratiti porast stanovništva nisu

2 Vidi: Joseph A. Schumpeter: „Povjest ekonomske analize“, Informator, Zagreb, 1975, str.37.

bez osnova. Ovo pogotovu kad je svetska ekonomska kriza ovom problemu dala nove veoma teško sagledive dimenzije. Jedna od najopasnijih svakako je novi svetski bauk – bauk visoke nezaposlenosti.

Sadašnja kretanja, ukoliko se nastave nesmetano, nose sa sobom ozbiljne rizike po buduće blagostanje ljudskog društva u svetu. Za sve nas, od presudne je važnosti koliko brzo i kreativno možemo da reagujemo na ove izazove.

3. TRŽIŠTE RADA EU

3.1 ZAPOSLENOST U ZEMLJAMA EU

Pitanje tržišta rada kao što su zaposlenost, nezaposlenost, produktivnost, kvalitet rada, zarade i troškovi rada su u središtu pažnje Evropskog parlamenta i drugih najvažnijih evropskih insitucija. U evropskoj strategiji razvoja u ovoj deceniji, Evropa 2020, postavljeno je više ciljeva – jedan od njih je zaposlenost. Na putu obezbeđenja pune zaposlenosti doneta je Evropska strategija zaposlenosti koja ima za cilj stvaranje više mogućnosti za rad ali i za kvalitetniji rad širom Evropske unije. U toku realizacije ovih ciljeva neočekivano je stupila na scenu svetska ekonomska kriza, čije produženo trajanje najteže posledice ostavlja baš u Evropskoj uniji i realizaciju ciljeva ostvarenja pune zaposlenosti ozbiljno dovodi u pitanje.

Kako se kretala zaposlenost u EU može se videti iz tabele i grafikona koji slede.

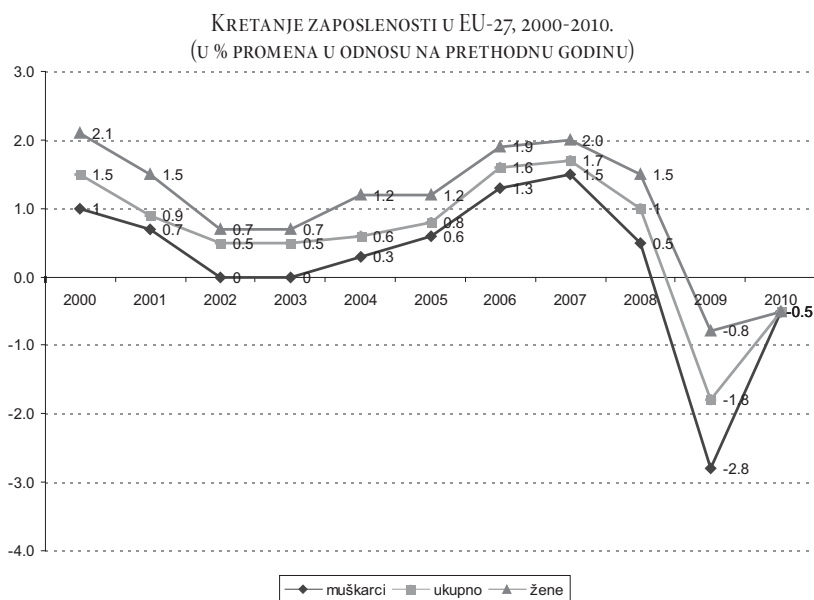
STOPA ZAPOSLENOSTI U EU - UKUPNO I PREMA POLU
2000. I 2010.

	Ukupno		Muškarci		Žene	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010
EU-27	62.2	64.2	70.8	70.1	53.7	58.2
EA-17	61.4	64.2	71.4	70.4	51.4	57.9
BE	60.5	62.0	69.5	67.4	51.5	56.5
BG	50.4	59.7	54.7	63.0	46.3	56.4
CZ	65.0	65.0	73.2	73.5	56.9	56.3
DK	76.3	73.4	80.8	75.8	71.6	71.1
DE	65.6	71.1	72.9	76.0	58.1	66.1
EE	60.4	61.0	64.3	61.5	56.9	60.6
IE	65.2	60.0	76.3	63.9	53.9	56.0
EL	56.5	59.6	71.5	70.9	41.7	48.1
ES	56.3	58.6	71.2	64.7	41.3	52.3
FR	62.1	64.0	69.2	68.3	55.2	59.9
IT	53.7	56.9	68.0	67.7	39.6	46.1
CY	65.7	69.7	78.7	76.6	53.5	63.0
LV	57.5	59.3	61.5	59.2	53.8	59.4
LT	59.1	57.8	60.5	56.8	57.7	58.7
LU	62.7	65.2	75.0	73.1	50.1	57.2
HU	56.3	55.4	63.1	60.4	49.7	50.6
MT	54.2	56.0	75.0	72.3	33.1	39.2
NL	72.9	74.7	82.1	80.0	63.5	69.3
AT	68.5	71.7	77.3	77.1	59.6	66.4
PL	55.0	59.3	61.2	65.6	48.9	53.0
PT	68.4	65.6	76.5	70.1	60.5	61.1
RO	63.0	58.8	68.6	65.7	57.5	52.0
SI	62.8	66.2	67.2	69.6	58.4	62.6
SK	56.8	58.8	62.2	65.2	51.5	52.3
FI	67.2	68.1	70.1	69.4	64.2	66.9

	Ukupno		Muškarci		Žene	
	2000	2010	2000	2010	2000	2010
SE	73.0	72.7	75.1	75.1	70.9	70.3
UK	71.2	69.5	77.8	74.5	64.7	64.6
IS	:	78.2	:	80.1	:	76.2
NO	77.5	75.3	81.3	77.3	73.6	73.3
CH	78.3	78.6	87.3	84.6	69.3	72.5
HR	:	54.1	:	59.5	:	48.8
TR	:	46.3	:	66.7	:	26.2

Izvor: Eurostate, Labor market statistic.

Evropska unija je u protekloj deceniji zaposlenost povećala za samo dva strukturna poena, sa 62.2% u 2000. na 64.2% u 2010. godini, što je daleko od cilja pune zaposlenosti i stope od 70% zaposlenog radno aktivnog stanovništva. Razlika među polovima u nivou zaposlenosti je znatno smanjena što znači da je diskriminacija žena u zapošljavanju sada manja.

Izvor: Eurostat

Svetska kriza 2008. je trend zaposlenosti naglo okrenula nadole. Već 2009. je došlo do blagog zaokreta, no malo je verovatno da će se zaposlenost brzo povećati, jer je poznato da se, od posledica ekonomske krize, poslednje oporavlja tržište rada.

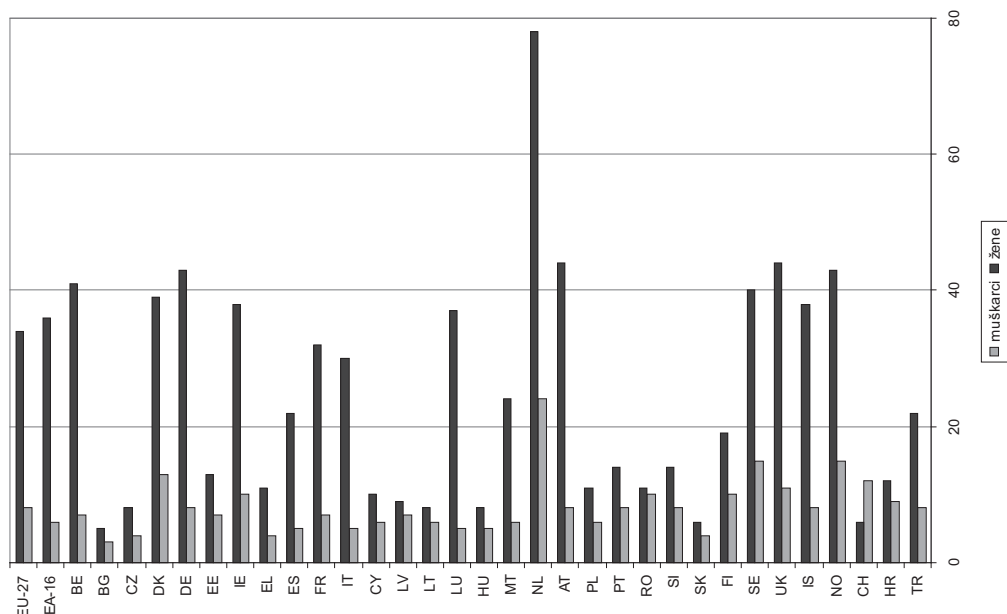
3.1.1. ZAPOSLENOST NA SKRAĆENO I ODREĐENO VREME

Savremeno tržište rada sve više poprima fleksibilne forme rada kao što su skraćeno radno vreme i rad na određeno radno vreme. Posmatrano po polovima žene su znatno više nego muškarci angažovane sa skraćenim radnim vremenom, međutim, kada je u pitanju rad na određeno vreme ove razlike su zanemarljive.

Fleksibilnost modernog tržišta rada je postala jedan od ključnih faktora njegove efikasnosti. Postoje proračuni da povećanje fleksibilnosti za jedan procenat smanjuje nezaposlenost za 0.5 procenata.³

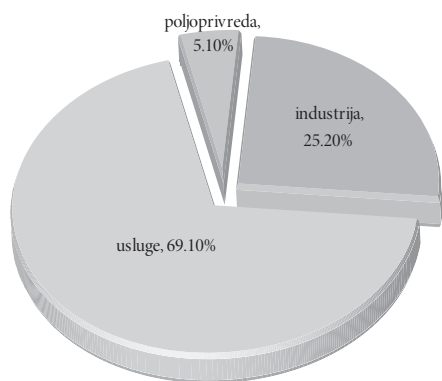
3 Vidi: Lorenzo E. Beznal - Verdugo, Davio Frueri, and Dominique Guillaume: "Grises of Labor Market Policy, and Unemployment", IMF Working Paper. wp 12/65, strana 17.

LICA ZAPOSLENA SA SKRAĆENIM RADNIM VREMENOM U EU PREMA POLU (u%)

Izvor: Eurostat

ZAPOSLENOST U EU PO DELATNOSTIMA

Izvor: Eurostat

U sektoru usluga u EU radi skoro 70% ukupne radne snage, u poljoprivredi 5.1% a u industriji 25.2%. Ovaj grafikon, iako naizgled vrlo jednostavan, zapravo pokazuje najveći problem tržišta rada razvijenih zemalja. Problem viška zaposlenih u industriji i poljoprivredi, gde radnike potiskuju moderne tehnologije, do sada je apsorbovao sektor usluga. No, sada je verovatno i ova mogućnost iscrpljena, što će neminovno voditi novom rastu nezaposlenosti.

3.1.2. NEZAPOSLENOST U EU

Broj nezaposlenih u EU-27 se povećao sa 17 miliona u 2007. na 23 miliona u 2010. godini a stopa nezaposlenosti za 7.2 na 9.7%. Interesantno je da je u ovom periodu stopu nezaposlenosti, od svih 27 članica EU, uspela da smanji samo Nemačka, i to sa 8.7% u 2007, na 7.1% u 2010. godini, a broj nezaposlenih sa 3.6 na 2.9 miliona. S druge strane, najveći porast nezaposlenosti imaju Španija (sa 8.3% na 20.1%), Litvanija (sa 6.0% na 18.7%), Letonija (sa 4.3% na 17.8%), Irska (sa 4.6% na 13.7%). U Španiji se broj nezaposlenih sa 1.8 povećao na 4.6 miliona. U tabeli koja je u nastavku dati su podaci o broju nezaposlenih, stopama nezaposlenosti i dugoročne nezaposlenosti.

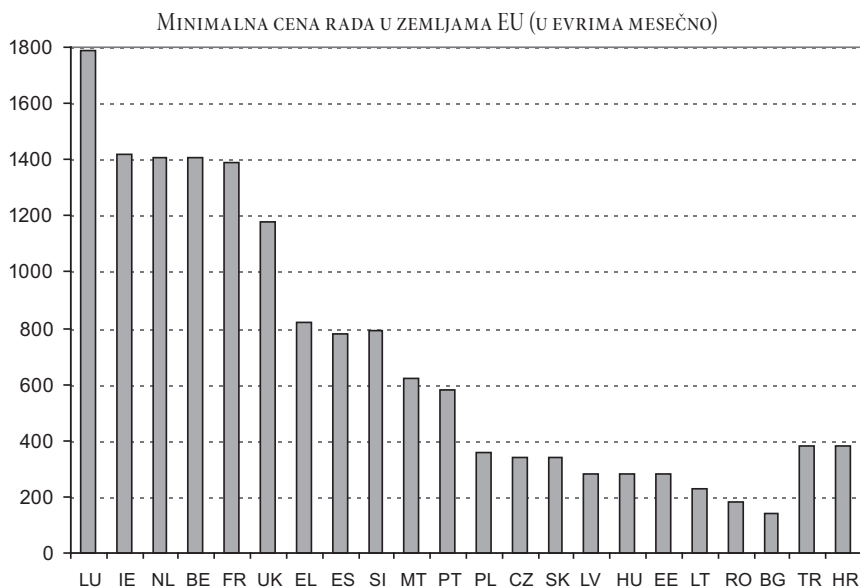
NEZAPOSLENOST U EU 2007 - 2010.

	Ukupn broj nezaposlenih		Stopa nezaposlenosti u %		Dugoročna nezaposlenost u %	
	2007	2010	2007	2010	2007	2010
EU-27	17.027	23.158	7.2	9.7	3.1	3.8
EA-17	11.768	15.946	7.6	10.1	3.3	4.3
BE	353	406	7.5	8.3	3.8	4.1
BG	240	348	6.9	10.2	4.1	4.8
CZ	277	384	5.3	7.3	2.8	3.0
DK	111	218	3.8	7.4	0.6	1.4
DE	3.601	2.946	8.7	7.1	4.7	3.2
EE	32	116	4.7	16.9	2.3	7.7
IE	101	292	4.6	13.7	1.3	6.7
EL	407	629	8.3	12.6	4.1	5.7
ES	1.834	4.632	8.3	20.1	1.7	7.3
FR	2.384	2.847	8.4	9.8	3.4	3.9
IT	1.509	2.102	6.1	8.4	2.9	4.1
CY	16	26	4.0	6.3	0.7	1.3
LV	71	216	6.0	18.7	1.6	8.4
LT	69	291	4.3	17.8	1.4	7.4
LU	9	10	4.2	4.5	1.2	1.3
HU	312	475	7.4	11.2	3.4	5.5
MT	11	12	6.4	6.9	2.6	3.1
NL	306	390	3.6	4.5	1.4	1.2b
AT	186	188	4.4	4.4	1.2	1.1
PL	1.619	1.699	9.6	9.6	4.9	3.0
PT	491	658	8.9	12.0		
RO	641	725	6.4	7.3	3.2	2.5
SI	50	75	4.9	7.3	2.2	3.2
SK	296	389	11.1	14.4	8.3	9.2
FI	183	224	6.9	8.4	1.6	2.0
SE	298	416	6.1	8.4	0.9	1.5
UK	1.623	2.440	5.3	7.8	1.3	2.5
IS	:	:	:	:	0.2	1.3
NO	64	91	2.5	3.5	0.5	0.7
CH	:	:	:	:	:	:
HR	171	206	9.6	11.8	5.9	5.2
TR	2.013b	2.697	8.8	10.7	2.3	2.8

Izvor: Eurostat

3.1.3. MINIMALNE ZARADE

Minimalne plate određuje država da bi zaštitila najsiromašnije, uglavnom nekvalifikovane radnike. Na grafikonu koji sledi vidimo da postoje ogromne razlike u nivoima minimalnih cena rada, no, one uglavnom zavise od ekonomske snage pojedinih zemalja. Tako je u Luksemburgu minimalna cena rada više nego desetostruko veća nego u Bugarskoj i Rumuniji.

Izvor: Eurostat

4. TRŽIŠTE RADA SRBIJE

Tržište rada Srbije posle demokratskih promena 2000. nije se modernizovalo i zadržalo je u osnovi iste karakteristike koje je imalo i pre tog perioda, a to su:

- masovna otvorena i prikrivena nezaposlenost;
- nizak nivo zarada;
- velike razlike u zaradama za istu vrstu posla i male razlike prema složenosti rada;
- visok nivo dugoročne nezaposlenosti;
- visok udeo sive ekonomije koja angažuje veliki deo stanovništva.

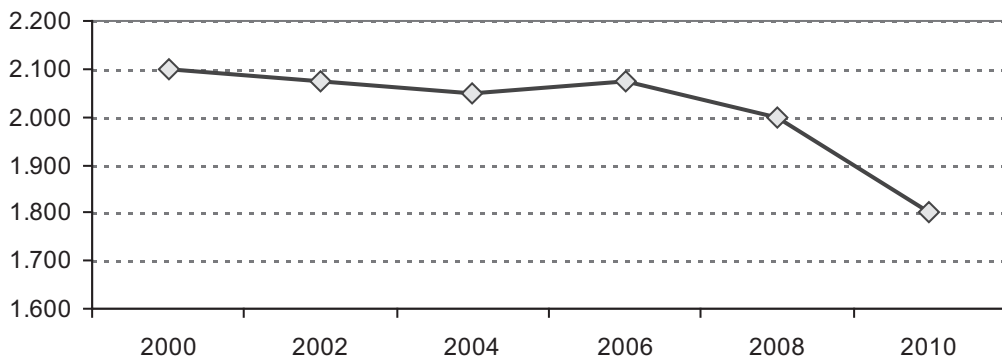
Pokušaj reforme tržišta rada je u startu propao uprkos novim strategijama i zakonskim propisima. Nova realnost savremene ekonomije još nije zaživela u Srbiji, a ona se zasniva na sledećoj poznatoj shemi:

Stara realnost	Nova realnost
Ljudi traže kompanije	Kompanije traži ljude
Mašine, kapital i geografska lokacija su konkurentska prednost	Talentovani ljudi su konkurentska prednost
Bolji talenti stvaraju određenu razliku	Bolji talenti stvaraju veliku razliku
Poslovi su deficitarni	Talentovani ljudi su deficitarni
Zaposleni su lojalni i poslovi su sigurni	Ljudi su mobilni i njihova posvećenost je kratkoročna
Ljudi prihvataju standardne radne uslove koji im se nude	Ljudi traže mnogo više

U odnosu na EU indikatori tržišta rada u Srbiji su mnogo nepovoljniji. Prema anketi o radnoj snazi iz oktobra 2011. stopa nezaposlenosti u Srbiji iznosi 22,4% što je za 3,2 strukturalna poena više nego prethodne godine. Videli smo da je stopa nezaposlenosti u EU 9,7%.

Delom zbog tranzicionih promena, delom zbog ekonomske krize, a najviše zbog neuspešnih reformskih procesa, na tržištu rada Srbije došlo je do drastičnog pada broja zaposlenih.

KRETANJE BROJA ZAPOSLENIH U SRBIJI 2000 - 2010.
(BROJ ZAPOSLENIH U 000)

Izvor: RSZ – Saopštenje, više brojeva.

Stopa zaposlenosti u Srbiji 2010 godine je iznosila 37,7% dok je u Evropskoj uniji, kao što smo videli 64,2%. Struktura zaposlenih po sektorima u Srbiji je veoma nepovoljna. U poljoprivredi je zaposleno 24,4%, u industriji 24%, a u sektoru usluga 51%. U poređenju sa EU gde je u sektoru usluga zaposleno 70%, u industriji 25,2% i u poljoprivredi 5,1% radne snage, moglo bi se zaključiti da Srbija ima znatne rezerve u povećanju zaposlenost transferom radne snage iz poljoprivrede u sektor usluga. No, za to postoje bar dva ograničenja, prvo, Srbija nema razvijen sektor usluga koji bi mogao produktivno da zaposli toliko radnika, i drugo, obrazovni sistem ne stvara kadrove koji bi odgovarali potrebama modernog sektora usluga, kada bi on i postojao.

Na nepovoljno stanje na tržištu rada Srbije, koje se ogleda u izuzetno niskoj stopi zaposlenosti, visokoj nezaposlenosti i lošoj sektorskoj strukturi zaposlenih, značajno je uticala i neadekvatna ponuda radne snage, prvenstveno zbog nedovoljnog obrazovanja i neadekvatnih kvalifikacija. Obrazovna struktura stanovništva Srbije je nepovoljna. Skoro 50% odraslog stanovništva se nalazi na elementarnom obrazovnom nivou, što znači da oko 2 miliona ljudi starijih od 15 godina ne poseduju adekvatne veštine i znanja koja su im neophodna da bi mogli da pronađu odgovarajući posao.

U razvijenim državama utvrđena je korelacija između stepena obrazovanja i stope zaposlenosti. Visokoobrazovani imaju mnogo veće šanse da budu zaposleni. Sa povećanjem nivoa obrazovanja smanjuje se rizik od nezaposlenosti. Obrazovanje ne samo što doprinosi kvalitetu radne snage, već obezbeđuje i bolje uslove rada i veću zaradu i skraćuje dužinu trajanja nezaposlenosti.

Zaposleni sa višim stepenom obrazovanja su produktivniji na svom radnom mestu što doprinosi većoj proizvodnji dobara i usluga i većoj stopi produktivnosti privrede kao celine. Koristi od obrazovanja su od velikog značaja kako za pojedinca, tako i za društvo u celini. Na individualnom planu, viši stepen obrazovanja omogućava veću zaradu i smanjuje rizik od nezaposlenosti tokom čitavog radnog veka. Na makroekonomskom nivou, ulaganje u obrazovanje postaje ključni faktor produktivnosti i ekonomskog rasta. I što je najvažnije, obrazovanje je ključna determinanta održivog ekonomskog razvoja koji se zasniva na tehničkoj i tehnološkoj superiornosti, inovacijama i istraživanju. Podizanjem nivoa obrazovanja postižu se koristi i za širu

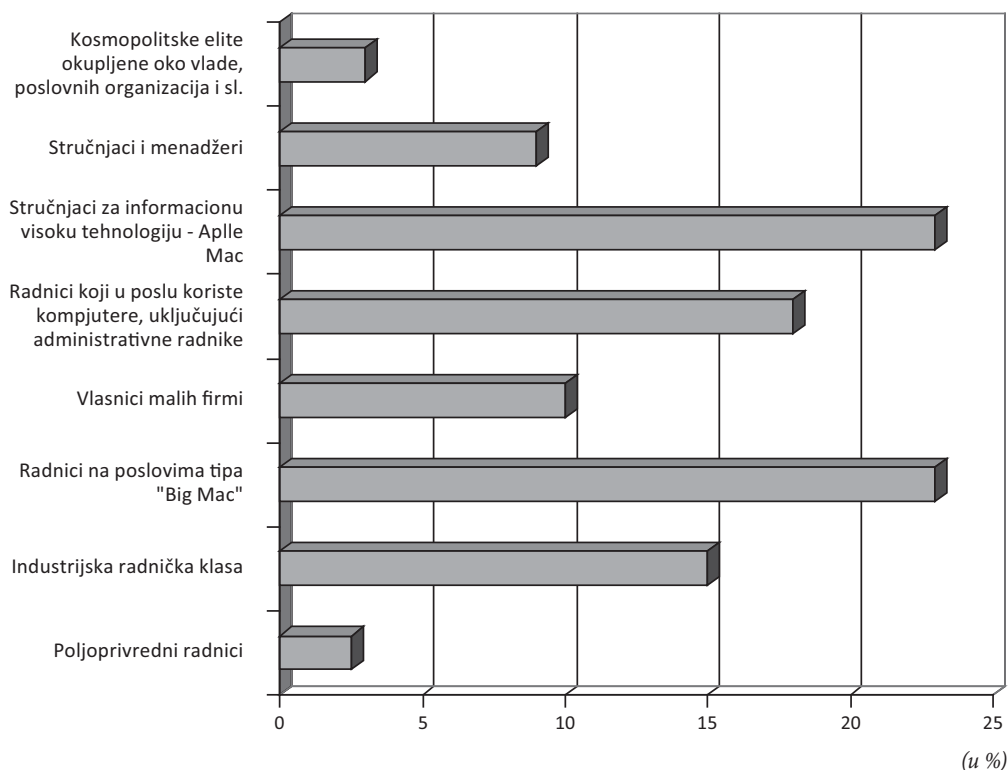
društvenu zajednicu time što visokoobrazovano stanovništvo pokazuje veću sklonost uključivanja u društveni život zemlje, doprinosi društvenoj koheziji, očuvanju zdravlja i smanjenju kriminala.

Srbija ima veoma nizak procenat visokoobrazovanog stanovništva (6,5%) dok, poređenja radi, Slovenija ima 22%, no možda još veći problem je što i tako mali broj visokoobrazovanih ima nedovoljna i zastarela znanja koja se ne mogu korisno primeniti u realnom životu. Zbog toga ne iznenađuje podatak Nacionalne službe za zapošljavanje da u Srbiji ima 45 hiljada visokoobrazovanih bez posla. Pored toga veliki je broj onih koji imaju fakultetsku diplomu a rade na poslovima koji nisu ni u kakvoj vezi sa njihovom strukom, kao što su poslovi taxi vozača, konobara, prodavaca u trgovinskim radnjama i sl.

Sve ovo govori da nastava na Fakultetima nije prilagođena onome što je tržištu potrebno. Krajnje je vreme da se promeni decenijama okoštala zastarela struktura univerziteta. O zastarelosti nastavnih programa naših univerziteta govori i činjenica da postoji veliki broj stranih diploma koje se u Srbiji ne mogu priznati jer se ne uklapaju ni u šta od onoga što postoji kod nas. Ovo potvrđuje poznatu činjenicu da na univerzitetima ne postoji saznanje šta je tržištu potrebno.

Sociolozi su blagovremeno definisali klasne promene u društvu koje su nastale kao odgovor na potrebe privrede utemeljene na znanju/uslugama. Nova klasna struktura se bitno razlikuje od one iz industrijskog doba, kada su industrijski radnici bili najbrojnija klasna grupa. Danas fizički radnici čine neznatnu manjinu i njihov broj će sa smanjivanjem obima rada u industrijskoj proizvodnji nastaviti da opada. Nekadašnja „srednja klasa“ postala je mnogo raznolikija, a zemljoradnička viša klasa je u velikoj meri nestala. Razne poljoprivredne klase su se, takođe, izgubile.

Kako izgledaju klase u postindustrijskom društvu može se videti iz sheme koji je dao Entoni Gidens⁴.

4 Vidi: Entoni Gidens: "Evropa u globalnom dobu", Clio, Beograd, 2009. strana 84.

Ovo je uopšten prikaz klasne strukture u postindustrijskom društvu, jer se različita društva međusobno veoma razlikuju.

5. UMETO ZAKLJUČKA

Kad se menja struktura društva, kad se menja struktura privrede, tada je nužno menjati i strukturu znanja, odnosno sistem obrazovanja prilagoditi novim potrebama. To je u Srbiji u potpunosti izostalo, zbog čega je ponuda radne snage neprilagođena potrebama tržišta rada. Zbog toga izostaje i odgovarajuća valorizacija potencijala stanovništva ekonomskom razvoju.

Problemi tržišta rada u Srbiji su svakako mnogo kompleksniji i oni ne proizilaze samo iz slabosti sistema obrazovanja. Nedostatak fleksibilnosti koja je, kao što smo videli na primeru Evropske unije, ključna odlika modernog tržišta rada, kao i veća zastupljenost pasivnih nego aktivnih mera, su takođe velike slabosti koje nepovoljno utiču na efikasnost tržišta rada u Srbiji.

Demografska kretanja stanovništva, prema kojim se predviđa da će u ovoj deceniji u Srbiji doći do velikog smanjenja stanovništva radnog uzrasta i to od oko 8%, isto tako se negativno odražavaju na funkcionisanje tržišta rada, odnosno na radni potencijal budućeg ekonomskog rasta. Potencijalni i raspoloživi ljudski kapital će se smanjiti, a nastavak demografskog starenja će pojačati već ionako veliki pritisak na ključne sisteme socijalne zaštite, kao što su penzijski i zdravstveni.

LITERATURA

1. Lorenzo E. Bernal – Verdugo, Davide Fureeri, and Dominique Guillaume: 2012, "Crises, Labor Market Policy, and Unemployment", IMF Working paper.
2. Mariya Aleksynska and Martin Schindler: 2011, Labor market Regulation in Low - Middle and High – Income Countries: A New Panel Database", IMF Working Paper, WP 11/55.
3. Entoni Gidens: 2009, „Evropa u globalnom dobu“, Clio, Beograd.
4. Oded Galor: 2011, „Inequality, Human capital formation and the process of development“, WBER Working paper series. National bureau of economic research, Massachusetts Avenue Cambridge.
5. Sandrine Cazes, Sher Verick, Caroline Heuer: 2009, „Labor Market Policies in times of crisis“, Employment Working Paper No 35. ILO, Geneva.
6. Repulički zavod za statistiku: „Anketa o radnoj snazi 2010“, Beograd, 2011.
7. Nacionalna služba za zapošljavanje RS: „Izveštaj o radu nacionalne službe zapošljavanja za 2011. godinu“, Beograd, 2012.
8. Joseph A. Schumpeter: „Povijest ekonomske analize“, Informator, Zagreb, 1975
9. Danilo Šuković: 2006, „Tržište rada i ekonomske nejednakosti“, Institut društvenih nauka, Beograd.

POPULACIJA I RAZVOJ KAO NE-NEUTRALNI KONCEPTI

APSTRAKT

U radu se prvo tematizuje razmah diskursa o razvoju posle II svetskog rata. Iznose različite kritike na pojam razvoja pokazavši da razvoj nije neutralan skup termina. Posebno se uzima u obzir novi uspon razvoja u okviru sintagme održivog razvoja, ali se pokazuju i dileme povodom toga. Zatim, autori analiziraju istorijski nastanak populacije kao predmeta ekonomskog upravljanja u kontekstu „pravljenja ljudi“. Autori insistiraju na socio-ekonomskoj određenosti pojma viška populacije i ovaj pristup koriste i u kritičkoj analizi neomaltuzijanizma. Na kraju autori se okreću analizi današnjih ekonomskih tendencija, uzimajući u obzir dinamiku humanog kapitala, kognitivnih delatnosti i proizvodnju ljudske subjektivnosti. Pokazuje se da višak populacije u savremenom finansijalizovanom-neoliberalnom kapitalizmu se može nadovezati na strukturalne determinacije.

Ključne reči: *Razvoj, post-razvoj, populacija, višak populacije, socio-ekonomska određenost*

ABSTRACT

The authors first treat the launching of the discourse on the development after the II World War. They present the different critical considerations demonstrating that the development is a typical non-neutral concept loaded with the meanings of power. They especially take into account the new articulation of development concerning the ecologization of economy and the sustainable development. After this argumentation, the authors deal with the historical genesis of the population as the ideological term and as the subject of rational economic management. They insist on the socio-economical determinedness of the term „surplus population“ and use this approach in relation to the neomalthusianism. At the end the authors turn to the analysis of the recent economic tendencies copying with the dynamic of human capital, cognitive work and production of human subjectivity within the frame of population. It proves to be that the surplus of population is strictly connected to the structural determination of the financialized-neoliberalized capitalism.

Key words: *Development, post-development, population, surplus of population, socio-economic determination*

USPON FIGURE RAZVOJA I POST-RAZVOJNI DISKURS

Diskurs o razvoju je zablistao posle II svetskog rata, te nosi na sebi pečat koncepta i zamisli pobednika. (U odgovarajućim komentarima čak se precizno datira 1949. god. kada su eksperti Svetske banke posećili Kolumbiju da bi skrojili „projekat različitih reformi“²) On nije neutralan termin, na protiv, sadrži u sebi određene normativne obrasce, i naravno, to su orijentiri koji se vezuju za one koji mogu iste nametnuti kao *vladajuću paradigmu*. Niti se razvoj može opisati neutralnim terminima, niti se on može promovisati u neutralnom kontekstu. Osim toga, karijera koncepta razvoja je duboko utkana u zapadno razumevanje progressa³: ono što dolazi kasnije trebalo bi da bude bolje, „naprednije“, a ono što zaostaje je „manje napredno.“

1 Prof. dr A.Lošonc je napisao ovaj rad koji predstavlja deo projekta 179052, Transformacija socijalnog identiteta Srbije u uslovima krize i njen uticaj na evropske integracije koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj RS

2 O tome, Escobar, A. (1988), 428-443.

3 O različitim pojmovima razvoja, vidi, Rist, G. (2008), 15. Peet, R. E. Hartwick, (1999).

Upravo je takvo razmišljanje prednjačilo u posleratnoj dinamici. I to što se poslednje decenije često nazivaju epohom razvoja time se može objasniti. Oko institucionalne konfiguracije razvoja su se pojavili različiti tehnolozi socio-ekonomske dinamike, upravljači odnosima razvijenosti i nerazvijenosti, kao i različite teorije („ekonomske razvoja“) koje su tematizovale odgovarajuće probleme, kao namirnice ili kao populacija.

Razvoj je, da to odmah kažemo, kompozitno-multidimenzionalni program⁴ u odnosu na dinamiziranje socio-ekonomskih odnosa. Shodno tome, on sadrži mnoštvo različitih elemenata i tek njihova agregacija omogućava sagledavanje „razvijenosti“. Jasno je da razvoj prevazilazi ekonomske okvire i da zahvata u najdublje korene najširih socijalnih odnosa.

Razvoj nudi određene mere prosuđivanja onoga što je postignuto, sa njim se određene zemlje tretiraju kao „nerazvijene“ ili „manje razvijene“, i zahvaljujući tome se može govoriti o „razvijenim zemljama“; kao što se iz ovoga vidi, „razvoj“ omogućava klasifikaciju, standardizaciju i naravno, hijerarhiju. Preko razvoja se svaka zemlja postavlja u svetlo nekog datog cilja, naime, da bude razvijena: prema tome, razvijenost služi kao ciljno sidrište za samorazumevanje svake zemlje.

Teorije o razvoju posle II svetskog rata kao teorija o linearnim fazama tvrdi da svaka država mora da prođe sukcesivno kroz određene faze razvoja, bez ikakvih skokova. Ista teorija je znala da balansira različite agregatne veličine (štednjak/investicije itd.) da bi ponudila putokaz za sve zemlje; kritičari ove teorije su zamerili da se ona zapravo pojednostavljuje na teoriju rasta, i da tek preko iste teorije nudi sveobuhvatnu sliku sveta. Američki ekonomista W. Rostow je razvio teoriju u znaku linearne dinamike. Time se dobija figura razvoja kao rasta. U sedamdesetim godinama pojavile su se nove teorije: tako su određeni pravci (teorije o strukturalnim promenama) koristili ekonometrijske instrumente da bi oslikali obrasce za onu nužnu fazu⁵ koju svaka zemlja u razvoju mora da prolazi da bi stigla u luku razvijenosti. Najzad, pogledamo li sadašnjicu valja jednostavno konstatovati da je vladajući neoliberalizam⁶ ostavio svoj žig i na razumevanje logike razvoja; normativnost tržišne racionalnosti objašnjava i nastupe međunarodnih institucija koje su zadužene za promovisanje forme razvoja.

U međuvremenu *razvoj kao rast* je doživeo različite kritike, počev od radikalno kritičkih (zapadna paradigma; stvara dependenciju, razvoj jednih indukuje ne-razvoj drugih, itd), preko ekoloških. U ovom trenutku samo da konstatujemo da je široka afirmacija ekološkog horizonta izuzetno doprinela snažnoj skeptici spram uvažavanja rasta kao apsolutne mere za razvoj. Sada već opšte poznata sintagma „održivog razvoja“ je izraz ekologizacije ekonomije, pa i razumevanja neizostavnog ekološke strukture ekonomisanja. Valja obratiti pažnju na činjenicu da je Bruntlandov izveštaj iz 1987. koji je projektovao usklađivanje sadašnjih i budućih potreba upravo isticao moguću harmoniju između ekonomskog rasta i „održivog razvoja“.⁷ Čak je jasno rečeno da nam predstoji „nova era ekonomskog rasta“, ali u „okruženju održivosti.“ Pledira se za limite, ali, se kaže da ti limiti nisu apsolutni nego relativni, jer se na sadašnjem stepenu tehnologije moguće produbiti puteve prema „održivom razvoju“.

Primitimo transponiranje naglaske: „održivi razvoj“ se ne može iscrpeti sa figurom razvoja kao rasta. Održivi razvoj nije tek nastavak predašnjih zamisli. Nužni napori između harmonizacije razvoja i rasta⁸ nagoveštavaju da usklađenost nije data, da su između rasta i razvoja itekako moguća razmimoilaženja i divergencije. Da dodamo: daleko je to od zahvata u odnosu na radikalne poteze nekih (ekoloških) ekonomista. Tako je H. Daly, raniji glavni ekonomista Svetske banke, kasnije jedan od rodonačelnika ekološke ekonomi-

4 Vidi, izvanrednu knjigu, V. Zaks, (2001).

5 Baeck, L. (1993), 45. Guichaoua, A. Y. Goussault (1993).

6 Josifidis, K., Lošonc, A., Supić, N. (2010).

7 O tome, Lošonc, A. (2005), 229.

8 „Rast je kvantitativno povećavanje u fizičkom obimu, a razvoj je kvalitativno poboljšanje“, Daly, H. (1990), 1-6.

je, je jasno stavio do znanja da se u sintagmi održivog razvoja krijumčare stari kriterijumi, zato on predlaže razvoj bez ikakvog rasta, što zahteva kompletnu reviziju ekonomskog razmišljanja.⁹ Drugim rečima: tek razvoj *purifikovan* od elemenata rasta može da bude normativni obrazac.

Još više se ova tendencija pojačava u poslednje vreme povodom orijentacije koja je vezana za „ne-rast“ (*décroissance*), to jest, anti-rast¹⁰; nju je lansirao drugi rodonačelnik ekološke ekonomije Nicholas-Georgescu Roegen,¹¹ a prerađeni koncept je revitalizovan kod Serge Latouche („ako neko veruje da je u ograničenom svetu moguć neograničeni rast, ili je lud ili je ekonomista“)¹² i kod drugih ekonomista (čak se može govoriti o izvesnom pokretu koji je nastao i nastaje povodom toga, uzimajući u obzir učestale konferencije i časopise u poslednje vreme). Ovi koncepti se kritički ophode čak i prema programatskim nastojanjima održivog razvoja, smatrajući ga neodređenim, nedorečenim (što se doduše može korigovati na određeni način ako se diferenciraju *slabi* i *strog* oblici održivog razvoja; potonji čak poentira da slaba održivost može u određenim situacijama da bude u skladu sa razaranjem okoline¹³), oni idu mnogo dublje od pukog odustajanja od rasta, jer „ne-rast“ zahteva programski zahvat u pogledu otklanjanja posledice rasta.

Bilo kako bilo, usred različitih kritika paradigma razvoja je uzdrmana i ne uživa onu vrstu neupitnosti koju je imala. Postoje stavovi koji iznose da je „razvoj zapravo sloboda“¹⁴, ili da je „razvoj zapravo izdan“¹⁵ (što bi značilo da postoji „autentičan“ razvoj) od strane anti-ekološke orijentacije ekonomske politike, te se tek koevolutijskom politikom između ekonomije i prirode može ponovo izbaviti. No, nastaje i *konkurirajuća*, kritička orijentacija post-razvoja¹⁶ koja zagovara demontiranje aparature razvoja koji je ionako trošan i podložan višku moći, doduše, u konstelaciji debata¹⁷ i diskusija. Smatra se da je hijerarhijski obrazac globalnog razvoja nužno paternalistički, čak i kada se oslanja na metriku apstraktnih numeričkih izraza. Konkurirajuća ovde znači da ova orijentacija još nije zadobila status paradigme. A „prefiks“ post, kao i svagda, označava situaciju „posle“, da smo u konstelaciji „posle“ razvoja. Ukratko rečeno, post-razvojem se sugerise krucijalni značaj lokalnih ekonomija (mnogo veći no što se to može naslutiti iz paradigme razvoja), socijalnih pokreta sa ekonomskim momentima. Komunalni režimi upravljanja dobrima, razvoj komunalnih kapaciteta, jednom rečju, komunalizacija ekonomije je u jezgru ove orijentacije: time se promovise poželjnost senzitivnost prema različitostima koje bivaju žrtvovane na oltaru apstraktne ekonomske efikasnosti. Uzimajući u obzir lokalnu determinisanost značajnih socio-ekoloških staza post-razvoj nastupa sa naglašavanjem mikropolitike u pogledu dinamiziranja života. Kritikuje se „ekokratski diskurs“ koji nastaje usled pomirenja između „životne sredine“ i razvoja. Reprezentanti ove orijentacije su ubeđeni da se rast nikada ne može odvojiti od razvoja, shodno tome, smatraju da je naivna vera jednog Daly-ja da je moguć razvoj bez rasta.

Mi ne možemo dalje pratiti ove rasprave. Operacionalizacija razvoja kao orijentišuće kategorije je plod konstelacije posle II svetskog rata. Ali, ono što je nekad izgledalo da je neupitno (valja se setiti toga da je i Istok i Zapad govorio jezikom razvoja, uprkos razlikama), danas više nije. Dekonstrukcija razvoja je činjenica. Naravno, valja ne smetnuti s uma da je razvoj u međuvremenu obogaćen ne samo sa ekonometrijskim tehnikama koje pomno istržuju statističke veze, nego i sa dodatnim kategorijama koje šire spektar elemenata a koji

9 Daly, H. J. B. Cobb (1989).

10 Kallis, G. (2011) Löhr, D. (2010), Diaz, F. Maurin, F.D. (2010) Schneider, F., Kallis, G., Martinez-Alier, J. (2010): van den Bergh, J. (2010):

11 Georgescu-Roegen (1995).

12 Latouche, S. (2006).

13 Detaljnije o tome, Lošonc (ibid.), 230.

14 Sen, A. (1993), 745-762.

15 Norgaard, R. (1994).

16 Rahnama, M. V. Bawtree (1997).

17 Pietersee, J. N. (2000), 175-191.

ulaze u agregatno stanje razvoja. Time se može pripisati visoka popularnost istraživanja sreće u poslednje vreme koje unosi nove momente u registar kvalitativnih aspekata; ili pokušaje da se standardni kvantitativni agregati kao GDP dopune sa drugačijim merama koje su senzitivne u pogledu sporednih efekata ekonomisanja. Danas je razvoj *ne*-evidentan sveobuhvatni termin, i podložan diskurzivnim tematizacijama i borbama.

PRVI SUSRET IZMEĐU BIOLOGIJE I EKONOMIJE: MALTHUS I VIŠAK POPULACIJE

Populacija se pojavljuje kao predmet ekonomskog upravljanja, „racionalnog menadžmenta“ već u XVI-II veku. Nastajajuća politička ekonomija¹⁸ je sistematično tretirala višestruke odnose između *bezbednosti* sa jedne strane, *i zdravlja, veličine populacije i zaposlenosti* sa druge strane. U pozadini je, kako to dobro znamo iz istorije političke ekonomije, reformulacija problema stanovništvo-bogatstvo, jer, populacija reprezentuje bogatstvo nacije, i u tom smislu je predmet upravljanja. (Shodno tome, nije slučajno da su mnogi tadašnji pisci insistirali na broju populacije kao na izuzetno bitnom momentu u pogledu bogatstva¹⁹). Populacija nije puki agregat različitih subjekata, jer između njih postoje diferencirani i normirani odnosi, i moraju da postoje određene tehnologije njihove unifikacije. Različiti režimi upravljanja su veoma brzo spoznali da se dinamika populacije može orijentisati. Ona nije naturalno data kategorija, nego je predmet upravljačkog intervencionizma u pogledu pospešivanja ili demotivisanja, usmeravanja. Oko populacije se diže politika brojeva,²⁰ obećanje objektivnosti, logika statističkih korelacija, logika klasifikacije, zapravo različiti režimi znanja. Nije slučajno da su mnogi koji su istraživali populaciju bili zadivljeni sa „jezikom kvantiteta“ povodom toga i da su različiti naučnici prepoznavali u populaciji „izvanredan predmet politike razvoja“.²¹ Jedan istraživač je umesno celokupnu konstelaciju nazvao režimom „pravljenja ljudi“ (I. Hacking).

Malthusov nastup u pogledu viška populacije, njegova artikulacija socio-ekonomske fizike populacije se može svrstavati u ovaj kontekst. Barem od njega se beleže negativne dijagnoze u pogledu „enormnog“ povećavanja populacije; kad god je reč o ovom pitanju Malthus se priziva kao glavni svedok koji nudi glavne dokaze u pogledu toga da je *rast* populacije prepreka u pogledu *razvoja*. Nastup Malthusa se može razumeti tek ako se promatra u veoma kompleksnom okruženju²²: indikativno je da se on obazira na odgovarajuća razmišljanja Condorceta i Godwina o populaciji, i da referiše o različitim tendencijama u SAD povodom kritičnih relacija između dinamike populacije i rasta potrebe za prehrambenim sredstvima. Naravno, stoji da je Malthus bio prvi koji je sistematizovao znanja o populaciji,²³ te i po tome zaslužuje našu pažnju.

I kao što znamo, Malthus je sugerisao određene moduse intervencije u znaku pospešivanja nejednakosti, u tome je video spas i jedinu mogućnost za održavanje nivoa radnih aktivnosti na odgovarajućem nivou. Bio je sumnjičav prema eventualnoj racionalnosti različitih subjekata, i bio je skeptičan prema tome da će se obrazovati porodica koja će se uobličavati u razumnoj veličini. Lako se može pogoditi da je bio izrazito kritičan prema *Poor Law* u Engleskoj, jer je pretpostavljao da takav zakon koji je stupio u život radi zaštite siromašnih samo podstrekivač u pogledu razvoja populacije. Doduše, predlagao je postepenost, a ne trenutačno dokidanje zakona, ali je bio ubeđen da zakon doprinosi reprodukciji bede, i novim modusima neravnoteže (torijevci na vlasti nisu odmah ukinuli zakon, ali su i sprečili propirivanje zakona, izgleda da upravo na osnovu Malthusovih argumenata). Zapravo, svaka intervencija koja adresira siromašne čini njima medvedu

18 Firth, A. (1998).

19 Tribe, K. (1978).

20 Barnes T. J, Hannah M. (2001), 19: 379–383.

21 Duden, B. in: Zaks, ibid.

22 Upućujemo na literaturu kod, Lošonc, (ibid.), 183. gde je široko objašnjavan ovaj kontekst. Ovde se nadovezujemo samo na Hollander, S. (1995).

23 Blaug, M. (1962), 61.

uslugu, iluzorni dobici samo pokrivaju kasnije gubitke. Analitički Malthus, shodno logici klasične ekonomije, projicira eksponencijalni rast populacije, i polazi od toga da je produktivnost zemlje fiksirana, iz čega proizilazi da samo prirodni resursi ograničavaju rast populacije. Inače, on nije *expressis verbis* koristio termin „višak populacije“, nego samo njegovi komentatori (pitanje je da li bi uopšte pojam viška mogao da bude integrisan u njegovo razmišljanje, uzimajući u obzir snažnu figuru ekvilibrijuma kod njega), ali ništa ne mari, jer je izraz veoma pogodan u pogledu razumevanja njegovih nastojanja. Naime, tek preko pojma „višak populacije“ možemo zahvatiti *socio-ekonomsku određenost* populacije, režime „pravljenja ljudi“.

Mada smo saglasni da je Malthus „brutalno“ izražavao interese tadašnje vladajuće klase, činjenica jeste da su ga takvi ekonomisti kao Keynes znali da ga visoko cene, u njegovom slučaju zbog dubokog zahvata u pogledu nedovoljne potražnje.²⁴ Naravno, jedan od najznačajnijih ataka na Malthusa se vezuje za Karla Marxa; njihov odnos se ne može pojednostaviti na problematiku populacije,²⁵ ali, ova tema ipak zaslužuje posebnu pažnju,²⁶ i zbog toga što Marxove zamerke zadiru u današnjicu. Naime, Marx, naročito u trećem tomu *Kapitala*, problematiku stavlja u *sasvim drugu perspektivu*: naslov poglavlja robustno povezuje „višak kapitala“ sa „viškom populacije“, štaviše naznačuje da se radi o korelativnim terminima/sintagmama. Nema viška populacije bez viška kapitala. Populacija je ovde kondenzacija društvenih odnosa. Marx sugerise da postoje generalne-imanentne tendencije (način njegove transformacije tradicionalnog pojma „zakona“) kapitalizma u pogledu stvaranja „viška populacije“. Niti se on obazirao na pretpostavljenu (ne) racionalnost, ili razvrat, seksualni nagon „donjih klasa“, niti je ukazivao na psihološke sklonosti određenih delova populacije, nego je utvrdio simultano postojanje *obilja* proizvoda i *oskudice* opcija za rad. Marx je čak prepoznao određene tendencije stvaranja viška populacije u arhaičnim zajednicama (i Aristotel npr. u *Politici* traži određene aranžmane za višak populacije u nekim grčkim gradovima), ali daleko od toga da je time sugerisao transitorski fenomen. Na protiv, naglašavao je istorijsku dinamiku reprodukcije, odnosno, relevantnost uslova reprodukcije: tek sa uzimanjem u obzir datog režima reprodukcije se može progovoriti o uzrocima viška populacije, sasvim je to u duhu njegove ambicije da se sve kontekstualizuje u istorijskom vidu. Time što je sugerisao da je višak populacije rezultanta strukturalnih determinacija, nameravao je da demonstrira da se višak populacije mora tek istorijski-kontekstualno analizirati, na *endogen* način u odnosu na sistem reprodukcije. Nije se Marx zadovoljio sa tim da je prihvatio „populaciju“ kao ne-naturalnu kategoriju, nego je odlučno dao do znanja da je po njemu „višak populacije“ socio-ekonomski konstrukt-posledica određenih strukturalnih determinacija kapitalizma. Smatrao je da postoji krucijalna protivrečnost između „apsolutne tendencije“ kapitala da razvija „proizvodne snage“ i uslova u kojima se to može realizovati.

Strukturalna tendencija kapitala je da on isuviše proširuje onaj deo populacije koji se ne može iskoristiti u radu, ili se može iscrpeti samo u mizerabilnim okolnostima. Osim toga, Marx pretpostavlja da kapitalizam ne može da stvara dovoljan volumen proizvodnih sredstava da bi „populacija sposobna za rad“ mogla da ispolji maksimalno svoje kapacitete. U pozadini je kompleksna argumentacija koja plete niti između akumulacije, endogenog određivanja najamnine i industrijske rezervne armije te baca svetlo na konstantnu redundantnost određenih delova populacije. I Marx kontrirajući Malthusu neprestano ponavlja da nastaje strukturalna divergencija između nastalog „socijalnog bogatstva“ i „industrijske rezervne armije rada“. Prvo nastaje relativni višak, da bi posle konsolidacije nastala apsolutna redundantnost određenih delova populacije. Joan Robinson je jednom kritički primetila da „beda koju donosi eksploatacija od strane kapitalista nije ništa u poređenju sa bedom kada te eksploatacije uopšte nema“.²⁷ Nama se čini da izraz „apsolutne redundan-

24 Keynes, J. M. (1987), 205.

25 Hollander, S. (1984), 139-59. Ramirez, M. D., (1986), 543-47. Charbit, Y. (2005), 183-208.

26 Sveobuhvatno viđenje odnosa Marxa i Malthusa u pogledu populacije, Brezis, E. S., W. Young (2003).

27 Robinson, J. (1981), 205.

tnosti“ pokriva ovu situaciju, on upravo govori o onom što Joan Robinson potencira. Situaciju možemo razumeti tek ako pretpostavljamo da je ovde nužno govoriti o sekularnom trendu u pogledu tehnologije koja štedi rad,²⁸ da se tek posredstvom takve tehnologije kapitalisti mogu obezbediti sopstvenu reprodukciju na tržištu. *I valja obratiti pažnju na činjenicu da se ne radi ovde o kratkoročnom trendu koji nestaje posle odlaska kriznih tendencija, posle purifikacije krize, nego se ovde uobličava dugoročan trend* (gde-gde Marx to i dokazuje sa empirijskim statistikama).

Ostaje povodom Marxa za razmišljanje pojava takvih industrija koje istovremeno apsorbuju radnu snagu i kapital, kao što su industrija automobila i potrošačkih dobara uz značajnu potporu državnog ansambla.²⁹ Za Marxa ova tendencija još nije imala značaja, on se oslanjao u pogledu statistike na britanski slučaj, i tu se ophodio prema problemu krajnje suvislo, mada su se već tada pojavljivali određeni znaci mogućnosti novih apsorpcija. Ne tvrdimo, zapravo, da ovi fenomeni brišu sekularni trend, nego ga odlažu i čine ga sporijim. Uostalom, razmišlja li se o problematici viška populacije danas tada se fenomen pojavljuje u novom starom svetlu, i ni govora o tome da je on nestao. Činjenica da čak i tamo gde kriza danas popušta, gde se pojavljuju znaci oporavka, kumulativna nezaposlenost tvrdokorno egzistira, nas navodi na ponovna razmišljanja u pogledu viška populacije, u transformisanom kontekstu kapitalizma.

DRUGI SUSRET IZMEĐU EKONOMIJE I BIOLOGIJE: NEOMALTUZIJANIZAM

Zainteresovanost za populacionu problematiku se, naravno, razvijala i u XX veku. Jedva da treba dokazivati da je ova zainteresovanost zadobivala različite forme: populaciona ekologija, razvoj biostatistike, matematizacija određenih veza povodom populacije, te su uobičajene različite logističke krive i „zakoni rasta populacije“ u cilju predskazivanja. Nastala je u međuvremenu i humana ekologija koja je spojila „razvojne dimenzije i aspekte okruženja u istu celinu“. ³⁰ I ekonomija je uzela učešće u ovoj orijentaciji: tako je neoklasična teorija razvijala argumentaciju u pogledu optimuma populacije, makar sa tehnikama koje su sagledavale populaciju kao egzogenu veličinu, i makar sa naglašavanjem problematike državnih podbačaja – neoklasičari su projektovali mogućnost realizacije maltuzijanskog predviđanja ako tržišni mehanizam drastično deformiše logiku cena ili državni ansambl unosi distorziju u logiku iskorišćavanja retkih resursa.. Indikativno je da ekonomisti kao Gary Becker koji su uticali tokove ekonomskog diskursa u poslednjim dekadama XX veka su pokazivali zainteresovanost za takve probleme kao što je fertilitet.³¹

No, ovde već polako odmičemo u vremenu: neomaltuzijanizam dobija jasne forme upravo u vremenu *poleta razvojnog diskursa* potpomognutog različitim formama nauke kad-kad i sa primesama rasne eugenike. Određene fondacije (Rockefeller, Ford, npr.) razvijaju neomaltuzijanske retorike (po nekim komentatorima američka politika je zapravo integrisala ove načine govora i mišljenja u njenom globalnom nastupu i u promovisanju kontrole populacije³²) i *to upravo u okvirima različitih diskursa razvoja*, što je za nas od krucijalnog značaja. To što je figura razvoja kritikovana i to što su neki komentatori predlagali post-razvojne diskurse, može se pripisati ne u poslednjem redu i hegemonskim ambicijama koje su bile pohranjene o neomaltuzijanskim diskursima. Isti diskursi su korišćeni u nametanju hegemonskog ophođenja prema azijskim zemljama, na neki način i kao reakcija na revoluciju u Kini; tako retorika o agraru, „zelena revolucija“ je bila itekako skrojena u duhu neomaltuzijanizma.

28 O značaju sekularnih trendova kod Marxa, Ricoy, C. J. (2003).

29 Benanav, A. (2008) Mitchell, B. (2007).

30 Höhler, S. (2007), 544.

31 Barro, R. J., G. Becker (1960), 209-240.

32 Foster, J. B. (1998) Isti, (2000).

Nešto kasnije, dakle, u šezdesetim i sedamdesetim godinama XX veka neomaltuzijanizam ponovo uzima maha i ponovo se postavlja pitanje „viška populacije“. Sada se, međutim pojavljuje novi kontekstualni horizont: ekologizacija života, pa shodno tome i ekonomisanja. To što se ponegde Malthus shvata preko zelenih boja može se pripisati upravo tome, jer, neomaltuzijanizam se rađa u okruženju ekologizacije sveta. U svakom slučaju maltuzijanska retorika se oživljava ponovo, u znaku braka između Malthusa i ekologije: može li Zemlja da izdrži eksponencijalni rast populacije, da li će doći do drastične oskudice prehrambenih sredstava.³³ Paul Ehrlich je u knjizi povodom „populacijske bombe“ upozoravao da je rast populacije najveća moguća opasnost koja pretila planeti, a neki izveštaji Rimskog kluba su se potrudili da iznalaze ubedljive dokaze za Ehrlichove tvrdnje. Jedan od najviše citiranih članaka u istoriji nauke, naime, članak, Garetta Hardina o „tragediji zajedničkosti“³⁴ je krunski svedok spoja između neomaltuzijanstva i ekologije. Nije teško prepoznati kod njega eho maltuzijanskih glasova: „biti protiv pomoći siromašnima“, ovo potonje se transistorijski servira kao razlog nad razlozima u pogledu nagomilavanja ekoloških nevolja. U žiži interesovanja je i kad-kad veoma nategnuta kategorija „nosivosti“, isprva tek u odnosu prema nominalnom broju populacije, kasnije na osnovu eksplicitnih i implicitnih oblika štete koja se prouzrokuje. Industrijalizacija je inicirala pozitivne procese koji su se ispoljavali u simultanom rastu *per capita* i populacije, ali je ova spirala zato opterećena i opasnostima. Dakle, u nešto prefinjenijem vidu limiti spram populacije se ne tretiraju na osnovu nominalnog broja populacije, nego na osnovu štete, što, dakako, priziva ekonomski problem eksternalizacija, kao i institucionalno okruženje.³⁵

Protiv neomaltuzijanskih pesimista koji obnavljaju retoriku viška populacije kao prepreke za razvoj javljaju se „tehnološki optimisti“. Oni su vezani za različite projekcije koje populaciju vide ne kao opterećenje u pogledu nosivosti, ili kapaciteta asimilacije planete nego kao *pozitivni faktor u pogledu razvoja*. Ni ova orijentacija nije sasvim nova, ona ima svoje preteče (recimo u SAD: Henry George), no, danas je ova orijentacija potpomognuta sa upućivanjem na kumulativne tehnološke cikluse. Optimisti smatraju da se sprega populacija-tehnologija može iskoristiti za pozitivne cikluse razvoja.

Jedva da treba reći da je populacija kao faktor razvoja od izuzetnog značaja za razmišljanja o „nosivosti“ planete, i o sporednim efektima socio-ekonomske dinamike. Značajne studije o „antropološkim pokretačima“ koje pokazuju sistematičnu vezu između određenih efekata dinamike populacije i ekološke degradacije, govore za sebe.³⁶ Itekako postoje antropogeni uticaji na okruženje. Samo, protiv određenih tretiranja populacije kao kolektivnog antropogenog faktora možemo izneti različite primedbe. Jednu kritičku naznaku smo već prepoznali kada smo se pozivali na endogene kategorije u pogledu dinamike populacije: o „višku populacije“ se ne može govoriti apstraktno, nego se to mora utkati u dinamiku socio-ekonomskih odnosa. Populaciju tretirati apstraktno znači apstrahovati od različitih režima korišćenja stvari, kao i asimetričnih oblika redistribucije resursa na svetskom planu. Posmatra li se i nedavna kriza u pogledu namirnica i enormno kretanje cena hrane u visoko, uopšte se ne potvrđuje maltuzijanska-neomaltuzijanska dijagnoza o divergenciji između eksponencijalne dinamike populacije i oskudnih namirnica. Čak se beleži da je na početku izbijanja odgovarajućih kriznih procesa registruje pozamašni fond novih namirnica, da ni govora o oskudici hrane.³⁷ Isto tako se teško može održati teza da je došlo do drastičnog smanjivanja fonda namirnica usled enormnog uticaja populacije na zemljište, pre bi se moralo govoriti o alokaciji odgovarajućih resursa u okviru neoliberalizovanog kapitalizma. Pripisati manifestaciju kriznih procesa apstraktnom fakto-

33 Brown, L. R. (2009).

34 Hardin, G. (1974). Hardin, G. (1993). Od mnogih kritika pominjemo, Buc, S. J. (1985), 60.

35 O tome, Lošonć, (ibid.) 197.

36 Botkin, D.B., Estes, J.E., Caswell, M.F. and Oring, A. (eds). Dietz, T. and Rosa, E.A. (1997). 175-179. Dietz, T. and Rosa, E.A. (1994). 277-300. York, R., Rosa, E.A. and Dietz, T. (2003). 351-365. 32. Rosa, E.A. and Dietz, T. (1998). 421-455.

37 UN FAO(2012) www.fao.org/english/newsroom/news/2002/7833-en.html. otvoreno, 31.3.2012.

ru dinamike populacije skreće pažnju sa socio-ekonomske dinamike. Druga primedba je da su i tehnološki optimisti i „pesimisti“ koji u populaciji vide glavni faktor ekoloških nevolja su skloni linearnom načinu razmišljanja što podrazumeva reciprošne veze između okruženja i populacije. Time se stiže do određenih korelacionih veza koje međutim nisu konkluzivnog karaktera.³⁸ Linearni pristup pojednostavljuje kompleksnost različitih veza, recimo, prečutno se pretpostavlja da okruženje ostaje isto čak i u slučaju ako se tehnologijom kompenziraju neke negativne posledice potrošnje. To se može korigovati sa različitim multidimenzionalnim „koevolutivnim“ modelima koji uzimaju u obzir dubinu interaktivnih procesa, a populacija se tretira uzimanjem u obzir gustine stanovništva, prostorne podele, polne strukture. No, čak i tada važi naše upozorenje: populacija kao faktor razvoja se može osloboditi stege apstraktnosti samo ako se udubimo u socio-ekonomsku dinamiku i u strukturalne determinacije. Staro upozorenje ekonomskog teoretičara razvoja Gynnara Myrdala koji je ostavio iza sebe radove koji su zadirali u praktične oblasti i ovde važi: u ime vrednosno-neutralne objektivnosti proturaju se određeni ideološki vrednosti.³⁹ Na slične tendencije je ukazivala i paradigma koja se zove „etika razvoja“ i izuzetno cveta u poslednje vreme.⁴⁰

VIŠAK POPULACIJE KAO IZRAZ (NOVIJIH) STRUKTURALNIH TENDENCIJA

Današnji kapitalizam se opisuje na različite načine, ali nijedan opis ne može da ignoriše zahvat u pogledu dinamike znanja. Bez sumnje, ista dinamika stavlja problematiku populacije u novo svetlo: *populacija kao faktor razvoja dobija nova značenja*. Tako jedan od značajnih predstavnika pravca koji se beleži kao „kognitivni kapitalizam“ tvrdi, izražavajući tezu koja je nadasve bitna za našu temu: „Humani kapital i kvalitet populacije su postali krucijalni faktori za novo bogatstvo nacija“.⁴¹ Populacija se javlja u perspektivi humanog kapitala. Rast bioekonomije, rasprostiranje digitalnih tehnologija obeležavaju ovu konstelaciju. Doduše, postoje mnogobrojni ekstatični opisi u pogledu znanja;⁴² no, oni doživljavaju određene kritike usled kriznih procesa koji su pokazali trošnost hipertrofiranja znanja, a bez uzimanja u obzir kompleksnih procesa. Osim toga, mnogobrojni modeli u ekonomskoj teoriji (Romer, Lucas npr.) su već odavno promovisali izvanredni značaj znanja, ali su ipak zanemarili istorijske dimenzije a koje su neophodne da se uspostavi most između populacije kao faktora razvoja i znanja. Ili su znali pozivistički da ignorišu socijalnu uslovljenost znanja, to jest, one socio-ekonomske procese koji stvaraju znanje. O čemu se radi?

Kognitivni kapitalizam se naravno može povezati sa različitim paradigmama („postindustrijski kapitalizam“ npr.) u pogledu porasta značaja obrade informacije, proizvodnje znanja i proširenja usluga, i endogene tehničke-tehnološke dinamike. Da nauka i tehnika kao imanentni mehanizmi generiraju inovacije, to se može naći u različitim sagledavanjima. Ipak, stav vezan za ovaj pravac je mnogo snažniji. „Kognitivni kapitalizam“ protestuje protiv toga da se znanje promoviše kao treći faktor proizvodnje, nezavisno od dinamike kapitala i rada; on želi znanje smestiti u istorijske procese posredovanim različitim konfliktima, umesto tretiranje znanja u bezvazdušno-beskonfliktnom prostoru. Ovde se pomoviše rad kao kognitivna delatnost,⁴³ (čvrsti spoj između ideje i realizacije, povezanost umnog i manuelnog aspekta rada) a time se promoviše čitav kompleks novih odnosa u vezi vlasništva i rada, čak se može govoriti o novoj fazi kapitalizma na osnovu statusa „umnih snaga proizvodnje“; uspostavljaju se veze između difuzije tehnologije i ljudske subjektivnosti, i najzad, pokazuje se relevantnost *prisvajanja plodova kognitivnih aktivnosti*. Reprezentanti ove orijentacije zapravo sugerišu da je upravo ovo najbitniji aspekt današnjice; ako postoje kolektivni kon-

38 Lošonc, (ibid.) 202.

39 Myrdal, G. (1969), 3–5.

40 Goulet, D. (1991) 601–8; (1992), 138–47.

41 Boutang, Y. M. (2007), 96.

42 Benkler, Y (2003), 1246–1276.

43 Vercellone C. (2004), 359–381.

flikti/režimi prisvajanja oni se odigravaju na terenu kognitivnih delatnosti. Ovde nije reč samo o tome da je kognicija postala faktor u tržišnoj konkurenciji, nego se ukazuje na dalekosežne promene.

Kognitivnim radom se baca svetlo i na čitavu seriju promena koja se odigravaju u procesu proizvodnje: u njemu se stvaraju znanja (umesto klasičnih i kodifikovanih oblika znanja sada se pominju i prećutni oblici znanja kao određujući), oblici komunikacija i različiti modusi kooperacije. *Iako je kognitivna delatnost postala prvorazredna tada je očigledno da se sada o populaciji kao o faktoru razvoja može govoriti samo u perspektivi kognitivnih delatnosti.* Jer, „kvalitet populacije“ se razumeva sada posredstvom kognitivnih delatnosti, to smo i hteli demonstrirati sa ukazivanjem na tesnu vezu između humanog kapitala i populacije, kolektivnih formi stvaranja i prisvajanja znanja kao subjektivno-objektivnog faktora u ekonomskim delatnostima. Populacija se sagledava kao okvir, „agregat“ za sticanje kognitivnih delatnosti koji se mogu iskoristiti za oplodnju kapitala; drugim rečima rečeno, poenta je u *proizvodnji produktivne subjektivnosti* u promenjenim uslovima. Moderna populacija tako i raniji režimi upravljanja ose stanovništvo-bogatstvo su se pomaljali na osnovu proizvodnje produktivne subjektivnosti, ali, naravno, na drugačiji način. Sada se ne može govoriti o tome da je izvor konkurentnosti u fiksnom kapitalu, on je prešao na teren kognitivnog rada. Konkurencija sada zavisi od mogućnosti pokretanja kooperativno stečenog kognitivnog rada, što pokazuju i međunarodne tendencije. Valja ovde još dodati da je posredi i stalna prinuda na inovativnost koja sada nije tek slučajna-rubna nego sistematična; kvalitet populacije se procenjuje s obzirom na sklonost u pogledu inovativnosti. Neki pisci to nazivaju elementom „bioproduktivnosti“; nas to neće iznenaditi, jer smo problematiku populacije ionako posmatrali kroz prizmu susreta između ekonomije i biologije –uostalom nije slučajno da se i OECD dao u projekciju „bioekonomije“.⁴⁴ Proizvodnja se sada tretira kao delatnost u kojoj određeni segmenti populacije stiču kolektivne kompetencije („kolektivna inteligencija“) u mrežastim strukturama, a pri tome će se izbledeti razlike između informacija, potrošnje, kognicije i komunikacije, što i ekonomsku teoriju pri-
nuđuju da revidira svoju konceptualnu apraturu.

Time nisu iscrpljeni svi momenti artikulacije zasnovane na kognitivnim aspektima. Valjalo bi progovoriti o različitim aspektima intelektualne svojine, regulacije naučnih istraživanja, itd. Osim toga, nismo hteli da kažemo da su sve ove teze nediskutabilne, pitanje je, recimo, da li se radi o epohalnoj transformaciji, ili tek o dovršenju nečeg što je već ranije započeto. Mi, npr., nismo ubeđeni da se može kopati provalija između materijalnih i ne-materijalnih dobara, ili da se industrijski rad i kognitivna delatnost može tako dihotomno razdvojiti. Između koncepcije i egzekucije su i ranije postojale različite kombinacije, ne bi trebalo da se to slavi kao epohalna cezura.⁴⁵ No, ako sve to posmatramo iz vidokruga odnosa populacije i razvoja, problematika proizvodnje subjektivnosti i prisvajanja kognitivnih delatnosti je već tu. Ostaje još da se dodatno razmotri *veza između viška populacije i tendencije u vezi prevage kognitivnih delatnosti.*

Osvrnemo li se još jednom na gore izvedenu argumentaciju, tada se naslućuje da postoje takve dugoročne *tendencije* u pogledu zaposlenosti koje prezentuju da je *veći volumen fiksnog kapitala povezan sa manjim volumenom rada*. Ako se ova tendencija zaista može primetiti, tada povećana produktivnost se tada povezuje sa manjim *kapacitetima apsorpcije za rad*. Ako smo i rekli da su se na kraju XIX veka i na početku XX veka uz državnu pomoć pojavljivale industrije koje su simultano apsorbovale rad i kapital, to se teško može tvrditi za epohu u poslednjim dekadama. Tehnološki režimi u neoliberalizovanom kapitalizmu su povezani sa održavanjem fenomena „viška populacije“. Primećuju se, recimo, tendencije simultanog povećanja proizvodnosti u manufakturi i smanjivanja potrebe za radna mesta: tako između 1995 i 2002 došlo je do nestanka dvadeset miliona radnih mesta u manufakturi, a istovremeno je postojao rast produktivnosti.⁴⁶ To objaš-

44 OECD (2005).

45 May, C (2002).

46 Gold, G., P. Feldman, (2007), 24. Glyn, A. (2006). Bivens, J., J. Irons (2008).

njava zapažanja određenih komentatora koji govore o višku populacije“ povodom dijalektike industrijalizacije i dezindustrijalizacije⁴⁷ na svetskom planu. Onda se potvrđuje teza koja je već gore, makar implicitno pominjana, da smo svedoci simultanih tendencija: sa jedne strane postoje tendencije koje enormno povećavaju proizvodnu snagu rada (kognitivnim delatnostima se upravo to tematizuje), sa druge strane, rađa se relativni višak populacije koji nije anagažovan u radu, jer stvara nisku profitnu stopu. „Nezapamćene slabosti u pogledu rasta, zero-rast u pogledu domaćinstava i zaposlenosti u celom ciklusu, skoro potpuno oslanjane na dugove kao osnove za održavanje nivoa GDP, sve to demonstrira nemogućnost viška kapitala u finansijskoj formi da se rekombinuje sa viškom rada i da pokrene dinamičke obrasce proširene reprodukcije“.⁴⁸

To je samo staro-nova formula odnosa između stanovništva i bogatstva; kada se domaćinstvo adresira posredstvom lanaca finansijalizacije, to je, dakako, relevantan momenat u pogledu dinamike populacije. I stigli smo do sadašnjice: socio-ekonomske tendencije objašnjavaju da združena dinamika kognitivnih delatnosti i „finansijalizacija“ determinišu postojanje viška populacije.

LITERATURA

1. Baeck, L. (1993) *Post-War Development Theories and Practice*, Paris: UNESCo and the International Social Science Council.
2. Barnes T. J, Hannah M. (2001), The place of numbers: histories, geographies, and theories of quantification. *Environment and Planning D-Society & Space*, 19: 379–383.
3. Barro, R. J. G. Becker (1989, Fertility Choice in a Model of Economic Growth, *Econometrica*, 57, 487-501. Becker, G. (1960) An Economic Analysis of Fertility, in: J. Ansley, Coale ed. *Demographic and Economic Change in Developed Countries*, Princeton, 209-240.
4. Benanav, A. *Endnote, Misery and Debt On the Logic and History of Surplus Populations and Surplus Capital*, <http://endnotes.org.uk/articles/1>.
5. Benkler, Y (2003), Freedom in the Commons: Towards a Political Economy of Information, *Duke Law Journal*, 52 (6), 1246-1276.
6. Bivens, J., J. Irons (2008), A Feeble Recovery: The fundamental economic weaknesses of the 2001-07
7. Blaug, M. (1962), Population, Diminishing returns and rent, in: *Economic Theory in Retrospect*, Homewood.
8. Botkin, D.B., Estes, J.E., Caswell, M.F. and Orio, A. (eds). (1997) Academic Press, Boston, MA, 17-33. Dietz, T. and Rosa, E.A. (1997), Effects of population and affluence on CO₂ Emissions. *Proc. Natl Acad. Sci. USA* 94, 175-179.
9. Boutang, Y. M. (2007), *Le capitalisme cognitif*, Paris, Amsterdam.
10. Brezis, E. and Warren Young (2003), The new views on demographic transition: a reassessment of Malthus's and Marx's approach to population, *Euro. J. History of Economic Thought*, 10:1 25–45, Spring.
11. Brown, L. R. (2009), Could food shortages bring down civilization? *Scientific American*, May.
12. Buc, S. (1985), J. No tragedy of the commons, *Environmental Ethics*, 7.
13. Charbit, Y. (2005) Capitalisme et population: Marx et Engels contre Malthus, *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*, no 13, 183-208.
14. Daly, H. E. (1990) Toward Some Operational Principles of Sustainable Development, *Ecological Economics*, 2, 1-6.
15. Daly, H. E., J. B. Cobb (1989), *For the Common Good: Redirecting the Economy toward Community, the Environment and a Sustainable Future*, Boston.
16. Diaz, F., Maurin, F.D. (2010), Don't forget the rich: A strategy proposal for spreading the idea of degrowth. Proc. 2nd degrowth conf. Barcelona, 1-20.
17. Dietz, T., Rosa, E.A., (1994), Rethinking the environmental impacts of population, affluence and technology, *Human Ecol. Rev.*, 1, 277-300. 31.
18. Escobar, A., (1988), Power and Visibility: Development and the Invention and Management of the Third World Author(s), *Cultural Anthropology*, Vol. 3, No. 4, Nov., 428-443. expansion, *EPI Briefing Paper*, no. 214, Economic Policy Institute.
19. Firth, A. (1998), From oeconomy to 'the economy': population and self-interest in discourses on government, *History of the Human Sciences*, 11; 19.
20. Foster, J. B. (2000), *Marx's Materialism—Materialism and Nature*, New York: Monthly Review, Press.

⁴⁷ Rowthorn, R., R. Ramaswamy (1997).

⁴⁸ Aaron Benanav, *ibid*.

21. Foster, J. B., (1998), Malthus Essay on Population at Age 200: A Marxian view, *Monthly Review*, December,
22. G. Gold, P. Feldman (2006), *A House of Cards*, Lupus Books, 2007, 24. A. Glyn, *Capitalism Unleashed*, Oxford University Press.
23. Georgescu-Roegen, N. (1995), *La décroissance. Entropie - Écologie - Économie*, [Première édition, 1979]. Paris: Éditions Sang de la terre.
24. Goulet, D. (1991) Doing Ethics in Development Arenas," *Journal of Regional Policy*, Vol. 11, July/December, (3-4/), 601-8;
25. Goulet, D. (1992), Ethics and Development: A Development Ethicist at Work," *National Geographic Research & Exploration*, Vol. 8, No. 2, 138-47.
26. Guichaoua, A., Y. Goussault (1993), *Sciences sociales et développement*, Paris: Armand, Colin.
27. Hardin, G. (1974), Lifeboat ethics: the case against helping the poor, *Psychology Today*, September.
28. Hardin, G. (1993), *Living Within Limits: Ecology, Economics, and Population*, London, Oxford University Press.
29. Höhler, S. (2007) The Law of Growth, *Distinktion*, No. 14., 4.544.
30. Hollander, S. (1984), Marx and Malthusianism: Marx's Secular Path of Wages, *American Economic Review*, March, 74, 139-59.
31. Hollander, S. (1995), Malthus, in: *THE LITERATURE OF POLITICAL ECONOMY, Collected Essays*, II, London.
32. Josifidis, K., Lošonc, A., Supić, N. (2010). Neoliberalism: Befall or Respite? *Panoeconomicus* 57, 1, 101-117.
33. Kallis, G. (2011), In defence of degrowth, *Ecological Economics*, 2011, 70(5):873-880.
34. Keynes, J. M. (1987), *Opća teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Zagreb.
35. Latouche, S. (2006), *Le pari de la décroissance*, Paris, <http://degrowth.eu>.
36. Löhr, D. (2010), Zero growth and zero interests rate: The revival of an old idea. Proc. 2nd degrowth conf. Barcelona, 1-20.
37. Lošonc, A. (2005) *Suffitientia ecologica*, Novi Sad.
38. May, C (2002), *The Information Society: A sceptical view* (Cambridge: Polity Press).
39. Mitchell, B. (2007) *International Historical Statistics: Europe, 1750-2005*, Palgrave Macmillan.
40. Myrdal, G. (1969), *Objectivity in Social Research*, New York, Pantheon Books. nomic Co-operation and Development.
41. Norgaard, R. (1994), *The Development Betrayed*, London.
42. OECD (2005) *The Bioeconomy to 2030: Designing a Policy Agenda*. Paris: Organisation for Eco-
43. Peet, R., E. Hartwick (1999), *Theories of Development*. New York, Guilford Press.
44. Pietersee, J. N. (2000), After post-development, *Third World Quarterly*, 21(2): 175-191
45. Rahnama, M. V. Bawtree (eds), (1997), *The Post-Development Reader*, London: Zed Books.
46. Ramirez, M., (1986), D., Marx and Malthusianism: Comment, *American Economic Review*, 1986, June, 76, 543-47.
47. Ricoy, C. R., (2003) Marx on division of labour, mechanization and technical progress, *Euro. J. History of Economic Thought*, 10:1 47-79 Spring.
48. Rist, G. (2008), *The History of Development, From Western origins to Global Faith*, Zed books, London.
49. Robinson, J. (1981), *Ekonomska filozofija*, Beograd.
50. Rosa, E. A. and Dietz, T. (1998), Climate change and society: speculation, construction and scientific investigation. *Int. Sociol.* 13, 421-455.
51. Rowthorn, R. and R. Ramaswamy (1997), *Deindustrialization: Causes and Implications*, IMF Working Paper 97/42, April.
52. Schneider, F., Kallis, G., Martinez-Alier, J. (2010): Crisis or opportunity? Economic degrowth for social equity and ecological sustainability. Introduction to this special issue, *Journal of Cleaner Production* 18: 511-518.
53. Sen, A. (1983), Development: Which Way Now?, *The Economic Journal*, Vol. 93, No. 372, 745-762.
54. Tribe, K. (1978), *Land, Labour and Economic Discourse*. London: Routledge&Kegan Paul.
55. UN FAO, "Global food supply gradually steadying, <http://www.fao.org/news/story/en/item/20351/icode/>.FAO Newsroom, "World agriculture 2030: Main findings," www.fao.org/english/newsroom/news/2002/7833-en.html. otvoreno, 31.3.2012.
56. Van den Bergh, J. (2010): Five types of „degrowth” and a plea for „agrowth”. Proc. 2nd degrowth conf. Barcelona, 1-15.
57. Vercellone C. (2004.), Division internationale du travail, propriété intellectuelle et politiques de développement à l'heure du capitalisme cognitif", in *Géographie, Économie et Société*, 6. 359-381.
58. York, R., Rosa, E.A. and Dietz, T. (2003), STIRPAT, IPAT, and ImPACT: Analytic tools for unpacking the driving forces of environmental impacts, *Ecol. Econ.*, 46, 351-365.32.
59. Zaks, V. prir., (2001) *Rečnik razvoja, vodič kroz znanje kao moć*, Novi Sad.

STANOVIŠTVO I DEMOGRAFSKO - EKONOMSKI RAZVOJ: SVET I SRBIJA

APSTRAKT

Nova ekonomija, društvo i kultura sa jedne, kao i postulati ekonomske tranzicije sa druge strane, posebno u zemljama slabe polazne ekonomske pozicije i loše infrastrukture, ostavljaju pustoš u selima i smanjuju prirodni priraštaj, ugrožavajući elementarnu demografsku ravnotežu. Depopulacija je ozbiljan ekonomski problem koji ugrožava sistem socijalne sigurnosti, kao i produktivnost rada i efikasnost ekonomije u celini.

Srbiju, kao i većinu zemalja u regionu Jugoistočne Evrope, više nego aktuelna kriza, trebalo bi da brinu dugoročne razvojne tendencije koje se tiču, ne samo ekonomije, već i opšte socijalne, tehnološke i demografske održivosti. Stanovništvo, kao kompleks bioloških, socioekonomskih i kulturnih potencijala jedne zemlje postaje sve bitniji faktor njenog razvoja.

Aktivna demografska politika u okviru koncepta strateške održivosti, ili politika koja podstiče opšti ekonomski i socijalni razvoj - to je dilema o kojoj valja prosuditi na osnovu temeljnih istraživanja, da bi se najpre ublažili negativni demografski tokovi, a onda preokrenuli u cilju boljih šansi za buduće generacije.

Ključne reči: *demografski tokovi, depopulacija, nacionalna produktivnost, ekonomska efikasnost, demografska održivost, socijalna sigurnost*

THE POPULATION AND DEMOGRAPHIC-ECONOMIC DEVELOPMENT: THE WORLD AND SERBIA

ABSTRACT

The new economy, society and culture, on one hand, and the principles of economic transition on the other hand, especially in countries with a weak starting position, and poor economic infrastructure, leave havoc in the villages and reduce the birth rate, endangering the elementary demographic balance. Depopulation is a serious economic problem that threatens the social security system, as well as productivity and efficiency of the economy as a whole.

Serbia, like most countries in Southeastern Europe, should be concerned about long-term development trends, more than the current crisis. These trends are affecting not only the economy but also the general social, technological and demographic sustainability. Population, as a complex of biological, socio-economic and cultural potential of a country, becomes an increasingly important factor in its development.

Active demographic policy within the concept of strategic sustainability, or a policy that encourages a general economic and social development – that is the dilemma which should be judged on the basis of fundamental research, firstly to mitigate the negative demographic trends, and then to reverse them in order to better opportunities for future generations.

Key words: *demographic trends, depopulation, national productivity, economic efficiency, demographic sustainability, social security*

¹ Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu

Pokazalo se da mnoge, u vremenu krize potisnute, činjenice i faktori koji utiču na “našu zajedničku budućnost” danas izgledaju prilično drugačije i daleko kompleksnije nego što je to bilo u vreme nastanka studije UN iz koje je pozajmljena ključna sintagma pod navodnicima pomenuta u ovoj rečenici (*Our Common Future* 1987.) Najpre nas je poznati ekspertski mešoviti tim pod nazivom Rimski klub, u “Granicama rasta” (*Limits of Growth* 1972.) upozorio na kontroverzu progresivno rastuće populacije i ograničenih i sve oskudnijih zemaljskih resursa, kao i na eksponencijalne trendove potrošnje energije, sirovina, hrane, vode itd.

Naime, od XVI veka svetsko stanovništvo je sa pola milijarde u XVII veku, naraslo na jednu milijardu tek početkom XIX veka. A ukupna populacija od oko 1,65 milijardi s početka XX veka porasla je 3,7 puta i dostigla broj od 6 milijardi ljudi krajem tog veka. Sadašnja brojka od oko 7 milijardi ljudi na Planeti smatra se još uvek proizvodom rapidnog rasta koji je došao kao posledica industrijske ere. Sve to se dešava pre svega zahvaljujući napretku tehnologije i merama masovne medicinske zaštite, koja je omogućila povoljnije uslove za zadovoljavanje potreba, što je dovelo do bitnog smanjenja mortaliteta i povećanja životnog veka ljudi.

Mada su svi populacioni trendovi, po definiciji, promenljivi, ovi prethodno pomenuti bitno su uticali na percepciju ekonomske budućnosti ljudi, gotovo širom sveta. Porasla su životna očekivanja u pogledu dužine i kvaliteta, odnosno sadržaja života.

Međutim, svari nisu ni izbliza tako jednostavne. Čitav set faktora uticao je na smanjenje prirodnog priraštaja u mnogim zemljama, a novi kulturni obrasci doveli su do depopulacije i mnoštva kontroverznih ekonomskih promena, najpre u najrazvijenijim zemljama, a onda i u zemljama srednjeg dohotka. Starenje stanovništva sa jedne, i smanjivanje broja aktivne populacije sa druge strane, danas je jedna od najizazovnijih demografskih tendencija koja u ekonomskoj i socijalnoj teoriji podstiče najžustrije rasprave o stanovništvu, nakon Maltusa.

1. POPULACIJA, RESURSI I DEMOGRAFSKI RAZVOJ

Mnogo je argumenata koji upućuju na činjenicu da je korišćenje resursa iz prirode determinisano ne samo proizvodnjom i potrebama ljudi (ekonomskom aktivnošću i tehnologijama) već i populacijom, odnosno brojem ljudi koji pretenduju na prirodne resurse, kao i na određeni način života.

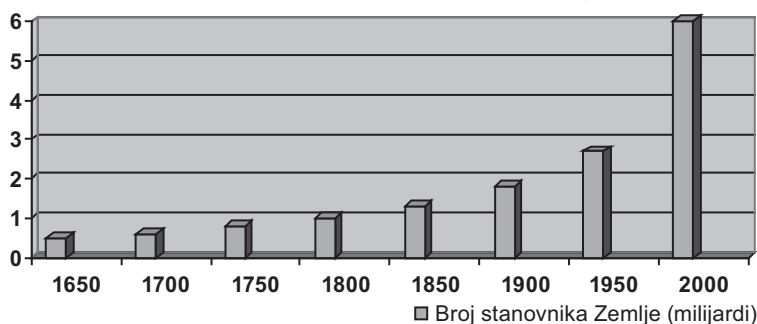
O tome, kako se ljudska populacija uvećavala kroz istoriju postoje relativno pouzdane procene. Sve one govore da su tek industrijska revolucija i tehnološka era koja traje u poslednjih dvesta pedeset godina, donele sasvim drugačije, ali i promenljive trendove rasta i podvostručavanja populacije, koju je prethodno bilo teško i zamisliti. Autori koji su se prvi bavili tim temama, izgledali su kao „zloslutni proroci“ i mnogi su ih proglašavali rasistima, ali se teorija razvoja, s vremena na vreme, na neki način vraća tim uzorima i prognozerima nevolja koje dolaze, usled protivrečnosti između prirodnog rasta populacije i ograničenja zemaljskih prirodnih resursa. Pretpostavke o mogućnostima Zemlje da obezbedi dom za određeni broj stanovništva, veoma su različite, i od kada je prava takva procena napravljena 1679. pa do sada, te procene se kreću od 4 do 16 milijardi. To, kako će na zemlji živeti svih devet milijardi ljudi, koliko se kreće prognoza za polovinu XXI veka, uveliko zavisi od načina na koji se ljudi suočavaju sa planetarnim izazovima kao što su dostupnost hrane i vode, energija, prevencija epidemija, raspolaganje obradivim zemljištem, očuvanje šuma i ekosistema, produktivnost u proizvodnji hrane.

1.1 KONTROVERZNA PREDISTORIJA - MALTUS I OSTALI

Tzv. maltuzijanska teorija stanovništva i privrednog razvoja je svoj legitimitet izborila očiglednošću prirodnih i socijalnih ograničenja i promenama na globalnom planu. Mada je već engleski sveštenik klasični ekonomista Tomas Maltus imao u vidu, pre svega, ono što se dešavalo u tada najrazvijenijim zemljama Evrope i Amerike, njegove teze su nešto kasnije bile veoma primenljive na globalnu ekonomsku scenu. Ljudska populacija ima tendenciju da se uvećava geometrijskom progresijom. To je definitivno potvrđeno većim delom poznate istorije čovečanstva (Maltus 1972). Naime, procene govore da je sve do početka indu-

strijske ere, krajem XVIII veka na svetu živelo manje od milijardu ljudi, da bi se ukupna populacija za sledećih 100 godina uvećala na 1,65 milijardi, a u narednom veku je porasla čak 3,7 puta. Rast populacije se, pri tome ubrzavao sa sve većom pretnjom čovečanstvu i prirodi (slika 1)

SLIKA 1. AKCELERACIJA RASTA SVETSKOG STANOVNIŠTVA TOKOM POSLEDNJIH 250 GODINA TZV. TEHNOLOŠKE ERE

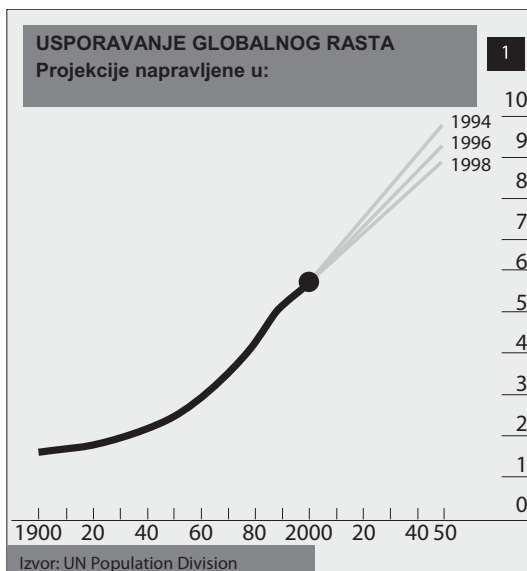
Tendencija eksponencijalnog rasta ljudske vrste koja prouzrokuje prenaseljenost na Zemlji, postala je akutan realni problem tek u XX veku. Ukoliko se prati rast stanovništva kroz istoriju, mogu se uočiti dve bitne činjenice:

- prvo, ukupna populacija imala je *problematičan, neuravnotežen, rast*, koji je postao prekomeran i ubrzan tokom poslednjih stoleća tehnološke ere;
- i drugo, porast stanovništva *usko je povezan sa stepenom razvijenosti* pojedinih zemalja.

Pretpostavlja se da je 6.000 godina pre Hrista na Zemlji živelo oko 5 miliona ljudi, a da je prethodno trebalo oko milion godina dok se broj od 2,5 miliona udvostručio. Osam hiljada godina kasnije, odnosno oko 1650. svetsko stanovništvo je dostiglo broj od 500 miliona. To znači da se ono u ovom vremenskom periodu udvostručavalo svakih 1000 godina. A do 1850. godine, planetarna populacija je vreme udvostručavanja skratila na 200 godina. Ali, samo nakon sledećih 80 godina, stanovništvo se opet udvostručilo tako da je 1939. godine već bilo dve milijarde ljudi na zemlji. Sledeće udvostručenje desilo se sedamdesetih godina dvadesetog veka kada je ljudska populacija dostigla četiri milijarde, a vreme udvostručenja već je smanjeno na ispod 40 godina. Istraživanja s kraja XX veka donela su zvanična saopštenja da je tokom leta 1998. svetsko stanovništvo dostiglo 6 milijardi žitelja Planete, i da je udvostručeno tokom prethodnih 37 godina.

Međutim, eksponencijalna stopa rasta populacije nakon 1994 godine počela je lagano da opada, tako da su uznemiravajuće prognoze Rimskog kluba da će na planeti do 2030 godine živeti čak 12 milijardi ljudi, korigovane. Sa pozicije ekstrapolacije trenda u 1994. ta brojka se smanjila na 10 milijardi, a sa pozicije produktivne tendencije iz 1996. projekcija je pala na oko 9 milijardi, koliko bi planetarna populacija mogla da broji do sredine XXI veka (slika 2)

SLIKA 2. TENDENCIJE USPORAVANJA GLOBALNOG RASTA POPULACIJE IZRAŽENE KRAJEM XX VEKA, SA PROJEKCIJAMA OUN

1.2. EKONOMSKA DIMENZIJA MALTUZIJANSKOG MODELA

Tomas Maltus, iako sveštenik, nastupio je u domenu analize stanovništva kao jedan od prvih modernih ekonomista, krajem XVIII veka i dobio je veliku popularnost i uticaj na kasnija istraživanja globalnog razvoja. Sledbenici njegovih ideja, među kojima su i neki današnji radikalni ekolozi, dobili su naziv neomaltuzijanci.

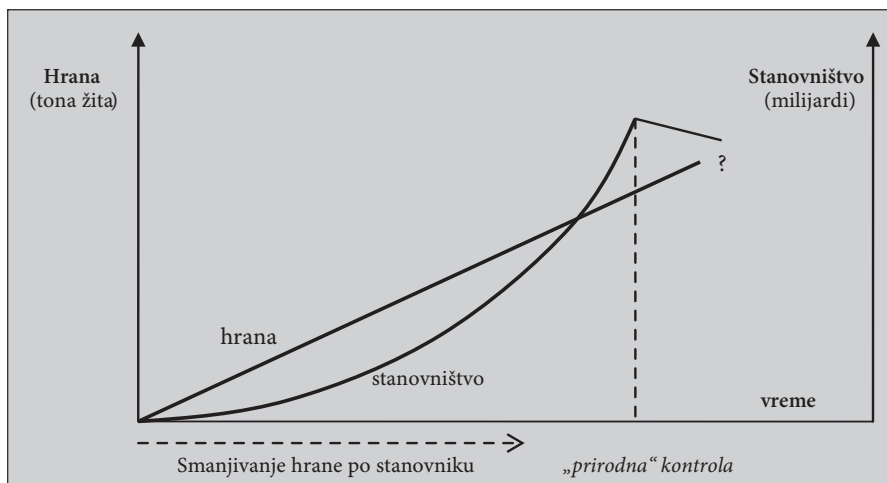
Maltusove ključne pretpostavke bile su da će zalihe hrane rasti aritmetičkom, a stanovništvo geometrijskom progresijom. Ako se rezerve hrane povećavaju za 10 milina tona žita godišnje, a zdravo stanovništvo raste geometrijskom progresijom, ono teži ka udvostručenju svakih 30 do 50 godina. Maltus je u stvari pošao od pretpostavke da tamo gde su prirodni resursi izdašni (pre svega u tadašnjim severnoameričkim kolonijama Ujedinjenog Kraljevstva) stanovništvo ima potencijal da se udvostručuje čak na svakih 25 godina. Međutim, u tom slučaju, izgledi za dugoročni razvoj i napredak su slabi, uglavnom zahvaljujući nižim dominantno radničkom staležu.²

Maltus kao mogućnosti kontrole stanja vidi samo dve moguće mere:

- jedna je *preventivna*, i sastoji se u održavanju od reprodukcije pre svega zahvaljujući znanju i svesnom činu obrazovanih ljudi;
- a druga je *spontana kontrola* koja dolazi od strane same prirode

Naime, preterani rast stanovništva će nadmašiti zalihe hrane što dovodi do bede stanovništva, gladi, bolesti i ratova. Tako nastaje, po prirodi stvari, nešto što je karakteristika razvoja biološke populacije ptica ili insekata. Kada dođe do njihove nekontrolisane i nagle ekspanzije, smanjenje zaliha hrane te vrste vodi ka „prirodnoj kontroli“, odnosno prinudnoj redukciji te populacije u skladu sa prirodnim kapacitetom Zemlje (Slika 3).

SLIKA 3. MODEL MALTUZIJANSKE ZAMKE STANOVNIŠTVA (IZVOR: GOODSTEIN, EKONOMIKA I OKOLIŠ, STR. 107.)

Da li je stvar ista kada je u pitanju čovečanstvo i da li su u pravu oni koji tvrde da ratovi, nove bolesti i prirodne katastrofe, predstavljaju prinudno usaglašavanje efekata ekspanzije ljudske populacije i prirodnih ograničenja za takav nekontrolisani razvoj? Da li je „prirodna kontrola“ rešenja koje je Maltus predvideo, nešto što će ma dugi rok pratiti razvoj ljudske vrste?

2 Jedan zaključak Sveštenika Maltusa morao bi da ostane zabeležen. Govoreći o oscilacijama u prirastu stanovništva i stopi rađanja, koje nastaju usled ekonomskih teškoća, odnosno smanjenja dostupnih izvora i obrnuto, on tvrdi da „te oscilacije za veliki broj ljudi nije izrazita niti potvrđena iskustvom, jer istorija čovečanstva koju znamo, je uglavnom istorija viših staleža. Nemamo mnogo svedočenja na koje bismo se oslonili, o navikama i običajima onog dela ljudi u kome se odvijaju ta kretanja napred nazad“ (Maltus 1975: str. 22)

Istorija je često protivrečna, a pojedine tendencije su relativno kratkoročne da bi se mogao dati definitivni odgovor. Pojedini periodi davali su osnova za zaključak da je Maltus pogrešio, kada su u pitanju prognoze o mogućnostima proizvodnje hrane. Naime, tehnologija se ispostavila kao vrlo moćna poluga, koja je pomogla razrešavanju brojnih protivrečnosti, pa i kada je u pitanju hrana. Tzv. zelena revolucija, primena agrotehničkih mera kao što su mineralna đubriva, irigacija, plastenici i druge inovacije, omogućile su da se u velikom delu sveta proizvodi više hrane nego što zahteva prirodni priraštaj. Proizvodnja hrane rasla je po daleko višim stopama od rasta populacije. Od 1950. do 1984. svetska proizvodnja žitarica povećana je 2,6 puta, a istom razdoblju svetsko stanovništvo se otprilike udvostručilo. Kao da istorija nije u tom periodu potvrdila Maltusovu prvu pretpostavku (Goodstain 2010: 106).

I poljoprivredna proizvodnja i stanovništvo rasli su geometrijski, ali sa stopom rasta ponude hrane koja je bila veća od rasta stanovništva. Maltusova druga pretpostavka da će stanovništvo, uz izdašnije resurse, rasti geometrijski, takođe se nije potvrdila. Naime, ne uključujući useljavanje, razvijene zemlje imaju vrlo niske stope rasta, često ispod nule. A za njima i mnoge druge zemlje koje pripadaju tzv. staroj Evropi. I poljoprivredna proizvodnja i stanovništvo u pomenutom periodu, rasli su geometrijski, ali sa stopom rasta ponude hrane koja je bila veća od rasta stanovništva. Analitičari se slažu i u tome da Maltus nije predvideo da će porodice biti u stanju da kontrolišu svoje prirodne reproduktivne sklonosti (Goodstain 2010: 108).

Međutim, postoji i druga strana medalje kada je u pitanju delovanje tzv. Maltusovog modela na dugi rok. Naime, stvar je u analizi perioda, jer u novije vreme kao da ponovo prevladaju uslovi klasične "maltuzijanske zamke". Između 1984. i 1995. proizvodnja žita po jutru malo je napredovala, a rast stanovništva postao je brži od rasta proizvodnje. U tom razdoblju proizvodnja žita po stanovniku je pala za 11% (Goodstain 2010:109).

2. ŽIVOTU U GRADOVIMA – NEODRŽIVOST HIPERURBANIZACIJE

Samo u Aziji već početkom XXI veka bilo je 143 grada sa preko milion stanovnika, dok je u gradovima živelo 47,5% svetske populacije (Milutinoić 2004:11). Urbanizacija, (kao tendencija sve masovnog preseljenja privrednog i svakog drugog života u gradove) bila je dominantno novovekovni industrijski, a sada već postala globalni fenomen. Proistekla je iz demografskih tokova i socijalnih posledica industrijske ere, ali se početkom XXI veka u okviru tog procesa uočava nekoliko novih trendova:

- uprkos mnogim predviđanjima, usporava se stopa rasta populacije ukupno i u mnogim gradovima nerazvijenog dela sveta,
- svetom mnogo manje dominiraju megalopolisi nego što se predviđalo,
- život u velikim gradovima nije doneo katastrofe takvih razmera kolike su predviđane.

Naime, ako se pogleda nešto unazad, vidi se da je 1990. godine manje od 5% svetske populacije živelo u megalopolisima (milionskim gradovima). Predviđanja da će gradovi kao Kalkuta i Meksiko Siti rasti do nivoa gigantskih zajednica od 30 do 40 miliona, nisu se ostvarila.

Sledeća pretpostavka ticala se rapidnog pogoršanja životnih uslova u velikim gradovima usled promena u ekonomskoj, političkoj, kulturnoj sferi. Uprkos rapidnom povećavanju broja žitelja, veliki gradovi u tom pogledu nisu doživeli kolaps, a danas pružaju sve bolje uslove života, ili bar bolje od malih gradova (Milutinoić, 2004: 15,16).

Progresivna urbanizacija i dalje je izvesna. Pretpostavlja se da će na završetku prve decenije XXI veka više od polovine svetskog stanovništva biti urbanizovano. Interakcija između globalizacije i urbanizacije biće sve intenzivnija. Naime, ako je globalizacija proces objedinjavanja sveta u ekonomskom, tehnološkom i kulturnom smislu, povezivanja međusobnih tokova i procesa privredno-političkog života kulture, tehnologi-

je itd, pri čemu nastaju nove globalne tvorevine, vrednosti, oblici ponašanja, pravila igre u ekonomiji i ostalim oblastima života i urbanizacija je deo tog procesa. Svet čitave Planete postaje jedinstven, a tokovi razmene robe, usluga, tehnologije, ljudi ideja, kapitala i resursa postaju sveobuhvatni i neograničeni. Komunikacija između ljudi se ubrzava a novine u tehnologiji sve više postaju stvar celog sveta, odnosno u sve većoj meri i sve brže dostupne širom planete. Logično je da u tome prednjače gradovi, čije su interakcije sve intenzivnije.

U tom smislu se nastavlja sve intenzivnije pomeranje moći i odgovornosti od centralne, nacionalne, ka lokalnoj vlasti i civilnom društvu. To je decentralizacija koja se posebno intenzivirala nakon devedesetih godina XX veka, kada je postalo jasno da tradicionalni modeli urbane vlasti ne mogu da ponude rešenja na lokalnom nivou. U globalizovanom svetu države i gradovi se sve više povezuju, a formiraju se i nezavisne lokalne celine koje se subregionalno povezuju. Ovaj trend posebno je prisutan u Evropi. Prvi oblici stvaranja subregionalnih „triangla rasta“ pojavljuju se čak i u Srbiji (Niš – Sofija – Skoplje). U Aziji, Kina i Hongkong, Guandnog i Fudžijan i Tajvan kao i Sijori region Singapur; Johr, Malezija i Rijau). Dobra stvar su urbani koridori između gradova, bez obzira na pripadanje nacionalnim teritorijama, kojima se uspostavlja decentralizovana veza na nivou privreda, posebno radi efikasnije infrastrukture.

Međutim, u svemu tome ima i dosta problema i negativnih posledica. Naime, globalizacija je urbanom razvoju donela i iskušenja poput marginalizacije gradova. Marginalizovani gradovi mogu se naći u svakom delu sveta. Oni su izvan glavnih tokova (infstrukture, kapitala) a posebno su prisuti u Africi. Imajući sve to u vidu, treba navesti posebno negativne konsekvence urbanog razvoja sveta. Naime, današnje gradove širom sveta sve više karakterišu sledeće negativne pojave:

- *nezaposlenost* u urbanim sredinama je relativno visoka, a kriminal i nasilje u gradovima su sve veći. Razume se da je u prenaseljenim gradovima teško kontrolisati kriminl, sivu ekonomiju i socijalno-patološke pojave;
- *urbana infrastruktura* pati od lošeg održavanja, i nedostataka pri ulaganju uočljivim čak i u razvijenim zemljama. Naime, čak i Čikago i Vašington imaju problema sa otpadnim vodama, a istočna obala SAD ima konstantan problem napajanja elektroenergijom. U nerazvijenim zemljama još su veći problemi koji se javljaju posebno u vodosnabdevanju, sanitaciji, gradskom saobraćaju, pri čemu su najveće žrtve najsiromašniji;
- *problemi zaštite životne sredine* u gradovima daleko su veći nego u ruralnim područjima. To je posebno prisutno aero zagađenje, zagađenje vode, buka, urbani stres, bezbednost. U pojedinim istraživanjima pokazalo se da aero zagađenje može biti daleko veće u stanovima i zatvorenom gradskom prostoru, nego čak na ulicama gradova. Uzroci tome su materijali od kojih su proizvedeni kućni predmeti, podovi, zidovi, nameštaj, tzv. način njihovog održavanja bojama i lakovima, kao i nezdrav način njihove upotrebe... Međutim, problem većine velikih gradova je u tome što je alternativa zagađenju u stanovima, još veća zagađenost vazduha na ulici;
- *rastući društveni konflikti* (politički, verski, socijalni, sportski...) nose poseban rizik života u velikim gradovima.

U novim vremenima gradovi će biti najrelevantnije jedinice ekonomske aktivnosti, društvene organizacije, kulturnog i socijalnog života. Generisanje znanja u gradovima ima poseban značaj za razvoj globalne ekonomije. S obzirom na ulogu ekonomije zasnovane na znanju, grad ima brojne tehnološke prednosti a život u gradu takođe i lakši pristup informacijama, resursima, zdravstvenoj zaštiti... pa su daleko veći ekonomski potencijali života u gradovima. Informatička era namenila je gradovima ulogu „*skladišta znanja*“. Industrija znanja tehnološki parkovi, zone tehnološkog napretka, tehnopolisi i drugi slični organizacioni oblici, razvijaju se sve više u današnjim gradovima.

3. DANAŠNJI DEMOGRAFSKI TRENDovi - SOCIO-EKONOMSKE KONSIDERACIJE

Najnovije tendencije, kao da su neumoljive i ne predstavljaju više stvar izbora. Studije Ujedinjenih nacija početkom XXI veka upozoravaju na sve veće rizike koji se javljaju na planu upravljanja globalnom populacijom, kako na socijalnom, tako i na ekonomskom i humanitarnom planu.

Svetska populacija prevazišla je broj od 6,6 milijardi u 2005. godini. Međutim, stopa rasta globalne populacije bila je najviša kasnih šezdesetih godina (oko 2%) da bi danas ta stopa pala na oko 1,2% godišnje. Očekivalo se da na svetu bude 7 milijardi ljudi 2012, (to se navodno već desilo krajem 2011), osam milijardi do 2027, i 9 milijardi neposredno pre 2050. u varijanti "srednjih očekivanja".

Ali ono što je bitno na planu *populacionog diverziteta* ne tiče se samo broja ljudi na Planeti. Populacija u mnogim zemljama, naročito Afrike i Azije, će rasti i dalje vrlo dinamično tokom sledećih decenija. Svim suprotno, u nekim razvijenim zemljama očekuje se značajna depopulacija.

Novi problem je *promena strukture i dinamike rasta*. Kina kao zemlje koje danas ima najdinamičniji ekonomski rast na dugi rok, nije istovremeno i ona sa najbržom perspektivom rasta populacije. Indija, sa mnogo nižim dohotkom, postaće uskoro najmnogoljudnija zemlja sveta, ali će je sigurno po stopi priraštaja preteći mnoge zemlje nerazvijene Afrike i manje razvijene zemlje u Aziji. Rezultat u dodatnom kontingentu populacije do 250. imaće sledeću perspektivu.

Očekuje se da Indija bude zemlja koja će učestvovati najviše u svetskom stanovništvu sa dodatnih 520 miliona Indijaca do 2050. Zatim se prema projekcijama očekuje doprinos Pakistana sa novih 160 miliona stanovnika, a slede ga Nigerija (141 miliona) Kongo (127 miliona) pa tek onda Kina sa povećanjem žitelja za 118 miliona.

3.1. POPULACIJA, SIROMAŠTVO I URBANIZACIJA

Naime, čak polovina svetskog stanovništva trebalo je da živi u gradovima do 2007. godine. Broj ljudi koji žive u velikim gradskim aglomeracijama takođe raste, ali polovina gradske populacije živi u gradovima manjim od 500 hiljada stanovnika. Osim što se povećava stopa urbanizacije, povećava se i starost svetskog stanovništva, a ta tendencija se očekuje da traje u čitavom XXI stoleću (Zlotnik, ed. by, 2005: 6).

Ali sa druge strane, neophodne su mere radi prevencije sve težih posledica takvog neravnomernog i rizičnog rasta populacije.

Analize svetske organizacije ukazuju da je bitno da se promoviše Akcioni plan Milenijumskih ciljeva: ljudsko blagostanje, održivi razvoj i ciljevi koji treba da budu kompatibilni sa Milenijumskom deklaracijom UN (Zlotnik, ed. by, 2005: 7)

Kakve su globalne socioekonomske posledice pomenutih promena? O tome se možda samo sa manje ili više verovatnoće pretpostavljati nešto što se već dešavalo ili se danas dešava. Naime, ako je Kina, kao zemlja sa najbržim ekonomskim i tehnološkim napretkom prestaje da bude vodeća u populacionom priraštaju, to znači da se zakonitost niže stope rađanja pri višem nivou dohotka i obrazovanja upravo dešava u kini, a to će se, pre ili kasnije dešavati i u Indiji. Preostaje problem zemalja od preko 1000 miliona stanovnika, ali sa niskim dohotkom i slabim perspektivama rasta kao što su Pakistan ili zemlje najsiromašnijeg dela Afrike.

Rizici siromaštva, gladi, epidemija pa i ratnih katastrofa, kao da su rezervisani u većoj meri za ove zemlje. Međutim, to bi moglo da smanji izgleda za njihov ekonomski razvoj, naročito za obrazovanje i infrastrukturu, čime bi se u njima samo nastavio problem nekontrolisanog rađanja. U tom slučaju Maltusove pozitivne mere (spontane prirodne) kontrole rasta populacije morale bi ostati dominantne u odnosu na tzv. preventivne mere. To je samo po sebi visok dodatni rizik. Ako je stanje sa globalnom populacijom rizično, usled

novih protivrečnosti i porasta razlika u razvijenosti, koncentracijom siromaštva, gladi, bolesti i socijalne patologije na jednoj (mnogoljudnoj strani) perspektiva globalnog mira i saradnje ne može biti mnogo bolja.

Život u gradovima sa jedne strane, prepun je novih problema urbanizacije među kojima su ekonomski dominantne *negativne eksternalije* (zagađenje, gužve, buka, urbani stres) privlači sa druge strane, ne samo brojnijim sadržajima, već i daleko većim izborom ekonomskih i kulturnih sadržaja i šansi (kao pozitivnim eksternim efektima).

3.2. RESURSI, HRANA I VODA - DOSTUPNOST

Dvadesetprvi vek doneo je još veće probleme sa hranom i stanovništvom. Pri tome su razvijene zemlje u kojima je još u XIX veku došlo do maltuzijanske ekspanzije krajem XX veka, beležile nulte ili negativne stope rasta stanovništva. Ali su zato mnoge od zemlja u razvoju pravu eksploziju populacije doživele u XX veku, a neke mnogoljudne zemlje (posebno Indija i neke zemlje najnerazvijenijeg kontinenta Afrike) takve stope beleže i danas. Pri tome je evidentno da, bez obzira na narasle tehnološke mogućnosti za proizvodnju hrane u pojedinim delovima sveta vlada izrazita oskudica obradivog zemljišta, vode, kao i nedostatak hrane, odnosno glad.

Osim toga, tržište, konkurencija i međunarodna razmena po definiciji pozitivno deluju na ekonomski rast u dugom roku, podsticajima koji odlaze prema inženjersko-tehnološkoj sferi života, što donosi veće blagostanje ljudima. Nažalost ne i osećaj zadovoljstva i sreće. Međutim, kompetentni radovi današnjih istraživača ukazuju na činjenicu da kapitalizam ima kako dobro, tako i "loše lice". Naime, ako ljudi imaju više dobara, verovatno će se osećati zadovoljnim i srećnijim, ali ako i drugi imaju to isto, njihovo zadovoljstvo je manje. Izgleda da "relativno blagostanje ili dohodak mogu biti važniji za osećaj blagostanja od apsolutnog bogatstva ili dohotka" (Baumol, Litan, Schramm, 2007: 22,23)

Druga strana medalje vezana je za zadovoljavanje bazičnih potreba kao što je minimalna i kvalitetna ishrana, zdravstvena zaštita, mogućnost obrazovanja. Postoje i verodostojne ideje da se iza svetske ekonomske krize krije *kriza hrane* i da su rezultati u tom pogledu zabrinjavajući. Naime, tokom 1960-ih na planeti je živelo tri milijarde ljudi, a svaki 38. stanovnik je bio gladan. Pedesetak godina kasnije, 2010. na svetu je bilo 6,7 milijardi ljudi, a od toga milijardu gladnih, odnosno svaki sedmi čovek na svetu³.

Razume se da je problem vezan sa jedne strane za povećanje populacije. Sa 7 milijardi ljudi koliko danas živi na Zemlji, veoma je teško upravljati tako da prirodni potencijali zemlje ponude dovoljno hrane.

Zašto je to danas tako? Ne a to pitanje postoji nekoliko mogućih odgovora:

- - *sve manje je preostale obradive zemlje*, zbog preraspodele prostora za gradove, naselja, autoputeve, železnice, hidroelektrane;
- - *sve veći problem globalnog zagrevanja koji smanjuje prinose u poljoprivredi* i pretvara deo plodnog tla u aridna ili močvarna, za proizvodnju hrane nepovoljna područja;
- - *mного manje mogućnosti u današnjem svetu pruža tehnologija* od onih na koje se računalo uz delovanje tržišne ekonomije i pozitivnih efekata globalizacije. Posebno je podbacio efekat "prelivanja tehnologije" na globalnom planu kada su u pitanju zemlje sa slabim kapacitetima za unapređivanje ekonomije zasnovane na znanju i razvoj obrazovanja.

Proizvodnja hrane i njena prerada danas ne spadaju u tehnološki najinjetzivnije sektore, jer je u drugima, kao što su informacione tehnologije, telekomunikacije, farmaceutika, moguće naći mnogo povoljniji angažman kapitala, znanja i ostalih faktora. Međutim, sve analize govore da će se potrebe za hranom udvostručiti do 2050. godine. A potrebe za vodom se udvostručavaju na svakih 20 godina. Bazni prirodni resursi kao osnovna pretpostavka života biće sve veći izazov za opstanak i razvoj planetarne populacije.

3 Izjava predsednika Društva agrarnih ekonomista, Miladina Ševarlića sa konferencije „Poljoprivreda i globalni trendovi cena hrane“, Danas 14. IV 2012.

U onim zemljama koje danas najviše gladauju veoma je niska tehnološka osnova kao i kultura da bi se hrana racionalno raspoređivala i trošila. Računa se da su u mnogim Afričkim zemljama gubici na primarno proizvedenoj hrani (od žetve do trpeze) veći od 30%, pre svega zbog slabe tehnologije, organizacije i znanja. Pomoć od strane razvijenih, ne samo u ovoj oblasti već i u mnogim drugim, morala bi da se sastoji pre svega u pružanju znanja i mogućnosti usvajanja i korišćenje novih tehnologija.

4. DEPOPULACIJA: DIREKTNE EKONOMSKE POSLEDICE

Populacioni rast na globalnom nivou je još uvek intenzivan, ali se ublažava. Pri tome treba računati na jednu demografsku zakonitost koja se pokazala u svim dosadašnjim prilikama: kada populacija jedne zajednice (ili čak i pojedinci u okviru nje) dostignu određeni stepen ekonomskog razvoja, nastoje da ograniče sopstveni fertilitet, tako da nove generacije u porodicama koje su rađale od troje do petoro dece, u boljim ekonomskim i zdravstveno-obrazovnim okolnostima rađaju dvoje ili čak samo jedno dete. Ali i dalje ostaje otvoreno pitanje kapaciteta Zemlje da podnese sve brojniju ljudsku populaciju.

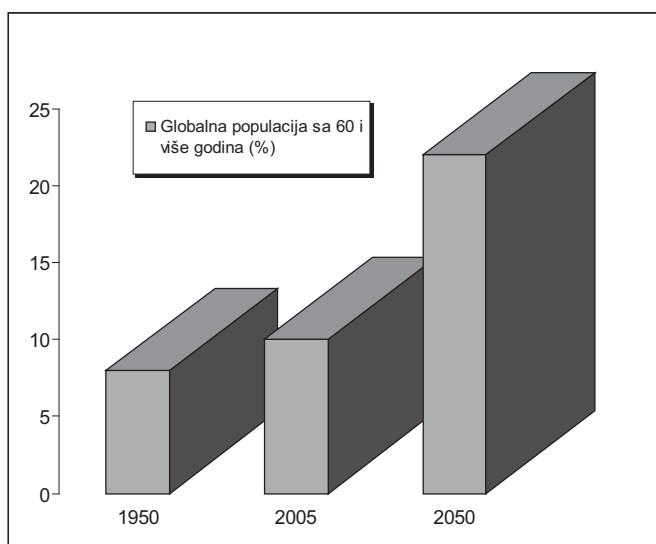
4.1. DEPOPULACIJA I STARENJE STANOVNIŠTVA - PROBLEM JAVNIH FINANSIJA

Rast stanovništva obezbeđuje sklonost ka rađanju odnosno rodnost prosečnog para dvoje ljudi koji imaju reproduktivne sposobnosti. Ta rodnost kao deo kulture i tradicije promenila se uveliko u modernom vremenu. Nekad je smrtnost bila veoma visoka (usled epidemija, ratova prirodnih katastrofa) dok je ona danas globalna stopa smrtnosti daleko niža. Parovi zato daleko više cene kvalitet života nego broj dece. U Francuskoj krajem XVIII veka u porodicama se rađalo preko desetoro dece, upravo poput stanja u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka. Mnoga su umirala, a smrtnost je bila visoka. Već asredinom dvadesetog veka prevladala je tendencija rađanja dvoje dece po jednom paru. Na kraju se stvari još više komplikuju prihvatanjem kulture rađanja manje od dvoje dece po paru - porodici.

Evo primera. Ako od 2 para roditelja, svaki par ima jedno dete, i ako svako to dete dobije jedno dete, biće 4 puta manje dece nego baka i deda. Ako se samo 1 milion dece rodi 2010. teško je imati 2 miliona odraslih koji će ući u svet 2030. Kako se populacija smanjuje, tako je veoma moguće da će i brojne kulture lagano nestajati. Današnja stopa nataliteta je: za Francusku 1,8, Engleska 1,6, Grčka 1,3, Nemačku 1,3, Italiju 1,2, Španiju 1,1. A prosečna stopa rađanja čak u 31 zemlji Evrope je svega 1,38. Rezultat ove tendencije na globalnom planu biće najpre starenje stanovništva koje će usloviti da stanovništvo sa 65 i više godina u svetskim razmerama učestvuje u sve većem procentu u ukupnom stanovništvu. Evo projekcije UN (slika 4.).

Iz slike 4. je više nego jasno da je od sadašnjih 650 miliona starijeg stanovništva do 2050. gotovo izvesno da će je biti bar 2

SLIKA 4. UČEŠĆE STAROG STANOVNIŠTVA U SVETSKOJ POPULACIJI NAGLO RASTE - PROJEKCIJE UN DO 2050.

milijarde. Pri tome će prosečna starost današnjeg žitelja Planete od oko 30 godina, da se poveća čak na 38 godina u 2050.

Ove implikacije bile su predmet mnoštva analiza koje su pravili, ne samo ekonomisti, već i drugi analitičari, naročito oni koji su se bavili demografskim, kulturnim i *socijalnim* pitanjima. Danas je starenje populacije sve veći izazov za medicinu i medicinu, inženjerstvo, socijalnu psihologiju, nauku o hrani itd. Naravno, pre svega ova pitanja muče one koje se bave projekcijama mera za održivu budućnost odnosno za održivi razvoj (Đukić 2011: 312).

Šta uraditi sa ljudima kada njihov životni vek višestruko bude premašivao vek njihovih radnih sposobnosti? Kako obezbediti socijalnu sigurnost i staranje o sve većem broju starije populacije i ljudi koji žive sami? Da li je stopa rađanja dovoljna da održi povoljnu radnu strukturu stanovništva, produktivnost i konkurentnost nacionalnih i regionalnih ekonomija?

4.2. STARENJE STANOVNIŠTVA I MAKROEKONOMSKE PROMENE

Retke su modelske projekcije koje tretiraju takozvano generacijsko preklapanje usled starenja stanovništva i dohodne (socijalne) kao i finansijske i opšte ekonomske konsekvence tih promena.

Ekonomisti su zaključili da su promene dvostruke:

- sa jedne strane sve više je starije populacije a *očekivanja životnog veka su sve veća*;
- sa druge strane, *problem nastaje usled sve manje stope rađanja i smanjenja mlađe populacije*.

To je tendencija koja bi mogla da izazove veoma duboke strukturne promene ekonomije u čitavom svetu. Naime, dolaze u pitanje temeljne pretpostavke održivog ekonomskog razvoja i trajnog rasta zasnovanog na slobodnom tržišnom preduzetničkom sistemu. Ako populacije postaje sve starija, u tom slučaju bitno se menjaju osnovne ekonomske pretpostavke na tržištu, koje se menja zbog promene strukture potreba (Blake, 2006: 12)

Jedan od najvećih strukturnih problema je to što na *tržištu radne snage* dolazi do *smanjenja ponude*. To takođe znači da se *menja struktura faktora proizvodnje*, tako da investicije teže sve više da se vezuju za kapitalno intenzivne projekte, pa bi, sa jedne strane, mogla da poskupi radna snaga, a sa druge i kamatna stopa. Na tržištu dobara moglo bi da dođe do promene agregatne ponude zbog *drugačije strukture potreba*.

Sve to bitno menja finansijsku situaciju i izaziva promenu javnih finansija. Usled povećanja broja starijeg stanovništva, *poresko opterećenje će bitno porasti*, a sa tim i rashodi države. *Sistemi socijalne sigurnosti* biće u velikom problemu gotovo u većini nacija sveta i to veoma brzo. Pad produktivnosti radne snage i promena starosne strukture zaposlenosti opet bi mogli dovesti u pitanje efikasnost i konkurentnost ekonomiju na agregatnom nivou (Blake 2006: 15-20).

Stanovništvo bitno utiče na ekonomski razvoj, ne samo starosnom strukturom ili formalnim, obrazovanjem, kvalifikacijama, već i tradicijom, navikama i kulturom. Ono je danas bitna determinanta aktuelne ekonomske aktivnosti, ali i pretpostavka održivog razvoja i u tom smislu *može da u sebi nosi i gradi potencijale za rast*. Način na koji nastaju i funkcionišu institucije koje u dugom roku donose trajni ekonomski rast, tehnološki progres i održivi razvoj, u najvećoj meri određuje karakter stanovništva. Ono sobom nosi kulturne obrasce, pretpostavke za kreiranje socijalnog kapitala, kvaliteta rada i usvajanje znanja, toleranciju kao i radnu i poslodavačku kulturu.

4.3. RAST GLOBALNE POPULACIJE, EKONOMSKE SUPROTNOSTI I ODRŽIVI RAZVOJ

Svet se danas suočava sa sve izraženijim planetarnim *protivrečnostima između bogatih i siromašnih*, sa koncentracijom bogatstva na jednoj strani, u rukama sve užeg dela globalne populacije i posebno sve manje

grupe zemalja, kao i sa gomilanjem siromaštva, oskudice, bolesti, pa i gladi drugog dela globalne populacije, koji procentualno raste. Podaci UN govore da je počev od XIX veka, u vreme tehnološke ere i ubrzanja tehničkog transfera dolazilo do sve veće diferencijacije među ljudima i nacijama, koja se sve više ubrzava. Od 1950. godine do kraja XX veka, globalno bogatstvo je uvećano šest puta, ali je u tom periodu procenat siromašnih povećan u 100 od ispitivanih 170 zemalja. Početkom XXI veka, tri najbogatija čoveka na svetu posedovala su bogatstvo veće od brutodomaćeg proizvoda čak 48 zemalja sveta. Imovina 15 najbogatijih Amerikanaca pemašivala je BDP svih zemalja Subsaharske Afrike (Šuković, 2006; 157).

Socijalno raslojavanje prisutno je, kako na globalnom, tako i na nacionalnom nivou, faktički u svim zemljama sveta. Ako se uporedi odnos pet najbogatijih zemalja sveta (Kanada, Norveška, SAD, Japan i Belgija) prema ekonomskoj snazi pet najsromašnijih u svetu (Sijera Leone, Nigerija, Etiopija, Burkina Faso, i Burundi) dolazi se do zaključka da je 1960. do 1993. odnos njihovog ekonomskog razvoja pomećen sa 30:1, čak na 74:1 (Šuković 2006: 159). Na svakih 100 novih stanovnika Planete, čak 97 se rađa u zemljama u razvoju, a samo 3 u bogatim zemljama.

To, prema čisto ekonomskom stanovištu globalne efikasnosti, ne mora da znači ništa loše, ali je sa stanovišta globalne socijalne, zdravstvene i druge održivosti, veoma zabrinjavajuća tendencija. Naime, održivi razvoj Planete u celini podrazumeva izvesnu socijalnu ravnotežu i koliko-toliko uravnotežen i ravnomeran razvoj. Da li se on može obezbediti globalnom politikom održivosti i na koji način?

Gini koeficijent, kao mera koja pokazuje nejednakosti, može se pratiti na osnovu imovine i dohotka. Istraživanja pokazuju da će u budućem svetu individualne razlike po osnovu imovine i prihoda od kapitala rasta, tako da će se Gini koeficijent kretati od 0,5 za 2005. godinu, sa izvesnim fluktuacijama ali u trendu rasta, do 0,6 do 2050. Za to vreme će se nejednakosti na osnovu dohotka od rada smanjivati. Analize pokazuju da su 2005. ta vrsta nejednakosti u svetu iznosila između 0,28 i 0,30, ali će se ta vrednost, prema kompjuterskoj simulaciji, usled starenja populacije i promena na tržištu rada smanjivati sve do vrednosti između 0,18 - 0,20 polovinom XXI veka (Rauschu, 2009).

5. SRBIJA - STANOVNIŠTVO KAO TERET ILI RAZVOJNI IZAZOV

Ništa posebno novo nema u informaciji da je Srbija jedna od najstarijih nacija sveta u kojoj je prosečna starost žitelja preko četrdeset godina, kao i da je to zemlja sa izrazito visokim udelom starog stanovništva (preko 65 godina). Ključne ekonomsko-političke posledice proističu iz činjenice da se u Srbiji blizu 13% ukupnih budžetskih sredstava izdvaja za dopunjavanje fonda obaveznog penzionog i invalidskog osiguranja. Zapravo, to postaje više nego urgentan problem za Srbiju, kao i za gotovo sve zemlje regiona Jugoistočne Evrope.

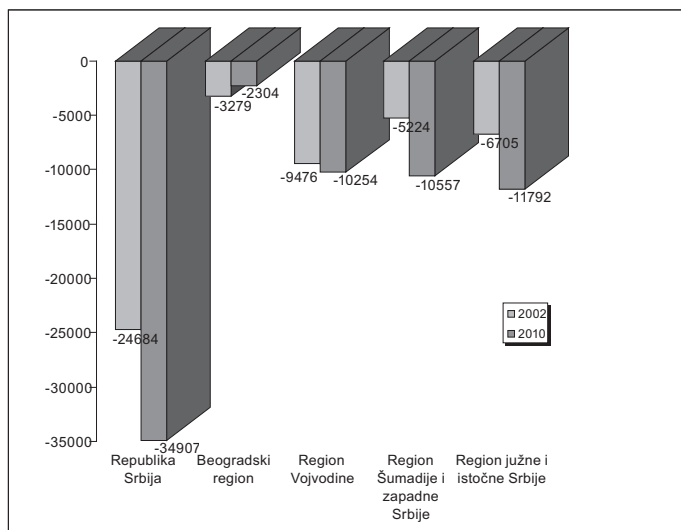
5.1. DEPOPULACIJA I SOCIJALNI RIZICI

Ogromni su problemi aktuelne socijalne scene današnje Srbije. Ona je u trenutku u kome nastaje ovaj tekst više nego uzavrela, što zbog porasta siromaštva i nezaposlenosti, što zbog sve težih uslova penzionisanja, „zamrznutih“ plata u javnom sektoru, a pri sve bržem rastu troškova života i slabijim šansama da se socijalnim posledicama krize, uskoro nazre kraj. U moru štrajkova tokom poslednjih godinu dana (od službenika u pravosuđu, preko školskih nastavnika do zdravstvenih radnika i policajaca) ovdašnje vlasti više puta su posezale za argumentom zahteva MMF-a kao ključnim sredstvom ubeđivanja.

Pored delovanja krize kao globalnog i lokanog ograničenje, kao i problematičnih rezultata tržišnih reformi 2001-2011. depopulacija postaje sve značajniji socio-kulturni, ekonomski i opšti društveni problem. Naime, to je proces koji se intenzivira i ostavlja veoma teške posledice na kvalitet stanovništva kao determinantu i perspektive privredne aktivnosti.

Sadašnji prirodni priraštaj stanovništva u Srbiji je negativan, kao što je to bilo još od 2002. godine. Podaci o opadanju broja stanovnika u Srbiji i njenim regionima za 2002. godinu i 2010. godinu mogu se videti na grafikonu (slika 5).

SLIKA 5. NEGATIVAN PRIRODNI PRIRAŠTAJ (DEPOPULACIJA STANOVNIŠTVA KOJA SE UBRZAVA) PO REGIONIMA U SRBIJI. NIJE UZET U OBZIR JOŠ UVEK ZVANIČNI STATISTIČKI REGION KOSOVA I METOHIJE (IZVOR RZS)

Oni jasno govore da je Srbija već u 2002. godini imala negativan prirodni priraštaj (razlika između živorođenih i umrlih) od -24.684 žitelja, što na ukupnu populaciju od oko 7,5 miliona stanovnika pokazuje stopu godišnjeg opadanja od - 3,2 promila.

U 2010. godini prirodni priraštaj bio je još izraženije negativan (-35.907 žitelja), što u odnosu na smanjenu ukupnu populaciju od 7.291 hiljada pokazuje negativnu godišnju stopu priraštaja od - 4,8 promila. Dakle, godišnja stopa opadanja stanovništva je sve viša, uporedo sa rastućim apsolutnim smanjenjem koje pokazuje depopulaciju.

Pogoršanje demografskih tokova posebno se izražava *indeksom starenja* koji predstavlja odnos stanovništva koje je starije od 65 godina i onoga koje je mlađe od 19 godina (65+/19-). Ovaj indeks je u Srbiji tokom 2002. godine iznosio 99,1 a 2010. čak 111,4, što znači da je stanovništvo mlađe od devetnaest godina za oko 1% bilo brojnije od starog stanovništva koje je (iznad 65) dok je 2010. starije stanovništvo (od 65 i više godina) bilo za 11,4% brojnije od onoga mlađeg od 19 godina.

Tome je takođe obeshrabrujući podatak da je tzv. školobrazovni element stanovništva (od 7- 19) godina pao sa 9,2% u ukupnom za 2002; na 8,3% u 2010. godini. To znači da je sve manji procenat stanovništva u obaveznom sistemu školovanja, kao i da na taj način Srbija zaostaje za svetskim promenama u obrazovanju, kao i usvajanju novih znanja. Starija populacija mnogo manje i sporije uči, pa razume sem daleko sporije i manjim intenzitetom, menja svoje radne i životne navike.

Projekcije stanovništva na osnovu aktuelnih trendova govore o *veoma nepovoljnim očekivanjima*. Naime ako se trendovi starenja stanovništva nastave do 2050. godine, stanovništvo sa 65 i više godina moglo imati učešće čak od 23% u ukupnom stanovništvu zemlje, što bi moglo da ima ogromne posledice po ekonomski i socio-kulturnu održivost.

Razume se da je i očekivano trajanje života povećano u Srbiji za muškarce sa 69,7 na 71,4 godina, a za žene sa 75,0 na 76,4 godine. Žene žive duže u čitavom svetu, pa tako i u Srbiji. Međutim, nije zanemarljivo

vo to što očekivano trajanje prethodne Jugoslavije bilo iznad svetskog proseka, dok je za današnju Srbiju taj broj u proseku ispod svetskog proseka.

Pri tome se može konstatovati da je opadanje populacije najintenzivnije u regionu južne i istočne Srbije (11.792), pa onda u regionu Šumadije i zapadne Srbije (10.557). Apsolutni broj smanjenja stanovništva u Vojvodini je relativno blizak ovom, ali je tendencija opadanja populacije u Vojvodini najmanje izražena, s obzirom da je depopulacija od oko 9.476 u 2002. porasla samo na 10.254 u 2010. U ovom slučaju depopulacija se ubrzava ali relativno sporo, po svoj prilici zahvaljujući povoljnijim uslovima za život, višoj stopi zaposlenosti, dohotka, investicija i životnom standardu.

A kada je reč o Beogradskom regionu onda on čini izuzetak u smislu depopulacionih promena. Naime, način života u današnjem svetu, rezultati reformi na ekonomskom planu i već pominjana globalna tendencija urbanizacije, najviše doprinose činjenici da Beograd u toku kritičnih godina nije imao povećanu, već smanjenu stopu depopulacije. Naime tokom 2002. godine u Beogradu je umrlo 3.279 žitelja više nego što ih je rođeno, dok je taj broj u 2010. iznosio 2.304. Razume se da je to, između ostalog rezultat činjenice da se struktura stanovništva u Beogradu, na izvestan način, ili bar u relativnom smislu, poboljšava, s obzirom da zbog migracija, kojima je više skloni mlađe stanovništvo, glavni grad Srbije postaje mlađi, na izvestan način vitalniji, što je izraženo i kroz smanjenje potencijalne smrtnosti. To opet podstiče tendencije daljeg divergencije regionalnih razlika koje ugrožavaju održivost ekonomskog modela.

Ono što se dešavalo u velikim gradovima sveta, dešava se na izvestan način i u Beogradu. Veliki gradovi predstavljaju poseban segment analize populacionog problema u svetu. O tome govore mnogi istraživački radovi i empirijski podaci. Naime situacija je krajem XX veka govorila da će život u velikim gradovima postati nepodnošljiv. Danas za gradove sa najvećim problemima kongestije (zagušenost prostora, gužve u saobraćaju, troškovi usporavanja i prenatrpanosti, posledična koncentracija zagađenja itd.) ne važi više pravilo da su to istovremeno i najbrojniji stari industrijski gradovi koji su najpre nastajali oko prvih velikih industrijskih centara (Njujork, London...). To danas postaju sve više gradovi u mnogoljudnim zemljama srednjeg i nižeg srednjeg dohotka, kao što su Meksiko Siti, Šangaj, Kalkutu, Nju Delhi... Oni iz razvijenijih zemalja i kultura pronalaze obrasce normalnog življenja i kontrole urbanog haosa. Ekonomski razvoj bez dileme, uspeva da doprinese urbanoj održivosti, kao i boljem stanju životne sredine. Populacioni problem ne odnosi se samo na način života, već i osnovne demografske pretpostavke ekonomski prihvatljivog, odnosno održivog društvenog života.

5.2. PENZIJE I STARENJE POPULACIJE

Obezbeđenje penzija je samo jedan od ekonomsko-finansijskih problema koje donosi starenje stanovništva u Srbiji. Mnoštvo drugih prati pomenuti trend starenja populacije: od niže produktivnosti i relativnog smanjenja radno aktivnog dela populacije, preko povećanih troškova lečenja i socijalne zaštite, do pada kvaliteta života i rasta siromaštva, posebno u staračkim domaćinstvima ili domaćinstvima u kojima živi po jedan član.

Početak analize vezuje se po definiciji za penzije kao najurgentniji strukturni socio-ekonomski problem održivosti javnog finansijskog sistema i sistema socijalne sigurnosti. Sistem *državnih penzija organizovan po Bizmarkovom modelu*, koji je kao dominantan nas, na snazi u najvećem broju zemalja regiona Jugoistočne Evrope, zasniva se na principu međugeneracijske solidarnosti, odnosno sistemu tekućeg *pay as you* finansiranja, koji znači da aktivni osiguranici izdvajaju doprinose od ličnog dohotka da bi se od tako prikupljenih sredstava isplaćivale penzije. (Radivojević, Vuković, 2009).

Sam način izdvajanja u sistemu realnog socijalizma vršen je prema logici državne regulative i bio je obaveza poslodavca. Prelazni sistem koji funkcioniše u Srbiji i najbližem okruženju podrazumeva isključivi

obračun bruto zarada (neto zarade više ne postoje kao knjigovodstvena kategorija) tako da osiguranici imaju mogućnost za povećanje uplata penzijskog osiguranja, kao i mogućnost da pored obaveznog preduzmu i neki dopunski, privatni ili drugi vid penzionog osiguranja.

Međutim, uplaćena sredstva se ne zadržavaju na ličnim računima osiguranika, već se odmah vrši njihova dalja distribucija ka aktuelnim penzionerima, tako da je krajnje neizvesno da li će i u kojoj meri postojeći sistem moći ekonomski ispravno i pravično da podmiri potrebe za odgovarajućim penzijama sadašnjih uplatilaca, kao budućih korisnika.

Uz neažurnu, tehnički komplikovanu i neefikasnu proceduru i lošu obradu, evidencije i informacije, šanse da se dobije penzija prema stvarnom finansijskom doprinosu njenog korisnika u nekom budućem vremenu, bar kada je to slučaj u Srbiji, zaista su minimalne. Naime penzioni fond u Srbiji, kao i svi javni dinarski fondovi, doživio je katastrofu u vreme hiperinflacije, a naročito do 1992-1994, tako da su potpuno obezvređena kako uštedena tako i tekuća sredstva u inflatornom novcu, predstavljala samo figurativni sistem, dok su u stvarnosti penzije isplaćivane iz primerne emisije novca (odnosno inflatornim sredstvima ili paradržavnih deviznih rezervi). Takav sistem "funkcionisao je preko "Dafiment banke" i ostalih političkih banaka, koje su od građana uzimale stranu valutu, navodno za štednju po nerealno visokim kamatama, razume se i uz ogroman rizik, koji se pretvorio u kolaps sistema "nove štednje" 1993. (Đukić 1995).

Rezultat nakon te epizode bio je u toj meri trajna havarija penzionog sistema da se on u uslovima trajnog smanjenja pada zaposlenosti i dohotka (na jedva iznad 40% prethodne vrednosti) nije mogao oporaviti ni u nešto povoljnijim vremenima, nakon otvaranja zemlje i uz priliv značajnijih sredstva od privatizacije posle 2000. godine.

To ni u kom slučaju ne znači da su sredstva koja su u Srbiju ušla od privatizacije upotrebljena na odgovarajući, ekonomski opravdan način, ali to nije tema ovog rada.

Glavni faktor koji utiče na funkcionisanje sistema državnih penzija je odnos broja radno aktivnih stanovnika i broja korisnika penzija. Za zdravo funkcionisanje *pay-as-go* sistema potrebno je da bude 3-3,5 puta više aktivnih osiguranika od penzionera.

Srbija zbog veoma nepovoljne demografske strukture, ima i izražen problem odnosa penzionera i zaposlenih. Pre dvadeset godina bilo je 3,5 puta više radnika nego penzionera. Danas je 1,3 puta više radnika od penzionera.

Tzv. reforma penzionog sistema podrazumeva bitno smanjenje učešća penzija na rashodnoj strani budžeta. To znači da će uslovi penzionisanja za nove penzionere biti sve teži, a osnovice za obračun sve nepovoljnije. Na taj način se bitno ugrožava socijalna sigurnost dela populacije, ali sa druge strane čine se velike nepravde prema novim penzionerima koji su svoj radni vek provodili u veoma teškim postkomunističkim i tranzicionim uslovima.

5.3. URUŠAVANJE SISTEMA SOCIJALNE SIGURNOSTI

Socijalizam je Srbiji ostavio takvu socijalnu zaštitu i politiku koja se reflektovala pravilima „socijalizacije gubitaka i nacionalizacije dobiti“ kao i kult prividne sigurnosti radnog mesta. Pad svakog kulta veoma je bolan. Ta su vremena za nama, ali ne u celini i van nas, naših stavova i vrednosti, posebno onih kolektivističkih i solidarnističkih, koja se ne uklapaju niti u model reformi i ekonomske efikasnosti, niti u model održivosti.

Druga faza socijalnog staranja proistekla je iz poraznog hiperinflatornog, nacional-populističkog, i umirućeg kolektivismu i protekcionizmu, utopljenog u „prinudne odmore“, „organizovano snabdevanje“, bagatelne cene električne energije, hleba, ulja i brašna. Socijalna zaštita gubitnika svih vojno-političkih

avantura i nepritika u i oko Srbije, kao što su bili raspad prethodne SFRJ, sankcije OUN, ratovi, bombardovanje, pa i hiperinflacija, sastojala se u prevladavanju teškoća uz pomoć preraspodela i štampanje novca (Đukić 1995; 1997).

Međutim, i ta faza je za nama. Nakon promena 2000. otpočela su tržišna pravila igre, krenulo se prema novoj politici ekonomske i političke tranzicije sa socijalnim posledicama koje nisu bile očekivane, bar u širim krugovima sve brojnijeg sloja tranzicionih gubitnika. Oštra reforma sistema socijalne zaštite sa namerom da se smanje troškovi države, otpočela je istovremeno sa liberalizacijom cena, deregulacijom i privatizacijom kapitala.

Zakon o privatizaciji (2001.) usvojen je nekako istovremeno sa *Strategijom za smanjivanje siromaštva*. Standard prosečnog građanina je počeo značajno da raste, ali je još više rastao broj nezaposlenih. Zarade su se povećale, i već prvih pet godina reformi rasle su oko 15% realno u proseku godišnje. Međutim, brza i nedovoljno osmišljena privatizacija, kao i reforma sistema javnog sektora, kao i ekonomska kriza, ostavile su teške posledice u socijalnom tkivu i socijalnoj koheziji društva. Protivrečnosti su narasle do pucanja. Strani i domaći privatni preduzetnici preuzeli se deo realnog i gotovo ceo finansijski sektor ekonomije, državne službe su nekoliko puta neuspešno reformisane, javni sektor ekonomije na izvestan način još u privilegijama (naročito energetika) - sve to je izazivalo podele u nezadovoljnim socijalnim grupama, štrajkove pa i konfrontacije (Vuković, 2009).

Penzionisanje velikog dela tzv. viškova zaposlenih, izgledalo je kao rešenje, ne samo ovde već i za čitav svet, ali samo dotle, dokle je *bejbi-bum* generacija stasavala do radnog uzrasta. Nakon nje, brzo smanjenje aktivne populacije i depopulacija ostavljaju ruševine u sistemu socijalne sigurnosti. Srbija je pri tom i dalje suočena sa ozbiljnim pretnjama na socijalnom planu koji se tiču rastuće nezaposlenosti, visokog procenta siromaštva, niskog standarda velikog dela zaposlenih građana - sve težeg položaja najvećeg dela penzionera, nedovoljno efikasnog sistema socijalne zaštite i socijalne politike...

Drugi aktuelni problem loših demografskih tokova je "odliv mozgova" po kome Srbija zauzima neslavno pretposljednje mesto prema Podacima Svetskog ekonomskog foruma. Ta činjenica dodatno je pogoršana stanjem srpske naučne dijaspor, odnosno distribucijom naučnog kadra iz Srbije, po najrazvijenijim zemljama sveta, u oskudici povoljnog angažmana za mlade naučnike u Srbiji (Grečić 2011: 64,171).

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Demografi su već izračunali da je broj žitelja Planete u avgustu 1998. dostigao 6 milijardi. Već tokom 2011. godine obelodanjeno je da je taj broj dostigao 7 milijardi. Uprkos ratovima, epidemijama, sidi i visokoj smrtnosti dece u siromašnim zemljama, svakog minuta broj stanovnika na Zemlji poraste za 150 novih ljudskih bića. Svetska populacija će se po svojoj prilici i dalje uvećavati, ali će stopa priraštaja padati.

Međutim, najveći problem je što se populaciona ekspanzija u XXI veku iz Azije "preselila" u Afriku, tako da je najveći priraštaj prisutan u zemljama koje imaju najmanje ekonomskih, tehnoloških i kulturnih pretpostavki da ga kontrolišu. Nije potrebno imati naročito razvijenu maštu da bi se predvidelo kako će postojanje sve brojnijeg, siromašnijeg i gladnijeg stanovništva prisiljavati mnoge države da traže lek za takvo stanje na međunarodnom planu, najpre u vidu pomoći, a ako takva pomoć iz bilo kojih razloga izostane, agresivnijim poduhvatima. Pošto taj problem poprima svetske, a ne lokalne dimenzije, mogao bi prouzrokovati svetske napetosti i sukobe, kao i mogućnost opšte konfrontacije.

Aktuelno je i dalje fundamentalno pitanje: način opstanka svetske zajednice naroda, pa i ljudske vrste u kontekstu globalno izraženih protivrečnosti i rastućih razlika. Ukoliko se žele izbeći takve protivrečnosti ili eventualni sukobi, biće neophodno da se preduzmu radikalne mere globalne ekonomsko-tehnološke pomoći, pre svega preko transfera znanja, načina obrazovanja i kulture, kao i uz pomoć demografske i

druge razvojne politike. U tom pogledu, sadašnja demografska scena, odnosno perspektiva aktuelnih demografskih trendova, ali i odsustvo osmišljene i opšteprihvatljive strategije, uvode nas u siromaštvo planetarnih razmera.

Starenje stanovništva i depopulacija Srbije proizvod su mnogih faktora od kojih je bitan onaj koji proističe iz *prirode i posledica ekonomske tranzicije*, kao i kolpsa socio-ekonomskog sistema i sistema vrednosti koji joj je prethodio. Naime, pad dohotka u vreme razgradnje druge Jugoslavija, bio je skupčan sa ratovima na jugoslovenskom prostoru, sankcijama, hiperinflacijom i odlaskom velikog dela mlađeg i produktivnijeg stanovništva u inostranstvo. Ta tendencija se nastavila i nakon promena u 2000. godini.

Srbija trenutno nema mnogo prilike da popravi demografsku strukturu na račun reintegracije svoje dijaspe, ali sigurno ima prilike da od te tog dela nacionalnog korpusa koristi određene ekonomske inpute. Oni se danas po svetu upravo tako i koriste, kroz znanje, kontakte, socijalne mreže i koristi od ekonomske, a naročito intelektualno najkorisnijeg njenog dela - naučne dijaspe.

Međutim, nije na odmet ideja da bi se demografska slika, tendencije i struktura, naročito kada je u pitanju odliv najdragocenijeg dela mlađe populacije, mogli popraviti. Najbitnija dugoročna garancija je *trajan privredni rast* i stabilan odnosno integralno održiv razvoj društva, odnosno srpskog društva kao zajednice u kulturnom, socio-ekonomskom i etničkom smislu. Na to upućuju sva istraživanja javnog mnjenja. ekonomski faktor je jedan od ključnih uzroka ubrzane depopulacije i starenja srpskog naroda, mada ne treba isključiti delovanje ostalih faktora kulturne naravi, koji deluju širom Evrope.

U tom smislu, stvari bi se mogle popravljati nakon prolaska ekonomske krize. Međutim, održivost pozitivnih tendencija u ekonomiji i društvu može se postizati samo sporo i mukotrpno, korak po korak, uporedo sa uspostavljanjem vladavine institucija i smanjivanjem voluntarizma, kriminala i korupcije. U tom poslu neophodan je mnogo snažniji civilni sektor, kao i nezavisno i profesionalno informisanje.

Pitanja sprovođenja tzv. demografske politike, često su veoma protivrečna. Naime nije stvar u tome samo da se podstiče rađanje, već i kvalitet odgajanja nove populacije. Zato su po pravilu opšteprihvatljive mere demografske politike one koje se tiču *održivog razvoja* i *Milenijumskih ciljeva*, kao što su iskorenjivanje ekstremnog siromaštva i gladi, ostvarivanje univerzalnog osnovnog obrazovanja, ravnopravnost polova i položaj žena, smanjenje smrtnosti dece, poboljšanja zdravlja majki, borba protiv zaraznih bolesti, ekološka stabilnost, izgradnja globalnog partnerstva za (održivi) razvoj. Pregled ostvarenja milenijumskih ciljeva na 25. zasedanju Generalne skupštine OUN (septembra 2010.) pokazao je da je većina njih ozbiljno blokirana usled ekonomske krize.

No, pored ekonomske krize, potrebno je pomenuti još neke bitne činjenice za aktuelna demografska kretanja koja se tiču same Srbije. Ona je pluralizovana po više osnova, a njeni građani pripadaju različitim ekonomskim, socijalnim i kulturnim grupama, iznad svega veoma oprečnim političkim pozicijama. Svim tim polarizacijama doprinose u velikoj meri rodni, etnički identitet, kao i religijski identitet.

Preveliko oslanjanje na kolektivne identitete, posebno one etničke, nosi opasnost ekskluzivizma ili etnocentrizma. Pripadanje profesionalnim grupama (staleškim organizacijama) jedna je od najvažnijih osnova za razvoj civilnog društva, bez koga nema vladavine institucija.

Kulturni diverzitet, odnosno kulturna raznolikost, je pojam od neprocenjive vrednosti za međuljudsku toleranciju. To je praksa koja, nasuprot ekskluzivizmu bilo kog sopstvenog identiteta, naglašava dimenziju inkluzije (uključenosti) odnosno otvorenosti prema drugim identitetima. Organizovani javni rad na socijalnoj inkluziji ne iscrpljuje se na kampanjskim akcijama kratkog daha. To mora biti permanentno delovanje uz mnogo dodatne socijalne, administrativne energije i sredstava.

I sama izgradnja institucija zasnovanih na prihvatanju ekonomije i društva znanja, kao i na novim društvenim vrednostima, deluje kao bitna akcija za opstanak i trajanje svih vrednosti, koje se grade boljim obrazovanjem i kulturom. To je istovremeno i mera za popravljjanje demografske strukture društva.

LITERATURA

1. Baumol, J. William Litan E. Robert Schramm Carl J. (2007) *Good Capitalism, bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*, Yale University Press, New Haven & London
2. Blake, David (2006) *Pension Economics*, John Wiley & Sons, Ltd
3. Dragutinović, D, Filipović, M, Cvetanović, S: (2005.) *Teorija privrednog rasta i razvoja*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd,
4. Dyker, D. and Radošević S., (2001) 'Building Social Capability for Economic Catch-up: The Experience and Prospects of the Post-socialist Countries', *Innovation*, Vol. 14, No. 3, 2001, pp. 219-237
5. Delić Božidar, (2006.) *Kada će nam biti bolje?*, Službeni glasnik i B92, Beograd
6. Đukić, Petar (1995) *Iskušenja ekonomske politike - hronologija života pod sankcijama*, Grmeč- Privredni pregled, Beograd
7. Đukić, Petar (1997), *Moć i nemoć ekonomske politike - Jugoslavija u vreme suspenzije sankcija*, Atlantida RS, Beograd
8. Đukić, Petar, (2011) *Održivi razvoj - utopija ili šansa za Srbiju*, Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu
9. Grupa autora, (1974.) *The Economics of Environmental Impruvement*, Noughton Mifflin Company, Boston 1974.
10. Grupa autora, (1977.) *Ekologija i religija*, Ekocentar, Beograd,
11. Grupa autora, (2010.) *Poskrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020*, USAID i Fond za razvoj ekonomske nauke Ekonomskog fakulteta, Beograd
12. Kanton, Džejms, (2010), *Ekstremna budućnost*, CLIO, Beograd
13. Malhtus R Thomas (1975) *Porast pučanstva i siromaštvo i siromaštvo* u Samuelson P. A., *Ekonomska čitanka*, prevod sa engleskog *An Essay on the Principle of populatin*, Reeves and Turner, London 1878, Nakladni zavod matice Hrvatske, Zagreb (str. 17-23)
14. Milutinović, Slobodan, (2004) *Urbanizacija i održivi razvoj*, Fakultet zaštite na radu, Niš.
15. Pešić Radmilo, (2010.) *Ekonomika životne sredine i prirodnih resursa*, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
16. Radivojević B. (2009) „Populacioni problemi u Srbiji i aktuelna ekonomska kriza”, u zborniku Vuković, D. Arandarenko, M. (ur.), *Socijalna politika i kriza*, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka 2009
17. Radojević, Darinka (ur), (2009) *Održivi razvoj Srbije - naša zajednička budućnost*, Nacionalna strategija održivog razvoja, Vlada Republike Srbije, Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj i Kabinet Potpredsednika Vlade za evropske integracije Beograd.
18. Rausch Sebastian (2009) *Macroeconomic Consequences of Demographic Change*, Springer, Massachusetts Institut of Technology and Cabridge ma USA, London and New York,
19. Samuelson A. P., Northaus W., (2009.) *Ekonomija*, XVIII izdanje, MATE, Zagreb,
20. Ševarlić M. i Tomić D. (ur) (2010.) *Agroprivreda Srbije i evropske integracije*, DEAS - Društvo agrarnih ekonomista Srbije Beograd
21. Šuković D., (2006) *Tržište rada i ekonomske nejednakosti*, Institut društvenih nauka, Beograd.
22. *World Development Report* Svetske banke 1992. (prema: Goodstain E, *Ekonomika i okoliš...* str. 432,434.)
23. Zlotnik Hania, (ed. by), (2005) *Population Chelengess and Development Goals*, Social and Economic Affair, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, United Nations, ST/ESA/SER.A/248, United Nations publication, New York http://www.un.org/esa/population/publications/pop_challenges/Population_Challenges.pdf

RAZVOJ DRUŠTVA I DEMOGRAFSKI RAZVOJ

APSTRAKT

Temeljna populaciona politika se mora zasnivati na suštinskoj vezi karaktera društvenog sistema i demografskih kretanja u jednom društvu. Jedino iz te veze možemo izvesti populacionu politiku koja će proizvoditi adekvatno formiranje individualne i društvene reproduktivne svijesti. Porodica je u tom kontekstu nepresušni i nezamjenjivi izvor socijalnog kapitala društva, a natalitet izvorni osnov progresa društva. Demografski plan, stoga mora zahvatiti čitav spektar potreba pojedinaca, porodice i društva i njihovog socijalnog razvoja bez čega se ne može ostaviti cilj proporcionalnog, planskog razvitka društva. Socijalna ekonomija kao cjelovit koncept ljudske ekonomije istinska je pretpostavka demografskog razvoja i populacione politike jednog društva. Visoka složenost demografskog fenomena i njegova dinamika, zahtijevaju neprestana temeljna interdisciplinarna naučna istraživanja, sa vodećom ulogom demografske nauke i njenom adekvatnom pozicijom na svim nivoima obrazovanja. Rezultati ovih istraživanja nezamjenjiva su osnova razvoja demografske nauke na planu otkrivanja činioca kvalitativnog posredovanja razvoja društva i demografskog razvoja sa ciljem definisanja efektne i efikasne populacione politike koja prati prirodu čovjeka i prirodu njegove zajednice.

Ključne riječi: društveni poredak, demografski razvoj, porodica, natalitet, socijalna ekonomija.

DEVELOPMENT OF SOCIETY AND DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT

ABSTRACT

Fundamental population policy must be based on the intrinsic character of a social system and demographic trends in a society. Only from this connection we can make the population policy that will produce a proper formation of individual and social reproductive awareness. Family, is in this context an inexhaustible and indispensable source of social capital, and a birthrate, basic source of the progress of society.

Demographic plan, therefore, must encompass the entire spectrum of needs of individuals, families and society and their social development, without which one can not achieve the goal of proportional, planned development of society. The social economy as an integral concept of the human economy is a true assumption of demographic development and population policy of a society. High complexity of demographic phenomena and its dynamics require constant core interdisciplinary scientific research, with the leading role of demographic science and its proper position at all levels of education. The results of these researches are indispensable on the basis of the development of demographic science in detecting factors of qualitative mediation in the development of society and demographic development in order to define effective and efficient population policy that follows the nature of a man and the nature of his community.

Key words: social order, demographic development, family, birthrate, social economy.

VISOKA SLOŽENOST DEMOGRAFSKOG FENOMENA

Mnoga razmišljanja, stavovi, tvrdnje o demografskom fenomenu, ne samo političara nego i stručnjaka, mnoge mjere populacione politike, pokazale su se kao **zablude** (Rašević, 2009). Zablude su rezultat parcijal-

nog pristupa jednom tako složenom društvenom fenomenu kao što je demografski fenomen. Temeljna populaciona politika se mora zasnivati na suštinskoj vezi karaktera **društvenog sistema i demografskih kretanja** u jednom društvu. Jedino iz te veze možemo izvesti populacionu politiku koja će proizvoditi adekvatno formiranje **individualne i društvene reproduktivne svijesti** u skladu sa prirodom čovjeka i prirodom njegove zajednice. Ova veza otkriva faktore formiranja individualne i društvene reproduktivne svijesti, čije temelje čine značaj, značenje i smisao koji pojedinci i njihove porodice pridaju pojedinim elementima **društvenog života**. Prema tome, elementarna je zabluda populacioni razvoj jednog društva tretirati kao **parcijalni konstrukt** simboličkog interakcionizma pojedinih elemenata društvene strukture, a ne kao cjelovit društveni fenomen koji zahvata cjelinu čovjekove prirode i prirode njegove zajednice. Jedino u kontekstu te cjeline populacioni razvoj može dobiti puno razumijevanje i objašnjenje, neophodnu tipizaciju i na bazi toga postaviti populacionu politiku sa konkretnim i adekvatnim mjerama za njeno uspješno realizovanje u spoju društvenih promjena i društvenih aktera. Jedino na taj način se mogu izbjeći zablude:

- da je ulaganje u populacionu politiku i mjere demografskog razvoja skupo;
- da su ekonomski faktori najvažniji ili jedini uzroci demografskog pada;
- da se zabranom abortusa mogu otkloniti sve turbulencije demografskih kretanja;
- da se apsolutizuju biološke determinante neplodnosti demografskog pada te da borbu protiv steriliteta treba imati kao dominantan elemenat populacione politike;
- da se parcijalnim stimulansima rađanja mogu riješavati problemi „bijeke kuge“;
- da nije toliko važno što društvo ima nepovoljnu starosnu strukturu stanovništva;
- da se porodica kao najvažnija institucija društva prepušta privatnoj brizi;
- da se poboljšanju položaja žene u društvu pristupa parcijalno sa nastojanjem da se što više uključuje u društveni i privredni život, ostavljajući joj i dalje svu teret porodičnih, partnerskih i drugih obaveza;
- zapostavljanje promjena u položaju i ulozi društvenih institucija pod uticajem burnih društvenih promjena savremenog društva;
- zapostavljajući bitnu činjenicu da je za svaku društvenu promjenu, pogotovo kada je u pitanju fenomen nataliteta, neophodan spoj emancipacije svijesti i emancipacije senzibiliteta.

Nije dovoljno konstatovati da su ova uverenja pogrešna, treba se ozbiljno pozabaviti pitanjem njihovog porijekla, pogotovo u stručnim i političkim krugovima i javnom mnjenju koje oni proizvode. To je veoma složen istraživački pristup i postupak koji se mora teorijsko-metodološki operacionalizovati na pojedine nivoe analize:

- porodice u analitičkom okviru prirode čovjeka i prirode njegove zajednice
- faktora uticaja na dugoročne i kratkoročne odluke u vezi nataliteta i demografskog razvoja;
- sistema vrijednosti i normi u korelaciji sa natalitetom, a posebno „normativna činjenica“ kao ponašanje pojedinaca, institucija i organizacija u procesu koncipiranja normi, njihove primjene i mogućnosti njihove promjene;
- demografskog razvoja u sadejstvu makro (strukturne prepreke: nezaposlenost, neriješeno stambeno pitanje, problem čuvanja djece, nezadovoljavajući ekonomski standard, obrazovanje, društveno kulturni nivo životnog regiona) i mikro politike društva i položaj i odnos pojedinca i porodice u tom kontekstu (da li su život u porodici i rađanje djece dobili prednost ili neke druge alternative: individualizam, materijalistička svijest, kvalitet sopstvenog života, potrošački mentalitet, izbjegavanje rizika, odustvo društveno populacionih potreba u sopstvenoj mikro sferi, savremeni način života, moderna kultura, slabljenje institucije braka).

PORODICA: NEPRESUŠNI I NEZAMENLJIVI IZVOR SOCIJALNOG KAPITALA DRUŠTVA

Porodica je temeljna institucija društva koja proističe iz same generičke suštine čovjeka i prirode ljudske zajednice. Time porodica nosi u sebi razvojni potencijal za svoje članove i za društvo u cjelini. Na toj osnovi se prirodno održava uzročna i smislaona korelacija razvojnog potencijala porodice i kompetitivnog karaktera društvenog sistema određenog društva. Orijentacija društva na progresivni razvitak ostaje nerealna utopija bez istovremene orijentacije na progres porodice. U porodici se najprirodnije susreću dvije komponente privatne svojine: ostvarivanje privatnog interesa i interesa društva, a to znači efikasnost pojedinca i efikasnost društva na kratkoročnom i dugoročnom planu. Primjer nordijskog prilagođavanja promjenama ubjedljivo pokazuje da poslovna politika i politika podrške porodici nijesu nespojivi. Naprotiv, sprovođenje politike podrške porodici predstavlja ključni momenat prilagođavanja društvenim promjenama. Ključni momenat politike podrške porodici jeste tretman porodice kao **nepresušnog i nezamenljivog izvora socijalnog kapitala društva**. Niko ne može tvrditi da istinski razvija privatno vlasništvo, da istinski utemeljuje proces postsocijalističke transformacije društva na bazi privatizacije bez mjesta i uloge porodice kao nepresušnog i nezamenljivog izvora socijalnog kapitala društva. Porodica kao socijalni kapital je nezamenljiv potencijal razvoja društva, ne samo porodice. Bez razvoja porodice kao **senzibilne, duhovne, edukativne i proizvodno-potrošačke institucije** nema temeljnog i progresivnog razvoja društva. Porodica je osnov razvoja zdravih društvenih odnosa, održivih odnosa sa prirodom, prihvatljivih odnosa sa drugim zajenicama. Porodični odnos ima neku iskonsku snagu koja progresivno utiče na pojedinca, odnose u porodici i odnose porodice sa svojim okruženjem.

Snaga porodičnog odnosa je ne samo nezamenljiv, nego i **najjeftiniji** socijalni kapital i potencijal društva. Porodica je, takođe, **najskuplji** socijalni kapital ako se zapostavi. Zapostavljanje porodice kao socijalnog kapitala nema samo **posledice neiskorišćenosti**, nego mnogostruke **negativne posledice** u vidu društvene patologije. Prema tome, zdrav koncept društvenog sistema mora počivati na logici otvorenih mogućnosti ispoljavanja porodice kao najznačajnijeg potencijala društva.

Od društvenog poretka umnogome zavisi autoritet institucije porodice, a on je doveden u pitanje u svjetskim razmjerama. I kada se razmišlja o porodici sva misao je usmjerena na broj, a prednosti brojne porodice nijesu samo u broju. Potpuna porodica čini osnovu kvaliteta života u ljudskom smislu i kao takva osnovu razvoja pune ličnosti svih svojih članova. U njoj se stvaraju psihološki i duhovni činioci koji utiču na odnos prema samoreprodukciji. Nestajanje tih osnova redukuje taj odnos, tako da imamo situaciju da imućni pojedinci sa stambenim i finansijskim uslovima da podignu više djece, uz to kvalitetni u psihofizičkom smislu, imaju po pravilu jedinčice, ili bogati seljaci sa uzornim imanjima, sa velikim i luksuzno opremljenim kućama, takođe nemaju više od jednog djeteta. **Kod njih se formirao egoistički sistem vrijednosti koji je doveo do slabljenja instikta samoodržanja i pojedinca i naroda. Došlo je do zanemarivanja bazičnog etičkog kodeksa, etičkih vrijednosti koje predstavljaju njegovu esencijalnu osnovu.** Ne može se u toj situaciji očekivati etičko unapređenje pojedinca i naroda u smislu kvalitativnog spoja tradicionalnih vrijednosti i vrijednosti savremenog građanskog društva i u tom kontekstu osnovnih institucija društva od kojih je svakako porodica jedna od najvažnijih. Bez pune i zdrave porodice ni jedno društvo ne može računati na samoodređenje i očuvanje sopstvenog identiteta.

Porodica kao socijalni kapital mora biti neizostavan momenat prostornog planiranja i ruralnog i urbanog razvoja društva. Pogotovo je danas aktuelan ruralni razvoj strateške orijentacije unapređenja poljoprivrede i oživljavanja sela u Crnoj Gori, kojeg nema bez razvoja i perspektive savremene ruralne porodice. Nije slučajno obavezni dio upitnika koji svaka zemlja mora popuniti prilikom aplikacije za članstvo u EU posvećen ruralnom razvoju i seoskoj porodici. U neposrednoj vezi sa razvojem seoske porodice su svi bitni struk-

turni elementi razvoja seoskog društva tj. sela kao cjelovite društvene zajednice. Velike promjene su nastale u savremenom društvu. Ali, to ne znači da su one izazvale nestajanje potrebe za selom, seoskim životom i u tom smislu razvojem ruralnog područja. To samo znači da razvoj ruralnog područja i sela u okviru njege, treba da prati te promjene na način kvalitativnog posredovanja u kojem će korisne posledice imati selo, seljaci, ruralno područje, urbano područje i društvo u cjelini. Osnova njihovog kvalitativnog posredovanja jesu one pretpostavke koje porodicu:

- čine „oazom sreće“ bilo da je u bračnom ili vanbračnom statusu;
- kolijevkom ličnosti;
- istinsku potrebu njenih članova i društva;
- institucijom kultivisanja ljudske prirode;
- institucijom zdravog, bogatog i srećnog života;
- institucijom punog edukativnog sadržaja;
- institucijom zadovoljnog susretanja generacija;
- institucijom koja snaži bračnu zajednicu;
- institucijom bez nasilja bilo koje vrste;
- institucijom socijalne sigurnosti i perspektive svojih članova;
- perspektivnom proizvođačkom i potrošačkom institucijom;
- institucijom koja formira adekvatnu individualnu i društvenu reproduktivnu svijest;
- institucijom koja bitno utiče na formiranje patriotske svijesti.

Operacionalizacija naznačenih elemenata mora pratiti tipologiju porodica sa preciziranjem diferenciranih prava i mogućnosti: siromašne porodice; porodice sa zdravstvenim teškoćama; nepotpune porodice; useljeničke porodice; seoske porodice; staračke porodice; samačke porodice; dvočlane porodice; višegeneracijske porodice; porodica po strukturi zaposlenosti i td.

Očigledno, treba se usmjeriti na egzaktno identifikovanje uzroka koji dovode do potpunog razvoja porodice, ali i onih uzroka koji onemogućavaju razvoj porodice i njeno aktivno uključivanje u razvoj cijelog društva.

DEMOGRAFSKI RAZVOJ I DRUŠTVENI POREDAK

Sve ovo govori u prilog konstataciji da demografski plan nije samo bitna komponenta demografskog razvoja, već i ukupnog društvenog razvoja. Demografski plan mora zahvatiti čitav spektar potreba pojedinaca, porodice i društva i njihovog socijalnog razvoja bez čega se ne može ostvarivati cilj proporcionalnog, planskog razvitka društva.

Ukoliko se demografski faktori, pa i natalitet, ne nalaze ukomponovani u srednjoročne i dugoročne planove razvoja, oni ne mogu uspostavljati vezu kvalitativnog posredovanja sa njima i progresivnim razvojem porodice i društva. Sa tog stanovišta pitanje je u kakvoj su korelaciji **makroekonomska stabilnost i demografska stabilnost**, to jest da li je «racion» makroekonomske stabilnosti u korelaciji sa demografskim «racionom» ili privredni, energetska, ekonomski, prostorni, kadrovski, edukativni, zdravstveni i kulturni sektori funkcionišu kao «zatvoreni» sistemi.

Ustvari, centralno je pitanje koliko planovi i programi razvoja u pogledu korišćenja prirodnih resursa i dobara prate komponente socijalnog kapitala, to jest planovi socijalnog razvoja i zadovoljavanja socijalnih potreba, pogotovo sa stanovišta prevladavanja problema lokalnog i regionalnog razvoja Crne Gore i u tom kontekstu osiguranja perspektive porodice u pojedinim regionima (nije pitanje samo koliko imaš nego ka-

kva je perspektiva). Treba se dobro zamisliti nad činjenicom kad ugledni poljoprivrednici Crne Gore na pitanje: Da li ste zadovoljni zaradom od poljoprivrednog rada odgovaraju: „Ima zarade, ali ja sve ovo radim da mi deca ne bi ostala ovdje“! Zaključak je jasan: Planovi razvoja ruralnog područja u Crnoj Gori i perspektiva porodičnog života na selu su u dubokom raskoraku!

Bez adekvatnog mjesta zadovoljavanja socijalnih potreba i socijalnog razvoja ne može se otvarati trajna perspektiva bilo kojeg područja, a time ni motivacija demografskog razvoja u njima. To jednostavno znači, da svaki investicioni plan, svaka investicija u industrijski, energentski, privredni kapacitet treba da prati adekvatan plan socijalnog razvoja lokaliteta i područja gdje se planira realizovati takav plan odnosno investicija. To je ostvarivanje slobode u jedinstvu slobode čovjeka i prostora, jer čovjek ne može ostvarivati slobodu u „bezzvazдушnom prostoru“.

Društveni poredak znači neprestano uređivanje društva u skladu sa njegovim razumijevanjem, saznavanjem i predviđanjem vlastitih mogućnosti i usmjeravanje djelovanja u pravcu ostvarivanja tih mogućnosti. Društveni poredak uključuje slobodu: »U društvenom životu, sloboda ne mora nužnim načinom biti negacija poretka po sebi, ona može biti kreacija poretka bilo u individualnoj duhovnoj sferi, bilo u sferi zamišljanja i ostvarivanja institucija koje omogućavaju i štite individualne i grupne intelektualne, političke i ekonomske slobode« (Pavlović, 1997,178-9).

Iz ove filozofske pretpostavke sociolozi izvode uže i šire značenje društvenog poretka.

U užem značenju društveni poredak podrazumijeva: redovnost, svih interakcija u datom društvu koje se zasnivaju na pristanku, odobravanju (konsenzusu) njegovih članova ili se smatraju funkcionalnim. Oni procesi koji nijesu funkcionalni tumače se kao znaci rasula društva, suprotnost poretku tj. kao stanja društvene dezorganizacije (društveni sukobi se smatraju kao odsustvo poretka, kao izraz društvene nestabilnosti)

U širem značenju društveni poredak podrazumijeva ukupnost, cjelinu svih društvenih odnosa i društvenih tvorevina u datom društvu, uključujući i one elemente koji razgrađuju ovu cjelinu (društveni sukobi, procesi društvene dezintegracije, pa i stanja društvenog rasula, rastrajstva) (prema: Indić, 1982, 129).

Cjelovitost i dinamika društvenog poretka je osnova za razumijevanje demografskog razvoja jednog društva. **Razvoj društva i demografski razvoj su neodvojivi i uzročno i smisaono neobjašnjivi jedan bez drugog.** »Samo jedno konkretno i interdisciplinarno znanje, istovremeno strogo i fleksibilno, usaglašeno sa realnošću, aspiracijama i potencijalnošću datog društva, može da ponudi sredstva za jedno lucidno određeno, razumno i istovremeno usko povezano sa životom grupe« (Peru, 1986, 1).

Cjelokupna istorija do sada govori o otuđenosti društvenog poretka od čovjeka. Ideologija svih sistema, liberalističkih i komunističkih, ima univerzalistički karakter. Univerzalisti zapostavljaju kardinalnu činjenicu da nije dovoljno definisati univerzalna prava, već je suština u njihovoj primjeni. Ta primjena pretpostavlja aktivnog subjekta čime univerzalizam ima izvornost u dubini identiteta pojedinaca i kolektiva. Kada se to ispusti iz vida, da univerzalna pravila treba primijeniti shodno očuvanju »ontološke sigurnosti« konkretnih ljudi i njihovih zajednica, univerzalizam prelazi u imperijalizam. Naravno, društveni poredak zasnovan na takvom univerzalizmu dobija formu otuđenosti od čovjeka i njegovih stvarnih potreba i ne može biti faktor formiranja individualne niti društvene reproduktivne svijesti.

NATALITET JE CJELOVIT DRUŠTVENI FENOMEN I KAO TAKAV CENTRALNA KATEGORIJA DEMOGRAFSKOG RAZVOJA

Natalitet je nesporno centralna kategorija demografskog razvoja koju moramo posmatrati kao **dimenziju razvoja društva i porodice**. Odmah treba reći da postojeće stanje društva i brožani pokazatelji o natalitetu ne mogu biti, ni u kom slučaju, dovoljna osnova za razumijevanje, tumačenje i objašnjenje natali-

teta, jer je to redukovanje jednog složenog društvenog fenomena, nedopustivo ni sa naučnog ni sa praktičnog stanovišta.

Sa naučnog stanovišta i progresivnog društvenog razvoja za puno razumijevanje nataliteta neophodno je:

- interdisciplinarno znanje- strogo i fleksibilno gdje svaka disciplina proučava svoj aspekt i daje rezultate za analitičko povezivanje sa rezultatima drugih nauka i usaglašeno sa realnošću;
- uzeti u obzir aspiracije društva, porodice i pojedinaca, potencijalnost društva, ali onu potencijalnost koja društvo opredjeljuje za razvoj nataliteta, a ne neku redukovanu ekonomsku ili tehničko-tehnološku potencijalnost (ne može se postojeće stanje siromašnog društva doslovno uzeti kao data potencijalnost za natalitet, jer bi to bila iracionalna racionalnost u vidu projekcije: siromašno društvo-siromašan natalitet);
- razumijevanje nataliteta koje može da ponudi sredstva za jedno lucidno određenje, razumno i istovremeno usko povezano sa životom društva, a to znači i njegovom perspektivom, a perspektive nema bez nataliteta;
- natalitet je razvoj koji uzima u obzir sistem kulturnih vrijednosti;
- natalitet je suočavanje sa skrivenom istinom da se razvoj ne dešava mimo svih onih za koje on ima neki smisao, da se ne događa ako ide protiv njihovih interesa, da se ne može zasnivati na sumnjivim obećanjima;
- natalitet je razvoj koji se ne može determinisati vanjskim imperativom, koji ne zavisi prevashodno od trenutnih okolnosti i parcijalnih mjera- on se mora ugraditi kao kulturni sadržaj ljudi i time unutrašnji motiv;
- natalitet se ne može razumjeti van konteksta pojma čovjeka i pojma zajednice i njenih institucija i multietničke, multikulturalne i multikonfesionalne strukture;
- natalitet uvijek rezultira novom pojavom, na individualnom i kolektivnom planu, koja ima svoju autohtonost i autonomnost što je bitna komponenta ne samo demografskog nego i ukupnog društvenog razvoja.

Prema tome, pojmovno i kategorijalno određenje nataliteta kao misaono i vrednosno-kulturno određenje mora kroz samu ontologiju društva zahvatiti razvoj društva u perspektivi Deviza nataliteta jeste: važno je ono što se razvija, koja transcendirira reproduksijsku viziju nataliteta i njegovo svodeње na kvantitet tj. brojčanu određenost.

Zato **demografska kvantofrenija** (koja inače ostaje na brojevima i smatra da se brojevima, i odnosom brojeva, mogu objasniti složene strukture i dinamika demografskih kretanja i demografski fenomeni uopšte, kao da brojevi emituju i apsorbuju svu suštinu demografskih, ili bilo kojih društvenih fenomena) u objašnjenju nataliteta (odnos broja rađanja prema broju stanovništva) ne daje ni približno valjane rezultate u razumijevanju ovog složenog društvenog fenomena. Natalitetsko (ili demografsko) ponašanje se svodi na prostu logiku jednog činioca: povećanje dječjeg dodatka, ili, povećanje odsustva za porodilje i slično. Autori demografske kvantofrenije ostaju tako samo na nivou svjedoka, interpretatora i komentatora čime ne mogu odgovoriti ulozi naučnika kao idejnih anticipatora i nosilaca legitimizacije konkretnih demografskih promjena. A mjere zasnovane na toj logici, očigledno, ne daju skoro nikakve rezultate već samo doprinose zabudama u ovom domenu. Zamjena kvantitativne, kvalitativnom paradigmatom je neophodnost.

Premise na kojima se zasniva kvalitativni pristup su ključ za razumijevanje sadašnjosti i budućnosti jednog društva sa stanovišta nataliteta. Natalitet sam po sebi ima razvojno dejstvo u sadašnjosti, naročito u budućnosti. Natalitet je princip života koji je, ne samo jači od svih drugih, nego daje smisao svim drugim

pitajima života i smrti, zemaljskim i nadzemaljskim. Natalitet kao životni princip ruši sve druge principe. Društveni okvir »puca« pred principom nataliteta – ili se razvija, ili društvo koje nema ugrađen princip nataliteta mora propasti samo od sebe.

U natalitetu se autentično ostvaruje **vrijeme kao »prenosilac značenja, forma kroz koju definišemo sadržaj odnosa između Ja i Drugog«** (Fabijan, 2001, 7). Ovdje je sadržano puno sociološko značenje nataliteta kao društvenog fenomena. Natalitet kao društveni fenomen se zasniva na »proizvodnji« Drugog – to je rađanje Drugog. Kreativna sociološka misao treba da istražuje dijalektičko konstituisanje Drugog, a ne Svog, ili ne samo Svog, sina, kćerke, unuka, brata, sestre i tako dalje. Suština nataliteta kao društvenog fenomena je u nastajanju Drugog. Operacionalni sociološki diskurs razlaže ovaj proces nastajanja Drugog na niz posebnih pitanja: kakav je odnos pojedinca prema Drugom; kako se porodica odnosi prema Drugom (roditelji prema djeci konkretno); kako se država odnosi prema Drugom; kakav je u tom odnošenju prema Drugom susret esencije društva i egzistencije Drugog. Znači, potrebno je spoznati konkretne vremenske, istorijske i političke uslove nataliteta kao dijalektičkog odnosa konstituisanja Drugog u smislu ispoljavanja njegovog subjektiviteta u svim fazama razvoja.

Dinamika nataliteta kao društvenog fenomena neprestano se ispoljava kao **intersubjektivno vrijeme** – spoj vremena raznih generacija u porodici, na terenu, u društvenoj svakodnevici, u društvenoj zbilji. To je ljudski otpor radikalnoj savremenosti koja svo vrijeme redukuje na prezentizam. Taj prezentizam, natalitet kao društveni fenomen i odnos prema Drugom, svodi na savremenost, i ako je Drugi u procesu nataliteta uvijek, i prije svega biće budućnosti. Intersubjektivno vrijeme ne mjeri vrijeme pojedinih generacija, već formira one postupke koji ispoljavaju odnose između generacija, a ti postupci imaju povratno bitan uticaj na natalitet. U tom odnosu se identifikuju i drugi elementi koji djeluju kao sredstvo promjene. Ako vrijeme starijih generacija djeluje odveć sporo, ono nužno dolazi u raskorak sa vremenom mlađih generacija koje hoće da djeluje brže. Ako u sukobu vremena generacija dođe do izražaja sila ona djeluje svojom logikom koja je na principu gole egzistencije, i ne dozvoljava djelovanje vramena na spoju esencije i egzistencije to jest na principu slobode.

Suština nataliteta se ispoljava kao sloboda i kao odgovornost za svoju porodicu, svoju državu, naciju. Bitno je da li natalitet kao intersubjektivno vrijeme uzima u obzir društveni poredak i država u svojim planovima i djelanju kad su u pitanju populaciona politika i demografski razvoj.

Odnos društvenog i demografskog razvoja moramo tumačiti na bazi relacionog strukturalizma koji otkriva zakone kompozicije umjesto da se neprestano poziva na totalitet. Društveni okvir koji daje društveni poredak u odnosu na natalitet ne možemo uzeti kao jednosmjernu relaciju u kojoj totalitet društvenog okvira isključivo determiniše natalitet.

Natalitet predstavlja autohton i autonoman proizvod kompozicije obrazujućih struktura na bazi stvarne dijalektike djelovanja više faktora biomedicinskih, antropoloških, socijalno-psiholoških, kulturnih, ekonomskih, političkih i etičkih u različitom stepenu i intezitetu zavisno od vladajućih društveno-istorijskih okolnosti.

U ovoj dijalektici možemo pratiti strukture i ponašanje subjekata, jer je »čak i u demografiji nemoguće, na primjer, odvojiti stopu nataliteta od različitih moralnih i pravnih pravila« (Pijaže, 1979, 231). Monteskijevsko pitanje bi bilo: Da li je duh naših zakona, planova i programa da ljude usmjerava na »dobro ponašanje u natalitetu«? Mi se moramo zapitati: Da li se proces transformacije našeg društva odvija tako da instinkt sticalja na jednoj strani, a na drugoj siromaštvo usmjeravaju i bogate i siromašne na »negativno ponašanje u natalitetu«? Da li građani imaju osjećaj da natalitetom čuvaju porodicu, etnokulturni identitet, društvo u cjelini i da li ih sama organizacija društva na to motivise? Da li se **natalitetski interes** formira

kao grupno usmjerenje, a u skladu sa principima konsocijativne demokratije što podrazumijeva obezbeđenje proporcionalne zastupljenosti na svim nivoima odlučivanja u društvu? Da li se natalitetski interes konstituiše na bazi uzajamnog dobitka – i pojedinca i društva?

Znači u igri su moć i uticaj, a ne samo reprodukcija stanovništva. Što je još važnije, egzaktnom identifikacijom natalitetskog interesa dobijamo sigurnu osnovu za utemeljenje valjane populacione politike. Prednosti svijeta kojim vladaju interesi su »**predvidljivost i postojanost**« (Hiršman, 1999, 70). Identifikovanjem natalitetskog interesa pojedinca i porodice sigurno dolazimo do odgovora na Rusoovo pitanje :«Hoću da razmotrim da li može da postoji kakva osnova za legitimnu i sigurnu vladavinu, kad se uzmu ljudi takvi kakvi su, a zakoni onakvi kakvi mogu da budu» (u Hiršman, 1999, 38). Time se uzimaju u obzir, ne samo interesi, nego i strasti, a društveni poredak (država) ima ulogu posrednika koji populacionom politikom preobražava, civilizuje, stvara civilni poredak Takav odnos društvenog poretka koji ne preuzima represivnu ulogu gušenja strasti proizvođiće emancipaciju svijesti i istovremeno emancipaciju senzibiliteta i ubjeđenje građana da se i strast mnogo bolje zadovoljava u organizovanom društvu sa slobodarskim institucijama.

Sve su ovo pitanja koja govore o recipročnom uticaju na relaciji natalitet – društveni poredak i u tom kontekstu ukazuju na pretpostavke formiranja individualne i drutvene reproduktivne svijesti. Pored toga, treba imati u vidu da »demografski rast nikada ne djeluje samo u jednom smjeru: on je naizmjenično moć ili smetnja, ravnoteža ili krhkost« Brodel, 2001, 315)

SLOŽENOST DEMOGRAFSKIH KRETANJA U CRNOJ GORI

Demografska situacija u crnogorskom društvu ubjedljivo pokazuje da mjere ekonomske, socijalne, zdravstvene, obrazovne, pravne ili neke druge politike, kojima se može pripisati demografski karakter, jer, posredno ili neposredno, ciljano ili spontano, utiču na demografska kretanja, nijesu proizvodile željeni rezultat. Parcijalne mjere nijesu uticale da se reprodukcija stanovništva usmjeri u poželjnom pravcu, bilo da se radi o Crnoj Gori u cjelini, ili pak, o pojedinim regionima, ruralnim i urbanim područjima. To znači, da društveni razvitak u Crnoj Gori (društveno-ekonomski, kulturni i politički) nije imao ukonponovanu **konzistentnu strategiju demografskog razvoja**, već je njegov uticaj na demografska kretanja bio više posredan i spontan. U takvoj situaciji nije se mogla djelotvorno ostvarivati veza **konstituitivne i instrumentalne uloge demografskog razvoja**.

Mora se priznati da u Crnoj Gori još uvijek nije stvorena dovoljno valjana, egzaktno i naučno fundirana osnova za cjelovito definisanu demografsku politiku, ni kao **koncepciju** demografskog razvoja, ni kao **sistema mjera** za usmjeravanje tog razvoja. Najčešće se ostaje na opisivanju stanja i ukazivanju na probleme što uopšte ne zahvata suštinu demografskog fenomena. Demografski razvoj se mora posmatrati kao unutrašnja komponenta društvenog razvoja, natalitet kao par excellans društveni fenomen koji ima fizičku i metafizičku obuhvatnost, i u tom kontekstu motivacija i ponašanje pojedinaca. Veoma je složen proces struktuiranja natalitetske potrebe i njenog zadovoljavanja. Treba da stupi na scenu sinhronizovano dejstvo mnogih faktora pa da motivacija za rađanjem djece pređe u ponašanje pojedinaca – muškarca ili žene, naročito. Pozitivna korelacija između motivacije i ponašanja pretpostavlja odgovarajući nivo identifikacije interesa pojedinca sa ciljevima i interesima porodice, državnih i društvenih institucija i organizacija. Odražavajući materijalne, socio-kulturne i normativno-aksiološke komponente društvenog poretka i njegovih institucija u svojoj svijesti i svojim ponašanjem, pojedinac ih ne kopira, već upoređuje sa svojim interesima, potrebama i funkcionalnim sposobnostima. Svaki pojedinac motiviše svoje ponašanje u vezi sa natalitetom propuštajući spoljne faktore kroz prizmu svoje svijesti. To je sasvim prirodan put u kojem se uspostavlja korelacija (pozitivna ili negativna) između motivacije i ponašanja pojedinca i od čega presudno zavisi karakter njegovog natalitetskog uključivanja u demografsko kretanje društva. Bez ozbiljnog izučavanja momenta **subjektiv**

ne determinacije natalitetskog ponašanja pojedinaca, populaciona politika ostaje na nivou volontarističkih i ideoloških procjena birokratije.

Samodeterminacija natalitetskog ponašanja pojedinaca podrazumijeva emancipaciju njihove svijesti i emancipaciju senzibiliteta u vezi sa reprodukcijom i demografskim kretanjima uopšte. Svjesni faktor ovdje ima poseban značaj, a »poželjni oblici svijesti sa ne rađaju sami po sebi« (Grebo, 1989, 294). U tom procesu se prelama spoj esencije i egzistencije, to jest tu možemo identifikovati koliko se egzistencija pojedinaca, porodica i drugih kolektiviteta javlja kao realizacija esencije čovjeka i esencije društva, društvenih normi- pravnih, religijskih, moralnih, običajnih, društvenih kratkoročnih i dugoročnih planova i programa, institucionalnih rješenja i alično. Susret esencije i egzistencije najbolje odlikava fundamentalni demografski odnos na relaciji pojedinac-porodica-društvo. Saznanje suštine ovog odnosa istovremeno će značiti i otkrivanje sistema vrijednosti koji usmjerava reproduktivno ponašanje u smjeru ostvarivanja interesa pojedinca, porodice i društva u cjelini, i koji neće dovesti u suprotnosti ove interese. Da li pojedinci imaju razloga da cijene porodični život u jednom društvu, ako u tom društvu dohodak porodice bez djece raste dva puta brže nego dohodak porodice sa djecom ?

Očigledno, mora se polaziti od društva kao **socijalno-antropološke kategorije**, a to znači da ono nije zajednica koja čovjeka udružuje u nešto što je izvan njegove prirode. Savremena sociološka teorija nastoji da društvo objasni u **smislu društvenih odnosa, institucija i organizacija i u smislu ostvarivanja generičke suštine čovjeka**. Jedino na taj način, to jest u spoju realiteta društvenih odnosa, institucija i organizacija i čovjekove generičke suštine može se iznaći »formula« u kojoj društvo kao totalitet ne unižava pojedinca, već predstavlja dovoljno prostran okvir za ispoljavanje totaliteta pojedinca koji će na taj način biti dinamička osnova samog društva. Razvoja društva nema bez razvoja pojedinca i zato je slobodu nemoguće razumijevati bez relacije pojedinac- društvo. Relacija pojedinac-društvo u smislu slobodnog razvoja i jednog i drugog u savremenom društvu se veoma komplikuje. Antropolozi upozoravaju: »Nije više pitanje kakva je čovjekova priroda, nego je dovedeno u pitanje da li nam je ona uopšte potrebna? Danas je čovjek na pragu, da više ne određuje sebe kao čovjeka« (Sekulić, 2002, 365). A čovjek mora sebe odrediti kao čovjeka u društvu. U tom smislu Poper upozorava da moramo imati u vidu »društvenu situaciju koja se teško može svesti na motive i opšte zakone »ljudske prirode«« (Poper, 1993, 120, II). Ubjedljiv argument u prilog ovom stavu jeste činjenica da društvene institucije stvaraju ljudi racionalno ih planirajući. Međutim, zbog neplaniranih posledica one se u svom funkcionisanju bitno razlikuju od plana. Naše ponašanje, naši postupci, naše djelanje nalaze objašnjenje u pojmovima situacije u kojoj se događaju, više nego u našoj ljudskoj prirodi i njenim psihološkim karakteristikama. »Analiza situacije, situaciona logika, igra vrlo važnu ulogu u društvenom životu isto kao i u društvenim naukama« (Poper, 1993, 120, II).

Pred nama je ambivalentan i napet kontekst koji ima kardinalno značenje za razumijevanje demografskog razvoja. Bez filozofskih i sociološko-antropoloških pretpostavki u tumačenju savremenog društva i položaja čovjeka u njemu nema ozbiljnog ni naučnog, a ni praktično-političkog pristupa demografskom fenomenu i zasnivanju populacione politike.

Demografsko kretanje i demografski razvoj se ne smije redukovati na prostu reprodukciju stanovništva i način te reprodukcije. On predstavlja značajnu komponentu ukupnog društvenog razvoja i ostvarivanja ciljeva tog razvoja u pogledu opredeljenja koji nivo reprodukcije stanovništva je poželjan na određenoj etapi društvenog razvitka, kojim tendencijama društvo treba da teži u pogledu regionalnog, ruralnog, urbanog, društveno- strukturalnog i drugih aspekata razvoja društva.

U dosadašnjoj praksi planovi društvenog razvitka su se oslanjali na posrednu i parcijalnu korelaciju ekonomskog, obrazovnog, zdravstvenog, kulturnog razvitka i demografskog faktora. Demografska problematika je ostajala na margini društvenog interesa, a parcijalna interesovanja u vidu nekih rezolucija i slično,

i kad ih je bilo, ostajala su uglavnom na verbalnom nivou, i brzo padale u zaborav. Tako se demografska problematika pa i natalitet kao cjeloviti i ekskluzivni društveni fenomeni praktično gube iz srednjeročnih i dugoročnih planova društvenog razvitka. **Rezultat: demografska kretanja nastavljaju put svojom logikom, nezavisno od njima tuđih planova, želja i ciljeva, isključivo stihijno.**

SOCIJALNA EKONOMIJA – LJUDSKA OSNOVA DEMOGRAFSKOG RAZVOJA

Socijalna ekonomija je istinska **ljudska osnova** demografskog razvoja i populacione politike jednog društva. Nesporno je da su uspješnija egalitarnija društva i superiorna po svim ključnim socijalnim parametrima od društava u kojima vlada izrazitija nejednakost, a ona se temelje na socijalnoj ekonomiji.

„Opsežna istraživanja tako pokazuju da „aglosaksonske“ ekonomije veoma „prednjače“ u odnosu na relativno egalitarne skandinavske zemlje i Japan po raširenosti zdravstvenih problema među nižim klasama u tim društvima, po stopi preuranjene smrtnosti među muškarcima iz radničke klase, po duljini radnog vremena, po stupnju dječjeg mortaliteta, po stupnju dječje nepismenosti, po stupnju nasilja među djecom, po stupnju mentalnih oboljenja i poremećaja, po stupnju ovisnosti o drogama, po stupnju nerpovjerenja prema ostalim ljudima, po broju zatvorenika, po visini kazni za jednake zločine, po broju ubojstava, itd.“ (Jakopović, 2011, 3).

„Također, zemlje u kojima vlada izraženija nejednakost (poput SAD-a i Ujedinjenog kraljevstva) imaju nižu stopu opće dječje dobrobiti prema UNICEF-ovom indeksu, manju jednakost šansi i nižu stopu socijalne mobilnosti, nižu stopu inovativnosti, tj. manje patenata po glavi stanovnika itd.“ (ibid 4).

Sva ozbiljna istraživanja pokazuju da se stopa nejednakosti nalazi u direktnoj korelaciji sa ovim društvenim fenomenima. Jednostrane, birokratizovane i politizovane računice ne pokazuju ogromnu društvenu i ekonomsku štetu koju proizvodi nejednakost u vidu zdravstvenih troškova, mentalnih poremećaja, represivnih struktura, policijskih snaga, a da ne govorimo o enormnom zapostavljanju sopstvenih ljudskih i drugih potencijala koji nemaju mogućnosti da iskažu svoje sposobnosti i mogućnosti. Ljudska patnja, nasilje prema drugima i prema sebi koja sve to prati je kolateralna „sitnica“ kojoj ne treba mnogo poklanjati pažnje.

„Osim što omogućava veću zaposlenost, stimulira ekonomsku potražnju i poboljšava radničku motivaciju, inovativnost i produktivnost, bogato komparativno iskustvo i znanstvena istraživanja potvrđuju da socijalna ekonomija omogućava i veća ulaganja u obrazovanje, vrijedne usluge i visokotehnološku proizvodnju, nasuprot ovom modelu periferijske, neokolonijalne ekonomije koju su balkanske elite (u suradnji sa stranim „partnerima“) odabrale“ (ibid. 4).

Socijalna ekonomija nije socijala, socijalno davanje ili socijalna pomoć siromašnima, nezaposlenima, bolesnima, beskućnicima i sl. **Socijalna ekonomija je cjelovit koncept ljudske ekonomije koja nije redukovana na tržište i profit, već je u funkciji kreativnosti svih potencijala jednog društva, usmjeravanje ekonomskih ulaganja u sposobnosti ljudi i njihove mogućnosti da iskažu svoje sposobnosti, zadovoljavaju potrebe i interese vlastitim angažovanjem.** Socijalna ekonomija pretpostavlja da ekonomski, privredni, tehnološki, prostorni, investicioni poduhvati i razvoj u svim oblastima društvenog života i rada sadrže socijalne potrebe ljudi i njihove zajednice.

Prema tome, socijalna ekonomija obavezno sadrži u sebe socijalno planiranje i socijalni razvoj koji prate socijalne potrebe ljudi i iskorišćavanje prirode na principu održivog-odgovornog razvoja imajući u vidu da je priroda ljudsko dobro, a ne samo dobro pojedinaca ili pojedinih generacija. Svi elementi socijalne ekonomije podstiču kvalitet, konkurentnost, preduzetnički duh i motiv postignuća, solidarnost u okviru demokratski konstituisanog institucionalno-pravnog sistema društva. U tom smislu socijalna ekonomija je istinska i trajna osnova progresivnog razvoja društva. **Ona pravi racionalnu i smisaonu vezu porodične i društve-**

ne ekonomije. U njoj se povezuje makroekonomska stabilnost društva i mikroekonomska stabilnost porodice na principu održivog razvoja društva, porodice, pojedinca i prirode.

NAUČNA OSNOVA KONZISTENTNE POPULACIONE POLITIKE

Populaciona politika nosi pečat ukupne politike i strategije razvoja društva. Rezultati nauke su samo jedan, ali neizostavan, dio politike društva. Teorijska i empirijska saznanja eksplicitno pokazuju, a to potvrđuju i rezultati našeg istraživanja, da su demografski razvoj i populaciona politika neizostavna i smislena komponenta društvenog razvoja i ukupne politike društva. Korelacija koja se uspostavlja na ovoj liniji govori o karakteru i suštini jednog društvenog poretka.

Demografska kretanja, u kontekstu određenog društvenog poretka, sabiraju dobre i loše strane društvenih promjena na svim nivoima sa najgrubljim presjekom u susretu globalnog i lokalnog. Treba velika umješnost, znanje i priprema kako bi se u jednom društvu iz ovog neizbježnog susreta iskoristile dobre strane, i što je moguće više umanjile negativne posljedice. Treba saznati, pratiti, predvidjeti karakter globalnih kretanja u svim oblastima života i rada, na jednoj strani, a na drugoj objektivno procijeniti karakter, sposobnosti i perspektivu konkretnog društva da kompetitivno odgovori globalnim determinizmima. Odgovor će bitno usmjeravati demografska kretanja, a ona istovremeno indikator valjanosti populacione politike društva.

Zbog toga su neophodna temeljna naučna istraživanja demografskih kretanja eksperimentalne preciznosti usmjerena na objašnjenje nezavisnosti uzročnog i posledičnog u njima, ali i na njihovoj povezanosti. Prateći teoriju eksperimentom, u vidu egzaktnog naučnog istraživanja, otkrivamo kako su u društvenoj stvarnosti djelovali pretpostavljeni uzroci, kakvo je bilo dejstvo „neuzročnih“ faktora i kakva predviđanja posljedica iz toga možemo izvesti. „Odgonetanje stvarnosti“, u ovoj cjelini dobija naučno objašnjenje.

Bez takvih istraživanja ostajemo nemušti posmatrači hazarda u kojem se demografska kretanja poigravaju sa kvantofrenički zasnovanom populacionom politikom koja ostaje samo još jedan birokratski izvještaj o navodnoj brizi. Ovaj pristup upućuje na još jednu **bitnu činjenicu** koju ne smijemo zaboraviti, a to je da svako društvo stvara samo sebe, a ne nikava viša sila, izvan i iznad njega. Prema tome, svako društvo svoj determinizam mora pronalaziti u svim oblicima i svim nivoima sopstvene društvene zbilje računajući na njegovu strukturnu dinamiku. To znači da se determinizam ponašanja u oblasti demografskih kretanja može naći u sferi ekonomske politike, stambene politike, kulturne politike i ukupnom karakteru društvenog poretka. Sve ovo ne znači da se jedno društvo tretira kao zatvoren sistem, već kao otvorena struktura koja svoju otvorenost zaniva na sopstvenoj kompetitivnosti. Visoka složenost demografskog fenomena i njegova dinamika, zahtijevaju neprestana temeljna interdisciplinarna naučna istraživanja, sa vodećom ulogom demografske nauke i njenom adekvatnom pozicijom na svim nivoima obrazovanja. Rezultati ovih istraživanja nezamenljiva su osnova razvoja demografske nauke na planu otkrivanja činoca kvalitativnog posredovanja razvoja društva i demografskog razvoja sa ciljem definisanja efektne i efikasne populacione politike koja prati prirodu čovjeka i prirodu njegove zajednice.

LITERATURA

1. Rašević, M. (2009), Šest zablude relevantnih za populacionu politiku, Novi Sad, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br127, str. 73-91
2. Vukićević, S. (2003), Crna Gora na prelazu milenijuma, Cetinje: Centralna narodna biblioteka.
3. Vukićević, S. (2003) Sloboda, siromaštvo, politika, IDN – Centar za ekonomska istraživanja, Beograd.
4. Vukićević, S. (2008) Fenomen kompetitivnosti i Crna Gora, Nikšić, Sociološka Luča, godina II, broj 1,
5. Milić, A., (1981), Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji, Institut za sociološka istraživanje Beograd.

6. Mitrović, M. (1989), *Naše selo između prošlosti i budućnosti*, Naučna knjiga Beograd.
7. Vukićević, S. (2010), *Kompetitivnost i tehnologija vlasti sa stanovišta položaja pojedinca i porodice u crnogorskom društvu* CANU Populacioni problemi, 73-6
8. Vujović, S. (2004), *Crnogorsko selo u tranziciji*, CANU knjiga 66, Selo u Crnoj Gori, Podgorica.
9. Vujošević, N. (1990), *Promjene u seoskoj porodici stare Cene Gore*, SANU, NIO Univerzitetska riječ, Beograd.
10. Petrović, M. (2004) Sociologija stanovanja, Beograd, Institut za Sociološka istraživanja, Filozofski fakultet
11. Fabijan, J. (2001), *Vrijeme i Drugi*, Nikšić Jasen
12. Hiršman, A. (1999), *Strasti i interesi*, Beograd, »Filip Višnjić«
13. Peru, F. (1986), *Za filozofiju novog razvoja*, Novi Sad, Matica srpska
14. Vukićević, S. (2011), *Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta*, Nikšić, Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakultet
15. Jakopović, M. (2011), *Plamen socijalne ekonomije*, Zagreb, Novi plamen, godina V, br.15
16. Sekulić, N. (2002), *Postmoderna i kraj antropologije*, Beograd, Sociologija 4
17. Karl, P. (1993), *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, Beograd, BIGZ
18. Vukotić, V. (2004), *Kultura i ekonomski razvoj*, Beograd, Institut društvenih nauka, Zbornik: kultura i razvoj
19. Petrović, R. (1993), *Etnički procesi u Crnoj Gori danas*, Nikšić, Luča, br. 1
20. Pijaže, Ž. (1979), *Epistemologija nauka o čovjeku*, Beograd, Nolit
21. Radovanović, V. (2007), *Politika i metodo regionalnog razvoja*, Institut društvenih nauka
22. Radovanović, V. (2007), *Umrežena ekonomija i marginalizacija nekih društvenih grupa i geografskih prostora u procesima globalizacije*, Beograd, Institut društvenih nauka, Zbornik: Ekonomija i sociologija
23. Amartja, S. (2002), *Razvoj kao sloboda*, Beograd, Filip Višnjić
24. Valerštajn, I. (2005), *Posle liberalizma*, Beograd, Službeni glasnik
25. Fernan, B. (2010), *Identitet Francuske*, Podgorica-Nikšić, CID, Filozofski fakultet
26. Indić, T. (1982), *Društveni poredak*, u Sociološki leksikon, Beograd, Savremena administracija
27. Grebo, Z. (1989), *Denografske promjene i politika na visokonatalitetnim područjima jugoslavije*, Beograd, SANU (Zbornik: Problemi obnavljanja stanovništva u Srbiji)
28. Pavlović, B. (1997), *Filozofski rečnik*, Beograd, Plato

DA LI JE MALTHUS BIO U PRAVU?

APSTRAKT

Razvoj ekonomske misli obilježila je dinamična polemika o uticaju porasta broja stanovnika na ekonomski rast i razvoj. Brojni autori, u kontekstu vremena u kojem su živjeli, analizirali su ova dva fenomena, postepeno u analizu uvodeći nove faktore uticaja. Ovi faktori uključili su ne samo broj stanovnika i ostvareni ekonomski rast i razvoj (mjeren primarno, bruto domaćim proizvodom *per capita*) već vremenom i: starosne promjene, stopu mortaliteta i fertiliteta, gustinu naseljenosti, produktivnost ljudskog kapitala, tehnološki progres, te vremenski aspekt u kojem se promjene dešavaju (kratki i dugi rok). Rad sadrži pregled različitih ekonomskih mišljenja autora od Thomasa Malthusa i njegovog oca, preko Ansley Coale-a i Edgara Hoover-a, Juliana Simona, Steinmanna, Ester Boserup, Allen Kelley-a i dr. i istraživanja koje su realizovale međunarodne organizacije poput Svjetske Banke i Ujedinjenih nacija. Na kraju, autori se vraćaju Malthusu, ukazujući da je njegov model, i nakon vijek i po, pokazao adekvatnu fleksibilnost i viziju. Snažan razvoj nauke i tehnologije u drugoj polovini XX vijeka, uglavnom je usmjeren na rast globalne potrošnje prozrokovane rastom broja stanovnika koje se uvećava za jednu milijardu svakih 14 godina. Autori zaključuju da bi ponovnim čitanjem Malthusovih eseja, pažljivim proučavanjem diskusije koja je obilježila njegovo vrijeme i izvlačenjem paralela sa današnjim vremenom, bolje razumijli i pripremili se za budućnost.

ABSTRACT

Development of economic thought has been marked with dynamic discussion regarding the impact of population number on economic growth and development. Many authors, in the context of the time when they have lived, analyzed those two phenomena. They gradually introduced various new impact factors in the analysis. Such factors involved not only the population number and generated economic growth and development (primarily measured by GDP *per capita*), but also: age structure, mortality and fertility rates, population density, productivity of human capital, technological progress, as well as time dimension in which changes happen (short versus long term). This paper, reviews various economic thoughts starting from Thomas Malthus and his father, as well as Ansley Coale and Edgar Hoover, Julian Simon, Steinmann, Ester Boserup, Allen Kelley and others, adding researches published by international organizations like the World Bank and the United Nations. Finally, authors get back to Malthus stating that his model, even after the entire century and a half, has been adequately flexible and visionary. Strong development of science and technology in the second half of the XX century is mainly focused into the growth of global consumption caused by population number increase, which grows on average one billion every 14 years. Authors conclude that repeated reading of Malthus essays, as well as careful studying of the discussion which marked his time and with drawing conclusions based on similarities with today's time, could help us better understand and better prepare for the future.

Key Words: *Future of humanity; population growth; economic development; technological progress;*

1 Univerzitet Donja Gorica – UDG, Institut za strateške studije i projekcije (ISSP), Podgorica

2 Univerzitet Donja Gorica – UDG, Centar za preduzetništvo i ekonomski razvoj (CEED), Podgorica

UVOD

Oko 220 miliona stanovnika živjelo je na Zemlji u vrijeme rođenja Hrista. Nakon 1.500 godina broj stanovnika se udvostučio, a 1750. godine dostigao je 700 miliona. Za svega osamdeset godina (1930-2011) broj stanovnika je narastao sa dvije, na sedam milijardi.³ Nastavi li se ovakav trend, Zemlju će 2050. godine naseljavati oko 10 milijardi stanovnika. Da li će život na Zemlji biti moguć? Hoćemo li nestati kao civilizacija? Da li je rat velikih razmjera neminovan u narednih dvadesetak godina?

Malthus se prvi pozabavio posljedicama teze da je "moć porasta stanovništva veća od moći Zemlje da pruži sve što je čovjeku potrebno". Geometrijski rast stanovništva i aritmetički rast proizvodnje hrane, dovedeće do nesklada, tj. gladi, nemaštine i uvećane stope mortaliteta, tvrdio je Malthus. Da li je bio u pravu? Da li ćemo pronaći odgovor na vrijeme? U periodu u kojem je broj stanovnika porastao sa četiri na šest i po milijardi, količina ribe u Atlanskom okeanu smanjena je sa 45.000 na 8.500 metrickih tona.⁴ Da li je jedini spas za našu civilizaciju osvajanje drugih planeta kako to predviđa Stephen Hawking? ("Postoji veliki rizik da život na Zemlji potpuno nestane zbog posljedica globalnog zagrijavanja, nuklearnog rata, genetski izgrađenih virusa... Ako se ne otisne u svemir, mislim da ljudska rasa nema budućnost.")⁵ Koliko vremena imamo da pronađemo odgovore?

Cilj rada je da prikaže evoluciju ideja, razmišljanja i istraživanja koja ne sagledavaju samo kvantitativan odnos između broja stanovnika i ekonomskog razvoja, već zadiru u pitanje opstanka ljudske rase na planeti koju trenutno naseljavamo.

POČETNA ISTRAŽIVANJA

Jednu od prvih debata na temu odnosa broja stanovnika i ekonomskog progresa, pokrenuo je Thomas Malthus. Iako u početku, nije imao namjeru da napiše esej, nakon niza razgovora o pitanjima budućnosti čovječanstva, koje je vodio sa svojim ocem, počeo je da oblikuje i sistematizuje svoje misli, ideje i argumente, na drugačiji način. Pismo koje je namjeravao da uputi svom dobrom prijatelju, preraslo je u jedan od prvih sistematizovanih radova koji sagledava problem odnosa resursa i broja stanovnika i jedan od najprovokativnijih eseja napisanih do danas.⁶

Za razliku od svog oca Daniela Malthusa⁷, koji je vjerovao da će primjena nauke u industriji i poljoprivredi dovesti čovječanstvo do *zlatne ere*, njegov sin je vjerovao da će progres, prouzrokovan napretkom nauke, biti nadvladan rastom broja stanovnika. Thomas Malthus je smatrao da će uslovi u kojima će živjeti najsiromašniji ostati nepromijenjeni nezavisno od tehnološkog progresa, i da u dugom roku broj stanovnika zavisi od dva faktora: raspoložive hrane i stope mortaliteta.

Jedan vijek kasnije, empirijski dokazi pokazali su da su upravo regioni koje je Thomas Malthus analizirao tokom pisanja eseja, zahvaljujući tehnološkom napretku, ostvarili višak, a ne manjak hrane, uz istovremeno značajan porast broja stanovnika. Logičan zaključak bio bi da je njegovim idejama nedostojala analitička i empirijska osnova. Da li je tako?

Statističku osnovu za proučavanje činili su podaci koji su se odnosili na SAD, u kojima se broj stanovnika, u periodu od 150 godina, duplirao svakih 25 godina. Malthus je isticao da je nemoguć napredak u poljoprivredi koji će podržati ovakav trend rasta. Pretpostavio je da je moguće da se tokom prvih 25 godina

3 Dvije milijarde stanovnika zabilježeno je 1930., tri milijarde 1958., četiri milijarde 1974., pet milijardi 1988., šest milijardi 1999. i sedam milijardi 2011. godine.

4 Izvor: *International Commission for the Conversation of Atlantic Tunas*.

5 Stephen Hawking: *Space Exploration Crucial To Human Survival*, The Huffington Post, 18.11.2011.

6 Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population* (1798).

7 Daniel Malthus bio savremenik i prijatelj filozofa Henry Rousseau, David Huma i William Godwina.

proizvodnja poljoprivrednih proizvoda u Engleskoj udvostruči, ali da je teško zamisliti da može da se udvostruči i u narednih 25 godina.

Pored SAD, Malthus je proučavao i slučaj Norveške. U to vrijeme⁸, Norveška je imala najnižu stopu smrtnosti - 1 od 48 osoba umirala je svake godine. Poređenja radi, u Londonu ovaj odnos bio je 1 od 20. Pored niske stope smrtnosti, niska je bila i stopa stupanja u brak - 1 brak na 130 stanovnika. Razlog malom broju brakova bio je taj što je postojala obaveza služenja vojnog roka u trajanju od deset godina, tokom kojeg nije bilo dozvoljeno stupanje u brak. Veliki broj ljudi stupao je u brak tek poslije navršene 40. godine. Dodatno, sveštenici nisu sklapali brakove između parova koji nisu imali ekonomsku mogućnost da izdržavaju porodicu. Veleposjednici koji su kontrolisali obradivo zemljište i zapošljavali radnu snagu, po pravilu, imali su nekoliko manjih kuća na imanju u kojima su živjeli zaposleni bračni parovi. Sve dok se neka od takvih kuća ne oslobodi, ostalim slugama nije bilo dozvoljeno da stupaju u brak. Kako je stopa smrtnosti bila niska, to je bila i mala mogućnost da će zaposlene slugе stupiti u brak. Praktično, niska stopa smrtnosti u Norveškoj uslovljavala je nisku stopu stupanja u brak, i slijedstveno tome, nisku stopu nataliteta. Tako je balansirao ukupan broj stanovnika.

Malthus je 1803. godine objavio dopunjeno izdanje eseja u kojem je definisao *preventivne* i *pozitivne* mjere pomoću kojih je moguće uticati na rast stanovništva. Preventivne mjere su uglavnom obuhvatale kontrolu rađanja, dok su se pozitivne odnosile na povećanje smrtnosti (težak rad, ekstremno siromaštvo, oboljenja, epidemije, ratovi, ...). Dakle, Malthus je, među prvim, uočio kauzalnost između, ne samo broja stanovnika i siromaštva, već i između broja stanovnika i ratova. Argumenti kojima je podržao pozitivne mjere proistekli su iz iskustava koje je prikupio iz različitih krajeva svijeta. Na primjer: slučaj Američkih indijanaca, ili slučaj Novozelanzana koji su opravdavali kanibalizam i ratove pomoću kojih su sprječavali rast broja stanovnika. Primjeri Bliskog Istoka i Azije, takođe su podržavali njegovu osnovnu tezu, jer su na ovim područjima ratovi bili pokretani kada bi broj stanovnika prevazišao ponudu hrane. Malthus je opisao i slučaj germanskih plemena kod kojih je rast broja stanovnika uticao na povećanje broja ratova i osvajanja, i doveo do uništenja Rimskog carstva.

Opsjednutost rastom stanovništva i njegovim uticajem na ekonomski razvoj, dopinijela je formiranju drugačijeg mišljenja oko pitanja uvoza hrane, u odnosu na poznate ekonomiste tog vremena. Naime, manjak hrane u Engleskoj uticao je na drastični rast cijena žitarica. Međutim, uvoz jeftinijih žitarica spriječen je donošenjem *Zakona o kukuruzu*. Zakon su predložili veleposjednici koji su praktično kontrolisali Parlament. Protiv usvajanja zakona bili su vlasnici fabrika koji su htjeli da obezbijede jeftiniju hranu za svoje zaposlene. Malthus je stao na stranu vlasnika zemlje, dokazujući da će Engleska postati zavisna od uvoza, što bi vremenom dovelo do nesigurnosti. David Ricardo, na primjer, stao je na stranu industrijalaca. Kada su industrijalci preuzeli kontrolu nad Parlamentom, suspendovali su *Zakon o kukuruzu*, i omogućili uvoz žitarica što je značajno smanjilo troškove hrane za zaposlene u fabrikama. Pokazalo se da je Malthus bio u pravu - brzorastuće stanovništvo Engleske postalo zavisno od uvoza žitarica.

Malthus je odnos stanovništva i razvoja posmatrao i kroz prizmu ideja utopijskog socijalizma, koje su bile u zamahu u vremenu u kojem je stvarao. Smatrao je da jednakost, onako kako su je zastupali Condorcet i Godwin⁹, nije moguća, iz prostog razloga što bi dovela do potrošnje postojećih rezervi hrane. I sam Condorcet je primijetio da bi poboljšanje životnog standarda siromašnih zapravo vodilo do rapidnog povećanja broja stanovnika. Malthus je vjerovao da različite klase društva imaju različitu ulogu u održavanju čovječanstva i da, i iz tog razloga, uspostavljanje jednakosti između klasa nije moguće. Smatrao je da je sreća više locirana u srednjem staležu društva, a ne u njegovim ekstremima, te da zbog toga broj bogatijih i si-

8 Malthus je boravio u Norveškoj tokom 1799. godine.

9 Filozofi, prijatelji i savremenici oca Thomasa Malthusa.

romašnijih treba da bude manji u odnosu na broj onih koji pripadaju srednjem staležu. Zalagao se i za univerzalno obrazovanje svih klasa. Zbog argumentacije i dobre analitike, Malthus je označen kao najveći protivnik utopijskih ideja.

Njegove ideje mirovale su vijek i po. Sredinom XX vijeka stopa mortaliteta osjetno se smanjuje u velikom broju zemalja.¹⁰ Uz porast stope nataliteta, broj stanovnika počeo je da raste. Pitanje da li će rast broja stanovnika uticati na ekonomsko bogatstvo i budući razvoj, ponovo je dobilo na značaju. Malthusov model smatrao se pouzdanim u periodu prije industrijske revolucije. I mada su pojedini autori podržavali njegov model, isticali su da se ekonomija XX vijeka veoma mnogo razlikuje od ekonomije u doba Malthusa.

ISTRAŽIVANJA IZMEĐU PEDESETIH I SEDAMDESETIH GODINA XX VIJEKA

Ujedinjene nacije objavile su 1953. godine studiju¹¹ koja je ukazala na povezanost ekonomskog razvoja i broja stanovnika. Analiziran je 21 ekonomsko-demografski faktor. Studija je pokazala da je uticaj porasta stanovništva na neke ekonomske faktore pozitivan (ekonomija obima i organizacija), na neke negativan (niži prinosi), dok na neke nije imao nikakav uticaj (tehnologija i socijalni progres).

Pet godina kasnije, Ansley Coale i Edgar Hoover objavili su rezultate istraživanja koji su se odnosili na nerazvijene zemlje.¹² Na osnovu matematičkog modela, autori su zaključili da bi ekonomski razvoj Indije bio značajno brži ako bi postojale niže stope rasta stanovništva. Analiza se zasnivala na dvijema pretpostavkama: (1) ukupna štednja vremenom će nestati zbog rasta broja porodica i (2) ukupne investicije, pritisnute osjetljivim socijalnim troškovima, umjesto u relativno-produktivne, biće usmjerene u neproduktivne sektore (prije svega zdravstvo i obrazovanje). Za razliku od Malthusa, koji je u svom istraživanju bio fokusiran na obradivu zemlju, Coale i Hoover su uzeli u obzir ukupan fizički kapital.

Vremenom, ekonomska teorija i podaci dobijeni sve obuhvatnijim statističkim istraživanjima, ukazali su na značaj produktivnosti ljudskog kapitala i tehnoloških promjena. Međutim, oba navedena faktora nisu obuhvaćena studijom Coale i Hoovera. Dodatno, podaci nijesu mogli potvrditi pretpostavku o smanjenju ili nestanku štednje u nerazvijenim zemljama i pored visokih stopa rasta stanovništva, niti su pronađeni empirijski dokazi da je došlo do rasta investicija u obrazovanje, čak i u periodima značajnog porasta broja đaka i studenata. I pored toga, studija Coale i Hoovera ne samo da ima pionirski značaj, već je, u donekle modificovanom obliku, na površinu izbacila istu dilemu koju je imao i Maltus – da li će čovječanstvo razmnožavanjem ugroziti samo sebe?

Nacionalna akademija nauka SAD objavila je 1971. godine sistematizovanu zbirku tekstova pod nazivom *Rapidni rast stanovništva: konsekvence i implikacije na politike*.¹³ Među autorima postoji značajno neslaganje oko efekata rasta stanovništva u kratkom i dugom roku. Direktni, kratkoročni efekti demografskih promjena gotovo uvijek su smanjeni, a katkada i potpuno neutralizovani, efektima koji nastaju u dugom roku.

Ujedinjene nacije ažurirale su 1973. godine procjene iz studije objavljene dvadeset godina ranije. U slučaju da se nastavi rast broja stanovnika, na budućnost čovječanstva gledalo se sa manje optimizma. Dva pitanja su dominirala: (1) kako prehraniti rastući broj stanovnika (što je označilo vraćanje tradicionalnim di-

10 U najvećem dijelu istorije, očekivano trajanje života bilo je kratko (od 25 godina u vrijeme naših prvih predaka, do 37 godina koliko je iznosio prosječan životni vijek, na primjer, u Engleskoj oko 1700. godine). Tokom XVIII vijeka prosječan životni vijek produžuje se na 41 godinu (1820.), u XIX vijeku dostiže 50 godina, da bi danas dostigao 78 godina. Pad stope mortaliteta posebno je bio izražen među mladom populacijom. Objašnjenje se može naći u pronalaženju lijekova za mnoge infekcije koje su ranije bile smrtonosne.

11 United Nations, *The Determinants and Consequences of Population Trends* (1953).

12 Ansley J. Coale and Edgar Hoover, *Population Growth and Economic Development in Low-Income Countries* (1958).

13 National Academy of Science, *Rapid Population Growth: Consequences and Policy Implications*, (1971).

lemama Malthusa) i (2) do koje mjere neto akumulacija kapitala može izdržati demografski pritisak (što je intenziviralo zeblje Coale i Hoovera)?

Studija je ukazala i na razlike u vremenskim dimenzijama, ističući da u dugom roku treba sagledati i efekat promjene cijena, inovacije i institucionalne promjene. Međutim, analiza zasnovana na prostoj korelaciji nije mogla dokazati negativan uticaj rasta broja stanovnika na GDP *per capita*.

ISTRAŽIVANJA TOKOM OSAMDESETIH GODINA XX VIJEKA

Tokom osamdesetih, nastavljena je debata oko odnosa broja stanovnika i ekonomskog progresa. Julian Simon objavio je 1981. godine rad pod nazivom *Poslednji resurs*¹⁴. Vraćen je optimizam u vjerovanje da ne postoji negativan odnos između ekonomskih i demografskih varijabli. Simon se fokusirao ne samo na broj stanovnika i starosnu strukturu, već i na trenutnu veličinu stanovništva i gustinu naseljenosti. Posebno je istaknuta uloga tehnologije, kao najvažnijeg faktora ekonomskog razvoja. Moguće je da je popularnosti njegovog rada doprinio veliki broj grafikona, pomoću kojih Simon ilustruje tezu da će cijene prirodnih resursa opadati u dugom roku, bez obzira na rast tražnje prouzrokovane porastom broja stanovnika. Smatrao je da je to moguće, prije svega, zahvaljujući tehnološkim dostignućima.

Simon je u saradnji sa Steinmann-om napravio model ekonomskog rasta čija je osnovna ideja bila da veći broj stanovnika i veći nivo tehnološkog rasta doprinose većem dohotku *per capita*. Razvoj tehnološkog progresa zapravo je nezavistan od broja stanovnika. Čak i u uslovima da se broj stanovnika ne mijenja, ostvarivao bi se tehnološki progres. Funkcija tehnološkog progresa dodata je Cobb-Douglas-ovoj funkciji proizvodnje kako bi se stvorio model u kojem se kao endogena varijabla koristi tehnološki progres zasnovan na rastu broja stanovnika. Broj stanovnika izjednačen je sa radnom snagom, što zapravo znači da se nije ulazilo u problem starosne strukture stanovništva. Dodatno, zanemaren je uticaj na štednju. Uzet je primjer Japana i SAD. Rezultat modela je umjeren ekonomski rast dohotka *per capita* u tački ravnoteže. Simon je zaključio da maksimalna dugoročna stopa ekonomskog rasta zahtijeva rast stanovništva i štednje po godišnjoj stopi od 1-2% i od 2-4% respektivno.

Uloga tehnološkog napretka posebno je istaknuta u oblasti poljoprivrede. Simon je unaprijedio model koji je 1965. godine osmislila Ester Boserup.¹⁵ Naime, Boserup je u svom radu, objavljenom pod nazivom *Uslovi za razvoj poljoprivrede*, istakla da je rast produktivnosti u poljoprivredi prouzrokovan tehnološkim progresom, ekonomski održiv samo u gusto naseljenim područjima, pa će u njima pritisak rasta broja stanovnika na rezultate poljoprivredne proizvodnje imati pozitivan efekat. Ovu tezu, Simon je proširio analizom koja pokazuje da rast broja stanovnika ima pozitivan uticaj na veći broj društvenih projekata, poput izgradnje novih puteva, sistema za navodnjavanje ili komunikacija.

Izvještaj o svjetskom razvoju¹⁶ iz 1984. godine koji je objavila Svjetska banka, izražava zabrinutost oko budućeg ekonomskog razvoja zemalja u kojima je stopa rasta stanovništva iznad 2%¹⁷. Istovremeno, zaključci studije su da snažan rast stanovništva može usporiti ekonomski razvoj samo pod određenim okolnostima i imati limitirani efekat.¹⁸

Nacionalni savjet za istraživanje¹⁹ formirao je 1986. godine radnu grupu, koju su uglavnom sačinjavali ekonomisti, i koja se bavila pitanjima rasta broja stanovnika i ekonomskog razvoja. Radna grupa je doš-

14 Julian L. Simon's, *The Ultimate Resource* (1981).

15 Ester Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth* (1965).

16 The World Bank, *World Development Report*, 1984.

17 Ibid, strana 79.

18 Ibid, strana 529.

19 National Research Council, *The Working Group on Population Growth and Economic Development*, (1986).

la do kvalitativnog zaključka da bi sporiji rast stanovnika u većini zemalja u razvoju uticao na brži ekonomski razvoj.²⁰ Izvještaj naglašava individualan i institucionalan odgovor na promjene broja stanovnika. Potvrđeno je da u zemljama u razvoju i pored porasta broja stanovnika: (1) nije došlo do značajnijih promjena u ukupnoj štednji i (2) niti su investicije značajno usmjerene u neproduktivne sektore (obrazovanje i zdravstvo) prije svega zahvaljujući činjenici da su jedinični troškovi po učeniku/studentu smanjeni, dok je na drugoj strani povećana efikasnost. Dodatno, nije potvrđena direktna veza između rasta broja stanovnika i smanjenja ukupnih resursa.

Izvještaj je istakao značaj obnovljivih izvora i da problem nije u rastu broja stanovnika *per se*, već u institucionalnoj grešci. Smanjenje rasta stanovnika za 50% ne bi riješilo problem, već bi ga samo odložilo. Rješenja nisu u smanjenju demografskih pritisaka, već u politikama koje će biti fokusirane na razloge zbog kojih dolazi do grešaka, odnosno, na efektivnijim vlasničkim pravima, tržišnom pristupu i državnim politikama koje će korigovati eksternalije.

Mada postoje zemlje u kojima nema nikakvog uticaja rasta broja stanovnika na ekonomski razvoj, pa čak i one zemlje u kojima je ekonomski razvoj u pozitivnoj korelaciji sa rastom broja stanovnika, Allen Kelley²¹ u istaživanju objavljenom 1988. godine, smatra da bi ekonomski razvoj bio brži u zemljama u kojima je rast stanovništva bio sporiji. Kelley je, takođe, došao do zaključka da će rast broja stanovnika negativnije uticati na ekonomski razvoj u zemljama u kojima su: (1) obradive površine i snabdijevanje vodom ograničeni, (2) svojinska prava nedovoljno zaštićena, (3) i vladine politike neefikasne.

Manje-više konsenzus brojnih istraživanja bio je da demografske promjene nemaju snažan uticaj na ekonomski razvoj. Uočeno je: (1) da su promjene veće u kratkom, nego u dugom roku; (2) da je potrebno posebno proučavati uticaj pojedinačnih demografskih komponenti (veličine stanovništva, gustine naseljenosti, starosne strukture, stopa nataliteta i mortaliteta, itd); (3) te, da kvalitativna istraživanja moraju biti nadomještena kvantitativnim.

NOVA PARADIGMA

Za razliku od statističkih podataka koji su tokom 60-tih i 70-tih potvrdili negativnu korelaciju između rasta stanovništva i ekonomskog razvoja, podaci iz 70-ih i 80-ih potvrdili su pozitivnu korelaciju.²² Kvalitativna istraživanja i ocjene, prerasla su u kvantitativna. Jedno od prvih istraživanja obavio je Robert Barro²³, koji je obuhvatio ekonomske, političke, socijalne, institucionalne i geografske determinante, i njihov uticaj na dugoročni dohodak *per capita*. Barro je pokazao uticaj stope fertiliteta na dugoročni ekonomski razvoj.

Bloom i Williamson²⁴ istakli su u studiji objavljenoj 1998. godine, da postoji značajan uticaj starosnih promjena, stopa mortaliteta i fertiliteta na ekonomski razvoj. Empirijski rezultati koji su obuhvatili Istočnu Aziju, ukazuju na niže stopa fertiliteta u kratkom roku.

Na kraju, Kelley i Schiumdt²⁵ uporedili su prethodne modele i došli do empirijskih dokaza koji ukazuju na to da su u periodu 1960-1995 u velikom broju zemalja, demografske promjene uticale do 20% na dohodak *per capita*. To znači da broj stanovnika ima uticaj na ekonomski razvoj, te da se ovaj uticaj mijenjao tokom perioda od 35 godina. Uticaj pojedinih ekonomskih varijabli je pozitivan u dugom roku, ali je razli-

²⁰ Ibid, strana 90.

²¹ Allen Kelley, *Economic Consequences of Population Change in the Third World*, Journal of Economic Literature 1988.

²² Detaljnije vidjeti istraživanje Kelley i Schmidt, 1994.

²³ 1997.

²⁴ Bloom D.E., Williamson J.G., *Demographic Transitions and Economic Miracles in Emerging Asia*, World Bank Economic Review, 1998.

²⁵ Kelley A.C., Schmidt R.M., *Economic and Demographic Change: A Synthesis of Models, Findings and Perspectives*, Oxford University Press, Oxford, 2000.

čit od zemlje do zemlje. U kratkom i srednjem roku, tokom perioda demografske i ekonomske tranzicije, uticaj stanovništva na institucije (državnu politiku, efikasnost tržišta, svojinska prava...) nije bio značajan.

PONOVO MALTHUS

I pored značajnog progressa koji je nesumnjivo ostvaren tokom poslednjih vijek i po, pitanja siromaštva, nestašice, bolesti i rata i dalje su aktuelna. Napredak tehnologije doveo je do razvoja sredstava masovnog uništenja. Nagli porast broja stanovnika dao je novu dimenziju problemima siromaštva i gladi. U mnogim zemljama u razvoju problemi siromaštva i bolesti ostali su osnovni problemi. U industrijalizovanim zemljama, samo mali procenat stanovništva bavi se poljoprivredom, dok je većina foksuirana na druge sektore ekonomije. Skandinavija je oblast u koju su siromaštvo i ratovi makar lokalno eliminisani, i gdje smrt od zaraznih bolesti predstavlja rijetkost. Sve to ne bi bilo moguće bez niskih stopa nataliteta.

Da li to znači da je Malthus bio u pravu za određene regione i u krivu za druge? Možemo zaključiti da je njegov model dovoljno fleksibilan. U zemljama koje imaju niske stope nataliteta i mortaliteta, uz stabilan broj stanovnika, na djelu su tzv. preventivne mjere, dok u zemljama u kojima postoje visoke stope nataliteta potrebno je da sagledamo tzv. pozitivne mjere. Takođe, Malthus bi dosadašnji rast globalnog stanovništva objasnio rastućom produktivnošću u razvijenim zemljama u oblasti proizvodnje hrane.

I zaista, tokom XX vijeka ostvaren je snažan rast produktivnosti u poljoprivredi prije svega zahvaljujući tzv. *zelenoj revoluciji*. Između 1950. i 1984. proizvodnja žitarica uvećana je za oko 250%. Time je potpomognut rast broja stanovnika. David Pimentel²⁶ i Mario Giampietro²⁷ istakli su u svojoj studiji objavljenoj pod nazivom: *Hrana, zemlja, stanovništvo i ekonomija SAD*²⁸ da je maksimalni broj stanovnika SAD da bi ekonomija bila održiva – 200 miliona. Studija ukazuje na to da SAD moraju smanjiti broj stanovnika za najmanje jednu trećinu, dok se broj stanovnika u svijetu mora smanjiti za dvije trećine, da bi se obezbijedio održiv razvoj. Istovremeno, autori studije vjeruju da kriza u poljoprivrednoj proizvodnji može da se očekuje posle 2020. S druge strane, geolog Dale Allen Pfeiffer smatra da ćemo se uskoro suočiti sa eksponencijalnim rastom cijena hrane kakvu svijet do sada nije vidio. Uporište za svoja razmišljanja nalazi u činjenici da se primičemo tački u kojoj je moguć gotovo cjelokupan gubitak godišnje žetve zbog genetski modifikovanih štetočina.

Ako bi današnja ekonomija funkcionisala na istim principima na kojima je funkcionisala i ekonomija prije, jedno pitanje zahtijeva odgovor. Da li savremeni modeli rasta ispravno prikazuju ne samo trendove u kretanju stanovnika i ekonomske trendove, već i objašnjavaju mehanizme na osnovu kojih se ostvaruje rast? Postoji velika vjerovatnoća da to ne čine. Simon je smatrao da demografske anomalije nemaju efekat na kratkoročne ekonomske trendove, ali imaju u dugom roku. Uticaj porasta broja stanovnika i posebno starenja stanovništva ima različit efekat na ukupnu štednju u zemljama u razvoju i razvijenim zemljama.

Postoje brojni indikatori da se broj stanovnika i ukupna svjetska ekonomija primiču svojim limitima. Na primjer, nedavno objavljena studija Vitousek, Ehrlich i Matsen-a pokazuje da se 40% neto primarne proizvodnje fotosinteze²⁹ direktno ili indirektno koristi za ljudske potrebe. Studija ukazuje i na gubitak biodiverziteta. Naime, procjenjuje se da na Zemlji živi između 5 i 30 miliona vrsta organizama, od kojih je svega 1,4 milion vrsta proučeno. Između 50% i 90% svih organizama živi u tropskim šumama čija se površi-

26 Profesor ekologije i poljoprivrede na Cornell University.

27 Stariji istraživač u National Research Institute on Food and Nutrition (INRAN).

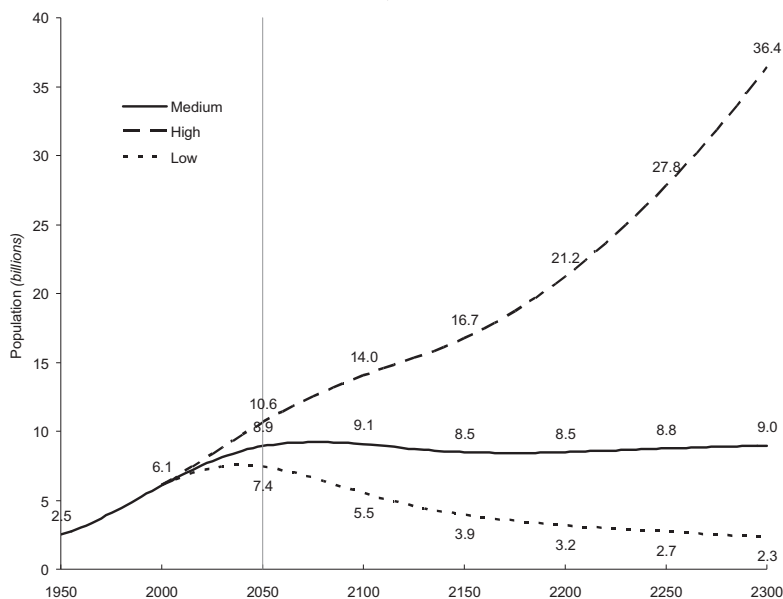
28 *Food, Land, Population and the U.S. Economy*.

29 Neto primarna proizvodnja fotosinteze definiše se kao sunčeva energija pretvorena u hemijsku energiju od strane biljaka, umanjena za energiju koju biljke koriste za sopstveni metabolizam.

na svake godine značajno smanjuje.³⁰ Mi još uvijek ne znamo kakve posljedice na život ljudi ima neminovno izumiranje neproučenih organizama.

Da li je moguće sa sadašnjim znanjem i tehnologijom proizvesti dovoljno hrane? Pod pretpostavkom da se obradi 1,5 milijardi hektara (što je približno jednako sadašnjoj površini obrađivanog zemljišta), i ostvare prinosi od pet tona po hektaru (trenutno se kreću oko dvije tone), ukupno bi se proizvelo oko osam milijardi tona žitarica. Koliko se ljudi može prehraniti sa navedenom proizvodnjom? U zavisnosti od količine kalorija, između 11 milijardi (ako se dnevno unosi 6.000 kalorija) i 7,5 milijardi (ako se dnevno unosi 9.000 kalorija). Gotovo je izvjesno da nam u budućnosti predstoji značajno prilagođavanje novom sistemu ishrane.

GRAFIKON 1. KRETANJE BROJA STANOVNIKA OD 1950. I PROJEKCIJA DO 2300. GODINE U ODNOSU NA TRI RAZLIČITA SCENARIJA RASTA.³¹

Dodatni problem predstavlja upotreba đubriva i navodnjavanje. Prema istraživanjima sprovedenim na MIT-u, rast proizvodnje hrane u svijetu od 34% ostvaren u periodu 1951-1966 zahtijevao je rast potrošnje đubriva od 146% i rast potrošnje pesticida od 300%. U periodu 1964-1987 potrošnja đubriva u Aziji uvećana je 10 puta.³² Da bi se obezbijedio rast produktivnosti, biće potrebno povećanje potrošnje đubriva. Imajući u vidu dugoročne nusefekte upotrebe đubriva, posebno neorganskog, rast produktivnosti u poljoprivredi je limitiran.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad skreće pažnju na to da zbog rasta broja stanovnika postoji opasnost od samouništenja ljudske rase. Stabilizovati i postepeno smanjiti broj stanovnika na Zemlji nije jednostavno, niti moguće bez krupnih posledica. Na primjer, kako paralelno rješavati smanjenje broja stanovnika i starenje populacije? Ili, kakav efekat na socijalne, zdravstvene i penzione sistema širom svijeta imaju moguća rješenja?

³⁰ Oko 55% tropskih šuma na Zemlji već je uništeno. Svake godine uništi se dodatna površina ekvivalentna veličini četiri Švajcarske.

³¹ The United Nations, *World Population to 2300*.

³² Porast sa 4 na 40 miliona metričkih tona.

U periodu 1967-97 globalni podaci pokazuju različite rezultate. Dohadak *per capita* je porastao. Time je, na prvi pogled, dovedena u pitanje Malthusova teorija. Međutim, podaci nisu potvrdili ni Simonovu teoriju. U kratkom roku, plate su minimalno pogođene naglim porastom stanovništva (Friedberg and Hunt, 1995). Takođe, podaci ukazuju da je u ukupnom rastu stanovništva, najveći uticaj imala populacija starosti 20-50, što sugeriše da je rast ponude radne snage u većoj mjeri prouzrokovan migracionim kretanjima, nego prirodnim priraštajem. To dalje sugeriše da postoji kompleksna, a ne jednostavna veza, između rasta stanovništva i stope štednje.

Niske stope nataliteta i mortaliteta, stabilan broj stanovnika, visok nivo obrazovanja, kontrola zaraznih bolesti, ravnopravnost žena, demokratske vlade, eliminisanje siromaštva i ratova, predstavljaju faktore koji su uticali na ograničen rast broja stanovnika u razvijenim zemljama. Nasuprot tome, mnoge zemlje trećeg svijeta su prenatrpane stanovništvom, zagađenom vodom i vazduhom, imaju preveliku gustinu nasljenosti, visok nivo nezapošlenosti, visoke stope siromaštva i kriminala, brojne etničke konflikte.

Da je danas živ, šta bi nam Malthus rekao? Sigurno bi bio iznenađen rastom broja stanovnika, naročito tokom XX vijeka. Ipak, veliko je pitanje da li bi modifikovao svoje teze. Mnogo je veća vjerovatnoća da bi ukazao na to da smo dosegli tačku u ljudskoj istoriji u kojoj se određuje budućnost života na Zemlji; da u slučaju da se ukupna populacija ne stabilizuje i smanji, posljedice po životnu sredinu mogu biti katastrofalne, a nestašice hrane neizbježne. Moguće je da bi se zalagao za strogo planiranje porodice, kao alternativne mjere prirodnoj selekciji, siromaštvu, bolestima i ratova. Malthus u svojim radovima naglašava da je pritisak rasta stanovništva³³ jedan od osnovnih razloga za ratove. A kako su ratovi jedan od načina da se smanji populacioni pritisak i dovede u odnos ponuda i tražnja hrane, onda je način da se ovaj balans postigne, a ratovi izbjegnju, stabilizacija broja stanovnika.

Snažan razvoj nauke i tehnologije u drugoj polovini XX vijeka uglavnom je usmjeren na rast globalne potrošnje prouzrokovane rastom broja stanovnika koje se uvećava za jednu milijardu svakih 14 godina. Jedno je izvjesno – broj stanovnika na Zemlji ne može se neograničeno povećavati, niti povećavati dinamikom koja je obilježila posljednjih stotinu godina u kojima su vodjena dva svjetska rata. Narednu fazu borbe između ukupnog progressa i kvaliteta života obilježiće raspoloživost resursa. Ponovnim čitanjem Malthusovih eseja, pažljivim proučavanjem diskusije koja je obilježila Malthusovo vrijeme i izvlačenjem paralela sa današnjim vremenom, možemo bolje razumijeti i pripremiti se za budućnost.

LITERATURA

1. Birdsall N, 1988, *Economic Approaches to Population Growth and Development*, Handbook of Development Economics. Elsevier Science Publications, Amsterdam.
2. Birdsall N, Kelley AC, Sinding S, 2000, *Demography Matters: Population Change, Economic Growth and Poverty in the Developing World*, Oxford University Press, Oxford.
3. Bloom DE, Williamson JG, 1998, *Demographic Transitions and Economic Miracles in Emerging Asia*, World Bank Economic Review 12:419-55.
4. Boserup E, 1965, *The Conditions of Agricultural Growth*, Aldine, Chicago.
5. Coale AJ, Hoover EM, 1958, *Population Growth and Economic Development in Low-Income Countries*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
6. Friedberg, RM and J. Hunt, 1995, *The Impact of Immigrants on Host Country Wages, Employment and Growth*, The Journal of Economic Perspectives 9(2): 23-44.
7. Galor O and DN Weil, 1998, *Population, Technology, and Growth: From the Malthusian Regime to the Demographic Transition*.
8. Greenhalgh S, 1995, *Anthropology Theorizes Reproduction: Integrating Practice, Political-Economic and Feminist Perspectives, Situating Fertility*. S. Greenhalgh. Cambridge, UK, Cambridge University Press: 3-28.

³³ Population pressure.

9. Hawking Stephen (25.08.2010), *The Human Future or SciFi Fantasy?* www.dailygalaxy.com
10. Kelley AC, 1988, *Economic Consequences of Population Change in the Third World*, Journal of Economic Literature 26:1685-1728.
11. Kelley AC, 2000, *The Population Debate in Historical Perspective: Revisionism Revisited*, Oxford University Press, Oxford.
12. Kelley AC, Schmidt RM, 1994, *Population and Income Change: Recent Evidence*, World Bank Discussion Papers 249, The World Bank, Washington, DC.
13. Kelley AC, Schmidt RM, 1995, *Aggregate Population and Economic Growth Correlations: The Role of the Components of Demographic Change*, Demography 32:543-55.
14. Kelley AC, Schmidt RM, 2000, *Economic and Demographic Change: A Synthesis of Models, Findings and Perspectives*, Oxford University Press, Oxford.
15. Krech S, 1999, *The Ecological Indian: myth and history*. New York, W. W. Norton & Company.
16. Malthus T, 1965, *First Essay on Population*, 1798, Augustus M. Kelley, Bookseller, New York, NY.
17. Malthus T and J Smith, 1798, *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society: With remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers*. London, Printed for J. Johnson
18. National Academy of Sciences, 1971, *Rapid Population Growth: Consequences and Policy Implications*, Johns Hopkins Press for the National Academy of Sciences, Baltimore, MD.
19. National Research Council, 1986, *Population Growth and Economic Development: Policy Questions*. National Academy Press, Washington, DC.
20. Sahlin MD, 1972, *Stone age economics*, Chicago, Aldine-Atherton.
21. Sahlin MD, ER Service, et al, 1960, *Evolution and culture*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
22. Simon JL, 1977, *The Economics of Population Growth*, Princeton, NJ, Princeton University Press.
23. Simon JL, 1981, *The Ultimate Resource*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
24. Simon JL, 1986, *Theory of Population and Economic Growth*, Oxford, New York, NY, USA, Blackwell.
25. Srinivasan TN, 1988, *Modeling Growth and Economic Development*, Journal of Policy Modeling 10:7-28.
26. Thomas Bolioli, *Theoretical Framework for a Unified Model of Population and Economic Growth*
27. United Nations, 1953, *The Determinants and Consequences of Population Trends*, Department of Social Affairs, Population Division, Population Studies No. 17. United Nations, New York, NY.
28. United Nations, 1973, *The Determinants and Consequences of Population Trends*, Department of Economic and Social Affairs, Population Studies No. 50. 2 volumes. United Nations, New York, NY.
29. World Bank, 1984, *World Development Report*, Oxford University Press, New York, NY.

STARENJE STANOVNIŠTVA EVROPSKE UNIJE

APSTRAKT

Rad se bavi problemima stagnacije broja i starenjem populacije u evropskim zemljama. Stagnacija broja stanovnika u Evropi dovodi do njenog pada udela u svetskom stanovništvu i do pada ekonomskog mesta u svetu. Starenje populacije smanjuje broj onih koji rade, a povećava broj penzionera, što podriva ekonomski razvoj i dovodi do povećanih troškova za penzije, zdravstvo i negu starijih. Rešenje za ove problem su viša stopa rađanja i masovnije useljavanje. Značajnije povećanje rađanja nije verovatno usled preovlađujućih navika evropskog stanovništva, a masovnije useljavanje je moguće, ali nailazi na otpor domicilnog stanovništva.

Ključne reči: *stanovništvo, stagnacija i starenje stanovništva, troškovi za penzije i zdravstvo, ekonomska stagnacija.*

ABSTRACT

The article deals with the stagnation and aging of the populations in the European countries. Population stagnation lowers the European share in the world population and reduces Europe's economic position in the world. Aging reduces the number of those working, while it enlarges the number of pensioners. This tendency undermines economic development, and burdens pension and health care funds. The solution for these problems consists in higher birth rates and immigration. Much higher birth rates are unlikely, due to prevailing habits across Europe, while massive immigration faces strong resistance from domestics. These facts imply that Europe is going to live for longer with its problems arising out of the existing demographic tendencies.

Key words: *population, population stagnation, aging, pension and health care costs, economic stagnation.*

Da se nije pojavio problem dugova nekih zemalja Evropske unije (EU) dva problema bi bila dominantna u ovoj asocijaciji zemalja. Jedan se odnosi na gubitak konkurentnosti privreda najvećeg broja zemalja EU u odnosu na njihove rivale u svetu, a drugi na probleme koji proističu iz starenja populacije gotovo svih evropskih zemalja, pa time i zemalja EU. Pad konkurentnosti se ogleda u visokim i rastućim deficitima na trgovinskom i tekućem računu većine zemalja EU. Za taj problem rešenje su dublje strukturne, protržišne reforme. One su politički skupe, pa se delimično sprovode ili odlažu. Naravno, rešenje postoji i za problem starenja populacije, ali je i to gorak lek o kome će reći biti kasnije.

PAD UDELA EVROPSKOG U SVETSKOM STANOVNIŠTVU

Evropa predstavlja kontinent sa sve manjim učešćem u ukupnom broju stanovnika na Zemlji. To je indikacija da se stanovništvo u Evropi sporo obnavlja, što znači da stari. Populacija Zemlje raste, ali su stope rasta u padu svugde sem Afrike i Okeanije. U ukupnoj populaciji najbrže opada udeo evropske, a potom severnoameričke populacije, što se vidi iz tabele koja sledi.

Azija je 2010. predstavljala 60,3% populacije, Afrika 15,0%, Evropa 10,6%, Latinska Amerika i Karibi 8,5%, Severna Amerika 5,1% i Okeanija 0,5 posto. Očekuje se smanjenje udela evropske populacije u svetskoj sa 11,9% 2000, na 10,1% 2015. I posle toga se očekuje nastavak istog trenda.

TABELA 1 SVETSKA POPULACIJA 2000, 2010. I 2015. U MILIONIMA I %

	2015.	%	2010.	%	2000.	%
Svet	7.302	100,0	6.909	100,0	6.115	100,0
Evropa	734	10,1	733	10,6	727	11,9
Afrika	1.153	15,8	1.033	15,0	819	13,4
Azija	4.391	60,1	4.167	60,3	3.698	60,5
Lat. Amerika	618	8,5	589	8,5	521	8,5
Sev. Amerika	368	5,0	352	5,1	319	5,2
Okeanija	38	0,5	36	0,5	31	0,5

Izvor: OECD 2011.

PROJEKCIJE BROJA STANOVNIKA EVROPSKIH ZEMALJA DO 2050.

Projekcije kretanja broja stanovništva u Uniji nisu ružičaste, mada nisu ni tako katastrofične, kako se ponekad amaterski manipuliše brojkama. Od 2005. do 2050. stanovništvo EU27 porašće se za nekih 37 miliona, kažu prognoze Evrostat, statističke službe EU. Evrostat je od 2005. do 2011. mnogo promenio projekciju, jer je prema onoj ranijoj populacija EU u datom periodu trebalo da opadne za oko 3%. Takođe je u međuvremenu došlo do velike promene procene kretanja populacije za neke zemlje-članice.

TABELA 2 PROJEKCIJE STANOVNIŠTVA U EU27, 2005–2050.

Teritorija / Vreme	2005.	2010.	2020.	2030.	2040.	2050.
EU27	487,2	501,0	514,4	522,3	525,7	524,0
Belgija	10,4	10,8	11,6	12,2	12,7	13,1
Bugarska	7,7	7,6	7,1	6,6	6,2	5,9
Češka Republika	10,2	10,8	10,8	10,7	10,7	10,7
Danska	5,4	5,5	5,7	5,9	6,0	6,0
Nemačka	82,6	81,0	80,0	77,9	74,8	70,8
Estonija	1,3	1,3	1,3	1,2	1,2	1,2
Irska	4,1	4,5	4,8	5,3	5,7	6,2
Grčka	11,1	11,3	11,5	11,6	11,6	11,6
Španija	42,9	45,9	47,9	50,0	51,7	52,7
Francuska	60,2	62,6	65,6	68,0	69,9	71,0
Italija	58,2	60,3	62,8	64,5	65,7	65,9
Kipar	0,8	0,8	0,9	0,9	1,0	1,1
Letonija	2,3	2,2	2,1	2,0	1,9	1,8
Litvanija	3,3	3,3	3,2	3,0	2,9	2,8
Luksemburg	0,5	0,6	0,6	0,6	0,7	0,7
Mađarska	10,1	10,0	9,9	9,4	9,2	9,2
Malta	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4
Holandija	16,3	16,6	17,2	17,6	17,6	17,4
Austrija	8,1	8,3	8,6	8,8	9,0	9,0
Poljska	38,1	38,4	37,6	36,1	35,4	34,5
Portugal	10,5	10,6	10,7	10,8	10,7	10,6
Rumunija	21,7	21,5	21,0	20,2	19,4	18,5
Slovenija	2,0	2,0	2,1	2,1	2,1	2,1
Slovačka	5,4	5,4	5,6	5,6	5,5	5,3
Finska	5,2	5,3	5,6	5,7	5,7	5,7
Švedska	9,0	9,3	10,1	10,6	10,9	11,2
Velika Britanija	59,9	62,0	66,3	70,2	73,4	76,4

Izvor: Eurostat, Population projections 2008.

Od 2005–2050. populacija će porasti u većini članica, u apsolutnim iznosima najviše u Britaniji (16,5 miliona) Francuskoj (10,8) i Španiji (9,8). U procentima je najveće povećanje u Irskoj, Luksemburgu, Britaniji i Španiji. Stanovništvo će stagnirati u četiri zemlje (Danska, Španija, Austrija i Finska), a opadaće uglavnom u Nemačkoj (za 11,8 miliona) i zemljama istočne Evrope – najviše apsolutno u Poljskoj (3,6 miliona), Rumuniji (oko 3) i Mađarskoj (0,9). Procentualno će najveć pad biti u baltičkim zemljama. To bi značilo da će se broj stanovnika do 2050. u novim članicama smanjivati, a da će zapadna Evropa populaciono rasti. To ne znači da će u zapadnu Evropu prelaziti samo stanovništvo iz istočne Evrope nego i to da će više ljudi iz ostatka sveta dolaziti u zapadnu nego u istočnu Evropu. Da nije tog useljavanja, stanovništvo čitave Evrope, sem nekoliko malih zemalja, značajno bi se smanjivalo, a ne raslo.

Naravno, dugoročne projekcije moguće su samo uz pretpostavku da se postojeći trendovi održe. To se ne mora desiti. Recimo, ako neke nove članice budu vrlo prosperitetne, mogu privući više imigranata, pa umesto pada mogu zabeležiti rast stanovništva. Isto tako, neke stare članice mogu doći u privredne teškoće, pa pad može biti veći. Takođe je moguće da se imigraciona politika promeni. Jedino što nije verovatno jeste povećana stopa rađanja u evropskim zemljama. Ona se može malo ali ne i osetnije povećati, jer to zavisi od preovlađujućih navika, a one se ne menjaju brzo.

STARENJE POPULACIJE

Pored smanjivanja udela u svetskoj populaciji, pojačaće se i druga negativna tendencija, starenje populacije. To znači da se udeli mlađeg stanovništva u ukupnom smanjuju, a udeli starije populacije povećavaju. Udeo populacijed 15 do 64 godina pašće sa 67,2% u 2004. na 56,7% u 2050, tj. za 52 miliona.

Starenje populacije je jedan od velikih ekonomskih i ne samo ekonomskih problema EU. On se ogleda u sve većem udelu starijih od 65 godina u ukupnoj populaciji, a padu učešća mladih starosnih grupa. U Tabeli 3 navedeni su podaci za EU15 i EU27. Iako je reč o veoma kratkom vremenskom razmaku od petnaestak godina, uočljiv je pad učešća dve najmlađe starosne grupe, a porast učešća svih ostalih starosnih grupa u ukupnoj populaciji. Stariji od 65 godina 1992. činili su 14,8%, a 2010. 22,4%. S vremenom situacija će se pogoršavati jer se očekuje da pre 2050. udeo starijih od 65 godina poraste na 30%.

TABELA 3 STAROSNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA EU27 (ZA 1992. EU15), U %

Uzrast, u godinama	1992.	1996.	2002.	2007.	2010.
0–14	18,0	18,1	16,8	15,8	15,6
15–24	14,5	13,8	13,0	12,6	12,1
25–49	36,0	36,7	36,6	36,3	35,8
50–64	16,7	16,5	17,5	18,3	19,1
65–79	11,3	11,4	12,4	12,6	17,7
80 i više	3,5	3,5	3,6	4,3	4,7
Ukupno	100	100	100	100	100

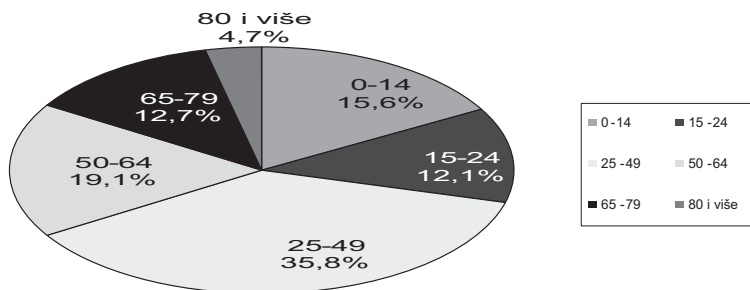
Izvor: EC 2004b, str. 42 za 1992; Eurostat, *Population by age classes, 2011*, za 1996, 2002, 2007. i 2010.

Nemačka, Španija i Švedska su 2002. imale učešće starijih od 65 godina iznad 17% ukupne populacije, dok su Irska, Kipar i Slovačka imali učešće te starosne grupe ispod 12%.¹

¹ European Commission 2004d, str. 12.

Starenje populacije i pad broja stanovnika dovodi do smanjivanja broja radno sposobnih pojedinaca.

SLIKA 1: STAROSNA STRUKTURA EU15

Ako bi se nemačka populacija smanjila sa 82 na 71 miliona do 2050, a broj starih povećao, onda bi broj ljudi u radnom dobu opao sa 56 na 42 miliona. U Italiji bi taj broj opao sa 39 na 22 miliona.²

TABELA 4: DEMOGRAFSKI TRENDOWI U NEMAČKOJ PO STAROSNIM GRUPAMA

	Do 20 godina	20-60 godina	Više od 60 godina
1950.	30,4	55,0	14,6
1970.	30,0	50,1	19,9
1990.	21,7	57,9	20,4
2001.	20,9	55,0	24,1
2010.	18,7	55,7	25,6
2030.	17,1	48,5	34,4
2050.	16,1	47,2	36,7

Izvor: Prewo 2004, str. 65.

Učešće stanovništva do 20 godina starosti se praktično prepolovljuje u posmatranom periodu, dok se učešće stanovništva preko 60 godina povećava za oko dva ipo puta. I sve se to događa u periodu od samo sto godina.

PROBLEMI IZAZVANI STARENJEM POPULACIJE

Promene u učešću starosnih grupa u ukupnoj populaciji EU27 svedoče o procesu starenja populacije Unije, što pored društvenih, populacionih ili zdravstvenih nameće i neke ekonomske probleme. Prvo, proporcionalno je veći broj pojedinaca koji odlaze u penziju u odnosu na one koji rade. Pošto su penzionisti sistemi u EU uglavnom zasnovani na „tekućem sistemu“ (engl. pay as you go), što se svodi na finansiranje penzija iz tekućih priloga trenutno zaposlenih, to je sve manji broj zaposlenih, a veći broj penzionera. Time nastaje pritisak na povećanje ionako visokih doprinosa za socijalno osiguranje ili na smanjivanje penzija. Te dve mere mogu se i kombinovati u određenom odnosu, ali šta god da se preduzme, to ne predstavlja dugoročno rešenje. Snižavanje penzija dovodi do zaoštavanja problema preživljavanja dobrog dela penzionera. Povećanje socijalnih doprinosa, koji su ionako visoki, opterećuje troškove rada i obara konkurentnost privrede.

Drugo, starenje populacije, posebno u starosnim grupama iznad 60 godina, kao i produženje životnog veka, nameću sve veće izdatke za zdravstveno osiguranje i negu starijih osoba. Godine 1960. dužina životnog veka žena i muškaraca u zemljama današnje EU25 iznosila je 72,6 i 67,1 godina, dok danas žene proseč-

² Up. Munkhammar, J. (2007) The 2007 index of economic freedom.

no žive 81,1, a muškarci 74,8 godina, dakle i jedni i drugi u proseku žive osam godina duže.³ Treće, smanjivanje i starenje populacije smanjuje broj potencijalno zaposlenih. Neka radna mesta duže ostaju nepopunjena, a manji broj uopšte se ne može popuniti.

REŠENJA?

Nekoliko je izlaza iz problema koje izaziva starenje populacije. Prvo, zemlje Unije su suočene sa padom broja zaposlenih u odnosu na broj penzionera, što vodi povećanju doprinosa zaposlenih ili smanjivanju penzija. Posledica starenja populacije i opadanja broja stanovnika u zemljama EU jeste pad blagostanja. Ako populacija opada 0,5% godišnje, a produktivnost raste 0,5% godišnje, stopa rasta iznosiće 0%. Pad blagostanja ne mora biti proporcionalan padu broja stanovnika jer je moguće da će manji broj stanovnika i zaposlenih uspevati da pravi proporcionalno veći dohodak pomeranjem ka zanimanjima u kojima nastaje veći dohodak, a to su kapitalno intenzivne delatnosti. Drugim rečima, jedino rast produktivnosti koji je viši od pada populacije (i zaposlenosti) može da povećava nivo blagostanja. Jedino bi znatniji koraci u tom pravcu pri datom trendu mogli da preduprede pad blagostanja u zemljama Unije. U protivnom, on je neminovan.

Druga mogućnost je da se broj stanovnika i zaposlenih u Uniji održava na postojećem nivou ili da se povećava. Do toga može doći na dva načina: porastom broja novorođenih u zemljama Unije ili useljavanjem stranaca u Uniju. Rast broja novorođenih teško je očekivati bez velikih promena pravila igre, kao što je stimulisanje rađanja ili ukidanje socijalnog osiguranja, da bi to podstaklo ljude da imaju više dece, kao oblik neformalnog ličnog „socijalnog“ osiguranja. Ukidanje socijalnog osiguranja malo je verovatno. Čak i ako se ukine državno, pojedinci mogu preći na privatno osiguranje. Ovu opciju ostavljam po strani. Još manje je verovatno da se broj novorođenih dovoljno poveća da osigura rast populacije. U prilog tome govori i stalni pad stope rađanja u periodu 1960–2010. u zemljama EU27. Stopa rađanja 1960. iznosila je 2,60, 1964. je bila 2,70, da bi potom neprestano opadala. Na 2,0 pala je 1976, od 1993. stalno je ispod 1,50, u 2000-tim oko 1,46⁴, a 2008. se popravila na 1,6. Za prostu reprodukciju potrebna je stopa od 2,1, a ona je poslednji put postignuta u zemljama današnje EU27 gledanim kao celina davne 1972.

Preostala opcija je povećanje useljavanja u zemlje Unije. Od 1950–1988. Nemačka je apsorbovala 24,5 miliona imigranata, Francuska 21,9, a ostale zemlje severozapadne Evrope, uključujući Britaniju, još oko 25 miliona. U mnogim slučajevima to su bili građani tih nacionalnosti koji su se nalazili u zemljama koje su stekle nezavisnost od svojih kolonijalnih gospodara ili su živeli u socijalističkim zemljama (npr., Nemci u SSSR i istočnoj Evropi). Broj građana tih nacionalnosti u Africi i istočnoj Evropi sada je simboličan, tako da ovaj izvor više ne postoji. Jedino se mogu naturalizovati građani drugih nacionalnosti koji žele da se usele u evropske zemlje. Ali taj nivo useljavanja bilo je moguće postići u godinama prosperiteta. Danas nema takvog rasta prosperiteta, a mnoge od grupa koje su se naselile u zemljama Unije u prethodnim decenijama poslednjih godina pokazale su da se nisu integrisale, usled čega su prisutne tenzije i sukobi. Postojeći nivo useljavanja u većini zemalja Unije jedva je dovoljan za reprodukciju broja stanovnika na datom nivou, a do porasta broja stanovnika moglo bi da dođe samo uz snažnije useljavanje. I ova opcija je problematična, jer veliki broj stranaca menja strukturu stanovništva u zemljama EU i izaziva sukobe između domicilnog stanovništva i stranaca. Usled toga se skoro sve važnije političke snage u zemljama EU zalažu za ograničavanje priliva stranaca, a ekstremističke stranke uživaju veću popularnost nego što bi je inače imale. Naravno, povećanje broja stanovnika, ako nije stalno, samo odlaže problem, jer će i useljenici/novorođeni takođe jednog dana ostari ti. Stvaranje podsticaja da se radi duže, i posle odlaska u penziju (bez gubitka penzije), privatizacija zdravstvenog osiguranja itd. potezi su koji bi mogli biti rešenja. Da bi većina u pojedinim zemljama prihvatila ta-

3 European Commission 2004d, str. 15.

4 European Commission 2004d, str. 16.

kva rešenja, prethodno se mora sagledati da populizam i državna intervencija ne mogu da reše probleme.

U narednim godinama i decenijama tek ostaje da se vidi kako će se problem starenja populacije rešavati – da li će s vremenom oslabiti otpor useljavanju, da li će se problem penzija rešavati privatizacijom penzionih fondova.⁵ Dok se to ne desi, penzije državnih fondova penzionog osiguranja verovatno će biti smanjivane, jer bi alternativa tome bio rast socijalnih priloga, rast javnog duga ili oboje. Socijalni prilozu su već visoki u većini zemalja EU, tako da bi dalje povećanje samo smanjivalo motivaciju za rad i konkurentnost evropskih privreda, a ona je već opasno ugrožena. U zemljama Unije danas se na razne načine, preko penzija i drugih programa države blagostanja, preraspodeljuje 26% BDP-a, u SAD oko 11%, a u Kini, Indiji i u zemljama sličnog nivoa razvijenosti samo oko 5%. Preraspodele smanjuju motiv za rad i ulaganja, a troškove povećavaju. Javni dug je u većini zemalja EU takođe visok, tako da njegovo dalje povećanje nije opcija.

Kao što se vidi, zemlje Unije su u različitoj meri ugrožene starenjem populacije i verovatno će pojedinačno tražiti rešenja. Pad populacije za Uniju kao celinu neće biti veliki narednih decenija. Eurostat čak predviđa vrlo blagi rast. Veći problem biće loše ustanove u nekim oblastima, kao što je, recimo, pogrešno postavljene sistem državnih penzija. Ali, dugoročno će Evropu demografski i ekonomski podrivati stagnacija veličine populacije i njeno starenje. Usled toga će opadati ekonomski i politički značaj Kontinenta u svetskim razmerama.

LITERATURA

1. European Commission (2004d) *Regions: statistical yearbook 2004*, Luxembourg, EC, PDF fajl, str. 1–117.
2. Eurostat, Population projections, www.eurostat.org
3. Munkhammar, J. (2007): „The urgent need for labor freedom in Europe and the World“, u: The 2007 index of economic freedom, elektronsko izdanje www.heritage.org
4. OECD, sajt www.oecd.org
5. Prewo, W. (2004): *From welfare state to social state*, Brussels: Centre for the New Europe, str. 1–91. www.cne.org
6. Prokopijević, M. (2012) *Evropska unija. Uvod*, Beograd, 3. izdanje, (u štampi).

5 Jedan od funkcionalnih načina privatizacije jeste postupak koji je kasnih sedamdesetih godina izveden u Čileu, a koji su kasnije prihvatile i druge zemlje. Postoji i više drugih opcija koje se mogu videti na sajtu Cato institute. Glavni problem privatizacije postojećih državnih penzionih fondova jeste finansiranje prelaska sa državnog na privatni fond, tj. pokrivanje gubitaka državnih fondova.

DEMOGRAFSKI TRENDovi, PENZIONA REFORMA I TRŽIŠTE RADA U CRNOJ GORI

APSTRAKT

Penzioni sistemi i proces penzijskih reformi ima direktan uticaj na tržište rada mnogih zemalja, bez obzira na njihove političke i ekonomske statuse. Praksa u mnogim zemljama je pokazala brojne sličnosti u procesu penzionih reformi. Jedna od najznačajnijih odrednica ovog procesa je pozitivan uticaj penzionih reformi na situaciju na tržištu rada - kroz smanjenje doprinosa za penzijsko-invalidsko osiguranje podstiče se rast ukupne zaposlenosti. Ovaj rad potvrđuje prethodnu tvrdnju kroz analitički osvrt na vezu demografskih kretanja, penzionih reformi i tržišta rada u Crnoj Gori u toku posljednje decenije.

Ključne riječi: *penzioni sistem, zaposlenost, demografski trendovi, stopa aktivnosti, stopa doprinosa za penzijsko osiguranje*

ABSTRACT

Pension systems and process of pension reforms have direct influence on labor market in all countries, no matter for their political or economic status. Evidence shows that pension reforms have similar patterns in different countries. One of the most significant features of this process is positive influence of pension reforms on the labor market - reduction of pension contribution rates give incentives for employment growth. This paper confirms previously stated through analytical overview on the relation of demographic trends, pension reforms and labor market in Montenegro in last decade.

Key words: *pension system, employment, demographic trends, contribution rate for pension insurance*

1. UVOD

Analiza demografskih trendova na globalnom nivou ukazuje na trend starenja stanovništva, koji je evidentan i u Crnoj Gori. Tokom druge polovine 20. vijeka Crna Gora je bila izložena snažnom procesu demografske tranzicije. Od zemlje sa visokom stopom nataliteta, mortaliteta i prirodnog priraštaja, sa visokim rastom ukupnog stanovništva, sa mladom starosnom strukturom, sa obimnim spoljnim i unutrašnjim migracijama i sa ravnomjerno raspoređenim stanovništvom, transformisala se u zemlju sa niskim ukupnim rastom stanovništva, niskim stopama nataliteta i prirodnog priraštaja, sa porastom stope mortaliteta, poljuljanim starosnim stablom, niskim stopama spoljnih migracija, sve konfliktnijim razmještajem stanovništva i ubrzanom urbanizacijom, čije su tendencije dugoročne.

Produženje ljudskog vijeka i starenje stanovništva je vrlo značajan faktor ekonomskog razvoja u globalnom svijetu, a i u Crnoj Gori. Ovo stoga što starenje stanovništva sa jedne strane širi tržište proizvoda nami-

1 Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, UDG, Podgorica; Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica

2 Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, UDG, Podgorica; Institut za strateške studije i projekcije, Podgorica

jenjenih za stare, a na drugoj strani povećava izdatke za staro stanovništvo. Istovremeno, starenje populacije izaziva potencijalni problem deficita radne snage u Crnoj Gori i nameće potrebu intenzivnih reformi penzionog sistema i prelazak sa sistema međugeneracijske solidarnosti na kapitalizovani penzijski sistem. Potreba za reformama penzionog sistema dodatno je podstaknuta nerazvijenosti finansijskog sistema i nefleksibilnom tržištem rada, te u definisanju prioriteta reformi u ovoj oblasti treba početi upravo od ova dva elementa.

Analiza uticaja demografskih trendova na reformu penzionog sistema, tržište rada i sisteme socijalne zaštite vrlo je aktuelna u ekonomskim istraživanjima u posljednjih nekoliko decenija. Ova tematika je naročito aktuelna u zemljama Evrope i Sjeverne Amerike, gdje evidentno starenje stanovništva ugrožava održivost penzionih sistema, sistema socijalne i zdravstvene zaštite, ali istovremeno i značajno mijenja strukturu ponude i tražnje na tržištu rada. Gotovo da nema značajnijeg savremenog ekonomskog teoretičara koji se u nekom svom radu nije makar djelimično osvrnuo na ovaj globalni megatrend. (Ne)drživost penzionih sistema postaje predmet pažnje gotovo svih nacionalnih vlada, ali i međunarodnih institucija.

PENZIONA REFORMA U CRNOJ GORI

Prelazak sa planskog na tržišni način privređivanja donosi sa sobom niz promjena u svim oblastima ekonomije. Potreba za reformom penzionog sistema javila se kao posljedica dosadašnje primjene penzionog sistema zasnovanog na institucionalnom okviru socijalnog osiguranja, koji je davao prednost generaciji tekućih u odnosu na buduću generaciju penzionera. To je rezultiralo nastankom duga državnog penzionog fonda, tj. finansijskom krizom penzionog sistema. Stoga se u Crnoj Gori javila potreba za izgradnjom novog penzionog sistema koji bi trebao da riješi pitanje implicitnog penzionog duga, kreira penzioni sistem po međunarodno provjerenim šemama i podstakne razvoj finansijskih tržišta, kao i da doprinese boljim performansama tržišta rada. Ključna determinanta u funkcionisanju penzijskog sistema su demografska kretanja i ekonomska struktura. Iz toga proizilaze i dva rizika od kojih i zavisi održivost sistema: politički rizik koji stvara ambijent, ali i utiče na ekonomski razvoj i stvara zavisnost od političkih odluka. Drugi se odnosi na demografski rizik i demografska kretanja.

Penzioni sistem Crne Gore zasniva se na sistemu međugeneracijske solidarnosti - tzv. PAYGO sistem, odnosno sistem tekućeg finansiranja. U PAYGO sistemu penzije sadašnjim penzionerima se isplaćuju iz doprinosa koje zaposleni plaćaju državi. Drugim riječima, penzionerima se garantuje isplata penzija po osnovu doprinosa koje uplaćuju sadašnje i buduće generacije zaposlenih. Takav sistem uzima u obzir dugoročni vremenski period, pri čemu ne postoji direktna veza između uplaćenih doprinosa i primljenih penzija (sistem definisanih doprinosa).

Sistem penzijskog i invalidskog osiguranja, tokom prethodnih decenija, koristio se i kao modelitet kroz koji su rješavani brojni društveni problemi, počev od nezaposlenosti, do stečaja i tranzicije. Jedna od karakteristika sistema je i starosna granica za odlazak u penziju koja se nije mijenjala uprkos produženju očekivanog trajanja života, smanjenju značaja fizičkog rada i promjene strukture ekonomije. U Crnoj Gori starosna granica bila je veoma niska i omogućavala je penzionisanje sa 60 (muškarac), odnosno 55 (žena) godina života i 20 godina penzijskog staža. Osim toga, penzionerima su pripadala i brojna prava koja se nijesu zasnivala na uplati doprinosa i koja nijesu zavisila od dužine penzijskog staža, što je dodatno ugrožavalo njegovu finansijsku stabilnost. Sve ovo je dovodilo i do značajnih nestabilnosti na tržištu rada, jer nije bilo podsticaja za radnike da rade duže, a samim tim i da doprinosi za penziono osiguranje budu veći.

Jedna od slabosti PAYGO sistema ogleda se i u tome što njegova primjena uzrokuje velike transfere između različitih populacionih grupa. Nepravična redistribucija i visoko učešće penzijskih rashoda u bruto domaćem proizvodu usporava ekonomski razvoj, ne samo u Crnoj Gori. Tranzicioni procesi su pogoršavali situaciju na tržištu rada kroz smanjenje broja zaposlenih koji uplaćuju doprinose i povećanje broja penzi-

onera, pa je bilo neophodno pokretanje penzione reforme. Kao ključne determinante u funkcionisanju jednog takvog penzijskog sistema javljaju se demografska kretanja i ekonomska struktura.

Aktuelne penzijske reforme u Crnoj Gori se oslanjaju na model trostubnog penzijskog sistema. Stub penzijskog sistema predstavlja nezavisan³ način finansiranja penzije. Prema tome, tri stuba u jednom penzijskom sistemu predstavljaju tri moguća izvora finansiranja penzija, prvi stub – tekuće finansiranje, drugi stub – akumulirano, kapitalisano finansiranje i treći stub – dobrovoljna penzijska štednja. Penzionim reformama u Crnoj Gori je uveden treći stub, dok se sa uvođenjem drugog stuba još nije otpočelo

Prvi koraci na putu ka promjeni penzionog sistema Crne Gore započeli su još devedesetih godina. Konkretni potezi povučeni su 2001. godine⁴ kada se počeo razmatrati model višestubnog penzionog sistema. Više od polovine troškova penzija u 2001. bilo je usmjereno ka nestarosnim penzijama (invalidske i porodične). To znači da su 47,8% ukupnih troškova penzija ili 35,4% ukupnih troškova Fonda PIO koristili stariji penzioneri. Takva situacije i trend koji postoji u Crnoj Gori odražava loše stanje i vezu koja je postojala između tržišta rada i penzionog sistema. Prethodni sistem je davao jako puno mogućnosti, kada je u pitanju osnov za sticanje prava na penziju, posebno invalidsku, pa stoga i ne čudi što je u strukturi penzionera manje od polovine bilo starijih penzionera.

Loše stanje u penzionom sistemu, kao i lošu vezu između penzionog sistema i tržišta rada, koja se ogleдалa kroz destimulativno djelovanje takvog penzionog sistema na proces zapošljavanja, otvorilo je potrebu za sveobuhvatnim reformama u tada postojećem sistemu penzijskog osiguranja u Crnoj Gori. Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju⁵, koji je stupio na snagu 1. januara 2004, uvedene su mjere kojima se reformišu I stub penzionog sistema, odnosno postojeći penzijski sistem međugeneracijske solidarnosti. Reforma je bila pokušaj da se stvore pretpostavke boljeg i sigurnijeg materijalnog položaja svih penzionera, ali i ostvari osnov za bolje funkcionisanje tržišta rada, kroz bolju vezu između samih zarada koje zaposleni ostvaruju i penzija koje će ostvarivati u budućnosti. Osnovne mjere uvedene ovim zakonom su bile:

- Postepeno povećanje starosne granice za odlazak u penziju (na 65 godina za muškarce i 60 godina za žene).
- Promjena penzijske formule - Nova penziona formula uključuje tzv. "bodovni" sistem obračuna penzija⁶.
- Povećanje broja godina koje ulaze u obračun penzije - sada se penzija izračunava na osnovu 10 uzastopnih najboljih godina. U prvoj godini reforme prilikom izračunavanja penzije uzelo se 12 najboljih, uzastopnih godina. Broj godina koje ulaze u obračun penzije će se povećavati svake godine za po dvije godine sve dok se ne dostigne čitav radni vijek⁷. Bodovni sistem je uveden jer se njegovom primjenom

3 Nezavisnost u odnosu na druga dva stuba - načina finansiranja penzija. Praktično to znači da osiguranici u višestubnom sistemu ne primaju samo jednu, već dvije ili tri penzije.

4 Zakon o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja ("Službeni list SRJ", br. 70/2001);

5 Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju ("Službeni list RCG", br. 54/2003),

6 Svake godine u kojoj radnik doprinosi u sistem tekućeg finansiranja, on zarađuje "bodove". Radnik koji zarađuje prosječnu platu sakupi jedan "bod" godišnje, radnik koji zarađuje dvije prosječne plate zaradi dva "boda" godišnje, radnik koji zarađuje platu u iznosu "x", sakupi "x/prosječna plata" "bodova" godišnje. Visina starosne penzije određuje se prema formuli, koja predstavlja proizvod ličnog boda (LB) i vrijednosti penzije za jedan lični bod, koji je isti za sve osiguranike na dan ostvarivanja prava. Lični bod osiguranika se računa tako što se lični koeficijent osiguranika (LK) pomnoži brojem godina njegovog penzijskog staža (PS). Lični koeficijent se dobija tako što se godišnji lični koeficijenti osiguranika za svaku godinu od 1970. odnosno od početka osiguranja sabere i podijele sa periodom za koji su obračunati. Vrijednost penzije za jedan lični bod uskladjuje se na isti način kao i penzija.

7 Za svaku od tih 12 godina poredi se zarada osiguranika sa prosječnom zaradom i dobija se 12 različitih "bodova". Potom se računa prosjek tako dobijenih "bodova" (kao jednostavna aritmetička sredina - "bodovi" za svaku od uračunatih godina se sabiraju i dijele sa brojem uračunatih godina), da bi se dobio prosječan lični bod" i tako dobija "prosječan lični bod". "Prosječan lični bod" se množi sa radnim stažom budućeg penzionera i vrijednošću jednog boda koja se izražava u novčanim jedinicama.

dovodi u direktnu vezu visina nečije plate, a samim tim i visina uplaćenih doprinosa sa rezultirajućom penzijom. Ista formula tretira svaku godinu staža isto i za žene i za muškarce.

- SWISS usklađivanje penzija - penzije se usklađuju shodno metodologiji koja se uzima u obzir promjene troškova života i prosječne bruto zarade⁸.
- Proširenje osnovice za uplatu doprinosa - za sav prihod koji osoba ostvari od svog plaćenog rada plaća se doprinos bez obzira na vrstu ugovora, vrste zarade ili naknade na zaradu, i bez obzira da li prihod potiče od jednog ili više poslova⁹. Drugim riječima, bez obzira na vrstu primanja i ugovornog angažmana koji je osnov za to primanje, plaća se doprinos na ukupan prihod koje neko lice ostvari koristeći svoju radnu snagu. Ovakav pristup je fleksibilniji i omogućava praćenje dinamike na tržištu rada.
- Pooštreni su uslovi za dobijanje invalidske, porodične penzije i ostalih posebnih prava.

Kasnije revizije ovog Zakona su u penzioni sistem uvele značajne promjene koje su se ogledale u smanjenju stope doprinosa za penzijsko-invalidsko osiguranje koje će dati vidljive rezultate prije svega u povećanju broja registovanih osiguranika, odnosno kroz povećanje broja registrovanih radnih mjesta, a time i impuls povećanju zaposlenih. Tako je revizijom Zakona o penzijsko-invalidskom osiguranju iz 2005. godine¹⁰ smanjena stopa doprinosa za penzijsko-invalidsko osiguranje za 20%. Stopa doprinosa je prvobitno smanjena sa 24% na 21,6% od bruto zarada. Takođe, tokom 2007. godine crnogorski Parlament je usvojio Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje.¹¹ Prema ovom zakonu, stopa doprinosa za PIO je iznosila 21% bruto zarada tokom 2008. godine (poslodavac je plaćao 9%, a zaposleni 12%), da bi ta stopa iznosila 20,5% tokom 2009 i 2010. godine (poslodavac je plaćao 8,5% i 5,5%, a zaposleni 12% i 15% respektivno).

Sa druge strane, sveobuhvatne ekonomske reforme u Crnoj Gori dovele su do značajnih promjena poreskog sistema čija je namjera bila da se stvori stimulativan ambijent za biznis i zapošljavanje. Promjene poreske regulacije koje su se sprovodile paralelno sa penzionim reformama, odnosno promjenom stopa doprinosa, dovele su do povećanja osnovice na koju su se plaćali doprinosi penzionom fondu. Kako je ranije navedeno, svaki dohodak od zaposlenosti, odnosno radne aktivnosti je podrazumijevao plaćanje doprinosa (honorari, otpremnine, bonusi itd.), osim povlastica ako su isplaćene u okviru minimuma predviđenog Opštim kolektivnim ugovorom.

Ove prve reformske mjere su imale pozitivan efekat na kratak rok, jer je državni Fond Penzijsko-invalidskog osiguranja (Fond PIO) zabilježio porast prihoda od doprinosa, a procenat pokrića rashoda za bruto penzije prihodima od doprinosa je porastao na 85,5% tokom 2008. godine¹². Ipak, kratkoročni uticaj ovih reformskih mjera, kao i uticaj globalne ekonomske krize je uzrokovao smanjenje ovog procenta tokom 2009. i 2010. godine u odnosu na prethodne godine.

Zbog toga se krenulo u dalju reformu postojećeg penzijskog sistema i tokom 2010. godine usvojene su nove reformske mjere u vidu donošenja i usvajanja Zakona o izmjenama i dopunama zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju¹³. Donošenjem ovog zakona koji je stupio na snagu 6. januara 2011. godine, nastavljena je reforma sistema penzijskog i invalidskog osiguranja u Crnoj Gori. Značajne su novine koje se uvode

8 Procenat koji se koristi za usklađivanje predstavlja polovinu zbira procenata povećanja (ili smanjenja) troškova života i polovinu procenta povećanja (ili smanjenja) prosječne bruto zarade. Procenat rasta troškova života predstavlja se polugodišnjom stopom rasta indeksa potrošačkih cijena ili polugodišnjom stopom inflacije. Nominalna plata se objavljuje u zvaničnim statističkim mjesečnim izvještajima Zavoda za statistiku Crne Gore.

9 Praktično, to znači, bez obzira da li neko ima ugovor o radnom odnosu, ugovor o djelu ili neki drugi pravni oblik primanja od rada, plaća na to primanje doprinos. Novina je i da se primanja zbrajaju, tako da ukoliko neko ima stalan radni odnos, a u svojoj slobodno radno vrijeme radi honorarno, mora da plati doprinos i na jedno i na drugo primanje.

10 Izmjene i dopune Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, Službeni list Crne Gore, 29/05

11 Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje, Službeni list Crne Gore, 13/07

12 Izvor: Fond PIO

13 Zakona o izmjenama i dopunama zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, Službeni list Crne Gore, 78/10

u penzijski sistem Crne Gore od kojih su najvažnije:

- postepeno izjednačavanje žena i muškaraca u pogledu uslova za sticanje prava na starosnu penziju;
- postupno podizanje starosne granice za sticanje prava na starosnu penziju na 67 godina do 2025. godine (za muškarce), odnosno do 2041. godine (za žene);
- omogućavanje penzionisanja sa 40 godina staža osiguranja bez obzira na navršene godine života;
- uvođenje instituta prijevremene starosne penzije¹⁴;
- postepeno podizanje starosne granice za sticanje prava na porodičnu penziju na 52 godine za udovca i udovicu;
- promjena načina usklađivanja penzija¹⁵;
- računanje posebnog staža ženama po osnovu rođenja djece – šest mjeseci po djetetu;
- veće vrjednovanje staža osiguranja iznad 40 godina i druga rješenja.¹⁶

TABELA 1: UČEŠĆE PRIHODA OD DOPRINOSA ZA POKRIĆE
BRUTO PENZIJA I UKUPNIH RASHODA FONDA PIO(%)

	Pokriće rashoda za bruto penzije prihodima od doprinosa	Pokriće ukupnih rashoda Fonda PIO prihodima od doprinosa
2001	64.3	55.4
2002	76.3	61.1
2003	80.5	65.6
2004	80.1	68.8
2005	81.6	68.7
2006	84	70.4
2007	85.4	73.8
2008	85.5	74.5
2009	65.9	56.09
2010	75.5	70.73

Izvor: Fond PIO

Zakonska rješenja se primjenjuju odmah nakon stupanja na snagu Zakona, osim rješenja koja se odnose na podizanje starosne granice za sticanje prava na starosnu i porodičnu penziju koja počinju da se postupno primjenjuju od 2014. godine.

U pravcu efikasnijeg funkcionisanja sistema tržišta rada i poboljšane održivosti penzijskog sistema 2006.godine u Crnoj Gori su uvedeni dobrovoljni penzioni fondovi¹⁷, a time ustanovljen i drugi stub penzionog sistema. Stvaranjem uslova za uvođenje dobrovoljnih penzionih fondova, tj uvođenjem trećeg stuba penzionog sistema u Crnoj Gori, svima se omogućava da plaćaju penzione doprinose na dobrovoljnoj osnovi i u visini koju sami određuju. Tako radnici dobijaju mogućnost da ostvare dodatni iznos penzije, osim one koju će primati po osnovu sistema međugeneracijske solidarnosti. Ovakav sistem treba da motiviše zaposlene da rade duže i produktivnije. Praksa u svijetu je pokazala da je uvođenje privatnih penzionih fondova

14 Prijevremena starosna penzija se određuje na način kako se određuje starosna penzija, s tim što je iznos te penzije umanjen za svaki mjesec ranijeg odlaska u penziju prije navršenih 67 godina života za 0,35%, a iznos tako utvrđene penzije se zadržava i nakon što osoba koja je ostvarila pravo na ovu penziju navrší 67 godina života

15 Vrijednost penzije za jedan lični bod usklađuje se od 1. januara tekuće godine na osnovu statističkih podataka, sa kretanjem potrošačkih cijena i prosječnih zarada zaposlenih na teritoriji Crne Gore u prethodnoj godini u odnosu an godinu koja joj prethodi, u procentu koji predstavlja zbir 75% procenta rasta, odnosno pada potrošačkih cijena i 25% procenta rasta, odnosno pada zarada.

16 Vodič za ostvarivanje prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja, Fond PIO

17 Zakon o dobrovoljnim penzionim fondovima, Službeni list Crne Gore, br. 78/06 i 14/07

va u brojnim zemljama koje su sprovodile ovaj model penzione reforme doprinijelo povećanju stope aktivnosti na tržištu rada. Iako je ovo značajan korak naprijed, penzione reforme u Crnoj Gori moraju se nastaviti u pravcu uvođenja drugog stuba penzionog sistema.

Analizom broja penzionera, može se uočiti da je korisnika starosnih, porodičnih i invalidskih penzija bilo skoro 100000, što ukazuje na porast broja korisnika ovih prava iz godine u godinu. Iako je reforma prvog stuba penzionog sistema inicirana u cilju smanjenja budžetskog opterećenja, i na kratak rok daje pozitivne rezultate, penzije još uvijek predstavljaju jedan od osnovnih izdataka državnog budžeta. Uz to negativni demografski trendovi kao i starenje populacije će u narednom periodu dovesti do većeg približavanja broja penzionera broju zaposlenih. To uslovljava potrebu za daljim reformama penzionog sistema, koje moraju biti podsticajne za "starije" zaposlene i motivisati pojedinca da produžava svoj radni vijek i radi duže. Zbog ovakvog očekivanog stanja na tržištu rada i penzionom sistemu u dugom roku, potrebno je sprovesti dodatne mjere, prije svega uvođenje drugog stuba penzionog sistema, ali i dalja podrška, promocija i intenziviranje korišćenja trećeg stuba penzionog sistema.

STANJE NA TRŽIŠTU RADA U CRNOJ GORI

Tržište rada u Crnoj Gori tokom prethodnih godina su karakterisale konstantne promjene obzirom da je Crna Gora prolazila kroz period tranzicije. Osim toga, brojna dešavanja kao što su ratovi u okruženju su takođe negativno uticala na situaciju na tržištu rada, a samim tim i na penzioni system koji je u direktnoj vezi sa stanjem na tržištu rada. Prije početka tranzicionih procesa nezaposlenost u Crnoj Gori je bila izuzetno visoka, a stopa aktivnosti populacije na veoma niskom nivou, što se u velikoj mjeri odrazilo i na cjelokupni penzioni sistem Crne Gore, koji je postao finansijski neodrživ i zavistan od budžetskih transfera. Tokom devedesetih godina prošlog vijeka tržište rada su karakterisali veoma slabi pokazatelji. Naime, tokom 1991. godine, prema podacima sa popisa, stopa aktivnosti stanovništva između 15 i 65 godina starosti iznosila je 51,6%, stopa zaposlenosti iznosila je 40,1%, dok je stopa nezaposlenosti bila na nivou od 20,5%¹⁸.

U periodu nakon 1991. godine došlo je do rasta nezaposlenosti što je posljedica brojnih prepreka ekonomskoj aktivnosti manifestovanih u vidu ekonomskih sankcija. Ipak, povećanje nezaposlenosti nije toliko bilo drastično, kao što je bio pad ekonomske aktivnosti. To je posljedica visokog stepena zaštite zaposlenih u tom periodu. Smanjenje zaposlenosti na tržištu rada je imalo za posljedicu smanjenje doprinosa za penzijsko-invalidsko osiguranje, tako da je penzijski sistem bio suočen sa problemima. Takođe, zaposlenost u neformalnom sektoru je kompenzovala gubitak poslova u javnim preduzećima. Rastući privatni sektor je generisao nova radna mjesta, ali stvaranje novih radnih mjesta u privatnom sektoru nije bilo tako brzo kao što je bio gubitak radnih mjesta u javnim preduzećima.

Početak procesa privatizacije počinje mijenjati i situaciju na tržištu rada. Privatne kompanije funkcionišu na principima efikasnosti i mijenja se uloga rada kao činioca proizvodnje. To stvara potrebu za dubokim i sveobuhvatnim reformama na tržištu rada u cilju stvaranja pretpostavki za efikasno funkcionisanje privatnog sektora. Stoga su usvojene određene reformske mjere kroz koje je unaprijeđena regulacija na tržištu rada. i napravile ga više pristupačnim samom biznisu i omogućile bolju "saradnju" tržišta rada i penzionog sistema.

Tržište rada u Crnoj Gori u toku posljednje tranzicione decenije karakteriše konstantne promjene. Početak privatizacionog procesa uslovio je potrebu za snažnom promjenom regulative na tržištu rada jer se koncept rada i zapošljavanja u državnim preduzećima značajno razlikuje od rada i zapošljavanja u privatnim kompanijama. Recidivi i uticaj socijalističkog koncepta rada i zapošljavanja bili su jako snažni i u toj mjeri je reforma tržišta rada i regulative na tržištu rada bila zahtjevnija, ali na drugoj strani postignuti re-

¹⁸ Izvor: MONSTAT

zultati se moraju jako cijeniti. Cilj reformi sprovedenih na tržištu rada u Crnoj Gori je bio da se poveća fleksibilnost tržišta i eliminišu biznis barijere na ovom tržištu, ali da se istovremeno omogući adekvatna zaštita prava radnika.

Najznačajniji akt za regulaciju na tržištu rada je Zakon o radu¹⁹. Stari Zakon o radu iz 2003. godine²⁰ predstavljao je pokušaj da se poveća fleksibilnost na tržištu rada. Postojale su dvije glavne promjene koje su uvedene ovim Zakonom, ali one nijesu bitnije uticale na fleksibilnost tržišta. Prva promjena je smanjenje plaćanja otpremnine za radnike sa 24 na 6 prosječnih plata. Druga promjena odnosi se na promjenu smanjenja porodiljskog odsustva od 18 mjeseci za drugo dijete i 24 mjeseca za treće dijete na 12 mjeseci za svako dijete.

Zakon o radu je duži niz godina smatran jednim od najrigidnijih zakona koji reguliše radne odnose, ne samo u regionu već i šire. Privatni sektor je smatrao ovaj zakon jednom od osnovnih barijera za uspostavljanje biznisa u Crnoj Gori, pošto je bilo gotovo nemoguće otpustiti radnika, što je predstavljalo ogromni problem za kompanije u privatnom vlasništvu koje su bile suočene sa viškovima radnika. Prema starom Zakonu²¹, regulacija ugovora o privremenom radu u Crnoj Gori je čak bila i strožija nego za stalne ugovore. Zakon je omogućavao za devet mjeseci regularan ugovor, koji se ne može obnoviti. Prema Zakonu i mišljenju inspekcije rada, ako postoji potreba za određenim zaposlenim poslije devet mjeseci, onda ugovori treba da budu tretirani kao privremeni ugovori. Zakon omogućava privremene ugovore samo iz objektivnih razloga (privremeni porast posla, rad na projektu, itd).

Kolektivno otpuštanje je najstrožije propisana regulacija rada u Crnoj Gori. Radnici, sindikat i Zavod za zapošljavanje Crne Gore treba da budu informisani o planiranom otpuštanju tri mjeseca unaprijed. Osim toga, poslodavac mora izraditi program prava zaposlenih s istim ili različitim poslodavcem koji rade na različitim pozicijama, prekvalifikacije i isplatu otpremnine. Poslodavac je dužan ponuditi im neke od tih prava, a radnici mogu odabrati koje pravo žele da iskoriste.

Nakon par godina pregovora, Vlada Crne Gore zajedno sa predstavnicima poslodavaca i sindikata je pripremila novi Zakon o radu. Zakon je stupio na snagu u avgustu 2008. godine²², a tokom 2009. godine usvojene su izmjene i dopune ovog Zakona. Ovaj zakon predstavlja veliko poboljšanje za privatni sektor jer je mnogo fleksibilniji i usklađen je sa standardima EU. Novina u ovom zakonu u odnosu na prethodni je zabrana neposredne i posredne diskriminacije lica koja traže zaposlenje s obzirom na pol, rođenje, jezik, rasu, vjeru, boju kože, starost, trudnoću, zdravstveno stanje, odnosno invalidnost, nacionalnost, bračni status, porodične obaveze, seksualno opredjeljenje, političko ili drugo uvjerenje, socijalno porijeklo, imovno stanje, članstvo u političkim i sindikalnim organizacijama, ili neko drugo lično svojstvo.

Takođe, uveden je radni odnos na određeno vrijeme kojim poslodavac može dati otkaz radniku kada smatra da za njim više ne postoji potreba. To znači da je poslodavcu dozvoljeno da ukoliko ne postoji potreba za dijelom radne snage, otpusti dio radnika usljed određenih tehnoloških ili ekonomskih razloga, ili usljed procesa restrukturiranja preduzeća. Ova činjenica je od velikog značaja posebno u vremenu ekonomske krize. Ova promjena u odnosu na prethodni zakon predstavlja veliki korak naprijed kada je u pitanju fleksibilnost na tržištu rada, jer ranije poslodavci nijesu bili motivisani da zapošljavaju nove radnike, upravo zbog nemogućnosti otpuštanja u slučaju prestanka potrebe za tim radnicima. To se negativno odražavalo

19 Zakonsku infrastrukturu na tržištu rada u Crnoj Gori čine Zakon o radu, Zakon o zaštiti na radnom mjestu, Zakon o zapošljavanju i radu stranaca, Zakon o mirnom rješavanju radnih sporova, Zakon o zapošljavanju, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba sa posebnih potrebama, Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje, Zakon o porezima na lična primanja i Opšti kolektivni ugovor.

20 Zakon o radu, Službeni list Republike Crne Gore, broj 43/2003

21 Zakon iz 2003.godine koji je izmijenjen i dopunjen 2004 (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o radu, Službeni list Republike Crne Gore, broj 79/2004)

22 Zakon o radu Crne Gore "Službeni list CG", br.49/2008 od 15.8.2008. godine.

na ukupnu zaposlenost, a samim tim i na iznos doprinosa koji su uplaćivani za penzijsko-invalidsko osiguranje. Prema novom Zakonu, poslodavac je dužan da odmah prijavi zaposlenog za penzijsko, zdravstveno i socijalno osiguranje.

TRŽIŠTE RADA I PENZIONA REFORMA U CRNOJ GORI

Penzioni sistemi i proces penzijskih reformi ima direktan uticaj na tržište rada mnogih zemalja, bez obzira na njihove političke i ekonomske statuse. Praksa u mnogim zemljama je pokazala brojne sličnosti u procesu penzionih reformi, od kojih su od velikog značaja one koje se odnose na pozitivnu vezu između ovih reformi i tržišta rada. Tu se prije svega misli na pozitivne uticaje smanjenja stope doprinosa za penzijsko-invalidsko osiguranje na ukupnu zaposlenost u zemlji. Prethodni sistem nije bio u funkciji podsticanja zaposlenosti, tako da poslodavci nijesu registrovali svoje zaposlene, dok su za registrovane zaposlene uplaćivali doprinose na najniži iznos. Takva situacija je povratno negativno uticala na penzioni sistem u Crnoj Gori, koji se suočavao sa sve većim zahtjevima za transferima iz državnog budžeta. Očekuje se da će planirano smanjenje ovih doprinosa, dodatno stimulisati poslodavce da otvaraju nova radna mjesta i registruju već postojeća. Takođe, brojne druge reformske mjere su uticale na povećanje zaposlenosti i veću finansij-sku održivost Fonda PIO.

Tržište rada tokom prethodnih godina nije bilo u funkciji podsticanja na zapošljavanje. Stari Zakon o radu nije bio prilagođen standardima i potrebama koje su postojale kod poslodavaca, tako da je crnogorsko tržište rada važno za jedno od najrigidnijih tržišta u Evropi. Novi Zakon o radu iz 2008. godine donio je niz promjena koje omogućavaju veću fleksibilnost na tržištu rada i čine ovo tržište pristupačnijim i otvorenijim. To se prije svega odnosi na mogućnost poslodavaca da otpuštaju radnike kada za njima prestane da postoji potreba. Takođe, definisana su i prava radnika.

Odnos između broja zaposlenih i broja penzionera u Crnoj Gori u toku posljednje decenije je nepovoljan i manje od 2 zaposlene osobe plaćaju doprinose za jednog penzionera, što je znatno lošija situacija, ako se uporedi sa periodom 70-ih i 80-ih godina, kada je odnos između penzionera i zaposlenih bio 1:12.

Do pogoršanja odnosa broja zaposlenih i broja penzionera dovela je i ekonomska situacija 90-ih godina. Kriterijumi za dobijanje prijevremene i invalidske penzije su bili dosta blagi tako da su prijevremene i invalidske penzije dodjeljivane prema nemedicinskim kriterijumima i bez periodičnih kontrolnih pregleda, što je uslovalo povećanje broja penzionera. Ovakvo stanje se negativno odrazilo na odnos zavisnosti broja zaposlenih i broja penzionera. Reformom, danas su kriterijumi pooštreni kako bi se smanjili negativni uticaji odlaska u prijevremenu ili invalidsku penziju.

TABELA 2: ODNOS BROJA ZAPOSLENIH I PENZIONERA U PERIODU OD 2001. DO 2010. GODINE

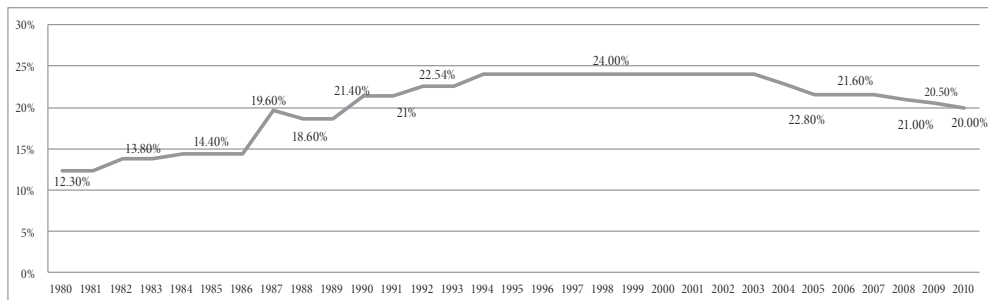
godine	Broj zaposlenih	Broj penzionera	Odnos broja zaposlenih i broja penzionera
2001	141.112	83.938	1.68
2002	140.778	86.103	1.63
2003	142.679	88.845	1.61
2004	143.479	90.079	1.59
2005	144.340	91.542	1.58
2006	150.800	92.057	1.64
2007	156.408	95.210	1.64
2008	166.221	95.515	1.74
2009	174.152	97.088	1.79
2010	171.263	98.573	1.74

Izvor: Monstat, Fond PIO

Racio zavisnosti broja zaposlenih i broja penzionera u posljednjoj deceniji je pao u periodu 2001-2005. godine, kada je odnos između broja zaposlenih i broja penzionera bio najniži 1,57. Međutim, zbog početka sprovođenja penzione reforme, i konkretnih mjera na tom polju, stanje se poboljšavalo sve do 2009. godine, da bi u 2010. godini odnos ove dvije veličine ponovo neznatno pao sa 1,79 u 2009. godini na 1,74 u 2010.

Jedna od bitnih mjera koja je sprovedena penzionom reformom je smanjenje stopa doprinosa. Efekti smanjenja stope doprinosa su značajno uticali na poboljšanje stanja na tržištu rada i na pozitivne promjene u penzionom sistemu. Glavna posledica ove mejre je smanjenje sive ekonomija, jer su poslodavci pribjegavali većoj registraciji zaposlenih i plaćanju doprinosa po nižoj stopi.

GRAFIK 1: STOPE DOPRINOSA U PERIODU OD 1980.DO 2010. GODINE

Izvor: Fond PIO

Stope doprinosa su u periodu od 1980. godine do 1994. godine bilježile konstantan rast. Na početku posmatranog perioda ista je iznosila 12,30%, dok je u 1994. godini bila na nivou od 24%. Jedino smanjenje je bilo u 1991. godini, kada se stopa smanjila na 21% sa 21,4% iz prethodne godine. U desetogodišnjem periodu do 2004. godine, stope doprinosa se nije mijenjala, da bi u 2004. godini smanjena na 22,80%.

Sprovođenjem penzione reforme, došlo je do daljeg obaranje stope doprinosa. Doprinosi za penzijsko osiguranje u 2008. godini je iznosila 21% bruto plate (poslodavac plaća 9%, a zaposleni 12%), a stopa doprinosa je od 2009. godine smanjena na 20,5% (zaposleni plaća 12% , dok poslodavac plaća 8,5%). Tendencija smanjivanja stope će se nastaviti i u 2010. godini, kada se planira smanjenje iste na 20%, takođe u korist smanjenja dijela doprinosa koji će uplaćivati poslodavac (poslodavac će plaćati 8%, zaposleni 12%). Međutim, i pored sprovođenja mjera penzionom reformom, stope doprinosa je na nivou one iz početka 90-ih godina.

Vođenjem politike smanjenja stope doprinosa pozitivno utiče na povećanje registrovane zaposlenosti. Smanjenje stope doprinosa na teret poslodavaca sa 9% u 2008. godini na 8,5% u 2009. godini pokazuje pozitivan trend rasta registrovane zaposlenosti. Tako je u 2009. godini registrovna zaposlenost u Crnoj Gori dostigla svoj najveći nivo u posljednjih 10 godina i iznosila je 174.152 ili 66% ukupne aktivne populacije. U 2010. godini je došlo do smanjenja stope doprinosa na teret poslodavca za posla procentnog poena, međutim posljedice ekonomske krize su ipak imale jači uticaj na tržište rada, pa je broj registrovanih zaposlenih smanjen za 7,1% u odnosu na prethodnu godinu i iznosio je 161.742.²³

Analizira demografskih trendova²⁴ u Crnoj Gori u toku posljednje decenije pokazuje da se ukupan broj stanovnika u Crnoj Gori nije značajnije promijenio od 2003. godine. Tako je po rezultatima popisa iz 2003. godine u Crnoj Gori živjelo 620.145 stanovika, a prema popisu iz 2011. godine 620.029.

23 Anketa o radnoj snazi za 2010, MONSTAT

24 Izvor: MONSTAT

Vrlo značajna odrednica demografskih trendova u Crnoj Gori je starenje stanovništva koja se ogleda u činjenici da je prema podacima iz popisa 1991. godine prosječna starost u Crnoj Gori iznosila 32,7 godina, prema popisu iz 2003. godine 35,9 godina, dok je 2011. godine prosječna starost porasla na 37 godina. Analiza starosne strukture stanovništva Crne Gore prema podacima iz popisa 2011. godine pokazuje da stanovništvo od 0 do 14 godina starosti čini 19,2% od ukupnog stanovništva, radno sposobno stanovništvo (od 15-64 godine) čini 68%, a stanovništvo sa 65 i više godina čini 12,8 % crnogorske populacije.

Međutim jako je važna i činjenica da crnogorsko tržište rada karakteriše i jako niska stopa aktivnosti²⁵. Prema Anketi o radnoj snazi za 2011. godinu²⁶, prosječna stopa aktivnosti u Crnoj Gori je iznosila 48,7% i smanjena je sa 50.1% u 2010. godini. Analiza strukture neaktivnog stanovništva u 2011. godini pokazuje da su 38,5% su penzioneri, 26,9% studenti, dok je 13,14% stanovništva neaktivno zbog ličnih ili porodičnih razloga. Starosna struktura neaktivnog stanovništva pokazuje najveće učešće starosne grupe od 15-24 (26,7%), zatim grupa 50-64 (22,8%). Svi ovi podaci potvrđuju potrebu daljih reformi penzionog sistema. Uz to jako je bitno raditi na povećanju stope zaposlenosti studentske populacije, kroz promovisanje zapošljavanja studenata i tokom studija, što se može postići kroz visoko obrazovni sistem.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Analiza ukazuje da reforma prvog stuba penzionog sistema u Crnoj Gori na kratak rok daje pozitivne rezultate. Međutim, negativni demografski trendovi kao i starenje populacije će u narednom periodu dovesti do pogoršanja stanja u odnosu između penzionog sistema i tržišta rada na dugi rok, što znači da će uslovi veće približavanje broja pensionera broju zaposlenih. Zbog toga je potrebna dalja reforma penzionog sistema, koja bi se mogla ogledati u podsticanju i stvaranju izazovnog stanja rada za starije zaposlene, kako bi se motivisali da rade duže. Prioritetna mjera u tom pravcu je, pored promovisanja dobrovoljnog privatnog penzijskog osiguranja koje je već zaživjelo, doduše na skromnom nivou, u Crnoj Gori, i uvođenje obaveznog privatnog osiguranja (III stub penzionog sistema). Ovo će omogućiti prevazilaženje nedostataka penzionog sistema međugeneracijske solidarnosti koji se, između ostalog odnose i na podsticaje na tržištu rada.

Penzioni sistemi i proces penzijskih reformi ima direktan uticaj na tržište rada mnogih zemalja, bez obzira na njihove političke i ekonomske statuse. Praksa u mnogim zemljama je pokazala brojne sličnosti u procesu penzionih reformi, od kojih su od velikog značaja one koje se odnose na pozitivnu vezu između ovih reformi i tržišta rada. Tu se prije svega misli na pozitivne uticaje smanjenja stope doprinosa za penzijsko-invalidsko osiguranje na ukupnu zaposlenost u zemlji. Prethodni sistem nije bio u funkciji podsticaja zaposlenosti, tako da poslodavci nijesu registrovali svoje zaposlene, dok su za registrovane zaposlene uplaćivali doprinose na najniži iznos. Takva situacija je povratno negativno uticala na penzioni sistem u Crnoj Gori, koji se suočavao sa sve većim zahtjevima za transferima iz državnog budžeta.

Kako se ne bi dogodila situacija da penzioni sistem i tržište rada izgube svoje funkcije koje se ogledaju u većoj motivaciji na zapošljavanje kao i na veću uključenost i pristup penzionom sistemu, potrebne su dalje reforme i regulative koje se odnose na ove oblasti, kao i bolja povezanost nadležnih institucija. Stoga treba težiti smanjivanju doprinosa, dodatno stimulisati poslodavce da otvaraju nova radna mjesta i registruju već postojeća. Demografske promjene i njihov uticaj se ogleda i kroz promjenu socijalne pozicije pojedinih slojeva u društvu i sociološke promjene koje nosi promjena socijalnog statusa. To značajno utiče na sistem socijalne zaštite u Crnoj Gori i njegovu održivost, na životni standard i socijalnu isključenost pojedinih slojeva stanovništva što takođe treba da bude odrednica reformi u ovoj oblasti.

²⁵ Stopa aktivnosti predstavlja procenat aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu starom 15 i više godina.

²⁶ Anketa o radnoj snazi za 2011, MONSTAT

LITERATURA

1. Ankete o radnoj snazi (2010; 2011), MONSTAT;
2. Anušić, Z. (2003), Pension Reform in Croatia, Social Protection Discussion Paper Series, No.0304, The World Bank;
3. Barr, N. (2000). Reforming pensions: myths, truths, and policy choices, IMF working paper 00/130;
4. Blake, D. (2000). Does it matter what type of pension scheme you have?, The Economic Journal, 110, 46-81.
5. Bodie, Z. (1990). Pension funds and financial innovation, Financial Management Autumn 1990, 11-21;
6. Cerda, R. (2004). On social security financial crisis, Journal of Population Economics, Volume 18(3), 509-517;
7. Davis E.P. (2006). How will ageing affect the structure of financial markets, Brunel University Economics and Finance, working paper 07/10;
8. Đikanović, Z. (2006): Privatizacija penzionog sistema, Biznis i država, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, str. 220-225;
9. Feldstein, M. (1996). Social security and saving: new time series evidence, National Tax Journal, 49(2), 151-164;
10. Feldstein, M. (2000). Transition to a fully funded pension system – five economic issues. NBER working paper, 6149;
11. Franco, D. (2001). The Search for a Sustainable PAYG Pension System, Center for Intergenerational Studies, Institute of Economic Research, discussion paper 10;
12. Golubović, Vojin (2011). (Ne)održivost penzionog sistema u Crnoj Gori, magistarski rad, Postdiplomske studije "Preduzećnička ekonomija", Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, UDG;
13. Katnić, M. i Lukšić, I. (2006) Penzijske reforme – manje države, više biznisa, Biznis i država, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, str. 209-219;
14. Mirković, M. (2010). Kriza i mogućnosti za rast, Kriza i razvoj, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd;
15. Schmidt-Hebbel, K.; (1999). Does pension reform really spur productivity, saving and growth?, Central Bank of Chile working paper 33;
16. Vodič za ostvarivanje prava iz penzijskog i invalidskog osiguranja (2011), Fond Penzijsko-invalidskog osiguranja Crne Gore;
17. Vukotić, V. (1985), Statistička analiza produktivnosti rada, Univerzitetska riječ, Nikšić;
18. Vukotić, V. (2001), Makroekonomski računi i modeli, CID, Podgorica;
19. Vukotić, V. (2002), Penzijske reforme i tržište kapitala u Crnoj Gori, ISSP, Podgorica;
20. Vukotić, V. (2004), Penzijske reforme kao novi potencijal ekonomskog rasta, ISSP, Podgorica;
21. Willmore, L. (2001). Three pillars of pensions: is there a need for mandatory contributions? OECD Private Pension Series 3, 385-397;
22. Zakon o budžetu, Službeni list Crne Gore, br. 40/01, 44/01, 71/05
23. Zakon o dobrovoljnim penzionim fondovima, Službeni list Crne Gore, br. 78/06 i 14/07
24. Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje, Službeni list Crne Gore, br. 13/07 i 79/08
25. Zakon o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja ("Službeni list SRJ", br. 70/ 2001);
26. Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju, Službeni list Crne Gore, br.54/03, 39/04, 61/04, 79/04, 81/04, 29/05, 14/07, 47/07, 12/07, 13/07, 79/08, 78/10
27. Zakon o radu Crne Gore "Službeni list CG", br.49/2008.
28. Zakon o radu, Službeni list Republike Crne Gore, broj 43/2003, 79/2004
29. www.monstat.org
30. www.pensionreform.com
31. www.rfondpio.co.me
32. www.mf.gov.me

O STRUKTURNIM REFORMAMA U CRNOJ GORI

APSTRAKT

Dugotrajnost ekonomske i finansijske krize nameće potrebu sagledavanja ekonomske politike u dugom roku. U tom smislu demografske projekcije i demografska tranzicija, u svijetu i EU, utiču da se pored fiskalnog prilagođavanja sve više govori o politikama koje će podstaći rast ekonomije. Međutim, te politike podrazumijevaju duboke i sveobuhvatne strukturne reforme kako bi se, ne samo podigao kvalitet javnih usluga, već i javne finansija i ukupni socijalni troškovi obezbijedili na održivom nivou. Zato je agenda strukturnih reformi u Crnoj Gori, kontroverzno ali i neizbježno pitanje. Sa sobom mora nositi i trend izmjena navika stanovništva, sklonosti i odnosa prema tržištu rada, imajući u vidu da su demografske projekcije u Crnoj Gori u najvećoj mjeri podudarne sa EU, pri čemu je otežavajuća okolnost niži nivo kupovne moći i razvoja usljed tegoba tranzicionog procesa.

Ključne riječi: *demografska tranzicija, strukturne reforme, izmjena navika*

ABSTRACT

The length of the current economic and financial crisis imposes the need to look back at the economic policy approach in the long run. Demographic projections and the demographic transition in the world, and the EU support the view that along with the fiscal adjustment one has to rethink growth policies. However, those policies assume deep and comprehensive structural reforms in order to raise the quality of the public services, but also to provide with sustainability of public finances and social costs. That is why structural reforms agenda in Montenegro becomes controversial but inevitable question. It carries along the question of the habits transition, inclinations to labour market given that Montenegrin demographic projections would not differ significantly from EU ones. It is aggravated, however, by the fact that the purchase power and the level of development are lower because of the transition challenges.

Key words: *demographic transition, structural reforms, transition of habits*

UVOD

Danas je nemoguće sagledavati pitanja ekonomske politike ukoliko se ne anticipira dugi rok. Jedan od principa austrijske škole ekonomije koji je pomogao u shvatanju teorija kamatne stope i biznis ciklusa, vremenska preferencija potrošnje¹ kao generator odluke o investiranju kojom se usmjerava ukupna struktura proizvodnje u jednom sistemu, podložna je djelovanju sile demografskih trendova. Izostanak strukturnih reformi pogoršava vremensku strukturu potrošnje naglašavajući kratak rok, što se u dugom roku negativno odražava na produktivnost, ekonomski rast i razvoj.

Demografska tranzicija je proces koji je prisutan u Crnoj Gori, i shodno tome utiče na ukupne potrebe stanovnika u državi. Usljed povećavanja intenziteta sadašnje potrošnje dolazi do smanjenja konkurentnosti ekonomije. Iz tog razloga, neophodno je sprovesti strukturne reforme u jednoj ekonomiji u oblasti penzijskih davanja, tržišta rada, zdravstvenog osiguranja, socijalnog staranja i nauke. Program strukturnih reformi se sprovodi u Crnoj Gori u ovim oblastima, što će imati dugoročan efekat na ekonomski sistem.

¹ Mark Skousen, *Vienna & Chicago Friends or Foes?*, Regnery Publishing Inc, Washington, 2005

Globalna ekonomska i finansijska kriza koja traje već pet godina, nameće sve više potrebu sprovođenja ekonomske politike, koja u dugom roku podstiče ekonomski rast. Dakle, stvar nije samo u tvrdim budžetskim ograničenjima i fiskalnom prilagođavanju, već i u strukturnim reformama i unaprjeđenju poslovnog ambijenta.

DEMOGRAFIJA CRNE GORE I GLOBALNE PROJEKCIJE STANOVNIŠTVA

Do 2050. godine svjetska će populacija dostići nivo od oko 9,3 milijardi stanovnika. Bez obzira što je utisak da se globalno stanovništvo povećava nikad bržim tempom, analize ukazuju da je vrhunac rasta već iza nas. Prema nalazima UN istraživanja, rast stanovništva je kasnih 60tih godina 20. vijeka bio 2% godišnje, da bi sada bio oko 1% što je povratak na 50te godine, kada je stopa smrtnosti bila veća. To dalje znači da se povećava broj godina za koji period se svjetsko stanovništvo uvećava za još jednu milijardu. Istovremeno, stopa fertiliteta ubrzano opada na svjetskom nivou, za šta su prije svega odgovorni demografski trendovi u zemljama u razvoju, sa sa skoro 5 polovinom pedesetih na 2,45 danas. Pri tome treba imati na umu, da je stopa po kojoj se stanovništvo održava na postojećem nivou 2,1. Ako se tome doda da je stopa zavisnosti (dependency ratio – odnos djece i starijih od 65 godina prema radon sposobnom stanovništvu) opala sa 75 na 52 na globalnom nivou od 1970. do 2010. godine, onda se vidi da je svijet koristio značajno demografsku dividendu.²

Ipak, problem demografske tranzicije³ neminovno definiše nove izazove, kada zbog starenja stanovništva dolazi do pogoršanja stope zavisnosti. Grafički posmatrano, takozvana piramida stanovništva dobija sve više valjkasti oblik.⁴

Da bi razumjeli crnogorsku demografsku tranziciju potrebno je uporediti naše podatke sa evropskim kretanjima, odnosno kretanjima u EU. Ukoliko se pogleda starosna medijana uočava se da je početkom 2010. godine procijenjena na 40,9 godina, pri čemu dostupni podaci pokazuju da je u periodu 1960-1980 medijana manje više na istom nivou, da bi došlo u narednih 30 godina do značajnog rasta, koji će se polovinom 21. vijeka stabilizovati na oko 47,6 ili 15 godina više nego vijek ranije. Dodatno, dolazi do porasta stanovništva starijeg od 65 godina. Sa 15,4% učešća u 1990. godini na 17,4% 2010. godine, pri čemu stanovništvo starosti od 50-64 godine učestvuje sa 19,1% što je porast u odnosu na 16,1% iz 1990. godine. Posebno je zabrinjavajuće da će učešće stanovništva starijeg od 65 godina biti oko 27% 2050. godine u Evropskoj uniji.⁵ Ovakvi podaci nesumnjivo upućuju na nuždu ozbiljnih i dubokih strukturnih promjena, koje same po sebi podrazumijevaju i duboke promjene u ponašanju i razmišljanju.

Iako nešto povoljnije, projekcije kretanja stanovništva u Crnoj Gori prate evropske tendencije. U zavisnosti od stope fertiliteta, da li je u pitanju visoka, niska ili srednja stopa, učešće stanovništva starijeg od 65

2 A Tale of Three Islands, the Economist Oct 22nd 2011. Zanimljivo je, da kada bi bilo moguće, ukupno stanovništvo rame uz rame smjestiti na jedan prostor, za tu bi namjenu bile danas potrebne Tenerife. Takav rast stanovništva podstiče pojavu neomaltusijanizma, onih koji procjenjuju da nije moguće održivo koristiti resurse na tom nivou. Međutim demografska tranzicija ukazuje na drugačiju vrstu problema sa kojima će se svjetsko stanovništvo suočavati u periodu ovog i narednog vijeka.

3 Utemeljivač ove teorije koja govori o kretanju stanovništva po fazama od predindustrializovanog do industrijalizovanog društva je američki demograf Warren Thomson 1929 godine. Encyclopedia of Population 2 Macmillan Reference 2003, str 939-940

4 Teorija demografske tranzicije poznaje 4 ili 5 faza kretanja jedne populacije. Tradicionalna poznaje 4 faze. Sva društva su do kraja 18tog vijeka bila u prvoj fazi izrazito niskog rasta stanovništva po stopi 0,05%, još od perioda uspostavljanja poljoprivrednih društava prije 10000 godina, i koje karakteriše visoka stopa rađanja ali i smrtnosti. Sa poboljšanjem snabdijevanja hranom, ali i unaprjeđenjem higijene dolazi do ulaska u drugu fazu kada se smanjuje smrtnost što utiče na rapidan rast stanovništva. Urbanizacija, smanjivanje poljoprivrednog stanovništva, rast zarada, kontracepcija itd, utiču na smanjivanje stope rađanja što usporava rast stanovništva, a piramida počinje da dobija valjkasti oblik i populacija ulazi u treću fazu. U četvrtoj se nalaze razvijene zemlje, sa stopom prirasta koja može biti i ispod stope razmjene čime se utiče na proces smanjivanja stanovništva, ali i pogoršanja ekonomsko-socijalnih indikatora jer rastu troškovi socijalnog osiguranja. John C Caldwell, Bruce K Caldwell, Pat Caldwell, Peter F McDonald, Thomas Schindlmayr 2006, Demographic Transition Theory, Dordrecht, the Netherlands Springer

5 Active ageing and solidaritz between generations, A statistical Portratin of the European union 2012, Eurostat 2012 edition, Eurostat Statistical books, www.eurostat.org

godina raste na 19,6 do 24%, dok prosječna starost raste na nivo 40,2 do 46,3 godine, dok medijana starosti bi mogla varirati u rasponu od 38,7 do 47,5 godina.⁶ U pitanju je trend rast sa nivoa prosječne starosti od 37 godina, uz učešće stanovništva starijeg od 65 godina od 12,8 prema rezultatima popisa 2011. godine⁷. Treba primijetiti da je u slučaju niskog fertiliteta medijana skoro identična medijani EU 2060 godine. Takođe, shodno piramidi starosti vidi se da je crnogorska populaciona slika na prelazu iz faze 3 i fazu 4.

Ono što je, međutim, posebno strukturno zabrinjavajuće jesu socijalni indikatori kakvi su stopa aktivnosti na tržištu rada. U odnosu na radno sposobno stanovništvo, tek 46% je aktivno, dok je 54% (penzioneri i lica sa prihodima od imovine, djeca, učenici – stariji od 15 godina i studenti, kao i domaćice i ostala neaktivna lica) spadalo u neaktivno stanovništvo. Ukoliko se odnos mjeri prema radno sposobnom stanovništvu u rasponu od 15 do 64, godine tada je podatak nešto povoljniji 54,6%⁸. Bez obzira na visoku stopu nezaposlenih, koja je posljedica tranzicije i ekonomske krize, u dugom roku čini se podatak participacije na tržištu rada kao veći problem za ukupnu produktivnost ekonomije i održivost javnih finansija. Posebno kada se ima u vidu da je taj pokazatelj značajno ispod EU prosjeka od 71%⁹.

Imajući u vidu gore navedene podatke i projekcije, jasno je da bez dubokih strukturnih reformi, ali i izmjene odnosa stanovništva prema tržištu rada, nije realno obezbijediti dovoljno visoku produktivnost i rast ekonomskih parametara da bi se podnosili visoki troškovi socijalnog osiguranja, odnosno ostvario ubrzani tempo ekonomskog razvoja. Odnosno, alterantivna opcija u odnosu na bogate resurse u više oblasti sa kojima Crna Gora raspolaze, jesu obimne strane direktne investicije, koje bi zbog strukture radne snage bitno izmijenile populacionu sliku u predstojećim decenijama.

NUŽNOST STRUKTURNIH REFORMI – KRATAK I DUGI ROK¹⁰

Akcioni plan strukturnih reformi, koji je Vlada usvojila 2010. godine, predstavlja svojevrsan odgovor na pitanje kako povećati kvalitet usluga u okvirima (smanjenih) raspoloživih sredstava i kako eventualno ostvariti uštede bez smanjenja dostupnosti i kvaliteta tih usluga. Strukturne reforme se sprovode da bi se u dugom roku obezbijedila konkurentnost ekonomskog sistema, odgovorilo demografskim tendencijama, kao i izazovu održivosti javnih finansija. Uopštenost pomenutih kategorija je neophodno sagledati iz ugla pojedinca i njegovog/njenog ambijenta za donošenja odluka, koje se odražavaju na stanje ekonomije tokom dinamike tržišne interakcije. Ukoliko ekonomiju blagostanja analiziramo iz ugla austrijske škole ekonomije¹¹, tada u prvi plan ulazi analiza uticaja insitucija, događaja ili djelova zakonodavstva na ekonomska kretanja. Polazište uzima u obzir princip metodološkog individualizma jer nema blagostanja ukoliko se ne može posmatrati iz ugla pojedinca (BDP u jednoj zemlji može ostvarivati rast ali da individue nemaju osjećaj boljitka); potom princip metodološkog subjektivizma jer se ne može govoriti o ekonomskom blagostanju, a apstrahovati odluke i valuacije koje čine pojedinci; i princip tržišnog procesa koji ukazuje da li insitucije podstiču dinamiku ekonomskog procesa uočavanja prilika koje se ukazuju preduzetnicima.

Pitanje je da li, dakle, politika strukturnih reformi stvara ambijent koji podstiče rast blagostanja jedinici, koju vrstu i kakve njihove valuacije podstiče, kao i da li institucije stimulišu dinamiku otkrivanja šansi koje otkrivaju novo znanje. Istovremeno, ta politika se odražava na izmjenu ponašanja pojedinaca, što cilj-

6 Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. Vjeka i perspektive do 2050 godine, www.monstat.org

7 www.monstat.org

8 Stanovništvo prema aktivnosti u Crnoj Gori, www.monstat.org

9 www.eurostat.org

10 U pripremi ovog poglavlja autor se oslanjao na analize i izvještaje o realizaciji programa strukturnih reformi koje su bile predmet razmatranja Vlade Crne Gore. www.gov.me Zahvaljujem se posebno saradnicama Ivani Petričević, savjetnici premijera i Ani Kršmanović, pomoćnici ministra finansija na pomoći tokom pripreme osnove za obradu ovog poglavlja.

11 Israel Kirzner, *The Meaning of Market Process*, Routledge, New York and London, 1992

no za posljedicu ima aktivniji odnos prema produktivnosti. Ovo pitanje je neodvojivo od dominantne kulturne matrice jednog društva, koja takođe opredjeljuje odnos pojedinca prema ovim pitanjima. Nametanje društveno nelegitimnih pravila izaziva otpor i narušava uspostavljeni balans, otežavajući i u dugom roku čineći skupljim proces prilagođavanja¹².

SADRŽAJ REFORMI

Mjere definisane u AP za oblast zdravstva definišu nekoliko osnovnih pravaca promjena unutar sistema:

- *Otvaranje prostora za uvođenje privatne inicijative* (kroz uvođenje JPP ili punu privatizaciju pojedinih ustanova),
- *Optimizaciju mreže zdravstvenih ustanova* (kojom je planirano stvaranje 7 zdravstvenih centara i 3 zdravstvena regionalna centra),
- *Planski razvoj kadra zaposlenog u sistemu zdravstva* (kroz izradu plana ljudskih resursa),
- *Uvođenje sistema obezbjeđivanja kvaliteta* (koji se odnosi na uvođenje indikatora za kontrolu kvaliteta zaštite na svim nivoima i kriterijuma za akreditaciju ustanova),
- *Promjenu načina finansiranja* (na sekundarnom i tercijarnom nivou zaštite posredstvom DRG), kao i uvođenje dobrovoljnog i dopunskog zdravstvenog osiguranja,
- *Borbu protiv korupcije* (onemogućavanje istovremenog rada i javnim i privatnim ustanovama),
- *Unapređenje uslova rada* (koje će kroz izgradnju novih i rekonstrukciju postojećih objekata omogućiti zaživljavanje nove mreže).

Sve definisane mjere usmjerene su na povećanje dostupnosti i kvaliteta zdravstvenih usluga koje se pružaju građanima, uz istovremeno postojanje težnje za smanjenjem izdvajanja iz budžeta (bilo kroz učešće privatnog sektora, bilo kroz racionalizaciju/promjenu dosadašnjeg načina funkcionisanja). Koncentracija zdravstvenih ustanova, kroz ustanovljavanje zdravstvenih centara, praćena adekvatnim planiranjem zaposlenih i unapređenjem uslova rada, ima za cilj da “približi” usluge građanima svih krajeva Crne Gore, obezbjeđujući im na ovaj način sigurnost da dobiju adekvatnu njegu i prilagođavajući strukturu zaposlenih potrebi za pružanjem usluga, kroz adekvatno planiranje razvoja ljudskih resursa. Cijeneci činjenicu da čekanje na uslugu može imati ozbiljne posljedice, ali i da slanje u privatne ustanove može uticati na životni standard građana i na otvaranje prostora za korupciju, definisanim mjerama se pokušava osigurati jednako brza dostupnost usluge svima i istovjetan kvalitet iste korisnicima. Mogućnost stalnog praćenja postupaka i procesa koji se sprovodi, uz uvođenje DRG modela u bolnički sistem, dodatno omogućava utvrđivanje “anomalija” u sistemu i pruža prostor za ostvarenjem ušteda unutar zdravstvenog sistema. Planirane promjene unutar mreže, praćene su planiranim infrastrukturnim ulaganjima, koja će osigurati efikasan geografski raspored punktova, na kojima je moguće koristiti određenu zdravstvenu uslugu.

Mjere definisane u AP u oblasti prosvjete usmjerene su na osiguranje jednako kvalitetnog obrazovanja za sve građane Crne Gore, bez obzira na njihovo mjesto stanovanja, ali i bez obzira na starosnu dob u kojoj se nalaze. Cilj je da se podstakne cjeloživotno učenje kako bi se osigurao uspješan lični i profesionalni razvoj pojedinca. Slično mjerama definisanim u oblasti zdravstva, i u ovoj oblasti mogu se uočiti promjene u pogledu:

- *Podsticaja privatnoj inicijativi* (kroz uvođenje JPP, licenciranje privatnih ustanova, otvaranje mogućnosti za finansiranje privatnih visokoobrazovnih ustanova),
- *Promjene načina finansiranja* (njegovom decentralizacijom i uvođenjem modela finansiranja po učeniku),

12 Enrico Colombatto, Social Contracts and Historic Rules, ICER Working paper Series 05/2009

- *Adekvatnog razvoja ljudskih resursa* (kontinuiranom relicenciranju nastavnika i uvođenjem unaprijeđenih zvanja),
- *Uvođenja sistema obezbjeđivanja kvaliteta* (kombinovanjem eksterne i interne procjene po istim standardim i mjerenjem postignuća učenika putem eksternih maturskih i stručnih ispita),
- *Razmatranja mogućnosti za ostvarenjem dodatnih ušteda ili sticanja prihoda* (optimizacijom postojeće školske mreže i valorizacijom raspoloživog prostora u vaspitno-obrazovnim ustanovama, uz unapređenje kvaliteta procesa nastave i bez ometanja procesa rada),
- *Boljeg povezivanja sistema obrazovanja sa potrebama na tržištu rada* (koje se ogleda u oblikovanju adekvatne upisne politike, unapređenju kvaliteta praktične nastave, modularizaciji obrazovnih programa, uspostavljanju nacionalnog okvira kvalifikacija),
- *Poboljšanja uslova rada* (kroz kompjuterizaciju i opremanje vaspitno-obrazovnih ustanova odgovarajućom nastavnom opremom).

Planirane mjere u oblasti prosvjete usmjerene na privatnu inicijativu imaju dvostruki cilj: 1) da obezbijede što bolji kvalitet obrazovanja zahvaljujući zdravoj konkurenciji, 2) da osiguraju uštede unutar sistema, pružajući (čak) efikasnije metode rada (što je slučaj sa *outsourcing* određenih servisa). U krajnjem, mjere su usmjerene na lični razvoj pojedinca, ali su dugovorno posmatrano u fokusu pažnje aktivnosti koje mogu doprinijeti bolje uskladiti ponude i tražnje na tržištu rada. Od ranog razvoja (koji je podržan odlukom da se poveća stepen pokrivenosti predškolskim vaspitanjem), preko optimizovane mreže škola u kojoj radi kadar koji se kontinuirano stručno usavršava i ostvaruje rezultate prepoznate u procesu relicenciranja i dodjele unaprijeđenih zvanja, učenik na svim nivoima treba da stiče znanja u skladu sa svojim potrebama i interesovanjima, ali da u krajnjem stečene iskoristi za potrebe zapošljavanja i efikasnog obavljanja posla.

Poseban značaj definisanih mjera ogleda se (pored odluke o pružanju fokusirane podrške naučno-istraživačkoj zajednici i osiguranje preduslova za približavanje crnogorskih naučnika i istraživača evropskim kolegama) u odluci da se nauka u Crnoj Gori, u narednom period, razvija kroz do sada nepoznate i u Crnoj Gori nepostojeće forme:

- centre uspješnosti,
- naučno-tehnološke parkove.

Uspostavljanje centara uspješnosti u narednom periodu će za cilj imati fokusiranje crnogorskog inovacionog sistema u visokoprioritetne oblasti, kroz kombinaciju ojačavanja sposobnosti odabrane grupe istraživača i razvoj jedne ili više istraživačkih jedinica na nivou iznad nacionalnog prosjeka. Kada je riječ o uspostavljanju naučno-tehnoloških parkova, osnovna namjera je da ovakva organizacija rada (koja će objedinjavati osnovne karakteristike inkubatora, tehnološkog parka i poslovnog parka) osigura snaženje veza između akademske zajednice i industrije, u područjima od posebnog značaja za Crnu Goru.

Mjere definisane AP SR u oblasti rada i socijalnog staranja usmjerene su na:

- *snaženje sistema socijalne zaštite* (kroz analizu ovog sistema, izradu Socijalnog kartona i izmjene Zakona o socijalnoj i dječijoj zaštiti),
- *unapređenje stanja na tržištu rada* (izmjene i dopune Opšteg kolektivnog ugovora, priprema predloga Zakona o zapošljavanju i ostvarivanju prava iz osiguranja od nezaposlenosti, pripremu Nacionalne klasifikacije zanimanja i Akcionog plana zapošljavanja),
- *realizaciju infrastrukturnih projekata sa ciljem pružanja adekvatne brige i zaštite pripadnika vulnerabilnih grupa* (djece sa posebnim potrebama i starih lica).

Predložene mjere u oblasti socijalne zaštite oblikovane su, prvenstveno, sa ciljem da se utvrdi i nakon toga osigura identifikovanje lica kojima je neophodna socijalna zaštita (kroz analizu i zakonsko definisanje kategorija korisnika socijalne pomoći i automatizaciju dostupnosti ove informacije zahvaljujući umrežavanju različitih baza podataka), kako bi ovaj vid pomoći bio obezbijeđen upravo onima kojima je potreban. Drugi važan cilj se tiče podsticanja stope aktivnosti na tržištu rada kako bi se popravilo stanje strukturnih debalansa. Drugi segment mjera u ovom AP odnosi se na promjene na tržištu rada, oblikovane sa ciljem prevazilaženja problema povezanih sa nefleksibilnošću radne snage, ograničenjima sa kojima se poslodavac suočava u procesu angažovanja radne snage i usklađivanju sektora obrazovanja i tržišta rada, kroz definisanje Nacionalne klasifikacije zanimanja, koja pruža informacije korisne za oblikovanje obrazovnih programa koji se pripremaju za potrebe obrazovanja buduće radne snage.

Najveći broj mjera planiran AP u oblasti penzijskog sistema usmjeren je na penzijsku reformu koja predstavlja izraz napora da se obezbijedi održivost i predvidljivost penzijskog sistema, odnosno sigurnost u prihodima i povećanje aktivnosti na tržištu rada, usljed negativnih demografskih trendova – rasta učešća stanovništva starijeg od 65 godina u ukupnom stanovništvu i rasta očekivanog životnog vijeka i niske stope aktivnosti. Preduzete mjere dovele su do pomjeranja granice odlaska u penziju sa 65 na 67 godina starosti i izjednačavanja muškaraca i žena po ovom pitanju. Inicijalna analiza rezultata pomjeranja ove starosne granice, komparativna analiza penzijskih sistema, usvajanje Zakona o izmjenama i dopunama zakona o PIO i reforma administracije u Fondu PIO, čine temelj penzione reforme u Crnoj Gori, koja treba da osigura finansijsku održivost penzijskog sistema i umanji opterećenje na sistem javnih finansija.

DOSADAŠNJI EFEKTI

Najznačajnije do sada sprovedene strukturne reforme tiču se zmjena zakona o radu, penzijskog zakona i zakona o zapošljavanju, dok je reforma socijalne zaštite trenutno u fazi nacрта

Osnovne promjene u Zakonu o radu su sledeće:

- ograničavanje upotrebe ugovora na određeno vrijeme kumulativno (sa ili bez prekida) na 24 meseca bez ograničenja broja ugovora (prekid kraći od 60 dana nije prekid u smislu zakona) , uz široku oblast primjene ugovora na određeno vrijeme (sezonski poslovi, rad na projektu i sl.) – izmjene u ovom dijelu su u skladu sa direktivom 1999/70/EC
- unaprijeđena je zaštita zaposlenih u slučaju zlostavljanja na radnom mjestu (mobbing) i prijave korupcije
- precizirana je mogućnost poslodavcu da aneksom ugovora o radu smanji zaradu, ukoliko zaposleni ne prihvati poslodavac ima pravo da mu da otkaz ugovora o radu uz isplatu otpremnine
- reguliše se po prvi put osnivanje i rad agencija za privremeno zapošljavanje – čime se doprinosi fleksibilnosti budući da poslodavac ne mora da angažuje zaposlene koji mu nijesu kontinuirano neophodni za poslovni proces
- povećanje godišnjeg odmora za zaposlene sa minimalno 18 na minimalno 20 radnih dana (u skladu sa EU direktivama)
- utvrđivanje minimalne zarade u iznosu 30% od nacionalnog prosjeka
- preciziranje odredbi koje se odnose na kolektivni otkaz na način da poslodavci koji otpuštaju manji broj zaposlenih od broja utvrđenog cenzusom nijesu u obavezi da donose program rješavanja tehnoloških viškova
- smanjenje troška otpuštanja zaposlenih sa minimalno 6 prosječnih zarada na minimalno tri prosječne zarade i dovođenje iznosa otpremnine u vezu sa vremenom provedenim na radu kod poslodavca, na

način da za svaku godinu rada kod poslodavca otpremnina je 30% prosječne zarade. Na ovaj način otpremnina za sve zaposlene koji su do 10 godina radili kod jednog poslodavca je 3 prosječne zarade (ranije 6), a nakon 10 godina se povećava za 30% prosječne zarade za svaku godinu preko 10.

- Pojednostavljenje procedure otkaza pojedinačnog ugovora o radu i široko postavljena definicija razloga za otkaz ugovora o radu
 - Definisanje nepravednog otkaza
 - Ukidanje mogućnosti da inspekcija rada, u slučaju pokretanja spora pred sudom zbog otkaza ugovora o radu, može da vrati zaposlenog na posao
 - Brisanje ugovora o djelu kao posebne vrste ugovora o radu, ugovor o djelu se i dalje može koristiti za poslove koji su van djelatnosti poslodavca po Zakonu o obligacionim odnosima
- Osnovne novine u Zakonu o penzijskom i invalidskom osiguranju su:
- Produžavanje starosne granice na 67 godina sa 65 za muškarce i sa 60 za žene, čime se izjednačavaju muškarci i žene u pogledu ostvarivanja prava na penziju
 - Uvođenje pravila da sa 40 godina radnog staža osoba stiče pravo na punu penziju bez obzira na godinu starosti
 - Uvodi se rano penzionisanje i malus za rano penzionisanje – 62 godine i 15 godina staža je granica dok se za svaki mjesec ranijeg odlaska u penziju penzija trajno smanjuje za 0,35% ili za 21% maksimalno
 - Uvodi se bonus za penzijski staž preko 40 godina – za svaku godinu staža preko 40 penzijski bod se uvećava za 40%
 - Uvodi se poseban staž za žene - ženi za prvo dvoje djece u poseban staž se uračunava staž u trajanju od po 6 mjeseci po djetetu. Žena koja rodi treće dijete u poseban staž se uračunava od dodatnih 12 mjeseci.
 - Usklađivanje se mijenja na način da umjesto usklađivanja dva puta godišnje za 50% rasta zarada i 50% rasta inflacije penzije se usklađuju jednom godišnje sa 25% rasta zarada i 75% rasta cijena
 - Udovice/udovci mlađi od 55 godina stupanjem u brak ne gube porodičnu penziju, što je do sada bio slučaj
 - Porodične penzije- djeca umjesto do 15 godina porodičnu penziju primaju bezuslovno do 18 godina starosti a nakon toga do 24 godine starosti ako studiraju umjesto dosadašnjih 26 godina
 - Mjere za suzbijanje sive ekonomije - Studenti korisnici porodične penzije mogu da rade i primaju porodičnu penziju, što do sada nije bio slučaj
 - Produžavanje osiguranja preko ZZZ-a za invalide korisnike privremene penzije od 2008.godine do 2014. godinu

Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti koji je u formi nacрта sadrži sledeće odredbe

- strožiji kriterijumi za socijalnu pomoć uz uvođenje prekida od 3 meseca za korisnike koji su sposobni za rad, maksimalno trajanje MOP-a – 9 meseci
- obavezno učešće u mjerama aktivacije kod Zavoda za zapošljavanje na osnovu plana aktivacije, ukoliko odbiju gube pravo na socijalnu pomoć,
- mjere za transfer iz sive u registrovanu ekonomiju – zadržavanje prava na dječijoj dodatak u periodu od 9 meseci nakon zapošljavanja ili registrovanja samostalne djelatnosti,
- uvođenje pojednostavljenog testa dohotka za tuđu njegu i pomoć, lice koje ima prihode preko 250€ ne može biti korisnik tuđe njege i pomoći,
- ukidanje ograničenja za ličnu invalidninu u smislu da su korisnici bili samo oni čija invalidnost je nastupila prije 18 godine

- ograničavanje refundacije porodijskih/roditeljskih odsustava, kako bi se spriječile zloupotrebe na način da je maksimalni iznos refundacije utvrđen u visini prosječne zarade za porodicu koje rade preko 1 godine
 - proširivanje korišćenja dječijeg dodatka na način da umjesto samo prvo troje djece u porodici dječiji dodatak prima troje djece u porodici
 - definisanje socijalnih usluga bez preciziranja načina finansiranja
- Zakon o zapošljavanju i radu stranaca predviđa sljedeće:
- pojednostavljenje procedure zapošljavanja stranca
 - smanjenje broja različitih radnih dozvola

Međutim, imajući u vidu u prethodnom poglavlju razmatranu demografsku tanziciju u Crnoj Gori, sprovedene reforme predstavljaju neminovno samo prvu fazu strukturnih reformi u ovim oblastima. Kontroverznost tih izmjena i nesumnjivi otpor koji će se vremenom javljati, je svakako indikator društvenog trenja koje je prisutno i očekivano jer za posljedicu mora imati izmjene u ponašanju pojedinaca. Pri tome, treba imati u vidu da se u suštini sve evropske zemlje suočavaju sa neophodnošću reformi u periodu narednih nekoliko decenija.

U narednoj iteraciji unapređenja zakonskog okvira na tržištu rada potrebno je dalje razmotriti sve propise koji se tiču tržišta rada, a u prvom dijelu Zakona o radu. Osnovni pravci izmjene se tiču eliminisanja nepotrebnih administrativnih barijera (procedura i postupaka), kako bi se ugovorni odnos, zapošljavanje i prava jasnije definisali i bili lakši za praćenje i primjenu, čime bi se efikasnije borili i sa sivom ekonomijom. U tom smislu potrebno je dalje razmotriti:

- ponovno razmatranje odnosa fleksibilnost i sigurnost kada je radno mjesto u pitanju
- pojednostaviti procedure kolektivnih otkaza
- smanjiti trošak otpuštanja, tj. iznos otpremnine i uskladiti ga sa međunarodnim standardima
- proces kreiranja zarada
- pitanje porodijskog/roditeljskog odsustva
- odredbe Zakona o zaštiti na radu

Da bi se obezbijedio adekvatan, siguran i održiv penzioni potrebno je dalje unapređivati postojeći sistem posebno u dijelu:

- Ukinuti penzionisanje na osnovu godina staža (poništava povećanje starosne granice)
- Povećati umanjene zbog prijevremenog penzionisanja
- Uvesti bonus za kasnije penzionisanje
- Smanjiti period od 5-godina za prijevremeno penzionisanje ili ukinuti prijevremeno penzionisanje
- Pooštriti uslove za rad uz primanje penzije (posebno za one koji se rano penzionišu)
- Uvesti vrednovanje zarada i prilagođavanje cijenama
- Brže povećati starosnu granicu (automatsko vezivanje za očekivani životni vijek)
- Oštrije uslovi za prijevremeno i posebno penzionisanje
- Integrisati specijalne kategorije penzionera u opšti sistem
- Proširiti zastupljenost specijalnih profesija na tržištima rada (proširiti ili ukinuti period za sticanje punog uslova, povećati starosnu granicu) i omogućiti prijevremenu penziju sa umanjnjem
- Centralno tijelo za procjenu invalidnosti sa fleksibilnim praksama za prikupljanje podataka
- Češći kontrolni pregledi
- Strožija formula usklađivanja

Zakon o socijalnoj i dječijoj zaštiti mora u dugom roku sadržati efektivne sledeće odredbe

- strožiji kriterijumi za socijalnu pomoć,
- aktivacija korisnika socijalnih davanja i pomoć u tranziciji iz zone sive u regularnu ekonomiju,
- revidiranje prava po osnovu invalidnosti
- ograničavanje refundacije porodijskih/roditeljskih odsustava, kako bi se spriječile zloupotrebe

U sklopu nastavka reforme procesa zapošljavanja i prava po osnovu osiguranja od nezaposlenosti potrebno je dodatno razmotriti

- Naknade za nezaposlena lica – povezivanje sa aktivacijom
- Veći naglasak na aktivaciji i traženju posla
- Ukidanje obaveznih doprinosa za korisnike naknade za nezaposlene
- Razmatranje dobrovoljne šeme osiguranja od nezaposlenosti

ZAKLJUČAK

Višedecinijski poznate matrice djelovanja trebalo je mijenjati, pri čemu je teško osmisliti same promjene, a kamoli mijenjati obrasce promišljanja i ponašanja građana, koji po pravilu stvari u najvećem broju na promjenu gledaju kao na opasnost. Pored brojnih pitanja koja se odnose na konkretne planirane mjere, postavlja se pitanje da li i u kojoj mjeri jedna Vlada mora biti spremna da ponudi (teška) vizionarska rješenja, ili, možda bolje, da li Vlada ima pravo da zbog tradicionalnih uvjerenja posustane u mijenjanju stvari, da ne bi izazivala otpor kod svojih građana.

Ako se posmatra iz drugog ugla pitanje može glasiti i zbog čega je u našem mentalitetu prisutno stalno nepovjerenje, odnosno zašto je u ljudskoj prirodi da promjene najčešće posmatramo kao proces zbog kojega će nam nešto biti uzeto/uskraćeno. Odlučujući se za ove mjere Vlada Crne Gore odlučila je da odgovori na neka pitanja, možda ne onako kako se to do sada činilo, ali svakako mijenjajući filozofiju uzicanja pred uvriježenim očekivanjima. Ma kako gledali na ove probleme, ma sa koje strane pokušali da ih osvijetlimo, nameće se dilema da li će planirane mjere dovesti do očekivanih promjena ukoliko iste ne bude pratila promjena načina razmišljanja. Strukturne reforme stoga predstavljaju odgovor na demografsku tranziciju u Crnoj Gori i nastojanje da se podstakne dinamika tržišnog procesa kroz podsticanje samoodgovornosti.

LITERATURA

1. Israel Kirzner, *The Meaning of Market Process*, Routledge, New York and London, 1992
2. Mark Skousen, *Vienna & Chicago Friends or Foes?*, Regnery Publishing Inc, Washington, 2005
3. John C Caldwell, Bruce K Caldwell, Pat Caldwell, Peter F McDonald, Thomas Schindlmayr 2006, *Demographic Transition Theory*, Dordrecht, the Netherlands Springer
4. Joseph E. Stiglitz, Amartya Sen, Jean paul Fitoussi, Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, www.stiglitz-sen-fitoussi.fr
5. Stiv Pejović, *Why is Culture Important?*, Preduzetnička ekonomija, Vol 2, Podgorica, 2003
6. Enrico Colombatto, *Social Contracts and Historic Rules*, ICER Working paper Series 05/2009
7. Hajek F. A., *Poredak slobode*, Global Book, Novi Sad, 1998.
8. *Encyclopedia of population 2* Macmillan Reference 2003,
9. *Active ageing and solidaritz between generations*, A statistical Portratin of the European union 2012, Eurostat 2012 edition, Eurostat Statistical books, www.eurostat.org
10. Stanovništvo prema aktivnosti u Crnoj Gori, www.monstat.org
11. Demografski trendovi u Crnoj Gori od sredine 20. vijeka i perspektive do 2050 godine, www.monstat.org
12. *A Tale of Three Islands*, the Economist oct 22nd 2011
13. www.eurostat.org
14. www.monstat.org

ANALYSIS OF THE MODEL OF POPULATION GROWTH AND EQUILIBRIUM OF ECONOMIC SYSTEM

ABSTRACT

In this paper is analyzed the Malthus's model of population growth and impact of level of economic development on the quality of living standard and thus the rate of population growth. Since it is assumed that population growth depends on the consumption, i.e. on the quality of living standards and in order to consumption is done, it is necessary to produce in the economic system, so our further development is focused on the analysis of model of economic growth and connection with the model of population growth. Namely, in the further elaboration of the model we establish a link between Solow's economic growth model and Malthus's population growth model in a way that in the defined model we analyze the impact of capital, land and technical progress as a factor in labor productivity at equilibrium growth of population in equilibrium state of the economic system.

Key words: *Population; The model of population growth; The economic system; equilibrium;*

JEL CLASSIFICATION: J11, D50

THE CONTINUOUS MODEL OF POPULATION GROWTH

$P(t)$ Population size is viewed as a function of t time. Thereby, the change of the population size in the dt time period, can be present by the expression

$$dP = dR - dU + dM, \quad (1.1)$$

where

dR is number of born members of the population in the period dt ,

dU is number of death members of the population in the period dt ,

dM is number of population who were migrated in the period dt (If $dM > 0$ then immigration occurs, if $dM < 0$ then emigration occurs in the time dt).

Now, based on the equations that is given in (1.1) we can define as follows:

- $p = \frac{1}{P} \frac{dP}{dt}$ - population growth rate in the period dt ,
- $r = \frac{1}{P} \frac{dR}{dt}$ - birth rate in the period dt ,

¹ University of Belgrade, Faculty of Economics

² University of Belgrade, Faculty of Economics

- $u = \frac{1}{P} \frac{dU}{dt}$ - mortality rate in the period dt ,
- $m = \frac{1}{P} \frac{dM}{dt}$ - migration rate in the period dt .

If we start from Malthus's³ model of population growth, where the assumptions have been introduced that increase the number of births dR and increase the number of deaths dU is proportional to population size $P(t)$ and the size interval dt , then

$$dR = rP(t) dt \quad (1.2)$$

$$dU = uP(t) dt \quad (1.3).$$

Also, it is introduced the assumption that there is no immigration of the population, i.e. $dM = 0$.

Based on such defined model, the population size in time $t + 1$, can be defined by the term

$$P(t + 1) = P(t) + rP(t) - uP(t) \quad (1.4)$$

i.e.

$$P(t + 1) = (1 + r - u) \cdot P(t). \quad (1.5)$$

Let

$$p = 1 + r - u, \quad (1.6)$$

is a constant rate of population growth, then the model that is given by (1.4) can be presented in the form

$$P(t + 1) = p \cdot P(t). \quad (1.7)$$

If $p > 1$, ($r > u$), then the population grows, i.e. the number of births exceeds the number of deaths in the period dt . If $p < 1$, ($r < u$), then there is a decrease of population, i.e. the number of births is less than the number of deaths in the period dt .

Suppose that the population size is known at time $t = 0$, then we have that the population size in the time $t + 1$ is,

$$P(1) = p \cdot P(0),$$

for $t = 2$ is,

$$P(2) = p \cdot P(1) = p \cdot (p \cdot P(0)) = p^2 \cdot P(0).$$

Therefore, for the moment $t = T$ we have that the population size is

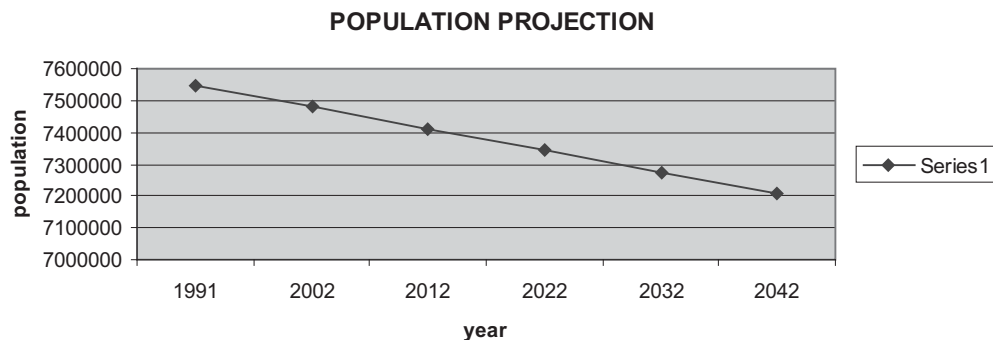
$$P(T) = p \cdot P(T-1) = p \cdot (p^{T-1} \cdot P(0)) = p^T \cdot P(0), \quad (1.8)$$

which is the exponential growth.

Based on population data from 1991 and 2002 of the Republic of Serbia⁴, it is got that the rate of population growth of the Republic of Serbia is $p \approx 0,99908$, and if you take 1991 as the initial year, using the model of exponential growth, we give the projection of population growth in the following chart

³ Thomas Malthus, English demographer who defined the model of population growth in 1798.

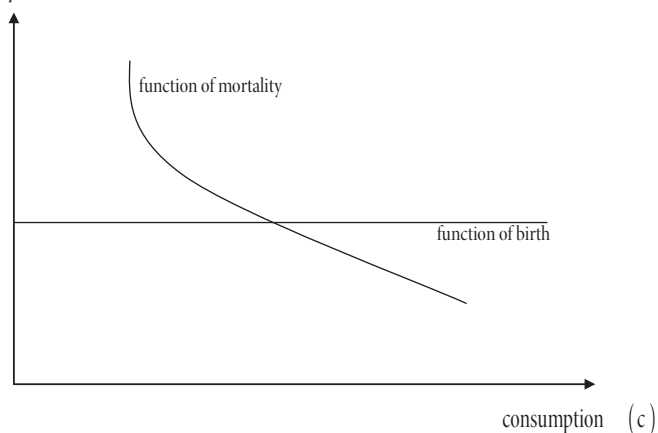
⁴ Source: Statistical Office of the Republic of Serbia

The projection of the population growth is given by assuming a constant growth rate $p \approx 0,99908$, which is the main limitation and criticism of the model of exponential growth. Namely, if we analyze the period from 1991 to 2002 in the Republic of Serbia, on the basis of which is defined the rate of growth, it represents a period of economic crisis and wars in the former Federal Republic of Yugoslavia, which has contributed to negative growth of population in Serbia. We believe that with the cessation of hostilities and economic prosperity which should be achieved, it is reasonable to expect that there is a change rate of population growth, i.e. that population growth is $p > 1$ which means a positive population growth.

The presented Malthus's model of population growth analyzes population growth of one economic system, without affecting the level of economic development, as well as further tendencies in the development of the observed economic system, which determines the quality of living standards and thus the rate of population growth.

Malthus observed the dynamics of population growth, by analyzing the quality of living standard in a way that the quality of living standard has no impact on birth rate, i.e. a function of birth is constant, and that a function of mortality is a decreasing function with the increase in quality of living standard. If we look at the quality of living standard as any form of household consumption, previous Malthus's assertions can be presented by a chart

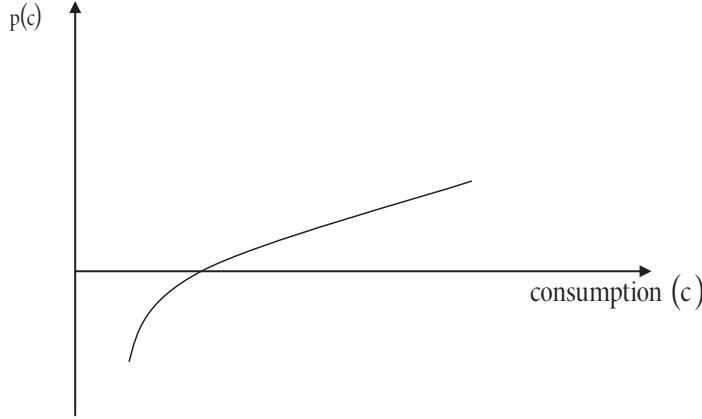
So, at a certain level of c consumption, rate of population growth is the difference between birth rates and death rates, i.e. with a change in the level of consumption there is a change in a rate of population growth, i.e. the $p(c)$ function of the rate of population growth may be presented as a function of consumption. Now, on the basis of expressions (1.7) population size at the time $t + 1$ can be given in the form

$$P(t+1) = (1 + p(c)) \cdot P(t). \quad (1.9)$$

On the basis of expressions (1.9), it is obtained that the function of the rate of population growth has the form

$$p(c) = \frac{P(t+1) - P(t)}{P(t)} = \frac{P(t+1)}{P(t)} - 1, \quad (1.10)$$

that we can plot by the following graph

ECONOMIC GROWTH AND POPULATION GROWTH

Since we have introduced that the population growth depends on consumption, our further development is focused on the analysis of model of economic growth and connection with the model of population growth. Namely, in the further elaboration of the model we establish a link between Solow's model of economic growth and Malthus's model of population growth, as well as seeking a steady state of the economic system by applying these two models.

Solow assumed that the production function of capital and labor was in the form of time,

$$Q(t) = f(K(t), P(t)), \quad (2.1)$$

and in doing so we introduce the assumption that the production function is given by equation (2.1) the function with constant returns to scale, that we give mathematically in the form

$$f(bK(t), bP(t)) = bf(K(t), P(t)). \quad (2.2)$$

As a special case of function with constant returns to scale, on which we further elaborate the model, is the Cobb-Douglas's function of production that is observed in time form

$$Q_t = AK_t^\alpha P_t^{1-\alpha}, \quad (2.3)$$

And thereby is valid a law of diminishing returns for each of the factors of production.

Assuming that all production factors are constant except one production factor, then for that factor of production is achieved the maximum amount of production, when the marginal product of an additional unit of the observed factor of production is zero. Mathematically expressed, the function of production $q = F(x_1, x_2, \dots, x_n)$ achieves the maximum value for the level of the x_{r_0} production factor when the first-order partial derivative is zero, i.e.

$$Q_r = \frac{\partial Q}{\partial x_r} = \frac{\partial f(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_r} = 0,$$

and when the second order partial derivative is negative, i.e.

$$\frac{\partial^2 Q}{\partial x_r^2} = \frac{\partial^2 f(x_1, x_2, \dots, x_n)}{\partial x_r^2} < 0.$$

Let r_{K_t} is the cost of renting K_t factor at the time t , and w_t are the real wages at the time t .

The first-order partial derivative of the production function given in (2.3) by a P factor is

$$\frac{\partial Q_t}{\partial P_t} = (1 - \alpha) AK_t^\alpha P_t^{-\alpha}, \quad (2.4)$$

And the first-order partial derivative of the production function given in (2.3) by a K factor is

$$\frac{\partial Q_t}{\partial K_t} = \alpha AK_t^{\alpha-1} P_t^{1-\alpha}. \quad (2.5)$$

Existence of market equilibrium in the economic system in time t , can be given by the following conditions

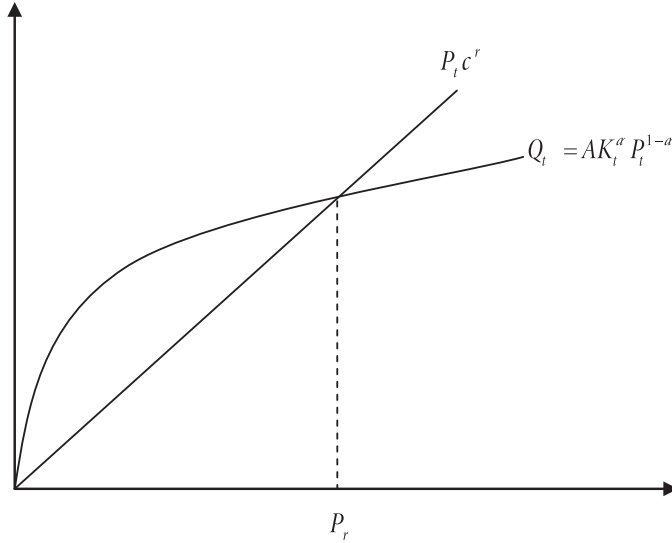
- $Q_t = P_t \cdot c_t$ - market equilibrium in commodity markets (supply equals demand);
- $w_t = (1 - \alpha) AK_t^\alpha P_t^{-\alpha} = (1 - \alpha) \frac{Q_t}{P_t}$ - real wages are equal to the marginal product of an additional unit of labor;
- $r_{K_t} = \alpha AK_t^{\alpha-1} P_t^{1-\alpha} = \alpha \frac{Q_t}{K_t}$ - price of renting K_t factor is equal to the marginal product of an additional unit of K_t factor.

Suppose that K_t factor is constant, and analysis is further conducted over the P_t factor, i.e. over the population of the economic system. Since it is assumed that K_t factor is constant, then in the equilibrium state of the economic system there is no growth of per capita production or consumption. So, in the case of invariant K_t factor, the equilibrium state of the economic system characterizes time trends in consumption per capita and output per capita as a constant time. Based on this assertion it follows that in equilibrium state of the economic system the population must be constant. Or as for the production function (2.3) is valid the law of diminishing returns, then with an additional unit of labor there is a fall of production and consumption per capita.

Previous statements of economic equilibrium of the system can be given formally, and follows:

- Number of people is viewed from the two time points t and $t + 1$ is constant, i.e. $P_t = P_{t+1} = P_r$;
- The quality of living standards measured by consumption is constant, i.e. $c_t = c_{t+1} = c_r$;
- The rate of population growth $p(c) = 0$;
- $P_t \cdot c^r = AK_t^\alpha P_t^{1-\alpha}$.

Graphically can be presented in the form

So, in this section we have analyzed only a change one factor in the economic system, i.e. we have observed only the change in population size in the economic system. Based on the analysis we can conclude that in the equilibrium state of the economic system we have steady of a (constant) value of living standard and a zero rate of population growth.

ECONOMIC GROWTH, TECHNICAL PROGRESS AND POPULATION GROWTH

Further development of model is based on the introduction of the model capital, land and technical progress. Land is viewed as a constant, i.e. it may not be increased nor depreciate, and technical progress is considered as a factor that affects the productivity of labor.

The mathematical model is defined as

$$Q_t = AK_t^\alpha L_t^\beta [(1 + \gamma)^t P_t]^{1-\alpha-\beta} \quad \text{- production function} \quad (3.1)$$

$$P_{t+1} = [1 + p(c_t)]P_t \quad \text{- function of population growth} \quad (3.2)$$

$$K_{t+1} = (1 - \delta)K_t + sQ_t \quad \text{- function of capital} \quad (3.3)$$

$$L_t \quad \text{- the land is unchanged} \quad (3.4)$$

where:

- $(1 + \gamma)^t P_t$ is the function of the impact of technical progress on labor productivity,
- δ is the amortization rate of capital,
- s is the savings rate.

In the economic system are involved the factors of production labor, capital and land, which are, in the production process, transformed into effect as the volume of production. In the economic analysis we ob-

serve the relationship between realized production (output) and invested production factors (inputs). The optimization procedure is the choice of input combination that maximizes the production volume in the given economic system.

If we partially analyze the individual impact of production factors on the production volume, then for that factor of production is achieved a maximum volume of production, when the marginal product of an additional unit of the observed production factor is zero.

So the first-order partial derivative of the production function given in Eq (3.1) by a P_t factor is

$$\frac{\partial Q_t}{\partial P_t} = (1 - \alpha - \beta)(1 + \gamma)^{t(1-\alpha-\beta)} AK_t^\alpha L_t^\beta P_t^{-(\alpha+\beta)}, \quad (3.5)$$

the first-order partial derivative of the production function given in Eq (3.1) by a K_t factor is

$$\frac{\partial Q_t}{\partial K_t} = \alpha AK_t^{\alpha-1} L_t^\beta \left[(1 + \gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta}, \quad (3.6)$$

the first-order partial derivative of the production function given in Eq (3.1) by a L_t factor is

$$\frac{\partial Q_t}{\partial L_t} = \beta AK_t^\alpha L_t^{\beta-1} \left[(1 + \gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta}. \quad (3.7)$$

The existence of equilibrium of the economic system in the t time can be given by the following conditions:

- market equilibrium of supply and demand with the existence of savings, i.e.

$$P_t c_t = (1 - s) Q_t, \quad (3.8)$$

- real wages are equal to the marginal product of an additional unit of labor, i.e. by using the expression (3.5) is obtained

$$w_t = (1 - \alpha - \beta)(1 + \gamma)^{t(1-\alpha-\beta)} AK_t^\alpha L_t^\beta P_t^{-(\alpha+\beta)} = (1 - \alpha - \beta) \frac{Q_t}{P_t}; \quad (3.9)$$

- cost of K_t capital equals the marginal product of an additional unit of K_t capital, i.e. by using the expressions (3.6) is obtained

$$r_{k_t} = \alpha AK_t^{\alpha-1} L_t^\beta \left[(1 + \gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta} = \alpha \frac{Q_t}{K_t}; \quad (3.10)$$

- rent of land is obtained by applying the expression (3.7), i.e.

$$r_{L_t} = \beta AK_t^\alpha L_t^{\beta-1} \left[(1 + \gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta} = \beta \frac{Q_t}{L_t}. \quad (3.11)$$

We analyze the two time points t and $t + 1$, and let

- $P_{t+1} = (1 + p(c_t)) \cdot P_t$, where $p(c_t)$ is the rate of population growth
- $c_{t+1} = (1 + p_c(t)) \cdot c_t$, where $p_c(t)$ is rate of consumption growth
- $Q_{t+1} = (1 + p_q(t)) \cdot Q_t$, where $p_q(t)$ is the rate of production growth
- $K_{t+1} = (1 + p_K(t)) \cdot K_t$, where $p_K(t)$ is the rate of capital growth.

Now, based on the defined conditions of equilibrium of the economic system we can make the following conclusions, i.e.;

- Based on the conditions of market equilibrium given by (3.8), it follows that in order to exist the equilibrium of the economic system, it is necessary that the population growth rate equals the rate of production growth, i.e.

$$p(c_p) = p_Q(t);$$

- If we analyze the function of capital defined by (3.3), i.e. left and right side of the expression (3.3) divide by the K_p , we get

$$\frac{K_{t+1}}{K_t} = (1 + \delta) + s \frac{Q_t}{K_t},$$

i.e.,

$$1 + p_K(t) = (1 + \delta) + s \frac{Q_t}{K_t}.$$

Since the left side of the expression is constant, now we can conclude that in equilibrium state of the economic system capital and production must have the same growth rate, i.e. $p_K(t) = p_Q(t)$;

- Since, in equilibrium state of the economic system we get that $p(c_p) = p_Q(t)$ and $p_K(t) = p_Q(t)$, we can conclude that in order the economic system is in equilibrium state, it is necessary that the rates of population growth, capital and production equal, i.e.

$$p(c_p) = p_K(t) = p_Q(t) = p(t);$$

where $p(t)$ is a general growth rate, which provides the equilibrium state of the economic system;

- For the general growth rate $p(t)$ of the economic system, let at the $t+1$ time the production function is

$$Q_{t+1} = AK_{t+1}^\alpha L_{t+1}^\beta \left[(1 + \gamma)^{t+1} P_{t+1} \right]^{1-\alpha-\beta},$$

and if the left and right side of the expression divide by the production of the t moment, we get

$$\frac{Q_{t+1}}{Q_t} = \frac{AK_{t+1}^\alpha L_{t+1}^\beta \left[(1 + \gamma)^{t+1} P_{t+1} \right]^{1-\alpha-\beta}}{AK_t^\alpha L_t^\beta \left[(1 + \gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta}},$$

i.e. by rearranging the expression it is obtained

$$\frac{Q_{t+1}}{Q_t} = \left[\frac{K_{t+1}}{K_t} \right]^\alpha \cdot [1 + \gamma]^{1-\alpha-\beta} \cdot \left[\frac{P_{t+1}}{P_t} \right]^{1-\alpha-\beta},$$

further, expressed through the general rate of growth is

$$[1 + p(t)] = [1 + p(t)]^\alpha \cdot [(1 + p(t)) \cdot (1 + \gamma)]^{1-\alpha-\beta},$$

i.e. by rearranging the expression it is obtained

$$[1 + p(t)]^\beta = [1 + \gamma]^{1-\alpha-\beta}, \text{ i.e.}$$

$$1 + p(t) = [1 + \gamma]^{\frac{(1-\alpha-\beta)}{\beta}}, \quad (3.12)$$

that means that the general growth rate of the economic system is conditioned by the growth rate of technical progress, i.e. rates of population growth, capital and production depend on the growth rate of technical progress, i.e.

$$p(c_t) = p_K(t) = p_Q(t) = p(t) = [1 + \gamma]^{\frac{(1-\alpha-\beta)}{\beta}}. \quad (3.13)$$

Suppose that in the t time the equilibrium level of consumption is c^r , and if we substitute in the expression (3.8), it is obtained that

$$Q_t = \frac{P_t \cdot c^r}{1-s},$$

and now if the value of production replace in the function of capital (equation (3.3)), it is obtained

$$K_{t+1} = (1-\delta) \cdot K_t + s \cdot \frac{P_t \cdot c^r}{1-s},$$

and as for the equilibrium state of the economic system

$$K_{t+1} = (1 + p(t)) \cdot K_t,$$

it is got that

$$(1 + p(t)) \cdot K_t = (1-\delta) \cdot K_t + s \cdot \frac{P_t \cdot c^r}{1-s},$$

i.e. by rearranging the previous expression it is obtained that the size of K_t capital is specified in the form

$$K_t = \frac{s \cdot c^r}{(1-s) \cdot (\delta + p(t))} \cdot P_t. \quad (3.14)$$

If now in the function of capital (3.3) we include the production function (3.1) it is obtained

$$K_{t+1} = (1-\delta) K_t + sAK_t^\alpha L_t^\beta \left[(1+\gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta}$$

and as for the equilibrium state of the economic system

$$K_{t+1} = (1 + p(t)) \cdot K_t,$$

it is got that

$$(1 + p(t)) \cdot K_t = (1-\delta) K_t + sAK_t^\alpha L_t^\beta \left[(1+\gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta}.$$

By further rearranging the expression we have that

$$(\delta + p(t)) \cdot K_t = sAK_t^\alpha L_t^\beta \left[(1+\gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta},$$

i.e.

$$\delta + p(t) = sAK_t^{\alpha-1} L_t^\beta \left[(1+\gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta}. \quad (3.15)$$

If now in the expression (3.15) we include the expression (3.14) it is obtained

$$\delta + p(t) = sA \left[\frac{s \cdot c^r}{(1-s) \cdot (\delta + p(t))} \cdot P_t \right]^{\alpha-1} L_t^\beta \left[(1+\gamma)^t P_t \right]^{1-\alpha-\beta}. \quad (3.16)$$

To determine the population in the equilibrium state of the economic system based on the expression (3.16) we have that

$$(\delta + p(t))P_t^\beta = sA \left[\frac{s \cdot c^r}{(1-s) \cdot (\delta + p(t))} \right]^{\alpha-1} L_t^\beta [(1+\gamma)]^{t(1-\alpha-\beta)},$$

i.e.

$$P_t^\beta = \frac{sA}{\delta + p(t)} \left[\frac{s \cdot c^r}{(1-s) \cdot (\delta + p(t))} \right]^{\alpha-1} L_t^\beta [(1+\gamma)]^{t(1-\alpha-\beta)}.$$

By further rearranging the expression it is obtained that the population in the equilibrium state of the economic system of the t moment is given by the expression

$$P_r = P_t = L_t [(1+\gamma)]^{t(1-\alpha-\beta)} \left[\frac{sA}{\delta + p(t)} \left[\frac{s \cdot c^r}{(1-s) \cdot (\delta + p(t))} \right]^{\alpha-1} \right]^{\frac{1}{\beta}}. \quad (3.17)$$

Also, the size of capital, in the equilibrium state of the economic system of the t moment, is obtained if in the expression (3.14) we replace the population in the equilibrium state of the economic system given by (3.17), and it is

$$K_r = K_t = \frac{s \cdot c^r}{(1-s) \cdot (\delta + p(t))} \cdot L_t [(1+\gamma)]^{t(1-\alpha-\beta)} \left[\frac{sA}{\delta + p(t)} \left[\frac{s \cdot c^r}{(1-s) \cdot (\delta + p(t))} \right]^{\alpha-1} \right]^{\frac{1}{\beta}}. \quad (3.18)$$

CONCLUSION

Presented Malthus's model of population growth analyzes population growth of any economic system without affecting the level of economic development. That is, Malthus observed the population growth dynamics in a way that the quality of living standards has no impact on birth rate, and that a function of mortality is a decreasing function with the increase in quality of living standards.

In the elaboration of the model we have established a link between Solow's economic growth model and Malthus's model of population growth, as well as seeking equilibrium state of the economic system using these two models. In addition, equilibrium state of the economic system characterizes time trends in consumption per capita and output per capita as a constant time. On the basis of this assertion it follows that in the equilibrium state of the economic system population must be constant, i.e. we get a constant value of living standard and a zero rate of population growth.

Further elaboration of the model has been based on the introduction in the model of technical progress as a factor that affects the productivity of labor. In order the economic system is in the equilibrium state it is necessary that the rates of population growth, capital and production are equal, i.e. it is necessary that there is a general growth rate, which ensures equilibrium state of the economic system. With conducted examination of defined models, we have shown that the general rate of economic system is conditioned by the growth rate of technical progress, i.e. population growth, capital and production depend on the growth rate of technical progress as a factor of labor productivity.

LITERATURE

1. Becker, G. S., Murphy, K. M. I Tamura, R. "Human Capital, Fertility, and Economic Growth." Journal of Political Economy, October 1990,.
2. Diamond, P. A. "National Debt in a Neoclassical Growth Model." American Economic Review, December 1965.
3. Galor, O. i Weil, D. N. "Population, Technology, and Growth: From Malthusian Stagnation to the Demographic Transition and Beyond." American Economic Review, September 2000.
4. Hansen, D. G. i Prescott C. E., "Malthus to Solow," American Economic Review 92, September 2002.
5. Kremer, M. "Population Growth and Technological Change: One Million B.C. to 1990." Quarterly Journal of Economics, August 1993.
6. Laitner, J. "Structural Change and Economic Growth." Review of Economic Studies, July 2000.
7. Malthus, R. T. *An essay on the principle of population*. Oxford: Oxford University Press (1993 printing), 1798.
8. Moe, K. S. "Fertility, Time Use, and Economic Development." Review of Economic Dynamics, July 1998.
9. Romer, P. M. "Increasing Returns and Long-Run Growth." Journal of Political Economy, October 1986.
10. Solow, M. R.. "A Contribution to the Theory of Economic Growth." Quarterly Journal of Economics 70, February 1956.
11. Solow, M. R. "Technical Change and the Aggregate Production Function." Review of Economics and Statistics, August 1957.

POLITIKA ŽIVOTA NASUPROT POLITICI ODUMIRANJA – PSIHO-SOCIOLOŠKA ANALIZA NEGATIVNIH DEMOGRAFSKIH TRENDOVA KOJIMA JE IZLOŽENO SRPSKO DRUŠTVO²

APSTRAKT

Radna hipoteza rada je da društva, kao i pojedinci, imaju u sebi instinkt života tj. samoodržanja (kolektivni eros), kao i instinkt smrti tj. autodestruktivni instinkt samouništenja (kolektivni tanatos), i da u različitim istorijskim razdobljima imamo različite odnose između ova dva instinkta unutar pojedinih ljudskih društava. Ovu radnu hipotezu smo iskoristili za psiho-sociološku analizu novijih demografskih trendova unutar srpskog društva. Tokom analize smo došli do zaključka da je određenom politikom moguće uticati na stopu nataliteta/fertiliteta i da postoje politike koje su vitalistički usmerene i koje postižu kolektivni eros, kao i one koje su autodestruktivne u ovome demografskom smislu, jer podstiču kolektivni tanatos. Nakon svega smo u zaključku rada predložili skicu jedne „politike života“ umesto „politike odumiranja“, kojom bi se moglo uticati na podizanje vitalnih kapaciteta srpskog društva.

Ključne reči: kolektivni tanatos, kolektivni eros, demografski trendovi, politika života, politika odumiranja, podizanje vitalnih kapaciteta društva

POLITICS OF LIFE VERSUS POLITICS OF DISAPPEARANCE - THE PSYCHO-SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF NEGATIVE DEMOGRAPHIC TRENDS IN SERBIAN SOCIETY

ABSTRACT

The working hypothesis of this paper is that societies, like individuals, have inside itself the instinct of life, ie. self-preservation (collective eros) and opposite instinct of death, ie. self-self-destructive instinct (collective thanatos), and in different historical periods we have different relations between these two instincts within human societies. We used this working hypothesis for the psycho-sociological analysis of recent demographic trends within serbian society. During the analysis we came to the conclusion that politics can impact fertility rates, and that there are policies that are vitalistic and those that are self-destructive in this demographic sense, because they encourage collective thanatos. Finally, in the conclusion of a paper we represent a draft of such “politics of life”, that could affect the increase of vital capacity of serbian society.

Key words: collective thanatos, collective eros, demographic trends, the politics of life, the politics of disappearance, raising of vital capacity of serbian society

¹ Institut društvenih nauka, naučni saradnik

² Rad je deo istraživanja na projektu: III 47010 “Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup” koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke.

Uvod

Otac psihoanalize Sigmund Frojd je u jednom od svojih radova postavio tezu o dva bazična nagona koji određuju dinamiku čovekovog psihičkog života – seksualnom nagonu tj. instinktu života i, njemu suprotnom, instinktu smrti.³ Prvi instinkt je već Frojd metaforično povezao sa starogrčkim terminom *Eros*, dok će post-frojdijanska psihologija i jedan broj njegovih nastavljača i tumača drugi instinkt metaforično povezati sa starogrčkim terminom *Thanatos*, kojim su stari Grci označavali „demonu smrti“, te su do ovoga drugoga metaforičnoga pojma Frojdovi nastavljači došli upravo komparirajući ovaj pojam pojmu *Eros* i antagoneizirajući ova dva pojma. Tako je konačno u post-frojdijanskoj psihoanalizi instinkt života poistovećen sa *Erosom*, a instinkt smrti sa *Tanatosom* kao simboličkim sinonimima. Bez obzira što je mnogo vode proteklo od Frojdove bazične teorije i što je ona doživela raznovrsne nadgradnje, posebno u lakanovskoj psihoanalizi, mi ćemo ostati kod ova dva bazična termina – erosa i tanatosa, kako bismo označili dva bazična instinkta koji, shodno ovoj teoriji, određuju psihički život čoveka.⁴

U drugome koraku razjašnjavanja pojmova kojim će raspolagati ovaj rad, termine erosa i tanatosa ćemo projektovati sa individue na društvo, dobijajući tako psiho-sociološke kategorije *kolektivnog erosa* i *kolektivnog tanatosa*, koji označavaju pojavu kada čitava društva reaguju poput pojedinaca rastrzana između instinkta života i instinkta smrti, te se ili plode ili usahnjuju. Pojednostavljeno govoreći, naša radna hipoteza je da i društva, kao i pojedinci, imaju u sebi instinkt života tj. samoodržanja, kao i instinkt smrti tj. autodestruktivni instinkt samouništenja, i da u različitim istorijskim razdobljima imamo različite odnose između ova dva instinkta unutar pojedinih ljudskih društava. Tako su oni istorijski periodi u kojima pojedina društva napreduju, šire se i doživljavaju sveobuhvatnu ekspanziju periodi u kojima instinkt samoodržanja ima prevagu nad instinktom samouništenja, odnosno to su periodi u kojima *kolektivni eros* preteže nad *kolektivnim tanatosom*. Nasuprot tome, periodi u kojima pojedina društva propadaju i gube svoju snagu su periodi u kojima *kolektivni tanatos* ima prevagu nad *kolektivnim erosom*, odnosno periodi kada je instinkt samouništenja jači od instinkta samoodržanja. Tako je nastajanje i nestajanje pojedinih društava, pa čak i čitavih civilizacija samo igra između ova dva instinkta, jer društva gube svoju vitalnost kada, unutar njih, nagon samouništenja počinje da dominira nad nagonom samoodržanja, odnosno kada kolektivni tanatos počinje da dominira nad kolektivnim erosom. Obzirom na ovu činjenicu možemo razlikovati „žilava“ društva puna vitalne energije, poleta i nagona samoodržanja, kao i „odumiruća“ društva u kojima su mesto vitalnih nagona dominaciju uspostavili nagoni autodestrukcije i samouništenja. Ono što je sreća u čitavom ovom socijalnom „nagonskom“ procesu jeste da nijedno društvo nije predeterminisano da bude vitalno ili autodestruktivno u apsolutnim kategorijama, već ova „vitalnost“ i „autodestruktivnost“ predstavljaju samo dominantne trendove na koje utiču različiti faktori sa suprotstavljenim vektorskim silama. Ovi trendovi su upravo i varijabilni baš zbog toga što različiti faktori mogu izvršiti različit uticaj na čitav trend, i to ili u pravcu dominantnog smera, ili u kontra-smeru, što društveni život čini dinamičnim, a ne statičnim i nepromenljivim. No, tužna istina će biti da zakon inercije deluje i u društvenom životu, baš kao i u fizici, i da će društva koja će biti izložena negativnom (autodestruktivnom) trendu veoma teško iz njega moći da se izvuku, baš

3 Ovu tezu je Frojd prvi put postavio u spisu *One strane principa zadovoljstva* (Freud, 1987a : 316.), da bi je kasnije razradio u spisu *Ego i Id* (Freud, 1987b : 380) kada je pažnju posebno posvetio instinktu smrti, pojašnjavajući šta je pod ovom kovanicom podrazumevao. Ovde nemamo ni vremena ni prostora da ulazimo u temeljne analize ove Frojdove distinkcije, kao ni u terminološke rasprave oko pojmova „instinkt“ i „nagon“ kao mogućih srpskih termina kojima se može prevesti Frojdov bazični nemački termin *Trieb* kojim je označio pomenute instinkte ka životu i ka smrti.

4 Ovu teoriju, kao ni bilo koju drugu ne uzimamo kao apsolutno tačnu, te smo u našim ranijim radovima koristili i neke druge paradigme koje nudi psihologija kao nauka, poput, na primer, one jungovske. Primena određene paradigme uvek zavisi od istraživanog predmeta, a budući da se u ovome radu radi o psiho-sociološkoj analizi demografskih trendova, učinilo nam se da je frojdijanska paradigma primerenija trenutnom predmetu istraživanja, uz neophodne ograde od njenog eventualnog apsolutizovanja.

kao što će i vitalna društva koja su izložena pozitivnom trendu reprodukovanja sopstvenog samoodržanja veoma teško gubiti taj pozitivni ritam i uglavnom im se ne može desiti da usahnu preko noći, osim ako nisu u pitanju iznenadne prirodne katastrofe.

Sve prethodne prethodne pojmovne distinkcije smo izveli kako bi ih mogli iskoristiti za za psiho-sociološku analizu novijih demografskih trendova unutar srpskog društva, što je glavna svrha ovoga rada. Prevođeci to na jezik termina koje smo prethodno eksplicirali, možemo reći da ćemo u ovome radu ispitati kako stoji stvar sa kolektivnim erosom i kolektivnim tanatosom u našem društvu. Ne ulazeći u demografske analize, budući da demografija nije ona naučna disciplina unutar koje se odvija naš istraživački rad, obavićemo jednu psiho-sociološku analizu, sa posebnim naglaskom na sociološke komponente ove analize, jer je psihologija ovde, kao disciplina koja takođe nije naša bazična disciplina, samo pomoćno sredstvo kako bi se teze postavile, dok ćemo ih izvesti do kraja uz pomoć sociološke metode. Pri svemu tome nećemo se libiti da koristimo rezultate demografskih istraživanja, što je neophodno ukoliko mislimo da analiziramo demografske trendove, ali ćemo demografske podatke tumačiti na sociološki način, pa konačno ovaj rad smeri ka tome da bude sociološka analiza ili čak, u krajnjoj liniji, dubinsko filozofsko promišljanje o vitalnosti/autodestruktivnosti srpskoga društva. Period u kome ćemo posmatrati odnos između kolektivnog erosa i kolektivnog tanatosa u srpskom društvu jeste prethodnih pola veka, sa posebnim naglaskom na prethodnih dvedesetak godina. Pri svemu tome ćemo strogo voditi računa da se zbog ekstenzivnosti posmatrane teme ne izgubi na preciznosti analize, te ćemo uvek iznova disciplinovati misao kako bi se držala predviđenog okvira istraživanja.

KOLEKTIVNI EROS, KOLEKTIVNI TANATOS I DOMINANTNI DEMOGRAFSKI TRENDVI

Posmatrajući srpsko društvo danas 2012. godine ne treba da budemo demografi da bismo videli negativni demografski trend kojem smo izloženi, jer se on vidi već i golim okom. Dovoljno je da posmatrač, sa minimumom sociološkog talenta, napravi krug po sopstvenom komšiluku i da iz toga lako izvuce zaključke o demografskoj situaciji u zemlji u kojoj nas iz dana u dan ima sve manje i u kojoj čitava sela, varoši, pa čak i gradovi, zjape prazni. No, da ne ostanemo samo kod ovog paušalnog utiska okrenućemo se i zvaničnim i stručnim demografskim merenjima, kako bismo proverili ovaj subjektivni utisak u objektivnoj ravni.

Kada analiziramo rezultate skorašnjeg popisa stanovništva iz 2011. g. (*Prvi rezultati*, 2011 : 12) upada u oči da se nalazimo u krugu negativnog prirodnog priraštaja, jer je na demografskoj karti Srbije mnogo više opština u kojima se broj stanovnika smanjio nego onih u kojima se povećao, pri čemu broj stanovnika u onim opštinama gde se beleži pozitivan prirodni priraštaj nije dovoljan da nadoknadi broj stanovnika u opštinama gde je prirodni priraštaj negativan, pa je celokupna slika negativna za više stotina hiljada ljudi u odnosu na prethodne periode i merenja. Ovaj trend nije od juče i on je, kako pokazuju neke studije (Bjelobrk i grupa autora, 2012.) prisutan bezmalo u proteklih pola veka. Pomenuta studija iznosi podatak da je srpsko društvo u prethodnih pola veka izgubilo oko 350 000 hiljada stanovnika iz čega je posve jasno da smo izloženi trendu koji je trajan i „uporan“, i samo bi neka površna i gruba analiza mogla da tvrdi da srpsko društvo propada u demografskom smislu od skora i da za to traži razloge i krivce isključivo u neposrednoj prošlosti. Ovaj trend je uslovljen dubinskim strukturalnim uzrocima koji deluju u novijoj srpskoj istoriji i koje smo, ne zalazeći u demografsku komponentu problema, već ostajući pri onoj opštoj sociološko-istorijskoj, opisali u našim ranijim studijama (Cvetićanin, 2010a, Cvetićanin 2011a). Jednostavno govoreći, trivijalno je izdvajati jedan period u novijoj srpskoj istoriji „kada su nam kola krenula nizbrdo“ i za to tražiti neke eksplicitne i personalizovane krivce, bilo da se radi o određenim režimima ili određenim istorijskim ličnostima, jer je krivac uvek određeni model ponašanja, koji je opet uslovljen dubinskim strukturalnim razlozima.

No, ukoliko je trivijalno, makar ako mislimo da se ozbiljno bavimo naukom, da upiremo prst u ovoga ili onoga i da tražimo krivca za naše nezavisne društvene trendove, možemo da lociramo one periode u kojima su negativni trendovi ubrzavali, odnosno periode u kojima su autodestruktivni impulsi društva bili značajno pretežniji nad onim vitalnim i životnim. Dakle, bez namere da se bavimo raspodelom „istorijske krivice“, pokušaćemo da, u proteklih pola veka, lociramo periode u kojima je srpsko društvo gubilo dah, kako bismo konačno došli do tumačenja naše trenutne svakodnevice u kojoj su negativni trendovi, kao što smo ranije konstatovali, vidljivi već prostim okom.

Vraćajući se u vreme Drugoga svetskoga rata možemo reći da je ovaj rat, kao i svi drugi ratovi između ostalog, predstavljao trijumf kolektivnog tanatosa nad kolektivnim erosom u globalnim okvirima, usled čega su mnoge nacije skliznule u potpunu autodestrukciju. Nakon perioda autodestrukcije i dominacije kolektivnog tanatosa, kako to obično biva shodno staroj narodnoj mudrosti da se nakon ratova rađaju deca u najvećem broju, nastupio je period dominacije kolektivnog erosa, što je uslovljalo pojavu „bejbi-buma“ (*baby-boom*) na globalnom planu koji je bio oličan u velikom porastu nataliteta/fertiliteta. Ovaj „bejbi bum“ je bio jasno vidljiv upravo na evropskom kontinentu koji je bio najviše razoren ratom i posebno je bio vidljiv u sistemima tzv. država blagostanja (*Welfare state*) kakvi su u to vreme bili u Britaniji, Francuskoj, Nemačkoj i ostalim zapadno-evropskim zemljama. Postoje čitave naknadne studije (Rovny, 2011.) koje visok natalitet/fertilitet asociraju sa sistemom socijalne države, odnosno države blagostanja, ne podrazumevajući pod državom blagostanja samo jedan istorijski političko-ekonomski sistem koji je danas prevaziđen, već vrstu određene politike koja se može sprovesti u različitim okolnostima i aktualizovati unutar različitih sistema dajući im predznak države blagostanja. Ovo je važna karika u lancu zaključivanja kojim ćemo se koristiti u ovom radu, jer ukoliko su renomirani istraživači utvrdili da postoji veza između politike države blagostanja i stope fertiliteta, onda to generalno znači da je određenom politikom moguće uticati na stopu nataliteta/fertiliteta i da postoje politike koje su vitalistički usmerene kao i one koje su autodestruktivne u ovome demografskom smislu. Prevodeći ovo na jezik pojmova koje smo definisali u uvodu rada možemo reći da postoje politike koje podstiču kolektivni eros, kao i one koje podstiču kolektivni tanatos, pri čemu prve možemo nazvati „politikama života“, a druge „politikama odumiranja“. U ovome kontekstu će svaka, na primer, politika agresivnog rata ili agresivne revolucije biti „politika odumiranja“, jer se metodom proste istorijske indukcije može utvrditi da su sva društva koja su krenula u agresivni rat ili u radikalne unutrašnje konflikte to platila slabljenjem celokupnih potencijala društva upravo u ovom vitalističkom smislu, na jednak način na koji se ljudski organizam nakon neke teške operacije oseća oslabljenim i nema više prethodnu snagu čak i ako mu je operacija otklonila neki akutni problem. Nasuprot tome, „politike života“ će biti sve one politike koje omogućuju pojedinim društvima da rastu i da bujaju, kao što je to upravo omogućila politika države blagostanja evropskim društvima nakon Drugog svetskog rata, usled čega će britanski premijer iz tog perioda Harold Makmilan moći izjaviti „da većini naših ljudi nikada nije bilo tako dobro“ („most of our people have never had it so good“).⁵ Jednostavno govoreći, „politike odumiranja“ će biti sve one politike koje doprinose tome da se određena društva sažimaju, skupljaju i usahnjuju, dok će, nasuprot tome, „politike života“ biti sve one politike koje doprinose tome da određena društva rastu i povećavaju svoju vitalnu snagu, što je uvek u vezi sa demografskim trendovima i sa stopom rasta nataliteta/fertiliteta.

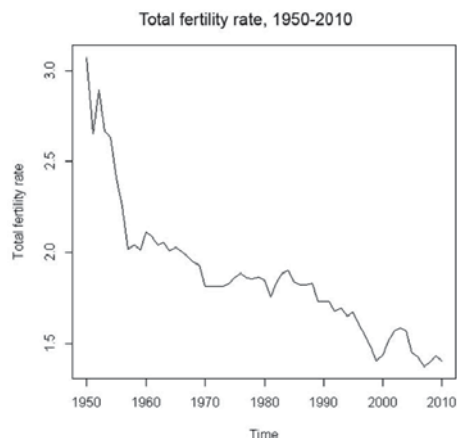
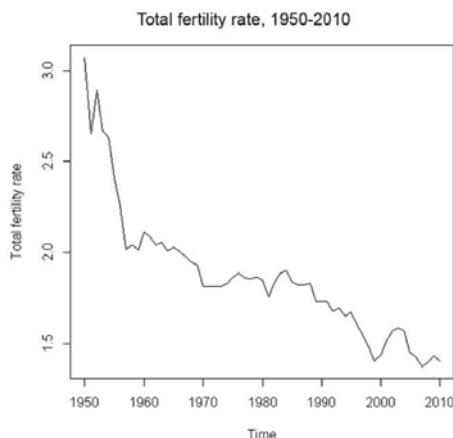
Što se samog srpskog društva pojedinačno tiče, ono je nakon Drugog svetskog rata, u okviru socijalističke Jugoslavije, u demografskom smislu prošlo sličan, iako ne i istovetan put u odnosu na druga evropska društva. Tu pre svega mislimo pojavu da je i kod nas nakon rata usledio pozitivni demografski trend te je i kod nas bio prisutan efekat „bejbi buma“, što nije bilo izazvano ni jednom određenom politikom, već prostom činjenicom da je nakon rata i vremena kolektivnog umiranja nastupilo vreme kolektivnog rađanja.

⁵ Citirano prema Timmins, 1995: 177

Komunistički režim ovaj trend nije ometao, jer je, nakon pobede nad ideološkim protivnicima, stabilizovao društveno tlo i nije proizvodio nove društvene konflikte po svaku cenu. No, „bejbi bum“ efekat je u srpskom/jugoslovenskom društvu trajao manje negoli što je to bio slučaj u ostalim evropskim društvima, jer stopa fertiliteta počinje kod nas da naglo pada od sredine pedesetih godina (Nikitović, 2011.), dok je u ostatku Evrope, posebno u zapadnim državama blagostanja ona ostala na nivou „bejbi buma“ sve do sredine šezdesetih godina, pa negde (Francuska, Britanija i Holandija) čak i do sredine sedamdesetih godina (Macunovich, 2002). Iz ovoga možemo izvući zaključak da je politika države blagostanja stimulisala „bejbi bum“ efekat, dok ga politika komunističkih režima kao što su bili jugoslovenski ili mađarski nije ometala, ali ga nije ni stimulisala, iz čega možemo zaključiti da je politika države blagostanja „politika života“ u pravom smislu ovih reči, dok je politika komunističkih režima bila politika postepenog urušavanja u ovom vitalističkom smislu, iako ovo urušavanje nije bilo radikalno autodestruktivno, pa komunističku politiku ipak ne možemo označiti terminom „politike odumiranja“. Prevodeći ovo na jezik pojmova koje smo eksplicirali u uvodu rada možemo reći da sistem države blagostanja možemo označiti kao sistem koji stimuliše kolektivni eros, pa time i pozitivne demografske trendove koji se vezuju za prevagu ovog instinkta samoodržanja. Sa druge strane, komunističke sisteme ne možemo označiti kao sisteme u kojima je bio stimulisan kolektivni tanatos (kao što je to bio slučaj u naci-fašističkim sistemima)⁶, ali u ovim sistemima sigurno nije bilo toliko „života“ kao u sistemu države blagostanja.

Bilo kako bilo, u srpskom/jugoslovenskom društvu nakon prvobitnog posleratnog poleta i nakon nadano brzog usporavanja pozitivnog demografskog trenda, od sredine pedesetih godina nastupa osrednji trend održavanja stope fertiliteta oko nivoa stope proste reprodukcije broja stanovnika (2.0), da bi onda, od sredine šezdesetih godina fertilitet počeo da pada ispod stope koja je dovoljna za prostu reprodukciju broja stanovnika čime se otvoreno ulazi u negativni demografski trend. Na donjem grafikonu (Nikitović, 2011.) je moguće pratiti stopu fertiliteta u Srbiji u prethodnih pola veka, te se na njemu vidi da u početku ovaj negativni trend nije drastično ubrzavao te je u periodu od sredine šezdesetih godina do kraja osamdesetih godina bio tek nešto malo ispod stope potrebne za prostu reprodukciju stanovništva, da bi od početka devedesetih godina bilo приметно ubrzavanje ovog negativnog trenda i naglo opadanje stope fertiliteta. Tako ulazimo u onaj trend koji još uvek traje, a u kome je stopa fertiliteta prilično udaljena od nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva, usled čega je prirodni priraštaj značajno negativan, bez naznaka da će se ovaj trend izmeniti. Jednostavno govoreći, srpsko društvo je krajem osamdesetih godina i početkom devedesetih godina ušlo u period u kome je kolektivni tanatos postao vidno pretežniji u odnosu na kolektivni eros, što se sasvim logično poklopilo sa vremenom unutrašnjih konflikata, ratova, sankcija i svih ostalih društvenih nestabilnosti kojima smo bili izloženi u prethodnih četvrt veka. Ovom periodu u kome je kolektivni tanatos bio dominantan u odnosu na kolektivni eros posvećujemo sledeći deo našega rada ne bismo li u njemu istražili uzroke za ovu pojavu i objasnili otkuda prevlast autodestruktivnih nagona unutar srpskoga društva, pri čemu ništa bolje nije bilo ni u drugim zapadnobalkanskim društvima, a srozavanje stope fertiliteta je moguće pratiti i u čitavnoj istočnoj i jugo-istočnoj Evropi. U tamnom srcu ovoga istočno-evropskog trenda našao se upravo Zapadni Balkan i Srbija kao centralna zemlja ovoga regiona, koja je, za razliku od društava koja su imala manje dramatičnu tranziciju, nakon pola veka ponovo iz Pandorine kutije pustila autodestruktivne nagone.

6 U ovome smislu ne stoji paralela između komunističkih i naci-fašističkih sistema koji se zajedno guraju pod odrednicu totalitarnih sistema, jer su ovome aspektu, kao i u nekim drugim aspektima, komunistički režimi izazvali manje negativnih posledica u odnosu na one naci-fašističke sisteme koji se mirne volje mogu označiti kao sistemi u kojima je vidljiva dominacija kolektivnog tanatosa i jedan jak agresivno-autodestruktivni nagon

SRPSKO DRUŠTVO U NAJNOVIJEM DOBU - DOMINACIJA POLITIKE ODUMIRANJA I PREVLAST KOLEKTIVNOG TANATOSA

Autodestruktivni nagoni su se u srpskom/jugoslovenskom društvu krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina ispoljili na najdrastičniji način, jer smo na prostoru Zapadnog Balkana imali oružane konflikte i prekinutu nit normalnog društvenog razvoja koja se kako-tako održavala za vreme komunističkog režima. Metaforično govoreći, zapadnobalkanska društva su pokušala da „manje probleme reše pravljjenjem većih problema“ pa su ekonomska stagnacija i pad životnog standarda uskoro proizveli međusobno optuživanje južnoslovenskih naroda za takvu situaciju, što je najavilo buduće oružane konflikte. Sve to je ličilo na situaciju u kući u kojoj ukućani nisu imali dovoljno para i u kojoj su, kako bi izbegli da o ovoj neprijatnoj situaciji povedu raspravu, počeli da optužuju jedni druge da su potkradali zajedničko domaćinstvo, iz čega je uskoro izbila opšta tuča sa tragičnim posledicama. Veoma jednostavno i metaforično govoreći, umesto da se ukućani dogovore šta im je činiti da do para dođu i kako da se uposle i nešto prihoduju, oni su počeli da prodaju nameštaj i stari porodični nakit, ne slažući se oko toga šta je čije, pa su se oko toga konačno i potukli. Konačno, svi su u tome bili gubitnici, jer je prosta činjenica, vidljiva već na prvi pogled, da je većina statističkih pokazatelja – od demografskih do ekonomskih – danas, u bilo kojem od zapadnobalkanskih društava (srpsko, hrvatsko, crnogorsko, itd.), lošija u odnosu na period pre početka konflikata na ovom prostoru. Nijedno od ovih, po mnogo čemu srodnih društava se nije ovajdilo od konflikata u koje su utrčali pre dvadesetak godina, te svako od njih danas predstavlja prostor na kojem ljudi životare, koji je u ekonomskom pogledu teška periferija i, koji je, konačno, u demografskom smislu upušten. To je stoga što nijedno društvo, bez obzira u kojem se periodu istorije nalazi i na kojem geografskom prostoru, ne može da jača svojom snagom ukoliko umesto „politike života“ odabere „politiku odumiranja“, što je primer zapadnobalkanskih društava u prethodnih četvrt veka i potvrdio. Još od vremena Peloponeskog rata, koji je toliko oslabio i poraženu Atinu i pobjedničku Spartu da su se obe uskoro našle u zagrljaju antičke Makedonije, važi pravilo da države iz rata izlaze oslabljene, čak i kada su u njemu pobjednice, jer su potrošeni resursi i energija društva koji su nenadoknadivi.⁷ Ono što nazivamo „politikom odumiranja“ će biti oličeno u svim onim politikama

7 Kao i kod ostalih istorijskih pravila, i kod ovog će postojati izuzeci i slučajevi kada država iz rata izlazi jača, vitalnija i jača, ali će to biti samo u slučaju kada je neka država ne samo pobjednica, već i kada su osvojeni resursi značajno pretežniji u odnosu na uložene resurse. Ovo je bio slučaj sa Sjedinjenim državama nakon Prvog i Drugog svjetskog rata, ali ovo nije slučaj sa SAD-om nakon skorašnjih Irackog i Afganistanskog rata, jer su ove pobjede „pirove“ i više su istrošile i umorile ovu supersilu nego što su joj obezbedile dodatne resurse. Ovako je sve u istoriji stvar računice o „istorijskim prihodima“ i „istorijskim rashodima“, i opstaju ona društva koja pametno „računaju“, a propadaju ona društva koja loše „računaju“.

koje će srljati u konflikte u kojima će se trošiti raspoloživi resursi društva, pri čemu se neće stvarati novi resursi, što će smanjiti vitalnost dotičnoga društva, usled čega će prevagu nad kolektivnim erosom odneti kolektivni tanatos. Konflikti su nekad i potrebni i nekada je kontraproduktivno njihovo izbegavanje, ali su oni produktivni samo u slučaju da se njima više dobija no gubi, što je jedan od razloga zašto je odbrambeni rat uvek opravdan, a agresivni rat to nije nikad. Na žalost, konflikti koji su usledili na području Zapadnog Balkana posle raspada SFRJ su bili takvi da u njima niko nije dobio, ali su u njima svi uglavnom izgubili, što je bila posledica činjenice da ti konflikti nisu imali karakter ni odbrambenog ni agresivnog rata, već naprosto – građanskoga rata - u kome je ratovao komšija sa komšijom, zbog čega je čitavom „komšiluku“ nakon ratova bilo lošije u smislu uslova života, bez obzira da li se neko osećao pobednikom ili poraženim. Bilo kako bilo, za naše istraživanje je najvažnije da ocrtaemo ono što nazivamo „politikom odumiranja“, jer ovakva vrsta politike stoji iza stimulisanja kolektivnog tanatosa i autodestruktivnih nagona koji ga prate. Već smo u prethodnom delu rada utvrdili da postoje politike koje podstiču kolektivni eros, kao i one koje podstiču kolektivni tanatos, pri čemu smo prve nazvali „politikama života“, a druge „politikama odumiranja“. Sužavajući perspektivu na psiho-sociološku analizu eksplicitnih demografskih trendova, detektovanje „politike života“ i njoj suprotne „politike odumiranja“ znači, kao što smo već rekli, da je određenom politikom moguće uticati na stopu nataliteta/fertiliteta i da postoje politike koje su vitalistički usmerene kao i one koje su autodestruktivne u ovome demografsko-sociološkom smislu. Teza koju želimo da postavimo u ovom delu rada je jasna – buđenje kolektivnog tanatosa u srpskom/jugoslovenskom društvu pre četvrt veka je izazvano „politikom odumiranja“ koja je počela da se sprovodi na ovim prostorima, što je za konačnu posledicu imalo promenu demografskih pokazatelja, odnosno drastično padanje stope fertiliteta, koje je vidljivo iz gornjeg grafikona.

Prethodni period od dvadesetak godina u kome je „politika odumiranja“ u srpskom društvu odnela prevlast nad „politikom života“ se može podeliti na dva dela.

Prvi deo je od 1990. godine do 2000. godine i predstavlja period pripreme i bujanja konflikata, kako unutar srpskoga društva, tako i između srpskoga društva i srodnih društava u regionu u građanskom ratu. U ovome periodu smo imali kolektivni tanatos u eksplicitnom obliku, jer je „politika odumiranja“ koja ga je stimulisala bila direktna i otvorena, te je njen osnovni postulat bio da je važnije za otadžbinu položiti sopstveni život, negoli stvoriti jedan novi život i obezbediti mu uslove rasta. Čak i kada se govorilo o potrebi da se rađaju deca, mislilo se na to da se ona trebaju rađati da bi kada porastu mogla otići u rat i braniti otadžbinu, iz čega je sasvim prirodno proizašlo favorizovanje dece muškoga pola, pri čemu za ovu pojavu ne treba optužiti tadašnju elitu, već je ovo proizašlo iz onoga što neki autori nazivaju „oslobodilačkom političkom kulturom“ (Kuljić, 1997 : 170). Naime, „oslobodilačka politička kultura“, koja je svojstvena ovim prostorima je političko-kulturni obrazac nastao usled toga što su narodi koji su živeli na ovim prostorima bili vekovima u okviru tuđih imperija i živeli upravo na granici gde su se ove imperije doticale, usled čega su razvili „graničarski“ vojnički mentalitet koji je više brinuo o vojnim, negoli o civilnim pitanjima, Budući da društveni razvoj ide evolutivno i da je potreban napor više generacija kako bi se određeno društvo podiglo na viši političko-kulturno-ekonomski nivo, razvoj balkanskih društava je, češće nego drugde, bio prekidani vanrednim istorijskim okolnostima, ratovima i prevratima, usled čega nismo stigli da se sa odbrambeno-vojnog nivoa koji brine o bazičnoj konstituciji, granicama i najprostijoj ličnoj i imovinskoj sigurnosti, podignemo na civilni nivo, koji brine o uređenju društva i o njegovim razvojnim potencijalima. Najprostije rečeno, baš zato što smo uvek morali da brinemo o pitanjima života ili smrti, nismo stigli da dovoljno brinemo o pitanjima samog života i njegovog kvaliteta.

Kolektivni tanatos je bilo lako, početkom devedesetih godina, pozvati iz prošlosti baš zato što je na ovim prostorima diskurs smrti uvek bio dominantan nad diskursom života, i za to nije kriva ova ili ona pojedinačna politička elita, već čitav niz istorijskih okolnosti. Političke elite, pa tako i ona sa kraja osamdesetih i početka de-

vedesetih godina 20. veka su odgovorne samo zbog toga što su se tako lako dale upecati na zov ovoga diskursa smrti⁸ koji je ležao duboko u kolektivno-nesvesnom i koji je, bez velike muke, probudio kolektivni tanatos. Na-prosto, krivica za to što je diskurs smrti odneo prevagu nad diskursom života nije bila u ovoj ili onoj istorijskoj ličnosti iz toga perioda kako se navodi u površnim interpretacijama u kojoj se sva krivica pripisuje Miloševiću ili nekom drugom protagonistu konflikata iz prve polovine devedesetih, već je krivica bila u samome diskursu kao nasleđenoj dubinskoj sociološkoj strukturi koju je stvorio sam tok istorije svojim delovanjem, a koju je bilo isuviše lako pozvati iz prošlosti, odnosno pozvati iz kolektivno nesvesnog. Političke elite i istaknuti pojedinci iz tog vremena nisu proizveli ovaj „diskurs smrti“ već je on bio nasleđen iz prošlosti, ali su pojedini pripadnici elite njime pokušali da manipulišu u borbi za političku moć, usled čega ih je stigla „osveta diskursa“, jer većina onih koji su manipulirali ovim diskursom nije završila svoj politički ili životni put na prirodan način, već im se, na ovaj ili onaj način, vratio kolektivni tanatos kojim su se igrali i svi su skončavali manje ili više tragično. Može se metaforično reći kako su se oni koji su vodili „politiku odumiranja“, u kojoj se slavila smrt mesto života sami našli uhvaćeni u mrežu kolektivnog tanatosa koji je odredio njihovu tragičnu političku i ličnu sudbinu, te primera za ovu tvrdnju ima dovoljno upravo na „srpskoj strani rata“⁹, ali i na drugim stranama.

Postoje studije (Baković, 1997.) koje diskurs junačke smrti i pozive da se junački položi život za otadžbinu tumače kao sublimaciju suicidalnog nagona koji je po sebi negativan pa se u unutrašnjoj psihološkoj preradi ovaj nagon maskira i prikazuje kao težnja za slavnim, junačkom smrću što ima pozitivne konotacije.¹⁰ Bez obzira što autor prethodne studije ovaj pojavi pripisuje i izvesne pozitivne elemente, konstatacijom da se njome kolektivni tanatos stavlja u službu zajednice time što pojedinci postaju spremni da se žrtvuju za nju, mi možemo konstatovati da je tanatos – tanatos, odnosno naprosto instinkt smrti, i da bez obzira da li je autodestruktivno okrenut ka sebi ili destruktivno ka drugima on dovodi do prevlasti smrti nad životom. Jednostavno govoreći, svaka destrukcija je istovremeno i autodestrukcija, jer se agresivni nagoni kao bumerang vraćaju onome koji ih emituje o čemu ne govore samo eksplicitne naučne psihološke studije, već i velika dela svetske književnosti poput, na primer, *Zločina i kazne* (Dostojevski, 2003.) i *Makbeta* (Shakespeare, 1967.) Stoga društva koja emituju značajan stepen agresije, bez obzira kakvim razlozima to pravdaju, gube postojeći kvantum energije ili, naprosto, „kvantum života“. Pogled na gore priloženi grafikon koji prati stopu fertiliteta u srpskom društvu u prethodnih pola veka može da potvrdi prethodni stav, jer je stopa fertiliteta bila najveća u periodima mira i stabilnosti (pedesete godine), a najmanja u periodima nerešenih društvenih konflikata i nestabilnosti (devedesete i dvehiljadite godine). Iako na kretanje stope fertiliteta ne utiču samo naši lokalni faktori, već i oni globalni, ne možemo prenebrežniti uticaj naše unutrašnje društvene situacije na demografske trendove.

Bilo kako bilo, možemo da zaključimo da je do srozavanja stope fertiliteta došlo upravo sa početkom društvenih konflikata u koje je uplovilo sprsko društvo početkom devedesetih godina 20. veka. Sama pojava konflikata imala je po stopu fertiliteta odloženo dejstvo, jer je ona zabeležila najveću stopu progresivnog pada u drugoj polovini devedesetih godina, kada su posledice ratova i sankcija postale direktno osetne i vidljive, mnogo više negoli u periodu samih ratova i sankcija u prvoj polovini devedesetih kada je još bila prisutna inercija kakvog-takvog osrednjeg razvoja iz prethodnog perioda iz sredine i kraja osamdesetih godina.

8 O ovome diskursu smrti kao svojevrstnom govoru epitafa, koji je posebno bio prisutan u Nemačkoj između dva rata u Cvetičanin, 2004.

9 Na primer, lična i politička sudbina Slobodana Miloševića ima u sebi jedan bonapartistički momenat. O ovome više u Cvetičanin, 2011b : 105-107

10 Shodno autoru studije prethodna pojava ima i eksplicitne pozitivne aspekte tako što „kolektivni hipertrofični Superego uspeva učiniti Tanatos konstruktivnim i korisnim, potčiniti ga kolektivnim ciljevima i dovesti u pozitivnu i konstruktivnu službu zajednice“.

Prvi period dominacije kolektivnog tanatosa od 1990. do 2000. godine je bio obeležen eksplicitnim i vidljivim ispoljavanjem kolektivnog tanatosa. Ovaj period je već i sam oivičen sa dva velika i tragična sukoba – prvim koji će početi godinu dana nakon početka ovog „vremena umiranja“ 1991. g. kao rat za jugoslovensko nasleđe - i drugim koji će početi godinu dana pre nego što se iz ovog „vremena umiranja“ izašlo 1999. godine u vidu rata SR Jugoslavije i NATO-pakta, sa tragičnim posledicama po našu stranu. U međuvremenu je stopa nataliteta/fertiliteta postala najnegativnija u odnosu na bilo koji period nakon Drugog svetskog rata, što je bilo jasan pokazatelj da je srpsko društvo počelo da gubi dah, energiju i vitalnost, koje neće povratiti sve do današnjih dana kada se beleže stope fertiliteta slične tim najnegativnijim iz druge polovine devedesetih godina. No, ono što razlikuje ovaj prvi period (1990-2000) dominacije kolektivnog tanatosa nad kolektivnim erosom od drugog koji je usledio kada su se radikalni konflikti završili i koji traje do današnjeg dana (2000-2012.), jeste to što je u ovom prvom periodu kolektivni tanatos bio u svom eksplicitnom i ogoljenom vidu, dok je u drugom periodu bio latentan i nevidljiv, ali je njegovo delovanje i dalje primetno. Dakle, prvi period je period eksplicitnog kolektivnog tanatosa podstaknutog direktnom „politikom odumiranja“, dok je drugi period period latentnog kolektivnog tanatosa koji podstaknut indirektnom „politikom odumiranja“ koja nije uspeła da se transformiše u jednu „politiku života“. U nastavku ćemo posvetiti nekoliko rečova, koliko nam obim našega rada dozvoljava, ovom drugom periodu.

Drugi period počinje nakon petooktobarskih promena 2000. godine kada su se stvorili uslovi za transformaciju „politike odumiranja“ u „politiku života“, prvenstveno u smislu pacifikovanja društvenih konflikata koji su do tada trošili vitalnu energiju društva, kako bi se na pacifikovanoj društvenoj teritoriji instalirao društveni sistem koji bi, nekom životnom politikom, pokušao da promeni negativne pokazatelje, između ostalih i negativne demografske pokazatelje. No, nakon početnoga poleta i optimizma da će se negativni trendovi izmeniti, a da će se društveni konflikti stabilizovati, usledio je period produžavanja političkih i društvenih konflikata pa petooktobarska Srbija nije bila pošteđena vanrednih stanja koja su karakterisala i Miloševiću Srbiju, i u bukvalnom i u prenesenom značenju.¹¹ Ukoliko smo ranije imali jednu jaku Miloševiću vladu koja nije htela da inauguriše bilo kakvu „politiku života“ umesto proklamovane „politike umiranja“, sada smo imali na snazi slabe vlade koje nisu mogle da inaugurišu bilo kakvu stratešku životnu politiku sve i da su htele, jer im je nedostajao autoritet, te je najviše što su mogle da urade bilo to da su stvari rešavale *ad hoc* i da su pokušavale da uspore negativne trendove. Tako smo danas u poziciji da nisu izvršene ključne reforme u penzionom, zdravstvenom, obrazovnom i poreskom sistemu, a nismo imali potrebne reforme ni u pogledu poreske politike, tržišta rada i javne uprave, što su oni sektori koji odlučuju koliko će neka politika biti „životna“. Jednom rečju, nismo uspeali da napravimo efikasan sistem koji bi mogao da servisira postojeće kapacitete društva i da brine o razvojnim potencijalima, već smo konstruisali surogat sistema koji sve teže stiže da zakrpi postojeće rupe, što je kako-tako polazilo petooktobarskim vladama za rukom do izbijanja svetske ekonomske krize, dok je globalna kriza stvari potpuno ogolila i pokazala koliko smo ranjivi, upravo zato što smo neorganizovani. Istina, nakon 2000. godine nijedna od vlada neće sprovoditi neku iracionalnu „politiku odumiranja“ i otvorenog podstrekivanja kolektivnog tanatosa, ali ni jedna, upravo zbog slabosti i nedostatka autoriteta, neće uspeti da probudi kolektivni eros nekom „politikom života“ nalik, na primer, na politiku države blagostanja, koju smo ranije detektovali kao politiku čije mere dovode do efekta „bejbi buma“ u većem ili manjem obimu. Kolektivni tanatos će tako u Srbiji i nakon Petog oktobra ostati na snazi, ali on neće biti eksplicitan i neće direktno delovati, već će biti latentan i delovaće indirektno. On će biti oličen u opštem raspoloženju besperspektivnosti koje će u srpskom društvu biti dominantno posled-

11 Imali smo dva eksplicitna vanredna stanja, nakon atentata na Zorana Đinića 2003. i nakon proglašenja kosovske nezavisnosti nekoliko godina kasnije, a tu je bio još i niz događaja koji je onemogućavao da se izađe iz ovog permanentnog vanrednog stanja

njih godina¹², što je vidljivo i prostim okom i što je posebno postalo vidljivo kada je globalna ekonomska kriza potpuno ogolila našu neurednu unutrašnju situaciju. O ovome rečito govori i stopa fertiliteta koja je krajem prve i početkom druge dekade dvehiljaditih godina na najnižem mogućem nivou koji je bio svojstven i drugoj polovini devedesetih godina (vidi grafikon gore). Ono što je čak i opasnije je to što ovo osećanje besperspektivnosti i kolektivni tanatos u latentnom obliku može da se transformiše u ispoljavanje nekog oblika kolektivne agresije kako bi se odgovorilo na frustraciju. Teško je unapred prognozirati kakav oblik ova agresija može poprimiti, ali se može konstatovati da će ako do nje dođe makar u najmanjem stepenu, ona dodatno urušiti vitalne potencijale društva, jer smo već ranije konstatovali da je svaka destrukcija istovremeno i autodestrukcija. Ova agresija čak ne mora da bude direktna i potpuno ispoljena, ona može biti agresija niskog intenziteta i okrenuta ka unutra, kao prosta apstinencija od normalnih društvenih obrazaca i modela kao što je to, na primer, zasnivanje porodice i rađanje dece, što može biti zamenjeno različitim oblicima antisocijalnog ponašanja i društvene patologije – od porasta pripadnosti ekstremnim grupama poput onih navijačkih i para-političkih sve do odlaska u neku vrstu „unutrašnje emigracije“. Bilo kako bilo, da bi se delovanje ovog kolektivnog tanatosa u latentnom obliku sprečilo i da bi se sprečilo da se on transformiše u svoju otvoreniju i eksplicitniju varijantu, potrebno je da se mesto raznoraznih, direktnih ili indirektnih, „politika odumiranja“, inauguriše jedna „politika života“. O njenom mogućem obliku, u malome krokiju i u skici, reći ćemo nekoliko reči i dati nekoliko smernica u zaključnom delu našega rada.

UMESTO ZAKLJUČKA – PROLEGOMENA ZA JEDNU POLITIKU ŽIVOTA?

U ovome zaključnom delu našega rada, koristeći sve prethodne zaključke koje smo izveli, pokušaćemo konačno da opravdamo naslov rada i da predložimo jednu *politiku života nasuprot politici odumiranja*. U ovome konačnom zadatku vođeni smo pre svega prethodnim zaključkom da je određenom politikom moguće uticati na populacione trendove, što je, kao što smo videli, iskustvo politike države blagostanja pokazalo, jer je upravo ona zaslužna za populacioni „bejbi bum“ nakon Drugog svetskog rata.¹³ Stoga smo politiku države blagostanja i nazvali „politikom života“ *par excellence*, jer je ona u realističnim, a ne u utopijskim manirima koji su bili svojstveni komunističkim politikama uspeła da od realnog društvenog materijala i realno-raspoloživih resursa napravi zamah akceleracije pozitivnih tokova, prvenstveno u ovome demografskom pogledu koji ovde analiziramo na sociološki način. Izvlačeći pouke iz toga po trenutnu situaciju u Srbiji možemo reći da je prva premisa u realističnom (a ne utopijskom) definisanju željenih ciljeva, jer se svaka politika koja je nerealno definisana, bez obzira koliko su njeni ciljevi plemeniti, očas posla može preobratiti od „politike života“ u „politiku odumiranja.“¹⁴ Dakle, realizam, odnosno real-politika je prvi faktor ove „politike života“ koju pokušavamo ocrtati u zaključku našega rada, jer život može da buja samo na realnom tlu i realnoj društvenoj podlozi, jer on ne nastaje u vazduhu, baš kao što ni decu iz vazduha ne donose rode, već ih rađaju roditelji koji za njihovo podizanje trebaju da imaju konkretna sredstva i konkretne resurse.

Kako bi se ovi resursi obezbedili uslov svih uslova je pacifikovano društveno tlo, odnosno prekidanje spirale konflikata koji u srpskom društvu tinjaju, u otvorenom ili latentnom obliku, još od početka devedesetih godina od kada se govori o „dve Srbije“, nekoj tobožnjoj „prvoj“ i nekoj tobožnjoj „druvoj Srbiji“, koje su veći-to sukobljene u svojim različitim spoljopolitičkim, društveno-ekonomskim i, konačno, idejno-vrednosnim

12 O lutanjima petooktobarske Srbije usled kojih je besperspektivnost zamenila nekadašnju veliku nadu u Cvetičanin, 2011b

13 Danas je iluzorno misliti da je moguće restaurisati politiku države blagostanja u njenom klasičnom obliku u kojem se ona jавila u prošlosti već je potpuno jasno da se ona mora transformisati i prilagoditi novom vremenu. O reaktuelizaciji ideje države blagostanja u Cvetičanin 2010b.

14 Upravo se to i desilo Miloševićevoj politici koja u početku nije bila otvoreno destruktivna i koja je pokušavala da bude „politika života“, ali se zbog nerealnih pa čak i utopijskih ciljeva kasnije premetnula u svoju suštu suprotnost i tako postala „politika odumiranja“

stremljenjima. Ukoliko je istina da u Srbiji zaista postoje sukobljene vrednosti, orijentacije i svetonazori (što nije specifično naša falinka, već je falinka i svih ostalih „nedovršenih država“ u regionu poput Bosne i Hercegovine, koja je u još gorjoj situaciji i koja uopšte ni ne predstavlja jedinstvenu državu i jedinstveno društvo, a i Makedonija i Crna Gora su u sličnoj poziciji značajnih unutrašnjih društvenih rasecepa), onda je potrebno sve ove društvene rasece pacifikovati kroz zvanične političke institucije, kako se oni ne bi prelili na ulicu i bili vaninstitucionalno rešavani. To je moguće unapređivanjem predstavničke demokratije i činjenjem parlamenta glavnom državnim institucijom, kako bi se unutar njega rešavali svi društveni konflikti i kako bi se uvek iznova obnavljao društveni konsenzus. Pri svemu tome politička elita bi trebala da brine da ne uvede državu u bilo kakvo vanredno stanje i neki novi konflikt, bez obzira da li bi on bio unutrašnji ili spoljašnji, jer je za iskorištavanje razvojnih potencijala i preokretanje negativnih trendova, kako demografskih tako i ekonomskih, potreban duži period političkoga mira i pacifikovanog društvenog tla. Dakle, preduslov za jednu „politiku života“ je rad na pacifikovanju društvenog tla i smanjenje svih mogućih konflikata unutar srpskoga društva na minimum, što se po mišljenju autora ovoga rada može izvršiti parlamentarnom reformom¹⁵ i pravljenjem od parlamenta mesta u kojemu će biti sabrana sva državotvorna volja i sva društvena energija, da bi onda parlament mogao svoj autoritet preneti i na vladu koja bi sa punim legitimitetom mogla da doneše potrebne odluke bez obzira koliko one bile teške i bolne. Jednostavno govoreći, pretpostavka za jednu politiku života je institucionalna reforma koja bi se ispoljila u sređivanju i smanjivanju državne administracije, kao i u parlamentarnoj reformi i menjanju političkoga sistema kako bi on omogućio korektnije predstavljanje građana u političkim institucijama. Usko stručno govoreći – treba se omogućiti da preko efikasnog političkog sistema društvo može da iznese svoje zahteve državi i već će ovo dovesti do „bujanja života“ koji je trenutno zakočen pritiskom neefikasnog državnog aparata na neemancipovano društvo. Naime, „politika odumiranja“ je oduvek imala svoju potporu u situaciji u kojoj je naizgled svemoćna, a suštinski slaba država pritiskala nemoćno i neemancipovano društvo, koje nije moglo da realizuje svoje potrebe i koje je upravo zato gubilo energiju, snagu i dah.¹⁶ Nasuprot tome, „politika života“ treba da ima svoje izvoriste u efikasnom državnom aparatu, koji neće pritiskati, već koji će rešavati probleme društva i koji će tim putem podizati njegove vitalne kapacitete. Država nije metafizički pojam dovoljan samome sebi, već je država sistem administrativne uprave stvoren kako bi administrirao društvene zahteve i potrebe na efikasan način i tako omogućavao društvu da diše. Konačno, prvi uslov za jednu „politiku života“ jeste administrativna reforma i jačanje delatnih kapaciteta države, kako bi ona mogla da izađe u susret društvu i jača njegove vitalne kapacitete.

Drugi uslov, koji prirodno prozilazi iz ovoga prvog jeste redizajniranje ekonomskog sistema kako bi on radio za veći broj ljudi negoli što je to slučaj danas. Ukoliko je utopija da je moguće bilo koji ekonomski sistem dizajnirati tako da on radi za sve ljude, jer je uvek bilo i biće nesavršenosti na ovome svetu koji nije idealan, ono što je moguće je da se traga za ekonomskim sistemom koji bi radio za veći broj ljudi u odnosu na današnji. To je moguće pokušati sistemom mera ekonomske politike, od koji bi ključna bila reforma poreskog sistema koji bi, jednostavno govoreći, progresivno oporezovao one najbogatije, istovremeno stimulišući one srednje i šiteći one najsiriromašnije. Pri svemu tome je potrebno ukloniti devijacije koje su nastale usled toga što smo iz dojučerašnje soc-realističke idile preko noći uleteli u turbo-kapitalizam, u kome se usled bespoštedne borbe „svih

15 O konkretnim merama ove parlamentarne reforme ovde zbog ograničenog obima rada možemo samo reći da bi podrazumevala smanjenje broja poslanika u parlamentu, izmenu izbornog zakona i još neke mere i zakone u pogledu reforme državnog aparata koji je sada nefunkcionalan. Najpoželjnije bi bilo kada bi se mogao doneti nov, funkcionalniji ustav, ali smo već rekli da je realizam prvi uslov definisanja „politike života“, pa pitanje novoga ustava ne želimo da akutelizujemo dok se ne stvore realni uslovi za tako nešto. Za sada je realističnije da imamo ustavnu reformu negoli promenu ustava, no ovo je već stručna ustavno-pravna materija u koju ne želimo da ulazimo, jer ne predstavlja disciplinu u kojoj smo vršili istraživanja.

16 Konkretna primer za ovo je u svim onim situacijama u kojima je neka administrativna mera sprečavala ispoljavanje realnih društvenih interesa, na primer, u slučaju kada se poslovanje nekog malog i srednjeg preduzeća administrativnim merama otežava i opterećuje umesto da se olakšava.

protiv svijui“ kida samo društveno tkivo i onemogućava reprodukcija društva. Tako je u sistemu trubo-kapitalizma moguće da se neka uposlenica ucenjuje zbog eventualnog trudničkog statusa otkazom, što direktno utiče na planiranje porodice i na stopu feriliteta.¹⁷ Što je još gore, imamo i situaciju da ljudi „sami sebe ucenjuju“, jer su usled konstantnog siromaštva i nerešenih egzistencijalnih pitanja, počeli da usvajaju obrazac ponašanja koji stimuliše tzv. „kulturu abortusa“ i rađe apstiniraju od rađanja dece, negoli što se za to odlučuju čak i kada za to imaju otvorene izgleda.¹⁸ U tom smislu je bitno da se otklone sve diskriminatorske pojave kojima se žene obeshrabruju da postanu majke, bilo da se diskriminatorske odredbe nalaze u zakonodavnom sistemu, bilo da su stimulisane našom neurednom tranzicionom praksom shodno kojoj najpre žrtvujemo ljude (i rođene i nerođene), pa tek onda žrtvujemo stvari. Nekadašnja politika države blagostanja je bila „politika života“ upravo zato što je ljude pretpostavljala stvarima, usled čega su ne samo demografski pokazatelji bili pozitivni, već je to predstavljalo samo početak pozitivne spirale u kojoj je visok natalitet poboljšavao vitalne kapacitete društva, da bi se konačan efekat toga osetio i u ekonomiji i poboljšavanju privrednih kapaciteta. Dakle, strategija u kojoj se ljudi pretpostavljaju stvarima konačno rezultira i poboljšavanjem materijalnih uslova života, i trivijano je misliti da žrtvovanje ljudi stvarima, koje se izvodi na prvu „tranzicionu loptu“, može dugoročno obezbediti neki boljitak. Dugoročno takva strategija vodi „politici odumiranja“ i prevlasti kolektivnog tanatosa, umesto koje smo u zaključku našega rada pokušali da predložimo skicu jedne „politike života“¹⁹ kojom bi se mogli stimulisati vitalni kapaciteti društva i poboljšati demografski trendovi. Time bi se, konačno, izašlo iz autodestruktivnog kruga u kome se nalazimo i stupili bi na put na kome bi samoodržanje odnelo prevagu nad autodestrukcijom u večnoj igri Frojdovih oprečnih nagona koje smo opisali na početku rada.

LITERATURA

1. Baković, Todor (1997). *Depresivni optimizam Crnogoraca*. Cetinje: Obod
2. Bjelobrk, Gordana i grupa autora (2012). *Prirodno kretanje stanovništva u Republici Srbiji 1961-2010*. Beograd: Republički zavod za statistiku
3. Cvetičanin, Neven (2004). *Evropska desnica između mača i zakona*. Beograd: Filip Višnjić
4. Cvetičanin, Neven (2010a). „Proces konstituisanja političke i društvene elite u srpskom društvu – problem diskontinuiteta i „fluktuirajućeg“ legitimiteta“. *Nacionalni interes*, Godina VI, vol 9, Broj 3/2010, str. 107-146.
5. Cvetičanin, Neven (2010b). „Globalna ekonomska kriza i obnavljanje konsenzusa blagostanja“. *Politička misao*, Zagreb, god. 47., br. 1, 2010., str. 31-54.
6. Cvetičanin, Neven (2011a). „Circulus Vitosus srpske istorije, kretanje među ekstremima i nemogućnost uspostavljanja održive društvene sinteze“, u *Dometi tranzicije od kapitalizma ka socijalizmu*, zbornik, Fondacija Fridrih Ebert-CSSD-CESID, Beograd, 2011., str. 117-131.
7. Cvetičanin, Neven (2011b). *Requiem revoluciji, Eseji 2000 – 2010*. Beograd: Službeni glasnik
8. Dostojevski, Fjodor Mihajlovič (2003). *Zločin i kazna*. Podgorica: Nova knjiga
9. Freud, Sigmund (1987a). *Beyond the Pleasure Principle*, u *On Metapsychology*. London: Middlesex
10. Freud, Sigmund (1987b). *The Ego and the Id*, u *On Metapsychology*. London: Middlesex
11. Kuljić, Todor (1997). „Knez Miloš, Nikola Pašić, Tito“. *Jugoslovenski istorijski časopis*, Beograd, Jič God XXX
12. Macunovich, Diane J. (2002). *Birth Quake: The Baby Boom and Its Aftershocks*. Chicago and London: University of Chichago Press
13. Nikitović, Vladimir, (2011). „Functional data analysis in forecasting Serbian fertility“. *Stanovništvo* 49(2), str. 73-89.
14. *Prvi rezultati – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Rebilici Srbiji* (2011.). Beograd: Repblički zavod za statistiku
15. Rašević, M. and K. Sedlecki (2011). „Pitanje postojanja abortusne kulture u Srbiji“. *Stanovništvo* 49(1), str. 1-13.
16. Rovny, Allison E. (2011). „Welfare state policy determinants of fertility level: A comparative analysis“. *Journal of European Social Policy* October 2011 vol. 21 no. 4, str. 335-347.
17. Shakespeare, William (1967). *Macbeth*, Harmondsworth: Penguin Books
18. Timmins, Nicholas (1995). *The Five Giants, A Biography of the Welfare State*. London: Harper-Collins Publishers

17 Pojava koliko česta toliko i nemila u našem tranzicionom vremenu kada se mladim uposlenicama direktno postavljaju uslovi da ne mogu da ostanu u drugom stanju kako ne bi izgubile posao.

18 O pitanju postojanja jedne „kulture abortusa“ u Rašević i Sedlecki, 2011.

19 Ovu „politiku života“ smo opisali samo u skici, jer smo je u ovome radu razmatrali više kao princip i ideju, a manje kao politički program, čime bi se spustili na prizemni nivo dnevne politike u koji nismo hteli da zalazimo.

„RAST STANOVNIŠTVA I OGRANIČENE KOLIČINE PITKE VODE”

Voda je uslov života i „plavo zlato“

APSTRAKT

Voda postaje kritičan resurs na planeti i jedan je od činilaca koji će presudno uticati na ekonomski razvoj, socijalnu i političku situaciju i sve sfere ljudskog društva, kao i na promene u biodiverzitetu u naredne 2 do 3 decenije, a pogotovo do 2050. godine i nadalje. Usled rasta stanovništva na planeti do 2050. godine na 10 milijardi, pa čak i preko 10,6 milijardi ljudi, neprekidno se povećava upotreba vode.

Najveća je upotreba vode u proizvodnji hrane, kao i usled ubrzanja urbanizacije, dalje industrijalizacije, rasta potrošnje i životnog standarda, neprekidnog rasta zagađenja vode i dr. Zato se očekuju veliki problemi sa snabdevanjem svežom pitkom vodom u naredne 2 decenije i nadalje.

Ukupna količina slane i pitke vode je na Zemlji nepromenjena, pri čemu je količina obnovljive pitke vode ispod 1% ukupne vode na planeti (oko 41-43 hiljada km³). Od toga je dostupno oko 6 hiljada km³. Ima niz kritičnih oblasti u svetu, gde je zahvatanje vode dostiglo maksimalan nivo, te će dalje ubrzano raubovanje vodnih resursa stvoriti niz nepremostivih problema (veći deo Afrike, Bliski Istok, Južna Azija i drugi krajevi). Proces desalinizacije morske vode je moguć, ali je skup.

Procenjuje se da će oko 1/3 stanovništva na planeti imati probleme sa redovnim snabdevanjem kvalitetnom svežom pitkom vodom. Oko 80% bolesti u zemljama u razvoju je vezano za hemijsku i biološku zagađenost vode i njene nedovoljne dostupnosti. Preko 15 miliona dece godišnje se razboli i umre usled bolesti vezane za vodu (dijareja, malarija, tifus, kolera i dr.).

Izlaz je u investicijama u pitku vodu, racionalizaciji potrošnje vode, usavršavanju menadžmenta koji upravlja vodnim resursima, međunarodnoj saradnji, sprečavanju devastacije vodnih resursa (fossilne vode i dr.) i drugim merama.

Zbog neravnomernog rasporeda rečnih slivova, podzemnih voda i drugih izvora pitke vode, već je bilo ratnih konflikata među zemljama, a tek slede konflikti oko korišćenja trajno ograničenih vodnih resursa.

Srbija sada nije u zoni „vodnog stresa“, ali bi problemi sa pitkom vodom u drugim delovima sveta, mogli imati indirektnog, pa i direktnog uticaja i na nas. Ovo tim pre što vodni resursi u Srbiji nisu teritorijalno i vremenski ravnomerno raspoređeni.

Ključne reči: *obnovljiva pitka voda, rast populacije, ekonomski rast, vodni stres, kriza vode, bolesti zbog vode, ratni konflikti zbog vode*

ABSTRACT

Water is becoming a critical resource and one of the factors that will have a decisive influence on economic development and all spheres of society, as well biodiversity changes on Earth over the next 2-3 decades, particularly until 2050 and onwards. Growth in the population, projected to reach 10 and even over 10.6 billion by 2050, is pushing up water consumption levels through food production, as well as through accelerated urbanisation, further industrialisation, rising consumption and living standards, continuous water pollution etc. Therefore, large problems are expected in fresh drinking water supply over the next two decades and onwards. Total quantity of saline and drin-

king water remains a constant, with renewable drinking water comprising less than 1% of total quantity of water on the planet (around 41-43 thousand km³), 6 thousand km³ of which is accessible. There are a number of critical areas in which water capture has reached maximum levels and which are bound to face a series of insurmountable problems with further accelerated exploitation of water resources (larger parts of Africa, Middle East, South Asia and other areas). Desalination of seawater is a feasible but costly process. It is estimated that around 1/3 of the population will have difficulty getting a regular supply of quality drinking water. Around 80% of diseases in developing countries are linked to chemical and biological pollution and scarcity of water. Over 15 million children per year fall ill and die from water-related diseases (diarrhea, malaria, typhus, cholera etc.). The solution lies in investing into drinking water, rationalisation of water consumption, improvement of water resource management, international cooperation and other measures, prevention of devastation of water resources (fossil water etc.). Unequal distribution of water basins, underground waters and other sources of drinking water have sparked war conflicts in the past, and will increasingly do so in the future. Although Serbia currently does not belong to a "water stress zone", it may feel direct or indirect impact of problems related to drinking water shortages in other parts of the world.

Key words: *renewable drinking water, population growth, economic growth, water stress, water crisis, water-related diseases, water conflicts*

RAST STANOVNIŠTVA U SVETU DO 2050. I 2100. GODINE

Voda postaje deficitaran resurs na planeti i jedan je od faktora koji će u ovom stoleću bitno uticati na ekonomski rast i razvoj većine zemalja.

Usled **rasta stanovništva na planeti** do 2050. godine čak do 10 milijardi ljudi, pa možda i preko tog nivoa, biće velikih problema sa snabdevanjem svežom pitkom vodom u naredne 2 decenije i nadalje.

Preterano iscrpljivanje vode, povećana zagađenost voda, pojačavanje zdravstvenih problema i usporavanje ekonomskog razvoja zbog nedostatka vode, mogu izazvati konflikte među zemljama i regionima zbog vode.

Problem je i neravnomerni raspored rečnih slivova, podzemnih voda i drugih izvora pitke vode na planeti, što dovodi do tzv. „vodnog stresa”

Procene Ujedinjenih nacija i OECD-a su da će broj stanovnika u svetu u ovom stoleću dalje neprekidno rasti do 2050. godine i nadalje do 2100. godine. To će imati direktne reperkusije na ograničene vodne resurse na planeti, jer će se kriza vode povećavati, a pogotovo u suvim i polusuvim, bezvodnim, predelima na planeti, sa velikim razlikama po regionima, po vodnim slivovima, po pojedinim zemljama i područjima unutar država.

Prema **varijanti visoke procene** UN, broj stanovnika na planeti bi u 2050. godini mogao iznositi čak 10.6 milijardi ljudi, a u 2100. godini 15.8 milijardi ljudi. (*Navedeno prema: 2010 Revision of World Population Prospects, United Nations*). _

Prema **srednjoj varijanti procene** UN, broj stanovnika na planeti bi u 2050. godini mogao iznositi 9.3 milijardi ljudi, a u 2100. godini 10.1 milijardi ljudi. Prema sasvim **niskoj varijanti procene** UN, broj stanovnika na planeti bi u 2050. godini mogao iznositi čak 8,1 milijardi ljudi, a u 2100. godini bi bio smanjen na 6.2 milijardi ljudi.

PROJEKCIJE RASTA STANOVNIŠTVA OD 2010. DO 2100. GODINE PO ZEMLJAMA
(UKUPAN RAST U PROCENTIMA - SREDNJA PROCENA UN)*

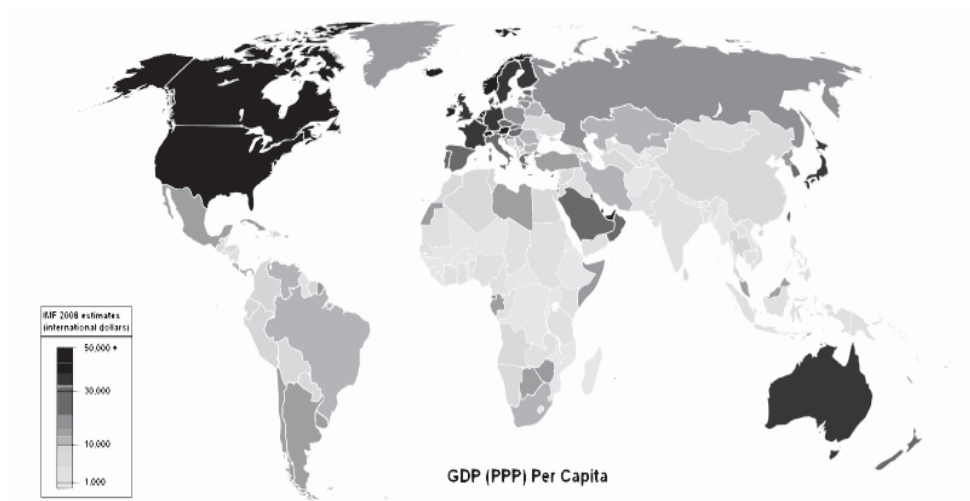

*United Nations, DESA, Population Division (2011), *World Population 2010 (Wall Chart)*.

Sada je ukupno oko 7 milijardi ljudi na planeti. Poređenja radi, od 1960. do 2011. godine je broj stanovnika povećan čak za 4 milijarde ljudi. Na planeti je bilo ukupno 1 milijarda ljudi oko 1804. godine, a oko 500 miliona ljudi je živelo na planeti oko 1650. godine.

Istovremeno sa neprekidnim rastom stanovništva, neravnomeran je i raspored svetskog bogatstva. **Svetski bruto domaći proizvod (BDP)** je u 2010. godini, prema podacima Međunarodnog monetarnog fonda, procenjen na 62.909 milijarde dolara, a BDP meren paritetima unakrsne kupovne moći je iznosio 78.850 milijardi dolara. Vrednost BDP po zemljama je vrlo neravnomerno raspoređena, što se vidi na sledećem grafikonu:

BDP PO ZEMLJAMA U DOLARIMA PO GLAVI STANOVNIKU U 2008. GODINI

RASPOLOŽIVE KOLIČINE PITKE VODE U SVETU

Ukupno raspoloživi vodni resursi na planeti se sastoje od:

- 97% slane vode i
- 3% sveže pijaće vode

Od ovih 3% pijaće vode: 30,1% je podzemna voda, a 68,7% je voda u obliku leda na polovima i glacijal-na voda. Svake godine na kopneni deo planete padne 119 hiljada kubnih kilometara padavina, a od toga is-pari 74.2 hiljade kubnih kilometara vode. Znatno je veća (oko 4 do 5 puta) količina padavina nad okeanima i znatno su veća isparenja vode iz okeana u atmosferu.

Procenjuje se da podzemni vodeni tokovi iznose oko 2,2 hiljade kubnih kilometara pitke vode.

Od ukupne količine vode, sveže vode je samo 0,9%. Oko 11% je pijaća voda van reka; u jezerima je 87%, a u rekama 2% sveže tekuće vode.

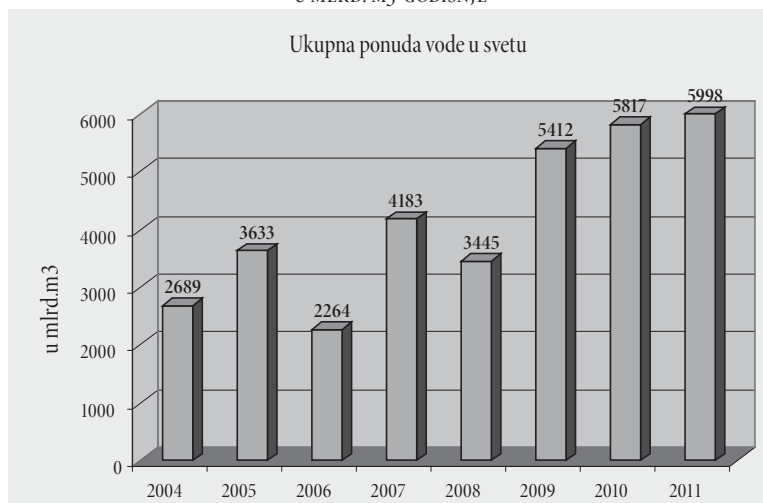
Ukupna obnovljiva pitka voda iznosi oko 41-43 hiljade kubnih kilometara godišnje (u 2004. godini je iznosila 40,2 hiljade km³). Od toga, ukupna zahvaćena pitka voda iznosi blizu 6 hiljada kubnih kilometara godišnje.

OBNOVLJIVI VODNI RESURSI U SVETU (U MILIJARDAMA M³ U 2004. GODINI)

	Obnovljiva voda, mlrd.m ³	Prosečna količina vode po stanovniku, m ³ , 2004. god.
Zapadna Evropa	1985	5183
Istočna Evropa i Centralna Azija	7256	14659
Ostala Azija	9985	3283
Severna Amerika	5301	18472
Južna Amerika	10776	23124
Australija i Okeanija	769	36619
Afrika	4184	7485
UKUPNO	40256.4	7665.0

Izvor: Ujedinjene nacije, 2005. Godine, Ekonomska komisija za Afriku.

UKUPNA PONUDA PITKE VODE U SVETU
U MLRD. M³-GODIŠNJE

Izvor: Knoema.com. *Procena za 2010. i 2011.

Voda je kritični resurs za proizvodnju hrane. Pri tome se potrebe za hranom u svetu neprekidno povećavaju. Već sada postoji deficit hrane, a u narednom periodu će stepen pothranjenosti stanovništva biti još veći. Ukupno je u svetu sve veća **količina vode koja se upotrebljava za navodnjavanje**. U 2008. godini je u svetu navodnjavano 306 miliona hektara, prema 94 miliona hektara u 1950. godini i 135 miliona hektara u 1960. godini i 246 miliona hektara u 1990. godini.

Prema podacima Ujedinjenih nacija za 2010. godinu, među zemljama koje **previše eksploatišu podzemnu vodu** su: Kina, Indija, SAD, Pakistan, Avganistan, Iran, Irak, Izrael, Jordan, Saudijska Arabija, Liban, Meksiko, Maroko, Saudijska Arabija, Južna Koreja, Španija, Sirija, Tunis, Jemen i dr. U navedenim zemljama živi polovina svetskog stanovništva, tj. 3,55 milijardi ljudi.

Prema podacima FAO, **u svetu je sada preko 1 milijarda ljudi pothranjeno**, prema oko 880 miliona u 1969-1971 godini.

Najveći procenat pothranjene populacije je u Podsaharskoj Africi (30% stanovništva) i Azija sa Pacifikom (16% stanovništva). Inače, u svetu je u proseku oko 13 % stanovništvo pothranjeno.

Prema podacima Ujedinjenih nacija, u svetu je 56 zemalja koje primaju različite vrste **pomoći u hrani**. Većina tih država su države iz Afrike, zatim Indija, Pakistan, Indonezija, Irak, Sverna Koreja i dr. Od tih 56 zemalja, 20 zemalja je u izuzetnoj meri ugroženo.

Vodni resursi su direktno povezani sa **šumskim resursima na planeti**, jer šumski resursi su vrlo važni za kruženje vode u hidrološkom ciklusu na planeti i sprečavanju poplava i dr.

U 2010. godini je u svetu pod šumama bilo 4,03 miliona hektara što je za oko 135 miliona hektara manje nego u 1990. godini.

Veliki problem je **smanjenje površina pod šumama**, koje je od 1990-2010 godine bilo najveće u: Brazilu, Indoneziji, Australiji, Sudanu, Burmi, Nigeriji, Meksiku, Tanzaniji, Argentini, Kongu, Zimbabveu, Boliviji i Venecueli i dr.

U delu zemalja su preduzete **mere zaštite šuma**, te je pod zaštitom u 2010. godini bilo oko 460 miliona hektara šuma, od čega 126 miliona hektara u Aziji, 110 miliona hektara u Americi, 88 miliona hektara u Africi, 40 miliona hektara u Evropi, 71 milion hektara u Severnoj i srednjoj Americi i Okeaniji 31 milion hektara.

Sa stanovišta vodnih resursa u svetu, mogu se navesti i sledeće činjenice:

- Procenjuje se da sada oko 1.2 milijarde ljudi živi u suvim i polusuvim bezvodnim područjima
- Oko trećina stanovništva ili 2.3 milijarde ljudi na planeti nema pristup čistoj pijaćoj vodi.
- Oko 70% pitke vode je zamrznuto na Antarktiku i Grenlandu
- Oko 70% sveže vode u svetu, koja se može koristiti, namenjena je poljoprivredi, a ostalo za domaćinstva i industriju;
- Postoje u svetu preko 45.000 velikih vodenih brana, a to su brane čija je visina veća od 15 metara;
- Nepromenjena je količina voda na planeti (u vidu hidrološkog ciklusa), koja kruži od stvaranja sveta;
- Ukupno je u svetu 227 rečnih slivova; 37% je jako rasepkano; 23% je umereno fragmentirano, odnosno regulisanog toka i 40% rečnih slivova nije fragmentirano;
- 15 miliona dece godišnje se razboli i umre usled bolesti vezane za vodu (dijareja, malarija, tifus, kolera i dr.)
- Oko 80% bolesti u zemljama u razvoju je vezano za bolesti vezane za hemijsku i biološku zagađenost vode, nedovoljne dostupnosti vode i dr.

- Procenjeno je da je na planeti od 100 stanovnika u 2002. godini, samo 50 imalo vodu u svojim domovima; 30 ljudi je pribavljalo vodu iz javnih vodovoda van svojih domova; 20 ljudi nije imalo vodu iz javnih vodnih instalacija; a 40 od 100 ljudi nije imalo kanalizacione instalacije.
- Samo 35% do 50% je stopa iskorišćene vode koja je zahvaćena za irigacije, tj. niska je stopa iskorišćenosti vode za navodnjavanje;
- Procenjuje se da za proizvodnju jednog kompjutera, uključujući monitor, treba 1500 litara vode; za 1 kilogram žitarica treba 1 tona vode; za 1 kilogram junetine, treba 15 tona vode; za 1 hamburger treba 4.900 litara vode itd.
- Procenjuje se da zbog loše žetve, nedostatka vode i zbog suše u Africi umre 860 hiljada do 1 milion dece zbog neuhranjenosti i gladi 1,5 miliona umre zbog dijareje (od toga 1,0 miliona u Podсахarskoj Africi), a 526 hiljada umre zbog malarije i dr.

Sa daljim rastom stanovništva i **ubrzanjem urbanizacije**, još veći broj ljudi će biti ugrožen snabdevanjem svežom pitkom vodom dobrog kvaliteta.

Dodatni veliki problem je što se urbanizacijom ubrzano iscrpljuje podzemna voda po neodrživoj stopi koja je veća od obnove podzemnih voda. Milioni pumpi u svetu crpe podzemnu vodu, što je posebno kritično u sušnim krajevima sa većom oskudicom pitke vode.

Među gradove gde je nivo podzemnih voda smanjen za 10 do 50 metara spadaju veliki svetski gradovi, kao što su: Meksiko Siti, Bangkok, Manila, Madras, Peking, Šangaj i dr. Jedan od pokazatelja ubrzane urbanizacije je i to da u Evropi, u preko 60% gradova živi 100 hiljada stanovnika.

Zagađenje vode je sve veće, a najveće je u velikim zemljama u razvoju, koje imaju visoke stope ekonomskog rasta. Neke ocene su da su to Kina, Indija, Iran i dr. Nadalje, niža rečna priobalja i slivovi: Žute reke u Kini i Čao Praja u Tajlandu i dr. su već imali iskustva sa nedovoljnom količinom vode, odnosno problemima sa vodom („water stress”).

Zagađenost voda je u porastu, čemu doprinosi i preterana nekontrolisana upotreba veštačkih đubiva. Prema procenama Instituta za planetarnu politiku (Earth Policy Institute), svetska potrošnja veštačkih đubriva je u 2009. godini iznosila 163 miliona tona, prema 14 miliona tona u 1950. godini, 27 miliona tona u 1960. godini i 137 miliona tona u 1990. godini.

Procene su da se vodni resursi mogu sačuvati (water conservation) na sledeći način:

- racionalnijom upotrebom za melioracije i irigacije;
- zatvorenim ciklusima vode za industrijsku upotrebu;
- zabranom izgradnje luksuznih kompleksa, kao što su golf tereni na mestima gde je oskudica vode;
- ne upotrebljavati pitku vodu tamo gde to nije nužno (travnjaci, drveće), nego koristiti upotrebljenu vodu za te namene,
- sprečavanjem nekontrolisanog oticanja i neovlašćenog korišćenja vode,
- hvatanjem kišnice i drugih padavina u rezervoare;
- sprečiti neopravdano oticanje vode koji su u sistemu kanala;
- efikasnim i koordiniranim upravljanjem vodnim resursima;
- uspostavljanjem racionalnih tarifa za vodu i dr.

PROIZVODNJA I PONUDA VODE ZA PIĆE U SVETU, U KM³

	2004	2011
Afrika	374.7	595.8
Istočna Azija i Pacifik	388.6	889.5
Evropa i Centralna Azija	90.4	147.3
Latinska Amerika i Karibi	64	1045.6
Bliski Istok i Severna Afrika	321.5	415
Južna Azija	273.7	945.7
SVET-UKUPNO	1512.9	4038.9

IRIGACIJE I DRENAŽE U SVETU

	2004	2011
Afrika	34	204.3
Istočna Azija i Pacifik	192.2	223.5
Evropa i Centralna Azija	93	90.5
Latinska Amerika i Karibi	273.8	12.3
Bliski Istok i Severna Afrika	27.2	171.1
Južna Azija	167	232.8
SVET-UKUPNO	787.2	934.4

UPOTREBA VODE U PROIZVODNJI HRANE U SVETU

	2004	2011
Afrika	5.1	64.8
Istočna Azija i Pacifik	20.2	172.2
Evropa i Centralna Azija	78	13.7
Latinska Amerika i Karibi	4.5	97.2
Bliski Istok i Severna Afrika		
Južna Azija		397.1
SVET-UKUPNO	107.8	744.9

Procenat ukupnog zahvatanja površinskih i podzemnih voda od ukupnih obnovljivih voda u razvijenim zemljama je u 2005. godini iznosilo 10.1%, a zemljama u razvoju 9.6%.

Posmatrano po pojedinim područjima sveta, procentualni udeo zahvatanja površinskih i podzemnih voda u ukupno obnovljivim vodama je sledeći:

- Severna Afrika.....91.9%
- Podsaharska Afrika.....3.3%
- Latinska Amerika.....2.0%
- Istočna Azija.....19.7%
- Istočna Azija i Kina.....19.7%
- Južna Azija.....57.8%
- Jugoistočna Azija.....7.7%
- Zapadna Azija.....65.5%
- Centralna Azija.....56.0%
- Okeanija.....0.04%
- razvijene zemlje.....10,1%
- nerazvijene zemlje.....9.6%
- nerazvijene zemlje koje ne izlaze na more....13.0%

Prema podacima zvanične statistike, **ukupno zahvatanje vode u Republici Srbiji** u 2005. godini je iznosilo oko 708.2 miliona m³. Srbija sada nije među ugroženim zemljama sa stanovišta vodnih resursa, ali su oni neravnomerno raspoređeni i imamo vodene tokove po obodu (Sava, Dunav i dr.)

Količina upotrebljena vode je iznosila 688,5 miliona m³. Od toga je najveća upotreba vode u Republici Srbiji za: poljoprivredu (378,8 miliona m³ ili 55,0%); a zatim za industriju (215 miliona m³ ili 31,2%) i za domaćinstva i druge potrebe (94.7 miliona m³ ili 13,7%);

Upotrebljena voda je u nas zahvaćena iz: podzemnih voda 417,6 miliona m³ (60,6%); iz izvorskih voda 94,4 miliona (13,7%); iz vodotokova 118,6 miliona m³ (17,2%) i iz akumulacija 58.0 miliona m³ (8,4%);

KRIZA PITKE VODE I KONFLIKTI MEĐU ZEMLJAMA

Kriza vode će biti sve veća u narednom periodu, jer je količina obnovljive vode ograničena. Preterano iscrpljivanje vode; povećana zagađenost voda; pojačavanje zdravstvenih problema i usporavanje ekonomskog razvoja zbog nedostatka vode, mogu izazvati konflikte među zemljama i regionima.

Zemlje koje imaju najviše problema sa snabdevanjem vode, relativno posmatrano, su: Saudijska Arabija, Libija, Jemen; Ujedinjeni Arapski Emirati; Kuvajt; Oman; Izrael; Katar; Bahrein; Jordan; Barbados; Maldivi; Malta; Kipar i dr.

Nesporazumi i konflikti oko vode su, na primer, mogući između Indije i Pakistana oko reke Ind; Egipta i drugih zemalja oko voda Nila, zatim za vodene tokove koji protiču kroz: Bangladeš, Nepal, Jordan, Peru i dr.

Jedan od izlaza za probleme voda je **desalinizacija morske vode**, ali je ona ograničena troškovima energije za desalinizaciju. Trenutno je u svetu oko 13,1 hiljada fabrika za desalinizaciju vode i dnevno se proizvode 45 miliona kubnih metara vode postupkom desalinizacije. Neke zemlje su već dostigle vrh u zahvatanju vode, kao što je npr. Saudijska Arabija i dr. Naime, već u 90-tim godinama je Saudijska Arabija dostigla vrh korišćenja vode, posle čega proizvodnja obnovljive vode postupno opada, te je uložila u fabrike za desalinizaciju vode. Zato Saudijska Arabija koristi polovinu vode dobijene postupkom desalinizacije; 40% iz podzemnih voda; 9% iz površinskih voda i 1% iz reciklirane vode. Najniže cene u postupku desalinizacije se postižu u Izraelu, oko 0,53\$ po m³ i Singapuru, 0,49\$ po m³. Postoje dodatni troškovi transporta pitke vode dobijene desalinizacijom, ka unutrašnjem delu pojedinih zemalja. Moguća su i rešenja pitanja desalinizacije upotrebom solarne energije i dr.

Najnovije procene su da su do 2050. godine **potrebna dodatna pojačana ulaganja u vodne resurse** koje bi na godišnjem nivou (prema baznom scenariju) iznosila preko 171 milijarde dolara godišnje, usled daljeg nedostatka vode između 2025. i 2050. godine i to:

• Istočna Azija i Pacifik	29.4 milijarde \$
• Evropa i Centralna Azija	5.8 milijardi \$
• Južna Amerika i Karibi	13.4 milijarde \$
• Severna Afrika i Srednji Istok	11.9 milijardi \$
• Južna Azija	34.9 milijardi \$
• Pod-Saharska Afrika	9.8 milijardi \$
• Razvijene zemlje sveta	115.1 milijardi \$
• Nerazvijene zemlje	56.2 milijarde \$
• Ukupno	171.3 milijarde \$

Inače, bez ulaganja u vodne resurse, sledi: degradacija vodnih resursa, rast siromaštva, povećani obim gladi i nehranjenosti, blesti, povećana smrtnost populacije, zagađenje vodenih tokova, povećana erozija tla, smanjenje šumskih resursa, povećana količina sedimenata u blizini brana i donjim delovima rečnih slivova, salinizacija, degradacija tla, izumiranje nekih životinjskih i biljnih vrsta, raubovanje neobnovljivih fosilnih voda i dr.

VAŽNIJI ZAKLJUČCI

Kriza vode će biti sve veća u narednom periodu, jer je količina obnovljive vode ograničena u uslovima rasta populacije, ubrzane urbanizacije i dr. Preterano iscrpljivanje vode, povećana zagađenost voda, pojačavanje zdravstvenih problema i usporavanje ekonomskog razvoja zbog nedostatka vode, mogu izazvati konflikte među zemljama i regionima.

Oko trećina stanovništva ili 2.3 miliona ljudi nema pristup čistoj pijaćoj vodi. Niz je upozorenja (uključujući predstavnike UN) da bi se sledeći ratovi mogli voditi za pitku vodu, jer se procenjuje da će se problemi iscrpljivanja naftnih rezervi i problemi energije u dogledno vreme razrešiti. Konflikti oko zahvatanja vode, izgradnje brana i dr. su vezani za niz rečnih tokova na planeti, kao što su: Nil, Ind, reka Jordan i drugi rečni slivovi.

Problemi snabdevanja pitkom vodom se uvećavaju zbog ubrzane urbanizacije. Prema procenama Instituta za planetarnu politiku (Earth Policy Institute), procenjeno je da će 2050. godine oko 60% stanovništva živeti u gradovima, a 40% u ruralnim područjima sveta.

Najveće iscrpljivanje podzemnih voda u svetu je u Meksiku, SAD (Južna Dakota, Nebraska, Kansas, istočni Kolorado, Oklahoma i Teksas), Saudijska Arabija, Indija, Kina, Jemen i Izrael.

Problemi vode se mogu umanjiti: racionalnijom upotrebom za melioracije i irigacije; većim investicijama u vodne resurse i sanitarije; sprečavanjem nekontrolisanog oticanja i neovlašćenog korišćenja vode, čuvanjem vode u rezervoarima; efikasnim i koordiniranim upravljanjem vodnim resursima; uspostavljanjem racionalnih tarifa za vodu i dr.

Jedan od izlaza za probleme voda je desalinizacija, ali je ona ograničena troškovima energije za desalinizaciju.

LITERATURA

1. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2011). *World Population 2010 (Wall Chart)*.
2. 2010 Revision of World Population Prospects, United Nations
3. The New York Times Company, 2012 About.com.
4. U.N. Food and Agriculture Organization, Global Forest Resources Assessment 2010 (Rome: 2010),
5. Pacific Institute -Water Conflict Chronology
6. U.N. World Food Programme
7. World Water Development Report, WWDR3 i WWDR4
8. OECD Environmental Outlook. OECD, Paris
9. World Bank: Water Data and Statistics
10. Human Development Report 2006: Beyond scarcity: Power, poverty and the global water crisis
11. Earth Policy Institute from U.N. World Food Programme, "Operations," 5 October 2010; Fund for Peace and *Foreign Policy*, "The Failed States Index," *Foreign Policy*, July/August 2010.

PRILOG

Dosadašnje kretanje svetskog stanovništva*

Godina	Ukupan broj stanovnika (u milijardama)
1	0.2
1000	0.28
1500	0.45
1650	0.5
1750	0.7
1804	1.0
1850	1.2
1900	1.6
1927	2.0
1950	2.55
1955	2.8
1960	3.0

Godina	Ukupan broj stanovnika (u milijardama)
1965	3.3
1970	3.7
1975	4.0
1980	4.5
1985	4.85
1990	5.3
1995	5.7
1999	6.0
2006	6.5
2009	6.8
2011	7.0

*Izvor: *The New York Times Company, 2012 About.com.*

UTICAJ DEMOGRAFSKIH PROMENA NA SVETSKU EKONOMIJU

APSTRAKT

U radu se analiziraju neke značajne osobenosti svetske ekonomije i ukazuje na njene moguće promene. Posebno su analizirane razlike koje postoje u demografskoj renti koja postoji u nekim, a nema je u drugim zemljama i kako one mogu da utiču na globalnu ekonomiju u budućnosti. Učinjen je i pokušaj identifikovanja pravaca ekonomske politike i sistemskih rešenja u Srbiji kako bi zemlja od apsurdne postala prosperitetna

Ključne reči: *indeks globalne spremnosti na starenje (GAP), demografska renta, globalna neravnoteža, javni dug, finansijski sistem*

ABSTRACT

The article analyses some important characteristics and possible changes of the world economy. The author focuses particularly on demographic rents which exists in some countries and how they can influence global economy in the future. Besides, it has been tried to identify new directions in economic policy and systemic solutions in order to make Serbia a prosperous country.

Key words: *Global Aging Preparedness Index, demographic rent, global imbalance, public debt, financial system*

UVOD

Svetska finansijska kriza 2008. je otvorila Pandorinu kutiju iz koje su izašle brojne slabosti postojećeg kapitalističkog sistema i njegovih paradigmi. Globalni ekonomski odnosi su komplikovani političkim, zbog čega je svet postao neizvesno mesto za život. Razvoj tehnologije je trebalo da olakša život, ali ga je učinio i složenijim i opasnijim, čineći čoveka manje slobodnim. Globalno zagrevanje i relativna ignorancija problema predstavlja dodatnu pretnju. Demografske promene utiču i utičaće na ekonomske odnose. Rad će se fokusirati na ove zadnje i učiniti pokušaj da odgovori u kojoj meri i u kom pravcu mogu da utiču na svetsku ekonomiju. Poseban deo je posvećen Srbiji.

NEKE ZNAČAJNIJE OSOBENOSTI GLOBALNIH KRETANJA

Finansijska kriza, recesija, porast nezaposlenosti, globalna neravnoteža, kriza javnog duga u zemljama eurozone sa neizvesnim ishodom, «arapsko proleće», Sirija, Iran, S Koreja čini svet rizičnim mestom za život.

Hiperpotrošačko društvo (Ž. Lipovecki) je uticalo da novac postane vodeći arbitar, a individualni hedonizam ideal življenja. Društveno raslojavanje je za posledicu imalo podelu društva na ekstremno bogate i siromašne i gubljenje srednje klase. »U 1974.1% familija u SAD su imale 9% GDP zemlje, dok je ovaj udeo u 2007 porastao na 23,5%»¹ Siromaštvo nije samo «privilegija» nerazvijenih zemalja. Ono se povećava i u razvijenim zemljama uglavnom i najvećim delom zbog disproporcije između radno aktivnog stanovništva i penzionera i sve manje sredstava država za socijalne transfere. Povećanje dužine života je uslovio rast izda-

1 Francis Fukuyama, 'The Future of History', Special Anniversary Issue, *Foreign Affairs*, january/february 2012, pp 53-62

taka na penzije, ali i na troškove zdravstva. Reforme penzionog sistema i uvođenje privatnih aranžmana nisu u bitnoj meri smanjile težinu bremena koje mnoge države nisu u stanju da iznesu.

Pad fertiliteta u razvijenim zemljama, ali u sve većoj meri i u manje razvijenim zemljama utiče na tzv. računovodstvo generacija. Istraživanja su pokazala za SAD da su « postojeće generacije neto primaoci javnih resursa, dok se za buduće generacije očekuje da plaćaju račune »²

Svetsko stanovništvo broji 2012.7 milijardi, a 2050. se očekuje da će na planeti živeti 9 milijardi stanovnika.

Koliko su zemlje pripremljene da odgovore na nove izazove koje su direktna posledica demografskih promena i rasta broja stanovnika, pokušao je da odredi Centar za strateške i međunarodne studije iz Vašingtona, preko formiranog indeksa globalne spremnosti na starenje (GAP). Ovaj indeks je sačinjen od dva podindeksa: jedan je indeks fiskalne održivosti, a drugi, indeks adekvatnosti prihoda.³ Računanjem ovih indeksa došli su do globalnog starosnog indeksa. Računanje je izvršeno za 20 razvijenih zemalja i izvestan broj zemalja sa tržištima u razvoju.

Istraživanja su pokazala da nisu sve zemlje podjednako pripremljene za ove izazove. Po oba indeksa, odnosno i po indeksu fiskalne održivosti i po indeksu adekvatnosti prihoda najspremnije su Australija i Čile, koje imaju kombinaciju državnih i privatnih penzionih fondova. Zemlje koje su među sedam najviše rangiranih po indeksu fiskalne održivosti (Meksiko, Kina, Rusija) nalaze se među sedam najniže rangiranih po indeksu adekvatnosti prihoda. Sa druge strane četiri od sedam zemalja najbolje rangiranih po indeksu adekvatnosti prihoda su među sedam zemalja sa najnižim indeksom fiskalne održivosti (Holandija, Brazil, Nemačka, Velika Britanija). Neke zemlje, kao što su Italija i Francuska se po oba indeksa nalaze na dnu liste uprkos reformama penzionog sistema koje su u njima izvršene.

Druga po težini negativnih efekata koje je pretrpela zbog svetske finansijske krize (iako je problem u pojedinim zemljama postojao i pre) je populacija mladih od 15 do 29 godina i to kako u razvijenim, tako i u manje razvijenim zemljama. Liban, Maroko, Tunis ima oko 40% nezaposlenih mladih ljudi u ukupnom broju nezaposlenosti, dok je taj udeo u Siriji i Egiptu čak 60%. Prema anketi Nacionalne službe za zapošljavanje broj nezaposlenih mladih do 29 godina u Srbiji iznosi 35,15% ukupnog broja nezaposlenih.⁴ Ovi pokazatelji, na globalnom i na nacionalnim nivoima, čak i da se iz krize izadje u kratkom roku ima i ekonomske, ali i sociološke ozbiljne posledice, među kojima su naročito:

- nezaposlenost dovodi do odliva mozgova, koja negativno deluje na zemlju iz koje odlaze mladi (zbog troškova njihovog obrazovanja), pogotovo ako je reč o manje razvijenim zemljama kojima je potrebna kvalifikovana mlada radna snaga za budući razvoj;
- nezaposlenost stvara pogodno tle za porast kriminala koji je dvostruko štetan: podrazumeva veće troškove za već ograničena sredstva države i nepovoljno deluje na ugled zemlje dekurajirajući priliv stranog kapitala, koji je neophodan zemljama kako za ekonomski rast, tako i za strukturne promene u ekonomiji;
- nezaposlenost nepovoljno deluje na zdravlje. Svetska zdravstvena organizacija ukazuje opasnost da kriza utiče na porast samoubistava. Za vreme krize u Aziji istraživanja su pokazala da je porast samoubistava u J. Koreji udvostručen, a druga koja se odnose na zemlje EU su došla do zaključka da svaki procenat porast nezaposlenosti povećava broj samoubistava stanovništva preko 65 godina za 0,8%.⁵ Is-

2 Nicoletta Baturi and Giovani Collegary, Balancing the Burden, *Finance and Development*, June 2011, pp.19

3 Bliže o indeksima videti Neil Howe and Richard Jackson, How Ready for Pensioners? » *Finance and Development*, June 2011, pp 16.

4 Politika, 15.mart 2012.

5 The Global Social Crisis, Report of the World Social Situation 2011, Department of Economic and Social Affairs, UN, New York 2011, pp.73.

kustva iz prošlosti takodje sugerišu zaključak da velike krize izazivaju porast samoubistava, alkoholizma, i smrtnosti od svih, aposebno srećanih problema;

- nezaposlenost negativno deluje na porodicu povećanjem broja razvoda i napuštanja dece;⁶
- kasnije zapošljavanje umanjuje stečeno znanje, koje se vremenom bez radnog angažmana smanjuje, a i kraći radni staž donosi i manje prihode državi.

Mnogi eksperti upozoravaju da već danas može da se govori o izgubljenoj generaciji.

Geografski posmatrano u Evropi adolescenti i mladi (15-24 godina) čine 12% populacije, u Africi 20% (u ukupnoj svetskoj populaciji adolescenata i mladih 17,5%) U Aziji je broj adolescenata i mladih 61,9%u ukupnoj svetskoj populaciji mladih.. Prema projekcijama ILO ovaj udeo Afrike će se do 2050 povećati na 31,3% ukupne svetske populacije adolescenata i mladih , dok će se udeo Azije smanjiti na 50,4%.⁷

Porast starijeg stanovništva (60+), posebno u zemljama koje su suočene sa visokim javnim dugom prouzrokuje i prouzrokuje ozbiljne ekonomske posledice, jer će pored teškoća u isplati penzija, čak i uz povećanje dužine radnog staža i smanjenje beneficija, one raspolagati sa manje sredstava za nove investicije i strukturno prilagođavanje. Odustvo investicija i sporost u reformama će destimulativno delovati na rast i izlaz iz krize javnog duga i sve teže njegovo servisiranje.

Porast nezaposlenosti mladih pored toga što će povećavati bes, kriminal, beznadje i socioekonomske tenzije će sa svoje strane negativno delovati na ekonomiju, jer mlada populacija po definiciji treba da odigra ključnu ulogu u dinamiziranju ekonomskog rasta i nužnih strukturnih promena. Ona ima i veći absorpcioni kapacitet za nove tehnologije, koji se posebno uvećava kada država investira u njihovo obrazovanje, kao što je to na primer, slučaj Indije koja ima 238 miliona mladih od 15-24 godina.⁸

Na međunarodnom planu su u toku značajne promene, ali i pomeranja u odnosima snaga. Postojeća Trijada se transformiše i novi igrači postaju relevantni. Vrednosni sistem SAD gubi na važnosti. Sa druge strane, izrasta nova snaga otelovljena u zemljama BRIC, koje su u značajnoj meri svojim finansijskim sredstvima pomogle i pomagace razvijenim zemljama ublažavajući negativne efekte krize. Shodno svojoj snazi one traže i povećani uticaj na definisanje novog globalnog ekonomskog i finansijskog sistema. To se naročito odnosi na porast uticaja u međunarodnim organizacijama .

Shodno tome «legalizacija» novog odnosa snaga je počela da se ostvaruje nakon četrnaeste generalne revizija kvota⁹ u MMF (koja je stupila na snagu 2011.), na osnovu koje je Kina postala treća zemlja po veličini kvota, a zemlje BRIC se nalaze među prvih deset sa najvećim kvotama. Promena kvota je uticala i na promenu Borda Direktora u koji je ušlo dva predstavnika iz zemalja sa tržištima u razvoju. U kom pravcu će se dalje menjati MMF ?

Udeo ekonomija sa tržištima u razvoju u globalnom GDP se u poslednjih 10 godina povećao sa 37% na 49% po paritetu kupovnih snaga, a i međunarodnoj trgovini je sve dominantnija trgovina zadacima (trade in tasks) koja je posledica segmentacija proizvodnje na međunarodnom planu.¹⁰

6 UN ibidem, pp.73.

7 Unated Nation Population Division, World Population Prospects:2010.Revision

8 Indijska komisija za znanje (Indian Knowledge Commission)je zaključila: « Novi mladi mogu da budu aktiva samo ako mi investiramo u njihov sposobnosti.Generacija koja poseduje znanje će biti aktiva.Ako se zanemari ova investicija ona će postati ekonomska i socijalna pasiva», prema David E.Bloom, Youth in the Balance,Finance and Development, March 2012,pp.9.

9 Prema statutarnim odredbama u MMF se svakih pet godina rasmatra revizija kvota, koje treba da odraze i ekonomsku snagu ili promene u ekonomskoj snazi zemalja članica.U istoriji Fonda nije svakih pet godina dolazilo do revizije kvota. Ova koja je stupila na snagu 3.marta 2011. je bila najizdašnija, jer je predviđeno povećanje kvota od oko 100%, sa 238,4 mlrd SPV na 476,8 mlrd SPV. Povećane su kvote novim igračima i nekim drugim manje razvijenim zemljama uz smanjenje kvota razvijenih zemalja i nekih zemalja proizvođača nafte.

10 Govor generalnog direktora STO Paskal Lemija u Japanskom institutu za međunarodne poslove, 16. marta 2012. www.wto.org, 10.03.2112.

Jačanje Kine odnosno njene ekonomije na svetskoj sceni je otvorilo pitanje internacionalizacije rinmimbija. Taj interes na međunarodnom planu podstaknut je i nekim inicijativama koje dolaze iz Kine. Među njima je podsticanje centralnih banaka da putem swap aranžmana u svojim deviznim rezervama drže rinmimbi. Kina je deklarativno za međunarodnu valutu, a u okviru Chiong Moi Initiative koju je pokrenula se zalaže za povećanje ekonomske saradnje sa susedima i stvaranja azijske valute u budućnosti. Najavila je dalju liberalizaciju rinmimbija pri SDI¹¹. U Mongoliji se trguje dolarima i rinmimbijima, u Hongongu se koristi paralelno sa HK dolarima. U Kambodži i Nepalju je dozvoljena slobodna cirkulacije kineske valute, a na Tajvanu se slobodno menja.

Da bi došlo do internacionalizacije rinmimbija potrebno je učiniti izvesne predhodne radnje, kao što su uvođenje konvertibilnosti, uspostavljanje realnog i verovatno fleksibilnog deviznog kursa, liberalizovati kapitalne transakcije, liberalizovati bankarski sistem koji je još uvek pod snažnim uticajem države, jačati i po dubini i širini finansijsko tržište i najzad, kineska valuta mora da se izbori za svoju globalnu atraktivnost.

Da li je razvoj Kine i prodor roba na tržište razvijenih zemalja zagarantovan u uslovima smanjenja agregatne tražnje na njima. Kinu kao opasnost vide i 65% Francuza, 57% Nemaca, 55% Amerikanaca, dok su Britanci tolerantniji, jer samo 31% njih Kinu vidi kao opasnost. Nastavljanje krize ili sporiji od očekivanog izlaz iz nje može da ojača protekcionističke mere, koje će naići na pogodno tle u ovim zemljama.¹²

Kriza javnog duga u eurozoni je već uticala na drastičan pad ekonomskog rasta u ovom regionu. Ona bi dodatno mogla da podstakne uvođenje protekcionističkih mera. Uporište za njihovo uvođenje će se tražiti u nedavnim istraživanjima veza između trgovinske zaštite ili liberalizacije i nezaposlenosti. Kletzer¹³ je na primeru SAD utvrdio da postoji veza između gubitka posla i velikog uvoza, Treffer, da je kreiranje zone slobodne trgovine između SAD i Kanade povezano sa ukupnim gubitkom zaposlenosti, a Ibsen et al je na primeru Danske utvrdio da je uvoz gotovih i intermedijarnih proizvoda kratkoročno pozitivno vezan za zaposlenost u velikim firmama, ali je dugoročno ova veza negativna.

Zbog stanja na tržištu rada u samim razvijenim zemljama se povećava otpor prema slobodnoj trgovini. Najnoviji izveštaji ukazuju da više od polovine Amerikanaca i nešto više Evropljana smatraju da slobodnija trgovina u većoj meri doprinosi gubljenju, nego kretanju radnih mesta. Smanjuje se i naklonost prema SDI (u SAD 53% Amerikanaca se izjasnilo u prilog SDI, 59% Francuza, 69% Nemaca, dok je u Velikoj Britaniji broj onih koji ih podržavaju znatno veći).¹⁴ Ovo bi moglo da bude posledica i sve veće aktivnosti SWFs iz Kine i drugih arapskih zemalja u svetu, ali i na ovim tržištima¹⁵. Logično je pretpostaviti da u uslovima krize raste ksenofobija. Protiv liberalizacije idu u prilog i najnovija istraživanja u zemljama L. Amerike, koja su pokazala da su one zemlje koje su brzo liberalizovale trgovinu poljoprivrednim proizvodima, a radi boljeg pristupa stranim tržištima i novim tehnologijama, kao i nižim cenama hrane uz kreiranje novih radnih mesta ostvarile sasvim suprotne efekte od očekivanih.¹⁶ Uostalom izaostajanje multilateralnih trgovin-

11 Haihong Gao and Youngding Yu, *BIS Papers*, no 61, 2011, pp 105-124.

12 Kongres SAD je već doneo zakon kojim se omogućava uvođenje hitnih carinskih ograničenja na uvoz iz zemalja za koje se utvrdi da vode « fundamentalno pogrešnu» politiku deviznog kursa. Ovakva formulacija otvara ogromno diskreciono polje za američke vlasti.

13 Bliže i o drugim istraživanjima veza između trgovinske zaštite i zaposlenosti videti Making Globalization Social Sustainable, edited by Marc Macelatta and Merion Jansen, WTO International Labour Office, Geneva 2011.

14 William Milberg and Deborah Winkler, Actual and perceived effects of offshoring on economic insecurity, the role of labour market regime, u Making Globalization Social Sustainable, ibid.

15 Prema procenama TheCityUK sredstva kojim upravljaju SWFs su u 2011. porasla za 9% na 4,8 triliona USD, a projektuje se da njihova vrednost krajem 2012 dostigne 5,2 triliona USD. Kina je krajem 2011. imala 1411 mlrd USD i njen udeo u ukupnim SWFs je iznosio 29%.

16 UN, ibidem, pp 84.

skih pregovora u Dohi sugeriše da se i u razvijenim i u manje razvijenim zemljama menja odnos prema brzjoj liberalizaciji spoljne trgovine.

Mere za rešavanje javnog duga su naišle sa opravdanjem na velike kritike (Štigliz, Attali) jer ove zemlje neće biti u stanju da investiraju i izvrše strukturne reforme, što će ih samo još više uvlačiti u probleme i na sociopolitičkom planu stvarati dodatne tenzije zbog rasta nezaposlenosti. Ove sociopolitičke tenzije mogu da poprime šire od nacionalnih razmera. Da li činjenica da je kriza naglašena na periferiji eurozone dovoljna zaloga da se odbace svaki pokušaj uspostavljanja paralele sa 1929. i upozorenja na opasnost od katastrofalnijih posledica?

MOGUĆE PROMENE U SVETSKOJ EKONOMIJI

Po demografskoj renti zemlje Azije i Afrike mogu da imaju komparativnu prednost u projektovanom periodu do 2050. U Aziji se to posebno odnosi na Kinu i Indiju i naročito ukoliko budu ulagale u obrazovanje mladih. Cenovna prednost ovih zemalja će biti smanjena ali bi ona trebalo da bude nadoknadjena porastom produktivnosti, efikasnosti i inovativnosti.

Drugi region za demografskom rentom je afrički kontinent, koji ima i prirodne resurse, ali pod uslovom da dodje do političkog smirivanja, koja je krajnje neizvesna pretpostavka imajući u vidu veoma naglašeno mešanje velikih sila u unutrašnje stvari pojedinih zemalja geopolitički ili resursno relevantnih.

Zemlje BRIC bi trebalo da nastave sa uzlaznim rastom koji će biti usporen zbog smanjenja agregatne tražnje u razvijenim zemljama, koja je posledica sporijeg od očekivanog ekonomskog rasta. One će iskoristiti svoju novu poziciju na svetskoj sceni u aktivnijem angažmanu oko kreiranja novog ekonomskog i finansijskog sistema.

Ugled Evrope, a posebno SAD je bitno poljuljan, ali će i američki dolar i euro ostati dve vodeće svetske valute. Nerealne su ideje o prelasku na međunarodnu valutu ili na stvaranje svetske vlade ili svetske banke. Za takva rešenja objektivno izuzev medju nekim ekspertima, na političkom planu nije moguće obezbediti saglasnost. Rimimbi će jačati svoju međunarodnu poziciju, ali jedino realno bi bilo da u srednjem roku postane valuta koja će sa određenim ponderom učestvovati u vrednovanju SPV.

Medjutim, ključni zadatak pred kojim se svet nalazi je pronalaženje načina da se u finansijskom sektoru odrede zajednička pravila igre i obezbedi vladavina prava. Ovo se, pre svega, odnosi na derivate i sekjurizizaciju.

Čini se ispravnim zaključak J. Attalija¹⁷ da se svet nalazi u stanju bez presedana u istoriji u kojem svaka nacija preko snažne države kreira tržište, koje sa svoje strane kreira demokratiju, dok je na globalnom planu tržište samo sebe kreiralo bez države i njene regulative. To za posledicu ima da se demokratija prostire unutar države, dok je tržište postalo globalno i to u svim sferama života. Ovakav zaključak implicira urgentnu potrebu da se uspostavi vladavina prava na globalnom tržištu, što je uslov za uspostavljanje demokratije.

Drugu veliku pretnju svetu ovaj autor vidi u neodgovornom odnosu prema zaštiti čovekove okoline odnosno efektu staklene bašte, koji ukoliko se ne bude promenio može za posledicu da ima porast nivoa mora, povećanje broja tornada, proširenje pustinja i sve manje prostora i klimatskih uslova za život, kada nikakva akcija i nikakv novac više neće moći da zaustavi proces.

Ukoliko ove dve pretnje ne budu blagovremeno i na pravi način otklonjenje svet bi mogao da se suoči sa nekom vrstom Golema, nakon čega je ishod poznat.¹⁸ Tada bi bilo irelevantno ko ima, a ko nema demografsku rentu.

¹⁷ J. Attali, *After the Crisis*, 2010, ESKA Publishing, pp 145.

¹⁸ Golem je antropomorfno biće poznato u jevrejskoj tradiciji koji služi čoveka pod kontrolisanim uslovima ali je agresivno i neprijateljski raspoloženo i prema čoveku i prema drugima.

SRBIJA U SVETU

O stanju srpske ekonomije ne treba posebno govoriti. Loši pokazatelji nisu posledica vođenja ekonomske politike u jednoj godini, već dugogodišnjih pogrešnih odluka i odsustva kontinuiteta u mnogim segmentima. Istina je i da su političke strukture bile objektivno suočene sa izvesnim ne malim preprekama (Kosovo, Hag), ali su ekonomska politika i sistemska rešenja posledica sopstvene nemoći za uspostavljanje konsensusa oko nacionalne strategije razvoja i ključnih interesa zemlje, koje bi obezbedile veći kreditibilitet zemlje i drugojačiji odnos sa predstavnicima međunarodne zajednice i nekim njihovim predlozima.

Postojeće opredeljenje za povećanje izvoza koje bi pozitivno delovalo na zapošljavanje, smanjenje siromaštva, obezbeđenje penzija i smanjenje potrebe za zaduženjem je ispravno. Ona nisu nova i ista su godina-ma postojala i zadržavala su se na nivou političkog pamfleta.

Ono što je relevantno učiniti u narednom periodu je vezano za povećanje konkurentnosti srpskog izvoza, a konkurentnost jedne ekonomije se ne meri samo cenovnim faktorima. U tom smislu rasprave oko nivoa deviznog kursa, koji je nesumnjivo veoma važno pitanje, bi trebalo da budu u drugom planu. U prvom planu je pronalaženje načina povećanja konkurentnosti srpske ekonomije. Neki od stubova savremenog poimanja konkurentnosti se mogu realizovati bez značajnih finansijskih sredstava

Prema Svetskom ekonomskom forumu¹⁹ po globalnoj konkurentnosti od 139 zemalja Srbija je bila 2011 na 92. mestu (93 u 2010).

Institucije su prvi stub za računanje globalne konkurentnosti. One su formalnopravno оформljene, ali ne rade na način na koji je predviđeno i konstantno pada poverenje u njih (120 mesto) Po infrastrukturi se zemlja nalazi na 93 mestu, dok po oceni znanja i primarnog obrazovanja na 50. mestu. Sledeći stubovi konkurentnosti su visoko obrazovanje i trening, efikasnost tržišta robe, efikasnost tržišta rada, funkcionisanje finansijskog tržišta, tehnologija, veličina tržišta, poslovna sofisticiranost i inovacije.

Imajući u vidu značaj SDI za ekonomski rast, restruktuiranje privrede, porast konkurentnosti i izvoza, relevantni za ocenu su sledeći pokazatelji i poredjenje sa susedima u regionu.

Po zaštiti prava vlasništva od mogućih 7 poena Srbija je dobila 3,2 (Crna Gora 4,8, Slovenija 4,6, Hrvatska 4, Makedonija 3,6, BiH 2,7), po zaštiti intelektualne svojine je od mogućih 7 poena dobila 2,6 (Crna Gora 3,6, Slovenija 4,4, Hrvatska 3,5, Makedonija 2,9 i BiH 2,2). Na pitanje koliko verujete u političke standarde političara Srbija je zauzela 99 mesto. Za neregularna plaćanja i mito Srbija je dobila od maksimalnih 7 bodova 3,7 i jedino lošije ocenjena je BiH koja je dobila 3,3 (Crna Gora 4,3, Makedonija 4,4 i Hrvatska 3,8). Reforma sudstva odnosno efikasnost sudstva je takodje nisko ocenjena sa 2,5 poena od mogućih 7 (Hrvatska 3,7, Makedonija 2,9, BiH 2,6, Slovenija 4,2 i Crna Gora 4,1). Po efikasnosti sudstva se našla na 132 mestu od 139 zemalja. Za zaštitu investitora je od mogućih 10 poena dobila 5,3, za kvalitet infrastrukture od mogućih 7 dobila je 3 poena, za železnice 3,2 poena a po efikasnosti antimonopolskog zakonodavstva je zauzela 134 mesto sa 2,8 poena. Broj dana za otpočinjanje posla u Srbiji je 2009 bilo potrebno 13 dana, u Makedoniji 4, u Sloveniji 6, u Crnoj Gori 13 i u Hrvatskoj 22 dana. Liberalizacija spoljne trgovine je od mogućih 7 dobila 4,4 poena. Srbija nedovoljno podstiče SDI, jer je za 2009-2010 od mogućih 7 poena dobila 3,2, a po podsticanju talentovanih osoba je zauzela 136 mesto.

Na šta ukazuju ovi pokazatelji?

- da su rezultati reforme relativno skromni i da se sporo povećava globalna konkurentnost;
- da u zemlji sudstvo nije reformisano;
- da postoji visok stepen korupcije i mita;
- da ne postoji pravna sigurnost odnosno vladavina prava

¹⁹ The Global Competitiveness Report, 2010-2011, World Economic Forum, Geneva 2011.

Interesantne su i ocene o tome u kojoj meri SDI donose novu tehnologiju : od mogućih 7 poena, Srbija ima 4 (Irska je na prvom mestu sa 6,3), po absorpciji tehnologije Srbija je na 134 mestu sa 3,7 poena (Irska 6,5 na prvom mestu), a po pristupu novoj tehnologiji je na 117 mestu sa 4,2 od mogućih 7 poena.

Ovi pokazatelji i drugi koji nisu navedeni su potvrdili ono što stručna javnost zna, ali su relevantni za političare i trebalo bi da budu osnov za definisanje ekonomske politike.

Povećanje konkurentnosti je od velike važnosti, jer je međunarodno tržište za malu zemlju supstitut za domaće . Volumen izvoza može i ograničavajuće da deluje na uvoz. Povećanje izvoza stvara uslove za novo zapošljavanje.

Šta Srbija treba da čini? Treba da prestane da bude absurda država posvajanih političara sa kratkoročnom vizijom i meandriranjem u vođenju raznih politika. Iako možda izgleda da je reč o nemogućoj misiji, izgledi još uvek postoje. Zato je neophodan konsensus o nacionalnoj strategiji razvoja koja uključuje definisanje nacionalnih interesa.

Ako su za razvoj infrastrukture potrebna značajna finansijska sredstva, za vraćanje poverenja u institucije preko uspostavljanja vladavine prava je neophodna politička volja da se postavljeni ciljevi i ostvare. Drugi važan cilj je poboljšanje primarnog, sekundarnog i visokog obrazovanja. Uspešnost Bolonjskog procesa ne bi trebalo da se ceni po prolaznosti studenata već po kvalitetu znanja, koje je urušeno zbog predhodnog i tekućeg urušavanja primarnog i sekundarnog obrazovanja. Američke kompanije su konkurentne i inovativne zbog izvanrednog univerzitetskog obrazovanja, ali i povezanosti nauke sa poslovnim krugovima u I&R. Država uz privatni sektor bi trebalo da veću pažnju posvećuje podsticanju talenata. Za borbu protiv korupcije nema boljeg subjekta od države, ali je zadatak utoliko teži ukoliko je i ona sama uključena u korupciju. Neka razmišljanja da će se Srbija lakše izboriti sa ovom pošasti jer je korupcija koju je nasledila «nova demokratska vlast» bila uglavnom vezana za predhodne političke strukture se pokazala netačnom. Na protiv, ona je dobila nove, još ozbiljnije razmere.

Neophodna finansijska sredstva bi mogla da se nadju smanjenjem državnog aparata i brojnih agencija .

Nacionalna strategija razvoja podrazumeva i vođenje u kontinuitetu politika određenih privrednih grana koje imaju izgleda za bolju propulzivnost na svetskom tržištu. Kontinuitet ne isključuje nužna prilagođavanja novonastalim okolnostima na tržištu.

Za ovakvu politiku i postavljene ciljeve nije neophodno pozivati se na Evropu i evropske standarde, već je to posao svake normalne države.

Možda valja postaviti i pitanje da li je najveća greška tranzicije u Srbiji naopak put kojim je išla, jer je krenula primenom nekih paradigmi Vašingtonskog konsensusa pre nego li je izgradila državu i institucije. Ali to je pitanje za neku drugu analizu.

ZAKLJUČAK

Svetska ekonomija doživljava značajne promene. Između faktora koji utiču na njih a koje je svetska finansijska kriza otvorila su i demografske promene, odnosno potencijalni rast demografske rente u pojedinim regionima i njen pad u drugim, posebno u razvijenim zemljama. One će nesumnjivo dodatno uticati, a već i utiču na promene u ekonomskim i političkim odnosima, koje će biti radikalnije ili manje radikalne zavisno od kretanja na globalnom planu

Srbija je u grupi zemalja sa nepovoljnom demografskom rentom. Pored toga, suočena je sa brojnim eksternim ograničenjima. Ipak su najveća ograničenja domaćeg porekla, budući da se tradicionalna slabost njene ekonomije- niska konkurentnost- može promeniti jasnim i kontinuiranim angažovanjem države u poboljšanju nekih relevantnih stubova globalne konkurentnosti.

LITERATURA

1. David E. Bloom, Youth in the Balance, *Finance and Development*, March 2012, pp.9.
2. Francis Fukuyama, The Future of History», Special Anniversary Issue, *Foreign Affairs*, january/february 2012, pp 53-62
3. Govor generalnog direktora STO Paskal Lemija u Japanskom institutu za međunarodne poslove, 16. marta 2012. www.wto.org, 10.03.2012.
4. The Global Social Crisis, Report of the World Social Situation 2011, Department of Economic and Social Affairs, UN, New York, 2011.
5. Haihong Gao and Youngding Yu, *BIS Papers*, no 61, 2011, pp 105-124.
6. J. Attali, *After the Crisis*, 2010, ESKA Publishing, pp 145
7. Making Globalization Social Sustainable, edited by Marc Macelatta and Merion Jansen, WTO International Labour Office, Geneva 2011.
8. Neil Howe and Richard Jackson, How Ready for Pensioners?», *Finance and Development*, June 2011, pp 16.
9. Nicoletta Baturi and Giovani Collegary, Balancing the Burden, *Finance and Development*, June 2011, pp.19
10. Politika, 15.mart 2012.
11. The Global Competitiveness Report, 2010-2011, World Economic Forum, Geneva 2011.
12. United Nation Population Division, World Population Prospects: 2010. Revision
13. William Milberg and Deborah Winkler, Actual and perceived effects of offshoring on economic insecurity, the role of labour market regime. u Making Globalization Social Sustainable, edited by Marc Macelatta and Merion Jansen, WTO International Labour Office, Geneva 2011.
14. Sovereign Wealth Fund, February 2012, www.thecityuk.com, 12.03.2012.

MIGRACIJE SELO-GRAD I NEGATIVNE IMPLIKACIJE NA RAZVOJ POLJOPRIVREDE SRBIJE¹

APSTRAKT

Masovne migracije stanovništva iz sela u grad, odnosno iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne delatnosti imale su i niz negativnih demografskih, ekonomskih, socio-političkih, kulturnih i drugih posledica. Smanjivanje poljoprivrednog stanovništva jedna je od najbitnijih promena u socio-ekonomskim strukturama stanovništva Srbije. S obzirom da je u tim migracijama učestvovalo mlade radno-sposobno muško stanovništvo, to je dovelo do poremećaja starosno-polne strukture poljoprivrednog stanovništva u smislu povećanja udela žena (feminizacija) i starijih lica (senilizacija) u ukupnom stanovništvu Srbije. Negativni trendovi u razvitku poljoprivrednog stanovništva imali za rezultat opustošeno selo i dugotrajnu krizu u poljoprivredi.

Ključne reči: *poljoprivredno stanovništvo, deagrarizacija, demografski trendovi, starenje, Srbija.*

ABSTRACT

Mass migration of rural population to cities and transition from agricultural to non-agricultural activities has had a series of negative demographic, economic, sociological, cultural and others consequences. The decline in agricultural population is one of the most significant changes in the social and economic structure of population in Serbia. Senilization and feminization of village practically left them without labor force, while agricultural became a neglected activity. The end-result of the complex and contradictory processes taking place in the agriculture throughout the period since the Second World war is depopulation and persistent crisis in agriculture.

Key words: *agricultural population, desagrarization, demographic trends, aging, Serbia.*

UVOD

Razvoj poljoprivrede je od strateškog značaja za svaku zemlju, a posebno za Srbiju imajući u vidu proces pridruživanja Evropskoj uniji i oštru konkurenciju u ovoj delatnosti sa kojom će biti suočena.² Svakako da će srpska poljoprivreda imati određene koristi ulaskom u Evropsku uniju i zahvaljujući pristupu najvećem poljoprivrednom tržištu, ali je neophodno pre toga obezbediti odgovarajuću zakonsku regulativu da bi poljoprivredna industrija spremno odgovorila na sve izazove koji su pred njom. S tim u vezi, generalna razvojna strategija treba da podrazumeva modernizaciju i rekonstrukciju poljoprivrede, kao i veću stopu ekonomskog rasta i bolju konkurentnost srpske ekonomije.

Razvoj industrije i drugih nepoljoprivrednih delatnosti uz istovremeno smanjenje poljoprivrednog stanovništva predstavlja zakonitost procesa ekonomskog razvitka, odnosno bitan preduslov društvenog i ekonomskog preobražaja svake zemlje. S obzirom da se u uslovima nerazvijenosti stanovništvo uglavnom bavi

1 Rad je deo istraživanja na projektu: III 47006 "Istraživanje demografskih fenomena u funkciji javnih politika u Srbiji" koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke.

2 Evropska unija je prva u svetu po obimu proizvodnje prehrambenih proizvoda, a druga po izvozu poljoprivrednih proizvoda, dok po broju zaposlenih u Evropskoj uniji ovi sektori zauzimaju treće mesto. Srbija ima, što se tiče proizvodnog potencijala, 0,6 hektara poljoprivrednog zemljišta i 0,5 hektara obradive zemlje po glavi stanovnika, poljoprivrede sa oko jednom petinom participira u bruto društvenom proizvodu, angažuje preko 10% zaposlenih, dok u izvozu učestvuje sa oko 26% (RZS, 2007).

poljoprivredom, njegovim prelaskom u nepoljoprivredu direktno se obezbeđuje radna snaga neophodna za razvoj sekundarnog i tercijarnog sektora. Zbog toga je u početnom periodu privrednog razvoja, poljoprivreda osnovni izvor radne snage za nepoljoprivredne delatnosti, ali se istovremeno transferom radne snage iz poljoprivrede rešava i pitanje agrarne prenaseljenosti. Opadanje poljoprivrednog stanovništva javlja se u svim zemljama, a vrlo intenzivno manifestovalo se u Srbiji. Međutim, dok je visoko razvijene zemlje odlikovao umeren proces ekonomske transformacije, u Srbiji je u periodu posle Drugog svetskog rata transfer stanovništva selo-grad bio isuviše brz prouzrokujući brojne poremećaje u starosno-polnoj strukturi i demografskom razvitku poljoprivrednog stanovništva.³

Dakle, brzina, a često i stihijnost, su glavne karakteristike procesa deagrarizacije stanovništva Srbije, pri čemu je transfer iz poljoprivrede bio brži od apsorpcionih mogućnosti industrije i drugih nepoljoprivrednih delatnosti. Inače, u početnim fazama tog procesa odvijala se tzv. direktna deagrarizacija stanovništva, koja je značila odlazak, uglavnom nekvalifikovane radne snage iz poljoprivrede i direktno zapošljavanje u nepoljoprivredne delatnosti. U kasnijim fazama prisutna je tzv. indirektna deagrarizacija, koja je omogućena sticanjem određenih kvalifikacija i nivoa stručnosti, kao preduslova za prelazak u nepoljoprivredu (Radivojević, 2006).

BROJ I KRETANJE POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA

Ubrzana industrijalizacija zemlje posle Drugog svetskog rata, povećanje životnog standarda, promena strukture potrošnje stanovništva i mehanizacija poljoprivrede osnovni su razlozi naglog smanjivanja ukupne i aktivne poljoprivredne populacije Srbije. Popisni podaci pokazuju da je broj poljoprivrednog stanovništva u 2002. godini iznosio 817,0 hiljada, što čini 10,9% ukupne populacije Srbije. U poređenju sa periodom posle Drugog svetskog rata (popis iz 1953. godine), broj poljoprivrednog stanovništva je smanjen za čak 3261,8 hiljada, odnosno sa 66,0% na 10,9%. Inače, najveće apsolutno opadanje poljoprivrednog stanovništva (za preko milion) zabeleženo je sedamdesetih godina XX veka (za preko milion), a opadanje je nastavljeno i u kasnijem periodu što pokazuju svi prethodni popisi stanovništva.⁴

Razvoj poljoprivrednog stanovništva u Srbiji determinisali su ekonomski i neekonomski faktori. Među ekonomskim, najvažniju ulogu imala je industrijalizacija, kao osnovni metod razvoja u posleratnim godinama, što je trebalo da obezbedi brz ekonomski razvoj, ali sa brojnim negativnim efektima. Zapostavljene su druge privredne grane, a naročito poljoprivreda, čija je stopa rasta bila i nekoliko puta niža od industrijske. U poljoprivredi nije bilo investicionih ulaganja, cene su se formirale na štetu poljoprivrednih proizvoda, dohoci poljoprivrednika su bili niski, teški uslovi rada, tržište poljoprivrednih proizvoda nestabilno, a vrlo često su bile štete od prirodnih nepogoda. S druge strane, nepoljoprivredne delatnosti su postajale sve atraktivnije zbog većih, sigurnijih ličnih dohodaka i pogodnosti koje pruža rad u duševnom sektoru (zdravstveno i penzijsko osiguranje i dr.), a istovremeno je rasla i potreba za agrarnom radnom snagom. Neekonomski faktori su, takođe, imali bitan uticaj na migracije selo-grad. Bolji socijalni i politički status radničkih, a posebno službeničkih zanimanja, više slobodnog vremena, povoljniji uslovi za obrazovanje dece i mnogi drugi privlačači (pull) činiooci, naročito su uticali na profesionalnu orijentaciju mladih usmerenih uglav-

3 U Srbiji je proces deagrarizacije bio jedan od najbržih u svetu. Ilustracije radi, u Francuskoj se u periodu od sredine 19. veka do sredine 20. veka, udeo poljoprivrednog stanovništva smanjio sa oko 60% na 20%, Japanu je bilo potrebno preko 70 godina da bi zabeležio smanjenje sa 78% (1877.godine) na 33% (1960. godini), kao i Švedska (sa oko 70% na 40%) od sredine 19. veka do početka XX veka (1910.godine).

4 Prema metodologiji popisa 1953, 1961. i 1971. godine, u poljoprivredno stanovništvo uključivani su svi aktivni koji obavljaju zanimanje u poljoprivredi, ribarstvu i vodoprivredi (bez obzira na prirodu zanimanja). U popisima 1981, 1991. i 2002. godine, karakter zanimanja aktivnih lica predstavljao je osnovni kriterijum za izdvajanje poljoprivrednog stanovništva, a ne vrsta delatnosti kao ranije.

nom na nepoljoprivredna zanimanja, pa se tako posle etape direktnog prelaza u nepoljoprivredu, proces deagrarizacije i dalje nastavljao.

Migracije stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne delatnosti nije uvek značio i promenu mesta boravka, ali mu je veoma često prethodio, zbog čega se urbanizacija odvijala sporije od deagrarizacije stanovništva. Dakle, intenzivnu deagrarizaciju stanovništva nije pratio isti tempo urbanizacije pa se, na primer, poljoprivredno stanovništvo u Srbiji smanjilo pet puta, a seosko (odnosno stanovništvo negradskih, tj. ostalih naselja) za svega 1,4 puta. S druge strane, udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjio se više od šest puta, a udeo seoskog za samo 1,8 puta (Radivojević, 2006). Smanjivanju poljoprivrednog stanovništva prethodilo je opadanje radne snage koje je bilo nešto sporijeg intenziteta pa je, u vremenskom razdoblju 1953-2002, ukupan broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva smanjen preko četiri puta (sa 2279,9 hiljada na 529,2 hiljada), kao i njegov udeo u ukupnoj radnoj snazi Srbije (sa 73,2% na 15,6%) (tabela 1).

TABELA 1. POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO SRBIJE, 1953-2002

Godina	Ukupno poljop. stanovništvo		Aktivno poljop. stanovništvo		Stopa aktivnosti (%)
	Broj	Udeo u ukupnom stanovništvu (%)	Broj	Udeo u ukupnom akt.stanovništvu (%)	
1953	4071805	66.0	2279908	73.2	56.0
1961	3671669	55.0	2033403	62.0	55.4
1971	3078667	42.7	1886326	53.7	61.3
1981	1905029	25.5	1289073	35.0	67.7
1991	1305426	17.3	904127	25.0	69.3
2002	817052	10.9	529236	15.6	64.8

Izvor: Knjige popisa za odgovarajuće godine, RZS, Beograd.

Sa druge strane, iako je registrovano apsolutno i relativno opadanje u čitavom posleratnom periodu, stopa aktivnosti poljoprivredne populacije imala je uzlazni trend, upravo zbog različitog tempa opadanja ukupnog i aktivnog poljoprivrednog stanovništva. Od 1960-ih godina stopa aktivnosti kontinuirano raste, sa 55,4% (1961) na 69,3% (1991). U poslednjoj deceniji XX veka zabeleženo je opadanje (u 2002. godini stopa aktivnosti iznosi 64,8%), ali treba istaći da je ona znatno viša od stope aktivnosti ukupnog stanovništva Srbije (45,3%). Razlika u ovim stopama posledica je većeg radnog angažovanja starijih lica, kao i veće ekonomske aktivnosti poljoprivrednika u mlađim starosnim grupama, u kojima se inače nepoljoprivredno stanovništvo još uvek školuje. Zbog svega toga veća je iskorišćenost radnog kontingenta u poljoprivredi nego celokupnog radnog kontingenta.

Regionalno posmatrano, deagrarizacija stanovništva bila je naglašenija u Vojvodini nego na području Centralne Srbije, što ilustruju podaci iz 2002. godine kada je registrovan nešto veći procenat agrarnog stanovništva u Centralnoj Srbiji (11,0%) nego u Vojvodini (10,6%). Takođe, i udeo poljoprivredne radne snage veći je u Centralnoj Srbiji (16,2%), nego u Vojvodini (13,7%), što se odnosi i na stopu aktivnosti poljoprivrednika (67,1%, odnosno 58,3%) uslovljenu između ostalog i znatno nižom aktivnošću ženskog poljoprivrednog stanovništva Vojvodine.

Genaralno, treba istaći da su za rešavanje problema i zaustavljanje procesa deagrarizacije neophodne mere države i stvaranje povoljnih društveno-ekonomskih uslova za razvoj poljoprivrede i sela, preko politike stimulisanja i podsticanja na bavljenje poljoprivrednom delatnošću, subvencijama, kreditnom, investicionom i poreskom politikom, a sve u cilju pravilnog usmeravanja ukupnog privrednog razvoja Srbije.

SOCIO-DEMOGRAFSKI TRENDovi I IMPLIKACIJE

Migracije stanovništva iz sela u grad, pored nesumnjivo pozitivnih efekata (porast zaposlenosti, veće mogućnosti za obrazovanje, itd.), imao je za rezultat i brojne negativne pojave. Naime, poznato je da smanjivanje radne snage u poljoprivredi može da ugrozi proizvodnju u ovoj privrednoj oblasti ako ne dođe do bržeg povećavanja produktivnosti nego što je smanjenje ekonomske aktivnosti. S tim u vezi, imajući u vidu da je u tim preseljenjima učestvovalo mlađe radno-sposobno muško stanovništvo, to se bitno odrazilo na starosno-polnu strukturu poljoprivrednog stanovništva u smislu povećanja udela žena (feminizacija) i starijih generacija (senilizacija), što se reflektovalo na reprodukciju i sve druge aspekte razvoja poljoprivrednog stanovništva.

U Srbiji, u ukupnoj poljoprivrednoj populaciji preovlađuje žensko stanovništvo, a iste tendencije ispoljene su i u Centralnoj Srbiji, kao i u Vojvodini (izuzev 1991 i 2002. godine). Razlika među područjima postoji u polnoj strukturi poljoprivredne radne snage, pa je u Vojvodini u svim popisima registrovan veći procenat muškaraca nego žena, dok je u Centralnoj Srbiji u vreme 1981. i 1991. godine bilo više žena. Takođe, stope aktivnosti poljoprivrednika više su u Centralnoj Srbiji nego u Vojvodini u toku čitavog posmatranog perioda, a posebno velika razlika javlja se kod stopa ekonomske aktivnosti žena. Ilustracije radi, po popisu 2002. godine, stope aktivnosti za muško odnosno žensko poljoprivredno stanovništvo bile su 73,7% i 60,2% u Centralnoj Srbiji, dok su u Vojvodini iznosile 70% i 45,2%. Podaci pokazuju da je tokom vremena došlo do porasta učešća poljoprivredne radne snage u ukupnom aktivnom stanovništvu Srbije, pri čemu je povećanje udela žena u poljoprivrednoj radnoj snazi bilo brže od feminizacije ukupne agrarne populacije.

Proces deagrarizacije imao je, takođe, za neposrednu posledicu i naglo starenje kako ukupne tako i aktivne poljoprivredne populacije. Demografsko starenje predstavlja proces koji je već duže vreme prisutan u Srbiji, ali je u poljoprivredi još intenzivniji, čime je značajno ugrožena prosta reprodukcija agrarne populacije. Za razliku od ukupnog stanovništva, brže starenje poljoprivrednog stanovništva bilo je pre svega uslovljeno masovnim migracijama selo-grad, koje su bile izrazito selektivne po starosti i polu, što je vodilo senilizaciji i feminizaciji poljoprivrednog stanovništva Srbije (Penev, 1988). Kada je u pitanju radna snaga u poljoprivredi, nepovoljne promene u starosnoj strukturi imaju negativan uticaj na odvijanje same proizvodnje i predstavljaju ograničavajući faktor poljoprivrednog razvoja. Tako, u ukupnoj agrarnoj populaciji gotovo jedna trećina lica (31,1%) je starija od 55 godina, a 17,7% od 65 godina. Još je nepovoljniji starosni sastav aktivnih poljoprivrednika jer je čak 38,7% ukupnog broja starije od 55 godina, a 19,5% od 65 godina. Promene u starosnoj strukturi poljoprivrednog stanovništva odvijale su se u smislu smanjenja apsolutnog broja u svim starosnim grupama, a isto se može reći i za aktivne poljoprivrednike. Generalno, najveće apsolutno smanjenje zabeleženo je kod lica starijih od 55 godina, a negativni trend potvrđuje podatak da je, na primer, 1991. godine u grupi 55-64 bilo preko 310 hiljada poljoprivrednog stanovništva, a 2002. godine, svega 108,4 hiljada, dok kod aktivnih poljoprivrednika 260 hiljada, odnosno 101,6 hiljada u istom periodu (Raduški, 1995) (tabela 2).

Navedeni trendovi smanjenja uglavnom su posledica povećanog penzionisanja poljoprivrednika, kod kojih je (počev od 1987.godine) uvedeno obavezno penziono osiguranje pod istim uslovima kao i za nepoljoprivrednike. To se odrazilo i na relativno smanjenje lica te starosti u ukupnom poljoprivrednom, odnosno poljoprivrednoj radnoj snazi, što je donekle izmenilo i starosni sastav kako ukupnog tako i aktivnog poljoprivrednog stanovništva. Nepovoljno stanje u poljoprivredi najbolje ilustruju podaci da je svaki drugi poljoprivredni proizvođač stariji od 50 godina, pa je sa aspekta agrarne proizvodnje takva starosna struktura jako nepovoljna, ne samo za razvoj, nego i za obavljanje poljoprivredne delatnosti (Raduški, 2009).

TABELA 2. POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO SRBIJE PREMA AKTIVNOSTI I STAROSTI, 2002.

	Ukupno	Ispod 15 god.	15-24	25-34	35-44	45-54	55-64	Preko 65 god.
Broj								
Ukupno	817052	123626	95196	100771	100362	138112	108380	144752
Aktivno	529236	...	34570	70486	87434	129521	101574	102947
Izdržavano	287816	123626	60626	30285	129028	8591	6806	41805
Struktura u %								
Ukupno	100.0	15.1	11.7	12.3	12.3	16.9	13.3	17.7
Aktivno	100.0	...	6.5	13.3	16.5	24.5	19.2	19.5
Izdržavano	100.0	42.9	21.1	10.5	4.5	3.0	2.4	14.5

Izvor: Knjige popisa za odgovarajuće godine, RZS, Beograd.

Napomena: Razliku do ukupnog broja čini nepoznato.

Ako se starosni sastav poljoprivredne radne snage komparira sa strukturom ukupne radne snage Srbije, ostaje činjenica da je starenje znatno prisutnije kod poljoprivrednika. Na primer, kod ukupne radne snage svega 10,5% otpada na stanovništvo starije od 55 godina, a samo 3,2% na starije od 65 godina. Posmatrano po područjima, može se primetiti da je starosna struktura nepovoljnija u Centralnoj Srbiji (na poljoprivredno stanovništvo preko 55 godina otpada 32,7%, a na aktivne poljoprivrednike 40%), nego u Vojvodini (26,3%, odnosno 34,4%). Ekonomske i socijalne implikacije demografskog starenja poljoprivrednog stanovništva su brojne i negativne, a posebno treba imati u vidu da će se taj proces i u budućnosti nastaviti i intenzivirati.

OBRAZOVNA STRUKTURA POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA

U istraživanjima mogućnosti ruralnog razvoja Srbije obrazovna struktura stanovništva ima veliki značaj. Prema svim pokazateljima, obrazovni sastav poljoprivrednog stanovništva i radne snage u poljoprivredi je veoma nepovoljan. Sa aspekta razvoja poljoprivrede i primene naučnih i tehničkih dostignuća, podizanje obrazovnog nivoa i sticanje adekvatnih kvalifikacija je veoma važno, kao i prevazilaženje tradicionalnog načina seljakove proizvodnje i zastarelih metoda rada, budući da svaki novi proizvodni proces često zahteva novu tehnologiju, usavršavanje i dodatne kvalifikacije zaposlenih (Stanković, 1996).

U ukupnom stanovništvu Srbije starijeg od 10 godina, prema podacima iz 2002. godine, nepismenih lica je 232,9 hiljada, od čega 35,3 hiljada muškaraca i 197,6 hiljada žena, pri čemu stopa nepismenosti iznosi 3,5%, sa evidentnim razlikama po polu (1,1% kod muškaraca i 5,7% kod žena). Poljoprivredno stanovništvo, u komparaciji sa ukupnim, odlikuje lošija obrazovna struktura, pri čemu je registrovana znatno veća stopa nepismenosti (5,7%). Podaci, takođe, pokazuju da od ukupno 41,8 hiljada nepismenih, 7,3 hiljada su muškarci, dok nepismenih žena ima gotovo pet puta više (34,5 hiljada), odnosno stopa nepismenosti kod muškog agrarnog stanovništva iznosi 1,9%, a kod ženskog 9,7%..

Regionalno posmatrano, na području Centralne Srbije je gotovo dvostruko veći udeo nepismenih žena i muškaraca poljoprivrednika u poređenju sa ukupnom populacijom Srbije, dok su u Vojvodini te razlike veoma male. Takođe, na ovom području nema ni velikih razlika između učešća muškaraca i žena među nepismenima u poljoprivrednom stanovništvu. Vremenski posmatrano, treba istaći povoljnije trendencije u odnosu na prethodni popis (1991) jer je broj nepismenih značajno smanjen, kako kod ukupnog poljoprivrednog stanovništva, tako i kod oba pola, mada su distinkcije između ženskog i muškog agrarnog stanovništva ostale i dalje velike. Pozitivni trendovi u smanjenju nepismenosti dogodili su se na oba područja Srbije, ali je Vojvodina zabeležila znatno veće promene, jer su razlike po polu manje izražene nego u Centralnoj Srbiji, kao i distinkcije između nepismenih žena u ukupnom i poljoprivrednom stanovništvu Vojvodine.

U periodu 1991-2002, udeo nepismenog poljoprivrednog stanovništva u ukupnoj nepismenoj populaciji Srbije je preko dva puta smanjen, ali i pored toga, nepismeno agrarno stanovništvo participira sa gotovo jednom petinom (17,9%) u ukupnom broju nepismenih lica 2002. godine (tabela 3).

TABELA 3. UKUPNO I POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO STARIJE OD 10 GODINA, PREMA PISMENOSTI, SRBIJA, 1991-2002

	Svega	Muško	Žensko
1991			
<i>Ukupno stanovništvo</i>			
Svega	6570670	3191274	3379396
Nepismeni (broj)	408496	69304	339192
Stopa nepismenosti (%)	6,2	2,2	10,0
<i>Poljoprivredno stanovništvo</i>			
Svega	1195522	538786	656736
Nepismeni (broj)	167668	27718	139950
Stopa nepismenosti (%)	14,0	5,1	21,3
2002			
<i>Ukupno stanovništvo</i>			
Svega	6761061	3267118	3493943
Nepismeni (broj)	232925	35271	197654
Stopa nepismenosti (%)	3,5	1,1	5,7
<i>Poljoprivredno stanovništvo</i>			
Svega	736891	379065	357826
Nepismeni (broj)	41804	7262	34542
Stopa nepismenosti (%)	5,7	1,9	9,7

Izvor: Knjige popisa za odgovarajuće godine, RZS, Beograd.

Između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva Srbije postoje znatne distinkcije ne samo u pogledu pismenosti, već i kvalifikacione strukture. Kod poljoprivrednog stanovništva najzastupljeniji su niži nivoi školske spreme. Tako, na lica bez škole i sa najviše završenom osnovnom školom otpada 80,1% poljoprivrednog stanovništva, naspram 41,5% kod nepoljoprivrednog. Zastupljenost srednjeg obrazovanja je gotovo 2,5 puta veća kod nepoljoprivrednika, a više i visoko obrazovanje ima 12,3% nepoljoprivrednog i samo 0,9% poljoprivrednog stanovništva. Inače, sa aspekta polne strukture, obrazovni nivo žena je naročito nepovoljan jer je među poljoprivrednicama čak 9,7% nepismenih, a 83,8% je bez škole ili sa najviše završenom osnovnom školom (Bjelobrk, 2005). U razvijenim evropskim zemljama poljoprivredni proizvođač ima najmanje srednje obrazovanje, a preko 20% je onih koji su završili visoke škole. Treba istaći da je u savremenim uslovima obrazovanje ruralne populacije nesumnjivo veoma važan faktor razvoja poljoprivredne delatnosti. Skladan i uravnotežen odnos između privrednog razvoja i smanjenja poljoprivrednog stanovništva nameće potrebu transformacije ekonomske strukture stanovništva i radne snage, a za to značajnu ulogu ima upravo proces obrazovanja. Razumevanje savremenih tokova i preduzimanje konkretnih mera ka unapređenju obrazovnog nivoa poljoprivrednog stanovništva, naročito žena, postaje imperativ u budućoj strategiji privrednog razvoja Srbije.

U tom smislu sprovođenje globalne strategije razvoja poljoprivrede u Srbiji odnosi se na rešavanje postojećih problema koji su vezani za sprovođenje procesa privatizacije i agrarnih reformi, zatim podrška države malim i srednjim preduzećima u agroposlovanju, podsticanje i ulaganje u investicije koje će poboljšati kvalitet obavljanja poljoprivredne delatnosti i učiniti proizvodnju profitabilnijom. I na kraju, ulaganje u naučno-istraživački rad kroz poljoprivredne projekte imajući u vidu strateški značaj poljoprivrede za razvoj Srbije (Cvetković, Grk, Vidas-Bubanja, 2008).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Tokom čitavog perioda posle Drugog svetskog rata odvijali su se složeni i protivrečni procesi koji su imali za rezultat populaciono opustošena sela i dugotrajnu krizu u poljoprivredi. Poslednjih decenija politička i ekonomska tranzicija u Srbiji reflektovala se na nedovoljan obim i kvalitet razvoja poljoprivredne proizvodnje, kao i nizak nivo zaposlenosti, pri čemu nije došlo do sistemskih promena, tehnološkog razvoja agro preduzeća i jasno definisanih ciljeva u modernizaciji i razvoju poljoprivrede.

Strukturu poljoprivrede danas karakterišu usitnjena poljoprivredna gazdinstva (prosečno oko tri hektara), niska produktivnost i nizak prihod po gazdinstvu (proizvodnja samo za svoje potrebe), zatim poljoprivredni kapaciteti su tokom vremena drastično smanjeni, dok je infrastruktura izrazito nerazvijena i negativno utiče na konkurentnost poljoprivredne proizvodnje. Zbog kumulativnih dugogodišnjih negativnih trendova i nerešenih problema, poljoprivreda Srbije je institucionalno, organizaciono i resursno oslabljena što je uticalo na gubljenje komparativnih prednosti koje je imala u odnosu na druge tranzicione zemlje (Cvetkovi, Grk, Vidas-Bubanja, 2008). Kao osnovni problemi mogu se istaći nedostatak finansijskih i investicionih sredstava, slaba organizacija, mala poljoprivrednih imanja i niska produktivnost, dok je demografska slika agrarnog stanovništva još nepovoljnija. Kontingent fertilnog stanovništva je redukovan što se odražava na niske stope nataliteta poljoprivredne populacije, a zbog velikog broja i udela starih lica, mortalitet je znatno povećan, što ima za rezultat negativni prirodni priraštaj i izražen proces demografskog starenja poljoprivredne radne snage sa brojnim negativnim implikacijama. Imajući u vidu potrebe savremene agrarne proizvodnje, nivo razvijenosti poljoprivredne delatnosti u savremenom svetu, aktuelne procese i tendencije, može se konstatovati da agrarno stanovništvo Srbije, čije su osnovne odlike senilizacija, feminizacija i loša obrazovna struktura, ne može predstavljati potencijal za razvoj poljoprivrede, već je pre njen ograničavajući faktor (Todorović, Vojković, 1999).

Zbog toga, budući razvoj poljoprivrede u Srbiji treba da se zasniva na rešavanju postojećih strukturnih problema, razvoju preduzetništva, podsticanju investicija, modernizaciji i savremenom tehnološkom razvoju, kao i ulaganju u naučni i inovativni rad, a sve u cilju uspešnog i konkurentnog učešće na inostranom tržištu, dok bi se uticaj nepovoljne demografske situacije mogao ublažiti primenom funkcionalne demografske politike i savremenog koncepta revitalizacije poljoprivrede i sela.

LITERATURA

1. Bjelobrk Gordana (2005). Obrazovne karakteristike stanovništva Republike Srbije, *Statistička revija*, god. LIV, br.1-4, str.17-29.
2. Cvetković Nataša, Snežana Grk, Marijana Vidas-Bubanja (2008). Tranzicioni izazovi agroprivrede Srbije u kontekstu međunarodnih integracija, *Ekonomika poljoprivrede*, vol. LV, br. 3. str. 237-253.
3. Penev Goran (1998). Trendovi demografskog starenja i feminizacije starih u Srbiji, *Stanovništvo*, vol. XXXVI, br. 3-4, str. 43-61.
4. Radivojević Biljana (2006). Ekonomske strukture stanovništva Srbije, u G.Penev (ur.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku, Institut društvenih nauka, Društvo demografa Srbije), str. 223-246.
5. Raduški Nada (1995). Poljoprivredno stanovništvo, u : *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 1991. godine* (Beograd: Republički zavod za statistiku), str.272-277.
6. Raduški Nada (2009). Poljoprivreda bez poljoprivrednika - problemi u demografskom razvoju Srbije, *Socijalna misao*, broj 4, str.169-179.
7. Republički zavod za statistiku (2007). *Statistički godišnjak Srbije*, (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije)..
8. Republički zavod za statistiku (2004). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2002., Poljoprivredno stanovništvo*, (Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije), knjiga 7.
9. Stanković Vladimir (1996). Socioprofesionalno samoobnavljanje aktivnih poljoprivrednika Centralne Srbije i Vojvodine prema popisu 1991, *Stanovništvo*, god.XXXIV, broj 1-2., str. 71-84.
10. Todorović Marina i Gordana Vojković (1999). Stanovništvo - element razvoja poljoprivrede u Srbiji, *Stanovništvo*, god. XXXVII, broj 1-4, str. 141-163..

MIGRACIJA STANOVNIŠTVA SRBIJE KAO ŠANS A I/ILI OPASNOST U USLOVIMA GLOBALIZACIJE SVETA

APSTRAKT

Kontinuirani pad ekonomske moći Srbije i pogrešne političke procene i odluke njenog državnog rukovodstva, koje traju preko dvadeset godina, sa povremenim kraćim odstupanjima, uticao je na raspad sistema vrednosti u društvu i urušavanje morala njenih građana, jačajući kriminal, korupciju i osećaj opšteg beznađa koje čak pretilo da ugrozi biološki opstanak srpskog naroda i drugih etničkih manjina na ovim prostorima. Kako drugačije objasniti situaciju u kojoj Srbija ostaje bez 20-30 hiljada stanovnika godišnje, a omladina listom razmišlja o odlasku u druge razvijene zemlje. Takva činjenica bi zabrinula i mnogo snažnije države i narode, a kamoli iscrpljenu i „osakaćenu“ Srbiju. Narod koji ima više od trećine svog stanovništva u inostranstvu, i čiji je drugi grad po brojnosti njegovih sunarodnika u SAD (Čikago), mora da se zapita da li je dosadašnja strateška orijentacija opravdana, odnosno u kom smeru praviti zaokrete kako bi se na ove činjenice pravilno reagovalo u svrhu opstanka i razvoja matice!? Predmet ovog rada nije puko konstatovanje ovih tendencija, već i ukazivanje na neke mogućnosti koje aktuelnu situaciju mogu da preokrenu na opštu korist. Zaustavljanje ovog procesa je uglavnom vezano za ekonomsko-političku sferu i promenu strateškog partnera naše države, dok je korišćenje prednosti koje nudi snažna dijaspora vezano za sposobnosti i kvalitetan rad kako u zemlji, tako i našeg diplomatskog „korpusa“ u inostranstvu. Svedoci smo jačanja međuzavisnosti država kao i moć socijalnih veza na globalnom nivou, utičući na sažimanje društvenog vremena i prostora, pa samim tim i na promene populacionih i migracionih politika. U tom smislu, kvalitativne promene odnosa prema dijaspori Srbije su neophodne. Ovo stoga što tako razućena i kontinuirana dijaspora u poslednjih stotinu godina predstavlja značajno polje mogućnosti koje ne bi smelo da ostane neiskorišćeno u obostranom interesu naših građana van Srbije i njihove matice.

Ključne reči: *dijaspora, globalizacija, populaciona politika, Srbija, migracije, razvoj.*

ABSTRAKT

The continuous decline in economic power of Serbia and wrong political assessments and decisions of its government officials, which last over twenty years with occasional short deviations, influenced the collapse of values in society, looer its ethic substance, strengthen crime, corruption and a general feeling of hopelessness that even threatening the biological survival of the Serbian people and other ethnic minorities in this area. How else to explain a situation in which Serbia loses 20-30 thousand people annually. At the same time young generations almost at list thinks about going to other developed countries. Such facts will make worried much stronger states and nations, than it is the case with the weary and the „crippled“ Serbia. Nation which has more than a third of its population abroad, and which has second largest town, in number of his compatriots, in the U.S. (Chicago), has to wonder whether the current strategic orientation is justified!? Or in different words, in which way to make turns to respond properly on those facts in order to secure its survival and further development? The subject of this paper is not only how to steady these trends, but also pointing out some features that the current situation can turn to the general benefit. Stopping this process is mainly related to the economic and political sphere and the changing of the strategic partner of our coun-

1 Autor je predsednik Centra za proučavanje globalizacije (CGS), www.cgs.org.rs.

2 Koautorka je direktor za međunarodnu saradnju i koordinator projekata Centra za proučavanje globalizacije (CGS).

try, while the use of the advantages which are coming from a strong diaspora are in relation to the skills and quality work within the country, as well as in our diplomatic „corps“ abroad. We are witnessing the strong interdependence between the states, followed by the powerful social relations and networks at the global scale, which directly affect the compression of the social time and space, and thus influence changes of the population and migration policies. In this sense, qualitative shift in attitude towards the Serbian diaspora are necessary. This is because Serbia has so dispersed and continuous diaspora in the last hundred years which opens a wide field of possibilities that should not be unused in the best interest of citizens outside of Serbia and their motherland.

Key words: *immigrants, globalization, population politics, Serbia, migrate, development.*

UVOD

Svet se kreće u ritmu skokovitih promena koje čine da ga je jedva moguće prepoznati u odnosu na onaj od pre trideset godina. Posebno je neobičan period od poslednjih nekoliko godina jer su mnoga pitanja otvorena i čekaju odgovore koji još uvek nisu jasni i izvesni. Poslednja dešavanja u Africi („arapsko proleće“) i na bliskom istoku (Sirija, Iran, Avganistan, Irak), kombinovani sa globalnom finansijskom krizom koja se jako odražava na države EU i direktno ljulja temelje ove regionalne tvorevine koja je do skoro predstavljala paradigmu uspešnosti, čine svet nemirnim i nespokojnim mestom. Sve ovo direktno utiču na ljude širom sveta koji pogođeni ovim intenzivnim i neprestanim promenama, pokušavaju da nađu „mirnu luku“ koja će im omogućiti spokojnu budućnost. Uprkos svim postojećim izazovima koji neumoljivo utiču na život kako pojedinca, tako i naroda i celog čovečanstva, globalizacija nastavlja svoju misiju planetarnog ujedinjenja. Jedan od njenih važnijih činilaca jeste intenzivna migracija stanovništva. Ona je posledica neravnomernog razvoja sveta i postojanja kriznih žarišta koja dodatno jačaju osećaj nesigurnosti i nesumnjivo je dodatno podstiču. Kada je o Srbiji reč, veoma je teško dovoljno ubedljivo rečima opisati težinu situacije u kojoj se nalazimo. Zemlja koja na jedvite jade izbegava evropsko začelje u ekonomskoj razvijenosti, duboko osiromašenog i ozlojeđenog stanovništva koje je decenijama usmeravano da prezire „zapad“, kako medijskim manipulacijama, tako i pogrešnim potezima međunarodne zajednice, teško se snalazi i kao da ne razume promene na globalnom nivou koje se dešavaju pred našim očima. Posledice su katastrofalne i samo dugoročno rešive, ali uprkos tome, još uvek se ne usuđujemo da se sa njima suočimo. Kako drugačije objasniti da se toliko malo toga uradilo na obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti, jačanju kulturnih vrednosti, brizi za buduće generacije i stimulaciji rađanja, a posedujemo precizne podatke da svake godine Srbija ima između 20 i 30.000 ljudi manje, a da su dva od tri grada sa najviše srpskog stanovništva Čikago (SAD) i Beč (Austrija). U tom smislu smo se i odlučili da problem migracije stanovništva i dijasporu u uslovima globalizacije sveta, detaljnije istražimo.

GLOBALIZACIJA I MIGRACIJE

Dok je većina istraživanja, koja se bave uticajem globalizacije na zemalje u razvoju, fokusirana na trgovinu i finansije, proučavanje problema stabilnog rasta i ekonomske geografije, ukazuje na značaj migracija i njihove povezanosti sa biznisom i kretanjem kapitala.

U drugoj polovini XIX i ranom XX veku, migracije stanovništva su bile usmerene na velike geografske razdaljine, i tekle su gotovo paralelno sa trgovinom i kapitalnim tokovima. U stvari, preko 60 miliona stanovnika je emigriralo uglavnom prema Americi između 1850. i 1912. Tokom 1880-ih migracija je imala prirast od 0,5% ukupne populaciji svake godine, kako u SAD tako i u Kanadi, a 1% ukupne populacije svake godine u Argentini.³ Ali od sredine 1920-ih, migracija je opala na veoma male vrednosti i počela je da se obnavlja tek u drugoj polovini dvadesetog veka. Tokom protekle dve dekade, tempo migracije je porastao sa približno dva do tri miliona ljudi koji migriraju svake godine u nekih 67 glavnih zemalja među kojima su

3 Faini, R., Mel, J., Zimmerman, K. F. (1999), Trade and Migration, Introduction, Cambridge: Cambridge University Press, p. 3.

najpoznatije SAD, Kanada, Nemačka i Australija.⁴ Trenutno oko 120 miliona ljudi živi izvan zemalja njihovog rođenja, a njihov broj neprestano raste za otprilike 2% godišnje. U tri regiona – Severna Amerika, Zapadna Evropa i Okeanija – jedan na svakih 30 stanovnika je rođen u inostranstvu.⁵

Postoje oni koji veruju da će rast trgovine, revolucija u komunikacijama i rast stranih direktnih investicija ublažiti migracije. Brojna su istraživanja koja u neku ruku potvrđuju ovu tezu. Proučavanje migracija u devetnostom veku sugeriše da kapitalna kretanja mogu da predstavljaju neku vrstu zamene za migracije i služe kao ograničavajući faktor za cenovne razlike.⁶ Takođe se može pokazati da kapitalna kretanja mogu da prošire razliku, pa čak u nekim slučajevima i da promovišu migraciju. Gotovo istovetno, obe teorije i empirijski rezultati o odnosima između trgovine i migracije ukazuju na dvosmislene rezultate.⁷ Šta više, napredna telekomunikaciona postrojenja, zajedno sa Internetom, predstavljaju prenosiva radna mesta za polukvalifikovanu i kvalifikovanu radnu snagu od strane razvijenih prema zemljama u razvoju. Tokom vremena ovaj proces ima tendenciju da postepeno smanjuje razliku u platama za ovaj tip radne snage uklanjajući jedan od ključnih motivacionih faktora za migracije ljudi. Osim toga, zapaža se tendencija koja može da oslabi sklonost ka migracijama, a sastoji se od narastajućeg otpora domicilnog stanovništva prema doseljenicima u nekim od glavnih zemalja koje tradicionalno primaju radno sposobno stanovništvo. Pri tome treba imati u vidu da zakoni koji regulišu dozvolu boravka i rada u tim zemljama postaju sve restriktivniji.⁸

Nasuprot ovom pristupu koje predviđa slabljenje globalizacije tržišta radne snage, jeste perspektiva koja postaje daleko jasnija kada se izanaliziraju: demografska istraživanja, dohodci emigranata, rast baziran na novim znanjima i tehnološki napredak. Tada na površinu izbija puni značaj koji ima dijaspora u kombinaciji sa brzim i jeftinim transportnim i komunikacionim vezama. Demografija svetskog stanovništva ukazuje na pritiske koji su generisani od strane visokog odstupanja procenata rasta populacije u različitim regionima. U Evropi, Japanu i SAD, procenat novorođenog stanovništva je toliko nizak da dovodi do negativnog priraštaja stanovništva i do rasta procenta starih ljudi u ukupnom broju stanovnika. Ovo ima dalekosežne posledice na: rast, tehnološku dinamiku, pristupačnost usluga i kvalitete života.

U isto vreme, nagli priraštaj stanovništva posebno u severnoj Africi, srednjem Istoku – gde je prosečna starost stanovništva 16 godina – i južnoj Aziji, dovodi bez ikakve dileme do pritiska u smeru migracija čak i u situaciji kada bi mogućnost zaposlenja u ovom regionu postala znatno veća, zato što će veličina ove grupe mladih radnika biti izuzetno brojna. Pokazatelji govore da će zemlje koje se suočavaju sa opadanjem stanovništva nastojati da prilagode svoje institucije, pravnu regulativu i praksu u smeru prihvatanja sve većeg broja emigranata.⁹ Potražnja od strane poslodavaca će, sa druge strane, rezultirati u kako legalnim tako i ilegalnim tokovima ljudi, kao što je to bio slučaj u SAD¹⁰.

Migracija stanovništva predstavlja prednost za zemlje u razvoju iz nekoliko očiglednih razloga:

Prvo i najznačajnije, dijaspora šalje značajne sume novca u zemlje iz kojih su došli. Ona se kreće otprilike na nivou od 75 milijardi dolara, daleko više nego što je to slučaj sa 52 milijarde dolara pomoći od strane razvijenih zemalja koja se distribuira širom sveta. Ova slobodna međunarodna razmena se odražava na

4 Oxford Analytica (2000), Ageing Makes Migration Necessary, April 25.

5 Ibid, p. 19.

6 Williamson, J. G. (1998), Globalization, Labor Markets and Policy Backlash in the Past, *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 12, No. 4, p. 51-72.

7 Faini, R., Mel, J., Zimmerman, K. F. (1999), Trade and Migration, Introduction, Cambridge: Cambridge University Press, p. 2.

8 Ibid, p. 3-4.

9 Predviđanja od strane UN (ECOSOC-a) ukazuju da je potreban visok, gotovo neprihvatljiv, obim imigracija kako bi se obezbedilo održavanje optimalnog nivoa između starosnih struktura stanovništva, onih između 15-64 godina i onih preko 65 godina. Odatle, čak i ako nivo imigracije i dalje poraste brojnost populacije u razvijenim zemljama može i dalje da opada. Vide ti: Oxford Analytica (2000), Ageing populations pose OECD challenge, April 26.

10 Oxford Analytica (2000), Immigration Labor, February 17.

rast, i značajan deo ovog novca ide najsiromašnijim porodicama kojima pomažu u rešavanju kako stambenih tako i drugih egzistencijalnih problema.

Drugo, mogućnost da se radi u industrijalizovanim zemljama je veoma vredan izvor novih znanja i iskustava. Za one sa visokim nivoom tehničkih sposobnosti, povezanost sa vodećim istraživačima u konkurentskom okruženju industrijalizovanih zemalja, povećava produktivnost i inovativnost. Oko 38 % radne snage u "Silikonskoj dolini" je indijskog porekla. Ono što je započelo kao "odliv mozgova" – briga i predmet interesovanja vlada zemalja u razvoju¹¹ - može biti preokrenuto u "priliv pameti",¹² udruženih sa finansijskim resursima, ako zemlje u razvoju nedvosmisleno krenu putem otvorenosti tržišta i integracija u međunarodnu ekonomiju. Odliv visoko stručnih radnika-preduzetnika u Koreju, Tajvan, Kinu, Indiju i druge zemlje jugoistočne Azije je uglavnom rezultat izgrađivanja institucija koje stimulišu poslovanje i orijentaciju prema spolja. Postoje signali da su pozitivni (zbirni) aspekti migracija postali očigledni razvijenim zemljama koje imaju sve veće potrebe za deficitarno stručnom radnom snagom, iako je političko raspoloženje za prijem niskoobrazovane radne snage ostao nefleksibilan.¹³

Treće, migracije su osnova za uspostavljanje međunarodnih mreža koje u globalizovanom svetu mogu da budu ključ za industrijalizaciju i komercijalni uspeh. Pored toga, ove mreže stimulišu neprestani protok visokoobrazovanih emigranata, kao i njihovu aktivnu komunikaciju širom sveta. Dijaspore može da bude i jedan od glavnih kreatora trgovinskog ambijenta. Ovo stoga što utiču na redukciju transakcionih troškova u slučajevima kada su formalne legalne institucije slabe ili ih nema dovoljno. Tada dijaspora uspeva da dođe do potrebnih informacija i nastoji da uspostavi snabdevanje putem posrednika uz dobro poznavanje svoje nove domovine, što sve omogućava da dođe do pravog povezivanja kupaca sa pouzdanim lokalnim snabdevačima. Do realizacije ove vrste poslova dolazi samo kao rezultat poverenja koje nastaje iz guste mreže veza koje služe kao kanali razmene informacija. Na taj način dolazi i do jačanja društvenog morala. U spoju umrežene i uspešne dijaspore, član koji vara ili koji ne uspe da ispuni ugovor, rizikuje da ga zajednica prezre i na taj način nepovratno naruši svoju reputaciju. Stotinama godina unazad ovo prosto pravilo omogućavalo je dijaspori da razvija trgovinu baziranu na poverenju umesto na legalnom sistemu.¹⁴

Veoma slikovit primer je kineska dijaspora koja kontroliše ogromnu količinu kapitala i ima pristup detaljnim tržišnim informacijama, kao i širokom opsegu ekspertskih analiza. Treba istaći da je ona značajno doprinela rastu kineske, odnosno azijske ekonomije. Na isti način kako je Indija liberalizovala svoju ekonomiju, prekomorska indijska zajednica je postala mnogo aktivnija u pokretanju rizičnih poslova i podržala je razvoj industrije visoke tehnologije u svojoj matici.

Drugi regioni kao što je na primer Podсахarska Afrika, izvukli su mnogo manje od svojih kadrova u industrijskim zemljama. Nekih 30,000 afrikanaca sa doktorskim diplomama i 25,000 sa visokim tehničkim kvalifikacijama radi u Zapadnoj Evropi i Severnoj Americi.¹⁵ Očigledno je da ovi podaci ukazuju na postojan-

11 Indija brine da neće biti u stanju da popuni svoje potrebe za 2,2 miliona radnika u sektoru informacionih tehnologija, ukoliko se nastavi sa emigracijom u sadašnjem tempu. Videti: Financial Times (2000), India's plan to plug the brain drain, April 24.

12 Kina se sistematski bavi strategijom slanja velikog broja studenata i profesionalaca u inostranstvo da se treniraju, i to od ranih 1980. Finansiranje je bilo podržano i sprovedeno od strane države i inostranih univerziteta. Da bi se osiguralo da se visok procenat prethodno navedenih ljudi vrati u Kinu, značajan napor je učinjen da bi se očuvala veze sa njima i da bi se očuvao nacionalni ponos i privrženost zemlji. Bilo kako bilo, smo se trećina od ovih ljudi vraća nazad u Kinu, iako se može odekivati da se ove cifre povećavaju u onoj meri u kojoj se standard i šanse za uspeh u Kini budu povećavale. Videti: Engelsberg, P. (1998), *Reversing China's Brain Drain, The Study Abroad Policy*, Connecticut: Praeger Westport.

13 Financial Times (2000), Skills without frontiers, April 25;

Economist (2000), Europe's immigration, May 6;

Financial Times (2000), The Foolishness of tinkering with immigration, April 25.

14 Rauch, J. E. (2001), Business and Social Networks in International Trade, *Mimeo*, Department of Economics, San Diego: University of California, Vol. XXXIX, December, p. 1177-1178 (1-2).

15 Ibid., p. 1189 (12).

je velikog potencijalanjihove dijaspore u smislu sposobnosti i znanja, koju ona nosi. Mnogi od njih poseduju jake poslovne veze i imaju pristup kapitalu koji može da stimuliše napredak ovog dela Afrike. Međutim, iskustva iz Azije pokazuju da dijaspora može da postane moćan instrument razvoja samo ako su države uspele da se pripreme za otvaranje svojih privreda, smanje berijere za trgovinu i protok kapitala i otpočinu sa podsticanjem zakonskih i komercijalnih pravila neophodnih za dinamičnu ekonomiju. Umrežavanje visoko stručnih/obrazovanih ljudi širom sveta takođe utiče na uvećanje njihovih potencijala i volje da daju svoj doprinos razvoju zemlje iz koje su potekli. Izostajanjem ovih koraka šanse se umanjuju, a rizik se uvećava iznad prihvatljivog nivoa.

Za mnoge zemlje u razvoju migracije su od vitalnog značaja i predstavljaju neku vrstu pojasa za spasavanje. One omogućavaju radnicima da pronađu bolje plaćene poslove u inostranstvu. Predstavljaju svojevrsan izvor novih znanja, tehnologija i kapitala, kao i svojevrsno sredstvo pomoću kog se postaje deo međunarodne proizvodne mreže. Pored toga, u nekim zemljama, želja jednog dela mladih ljudi da emigriraju je težnja za sticanjem korisnih znanja i veština kako bi se popravio standard u nekim segmentima obrazovnog sistema.

ODNOS SRBIJE PREMA POPULACIONOJ POLITICI, MIGRACIJI STANOVNIŠTVA I DIJASPORI

Kada govorimo o Srbiji i njenom odnosu prema populacionoj politici i dijaspori, gotovo je nemoguće ne konstatovati ekonomski ambijent koji predstavlja okvir svih dešavanja.

Srbija je u neprestanom trendu ekonomskog zaostajanja kako za razvijenim zemljama Evrope i sveta, tako i za susedima. Koreni problema su slojeviti i tiču se duboke krize morala i sistema vrednosti koji je uspostavljen od strane uskogrude i nezrele ekonomske i političke elite u poslednjih 25 godina. Fukujama lepo primećuje da su, „slabe, nekompetentne, ili nepostojeće vlade izvor ozbiljnih problema, pogotovu u zemljama u razvoju“¹⁶, a najočigledniji primer da je to tako, jeste upravo Srbija. Međutim, ovo nije predmet našeg istraživanja pa ga nećemo dalje obrazlagati. Zadržaćemo se na analizi ekonomskih i populacionih izazova sa kojima se suočava savremena Srbija.

Pored brojnih realnih problema sa kojima se srpski narod i država suočavaju, svedoci smo i onih subjektivnih koji se tiču jeftinih manipulacija i nestručnih analiza aktuelnog stanja naše privrede i društva. U tom smislu imamo situaciju da je tamo gde su se očekivale relativno visoke vrednosti ekonomskih indikatora, na primer u stopi rasta bruto društvenog proizvoda ili stranih direktnih investicija, došlo do podbačaja. Tamo gde su se očekivale relativno niske vrednosti, kao što je to slučaj sa inflacijom i budžetskog deficita, došlo je do prebačaja. Osnovni problem u svemu ovome nije sama činjenica da su ovi parametri lošiji nego što se očekivalo, već u činjenici da su oni samo nastavak dugogodišnjih negativnih trendova, uprkos suprotnim najavama. Ukazaćemo na nekoliko alarmantnih podataka koji značajno utiču na ekonomiju Srbije, ali i na migraciju stanovništva.

Jedna od onih poražavajućih vrednosti, koje ukazuje na dramatične promasaje vodećih ljudi Srbije u poslednjih nekoliko decenija, jeste činjenica da se danas ostvaruje tek 44 % industrijske proizvodnje iz 1990. godine. To znači da je Srbija pre 23 godina imala više nego dvostruko jaču industriju i da će proći decenije dok ne dostignemo taj nivo industrijske proizvodnje. Ako tome dodamo da je na listi konkurentnosti koju svake godine objavljuje Svetski ekonomski forum, Srbija zauzela tek 95. mesto, sve postaje još složenije.

16 Fukujama, F. (2007), Građenje države, Beograd: Filip Višnjić, p. 7.

Pored toga, imamo situaciju da se nastavlja tendencija većeg trošenja nego što se stvara, kako na nivou države, tako i na nivou pojedinca. Posledica takvog stanja je da imamo deficit budžeta i spoljnotrgovinskog bilansa, koji direktno utiču na rast zaduživanja kako bi se te novonastale „rupe“, „efikasno krpile“. U isto vreme procene rasta bruto društvenog proizvoda za ovu godinu su na nivou 0 do 1,5 %, što samo po sebi dosta govori.

Sve ovo je veoma zabrinjavajuće, ali postoje još bolnije stvari koje direktno utiču na otvaranje pitanja naše budućnosti i biološkog opstanka. Jedna od njih je rastuća nezaposlenost. Nalazimo se na samom dnu u Evropi po stepenu angažovanja radno sposobnog stanovništva. Otvaranje novih radnih mesta je neprimetno i svi gledaju kako da se „popnu na državna jaslja“, tražeći svoja mesta u birokratskim strukturama države. Neposredna posledica ovakvog stanja jeste neprekidni trend odliva mozgova. Srbija se po ovom osnovu našla na 139. mestu od 142 rangirane države, prema metodologiji Svetskog ekonomskog foruma. To znači da samo u Burundiju, Alžiru i Haitiju više mladih, nego kod nas, želi da napusti svoju zemlju. Ako se ovakav trend nastavi, a teško je poverovati na osnovu svega prethodnog da neće, postavlja se logično pitanje sa kojim snagama će se Srbija izvući iz situacije u kojoj se nalazi!?

Nedavni rezultati popisa stanovništva u Srbiji pokazali su da nas je preko 200.000 manje nego pre deset godina. Pre pet decenija (1961. god.), Srbija je bez Kosova i Metohije imala 6.678.247 stanovnika, 2002. godine je bilo 7.500.031 građanin, dok je 2010. godine prebrojano 7.291.436 osoba.¹⁷ Prostim upoređivanjem podataka dolazimo do poražavajuće činjenice da nas u Srbiji svake godine ima manje za 20 do 30.000 ljudi. Ovo je broj jednog manjeg grada Srbije i veoma slikovito ukazuje na ozbiljnost problema.

Istovremeno sa ovim migracionim tendencijama koji se tiču odlaska stanovništva iz Srbije, imamo sve veću koncentraciju ljudi u Beogradu. U srpsku prestonicu se od 2002. doselilo 235.000 ljudi, a pretpostavlja se da je taj broj značajno veći, jer mnogi doseljenici nisu zvanično promenili prebivalište. U 2010. prema zvaničnim podacima, glavni grad postao je mesto prebivališta za još 23.000 ljudi, što je otprilike još jedan manji grad. Iz Srbije uključujući Kosovo i Metohiju, u prestonicu se 2010. godine doselilo 16.828 ljudi, dok je iz okolnih zemalja došlo više od 6.000 ljudi. Ovo ukazuje da je sve veći deo Srbije, sve manje naseljen, što je još jedan od veoma loših pokazatelja. Do sada smo pričali o ugroženosti sela, a sada se slobodno može kao problem razmatrati i ugroženost manjih gradova Srbije.

Interesantno je pogledati i podatke koji pokazuju da je u 2002 godini bilo 2.521.190 domaćinstava, od čega su 504.775 čine samci, što je oko 20 % svih domaćinstava. U 2011. broj domaćinstava se smanjio na 2.497.187, pri čemu prosek broja stanovnika po domaćinstvu iznosi 2,85, što je značajno manje u odnosu samo na prethodnu godinu kada je to bilo 2,94. Osim toga, interesantno je uočiti da se u poslednje dve decenije udvostručio broj porodica sa jednim detetom i sada ih ima oko 30%. Kada uzmemo u obzir da je prosečna starost stanovništva Srbije 41 godina, jasno se uočava da se ono svrstava u grupu izrazito starih populacija. Ono je na petom mestu u Evropi prema prosečnoj starosti, a ispred nje su samo Nemačka (44), Italija (43), Finska (42), Austrija i Grčka (41,7).

Paralelno sa ovim tendencijama, Srbija je zbog abortusa u poslednje dve decenije izgubila oko 1,6 miliona novih stanovnika, a to znači mladih ljudi koji bi danas bili potencijalni nosioci društvenog razvoja. Nikako ne treba izgubiti iz vida da su nacije biološke zajednice i kao i porodice, takođe, mogu da izumru. Nestali su Dalmati, pravi Makedonci, a iza njih su ostali samo nazivi teritorija. Ove činjenice u kombinaciji sa drugim populacionim parametrima izazivaju pojačanu zabrinutost za biološki opstanak srpskog naroda.

Uprkos brojnim negativnim aspektima populacionih i demografskih kretanja, dijaspora predstavlja i svojevrsnu razvojnu šansu koju je Srbija dugo propuštala. Sticao se utisak da je odnos sa dijasporom ostva-

¹⁷ Republički zavod za statistiku (2012), Prirodno kretanje stanovništva, Beograd:RZS.

rivan na kratkoročnim osnovama sa namerom da se ona koristi po potrebi, ali da ostane što je moguće dalje od realnog uticaja na aktuelnu politiku Srbije i kreiranje njene budućnosti. Ovo posebno ističemo, jer je svima jasno da je najveći deo naše emigracije sa područja razvijenog dela sveta, odnosno sa „zapada“. S tim u vezi, računa se da u rasejanju deluje preko 1.300 najrazličitijih asocijacija koje okupljaju naše ljude na svih pet kontinenata, a najviše ih je u zemljama Evropske Unije, Severnoj Americi i Australiji. Ne treba izgubiti iz vida ni da su dva od tri grada sa najviše srpskog stanovništva, Čikago (SAD) i Beč (Austrija).

Prema najnovijim informacijama diplomatsko - konzularnih predstavništava Republike Srbije u inostranstvu, iako sveobuhvatan popis pripadnika naše dijaspor nikada nije izvršen (što dodatno ukazuje na neozbiljnost u pristupu ovom problemu), procenjuje se da ukupna dijaspora Srbije danas broji oko 3,5 miliona ljudi.¹⁸ Zvanični podatak o broju pripadnika naše dijaspor u svetu, poseduje Republički zavod za statistiku, ali se isti ne smatra potpunim. Nezvanični podaci govore o broju od preko 4 miliona ljudi.¹⁹ Od tog broja, oko milion i po su državljani Srbije, pri čemu su značajan broj dvojni državljani, odnosno poseduju i državljanstvo zemalja imigracije. Po procentu pripadnika dijaspor, uključujući i broj Srba u regionu, u odnosu na broj stanovnika u matici, Srbija spada u red zemalja sa izuzetno brojnom dijasporom.²⁰

Nije potrebno dodatno naglašavati da bi ovolika dijaspora mogla da značajno utiče na približavanje naše zemlje SAD i ostalim državama Evroatlantske zajednice, odnosno vodećim zemljama svetskog ekonomskog i tehnološkog razvoja. Budući da to nije slučaj, jasno je kolika se i kakva pažnja posvetila potencijalima koje dijaspora nosi sa sobom.

Novi Zakon o dijaspori i Srbima u regionu, objavljen 28. oktobra 2009. godine u „Službenom glasniku“, Republike Srbije, koji je stupio na snagu prvih dana novembra 2009. godine, nagoveštava promene u ovom pogledu. Zakon je uneo i jedan novi pojam, a to je „Srbi u regionu“. „Sa jedne strane, on je izraz težnje Srbije da sagleda i definiše sve probleme vezane za svoje državljane i državljane srpskog porekla koji žive u stranim državama uzimajući u obzir različitost u pogledu njihovog istorijskog nastanka i njihovih pozicija u državama gde žive. Sa druge strane, to je posledica sagledavanja objektivne situacije na terenu, uglavnom u bivšim jugoslovenskim republikama i susedima nakon nasilnog razbijanja prethodne Jugoslavije i nastanka novih država i granica i demografskih promena koje su bile rezultat toga, čime je veliki broj Srba doveden u potpuno novi položaj u odnosu pre svega, na te novonastale države.“²¹ Međutim, ovim pojmom se i uvodi diferencijacija među dijasporom, što na duži rok može da predstavlja dodatan problem u razumevanju potreba dijaspor i njene korisnosti u odnosu na maticu.

Najočigledniji primer direktne korisnosti dijaspor su doznake koje oni šalju u svoju maticu. Prema procenama Narodne banke Srbije i Svetske banke, prethodnih 11 godina u Srbiju je ušlo oko 25 milijardi evra koje su naši građani iz inostranstva poslali u otadžbinu. To znači da je učešće bruto društvenog proizvoda 2,5 puta veće od učešća stranih direktnih investicija u poslednjih deset godina. Samo u poslednjih 5 godina, prosečno učešće novčanih doznaka u bruto društvenom proizvodu je 15,3 %.²² Ova cifra je daleko veća od priliva stranih direktnih investicija, kojih je u istom periodu bilo 16 milijardi evra, ali i od kreditnih zaduživanja koji su iznosili 15,8 milijardi evra. Prošle godine su u našu zemlju dospele 2,2 milijardi evra

18 Prema zvaničnom sajtu Ministarstva spoljnih poslova Srbije:
<http://www.mfa.gov.rs/Srpski/konz/dijaspora.htm>

19 Prema zvaničnom sajtu Ministarstva vera i dijaspor Republike Srbije:
http://www.mvd.gov.rs/download/dokumenti/Informator_o_radu_januar2012.pdf

20 Prema zvaničnom sajtu Ministarstva spoljnih poslova Srbije:
<http://www.mfa.gov.rs/Srpski/konz/dijaspora.htm>

21 Prema zvaničnom sajtu Ministarstva vera i dijaspor Republike Srbije:
http://www.mvd.gov.rs/download/dokumenti/Informator_o_radu_januar2012.pdf

22 Isto

doznaka i još oko 500 miliona evra deviznih penzija iz inostranstva.²³ Na osnovu ovih podataka, Srbija je u svetu među prvih 15 zemalja primalaca novčanih doznaka. Kada bi bilo moguće ovih 2,7 milijardi evra, umesto u potrošnju preusmeriti u investicije, vrednost investicija bi bila povećana za više od 50 % (prema aktuelnim podacima za prošlu godinu). U tom smislu se nameće logična ideja formiranja investicionog fonda dijasporne i/ili razvojne banke, koje bi po principu akcionarskog društva mogle da služe za plasiranje novca naše dijasporne u visokokvalitetne investicione projekte od nacionalnog značaja, poput ulaganja u energetski sektor ili slične kapitalne investicije. Da bi ovako nešto bilo moguće, potrebna je snažna institucionalna podrška resornih ministarstava za dijasporu i ekonomiju, ali i Privredne komore Srbije, kao i Turističkog saveza Srbije. Svi oni zajedno bi mogli da ponude čitav set atraktivnih projekata za povratak naših iseljenika i njihov novi život u Srbiji. Mogli bi, ali se to ne dešava.

Međutim, potrebno je mnogo više od toga. Neophodno je da Srbija bude subjekt međunarodne zajednice, a ne njen objekt. U tom smislu, neprestano se moraju jačati odnosi sa vodećim zemljama EU i SAD, sve do trenutka kada će oni biti saveznički u punom kapacitetu. Samo tada Srbija može da računa da se iz sveta vraćaju naši ljudi koji ne dolaze samo da provedu poslednje godine svog života u rodnoj i voljenoj zemlji, nego da dolaze i oni koji u njoj žele da ostvare ličnu i opštedrušvenu korist. Insistirati na povraćaju naših visokoobrazovanih i uspešnih ljudi iz sveta u Srbiju u ovom trenutku, uglavnom predstavlja uzaludan i kontraproduktivan posao. Ovo stoga, što naš sistem nije u stanju da prihvati njihove sposobnosti i znanja na način da izvuče korist od toga za sebe i njih. Kako lucidno zapaža Jagdiš Bagvati: „Mozak nije neka statička stvar; on može da se odlije brže sedeći na pogrešnom mestu, nego odlaskom u Kembridž ili Pariz!“²⁴. Da bi do toga došlo moraju se ispuniti neki preduslovi. Važno bi bilo uspostaviti efikasan sistem koji je minimalno podložan korupciji i birokratizaciji. Gotovo redovno se dešava da ih on svojim glomaznim i tromim funkcionisanjem, uparenim sa osrednjošću, nepotizmom i nestručnošću naših aktuelnih kadrova, kao i često apsurdnim i nakaradnim međuljudskim odnosima, obeshrabri, uguši, istroši i zauvek otera, uveravajući ih da je svaki napor beznačajan i stoga nepotreban. Malo je onih koji su izdržali pritisak poslovnog i životnog ambijenta savremene Srbije, a još manje onih koji su u njoj ostavili traga. Miriti se sa ovim činjenicama, predstavljajući poraz ne samo nauke, nego i zdrave pameti, a to se ni po koju cenu ne sme desiti.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nikada u istoriji čovečanstva nije postojala ovolika globalna međuzavisnost i povezanost kako država, tako i raznoraznih subjekata i ljudi širom sveta. Globalizacija koja se na međuzavisnosti i integrativnim procesima suštinski zasniva, proizilazi iz života i trajno opčinjava, razbijajući barijere na svim nivoima društva, čineći da nezapamćen tehnološki razvoj bude svima u većoj ili manjoj meri dostupan. Štiglic smatra da globalizacija sama po sebi nije ni pozitivna ni negativna, ali da ima potencijale da bude enormno pozitivna. Dijaspore je upravo jedna od šansi koja u vremenu globalizacije može da načini značajnu pozitivnu razliku.

Za mnoge zemlje u razvoju migracioni aspekti globalizacije predstavljaju veliku šansu i svojevrsnu konkurentsku prednost. Ipak, da bi se došlo u situaciju da se iskoriste dugoročno pozitivne mogućnosti koje se stvaraju sa migracijom stanovništva i rastom dijasporne, zemlje moraju ne samo da učestvuju u stvaranju međunarodnih institucija koje bi trebalo da upravljaju i unapređuju pokretljivost radne snage, već takođe i da sagledavaju migracije kao deo šireg procesa otvaranja i integrisanja njihove ekonomije u globalne tokove. Ovo je način na koji se može u većoj meri postići dinamičan napredak i putem koga se upotpunjuju neki od ključnih pozitivnih aspekata migracija – tehnološki transfer i know how, kao i jačanje novčanih priliva/doznaka. Osim prethodno navedenog, ovakvi potezi mogu takođe biti važni da bi se postigla saglasnost i op-

²³ Sekulić, N. (2012), Doznake „poslati“ u biznis, Beograd:Nedeljnik, p. 9.

²⁴ Bagvati, J. (2008), U odbranu globalizacije, Beograd:Službeni glasnik, p. 256.

timizacija nadolazećih globalnih normi koje će se ticati problema migracije i koje će biti opšte-prihvatljive. Da bi sačuvala šansu za izlazak iz ove opštedruštvene krize, izbegla izolaciju, uspostavila prožimanje modernizacije i najboljeg u tradiciji, Srbija mora da koristi pozitivne i ublažava negativne aspekte globalizacije. U tom smislu odnos prema dijaspori je od vitalnog značaja.

Država ima obavezu i zadatak da održi aktivnu vezu svoje dijasporе sa maticom razvijajući osećaj zajedništva i uzajamne podrške. Poverenje se mora uporno izgrađivati na dugoročnoj osnovi, jer je ono u mnogim aspektima istrošeno i potrebno je vreme da se sve „rane“ iz tog odnosa „zaleče“. Ipak, ljubav prema domovini je velika, snažna i duboko ukorenjena u svakom čoveku, a u ljudima sa našeg prostora Balkana verovatno i jača nego uobičajena, jer se ovde vekovima prepliću genetske, kulturne i istorijske mreže koje imaju svoju aromu punih emocija i jedinstvenog šarma. To se nikako ne sme zanemariti i izgubiti iz vida, jer dijaspora našeg kapaciteta i potencijala može da bude naš eliksir i most ka svetlijoj budućnosti u svetu koji je svakim danom globalizovaniji i otvoreniji. Krajnje je vreme da se dese katarzične promene u našoj svesti koje će otvoriti horizonte ka modernoj Srbiji XXI veka, onoj koja je neotuđivi deo EU i njena važna i jaka karika.

LITERATURA

1. Bagvati, J. (2008), U odbranu globalizacije, Beograd:Službeni glasnik.
2. Economist (2000), Europe's immigration, May 6.
3. Engelsberg, P. (1998), *Reversing China's Brain Drain, The Study Abroad Policy*, Connecticut: Praeger Westport.
4. Faini, R., Mel, J., Zimmerman, K. F. (1999), Trade and Migration, Introduction, Cambridge: Cambridge University Press.
5. Fukujama, F. (2007), Građenje države, Beograd:Filip Višnjić.
6. Financial Times (2000), The Foolishness of tinkering with immigration, April 25.
7. Financial Times (2000), India's plan to plug the brain drain, April 24.
8. Financial Times (2000), Skills without frontiers, April 25.
9. Oxford Analytica (2000), Ageing Makes Migration Necessary, April 25.
10. Oxford Analytica (2000), Ageing populations pose OECD challenge, April 26.
11. Oxford Analytica (2000), Immigration Labor, February 17.
12. Rauch, J. E. (2001), Business and Social Networks in International Trade, *Mimeo*, Department of Economics, San Diego: University of California, Vol. XXXIX, December, p. 1177-1178 (1-2).
13. Republički zavod za statistiku (2012), Prirodno kretanje stanovništva, Beograd:RZS.
14. Sekulić, N. (2012), Doznake „poslati“ u biznis, Beograd:Nedeljnik
15. Williamson, J. G. (1998), Globalization, Labor Markets and Policy Backlash in the Past, *Jurnal of Economic Perspectives*, Vol. 12, No. 4.

INTERNET ADRESE KORIŠĆENE U RADU

1. <http://www.mfa.gov.rs>
2. <http://www.mvd.gov.rs>

INSITUCIONALNI ODGOVOR NA STARENJE STANOVNIŠTVA U SRBIJI²

APSTRAKT

Tekst sadrži predstavljanje problema institucionalnog zbrinjavanja starih lica u Srbiji u svetlu sve izraženijeg starenja stanovništva i njegovog povećanog osiromašenja. Analiza se osniva na podacima iz istraživanja izvršenog 2010. u trinaest državnih ustanova socijalne zaštite za smeštaj starijih osoba, gerontoloških centara i domova za smeštaj starih lica od strane tima Zaštitnika građana kojim je rukovala dr Zorica Mršević, tada zamenica Zaštitnika građana za rodnu ravnopravnost i prava lica sa invaliditetom, sa saradnicima. Konstatovana je visoka potražnja za mestima u institucijama te vrste, koja daleko prevazilazi postojeće kapacitete, kao i trend promena sastava korisnika. U celoj Srbiji je sve više, sve starijih korisnika koji su sve manje pokretni ili sposobni da se staraju o sebi. Najveći procenat njih predstavljaju zavisni i poluzavisni korisnici, tako da se tu zapravo radi o institucionalnom smeštaju osoba sa invaliditetom, ili pak hroničnih bolesnika i onih koji se oporavljaju posle operacija. Domovi starih sve su više zdravstvene ustanove, dok stacionarni delovi namenjeni nepokretnim korisnicima postaju najveća odeljenja tih ustanova. Sve su češća i nova odeljenja za tzv. palijativnu negu što je naziv za smeštaj obolelih od teških malignih oboljenja u stradijumu kada je izlečenje praktično nemoguće. Autorka na kraju predstavlja neke od mogućih pravaca razvitka, koji se sastoje kako u povećanju vrsta i kapaciteta vandomskih oblika zbrinjavanja starih, tako i postojećih državnih institucija kojima predstoje temelje reforme i osavremenjavanja.

Gljučne reči: *Institucije za smeštaj starih, gerontološki centri, vandomske usluge pomoći starima, aktivno starenje, uvođenje pitanja starenja u sve politike*

ABSTRACT

The text presents institutional care for elderly persons in Serbia in light of intensifying ageing of impoverish population. Analysis is based mostly on the research completed during 2010 in thirteen state run social institutions for elderly persons and gerontology centers. The research was led by Zorica Mršević, PhD, in that time deputy Ombudsman of Serbia mandated for gender equality and rights of people with disabilities. There is very high demand for places in institutions of that type, which is much over the current capacities. There is also trend of changing profile of the users. In whole Serbia, there are more elderly users, who are dependent and less capable to take care on them. Most of them are dependent and partly dependent users, what makes the institutions in fact, institutions for the disabled people care or hospital like institutions for chronically ill persons, or those who are healed after operations. The elderly people homes thus are now more health institutions, while their departments for dependent users are permanently growing becoming eventually their biggest parts. There are new departments for care of cancerous patients in stage when their healing practically is not possible any more. The author at the end presented the possible ways of institutional development as growing diversity and capacity of extra institutional types of care, combined with growing capacity of current institutions which are to be seriously and thoroughly reformed.

Key words: *Institutions for elderly people care, gerontology centers, extra institutional ways of care, active ageing, introduction of the ageing issue in all politics*

1 Institut društvenih nauka, Beograd, Fakultet za evropske pravo- političke studije, Novi Sad

2 Ovaj tekst je nastao kao deo je projekta na kome je autorka angažovana: Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup, koji je finansiran od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj u periodu 2011/2014.

Eksperti UN smatraju da starenje stanovništva i rastući udeo žena među starima predstavljaju promenu socijalne strukture bez presedana sa dalekosežnim posledicama (Tanjug, 2011:08/19). Građani Srbije su među najstarijim u svetu, a više od petine čine upravo stariji od 65. Skoro isto toliko ima onih koji su u dobi između 50 i 65 godina. Po trendu starenja, stanovništvo Srbije ide u korak sa visoko razvijenim zemljama (Komatina, 2002:152). Starenje stanovništva u razvijenim zemljama Zapadne Evrope inače, započelo je još u 18. st. zbog dugotrajnog opadanja fertiliteta. Nakon 1960-ih uz nizak fertilitet sve veću ulogu ima i daljnje snižavanje mortaliteta, osobito u starijim dobnim skupinama, podstaknuto napretkom medicine i uslova i života, što utiče na produženje životnog veka (Graovac, 2003). Usled intenziviranja oba procesa poslednjih decenija, starenja odozdo koje je uslovljeno niskim natalitetom i smanjenim udelom mladog stanovništva u ukupno i starenja odozgo koje je uslovljeno povećanjem udela starog stanovništva, u naredne tri decenije će stanovništvo u Srbiji naglo ostariti.³ Populacija starija od 60 godina danas duplo brže raste u odnosu na period pre 2007. Prema projekcijama Republičkog zavoda za statistiku, očekivano trajanje života za muškarce porašće sa 70,5 godina (koliko je bilo u periodu 2002-2007. godine) na 78,5 godina u periodu 2047-2052. Životni vek žena skočiće sa 75,7 na 82,8 godina (Spasojević, 2012:03/22). Sve to ukazuje, kako se navodi u pomenutom izveštaju UNa, da je neophodno posvetiti posebnu pažnju potrebama i problemima starih ljudi.

PORAST POTREBA ZA DOMSKIM SMEŠTAJEM USLOVLJEN STARENJEM STANOVNIŠTVA⁴

Srbija je sve više zemlja starih, pa je neophodno tražiti rešenja za problem povećane potražnje mesta u domovima za smeštaj starih, imajući u vidu da je čovekovo pravo da starost provede dostojanstveno, jedno od neotuđivih ljudskih prava. U situaciji velikog osiromašenja stanovništva u Srbiji, ne samo da se u starosti perpetuiraju socijalne nejednakosti koje su pojedince pratile u njihovom životu, nego one sa dolaženjem pojedinaca u staro doba upadljivo nastaju, tako da sve veće grupe starih osoba dopadaju u siromaštvo. Rezultati istraživanja govore da je i dalje preko dve trećine porodica svakodnevno angažovano u zbrinjavanju starih osoba, kroz dnevni kontakt, različite oblike podrške i pomoći i provođenja slobodnog vremena (Milić, 2007/2008:112). Ipak, jasno je da danas slabi moć porodice, za razliku na period 70-ih i 80-ih godina prošlog veka i da je to sve manje pristupačno rešenje za zbrinjavanje starih. Tu se ne radi o povlašćivanju niti zasluga, već se radi o elementarnoj ljudskosti jer je potrebno poštovati čovekove godine i nemoć starosti. Posebno se uočava brzi rast vrlo starih, tzv. "starih-starih" (*vieux-vieux*) što predstavlja veliki problem, jer posle 75 godina osetno raste invalidnost i gubitak sposobnosti samostalnog življenja pa dakle, i potreba za pomoći. Taj porast broja vrlo starih ljudi postavlja pred institucionalne sisteme socijalne zaštite, naročito penziona, zdravstveni i sistem socijalne pomoći, nove zadatke i zahteve (Puljiz, 2000:1009/112).

U Srbiji zvanično radi 41 državni i 42 privatna doma za stare. U državnim domovima ima oko sedam hiljada mesta, a u privatnim koji su prijavljeni i imaju dozvolu za rad, nešto više od hiljadu mesta. Neki od državnih domova su se razvili u gerontološke centre jer pružaju osim smeštaja i tzv. vandomske usluge pomoći starim licima kod njihovih kuća. U državnim domovima smešteno oko preko osam hiljada korisnika,

3 Koliko se demografska slika dramatično menja, najbolje oslikava činjenica da se u poslednjih 50 godina udeo mladih do 14 godina gotovo prepolovio, a udeo onih iznad 65 povećao čak dva i po puta!

4 Podaci iz istraživanja izvršenog 2010. u trinaest državnih ustanova socijalne zaštite za smeštaj starijih osoba, gerontoloških centara i domova za smeštaj starih lica u Srbiji od strane tima Zaštitnika građana kojim je rukovodila dr Zorica Mršević, tada zamenica Zaštitnika građana za rodnu ravnopravnost i prava lica sa invaliditetom, sa saradnicima. Izvršen je uvid u dokumentaciju koja se odnosi na način zbrinjavanja korisnika usluga, broj, strukturu i kategorizaciju korisnika, kao i nesmetan razgovor sa zaposlenima i korisnicima radi prikupljanja svih informacija vezanih za način obavljanja i kvalitet usluga.

a u Beogradu gde su potrebe najveće, smešteno je njih 1200. Potreba za smeštajem u takvim institucijama je velika i jedino loš standard u većini državnog institucionalnog smeštaja sprečava mnoge da podnesu zahtev za prijem. Uprkos tome, svuda se na mesto u domu čeka veoma dugo, posebno u onim institucijama u kojima postoji viši standard smeštaja. Slobodnih mesta ima jedino u domovima u unutrašnjosti Srbije, i to u onim u kojima je standard niskog nivoa. Uočena je veza između nivoa smeštajnog standarda i postojanje tradicije domskog smeštaja u određenom gradu, jer u sredinama gde postoje ustanove za smeštaj starih lica duži period, npr. duže od vek/vek i po, one su po pravilu bolje organizovane.⁵ Uočeno je da naročito nedostaju smeštajna mesta tzv. visokog standarda jer postoji sve veći interes za takvim komforom jer su se potrebe i očekivanja starih ljudi i njihovih porodica znatno povećale u odnosu na njihova očekivanja od pre npr. 20 godina.

Prema obrazovnom statusu, više od 2/3 od ukupnog broja su korisnici bez ili sa osnovnom školom, dok je manje od 10% sa višom ili visokom školom. Njih 2/3 je smešteno u institucije ponajpre zbog teškoća u organizaciji svakodnevnog života, usled starosti i bolesti.

TREND PROMENA SASTAVA KORISNIKA

U celoj Srbiji je sve više, sve starijih korisnika koji su sve manje pokretni ili sposobni da se staraju o sebi. Zapaža se sve manji broj „mladih“ korisnika, trend je da sada u domove dolaze osobe u sve podmaklijoj starosnoj dobi, uglavnom od osamdesete i stariji, i to sve lošijeg zdravstvenog stanja. Najveći procenat njih predstavljaju zavisni i poluzavisni korisnici, tako da se tu zapravo radi o institucionalnom smeštaju osoba sa invaliditetom, ili pak hroničnih bolesnika i onih koji se oporavljaju posle operacija. Sve su ređi potpuno nezavisni pa i poluzavisni korisnici, i jedan direktor se ne seća kada je u njegovu ustanovu (Gerontološki centar Šabac) poslednji put primljen potpuno „očuvani“ čovek, a u jednoj ustanovi (Gerontološki centar Zrenjanin) od 280 korisnika, 240 su nepokretni.

Posebno je uočeno da su domovi starih sve više zdravstvene ustanove, i stacionarni delovi namenjeni nepokretnim korisnicima postaju najveća odeljenja tih ustanova. Sve su češća i nova odeljenja za tzv. palijativnu negu što je naziv za smeštaj obolelih od teških malignih oboljenja u stradijumu kada je izlečenje praktično nemoguće. Zbog strukture korisnika, njihove sve veće starosti i izraženije nemoći, uočava se potreba za osnivanjem specijalizovanih domova za stara lica, tipa psihogerijatrije. Ta je populacija sve brojnija, a potreba za njihovim smeštajem sve veća, tako da oni sve više opterećuju sadašnje ustanove koje primarno kadrovski i logistički nisu namenjene preovlađujućem broju zavisnih, potpuno dementnim ili obolelim npr. od Alchajmerove ili Perkinsonove bolesti. Inače, o demenciji se u nekim ustanovama nerado govori, negde ih drže zaključane „za njihovo dobro“, negde rade na zajedničkom smeštaju dementnih i nedementnih pozivajući se na inostrana iskustva po kojima se demencija tako usporava a druge teže njihovom potpunom razdvajanju. Ima institucija gde se pominje postojanje samo „lakše dementnih“, dok se u nekim drugim, posebno onim boljim, na to otvoreno ukazuje kao na jedan od glavnih problema za koje još nema adekvatnog institucionalnog rešenja.

DONOSIOCI ODLUKA I MOTIVI O INSTITUCIONALNOM SMEŠTAJU STARIH LICA

U Srbiji stara lica odlaze u gerontološke centre i domove za stare po pravilu samo i tek kada postanu nepodnošljiv teret porodicama i kada o njima zbog njihovog zdravstvenog i opšteg stanja više niko ne može da se brine. U Srbiji se retko ili uopšte ne odlazi u domove u zdravstvenom stanju i životnom dobu kada su ljudi

5 Subotica ima najduži staž u institucionalnoj brizi za svoje starije sugrađane u Srbiji, jer je još u 18. veku otvoren prvi dom za smeštaj starijih osoba, koji se tada zvao Uboški dom, a još 1971. godine otpočeo je program nege u kući, što je pionirski poduhvat u našoj zemlji. Prvi dom za stara lica u Kragujevcu otvoren je 1920. godine a prvi dom za stara lica osnovan je u Šapcu 1923 godine pod zvaničnim nazivom „Dom staraca i starica“, što znači da je posle osnivanja domova u Vojvodini (Doma staraca u Subotici 1766 godine, Doma za stare u Bečeju i Apatinu 1907. godine), to bila jedna od prvih institucija te vrste u Srbiji, osnovan iste godine kada i Dom za stare u Zrenjaninu.

još relativno sposobni i u snazi da boravkom u domu provedu kvalitetno duži period života u društvu sa svojim vršnjacima, baveći se stimulativnim aktivnostima i pod lekarskom i terapijskom negom. Sastav i aspiracije korisnika uslovljavaju i način organizovanja i tip usluge u domovima za stare koji su životna poslednja stanica, mesto gde se samo čeka kraj života a ne gde se ostvaruje nekakva životna promena ili poboljšanje.

Karakteristično je da se prilikom donošenja odluke o smeštaju starog lica u instituciju najmanje vodi računa o potrebama tog lica. Prioritetno se vodi računa o potrebama i interesima drugih članova porodice, a ne o najboljem interesu starog lica. S jedne strane, penzija takvog lica još uvek je značajna stavka u prihodima mnogih porodica, tako da odlaskom penzionera u dom znači za porodicu gubitak njegove/njene penzije, koja povrh toga, ne retko ima i dodatne troškove za njegov smeštaj. S druge strane, oslobađa se stambena jedinica ili prostorija u kojoj je staro lice boravilo, što je u slučajevima nemogućnosti stambenog širenja ili odvajanja odraslih članova porodice, vrlo značajno za zasnivanje sopstvene porodice odrasle dece i unuka starih lica. To je verovatno i jedan od razloga za učestalije smeštanje u domove starih žena koje češće od svojih muških vršnjaka ili uopšte nemaju penziju ili je imaju ali u malom, za porodicu neatraktivnom iznosu.

ZANEMARIVANJE I NASILJE NA STARIMA, RODNI SASTAV KORISNIKA INSTITUCIJA ZA SMEŠTAJ STARIH LICA

Među svim korisnicima ustanova za smeštaj starih lica vlada depresija i strah od smrti, a samo njih manje od 10% se ne žali da su došli u Dom pod pritiskom članova porodice, dok svi ostali smatraju da im je naneta nepravda što su pod stare dane morali da budu izmešteni iz svojih domova. Za neke od njih, smeštaj u ustanovu bio je spas od porodičnog nasilja koje su trpeli. I podaci Svetske zdravstvene organizacije naime, pokazuju da 4% do 6% starijih trpi neki od oblika zlostavljanja u svojoj kući, ali se pretpostavlja da mnogo više ima onih koji nikada nisu bili registrovani kao žrtve nasilja. Oskudnost javnih informacija o nasilju nad starijima u porodici ukazuje da je to još uvek tabu tema ne samo u Srbiji, već širom Evrope. Osam meseci je 2008 u Kikindi radio SOS za stare i pokazao je da zlostavljanje starih nije nepoznata pojava, ali da nije ni toliko često izražena. Kao najčešći vid nasilja uočeno je smeštanje i držanje starih osoba u neadekvatnom smeštaju. Utvrđena je praksa da se vrlo često stara lica smeštaju u neku poslednju, izolovanu sobu u krajnjem delu dvorišta bez ikakvih sanitarnih uslova i bez grejanja, da tamo umru „prirodnom smrću“.

Nasilje nad starijim osobama u Srbiji u stalnom je porastu, posebno nad ženama. Preko 75 odsto starijih osoba koje su bile izložene nasilju ženskog pola, a više od četvrtine žrtava starije su od 80 godina (Đorđević, 2012:Politika, 23/03). Svaka deseta stara osoba u našoj zemlji trpi nasilje u porodici, a vinovnici su najčešće najbliži i najrođeniji članovi porodice – sinovi, ćerke i unuci. Podaci govore da su sinovi najčešći vinovnici nasilja nad starijim osobama. Polna statistika svedoči da su starije žene češće žrtve porodičnog nasilja, a prosečna starost žrtava je oko 70 godina. Starije osobe, žrtve nasilja, kako je istaknuto, često osećaju stid i strah da priznaju kako njihovi najbliži loše postupaju prema njima, a nevidljivosti ovog fenomena doprinosi i činjenica da su porodice u kojima je zastupljeno ovo nasilje društveno neupadljive. Specifičnost ove vrste porodičnog nasilja je u tome što stari ljudi ne žele da prijave nasilničko ponašanje svoje dece. Razapeti između emocija, sopstvene ugroženosti i straha, veliki broj starih trpi fizičko i emocionalno nasilje i ne usuđuje se da potraži pomoć iz bojazni da će nasilje eskalirati ako nekomе prijave zlostavljanje. Iskustvo u radu sa starim ljudima govori da je siromaštvo jedan od najvećih generatora nasilja u porodici. Istraživanje Crvenog krsta Srbije iz 2009. godine pokazalo da 2,4 odsto starih ljudi trpi i takozvano ekonomsko nasilje, odnosno nema slobodu raspolaganja sopstvenom penzijom (M.D.M. 2012:Danas, 27/03).

Poseban problem je smeštaj beskućnika socijalno ugroženih lica. Naime, ne postoji unapred određena proporcija pojedinih grupa korisnika/ca prema načinu plaćanja. Oni koji uopšte nemaju mogućnost da plate ni najnižu cenu smeštaja prisutni su u svim posećenim domovima za stara lica u sve manjem broju koji

se još i dodatno smanjuje. Domovi su u tržišnim uslovima poslovanja najmanje krivi za tu pojavu. Imajući u vidu socijalni karakter tih ustanova neophodno je da se ubuduće nađu načini za možda neko drugačije institucionalno rešenje, savremenije od postojećeg ali koje bi omogućilo većem broju korisnika različitih imovinskih mogućnosti, da u starosti budu institucionalno zbrinuti.

Domovi za smeštaj starih lica su inače tzv. „ženska priča“ jer su svuda žene uočljiva većina korisnika, njih je naime, dvostruko ili trostruko više od muškaraca. Naime, jedna četvrtina korisnika su muškarci a tri četvrtine žene, a ponegde je i 90% žena. Pritom su i domske uprave i zaposleni u njihovim stručnim službama sastavljeni većinski od žena, jer kao i u svim socijalnim ustanovama, zaposleni imaju tradicionalno niska primanja, nezavidne uslove rada, izloženost opštem padu standarda.

Kako su žene po tradicionalnim rodno stereotipnim ulogama više tokom života posvećene odgajanju dece i uopšte više orijentisane na porodični život činjenica preovlađujućeg broja žena ukazuje da se ta „ženska“ životna investicija mnogima po svojoj prilici nije „isplatila“, jer očito, one nisu u starosti dobile uzvratnu negu i pažnju svojih potomaka i drugih članova porodice, već postaju većinske korisnice tih socijalnih ustanova. Žene preovlađuju kao korisnice u domovima jer one, kako domske uprave često ističu, „lakše“ donose odluku da „ostave deci stan ili kuću“, kao i da su „bakice popustljivije, ćute i tavoré“. Naravno da njima ta odluka uopšte nije ni laka a još manje lakša nego muškarcima, posebno imajući u vidu da mnoge od njih nisu nikada radile van kuće i da im je sopstvena kuća i porodica jedino poznato i prihvatljivo mesto za život. Prilagođavanje pod pritiskom surove stvarnosti nije dakle dokaz „lakšeg prilagođavanja“ već pre rezultat tipične socijalizacije žena od kojih se po rodnom stereotipu očekuje da primarno služe drugima, da interese članova porodice stavljaju pre sopstvenih, pa tako mnoge od njih u stvari svakako žele da poštede potomke obaveza da se staraju o njima, posebno ako su poluzavisne ili zavisne, bojeći se da će doprineti razvodu braka svom detetu ili kako kaže jedna korisnica, da je ostala u svojoj kući brakovi dece bi „popucali“.

Ponašanje prema korisnicima, posebno korisnicama od strane uprava i zaposlenih u domovima je uglavnom korektno ali su uočeni i suprotni slučajevi, obično tamo gde su i inače lošiji uslovi smeštaja i niži opšti standard. Jedan direktor⁶ korisnice npr. otvoreno naziva babama a u sobe ulazi bez kucanja ili samo dodirujući vrata pokretom koji je početak kucanja ali koji ne proizvodi kucanje, nakon čega otvara vrata i ulazi. Tom prilikom su neki korisnici i korisnice zatečeni kako jedu, presvlače se, održavaju higijenu i sl. Oni se ne bune pa je utisak da je takvo ponašanje normalno. Takođe je i u nekim drugim ustanovama uočen problem omalovažavanja i vredanja korisnika.⁷

DRŽAVNE I PRIVATNE INSTITUCIJE

U državnim domovima uočena je svuda vidljiva prenaseljenost. Naime, i dalje postoje peto i šestokrevetne sobe, domske uprave nastoje da racionalno iskoriste celokupan raspoloživ prostor, doslovce „od podruma do tavana“ smeštajući krevete gde god je to moguće. Svuda se primećuje nedostatak broja zaposlenih naročito kada je reč o negovateljskom i medicinskom osoblju, što je delimično uzrokovano i sistemskim rešenjima (normativi), ali i neka druga zanimanja su u deficitu (npr. socijalni radnici). Višegodišnja praksa da se korist pomoć vojnika na civilnom služenju prestala je sa ukidanjem obaveznog služenja vojnog roka. U neki sredinama gde se izriče društveno koristan rad trajanju od 40 do 100 sati kao zamena za kratke zatvorske kazne, npr u Zrenjaninu, angažuju redovno više takvih kažnjenika što predstavlja znatnu pomoć, posebno u obavljanju fizičkih poslova. Kao opšti utisak može se konstatovati da je u mnogim od posećenih institucija tmurno, loša je higijena, oseća se zadah na urin i fekalije. Depresivna atmosfera vlada gotovo u svim insti-

⁶ Doma za stare i penzionere u Dimitrovgradu

⁷ U Kragujevcu je više korisnica i korisnika ukazalo na takvo ponašanje osoblja dok uprava na primedbe korisnika takve prirode ne reaguje.

tucijama tog tipa, jer korisnici imaju vidljivo izražen osećaj napuštenosti od strane svoje dece i drugih članova porodice, kao i osećaj odbačenosti, izmeštenosti iz svoje prirodne sredine, nepravедnosti činjenice da su smešteni u dom za stara lica, ali i o neminovnosti („tako je moralo biti, nije bilo drugog rešenja“). Primećan je široko rasprostranjen strah od smrti.

Nizak standard smeštaja u većini državnih ustanova toga tipa, kao i stalni nedostatak smeštajnih kapaciteta u boljim ustanovama višeg standarda, razlog su što osim državnih domova postoje privatni registrovani, ali i ilegalni, neregistrovani domovi, kao i tzv. „prihvatišta“. U situaciji sve većeg broja starih osoba kojima je potrebna nega i smeštaj, mnogi preduzimljivi ljudi su došli na ideju da uzmu u zakup porodične kuće na periferijama većih gradova i u njima otvore privatne domove za stare. Mnogi nemaju licencu za tu vrstu delatnosti. Registruju se kao ugostiteljski objekti, hosteli i sl. što onemogućuje inspeksijski nadzor resornog Ministarstva do koga dolazi tek ako dođe do incidenata, smrtnih slučajeva, medijskih izveštaja o mogućem nasilju i dosta rasprostranjenju praksi prinudnog smeštaja korisnika. Problem je i što se za registraciju privatnih domova traži uglavnom ispunjavanje građevinsko-tehničkih uslova. Medicinsko-terapeutska strana je dosta često zanemarena, ne postoje zdravstveni kartoni korisnika sa istorijatom njihovih bolesti i davanju terapije, medicinsko osoblje je po pravilu angažovano po ugovoru a ne za stalno, a sa mnogih strana se ukazuje i na zloupotrebe prilikom smeštaja korisnika protiv njihove volje jer teritorijalno nadležan centar za socijalni rad nema nikakvu ulogu, a osobe koje smeštaju u takve domove najčešće ne pitaju za saglasnost pa je za njihov smeštaj i boravak potrebno je samo redovno plaćanje cene smeštaja koja je obično dvostruko veća od one u državnim domovima.

Verovatno najgori vid su tzv. „prihvatišta“ za stare koji funkcionišu tako da privatna lica sa štićenicima sklapaju ugovore o doživotnom izdržavanju koje overavaju u sudu, preuzimaju penzije štićenika, stan, kuću ili njihovu zemlju i druge vredne nepokretnosti. Za uzvrat zbrinjavaju štićenike koji su često smešteni u nezagreganim pomoćnim prostorijama kuće, a ponekada ostavljani da nezbrinuti, gladni i prljavi umiru „prirodnom“ smrću. Pritužbe upućene Zaštitniku građana u 2010 ukazuju na mogućnost smeštanja starih lica u takve domove protivno njihove volje, što se onda pretvara u svojevršno protivpravno lišavanje slobode.⁸ U tome se razlikuju od državnih domova jer je prilikom smeštaja u državni dom uvek neophodna izjava volje onoga ko se smešta u dom. To se široko zaobilazi u privatnim domovima, ili potpuno ignoriše kada su u pitanju neregistrovane „institucije“ toga tipa. Navodi se da u privatnim domovima ne postoji ni medicinska dokumentacija često ni ona najosnovnija te vrste. Ili pak postoji samo ona i ništa više. Najčešće nema izjava korisnika da su smešteni uz sopstveni pristanak, kao ni dokaza da su pod starateljstvom, odnosno da su smešteni uz saglasnost staratelja.

PROMENA INSTITUCIONALNOG PROFILA - POTREBA ZA NOVIM FORMAMA INSTITUCIONALNE BRIGE O STARIMA

Institucije za smeštaj starih su sve više zdravstvene ustanove namenjene nepokretnim korisnicima, neophodno je svuda širenje stacionarnih odeljenja za nepokretne korisnike i odeljenja palijativne nege, a sve učestaliji su i zahtevi za osnivanje specijalizovanih institucija tipa psihogerijatrije. Korisnici su najčešće nepokretni zbog slogova i fraktura kuka a prisutni su i svi oblici teškog invaliditeta. 30% su dementni i oboleli od Alchajmera što su očito bolesti 20. i 21. veka. Trend je da je sve više zavisnih korisnika i da su u sve težem stanju, da su sve starije životne dobi, da je sve to ne retko kombinovano i sa malignim oboljenjima, pa se kod mnogih novoprimljenih boravak u domu meri bukvalno danima. Jedan od glavnih problema je zdravstveno stanje korisnika doma, jer većina dolazi u terminalnoj fazi života usled čega domovi sve više liče na gerijatrijska odeljenja neke bolnice. Zbog lošeg zdravstvenog stanja novosmeštenih korisnika vrlo je izražena

⁸ Zbog indicija koje dolaze sa raznih strana, a pre svega iz pritužbi Zaštitniku građana kao i javno iznetih stavova i mišljenja stručnjaka iz oblasti socijalne zaštite, neophodno da se nadzor nad ustanovama za smeštaj starih lica proširi na privatne ustanove koje su zvanično registrovane za tu delatnost.

smrtnost već u prvom mesecu boravka u domu, zbog toga te institucije postaju neka vrsta umirališta ili produžena bolnica za najteže i neizlečive hronične bolesnike.

U svim sredinama se ističe neophodnost postojanja prihvatilišta za beskućnika. Precizan broj beskućnika u Srbiji se ne zna, ali ima procena da ih je minimum oko 10.000 a maksimalne procene govore i o broju od 800.000 i 900.000 beskućnika ili onih koji su u riziku da to postanu. Samo na beogradskim ulicama živi njih oko 2.000. Nekada gotovo nevidljiva kategorija ljudi, danas predstavlja alarmantnu brojku, a institucije koje brinu o njima u našoj zemlji gotovo da i ne postoje. Beskućnici u Srbiji su uglavnom muškog pola, starosti između 51 i 65 godina, niskog obrazovanja, nezaposleni ili radno angažovanog na nesigurnim i slabo plaćenim poslovima. Prihvatilišta za odrasla i stara lica u Beogradu postoji od 1973. godine. Ova ustanova ima 104 ležajeva, trenutno (proleće 2012) je 146 štićenika u njoj, a tokom najhladnijeg perioda u februaru bilo ih je preko 400. Beskućnici koji nisu u prihvatilištu uglavnom su na autobuskim i železničkim stanicama, u čekaonicama, podrumima ili šahtovima. Njihov broj naglo je porastao devedesetih godina. Svaki treći korisnik prihvatilišta lečio se u psihijatrijskoj bolnici. Oko 40 odsto korisnika prihvatilišta ima probleme sa alkoholom ili drogom (Živanović, 2012:14)

Svuda se ističe i potreba širenja kapaciteta i vrsta vandomskih usluga, tj. kućne nege. Sastav korisnika više uopšte ne odgovara tipu socijalne zaštite kakav je ranije zamišljen za domove za stare. Takav tip nije više funkcionalan u novoj situaciji. Ako je većina korisnika nepokretna postavlja se pitanje koga voditi na izlete, posete u druge domove, u pozorište ili koncerte, kad većina ne može da pohađa ni radnu terapiju organizovanu u samom domu. Istovremeno i sam koncept socijalne zaštite onako kako danas izgleda više nije funkcionalan.⁹ Potrebno je intenzivirati vaninstitucionalnu zaštitu starih uz negu i pomoć u domaćinstvima tih ljudi.

Primeri vandomskih usluga organizovanih od strane posećenih gerontoloških centara osnova su za uverenje o neophodnosti njihovog intenziviranja i širenja. Vandomske usluge naime omogućavaju korisnicima da ostanu da žive u sopstvenim domaćinstvima dokle god je to moguće i njihovo intenziviranje i širenje je sigurno jedan od mogućih, poželjnih pravaca razvitka brige o starima. One obuhvataju npr: pranje, dnevne kupovine i spremanje hrane u trajanju od dva sata dnevno (a u težim slučajevima dva puta po dva sata dnevno) u kućama korisnika. Lokalna samouprava Kikinde plaća deset ljudi da to rade. Postoje još i klubovi za stara i odrasla lica, prihvatne stanice, otvoreno stanovanje. Od 1. januara 2010. godine npr. počela je sa radom i Prihvatna stanica u Kikindi, izgrađena još 2006. godine. U nju su privremeno, od jednog do sedam dana, smeštena lica kojima je neophodno hitno zbrinjavanje, dok Centar za socijalni rad ne proceni kako ta ugrožena lica dalje zbrinuti. Postoji i Dnevni centar koji se u žargonu naziva nekom vrstom „obdaništa“ za stare. Tamo zaposleni ljudi dovode svoje stare roditelje da borave dok su im deca na poslu. To je opcija koja posebno pogoduje dementnim korisnicima i mnogo je jeftinija od smeštaja u domovima.

MOGUĆI PRAVCI POBOLJŠANJA

Stav jedne sredine prema starosti zavisi od toga kakva predstava o starosti prevladuje. A na Balkanu nije teško steći veoma negativnu predstavu o starosti (Milivojević, 2012:10/2). Postoje dva osnovna tipa rešenja, jedno je širenje kapaciteta postojećih institucija za njihov stacionarni smeštaj, a drugo je intenziviranje vaninstitucionalne zaštite starih uz pomoć kućne nege i pomoći u domaćinstvima tih ljudi bez njihovog izmeštanja.

⁹ U nekadašnjoj Jugoslaviji u kojoj je izgrađena i institucionalno formirana većina današnjih ustanova za smeštaj starih, nije se naslućivlo demografsko osipanje, iako su još onda primećeni prvi znaci starenja društva, ali tome se nije pridavao značaj. Korak je izgubljen možda još tada, jer je samo malo dalje od nas, proces starenja bio uočljivo mnogo dinamičniji. Cela Evropa, pogotovo zapadna, bila je integrisana u jedan novi civilizacijski model, obeležen individualizmom, jačanjem ličnih potreba i prava, gubitkom osećanja prema tradicionalnom načinu života, pre svega porodičnom ali i roditeljskom, o čemu svedoče sve brojniji mlađi parovi bez dece, takozvani DINKS (*double-income-no-kids*) (Milanović-Hrašovec, 2005:736).

Komunikacija sa upravama posećenih ustanova ukazuje na moguće pravce poboljšanja, potrebna je nova kategorizacija ustanova jer su postojeći kriterijumi davno prevaziđeni. Predlaže se da se javne nabavke obave centralno jer se na pojedinačne konkurse ustanova veliki dobavljači tj. oni koji mogu da ponude najbolje cene, uopšte ne javljaju, već samo lokalni koji pak nemaju dovoljno kapaciteta i teško kontinuirano mogu da ostvaruju dogovoreni količinski i kvalitativni nivo isporuka. Ukazuje se i na neadekvatno postojće zakonsko rešenje, da centar za socijalni rad prima i obrađuje zahteve korisnika, dok je za cenu smeštaja nadležno ministarstvo. Predlažu da se izmenama zakona propiše takvo rešenje, po kome bi se odredilo procentualno od kapaciteta, koliko mesta pripada budžetskim korisnicima, a da za ostale kategorije korisnika usluga same ustanove utvrđuju cenu smeštaja. Prema podacima sada je u domovima oko polovine korisnika/ca čiji smeštaj plaća budžet odn. kombinovano, srodnici i budžet. Moralo bi da se obezbedi određen procenat mesta za budžetske korisnike, čime se garantuje da ovaj vid socijalne zaštite starijih osoba ne prestane da postoji a da se opet omogućće ustanovama da svoje usluge plasiraju određenom broju korisnika po tržišnim cenama čime bi se u krajnjem ishodu popravio opšti nivo usluga za sve. U širem smislu, na sve reforme institucija za zbrivanje starih lica neophodno je primeniti koncept uvođenja pitanja starenja u sve oblasti politike sa ciljem da se društvo i ekonomija usklade sa demografskim promenama i razvija društva koje odgovara svakom starosnom dobu (Obaveza br. 1 Strategije UNECE o starenju) kao i koncept aktivnog starenja. Naime, EU je odredila 2012. godinu za godinu aktivnog starenja kako bi se promovisale i stvarale nove mogućnosti za starije, a to je naročito bitno za Srbiju, koja je među najstarijim zemljama na svetu i u kojoj je taj problem naročito naglašen (Agencija, 2012:21/3).

LITERATURA

1. Agencije, Pomer se granica starosti, Večernje novosti 21 mart 2012.
2. Graovac Vera, Starenje stanovništva - problem modernoga razvijenog društva, Geografija.hr 14. 10. 2003
3. <http://www.geografija.hr/clanci/61/starenje-stanovnistva-problem-modernoga-razvijenog-drustva>
4. Ekonomska politika Ujedinjenih nacija za Evropu, Izazov: Starenje, Izvod iz Politike starenja UNECE, br. 1 novembar 2009.
5. http://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/age/Policy_briefs/ECE.WG.1.1.Serbian.pdf
6. Đorđević Katarina, Sinovi najčešći nasilnici nad starima, Politika 23 mart 2012
7. Komatina Slavica, Starenje stanovništva u svetu i kod nas, tendencije i prognoze
8. Gerontologija, 2004, vol. 32, br. 1, str. 151-164
9. Milanović-Hrašovec Ivana, Nacija za gerijatriju, Vreme, 736, 10. februar 2005.
<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=405889>
10. Milić Andelka Porodično zbrinjavanje i nega starih osoba, Gerontologija 2007-2008, vol. 35, br. 1, str. 112-126
<http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0354-415X080112M>
11. Milivojević Zoran, Kriza srednjeg doba, 10.03.2012
<http://www.politika.rs/rubrike/spektar/zivot-i-stil/Kriza-srednjeg-doba123456.sr.html>
12. „Nasilje nad starijima - Studija o nasilju u porodici“, Medija centar, Konferencija za novinare, Crvenog krsta Srbije, 26.3.2012.
13. Poseban izveštaj Zaštitnika građana o obavljenim nadzorima u ustanovama socijalnog staranja za smeštaj starih lica u 2010. godini, Beograd, juni 2011. godine
14. Istraživanje je obavljeno u sledećim institucijama: 7. april Dom penzionera na Bežanijskoj kosi, Beograd, 7. april Dom Karaburma, Beograd, 9. april, Dom za stare Voždovac, Beograd, 17. jun Dom za stare i penzionere, Smederevo, 18. jun Gerontološki centar, Kruševac, 18. jun Gerontološki centar, Mataruška banja, 22. jul Gerontološki centar, Šabac, 3. avgust Gerontološki centar, Kragujevac, 6. avgust Dom za stare i penzionere, Dimitrovgrad, 1. septembar Gerontološki centar, Kikinda, 2. septembar Gerontološki centar, Subotica, 9. novembar Dom za stare, Surdulica i 10. decembar Gerontološki centar, Zrenjanin. <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/posebnii-izvestaji/2108--2010->
15. Puljiz Vlado, Dokumenta, Rev. soc. polit., god. 7, br. 1, str. 109-112, Zagreb 2000.
<http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/viewFile/278/282>
16. Spasojević V. C., *Godine povile Srbiju*, Večernje novosti 22 mart 2012, str. 4.
17. Tanjug, Globalno starenje stanovništva, 19. avgust 2011
18. <http://www.kragujevac.co.rs/?p=12518>
19. Živanović Katarina, Ljudi koje je tranzicija bacila u šaht, Danas 5 april 2012, Str.14.

MIGRACIJSKE TENDENCIJE STANOVNIŠTVA NA RELACIJI SELO- GRAD U SRBIJI

APSTRAKT

Migracijske tendencije stanovništva na relaciji selo- grad u Srbiji, koje su nastale od sredine prethodnog veka do danas, donose značajne socio-demografske promene strukture stanovništva u seoskim i gradskim područjima, i društvu u celini, a trend promena se i dalje nastavlja. Pritom je migracija stanovništva uticala i na strukturne promene stanovništva na relaciji poljoprivreda-druge grane privrede.

Promene sela poslednjih decenija dovode do stagnacije njegovog razvoja. Mnoga sela ostala su prazna, bez stanovništva, posebno mladih, a deo sela doživeo je demografski slom. Pražnjenje sela donosi i promene u strukturi radno aktivnog stanovništva, pad demografske reprodukcije, nizak prirodni priraštaj stanovništva, depopulaciju i promene polne i starosne strukture u seoskim područjima.

Da bi se posledice ovih trendova ublažile potrebno je stvoriti uslove za modernizovanje i razvoj komparativnih prednosti seoskih područja, posebno moderne poljoprivrede, nove prerađivačke industrije, infrastrukture i drugih delatnosti, atraktivnih mladima, uz aktivno učešće lokalnih zajednica, regiona i države.

Ključne reči: *migracijske tendencije, selo-grad, strukturne promene, struktura stanovništva, seoska područja, urbanizacija, nova industrijalizacija*

MIGRATION TENDENCIES OF POPULATION IN SERBIA ON RELATION VILLAGE-CITY

ABSTRACT

Migration of population in Serbia on relation village-city, arising from the middle of last century until today, bring significant socio-demographic changes in population structure of rural and urban areas as well as society as a whole. This trend of changes continues until present days. Migration of population, also has influence on the structural changes in agriculture compared to other industries.

Changes to the village in recent decades have led to stagnation in its development. Many villages were left empty, without much of the population, especially young people, a considerable number of whole experienced a demographic collapse. Emptying of the village bring changes in the structure of the active population, decline in the demographic reproduction, low population growth, depopulation and changes in gender and age structure in rural areas.

In order to mitigate the consequences of these trends, it is necessary to create conditions for the modernization and development of comparative advantages of rural areas, especially the modernization of agriculture, infrastructure and other activities, as well as the introduction of new manufacturing industries. Rural areas have to become attractive for young people with an active participation of local communities, regions and state.

Key words: *migration tendencies, village-city, structural changes, population structure, rural areas, new industries.*

¹ Универзитет у Београду, Пољопривредни факултет, Београд-Земун

UVOD

Demografske promene strukture stanovništva zahvatile su naše društvo, a posebno seoska područja. Migracije stanovništva selo grad, odnosno poljoprivreda –industrija, bile su sastavni deo procesa migracije, industrijalizacije i urbanizacije.

Migracije stanovništva na relaciji selo-grad su posebno izražene od sredine prethodnog veka, pa je 50-ih i 60-ih godina počelo masovno migriranje stanovništva usled ubrzanog privrednog razvoja. Sedamdesetih i osamdesetih godina pokretljivost stanovništva je nastavljena sa smanjenim intenzitetom. U poslednjoj deceniji 20-tog veka pomeranje stanovništva bilo je u znatno većoj meri pod uticajem spoljnih migracija /doseljavanje i iseljavanje/. Migracione tendencije stanovništva na relaciji selo grad, a s tim u vezi i urbanizacija i deagrarizacija, uticale su na promene socio-demografske strukture stanovništva, posebno seoskih područja.

Sela se demografski prazne, a prema istraživanjima, za koju godinu skoro svako četvrto selo u Srbiji biće bez stanovništva. Resursi sela kao što su prazne kuće, zemljišni fondovi, infrastruktura su neiskorišćeni. Posledica takvih promena kretanja stanovništva, i pod dejstvom veoma odmaklog demografskog starenja, uticalo je na smanjenje ukupnog broja stanovništva Srbije. Seoska područja doživela su pravi „demografski slom“ a početkom prve decenije 21. veka mnogi gradovi i varoši beleže pad broja stanovnika. Osnovni pečat strukture stanovništva dalo je smanjivanje poljoprivrednog stanovništva. Takođe, je smanjen udeo aktivnog i izdržavanog poljoprivrednog stanovništva.

Poslednje dve decenije seoska područja prolaze kroz niz promena. Društveni procesi deagrarizacije kod seoskog stanovništva i urbanizacije (migracije selo-grad), odvijaju se stihijski, neravnomerno u vremenu i i prostoru, na mahove i kampanjski. Navedeni procesi manifestuju se kroz niz promena u strukturi, prostornom rasporedu i obeležjima stanovništva. Struktura stanovništva u selima i gradovima se menja prema broju, teritorijalnom rasporedu, polu, starosti i aktivnosti.

DEMOGRAFSKE PROMENE STRUKTURE STANOVNIŠTVA SRBIJE U DRUGOJ POLOVINI 20- TOG VEKA

U seoskim područjima nastale su značajne demografske promene strukture stanovništva usled migracija stanovništva selo grad i promene poljoprivredne delatnosti u druge delatnosti. One menjaju strukturu stanovništva u seoskim područjima, utiču na karakter i razvoj poljoprivrede i ukupne privrede. Migracije stanovništva sa sela su se odvijale stihijski što je dovelo do demografskog pražnjenja mnogih seoskih područja, pa su seoska naselja ostala prazna, bez stanovnika. Migracije stanovništva selo grad nisu neka specifičnost razvoja našeg društva, jer većina zemalja u svetu i Evropi, prošle su put migracijskih tendencija stanovništva i napuštanja poljoprivrede, posebno pokretljivost mladih. Međutim, neophodna je analiza uzroka pokretljivosti i posledice koje nastaju da bi se preduzele neke mere. S posebnim razlogom se postavlja pitanje obima odlaska stanovništva iz sela i poljoprivrede nakon dve decenije tranzicije, praćene mnoštvom neuspešnih privatizacija industrijskih preduzeća i uticajima, svetske finansijsko-ekonomske krize, na pad industrijske proizvodnje i velikog skoka procenta nezaposlenih u domenu industrijske i drugih delatnosti. Zato je i neophodno nastojati da se što racionalnije investira u nove industrije i procese reindustrijalizacije. Naime, još uvek je više stanovništva koje želi da ode iz sela i poljoprivrede, nego što su realne mogućnosti za zapošljavanje u gradu, posebno u savremenoj Srbiji. Drastična pomeranja stanovništva i stihijsko napuštanje poljoprivrede, uticali su na prenaseljenost gradova i koncentraciju stanovništva i demografski pražnjenje sela.

Tako se u periodu 1948-1991. godine gradsko stanovništvo Srbije povećalo za 4,4 puta a udeo u ukupnom stanovništvu je povećan sa 17,3 % na 50,8%. Istovremeno broj stanovnika ostalih naselja je gotovo u kontinuitetu smanjivan. Demografski rast gradova je bio najintenzivniji u periodu 1961-1971. godine kada je gradsko stanovništvo Srbije povećano za preko 115 hiljada godišnje. U ovom periodu je nastalo i najbrže smanjivanje stanovništva u selima za preko 35000 godišnje. U periodu 1971-1981. godine zabeleženo je usporavanje smanjenja stanovništva u seoskim naseljima. U međupopisnom periodu 1981-1991. godine nastavljen je trend usporavanja demografskog rasta gradova Srbije, ali je nastavljeno ubrzanje depopulacije seoskih područja. U ovom periodu je prosečno godišnje smanjenje stanovništva seoskih naselja iznosilo 16 000 /Penev, 1995:226-227/.

Najveće migracije stanovništva nastale sredinom prethodnog veka su nastavljene i kretale su se različitim intenzitetom. Industrija kao pokretačka snaga razvoja privrede pokrenula je seosko stanovništvo prema gradu. Seosko stanovništvo napuštalo je poljoprivredu, čime se poljoprivredno stanovništvo drastično smanjivalo, a što je uticalo i na pad ukupnog stanovništva u seoskim područjima. Sve je manje mladih u seoskim područjima, a sve više starih. Smanjivanje seoskog stanovništva je najvećim delom nastalo usled migracija omladine sa sela u grad i starenja stanovništva. Gotovo sva relevantna istraživanja aspiracija seoske omladine kod nas upućuju na zaključak da velika većina mladih ima takve aspiracije, čije zadovoljavanje podrazumeva napuštanje seoske sredine. Na migracijske aspiracije mladih utiče i tip naselja, veličina, tehnička opremljenost, materijalni položaj domaćinstva, odnos veličine zemljišnog poseda. Mladi su se češće odlučivali da napuste selo oni koji su iz nepoljoprivrednih domaćinstava, poljoprivrednih domaćinstava sa manjim posedom, iz domaćinstava onih koja su slabije tehnički opremljena, oni koji nisu naslednici... /Malešević, 2004:57-58/.

U periodu 1961-1971. godine u Centralnoj Srbiji stanovništvo je povećano za 9 odsto, u periodu 1971-1981. godine za 8 odsto, u periodu 1981-1991. godine povećanje je iznosilo samo 1 odsto, da bi posle toga stopa rasta bila negativna. Tako je u periodu od 1981-1991. godine od 114 opština samo u 37 zabeleženo povećanje stanovništva a u ostalim opštinama je došlo do pada stanovništva. Takve tendencije pada stanovništva ozbiljno ugrožavaju privredni razvoj, razvoj poljoprivrede, imajući u vidu činjenice da su stanovništvo i radna snaga osnovni činioci privrednog razvoja. Od 1948. godine od 4927. sela samo 20-tak sela imala su povećanje stanovništva više nego što je prirodni priraštaj, u 1811 sela se povećao broj stanovnika, ali manje nego što je bilo prirodnim priraštajem. U 3097 sela broj stanovnika u istom periodu se smanjio do 50 i preko 50 odsto. U Vojvodini, u periodu 1948-1961. godine stanovništvo se povećalo za 13 odsto, od 1961-1971 došlo je do povećanja od 5 odsto, 1971-1981. godine povećanje od 4 odsto, da bi se u periodu 1981-1991. godine stanovništvo smanjilo za 1,1 odsto.

Od 45 opština u ovoj pokrajini samo u 9 je zabeležen porast broja stanovnika. U prvom periodu do povećanja stanovništva je došlo usled kolonizacije stanovništva, a kasnije usled mehaničkog priliva.

Stopa prirodnog priraštaja je beležila pad pa je 1955. godine iznosila 10,2 promila, 1965. godine 5,9 promila, 1975. godine 3,6 promila, 1981. godine 1,1 promil a 1990. godine stopa prirodnog priraštaja je bila negativna 1,6 promila.

Kada je reč o selima u naznačenom periodu od 412 sela, samo u 4 se povećao broj stanovnika iznad broja koji bi se dobio na osnovu prirodnog priraštaja. U 108 sela broj stanovnika se povećao, ali manje nego što bi bio na osnovu prirodnog priraštaja. U 300 sela broj stanovnika se smanjio do 50 odsto ili preko 50 odsto /Marković, 1995:174-175/.

Na nivou naselja stope su još drastičnije. Od 464 naseljena mesta u Vojvodini, u periodu 1981-1991. godine stanovništvo je povećano samo u 82 naselja, u 27 naselja broj stanovnika je približno isti a čak u 355

naselja je došlo do većeg ili manjeg smanjivanja stanovništva. Među ovim naseljima su pre svega seoska čiji je broj stanovnika prepolovljen a posebno ona koja su u Banatu. Pozitivan prirodni priraštaj u Vojvodini je zabeležen samo u 45 naselja, što je tek 9,8% naselja. Preko 70% sela u Vojvodini što je preko 300 od ukupno 4112 sela se nalazi u stanju manje ili više izrazite depopulacije. Ova sela su zahvaćena procesima devitalizacije, senilizacije i ukupne devastacije/Malešević, 2004:138-139/.

Prema podacima popisa 1991. godine u 112 opština u Srbiji zabeleženo je smanjenje stanovništva u odnosu na 1981. godinu. Seosko stanovništvo se smanjilo u 155, od 184. opštine.

Primeru radi, u okruzima je došlo do pada stanovništva. Jablanički okrug beležio je ukupno apsolutno smanjenje stanovništva između dva popisa, gde je zabeležen pad stanovništva u svim opštinama osim u Leskovcu. U ovoj opštini ostvaren je rast stanovništva od 3027 stanovnika kao posledica preseljenja iz seoskih područja.

U Zlatiborskom okrugu je zabeležen apsolutni pad stanovništva jedino u Užicu zabeležen je porast stanovništva od 5614 a u ostalim opštinama je zabeležen pad osim u Arilju i Priboju gde je došlo do neznatnog rasta stanovništva. Slična situacija je i u Okruzima Šumadijskom, Nišavskom, Mačvanskom, Podunavskom.

Nedovoljno razvijena područja u Srbiji uglavnom beleže apsolutni pad stanovništva. U periodu 1971-1991. godine smanjenje ukupnog broja stanovnika za više od 20 % zabeležile su opštine Rekovac, Knić, Žitište, Ražanj, Gadžin Han /35,5%/, Kuršumlja, Svrlijig, Babušnica /34,5%/, Bela Palanka, Bojnik, Crna Trava /60%/, Medveđa 36,1%, Bosilegrad 32,4%, Trgovište 44% / Marković, 1994:9-12/.

U Srbiji urbano stanovništvo preovlađuje od 1991. godine, a 2002. zabeležene su samo neznatne promene, jer je stopa urbanizacije bila vrlo niska, manja od pola procenta (0,2%). Broj ljudi koji žive u gradovima povećan je samo za 87.038: u Centralnoj Srbiji za 37.413 i u Vojvodini za 49,625. Istovremeno broj ljudi na selu smanjen je skoro duplo više, za oko 165.000, a svo smanjenje desilo se u Centralnoj Srbiji (178.000) dok se u Vojvodini povećalo za 12.172.

U Srbiji je 2002. godine 75% naselja imalo manje živorođenih nego umrlih, u centralnoj Srbiji ih je bilo 73% a u Vojvodini 89%. Gradovi centralne Srbije bili su bolji od proseka, jer ih je manje od polovine beležilo negativan prirodni priraštaj (49%), dok je u Vojvodini samo četiri grada zabeležilo pozitivne vrednosti, pa je onih sa negativnim vrednostima bilo čak 92%.

Sa 56% gradskog stanovništva Srbija je 2002. godine slabo urbanizovan evropski prostor. Manju koncentraciju gradskog stanovništva imaju samo Lihtenštajn (21%), Albanija (37%), Portugal (36%), Bosna i Hercegovina (41%) i Slovenija (51%). Proces urbanizacije je veoma poodmakao u razvijenim zemljama, gde 76% stanovništva živi u gradovima.

U Srbiji se broj i udeo gradskog stanovništva kontinuirano povećavao. Usled pokretljivosti stanovništva pojedini regionu Srbije pre svega seoskih područja su u potpunosti prazni kao što je jug i jugoistok zemlje.

Od 160 gradskih naselja u Srbiji 2002. godine samo je u naselju Beograd živelo više od milion stanovnika, tačnije njih 1.119.642. Daleko malobrojniji bili su Novi Sad, Niš, Kragujevac, jer su svaki pojedinačno brojali manje od 200.000 stanovnika. U još 73 grada živelo je manje od 100.000, a više od 10.000 stanovnika, u 85 gradova bilo je od 1000 do 10.000 stanovnika, a u 7 gradskih naselja živelo je manje od 1.000 stanovnika (najmanje u Kuršumlijskoj banji, samo njih 151).

Kod nas je prisutna neravnomernost broja stanovnika ostalih gradova u odnosu na Beograd. Neravnomernost je naročito izražena u Centralnoj Srbiji, gde su Niš (173724) i Kragujevac (146373) daleko manji od polovine odnosno trećine broja stanovnika Beograda. Ovakav model u kome jedan grad izrazito dominira naziva se primatni model grada. Smatra se da primatni gradovi karakterišu zemlje svetske periferije, odnosno zemlje u razvoju, gde je poljoprivreda dominantna grana privrede i gde stanovništvo rapidno raste. Po-

stojeći veličinski raspored gradova u našoj zemlji ukazuje na visok stepen koncentracije stanovništva u glavnom gradu i podstiče priče o “beogradizaciji”. Pored zakasnele industrijalizacije, ovakvoj našoj posebnosti doprinelo je i naglašeno insistiranje na razvoju glavnih gradova u bivšoj jugoslovenskoj državi.

U Vojvodini je situacija skoro idealna, jer je Novi Sad (191.405) idealno praćen Suboticom (99981) i Zrenjaninom (79.773). U Vojvodini nema gradskih naselja sa manje od 1000 stanovnika, pa ni to ne odstupa od pravila.

Empirijska građa popisa stanovništva 2002. godine potvrđuje, u demografskoj literaturi činjenicu, da su lokalne i regionalne migracije bile pretežan oblik prostorne pokretljivosti stanovništva Srbije u dvadesetom veku. Udeli migranata u ukupnom broju migranata 2002. godine u gradskim u poređenju sa ostalim naseljima iznosili su u Srbiji 37,4% prema 28,2% u Centralnoj Srbiji 39,1% prema 29,4%, u Vojvodini 32,5% prema 25,4% i u Beogradu 36,4% prema 27,6%/ Pregled, 2004:13-17/.

U našem društvu prisutna je demografska istrošenost seoskog stanovništva čija se brojnost u Centralnoj Srbiji smanjuje. U Vojvodini je taj proces velikim brojem izbeglica samo odložen. Taj proces će limitirati ruralno-urbane migracije i rast apsolutnog broja stanovnika u gradovima. Nivo urbanizacije će međutim, ipak rasti zbog odumiranja seoskog stanovništva.

Demografske promene strukture stanovništva nastale usled migracijskih tendencija stanovništva i odlazak iz poljoprivrede, te nizak natalitet, sniženi mortalitet, demografske razlike u razvoju regiona zemlje, i intenzivno starenje stanovništva, od važnih demografskih samo su neka obeležja. Starenje stanovništva je posledica i delovanja procesa migracija i prirodnog kretanja stanovništva. Na proces starenja stanovništva deluje i natalitet, gde njegova visina, specifičnost i kretanje u dužem vremenskom periodu se odražava na starosnu strukturu stanovništva. U posebno teškoj materijalnoj položaju i otežanoj socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti našla su se siromašna jedročlana, seoska domaćinstva starih ljudi / Rašević, 2010:84-93/.

U periodu koji je predmet naše analize podaci ukazuju da se stanovništvo ukupno povećavalo a da je seosko stanovništvo u kontinuitetu beležilo pad odnosno učešće seoskog stanovništva se smanjivalo iz decenije u deceniju je prikazano i u Tabeli 1.

TABELA1. BROJNO STANJE STANOVNIŠTVA U SRBIJI 1961-2002. GODINE

Godina popisa	Ukupno stanovništvo	Seosko stanovništvo	Učešće u %
1961	7642229	4586625	60,01
1971	8446591	4103717	48,58
1981	9005230	3907464	43,39
1991	9778991	3589506	36,70
2002	7498001	3272105	43,64

Podaci 2002. godine odnose se na Centralnu Srbiju i Vojvodinu bez podataka za Kosovo i Metohiju.

Izvor: SGS za navedene godine, Republički zavod za statistiku Srbije

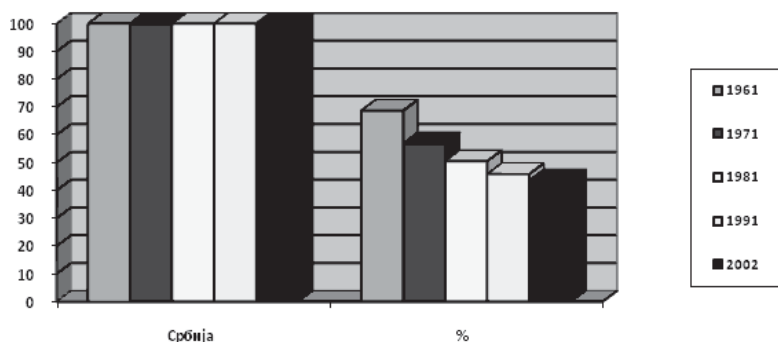
UČEŠĆE I STRUKTURA SEOSKOG STANOVNIŠTVA SRBIJE U PERIODU 1961-2002. GODINE

Učešće seoskog stanovništva u odnosu na ukupno stanovništvo u kontinuitetu se smanjivalo što je prikazano u grafikonu 1. Činjenica je da pojedini dugoročni procesi su znatno ubrzani kao što su na primer, demografsko starenje, deagrarizacija, senilizacija, iseljavanje iz zemlje), dok su drugi znatno usporeni ili nenadano prekinuti (urbanizacija, depopulacija). Demografski razvitak obeležili su i novi procesi, pre svega masovne prisilne migracije u poslednjoj deceniji prethodnog veka.

Poput promena u ostalim demografskim obeležjima, u periodu od 1961., ekonomska obeležja stanovništva Srbije su pretrpela velike promene. Osnovni pečat transformaciji socio-ekonomskih struktura

stanovništva dalo je smanjivanje poljoprivrednog stanovništva. Nekontrolisan transfer radno sposobnog stanovništva iz sela u grad izazvao je veoma negativne posledice na regionalnoj karti Srbije. Nagli proces deagrarizacije u celom periodu je bio prenatržen a doprineo je promeni privredne i demografske strukture na štetu poljoprivrede i još dubljoj polarizaciji ukupnog razvoja. U periodu 1981-1991. godine učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu se smanjilo sa 25,4% na 15,4%. Pri tome, uz apsolutno smanjenje broja radno aktivnog stanovništva na nedovoljno razvijenim područjima od 30% zabeleženo je i starenje poljoprivrednog stanovništva. /Marković, 1994:10/.

GRAFIKON 1. UČEŠĆE SEOSKOG STANOVNIŠTVA U UKUPNOM STANOVNIŠTVU SRBIJE 1961.-2002. GODINE

Podaci 2002. godine odnose se na Centralnu Srbiju i Vojvodinu bez podataka za Kosovo i Metohiju.

Izvor: SGS, za navedene godine, Republički zavod za statistiku, Beograd.

Opadanje poljoprivrednog stanovništva je jedna od zakonitosti društvene podele rada i ekonomskog razvoja. S obzirom da se u uslovima nerazvijenosti, stanovništvo uglavnom bavi poljoprivredom, njegovim prelaskom u nepoljoprivredu direktno se obezbeđuje radna snaga neophodna za razvoj sekundarnog i tercijarnog sektora.

Trend pada poljoprivrednog stanovništva intenzivno je ispoljen u Srbiji. Glavne karakteristike stanovništva su proces deagrarizacije, stihijnost i brzina. Transfer stanovništva iz poljoprivrede je bio često brži od mogućnosti industrije i drugih nepoljoprivrednih delatnosti da prime priliv radnika.

Pad udela poljoprivredne radne snage u ukupnoj rezultat je ekspanzije nepoljoprivrednih delatnosti ali i promene u poljoprivrednoj proizvodnji koja je usled tehničko-tehnološkog progressa zahtevala sve manji broj ljudi.

Intenzivnu deagrarizaciju našeg stanovništva nije pratio isti tempo urbanizacije.

Deagrarizacija stanovništva je bila blago naglašenija u Vojvodini nego u Centralnoj Srbiji. Veći procenat agrarnog stanovništva u Centralnoj Srbiji u odnosu na Vojvodinu, zadržao se i dalje, mada su razlike ublažene. Transfer iz poljoprivrede u nepoljoprivredu odvijao se selektivno- poljoprivredu je uglavnom napuštalo mlađe radno sposobno muško stanovništvo, što se odrazilo i na polnu strukturu poljoprivrednog stanovništva. U Srbiji je sve do 1991. godine u ukupnom poljoprivrednom preovladavalo žensko stanovništvo, a 2002. godine veći je udeo muškog stanovništva. Trend pada poljoprivrednog stanovništva je posebno zabeležen u periodu 1991-2002. tako da je njegov udeo u ukupnom stanovništvu u 2002. iznosio samo oko 11%. Smanjen je i udeo aktivnog i izdržavanog stanovništva.

Demografsko starenje, kao opšti proces prisutan kod stanovništva Srbije, posebno je zahvatio poljoprivredno stanovništvo. Taj proces je intenziviran zbog čega je značajno ugrožena prosta reprodukcija poljoprivrednog stanovništva. Kada je u pitanju radna snaga u poljoprivredi, takve promene u starosnoj strukturi imaju negativan uticaj na odvijanje same poljoprivredne proizvodnje, a radna snaga postaje ograničava-

vajući faktor poljoprivrednog razvoja. U periodu posle 1991. godine promene starosne strukture poljoprivrednog stanovništva odvijale su se u pravcu smanjenja apsolutnog broja u svim starosnim grupama. Naročito veliko apsolutno smanjenje je zabeleženo kod starijih od 55 godina. U grupi 55-64. godine bilo je preko 310.000 poljoprivrednog stanovništva 1991. godine, a svega 108.000 u 2002. godini. Do značajnog smanjenja je nastalo kao posledica uglavnom povećanog penzionisanja poljoprivrednika.

TABELA 3. STRUKTURA POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA U SRBIJI 1961-2002. GODINE

Stanovništvo	1961	1971	1981	1991	2002
Ukupno stanovništvo	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Ukupno poljoprivredno	56,13	44,03	25,37	13,35	10,90
Aktivno poljoprivredno stanovništvo	29,69	24,49	15,23	9,25	7,05
Izdržavano poljoprivredno stanovništvo	14,17	19,54	10,14	4,10	3,85

Podaci 2002. godine odnose se na Centralnu Srbiju i Vojvodinu bez podataka za Kosovo i Metohiju.

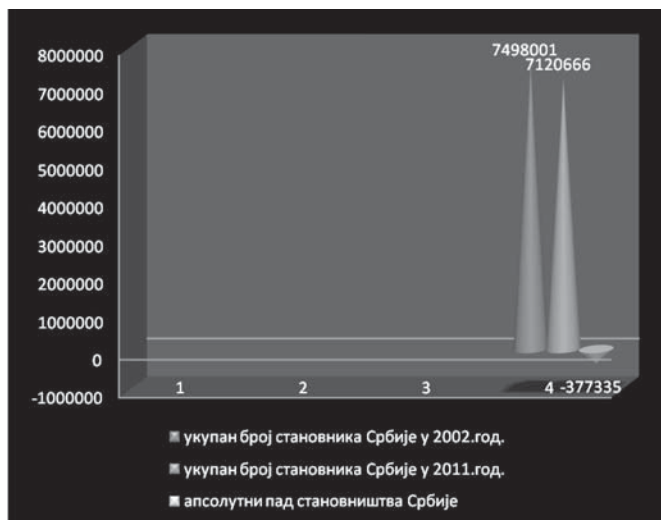
Izvor: SGS za navedene godine, Republički zavod za statistiku Srbije i proračun autora

DEMOGRAFSKI RAZVOJ SRBIJE KRAJEM 20-TOG I POČETKOM 21-VOG VEKA

Demografski razvoj Srbije krajem 20. i početkom 21. veka obeležile su migracijske tendencije stanovništva u znatno većoj meri nego ranijih decenija pod uticajem spoljnih migracija (doseljavanja i iseljavanja), koje su nastale usled izuzetnih društveno-ekonomskih i istorijskih uslova. U prirodnom kretanju stanovništva nastavljen je tendencija opadanja fertiliteta. Ipak, opadanje fertiliteta bilo je primetno brže nego tokom osamdesetih godina 20. veka, dok su rezultati u smanjenju smrtnosti, posebno određenih starosnih grupa, bili prilično skromni. Kao posledica takvih promena komponenti kretanja stanovništva, i pod dejstvom veoma odmaklog demografskog starenja, u posmatranom periodu dolazi do smanjenja ukupnog broja stanovnika naše zemlje i pojave negativnog prirodnog priraštaja, posebno izraženog u seoskim područjima.

Trend pada ukupnog stanovništva je nastavljen a što pokazuju podaci poslednjeg popisa 2011. godine gde je sasvim izvesno da su najveći padovi zabeleženi u seoskim područjima.

GRAFIKON 2. UKUPAN BROJ STANOVNIKA PREMA POPISIMA 2002-2011. GODINE U SRBIJI

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. Prvi rezultati, Bilten 540, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2011

TABELA 4. UKUPAN BROJ STANOVNIKA PREMA POPISIMA 2011/2002 - REGIONI I OBLASTI

	Ukupan broj stanovnika		Apsolutni pad 2011 - 2002	Indeks 2002 = 100
	2011	2002		
SRBIJA	7 120 666	7 498 001	-377335	95,0
SRBIJA-SEVER	3 556 010	3 608 116	-52106	98,6
Region Vojvodine	1 916 889	2 031 992	-115103	94,3
Zapadnobačka oblast	187 581	214 011	-26430	87,7
Južnobačanska oblast	291 327	313 937	-22610	92,8
Severnobačanska oblast	146 690	165 881	-19191	88,4
Severnobačka oblast	185 552	200 140	-14588	92,7
Srednjobačanska oblast	186 851	208 456	-21605	89,6
Sremska oblast	311 053	335 901	-24848	92,6
SRBIJA-JUG	3 564 656	3 889 885	-325229	91,6
Region Šumadije i Zapadne Srbije	2 013 388	2 136 881	-123493	94,2
Zlatiborska oblast	284 929	313 396	-28467	90,9
Kolubarska oblast	174 228	192 204	-17976	90,6
Mačvanska oblast	297 778	329 625	-31847	90,3
Moravička oblast	212 149	224 772	-12623	94,4
Pomoravska oblast	212 839	227 435	-14596	93,6
Rasinska oblast	240 463	259 441	-18978	92,7
Šumadijska oblast	290 900	298 778	-7878	97,4
Region Južne i Istočne Srbije	1 551 268	1 753 004	-201736	88,5
Borska oblast	123 848	146 551	-22703	84,5
Braničevska oblast	180 480	200 503	-20023	90,0
Zaječarska oblast	118 295	137 561	-19266	86,0
Jablanička oblast	215 463	240 293	-25460	89,4
Nišavska oblast	373 404	381 757	-8353	97,8
Pirotska oblast	92 277	105 654	-13377	87,3
Podunavska oblast	198 184	210 290	-12106	94,2
Pčinjska oblast	158 717	227 690	-68973	69,7
Toplička oblast	96 600	102 075	-11475	88,8

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011.

Prvi rezultati, Bilten 540, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2011, str.15-18

ZAKLJUČAK

Migracijske tendencije stanovništva selo-grad obeležile su pomeranje stanovništva prema većim gradovima, najbližim gradovima i opštinskim centrima Srbije. Migracije stanovništva su posebno izražene od sredine prethodnog veka. Pokretljivost stanovništva je nastavljena sa smanjenim intenzitetom. U poslednjoj deceniji 20. veka i na početku 21. veka pokretljivost stanovništva je intenzivirana usled izuzetnih društveno-ekonomskih i istorijskih uslova.

Migracije stanovništva su uticale na demografske promene strukture stanovništva. Osnovne determinante tih promena su:

U periodu 1961-2002. godine udeo ukupnog stanovništva se povećavao a učešće seoskog stanovništva se u kontinuitetu smanjivalo sa 60,01% na 43,64%.

Pad stanovništva je nastavljen u periodu 2002-2011. godine a posebno je došlo do smanjenja stanovništva u Regionima Južne i Istočne Srbije u oblastima Pčinjskoj, Zaječarskoj, Topličkoj, Jablaničkoj.

U migracijama je posebno učestvovalo poljoprivredno stanovništvo usled čega su nastale značajne promene i pad u ovoj kategoriji stanovništva. Po masovnosti pokretljivosti poljoprivrednog stanovništva sve manje se može govoriti o deagrarizaciji a sve više o depopulaciji i devastaciji seoskih područja. Taj trend se odražavao na poljoprivredu i selo.

Osnovni pečat promene strukture stanovništva dalo je smanjivanje poljoprivrednog stanovništva u periodu 1961-2002. godine sa 56,13% na 10,90%, udeo aktivnih poljoprivrednika je zabeležio pad sa 29,69% na 7,05% smanjen je udeo izdržanih poljoprivrednika sa 14,7% na 3,85%.

U seoskim područjima je prisutna demografska istrošenost seoskog stanovništva čija se brojnost u Centralnoj Srbiji smanjuje. U Vojvodini je taj proces velikim brojem izbeglica samo odložen. Taj proces će limitirati ruralno-urbane migracije i rast apsolutnog broja stanovnika u gradovima. Nivo urbanizacije će međutim rasti zbog odumiranja seoskog stanovništva.

Navedena obeležja kretanja i strukture gradskog i seoskog stanovništva, predstavljaju odraz, duži niz godina prisutne, urbanizacije i deagrarizacije u Srbiji čije su posledice:

- relativno visoka koncentracija stanovništva u Beogradu i njihova dekoncentracija u mnoštvu srednjih i malih gradova;
- snažan priliv seoskog stanovništva u gradove, koje zbog oskudice stanova podiže u njima priličan broj divljih naselja;
- stihijnost i razlike prema regionalnim i kulturnim okvirima;
- veliki broj različitih tipova naših gradova, što uslovljava razlike u civilizaciji koji oni donose okolnim selima i sl.
- u poslednjih 15 godina usporen je proces urbanizacije i industrijskog razvoja, odnosno praktično je tako zaustavljeno masovno odseljavanje seoskog stanovništva;
- intenzivnu deagrarizaciju našeg stanovništva nije pratio isti tempo urbanizacije i uspešne efikasne tranzicije;
- smanjuje se natalitet i povećava mortalitet sela, što uzrokuje starenja sela;
- senilizacija sela povećava konzervativnost i tradicionalizam na selu;
- dolazi do nazadovanja poljoprivrede;
- devitalizacija – najbolji odlaze, najnesposobniji ostaju na selu, selo napuštaju najbolji đaci, neškolorani ostaju, povećava se obrazovni nivo stanovništva;
- smanjuje se proizvodna funkcija seoske porodice;
- nasleđivanjem zemlja postaje vlasništvo građana što smanjuje obrađivanje zemlje;
- sela se urbanizuju, gradovi se ruralizuju; brojna sela potpuno izumiru, smanjuje se broj naselja.

Šta se može učiniti po pitanju poboljšanja parametara strukture stanovništva, a ujedno i na sprečavanju daljih nestajanja sela i razvoju seoskih oblasti, kao jedan od preduslova za bolji život svih građana? Mogu se pre svega:

- Utvrditi jasna i precizna strategija i politika agrarnog razvoja Srbije, imajući u vidu svu kompleksnost prilagođavanja politike ruralnog razvoja Srbije u procesu pridruživanja Evropskoj Uniji /Radovanović, Maksimović, 2011:148/;
- povećati sredstva agrarne podrške i ulaganja u seosku infrastrukturu, kao i nepoljoprivredne ruralne aktivnosti;

- povećati socijalne fondove za stanovništvo seoskih oblasti, time poboljšati trenutno stanje koje pokazuje da je stanovništvo seoskih oblasti siromašnije;
- podržati individualne poljoprivredne proizvođače sa srednjim i krupnim gazdinstvima, prvenstveno kroz obezbeđenje povoljnih kredita;
- utvrditi politiku ruralnog razvoja, koja bi obuhvatila najveći deo ruralnog stanovništva, koje inače u svom vlasništvu ima uglavnom sitne posede;
- utvrditi jasnu politiku demografskog razvoja i pospešivanja rađanja;
- stvarati bolje ekonomske uslove za zapošljavanje, a samim tim i ostanak stanovništva u seoskim oblastima, pre svega kroz razvoj malih i srednjih preduzeća, otvaranje pogona za industrijsku preradu poljoprivrednih proizvoda, razvoj komunalne infrastrukture, novih tehnologija i ekološku zaštitu;
- obezbeđenje sredstava za razvoj seoskog i lovnog turizma;
- unapređenje sistema obrazovanja, zdravlja i poboljšanja u pogledu ravnopravnosti polova i unapređenje mehanizama koji će obezbediti polnu ravnopravnost;
- donošenje planova za obrazovanje odraslih (dokvalifikacija, prekvalifikacija, posebne škole);
- ravnomerna raspodela budžetskih sredstava i bolja kontrola raspodele;

Urbani razvoj sela ne podrazumeva samo puteve i telefone, nego je to obrazac života, zbog kojeg mladi i odlaze u gradove. Samo povećanjem rađanja se može izmeniti nepovoljna demografska slika i poboljšati kvalitet strukture stanovništva, kako na selu tako i u gradu.

LITERATURA

1. Jelić, S., Jovanović, T. (2004) Radna snaga u poljoprivrednim gazdinstvima u funkciji ruralnog razvoja Srbije», Zbornik «Kapital u poljoprivredi», Ekonomski fakultet u Subotici, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, Poljoprivredni fakultet Novi Sad.
2. Jelić, S. (2007) Socio demografska struktura stanovništva zemalja Jugoistočne Evrope, Monografija, Međunarodna iskustva u tranziciji agrarnog sektora i ruralnih područja, Društvo agrarnih ekonomista Srbije i Institut za agroekonomiju, Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu.
3. Marković, P. (1995) Zaštita seoske životne sredine, I Međunarodni naučni skup »Vlasinski susreti 95«, Balkansko selo u promenama i Regionalni ruralni razvoj, Jugoslovensko udruženje za sociologiju sela i poljoprivrede, Zbornik radova, str. 174-179, Vlasotince.
4. Marković, P. (1994) Poljoprivredni atlas Srbije, II tom, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, Odbor SANU za proučavanje sela, Beograd.
5. Malešević, K. (2004) Kuda ide naše selo, Ogledi iz ruralne sociologije, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd.
6. Mitrović, M. (1998) Sociologija sela, SDS Beograd.
7. Penev, G. (1995) Zaštita seoske životne sredine, I Međunarodni naučni skup »Vlasinski susreti 95«, Balkansko selo u promenama i Regionalni ruralni razvoj, Jugoslovensko udruženje za sociologiju sela i poljoprivrede, Zbornik radova, Vlasotince.
8. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. Prvi rezultati, Bilten 540, Republički zavod za statistiku, Beograd.
9. Pregled Srbije i Crna Gora, Informativno-dokumentarni tromesečnik, Godina XLVIII br 4, 2004. godine, Beograd.
10. Radovanović, V., Maksimović, M. (2011) Mogućnosti i ograničenja politike ruralnog razvoja Srbije u procesu pridruživanja Evropskoj Uniji, Zbornik radova, Kriza i razvoj, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd.
11. Rašević, M. (2010) Stari ljudi u Srbiji i kriza, Zbornik radova, Kriza i razvoj, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd.
12. SGS 1981, 1991, 2002, Републички завод за статистику, Београд.

OD STANOVNIŠTVA DO LJUDSKIH RESURSA

APSTRAKT

Iz napred navedenog proističe još jedan zaključak - ljudski resursi, onako kako ih definiše savremena sociologija i politička ekonomija mogu biti samo slobodni ljudi. To potvrđuje celokupni tok istorije savremenih građanskih kapitalističkih društava, činjenicom da se dinamični razvoj novih tehnologija i razvoj ljudskih resursa nalaze u direktnoj srazmeri. Drugim rečima, priča o ljudskim resursima, započinje, ili tačnije rečeno jeste priča o ljudskoj slobodi. Može se slobodno reći da je suštinski novi pristup slobodi čoveka, izražen kroz stav koji je gotovo identičan u svim relevantnim dokumentima građanskog društva – počev od Američke deklaracije o nezavisnosti, preko Deklaracije o građanskim pravima iz francuske revolucije 1789, Povelje Ujedinjenih nacija, pakta o građanskim i političkim pravima UN, odgovarajućih konvencija MOR, Evropske deklaracije o ljudskim pravima, preko ustava svih elementarno demokratskih, građanskih država, uključujući i Srbiju, i koja glasi „svi se ljudi radjaju slobodni i jednaki“, bio onaj „Kantov kopernikanski obrat“, koji je otvorio prostor za iskorak ka stvaranju ljudskih resursa, odnosno uspostavljanje distinkcije između stanovništva, kao potencijalnog izvora društvene snage i ljudskih resursa kao realne stvaralačke, razvojne snage jednog društva.

Tu se nalazi i odgovor na pitanje zašto su savremena, razvijena građanska društva, u proteklih nekoliko vekova postigla veći tehnološki i ekonomski napredak i na tome zasnovan unapredjeni kvalitet života ljudi, u odnosu na hiljade godina pre toga.

Ključne reči: *stanovništvo, socio-demografska obeležja, ljudski resursi, sloboda, ljudske slobode i prava, država, tržište radne snage.*

UVODNE NAPOMENE

Naslov ovog rada eksplicitno otvara pitanje odnosa kategorija – „stanovništvo“ i „ljudski resursi“. To podrazumeva, ili bar otvara pitanje i nudi pretpostavku da stanovništvo i ljudski resursi nisu identični pojmovi. Istorijski, odnosno posmatrano u vremenskoj dimenziji, mogu se analizirati razlike i sličnosti, koje u krajnjoj liniji daju argumentaciju za naslov – Od stanovništva do ljudskih resursa. Posmatrano u vremenskoj dimenziji, stanovništvo je kao kategorija, kao istorijska pojava, neuporedivo starije od kategorije ljudski resursi, koja je kategorija savremenog doba, odnosno savremenog građanskog društva, čiji su temelji privatno vlasništvo, tržišna privreda, višestranačka parlamentarna demokratija i ljudske slobode i prava.

Stanovništvo, zbirni naziv za sve žitelje jedne teritorije, jedne društvene zajednice, kao i globalnog društva današnjice, nije prosti zbir pojedinaca. To je nova veličina, suštinski nova kategorija, u koju su ugrađeni delići individualnih osobina, vrednosti, očekivanja, nada, strahovanja, svih onih pojedinaca, od trenutka kada ugledaju svet, pa do trenutka kada se suočesa konačnošću životnog veka. Upravo je struktura stanovništva ključni razlog promenljivosti, razvojnosti, dinamičnosti i protivurečnog, konfliktnog karaktera ove kategorije. Stanovništvo je istovremeno subjekt i objekat istorije, kreator i žrtva, pokretačka snaga i prepre-

1 „Megatrend“ Univerzitet, Beograd

2 „Megatrend“ Univerzitet, Beograd

ka, osnovni pojam i polazni celokupnog parametar filozofije, kao celovitog, racionalnog pogleda na svet, kao i celokupnog korpusa društvenih nauka. Stanovištvo, ili drugim rečima, populacija, najopštija kategorija, koja obuhvata sve ljudske individue, izražavajući istovremeno činjenicu da je čovek društveno biće, prolazi kroz različite faze razvoja i kroz različite oblike organizovanja društvene zajednice – počev od čopora, preko horde, roda, plemene, nacije, do savremenih oblika političke, ekonomske i socijalne organizacije društva.

U tom smislu se i različite definicije države, kao savremenog oblika društvene organizacije građanskih društava, slažu u tome da država neizostavno mora imati sledeće tri komponente: stanovništvo, teritoriju i suverenu vlast. Međutim, u funkciji celovitosti rasprave na temu – stanovništvo – ljudski resursi, pored navedenih komponenti države, neophodno je potsetiti se kako, pre skoro dva i po milenijuma državu definiše jedan od najvećih filozofa u istoriji ljudskog roda, Aristotel, koji kaže – svaka zajednica služi nekom dobru, a država služi najvećem dobru³. To znači da on državu definiše kao ljudsku zajednicu, što je temelj humanističkog pristupa pojmu stanovništva, kao jedne od neophodnih komponenti države. Istorija kao „magistra vita“ nas u tom smislu uši i opominje da država vrlo često nije bila ljudska zajednica, već poprište radikalnih konflikata, koji ne dolikuju ljudskoj vrsti, a da razloge takvog necivilizacijskog postupanja treba u krajnjoj liniji potražiti u stanovništvu. Drugim rečima, iz svega navedenog proističe zaključak da je stanovništvo sa svim svojim socio-demografskim, kulturnim, političkim, moralnim odrednicama, u određenim društvenim okolnostima, objektivna kategorija, koja u krajnjoj liniji određuje objektivne domete društvenih kretanja u jednom istorijskom periodu.

Naravno, iz toga se nameće i pitanje, kada i pod kojim okolnostima stanovništvo postaje ljudski resurs i kakva je suštinska priroda te transformacije. Da li je reč samo o pomodarskoj promeni terminologije, za, u suštini isti pojam, ili se radi o suštinskim promenama. Na prvom koraku u traganju za odgovorom na ovo pitanje, nesporna je jedna činjenica da je rodno mesto, ili izvor ljudskih resursa stanovništvo. Da bi se u definisanju složenog, dinamičnog, razvojnog odnosa stanovništva i ljudskih resursa, izbegle jezičke nedoumice, koje su danas u društvenim naukama relativno česte, da se pod istim jezičkim iskazima podrazumevaju različit značenja, neophodno je, pre svega poći od osnovne definicije pojma ljudski resursi. Sama reč „resurs“ potiče iz francuskog jezika i znači sredstvo, što za stanovništvo n bi bilo dobro da bude svedeno na sredstvo. Inače osnovni izvor ove reči je iz latinskog jezika od reči „resurgere“, što znači ustajati, što više odgovara suštini pojma stanovništvo, jer izražava jednu pojavu, da stanovništvo u određenim okolnostima ustaje protiv svojih autokratskih, pohlepkih, sebičnih i bezdušnih vladara, sa ciljem da odbrani svoju slobodu i dostojanstvo, svoja prava i da pokrene proces izgradnje drugačijeg, boljeg, humanijeg društvenog sistema. Pored toga, reč „resursi“ upotrebljava se u sledećim značenjima: prirodna bogatstva jedne lokalne zajednice, regiona zemlje, sveta; nešto što se može iskoristiti kao izvor profita; kapital, imovina bogatstvo; izvor finansijske, materijalne i društvene moći.⁴

Osnovna značenja ukazuju da pojam „resursi“ ima više značenja, odnosno šire značenje i da ni u kom slučaju ne može biti identičan sa pojmom stanovništvo. Isto tako, je posmatrano u vremenskoj dimenziji jasno da pojam resursi ulazi u upotrebu u svetu nauke i društvene prakse sa nastankom i razvojem novog građanskog društva. U tom kontekstu, razvija je i novi specifični pojam „ljudski resursi“. On je u dominantnoj upotrebi u proteklih nekoliko decenija, zamenivši prethodnu terminologiju: „radna snaga“, „kadrovi“ i tsl. Činjenica da je u proteklih nekoliko decenija ovaj pojam dominantno ušao u upotrebu potvđuje snagom činjenice da je postojala potreba u svetu nauke i društvene prakse, da se označi jedan novi kompleks pojava i odnosa koji se danas podrazumeva pod pojmom ljudski resursi. Međutim, kada se ispod tog zvaničnog, umno i ozbiljno zvućeg pojma skine forma i otvori pitanje suštine, relativno lako se dolazi do

3 Aristotel „Politika“ „Kultura“, Beograd 1968

4 Hase R., Šnajder H., Vajgelt K., Leksikon socijalne tržišne privrede“, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd 2006

zaključka da su ljudski resursi ljudi sa svojim dostojanstvom, individualnim osobinama, slobodama i pravima, sa svojim porodicama, očekivanjima, nadanjima, sa svim onim neograničenim odrednicama koje određuju jednu ljudsku ličnost i njenu viziju sopstvenog života i društva u kome živi. Ako je to tako, onda iz toga proizilazi i zaključak da su i ljudi, odnosno stanovništvo u prethodnim epohama takodje bili ljudski resursi. Sa ljudskim resursima danas povezivala ih je činjenica da su u svi periodima istorije ljudski resursi bili ključna pokretačka snaga razvoja, ali i društvenih konflikata, uključujući i one radikalne, destruktivne, koji su uništavali materijalne i duhovne resurse, koje su prethodno stvorili. U čemu je onda razlika, ili drugim rečima, koji su društveni činioci dopineli da ljudski resursi postanu danas jedan od ključnih odrednica politike, ekonomije, etike, prava.

STANOVNIŠTVO KAO POTENCIJALNI IZVOR SOCIJALNE ENERGIJE

Stanovništvo jeste po svojoj suštini, energestki potencijal planete, ono je izvor i manifestacija života, ono je integrisana, odnosno višestruko uvećana snaga pojedinaca, koja samo tako integrisana može menjati prirodu i društvu, odnosno prilagođavati ih svojim potrebama, u skladu sa načelima progresa i humanosti. Ako se sa tog aspekta posmatra stanovništvo, kao zajednički imenitelj pojedinačnih ljudskih sudbina, kulture, navika, tradicija, očekivanja, nada, onda istorija potvrđuje još jednu činjenicu. Između te ogromne, može se slobodno reći neograničene, potencijalne energije stanovništva koja proističe iz činjenice da je sva ljudska jedinka jedan specifični univerzum, i realne energije koja se razvije i ispolji u praktičnoj ljudskoj delatnosti postoji velika razlika. Ta razlika je postojala u svim istorijskim periodima, u svim oblicima društvenog uređenja, ali je pri tome važno uočiti da je u različitim periodima i društvenim okolnostima bila različitog stepena. Savremena društva su na pojavnjoj ravni definitivno potvrdila tu činjenicu - danas su ekonomski i tehnološki najrazvijenija ona društva, u kojima je najmanja razlika između te potencijalne energije i realne energije društvenih kretanja i promena. Ili, drugim rečima, u onim društvima koja su odgovarajućim političkim, ekonomskim i socijalnim uređenjem društva uspeła da najveći deo potencijalne energije pretvore u realnu energiju privrednog, naučnog i svakog drugog progresa.

U izvesnom smislu, ovakav pristup upućuje na poredjenje, odnosno prepoznavanje sličnosti između reke i stanovništva. Reka je potencijalni izvor energije. Ona teče, svojim prirodnim tokom, odnosno onim tokom kroz koji je voda sa najmanje napora mogla da prodje. Od nje nema direktne štete ili koristi. Povremeno se izliva van svog korita i pokazuje svoju rušilačku crtu i moć. Stanovništvo je, kao i reka potencijalni izvor energije. Ono, u prvim fazama razvoja živi spontano, po prirodnim zakonima, potčinjeno prirodnim silama i raspolaže samo energijom sopstvenog tela. Naravno, jasno je po načelima zdravog razuma da svet ne bi doživeo ovako dinamičan ekonomski i tehnološki razvoj i na tome zasnovan viši kvalitet života da je ta ogromna potencijalna energija ostala zatvorena u tom spontanom modelu društvene organizacije i zavisnosti od prirode. To je jedan od razloga zbog kojeg taj period detinjstva čovečanstva toliko dugo traje. Razlog tome nalazi se u činjenici da su prirodni resursi, koji podrazumevaju direktne darove prirode i snagu čoveka uvek bili ograničeni, pa je oslanjanje isključivo na prirodne resurse bilo ograničavajući faktor razvoja civilizacije, iz prostog razloga što je najveći deo tog ograničenog resursa čovek trošio na sukobljavanje sa slepim silama prirode i na obezbeđivanje elementarne biološke egzistencije. Postoji još jedna linija razdelnica između ljudskih resursa i stanovništva. Stanovništvo se razvija stihijski, spontano, uglavnom preuzimajući način proizvodnje, način života, tradiciju, običaje, kulturu prethodnih generacija. Tradicija je dominantna u definisanju životnog obrasca stanovništva. Kod ljudskih resursa u definisanju sistema vrednosti, načina života dominira težnja za promenama, za otkrivanjem novog, drugačijeg. To daje osnova za konstataciju da je stanovništvo samo potencijalni izvor energije za razvoj ljudskih resursa. Naravno, neophodno je pri tome imati u vidu da se i stanovništvo razvija. Međutim, dinamika i ukupni rezultati tog razvoja, a posebno uti-

čaj na svakodnevni ljudski život su manji od dinamike i ukupnih rezultata razvoja ljudskih resursa. Te konstatacije odmah nameću i pitanje da li je u istorijskom, civilizacijskom smislu moguće prepoznati i definisati onu prelomnu tačku, kada stanovništvo počinje da postaje ljudski resurs, u onom smislu kako danas definišu ljudske resurse ekonomija, ali i čitav korpus društvenih nauka i politike.⁵

Istorija, kao analiza kretanja civilizacije kroz vremensku dimenziju daje elemente odgovora na ovo pitanje. Polaznu prelomnu tačku u ovom procesu svakako predstavlja nastanak čoveka kao svesnog, a to znači i razvojnog i moralnog bića. To je onaj osnovni razvojni materijal, čije se svest, moralnost, znanje, profesionalne i stručne veštine mogu unapređivati. Težište tog civilizacijskog obrta nalaze se u činjenici da su ljudi bili u stanju da svoja iskustva i znanja o prirodi, društvu, o sebi, prenose na nove generacije, pa je tako, modernim rečnikom rečeno nastala jedna univerzalna banka podataka, znanja i ideja, sa pripadajućim kamata u funkciji razvoja ljudskog društva.

Istovremeno, sposobnost pojedinca i ljudske vrste u celini da prenosi stečeno znanje i iskustvo na nove generacije, stvorilo je kritičnu masu, koja je otvorila novo poglavlje u odnosu čoveka i prirode, a time, naravno i u odnosima među ljudima. Da bi uvećao svoju ograničenu fizičku snagu, koja je uslov njegovog biološkog opstanka, čovek najpre počinje da koristi predmete iz prirode (kamen, štap), a zatim počinje da pravi alat. Taj čin definitivno menja tok istorije. Sve do tada, ljudski um i ruke bili su isključivo koncentrisani na obezbeđivanje dovoljne količine hrane za biološki opstanak čoveka i ljudske zajednice kojoj je pripadao. Sada se aktivnost ljudskog uma i ruku usmerava u dva pravca – obezbeđivanje dovoljne količine hrane, ali i stvaranje alata, odnosno sredstava za proizvodnju. Taj momenat se može označiti kao momenat u kome čovek postaje „homo economicus“.

Izvornu suštinu ovog preokreta najbolje, odnosno najjasnije i najpotpunije objašnjava jedan pojam iz prirodnih i tehničkih nauka. Reč je o pojmu –energetski bilans. Ovaj pojam se u tehničkim i prirodnim naukama danas upotrebljava da bi prikazao ukupnu količinu energije iz svih raspoloživih izvora, kojom raspolaze jedno preduzeće, lokalna zajednica ili društvo u celini i koja je neophodna da bi jedna društvena zajednica uspešno funkcionisala na dostignutom civilizacijskom nivou. U ovom slučaju ovaj pojam dobija, odnosno posmatra se u širem, istorijskom, filozofskom i razvojnem kontekstu. Naime, onaj potencijalni, spontani stvaralački potencijal počeo je da se pretvara, odnosno realizuje kroz konkretnu sposobnost čoveka da proizvodi alate, mašine, odnosno orudja za rad. Međutim, skoro svako orudje, može se istovremeno upotrebiti i kao oružje. Tako se pred svakim pojedincem i ljudskim društvom, otvara trajna moralna dilema, a od odgovora na tu dilemu zavisio je pozitivni ili negativni smer kretanja ljudske civilizacije. Naime, celokupna istorija potvrđuje da je ta sposobnost čoveka da stvara orudja za rad uvek imala dva aspekta – konstruktivni, kada je ta sposobnost korišćena da bi se stvarali alati i mašine za proizvodnju materijalnih i dughovnih dobara, koja čine ljudski život boljim i kvalitetnijim i destruktivni, rušilački, kada je ta sposobnost korišćena za stvaranje oružja, odnosno za uništavanje ljudskih života i materijalnih dobara.

Istorija, kao i savremeno doba potvrdili su da su prirodni resursi, u koje spadaju i ljudi ograničeni. Međutim, stvaralačka moć ljudskog rada, odnosno njen temelj, inteligencija, sposobnost prilagođavanja novim okolnostima, kreativnog pristupa prirodnoj i društvenoj stvarnosti, nema granice.⁶ Upravo je to bila pogonska energija procesa u kome je čovek proizvođač alate i mašine, višestruko uvećao energetski potencijal planete, odnosno ljudske vrste, a to znači dve stvari: da je čovek bio sposoban da proizvodi sve veću i veću količinu različitih materijalnih dobara. Zahvajući tome ta materijalna dobra postala su dostupnija sve većem krugu ljudi, a time je ljudski život u celini postajao kvalitetniji i humaniji. Može se na osnovu toga zaključiti da je prelomni moment kada se iz stanovništva razvijaju ljudski resursi, momenat kada su ljudi pro-

5 Golubović Z. „Čovek i njegov svet“, BEOgrad 1992

6 Vukotić V. „Psihofilozofija biznisa“, CID Podgorica, 2002

izvodnjom alata počeli da višestruko uvećavaju energetski bilans civilizacije. Istorijski tok društvenih kretanja dobio je nove sadržaje, dinamiku i pojave oblike. Potencijalna, spontana, stvaralačka moć ljudskog bića dobila je trajni izazov. Jednom stvorena alatka ili mašina, podsticala je na nove ideje, na traganje za mogućnostima da se učini boljom, produktivnijom, bezbednijom, humanijom. Pored toga, alati i mašine mogu se teorijski, a u velikoj meri i praktično poizvoditi u neograničenim količinama, odnosno u količinama koje su potrebne ljudskoj zajednici.

To je bio onaj odlučujući korak, koji je stavio nove praktične izazove pred nauku, i uslovio novi pristup znanju kao pokretačkoj snazi civilizacije. Taj proces je trajao veoma dugo, a njegova praktična manifestacija u savremenom dobu je uspostavljanje i dinamični razvoj čitavog niza tzv „primenjenih nauka“, koje su svojevrsni most između osnovnih nauka i njihove praktične primene u poizvodnim i radnim procesima. Zajednički imenitelj tog dugotrajnog procesa, koji je posebnu dinamiku dobio u savremenom dobu, jeste da je nauka kao oblik društvene svesti dobila i permanentno jačala jednu novu funkciju. Naučnici više ne tragaju za novim saznanjima o zakonitostima razvoja prirode i društva da bi zadovoljili sopstvenu radoznalost, da bi potvrdili svoju učenost, dabi „filozofirali“, već nauka dobija novu, praktičnu razvojnu funkciju. Ta nova funkcija nauke odigrala je ključnu ulogu u tome da nauka postane javna stvar i da ne zavisi od milosrdja gospodara prema onima koji se bave naukom.

Korenito se menja i odnos društva prema znanju. Sposobnost čoveka da stvara alate i mašine u suštini jeste znanje i to onaj najvažniji, ključni, kreativni element znanja. To uslovljava porast značaja znanja u društvu, menjanje odnosa prema znanju, ali i samu suštinu, ciljeve i tok saznavnog procesa. Sve to dovelo je do suštinskih promena u načinu sticanja znanja, kao i u promeni kriterijuma i merila za procenu efikasnosti znanja. Postaje sve uočljiviji razlika između kretivnog i reproduktivnog znanja. Kreativno znanje je znanje koje se stiče u stvaralačkom procesu proučavanja i spoznaje zakonitosti prirodnog i društvenog kretanja i razvoja. Reproductivno znanje je znanje o već poznatom i spoznatom, koje se na odgovarajući način prenosi na druge. Promenio se filozofski i etički odnos prema znanju, a to je otvorilo prostor i podstaklo izgradjivanje novih instrumenata i mehanizama prenošenja i sticanja znanja. Isto tako, permanentno se povećavao broj onih koji se bave naukom. Najvažnija tekovina ovog procesa bila je promena društvene svesti, odnosno permanentni porast društvene svesti o značaju znanja za društvo, nacionalnu ekonomiju, kao i za sopstveni društveni status. Može se reći, da se od tada znanje i obrazovanje počinju da tretiraju kao blago, onako kako su kroz istoriju tretirani zlato, drugi plemeniti metali, novac i druge trajne vrednosti.⁷

STANOVNIŠTVO OD PODANIKA DO SLOBODNIH GRAĐANA

Pojam ljudskih resursa je po svojoj suštini interdisciplinaran. On ima svoje političke, ekonomske, socijalne, moralne aspekte, pa u tom smislu pripada svakoj od pomenutih nauka. Kada je reč o korpusu ekonomskih nauka, izvorno mesto pojma ljudskih resursa jeste politička ekonomija, nauka koja se bavi najširim, političkim, socijalnim, moralnim, razvojnim aspektima ekonomskog života društva. Pojam ljudskih resursa označava jednu od osnovnih funkcija poslovne politike i razvojne strategije preduzeća, kao i posebnu službu ili departman koji se bavi definisanjem i realizacijom razvoja ljudskih resursa. Ta činjenica predstavlja osnovu za zaključak da ljudski resursi predstavljaju jednu od posebnih funkcija preduzeća, ali i društvenih funkcija u celini. Medjutim, glavno značenje ljudskih resursa jeste da ono podrazumeva ljude njihove sposobnosti i rezultate u procesu rada, odnosno vitalnom društvenom procesu stvaranja materijalnih i duhovnih dobara. Ovakva definicija ljudskih resursa nameće potrebu razdvajanja dve osnovne, funkcionalno povezane i medjuzavisne komponente – sposobnosti i rezultati. Očigledno je da u ovom odnosu da sposobnosti predstavljaju potencijal, koji samo pod određenim uslovima daje rezultate. Nivo tih rezultata, na-

7 Stubbs R, Underhill G.R.D., "Political economy and the changing global order" St. Martin Press, New York, 1994

ravno zavisi od prirode i karaktera društvenog okruženja, ali, istovremeno, kao foto-aparat, verno odslikava stanje društvenog okruženja.

Iz napred navedenog proističe još jedan zaključak - ljudski resursi, onako kako ih definiše savremena sociologija i politička ekonomija mogu biti samo slobodni ljudi. To potvrđuje celokupni tok istorije savremenih građanskih kapitalističkih društava, činjenicom da se dinamični razvoj novih tehnologija i razvoj ljudskih resursa nalaze u direktnoj srazmeri. Drugim rečima, priča o ljudskim resursima, započinje, ili tačnije rečeno jeste priča o ljudskoj slobodi. Može se slobodno reći da je suštinski novi pristup slobodi čoveka, izražen kroz stav koji je gotovo identičan u svim relevantnim dokumentima građanskog društva – počev od Američke deklaracije o nezavisnosti, preko Deklaracije o građanskim pravima iz francuske revolucije 1789, Povelje Ujedinjenih nacija, pakta o građanskim i političkim pravima UN, odgovarajućih konvencija MOR, Evropske deklaracije o ljudskim pravima, preko ustava svih elementarno demokratskih, građanskih država, uključujući i Srbiju, i koja glasi „svi se ljudi radjaju slobodni i jednaki“, bio onaj „Kantov kopernikanski obrat“, koji je otvorio prostor za iskorak ka stvaranju ljudskih resursa, odnosno uspostavljanje distinkcije između stanovništva, kao potencijalnog izvora društvene snage i ljudskih resursa kao realne stvaralačke, razvojne snage jednog društva.

Tu se nalazi i odgovor na pitanje zašto su savremena, razvijena građanska društva, u proteklih nekoliko vekava postigla veći tehnološki i ekonomski napredak i na tome zasnovan unapredjeni kvalitet života ljudi, u odnosu na hiljade godina pre toga.

Naime, hiljadama godina pre nastanka i razvoja građanskog društva, funkcionisalo je političko i društveno uređenje u kome ogromna većina stanovništva nije imala status slobodnih ljudskih bića. Oni ne raspolažu svojim životima, svojim telima, svojim sudbinama, oni su nečije vlasništvo. Što je pri tome najvažnije da se to smatra normalnim društvenim stanjem. Čak i jedan od najvećih umova u istoriji ljudskog roda, Platon, robove naziva „alatima koje govore“ Valja se, s tim u vezi podsetiti da je na teritoriji jedne od danas najmoćnijih država, SAD, pre samo 150 godina vođen rat, jer je jedna polovina zemlje htela da trajno zadrži ropstvo i smatrala normalnim da ljudi treba da nose okove samo zato što su druge boje kože. Takav pristup čoveku naravno automatski isključuje mogućnost pristupa ljudima, odnosno stanovništvu, kao ljudskim resursima, u savremenom smislu te reči, sa svim ekonomskom, sociološkim i moralnim aspektima ovog pojma. Veliki osvajači toga doba osvajajući teritorije, odnosno zemlju koja je skoro jedini izvor egzistencije, istovremeno i osvajaju, odnosno zarobljavaju stanovništvo, iz praktičnog razloga – jer zemlju nema ko drugi da radi. Iz istog razloga oni zarobljavaju lokalno stanovništvo na teritorijama koje osvoje i odvođe ga na teritoriju svoje zemlje. To govori o njihovom stavu, odnosno činjenici da oni tretiraju ljude kao plen, kao zemlju, ili neka druga materijalna dobra, a ne kao slobodna, stvaralačka ljudska bića, što je temeljna odrednica pristupa ljudskim resursima.⁸

Novo građansko društvo suštinski menja odnos prema čoveku, a moralni i politički temelj tog novog pristupa jeste već pomenuti princip da se svi ljudi radjaju slobodni i jednaki. Takav pristup jeste novi pristup slobodi i dostojanstvu čoveka, ali i uslov nastanka i razvoja novog građanskog društva. Osnovni subjekt građanskog društva je slobodni građanin, što podrazumeva slobodu u svim oblastima i sadržajima individualnog i društvenog života. Princip podaničke poslušnosti gospodaru, prihvatanje ropstva, ili kmetstva kao sudbine o kojoj odlučuje neka viša sila, a čovek jedino može da joj se pokori, zamenjuje se principom individualnosti, kreativne različitosti, utakmice. Sve to uslovljava da se zatvorena, tradicionalna feudalna društva, počinju da pretvaraju u otvorena, dinamična, razvojna građanska društva. Na toj osnovi počinje da se uspostavlja koncept, pravni osnovi i društvena praksa ljudskih sloboda i prava, koja obuhvata čitav spek-

8 "Moral i ekonomija", Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd 2008

tar – osnovnih ljudskih prava, kao što je pravo na život, građanskih i političkih prava, radnih, ekonomskih i socijalnih prava, koja postaju jedna od ključnih odrednica savremenih, razvijenih, demokratskih građanskih društava. Koncept i praksa ljudskih prava beleže tendenciju rasta u svim aspektima i to je stvaralački izvor nastanka i razvoja ljudskih resursa. Za razvoj ljudskih resursa poseban značaj ima jedan aspekt ljudskih sloboda i prava. To je integrativni karakter, odnosno funkcionalna povezanost i međuzavisnost ljudskih sloboda i prava. To se može argumentovati na sledeći način. Osnovno i kroz istoriju u svim civilizacijama, u svim oblicima društvenog uređenja bilo je i danas jeste pravo na život. Ono podrazumeva da je pravo na život najveća vrednost, zaštićena najvišim moralnim i pravnim normama. To podrazumeva i pravo na fizički i moralni integritet, zabranu mučenja i drugih ponižavajućih i nehumanih postupaka. Ne sporeći značaj ove grupe ljudskih prava, neophodno je postaviti sledeće pitanje – šta znači pravo na život, ako je čovek gladan, bolestan, bez mogućnosti da se leči i očuva svoje zdravlje, ako je bez posla, ili ako radi u ponizavajućim, nedostojnim uslovima, ako ne može da školuje decu, ako ne može da uživa u tekovinama savremene civilizacije, ako nema socijalnu sigurnost i ako iz svega toga nema nadu da će mu sutrašnji dan biti bolji od današnjeg. Iz toga proističe jedan izuzetno važan zaključak, da ljudska prava predstavljaju jednu nedeljivu celinu i da se samo tako mogu i ostvarivati. Veoma je lako proveriti, a to potvrđuje i društvena praksa, da onog momenta kada se ugrozi, ili dovede u pitanje bilo koje od ljudskih prava, ostvarivanje ljudskih prava u celini se dovodi u pitanje. Ovaj integralni karakter ljudskih prava, kao i svest o tome da ova prava u celini pripadaju svakoj ljudskoj jedinki činom ridjenja, ali da ta prava nisu poklon, već sa za njih svaki pojedinac i društvo u celini, mora stalno boriti, predstavlja rodno mesto koncepta i prakse ljudskih resursa. Ljudski resursi su, drugim rečima, oni koji imaju svest o tome da im ljudska prava pripadaju samo zato što su rođeni kao ljudska bića, ali i odgovonost da se za ostvarivanje tih prava moraju boriti i suprotstaviti svima onima koji im ta prava na bilo koji način ugrožavaju.

Dolazi do uspostavljanja suštinski novog načina proizvodnje. Do tada dominantnu naturalnu proizvodnju zamenjuje novi tip – industrijska robna proizvodnja. Sa stanovišta teme ovog rada, važna je činjenica da ova dva načina proizvodnje imaju suštinski različit odnos prema ljudima, odnosno ljudskoj radnoj snazi. Naturalna proizvodnja tretira čoveka kao datost, ali ne kao razvojnu kategoriju. Zato se razvoj predgrađanskih, tradicionalnih društava bazira na osvajanjima novih teritorija i zarobljavanju nove radne snage. Iz podanika se, veoma često nasiljem, izvlače poslednji atomi snage, da bi se proizvela željena količina materijalnih dobara

Način proizvodnje u novom građanskom društvu temelji se, naprotiv, na principima razvojnosti i utakmice. „Nevidljiva ruka tržišta“, kako ju je definisao Adam Smit pokrenula je ofomnu stvaralačku energiju, odnosno potencijalnu snagu stanovništva počela da pretvara u stvaralačku energiju ljudskih resursa, što se ispoljava u sposobnosti ljudi da proizvode sve veće i veće količine različitih materijalnih dobara. Ovu rastuću stvaralačku energiju u velikoj meri pokrenulo je suočavanje sa činjenicom, da tržište za greške i promašaje izriče samo jednu sankciju – sportskim rečnikom ispadanje, ili jezikom ekonomije bankrot. Tržište kao društveni odnos u čijem se težištu nalazi splet odnosa ponude i potražnje, u kome je međutim skoncentrisan čitav niz aspekata (ekonomska snaga pojedinaca i društva, način života, navike, tradicija, kultura, političko stanje u društvu i tsl.), sadrži tri segmenta – tržište roba, kapitala i radne snage. Ova tri segmenta su funkcionalno povezana i međuzavisna, ali je za analizu odnosa stanovništva i ljudskih resursa od posebnog značaja segment tržište radne snage. Međutim, neophodno je posle ove konstatacije jasno razdvojiti sličnosti i različitosti između tržišta radne snage i tržišta roba i kapitala.

Ono što je nesporno zajedničko za sva tri segmenta tržišta jeste utakmica, stalno nastojanje da se postigne što bolji rezultat, jer u sve zahtevnijoj i oštrijoj tržišnoj utakmici opstaju samo najbolji. Međutim, od posebne je važnosti izdvojiti onaj zajednički imenitelj sva tri segmenta tržišta. Taj zajednički imenitelj nalazi se u činjenici da je tržišna utakmica, a tu se pre svega, ima u vidu tržište roba i kapitala, uvek utakmica ljudskih sposobnosti i znanja. Da bi se ova tvrdnja dokazala mora se napraviti iskorak sa pojavne ravni ka suštini, odnosno pokretačkim, kreativnim akterima tržišne utakmice. Ulazak u suštinu pokazuje da se, na primer, na tržištu roba i usluga, na pojavnoj ravni utakmica manifestuje kao utakmica različitih materijalnih dobara i usluga. Međutim, u suštini ne takmiče se robe i usluge, već ljudske sposobnosti i znanja, profesionalne i stručne veštine. Kroz dizajn, funkcionalnost, cenu jedne robe, odluku za koju će se robu opredeliti, takmiče se kreator određenog proizvoda, inženjeri koji je konstruišu i definišu njene tehničke karakteristike, dizajneri koji joj daju privlačan spoljni izgled, ali uz punu funkcionalnost, organizatori procesa rada, koji se staraju o produktivnosti i ekonomičnosti procesa, istraživači tržišta, marketinški stručnjaci koji ubedjuju potencijalne kupce da im je proizvod koji nudi određena fabrika, neophodan, ili da im život čini boljim i kvalitetnijim. Isto tako, kada je reč o tržištu kapitala, ne takmiče se novci, već se takmiče bankari, ko je od njih sposobniji da bolje upravlja finansijskim resursima, da stekne veće poverenje potencijalnih ulagača, a da raspoloživi kapital uloži, odnosno da na korišćenje onim koji će ga najbrže oploditi, po što većoj profitnoj stopi. Drugim rečima, svaka pobeda na tržištu jeste pobeda stvaralačke snage, ideja i inicijativa onih koji su pokrenuli i vodili određenu privrednu aktivnost.¹⁰

Pored napred navedenog, postoji još jedan zajednički imenitelj navedena tri segmenta tržišta, a to je univerzalnost. Ova univerzalnost se manifestuje u tom smislu, što nije moguće uspostaviti princip tržišne utakmice samo u ekonomskom životu društva, kroz tržište roba, kapitala i radne snage. Funkcionisanje ova tri segmenta tržišta, podrazumeva kao „*Conditio sine qua non*“, uspostavljanje principa tržišne utakmice i na svim drugim poljima društvenog života – u politici, nauci, kulturi i tsl. Podrazumeva se da se pod tržišnom utakmicom podrazumeva časna i ravnopravna utakmica, u kojoj svi takmičari polaze sa iste startne linije. Ukoliko u bilo kojoj oblasti društvenog života ovaj princip časne i ravnopravne utakmice bude narušen, to se, po principu sposjenih sudova prenosi na sve druge oblasti društvene aktivnosti. Podrazumeva se da je na ovom planu posebno osetljivo područje politike, jer je u njemu skoncentrisana najveća društvena moć, kojom se ustvari uređuju pravila igre u svim segmentima i aktivnostima društva. Logično je onda, da ukoliko časna i ravnopravna utakmica nije uspostavljena u sferi politike, neće biti uspostavljena ni u drugim oblastima. A časna i ravnopravna utakmica u kojoj postoje jasna, unapred utvedjena pravila igre i u kojoj pobeđuju najbolji, jeste jedino tlo na kome mogu da rastu ljudski resursi.

Napred navedeni zajednički imenitelji, uslovljavaju jednu bitnu razliku izmedju tržišta radne snage i tržišta roba i kapitala. Činjenica je da se sva tri segmenta – roba, kapital i radna snaga u osnovi ponašaju po osnovnoj zakonomernosti tržišta – zakonu ponude i potražnje. To znači da kada raste ponuda opada cena i obrnuto, kada opada ponuda raste cena. Međutim, upravo se na funkcionisanju tržišnih zakonitosti ispoljava suštinska razlika izmedju tržišta roba i kapitala, s jedne i tržišta radne snage, s druge strane. To potvrđuje i činjenica da je danas u društvenim naukama, pre svega u ekonomiji i sociologiji odbačen stav da je radna snaga roba. A to znači, da tržište radne snage ne može da funkcioniše isključivo po zakonu ponude i potražnje. Reč je o tome da na cene roba i kapitala utiču isključivo ekonomski činoci. S druge strane, na cenu radne snage, pored ekonomskih utiču i socijalni činoci, ili tačnije rečeno činjenica da je glavni subjekt tržišta radne snage – čovek, slobodno ljudsko biće, sa svojim ljudskim slobodama i pravima, dostojanstvom, porodicom, željama, nadama. Cena rada mora da obezbedi materijalne uslove za slobodan i dostojanstven život čoveka, u skladu sa civilizacijskim dostignućima savremenog doba. Cena rada, pored elemen-

10 Tsoukalis L. "The new European economy", Oxford, Oxford University Press, 1991

tarnih uslova egzistencije mora da obuhvati čitav niz komponenti kvaliteta života – slobodu kretanja, slobodu izbora zanimanja, pravo na profesionalni i stručni razvoj, pristojne uslove stanovanja, socijalnu sigurnost, pravo na zdrav život, čija je samo jedna komponenta zaštita zdravlja, pravo na zdravu životnu sredinu i čitav niz drugih, radnih, ekonomskih i socijalnih prava. Takav, suštinski novi pristup ceni rada, je materijalna osnova razvoja ljudskih resursa, koji istovremeno omogućava da se ispolji stvaralačka snaga ljudskih resursa, kroz povećanu motivaciju i ekonomski i tehnološki napredak društva. Tome u prilog govori celokupna istorija građanskih kapitalističkih društava, koja potvrđuje da ekonomski i tehnološki napredak ne stvaraju poniženi, obespravljeni, siromašni, oni koji žive i rade u nedostojnim uslovima. Naprotiv, ekonomski i tehnološki napredak stvaraju oni koji imaju lični i profesionalni identitet, slobodu, dostojanstvo, ljudske slobode i prava, stabilan pravni poredak, podsticajne uslove za sopstveni i život svojih porodica.¹¹

KA NOVOM, HUMANISTIČKOM PRISTUPU STANOVNIŠTVU

Kreiranje novog pojma – ljudski resursi, kao i činjenica da su se ljudski resursi u proteklih nekoliko decenija razvili u veoma razgranatu naučnu disciplinu, pouzdana je empirijska potvrda promene odnosa nauke i društvene prakse prema stanovništvu. Stanovništvo kao osnovna društvena kategorija postalo je predmet interesovanja i studija čitavog niza naučnih disciplina. Konačno i sama nauka o ljudskim resursima, spada istovremeno u primenjene nauke, ali i u osnovne naučne discipline, jer upravo integriše saznanja ekonomije, sociologije, prava, etike u složenu celinu naučnog pristupa ljudskim resursima. Zapravo, baš na primeru nauke o ljudskim resursima, može se na pojavnoj ravni uočiti ta funkcionalna povezanost i međuzavisnost osnovnih i primenjenih naučnih disciplina. Ako se prihvati da je istorija učiteljica života, onda nam ona potvrđuje da se sve nauke, razvijaju kao proces traganja ljudi za odgovorima na pitanja o zakonitostima razvoja prirode i društva, u traganju za odgovorima na otvorena pitanja sa kojima se suočava svaka generacija. To znači da i nauka o ljudskim resursima, nastaje kao izraz potrebe da se na novi način pridje stanovništvu, a nauka i na njoj zasnovana praksa ljudskih resursa otvaraju tu novu stranicu. Zato se može reći da je nastanak nauke i strategija razvoja ljudskih resursa, po svojoj suštini, samo izraz novog filozofskog i etičkog pristupa čoveku kao univerzalnom, razvojnom, stvaralačkom biću. Drugim rečima, sam nastanak i izrazito dinamični razvoj nauke o ljudskim resursima u proteklih nekoliko decenija, porast značaja ove naučne discipline, ili tačnije rečeno seta naučnih disciplina, koje pokrivaju različite aspekte ove oblasti, potvrđuje ono što su mnogi u proteklim decenijama negirali, ili bar tome nisu pridavali potrebnu pažnju – potrebu nove filozofije i etike rada, novi sistem i redosled vrednosti. Tome u prilog govori i aktuelna globalna kriza, koja već četiri godine pogadja savremeni svet, a najoptimističkija predviđanja govore da će trajati još najmanje tri godine. Logično je da je globalna kriza zaokupila pažnju nauke, politike i društvene javnosti u celini, što je, pored ostalog, rezultiralo velikim brojem studija o uzrocima i posledicama krize i predlozima za što efikasnije suočavanje sa uzrocima i posledicama krize. Naravno da nije sporan doprinos ovih studija i ukupnog naučno istraživačkog rada u definisanju uzroka i strategije borbe protiv krize. Mnogi od tih uzroka krize bili su od ranije poznati i detaljno su proučeni, iz prostog razloga, što su se javljali i u prethodnim krizama.

Medjutim, jedan činilac, koji se upravo odnosi na suštinu nove relacije izmedju stanovništva i ljudskih resursa nije dovoljno proučen, odnosno nije našao svoje odgovarajuće mesto u analizama uzroka i posledica, a na toj osnovi i strategije izlaska iz krize. Naime, nesporna je činjenica da su, pre svega, ekonomski i tehnološki najrazvijenije zemlje u proteklim decenijama izuzetnu pažnju poklonile razvoju ljudskih resursa. Naučnici, stručnjaci različitih profila, političari, danas se, u osnovi slažu sa stavom da su ljudski resursi ključna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja. To potvrđuje i činjenica da je danas na pojavnoj ravni

11 Marinković V. "Upravljanje ljudskim resursima", „Megatrend“ Univerzitet, Beograd, 2009

uočljiva direktna srazmera između ulaganja u ljudske resurse i stepena ekonomskog i tehnološkog razvoja i kvaliteta života u pojedinim zemljama. Čitav niz promena u proteklim decenijama kretao se u tom pravcu. To se, pre svega, odnosi na promenu odnosa prema znanju u najširoj društvenoj javnosti, u tom smislu da se znanje i obrazovanje tretiraju kao primarni društveni i individualni ciljevi, da se shvata direktna zavisnost između znanja i društvenog i individualnog napretka. Istovremeno, višestruko se povećala vertikalna socijalna pokretljivost, a pri tome je osnovni ključ za vertikalnu socijalnu pokretljivost obrazovanje, pre svega najviši nivoi obrazovanja, koji postaju dostupni sve širem krugu ljudi. Pristup obrazovanju kao najvažnijem razvojnom javnom resursu, postao je linija razdelnica između demokratskih, otvorenih, razvojnih društava, u kojima dominira načelo jednakih šansi i društava koja nisu izgrađena na ovim humanističkim načelima i u kojima dominira načelo diskriminacije. Razvija se sve dinamičnije i sveobuhvatnije koncept i praksa doživotnog učenja. Postaje sve veća i horizontalna pokretljivost stanovništva. Napred navedeni i drugi činioci i procesi imaju za posledicu da se ubrzano menja socio- demografska struktura stanovništva. Svakako najvažnija među ovim promenama je povećanje, odnosno tendencija stalnog povećavanja prosečne dužine života, koja već sada u EU iznosi 83 godine za žene, odnosno 79 godina za muškarce,¹² što je, pre svega rezultat ukupnog unapređivanja kvaliteta života. Ta činjenica nalaže potrebu povećavanja dužine radnog veka, ali ta mera, ostaće na nivou mehaničke mere, ako se ne unapredi stvaralačka snaga ljudskog rada. U vezi sa tim je i činjenica pada nataliteta, upravo u ekonomski i tehnološki najrazvijenijim zemljama, a s tim u vezi sve većeg starenja stanovništva. To znači opadanje vitalnosti stanovništva, što na dugi rok mora da ugrozi unapređivanje kvaliteta ljudskih resursa. Primetno je dinamično poboljšanje sa stanovništa obrazovne strukture stanovništva. U svakom slučaju nesporna je tendencija dinamičnih promena vitalnih parametara strukture stanovništva, što neizbežno otvara novu dimenziju odnosa u trouglu stanovništvo, ljudski resursi, nove tehnologije.

Bilo bi logično i očekivano da su pozitivne promene koje su se dogodile na planu razvoja ljudskih resursa, imale za posledicu unapređivanje standarda i kvaliteta života ljudi. Globalna kriza, sa svim svojim ekonomskim, političkim, moralnim i socijalnim posledicama, snagom činjenica upozorava da se to nije dogodilo. Ta činjenica neizbežno nameće pitanje – šta se dogodilo sa tom stvaralačkom energijom ljudskih resursa? Naravno da na ovo složeno, protivurečno pitanje mora da se ponudi više odgovora. Jedan od njih je da se ta stvaralačka energija, koja istovremeno spaja i razdvaja kategorije stanovništvo i ljudski resursi, najbrže i najuspešnije razvijala u sferi stvaranja materijalnih dobara, a mnogo sporije u drugim segmentima društvenog života.¹³

LITERATURA

1. Aristotel, *Politika*, „Kultura“, Beograd, 1968.
2. EUROSTAT, Brussels, 2012.
3. Golubović, Z.: *Čovek i njegov svet*, Beograd, 1992.
4. Hase R., Šnajder H., Vajgelt K.: *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2006.
5. Marinković, V.: *Upravljanje ljudskim resursima*, „Megatrend“ Univerzitet, Beograd, 2009.
6. Moral i ekonomija, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.
7. Sen, A.: *Development as freedom*, Anchor Books, A division of Random House, Inc. New York, 1999.
8. Stubbs, R., Underhill, G.R.D.: *Political economy and the changing global order*, St. Martin Press, New York, 1994
9. Smit, A.: *O izvorima bogatstva naroda*, Centar za liberalno- demokratske studije, Beograd, 2003.
10. Tsoukalis, L.: *The new European economy*, Oxford, Oxford University Press, 1991.
11. Vukotić, V.: *Psihofilozofija biznisa*, CID Podgorica, 2002.

¹² EUROSTAT, Brussels, 2012

¹³ Sen A. "Development as freedom", Anchor Books, A division of Random House, Inc. New York, 1999

O ODNOSU DEMOGRAFSKOG RASTA I REGIONALNOG RAZVOJA U PROSTORNOM PLANU REPUBLIKE SRBIJE (2010): JEDAN KRITIČKI OSVRT²

APSTRAKT

Srbija ne raspolaže efektivnim implementabilnim strategijama za rešavanje ključnih razvojnih problema, npr., duboke demografske recesije i izrazito neravnomernog regionalnog razvoja. Takođe ne raspolaže ni drugim strategijama za izlazak iz krize, usprkos tome što je u poslednjih sedam-osam godina doneto više stotina razvojnih dokumenata na raznim nivoima, pa se stoga i govori o svojevrsnoj „razvojnoj shizofreniji”. Jedan od poslednjih pokušaja ove vrste predstavlja Prostorni plan Republike Srbije 2010-2014-2020, donet 2010. godine. U okviru opšteg strateškog prostornog okvira, ovaj dokument sadrži veći broj sektorskih koncepcija, uključujući i koncepciju ravnomernog regionalnog razvoja i demografsku projekciju. Predložena implementacijska sredstva, međutim, nisu koncipirano tako da podrže usklađivanje raznih sektorskih koncepcija. Slično, novi institucionalni i organizacioni aranžmani za regionalni razvoj ne odražavaju specifičnost raznih područja, naročito u odnosu na koncentraciju aktivnosti i stanovništva u beogradsko-novosadskom metropolitanskom području, u odnosu na razvojno i demografsko zaostajanje drugih područja Srbije.

Ključne reči: *održivi prostorni razvoj; demografska recesija; rast regionalnih razvojnih razlika; slom strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja*

ON THE RELATION BETWEEN DEMOGRAPHIC GROWTH AND REGIONAL DEVELOPMENT IN THE SPATIAL PLAN OF THE REPUBLIC OF SERBIA: A CRITICAL REVIEW

ABSTRACT

There has been a lack of effective and implementable strategies in Serbia for resolution of its key developmental problems, viz., a deep demographic recession and increasing regional development differences. Also, other strategies are missing, despite the fact that in recent 7 or 8 years several hundred development strategies have been adopted. Especially, an overall „exit strategy” is missing to cope with the prolonged crisis, for which reason some commentators have been pointing to a „developmental schizophrenia”. This also applies to a recent document of the kind, i.e., Spatial Plan of the Republic of Serbia 2010-2014-2020, which has been adopted in 2010. Within the overall strategic framework, this document contains a number of various sectoral conceptions, also comprising those of balanced regional demographic development. The enclosed implementation means, however, have not been formulated so that they could effectively support the implementation of the respective sectoral concepts. Similarly, new institutional and organisational arrangements do not properly reflect the differences between various regional areas, especially vis-à-vis the concentration of activities and population in the metropolitan area of Belgrade and Novi Sad, and concomitant lagging behind of other regions of Serbia.

1 Dr Miodrag Vujošević, ekonomist, envajronmentalni i prostorni planer, naučni savetnik i predsednik Naučnog veća Instituta za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, i urednik časopisa međunarodnog časopisa *SPATIUM*.

2 U radu su izloženi neki rezultati iz istraživačkog projekta „Uloga i implementacija državnog prostornog plana i regionalnih razvojnih dokumenata u obnovi strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji”, koji u periodu 2011-2014. finansira Ministarstvo nauke i obrazovanja Srbije.

Key words: *sustainable spatial development; demographic recession; increase of regional development differences; collapse of strategic research, thinking and governance*

UVODNE NAPOMENE

Usprkos velikom broju strategija i drugih srodnih dokumenata koji su doneti poslednjih godina (ukupno, više stotina, na državnom, regionalnim i lokalnim nivoima), Srbija još uvek ne raspolaže neophodnim „strategijama za izlazak iz krize”, što se odnosi kako na opšte strategije tako i na odgovarajuće sektorske strategije, pa se stoga i govori o svojevrsnoj „razvojnoj shizofreniji” (Vujošević, 2010). Osim što ovi dokumenti većinom nisu međusobno usklađeni, oni ni pojedinačno ni zajedno ne raspolažu efektivnim implementacijskim sredstvima i instrumentarijumom. Naročito, u njima nije uzeto u obzir izgledno produženo trajanje globalne i nacionalne krize, koja se počela manifestovati od 2008. godine. Ovo je slučaj i sa jednim od najnovijih pokušaja ove vrste, državnim prostornim planom Srbije iz 2010. On sadrži veći broj opštih i sektorskih koncepcija prostornog razvoja, a trebalo je da označi radikalan pomak nabolje u odnosu na istovrsni državni plan iz 1996. godine. U našem prilogu kratko su prikazane i ocenjene dve takve koncepcije iz ovih planova, projekcija demografskog razvoja i koncept regionalnog razvoja, upravo sa stanovišta njihove međusobne usklađenosti i implementabilnosti. U zaključnim napomenama je pokazano da su uočeni nedostaci posledica neadekvatnog plansko-upravljačkog pristupa, koji suštinski nije menjan već nekoliko decenija, a što sve prati tzv. „slom strateškog istraživanja, mišljenja i upravljanja u Srbiji” u već podužem periodu. Kao i raniji dokumenti ove vrste, novi Plan odiše „razvojnim optimizmom i entuzijazmom”, „vizijama” i sl, za koje se ne može naći pokriće kako u mizernoj stvarnosti Srbije tako i u njenim razvojnim izgledima.

DEMOGRAFSKI RAST I REGIONALNI RAZVOJ U DRŽAVNOM PROSTORNOM PLANU SRBIJE IZ 1996. GODINE

U vreme kada je prvi Plan donet (1996), Srbija je bila jedina bivša socijalistička zemlja koja je raspolagala ovakvim dokumentom, a čija osnovna uloga je bila da obezbedi zajednički prostorni okvir za integralni razvoj zemlje, kao i prostorni red, što je, podsetimo se, uz čvrst pravni poredak jedna od najvažnijih tekovina novije političke istorije evropskih, pa i nekih drugih zemalja. Plan je obuhvatio period do 2011, a za pojedine oblasti i duži period. Polazeći od „osnovnih uporišta i postavki prostornog plana” (13-14), među njima i od neophodnosti postizanja bolje ukupne funkcionalne integrisanosti prostora Srbije, i njenog većeg saobraćajnog i ekonomskog povezivanja sa susednim i drugim evropskim zemljama, definisano je nekoliko opštih ciljeva, među njima i: ravnomerniji razmeštaj stanovništva, privrednih i drugih aktivnosti; ublažavanje regionalnih disproporcija, tj, usklađeniji regionalni razvoj (naročito nedovoljno razvijenih, brdskih, planinskih i pograničnih područja); primena principa policentričnog razvoja; i dr. **Demografski problem nije stavljan u prvi plan**, kao nešto naročito dramatično. U delu o stanovništvu (što je izloženo zajedno u bloku sa projekcijom naselja, delatnosti i regionalne podele, 45-62), razmotrene su bile dve projekcije demografskog razvoja do 2011: u prvoj se pošlo od pretpostavke da će biti nastavljene dugoročne nepovoljne demografske tendencije (iz perioda do 1991), bez promena. Ova varijanta je odbačena, pa je prihvaćena druga, koja se zasnivala na pretpostavci o nastavku tih tendencija, ali se računalo i na promene u rastu i prostornom razmeštaju stanovništva, do kojih bi došlo „pod uticajem mera demografske politike i regionalnog razvoja” (traženo je hitno „...uvodenje...dugoročne, sveobuhvatne i efikasne politike populacionog razvoja, koja bi imala jedinstven cilj, ali i regionalno diferencirane aktivnosti za njegovu realizaciju”, 45). Nijedna varijanta, međutim, nije eksplicitno uzimala u obzir migracione tokove, kako izbeglo i prognano stanovništvo sa područja bivših republika SFRJ, tako ni stanovništvo koje je napustilo Srbiju nakon 1990. (iako je razmatrano dejstvo većeg broja endogenih i egzogenih faktora). Za Vojvodinu je bio predviđen blagi pad stanovništva do

2011. (sa 2.013.900 stanovnika u 1991. na 1.967.500 u 2001. i 1.978.100 u 2011), a za središnju Srbiju blagi rast (od 5.808.900 u 1991. na 5.823.100 i 5.875.700, u respektivnim godinama), sa odgovarajućim promenama u starosnoj strukturi i osnovnim funkcionalnim kontingentima stanovništva. **Usmeravanje regionalnog razvoja** trebalo je da bude zasnovano na tzv. „funkcionalnim područjima regionalnih sistema naselja” (ukupno 34, od čega 29 na području Vojvodine i središnje Srbije i 5 na području KiM, 49-50). U Planu nije bila data, eksplicite, podela ukupne teritorije na plansko-razvojna (plansko-upravljačka) područja, već su navedeni tzv. „pojasi intenzivnijeg razvoja...jedan od osnova za utvrđivanje makroregionalizacije Republike”, što bi se imalo definisati kasnije, kroz odgovarajuće „strategiju dugoročnog regionalnog razvoja” (61-2). U nekoliko sektorskih koncepcija, međutim, prikazane su regionalne podele ukupnog područja prema kriterijumima koji važe u tim sektorima (na primer, seoska područja, industrija, turizam, vodoprivreda, ekološka zaštita itd.), takođe i na opštim („referalnim”, „sinteznim” i sl.) i sektorskim kartama.

Plan iz 1996. godine u najvećem delu nije ostvaren, kao rezultat dejstva većeg broja egzogenih (sankcije i izolacija, bombardovanje 1999, itd) i endogenih faktora.³ Bilo je predviđeno da se on etapno implementira na osnovu posebnog programa, koji je trebalo doneti najkasnije 12 meseci nakon donošenja Plana (105), sa ciljem da se pristupi realizaciji dela „Primena i sprovođenje Prostornog plana” (95-105). Ovaj program nikad nije donet, kao što je ovo pitanje bilo zapostavljeno i u čitavoj prvoj deceniji nakon 2000, koja je, zapravo, izgubljena u pogledu uvođenja narečenog prostornog reda i definisanja prostornog strateškog okvira.⁴ Nema sumnje da je ovo rezultat prevashodno nedostatka političke volje starih i novih vlasti.⁵

DEMOGRAFSKI RAST I REGIONALNI RAZVOJ U DRŽAVNOM PROSTORNOM PLANU SRBIJE IZ 2010. GODINE

U novom Planu ukazano je na **dramatičnost demografskih tendencija u Srbiji**, polazeći od toga da je već u periodu 1991-2002. broj stanovnika u Srbiji (osim Kosova i Metohije)⁶ smanjen: „Ozbiljni poremećaji broja stanovnika, nastavljanje negativnih tendencija, poremećaj osnovnih kontingenata stanovništva, kao i drugih promena može predstavljati jednu od najznačajnijih prepreka u budućem održivom prostornom razvoju. Centralni problem demografskog razvoja je problem depopulacije u velikim delovima južne, istočne i zapadne Srbije, usled nedovoljnog rađanja...” (21). (Pri tom, ukazano je i na izrazitu demografsku teritorijalnu diferenciranost, gde su opštine grupisane prema pet tipova, odnosno veličini „indeksa demografskih resursa”: demografski izrazito progresivna područja; stabilne područja; oslabljena područja; ugrožena područja; i demografski krajnje ugrožena područja, 22). Demografska neravnoteža ide naporedo sa regionalnim razvojnim nejednakostima, za koje je nađeno da su posle 2000. „još više produbljene” (24).⁷ Polazeći od toga, definisana je „vizija prostornog razvoja Republike Srbije” (33): prostorni razvoj treba da teče tako da „...Srbija...bude...teritorijalno utvrđena i regionalno uravnotežena, održivog ekonomskog rasta i konkurentna, socijalno koherentna i stabilna, infrastrukturno opremljena i saobraćajno pristupačna, očuvanog i zaštićenog prirodnog i kulturnog nasleđa,

3 Primera radi, dok je u 1961. Srbija bez KiM imala 6.678.247 stanovnika, do 2002. broj stanovnika porastao je na 7.500.031, ali je zatim opao na 7.291.436 u 2010, tj. za preko 200.000 za manje od 10 godina.

4 Mi već u podužem periodu ukazujemo da prostorni nered u Srbiji u mnogome podseća na ono što su Ilf i Petrov još krajem 1920-ih godina, tj., u vreme NEP-a, nazivali – ostapbenderovski, dakako! – „autourtkom kroz bespuće i nemar”. Ovde tek usput pominjemo da se prostorni nered u Srbiji postojano pogoršava u već podužem periodu.

5 Podsetimo se, u planiranju su neophodne sve tri vrste tzv. „prosvetlene političke volje”: 1) Volja i spremnost da se određeni razvojni problemi stave na tzv. „politički dnevni red” i da se o njima, kao i o mogućnostima, ograničenjima i sredstvima koja stoje na raspolaganju (ili su dozvoljiva), raspravlja u najširoj javnosti i o tome postigne konsenzus; 2) Politička volja da se donesu odgovarajuće odluke o razvoju; i 3) Stvarna rešenost da se razvojne odluke ostvare, odnosno da se definiše, aktivira i primeni delotvoran i racionalan implementacijski instrumentarijum. Inače, nije zgoreg naglasiti da su oba Plana doneta posebnim zakonom.

6 Ako nije posebno navedeno, područje AP Kosovo i Metohija nije predmet prikaza u ovom prilogu.

7 Neravnomernan prostorni raspored stanovništva prate i izrazite razlike u gustinama naseljenosti: na jednom kraju je beogradska opština Vračar, sa 18.487 stanovnika na 1 km², a na drugom je Crna Trava, sa 5 stanovnika na 1 km².

kvalitetne životne sredine i funkcionalno integrisana u okruženje” – i to sve usred krize! – što jedva da se razlikuje od entuzijazma i optimizma koji je prožimao planove još tokom 1980-tih godina, tj. u vreme sloma „kardeljevskog samoupravno-socijalističkog p(l)anemonijuma”, osim što je sada uvedeno nekoliko novih kategorija, koje se već pomodno i naširoko rabe u novijoj generaciji dokumenata EU u ovoj oblasti. Ostvarivanju ovakve vizije treba da doprinese „ulaganje većeg broja posebnih napora”, za ostvarenje većeg broja ciljeva, što se odnosi i na sledeće: „...iskoristi svoj demografski kapital u zonama demografske koncentracije, odnosno znatno ga unapredi u zonama demografskog praznjenja sistematskom demografskom, populacionom i ekonomskom politikom” (33). Takođe se računa i na politiku policentrizma i decentralizacije, kao i na posebne mere i politiku regionalnog razvoja, tako da se „...podstakne razvoj i restrukturiranje nerazvijenih područja, uz istovremenu punu podršku daljem razvoju razvijenih područja na svojoj teritoriji”. Ovakva opšta opredeljenja dalje su ponovljena kroz osnovne ciljeve (34-5), među kojima je i „uravnoteženiji regionalni razvoj i unapređena socijalna kohezija”, kao i kroz operativne ciljeve, među kojima je i „ublažavanje negativnih demografskih procesa i njihovo preusmeravanje posebnim merama ekonomskog i socijalnog razvoja...”, „podrška policentričnom razvoju...”, ali i „jačanje pozicije beogradskog i novosadskog metropolitenskog područja njihovim intenzivnijim povezivanjem i afirmisanjem kao jedne od regionalnih kapija jugoistočne Evrope, afirmacija niškog metropolitenskog područja kao buduće kapije na jugu Srbije uz ubrzaniji razvoj funkcionalnog urbanog područja Kragujevca, Užica i Zaječara” (36). Ovo je dalje razrađeno kroz **koncepciju prostornog-regionalnog razvoja**, koja je definisana je kao kombinacija elemenata iz dva scenarija, koji su označeni kao „scenario recesivnog rasta sa elementima kriznog upravljanja” i „scenario održivog prostornog upravljanja”, čijim ukrštanjem su dobijene četiri varijante: 1) Varijanta 1: „negativan privredni rast i dezintegriran prostorni sistem”; 2) Varijanta 2: „negativan privredni rast i integrisan i delimično regulisan prostorni sistem”; 3) Varijanta 3: „pozitivan privredni rast i neintegrisan i delimično regulisan prostorni sistem”; i 4) Varijanta 4: „pozitivan privredni rast i integrisan prostorni sistem”. Za prvu varijantu je ocenjeno da onemogućava proces integracije sa Evropskom unijom, za treću da ga usporava, za drugu da ga omogućava, a za četvrtu da ga ubrzava (39). U scenariju održivog prostornog razvoja („organizacioni aranžmani”), računa se sa razvijenim regionalnim nivoom prostornog planiranja i upravljanja (38), kao i na „ekonomsko-regionalnu interaktivnost” (45-8), po: 1) Velikim („krupnim”) prostornim celinama, što obuhvata AP Vojvodinu, grad Beograd, centralnu Srbiju, istočnu Srbiju, zapadnu Srbiju, južnu Srbiju i AP KiM; 2) Dominantnim razvojnim pojasima, tj. dunavsko-savski, pojas Koridora X duž Morave i pojas Zapadne Morave ka Koridoru X duž Nišave; i 3) Pojas duž reke Tise i pojas na pravcu Beograd-Požega-Južni Jadran. Pored toga, definisane su posebne uloge za nekoliko prostorno-ekoloških, naseljskih, infrastrukturnih i drugih čvorova odnosno centara. Po istom scenariju, analogno, i paradigmatki, za „**demografski okvir**”, definisano je sledeće: „cilj prostornog obnavljanja stanovništva je neophodan i najvažniji, ali u uslovima starenja stanovništva, depopulacije, kao i smanjenog fertiliteta nedostižan je u kratkoročnom i srednjeročnom periodu. Neusklađenost proklamovanih ciljeva u Planu iz 1996. godine, kao i ciljeva iz drugih strateških dokumenata u periodu posle 2000. sa rezultatima u podsticanju rađanja još više produbljuje jaz između potrebnog i poželjnog, s jedne, i ostvarenog demografskog oporavka, sa druge strane. Mogući scenariji demografskog razvoja Republike Srbije do 2020. godine su optimistički ili scenario maksimalnog broja i pesimistički ili scenario minimalnog broja stanovnika. Nije realno očekivati značajne promene u kretanju prirodne komponente u planском horizontu, zbog čega razlika između ovih nije značajna. Sa druge strane, migracioni faktor može bitno uticati na scenarije demografskog razvoja, posebno u slučaju ulaska Republike Srbije u EU, što može uticati na smer i intenzitet migracija. U suprotnom, pretpostavlja se dalji trend negativnog migracionog obrasca” (38). U delu „Decentralizacija i regionalni razvoj” (51-63), definisani su sledeći strateški ciljevi: 1) U pogledu regionalne organizacije teritorije Srbije, „osnovni cilj je uspostavljanje efikasne regionalne organizacije i koordinisane regionalne politike (koja odgovara preporukama EU), čime će se omogućiti ravnomerniji regionalni razvoj i

veći stepen teritorijalne kohezije”; 2) Za tzv. „funkcionalno-ekonomske regione i oblasti”, „osnovni cilj regionalnog uređenja zemlje po modelu oblasti, jeste da stvori optimalan organizacioni okvir koji bi obezbedio najefikasnije i najsvesranije angažovanje svih prirodnih i stvorenih potencijala u funkciji najbržeg, a ravnomernog regionalnog i prostornog razvoja”; i 3) Za tzv. „područja sa posebnim razvojnim potrebama” (što obuhvata nerazvijena područja, „devastirana područja” i srpske zajednice u AP KiM), „osnovni cilj je ubrzaniji razvoj nerazvijenih područja, revitalizacija devastiranih i homogenizacija i kohezija srpskih enklava na AP KiM”. Date su dve regionalne podele: 1) Na područja nivoa *NUTS 2* (*Nomenklatura statističkih teritorijalnih celina-jedinica, NSTJ 2*), što obuhvata pet makro regiona („razvojno-funkcionalnih regiona”), tj. Region Vojvodine (sa 7 upravnih okruga), Beogradski region (sa 17 opština), Region Šumadija i zapadna Srbija (sa 8 upravnih okruga), Region južna i istočna Srbija (sa 9 upravnih okruga) i Region KiM (sa 5 upravnih okruga); i 2) Na područja nivoa *NUTS 3* (*NSTJ 3*), što obuhvata 25 oblasti (osim onih na području KiM), koje se velikim delom podrudaraju sa upravnim okruzima. Za sve, pored ciljeva (ili i koncepcija, kao i operativnih ciljeva), definisani su i strateški prioriteti („projekti do 2014”), kao i mere i instrumenti za njihovu implementaciju. Planske projekcije stanovništva izložene su zajedno sa problematikom naselja i socijalnog razvoja (123-74). Kao **osnovni demografski cilj** definisano je „ublažavanje negativnih tendencija demografskog razvoja koje bi se ostvarilo kroz porast nivoa plodnosti i pozitivan migracioni bilans i dostizanje prostog obnavljanja stanovništva (stacionarne populacije) u dužem vremenskom periodu” (124). U pogledu prostornog razmeštaja, „osnovni cilj je uspostavljanje ravnomernijeg teritorijalnog razmeštaja stanovništva i usklađenijih prostorno-demografskih odnosa. To podrazumeva demetropolizaciju, podsticanje razvoja manjih i srednjih gradova, demografsku revitalizaciju emigracionih, ugroženih, brdsko-planinskih i pograničnih područja, u skladu sa objektivnim mogućnostima i potrebama, programsku, plansku i drugu podršku razvoju depopulacionih područja, unapređenje odnosa između grada i sela i povezivanje sa ruralnim okruženjem” (134). Pri tom, računa se na razvoj policentričnog urbanog sistema, gde je „osnovni cilj...da prostorno-funkcionalni razvoj bude zasnovan na modelu funkcionalnih urbanih područja koja će biti instrumenti uravnoteženog ili podnošljivo neuravnoteženog razvoja Srbije” (138), kao i na prostorni razvoj „urbanih klastera i mreža gradova i urbanih naselja” (147). I ovde je naveden veći broj strateških i operativnih ciljeva, koncepcija, strateških prioriteta, programa i projekata, mera i instrumenata za implementaciju politika itd. Pri tom se ponavljaju polazna stanovišta o negativnim demografskim trendovima (123-4): „...širenje depopulacionih prostora, nedovoljno obnavljanje stanovništva, duboko ukorenjene niske reproduktivne norme, odlaganje rađanja, visoka psihološka i ekonomska cena roditeljstva, odsustvo reproduktivnih potencijala na određenim teritorijama, što onemogućava njihovu revitalizaciju”. Posebno se ukazuje na negativan priraštaj stanovništva, koji u centralnoj Srbiji traje od 1992, a u Vojvodini od 1989, kao i na činjenicu da „prostog obnavljanja stanovništva na ovoj teritoriji nema duže od pola veka (počev od 1956), a prosečan broj dece po ženi (neto stopa reprodukcije 0,66 u 2008) ukazuje da je obim rađanja za trećinu manji od nivoa potrebnog za zamenu generacija”. Usled dolaska izbeglih lica, u periodu 1991-2002, depopulacioni trendovi su delimično ublaženi, ali samo na kraći rok. Prema popisu iz 1996, izbeglica u Srbiji bilo je 618.000, a prema podacima UNHCR-a iz 2004, 276.000 osoba imalo je status izbeglica, a oko 207.000 bilo je u statusu interno raseljenih lica. Naporedo je stalno povećavan broj lica na radu i boravku u inostranstvu (oko 415.000 u 2002), iako statistički popisi ne registruju sva lica iz ove kategorije, naime, tek nešto preko ½ ukupnog broja. Procenjeno je da je 2008. u svih 25 oblasti centralne Srbije i Vojvodine (tj, bez KiM) bilo 7.463.488 lica. Procene budućih demografskih kretanja urađene su kroz dva (probabilistička) scenarija. Prema pesimističkom, u 2015. očekuje se opadanje broja stanovnika na 7.070.013, odnosno 6.745.691 stanovnika u 2020. (129-30). Ovaj scenario je odbačen, kao neprihvatljiv, jer ukazuje na „...krajnje nezavidnu budućnost koja bi nastala ako bi se podudarili negativni trendovi za sve tri komponente, pri čemu fatalnu kombinaciju predstavlja pad plodnosti na nivou zemalja južne i istočne Evrope udružen sa pojačanom emigracijom usled nepovoljne političko-ekonomske situacije”

(126). Prema optimističkom scenariju, izgledi su nešto bolji, iako oba ukazuju „...da je nastavak ukupnog broja stanovnika najverovatnija demografska budućnost Srbije”, a verovatnoća da se broj stanovnika u Srbiji (KiM) poveća u periodu do 2020. svega 15%, i to prema optimističnom scenariju. Da bi se negativni demografski procesi barem ublažili, jer se zaustaviti ne mogu, naročito starenje stanovništva, potrebno je hitno doneti odgovarajuću demografsku politiku, i primeniti odgovarajuće mere i instrumenti, naporedo i usklađeno sa strategijama odnosno politikama u drugim oblastima (126). Prema optimističnom scenariju, broj stanovnika u 2015. dostigao bi 7.305.310, odnosno 7.237.555 u 2020. U navedenim okvirima, a polazeći od nekih međunarodnih preporuka, u periodu do 2020. trebalo bi forsirati **uravnoteženu i policentričnu mrežu urbanih naselja**, koja bi se se zasnivala na sledećoj strukturi tzv. „funktionalnih urbanih područja” (FUA), sa odgovarajućim prostornim razmeštajem koji omogućava „stabilnu nacionalnu ekonomiju i poboljšanje kvaliteta života stanovništva” (137-44): 1) Beograd, urbani centar u kategoriji evropskih MEGA (Metropolitan Growth Area), sa 2.033.560 stanovnika u 2020. godini (27,4% ukupnog broja stanovnika), naspram 1.882.687 stanovnika u 2010. godini (25,4% ukupnog broja stanovnika); 2) Dva centra međunarodnog značaja, tj. Novi Sad i Niš, sa 554.191 i 465.776 stanovnika, respektivno (7,6% i 6,2%, respektivno, naspram 7,0% i 4,4% u 2010); 3) 17 FUA odnosno centara državnog značaja (Čačak, Kragujevac, Kraljevo, Kruševac, Leskovac, Loznica, Novi Pazar, Pančevo, Šabac, Smederevo, Sombor, Sremska Mitrovica, Subotica, Užice, Valjevo, Vranje i Zrenjanin), od kojih bi većina povećala svoje učešće u ukupnom broju stanovnika, jedno FUP (Pančevo) bi smanjilo svoje učešće, a ostala područja bi zadržala isto učešće kao i 2010; i 4) 6 urbanih centara (FUA) regionalnog značaja, tj. Jagodina, Kikinda, Pirot, Požarevac, Vršac i Zaječar. Po implikaciji, jer to nije nigde eksplicirano, broj stanovnika ruralnog područja, a tako i njegovo učešće u ukupnom broju stanovnika, nastavio bi da pada („Održivi ruralni razvoj”, 154-60), iako oko 85% teritorije Srbije čini ruralno područje, sa oko 55% ukupnog broja stanovnika. U pogledu razvoja ovog područja, i ovde su navedene standardne „developmentalističke mantre”, pa je kao osnovni cilj navedeno „...povećanje kvaliteta življenja u ruralnim područjima kroz očuvanje, obnovu i održivi razvoj njihove ekonomske, socijalne i ekološke vitalnosti, kao rezultat decentralizacije gradova i opština” (156), sve praćeno odgovarajućim operativnim ciljevima, koncepcijama, strateškim prioritetima i merama i instrumentima.⁸

Osnovni principi realizacije planskih ciljeva izloženi su u delu Plana koji je naslovljen „Ka ostvarenju Plana” (247-66), gde je rečeno sledeće (249): „Planska razrada ovog prostornog plana sprovodiće se: direktnim putem, kroz izradu strateško-razvojnih planskih dokumenata..., i to regionalnih prostornih planova i prostornih planova područja posebne namene; i indirektnim putem, kroz izradu razvojnih i regulatornih planskih dokumenata čije je donošenje u nadležnosti jedinica lokalne samouprave, i to prostornih planova jedinica lokalne samouprave i urbanističkih planova”. Očigledno, i u Planu iz 2010. nastoji se, kao i u Planu iz 1996, na nameri da državni prostorni plan bude opšti strateški okvir za koordinaciju i integraciju sektorskih i drugih politika. Naporedo, to je nastojanje da se i u Srbiji formira tzv. „evropsko prostorno planiranje”, kao zajednički strateški okvir za sve politike koje imaju prostorno-ekološke implikacije, konsekvence i reperkusije (što je inače navedeno u uvodnom delu Plana iz 2010, 33-4, gde su pobrojani noviji evropski razvojni dokumenti, odnosno dokumenti EU, na osnovu kojih su definisani opšti principi prostornog razvoja Srbije). Ovakav pristup dalje je razrađen u Programu iz 2011,⁹ gde se kaže (4) da je on rađen tako da budu obuhvaćene „...tri ključne dimenzije razvoja...Srbije: ekološko-fizičke, socijalna i ekonomska”, čime se „...ulazi u novu fazu racionalizacije razvoja, usklađenosti i koordinacije između sektora, efektivno-

8 Ovde se polazi od sledeće tipologije ruralnih područja odnosno sela, što bi činilo „...neophodnu osnovu za njihov održiv razvoj i planske aktivnosti na regionalnom i lokalnom nivou” (157-8): 1) Tip 1 – „integrirana, uspešna ruralna područja”, pretežno u Vojvodini i delovima zapadne Srbije; 2) Tip 2 – „središnja ruralna područja”, najpre u Pomoravlju i Sumadiji; i 3) Tip 3 – „udaljena, slaba ruralna područja”, u južnoj, istočnoj i delovima zapadne Srbije.

9 Program implementacije Prostornog plana Republike Srbije od 2010. do 2020. godine za period od 2011. do 2015. godine sa drži i veći broj drugih elemenata, prema strukturi koja je definisana Planom.

sti u ostvarenju planskih rešenja i transparentnosti u pogledu izvršenja stvorenih i usvojenih obaveza...”, s. 5.). Ostaje, naravno, da se vidi da li će ovoga puta biti stvarne političke volje da se Plan iz 2010. odnosno Program iz 2011. efektivno implementiraju.¹⁰ Naime, novi državni prostorni plan (2010) u većem je raskoraku u pogledu stepena realnosti i izvesnosti realizacije u odnosu na onaj iz 1996, imajući u vidu sada još složeniju socio-ekonomsku situaciju nego tada, veliku unutrašnju i spoljnu zaduženost, velike finansijske probleme u javnom sektoru i vrlo ograničene mogućnosti uključivanja SDI u usmeravanje teritorijalnog razvoja. Po tome, i novi državni prostorni plan (2010) više liči na „spisak želja“, i nekakvu „ružičastu sliku budućnosti“, nego što je utemeljen u stvarnoj ekonomskoj i socijalnoj situaciji. Naročito je upadljivo pitanje finansijskih sredstava za ostvarivanje ovog dokumenta, koji iziskuje mnogo milijardi evra samo za izgradnju predviđene tehničke i ekološko-komunalne infrastrukture, čega, naprosto, neće biti na raspolaganju u uslovima izgledne produžene krize i tzv. „evropeizovanja Srbije izvan Evropske unije i uz njenu ograničenu pomoć“.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Sumarni nalazi i ocene iz gornjeg prikaza obuhvataju sledeće: 1) U Planu iz 2010. ponavljaju se ciljevi koji se navode u manje ili više svim razvojno-strateškim dokumentima tokom nekoliko decenija, kako u onima koji su donošeni pre 1990. godine, zatim u 1990-tim godinama (tj. u vreme sankcija i međunarodne izolacije zemlje), tako i nakon 2000, a od kojih doslovce nijedan dosad nije ostvaren. Ovo je, nema sumnje, posledica puke činjenice da nikakve pouke nisu izvučene iz sloma tradicionalnih instrumenata usmeravanja razvoja, kako u oblasti demografske politike tako i u oblasti regionalnog razvoja; 2) Dve koncepcije, demografska i regionalna, nisu međusobno usklađene, a efektivni instrumentarijum ne postoji ni za jednu ni za drugu. Ovo se naročito odnosi na usporavanje dalje koncentracije stanovništva i aktivnosti na prostoru tzv. „srbijanske prostorne banane“ (beogradsko-novosadskog metropolskog područja), gde se na oko 10% teritorije stvara oko 60% BDP-a, i polarizacije u odnosu na skoro sva druga područja Srbije; 3) Nije se dovoljno vodilo računa o sadašnjim i izglednim prilikama, a to su „evropeizacije Srbije izvan Unije i u uslovima produžene krize“, pa je ostao utisak da će se planske propozicije ostvarivati u nekom istorijskom vakuumu; 4) Ostalo je otvoreno jedno od ključnih pitanja, a to je da se najveći deo razvojnih instrumenata, u svim oblastima, nalazi se izvan prostorno-urbanističkog planiranja, a ne vidi se kako ih je moguće „upregnuti“ za potrebe ostvarivanja definisanog strateškog prostornog okvira; i 5) Nadasve, ostalo je potpuno nerazrađeno kako će biti obezbeđena, inače ogromna, predviđena finansijska sredstva za ostvarivanje Plana. Koncepcija demografskog razvoja se, praktično, svodi na svojevrstu „predaju“, osim što se, već po ko zna koji put, ukazuje na neophodnost donošenja demografske politike (jer Srbija u već podužem periodu ne raspolaže efektivnom demografskom strategijom), pa stoga i optimistička koncepcija demografskih promena koja je izložena u Planu iz 2010. ostaje neutemeljena u pogledu njene implementacije.¹¹ Koncepcija regionalnog razvoja je znatno optimističnija, a zasniva se na onoj iz državne strategije re-

¹⁰ Za detaljniju raspravu o ovim pitanjima videti, primera radi, Vujošević (2007) i Vujošević (2010).

¹¹ Ima autoritativnih komentatora, na primer, Nikitović (2010: 162-8), koji predviđaju još nepovoljniju demografsku sliku Srbije od one koja je izložena u Planu iz 2010. Autor konstatuje, na osnovu urađenih nekoliko probablističkih (stohastičkih) scenarija budućeg demografskog razvoja Srbije, da su sva predviđanja su nepovoljna, a razlikuju se samo po stepenu nepovoljnosti: „Stohastička prognoza predviđa nastavak opadajuće tendencije ukupnog broja stanovnika Srbije, registrovane još od 1991. godine, kao najverovatniju demografsku budućnost, koja bi se ogledala u smanjenju aktuelne populacije (7,5 miliona) za 0,7 miliona žitelja do 2030. (6,8 miliona) odnosno za još pola miliona do 2050. (6,3 milion). Pritom je verovatnoća da polovinoim ovog veka Srbija ima više stanovnika nego danas nepunih 9%, ali treba imati u vidu da projekcioni proračuni podrazumevaju uključjenje Srbije u Evropsku Uniju u periodu 2012-2017, tj., pretpostavljaju pozitivan migracioni bilans kao najverovatniju mogućnost tokom većeg dela projekcionog horizonta. I u takvim uslovima, najveće su šanse da 2050. godine Srbija ima stanovnika skoro isto kao i 1950.“ Ovdje, dodajemo mi, ostaju pod znakom pitanja upravo pretpostavke: prvo, šta ako se ne ostvari pretpostavka o relativno brzom uključivanju Srbije u Uniju, na primer, do 2025?; drugo, čak i uz relativno brzo uključivanje u EU, na osnovu čega bi se moglo pretpostaviti da bi to dovelo do pojačane imigracije, naime, u Srbiju koja je jedna od najmanje razvijenih evropskih zemalja, deo tzv. „unutrašnje evropske periferije“; i treće, da li su gornje pretpostavke realistične, u situaciji gde se predviđa nastavak starenja stanovništva Srbije, na očekivanih 47,0 godina na kraju perioda za koji je urađena projekcija, čime bi polo-

gionalnog razvoja iz 2007. godine, u kojoj, opet, dominira pristup koji nije menjan u periodu od više decenija, uz tek manje korekcije posle 2000, u okviru novog ideološkog „narativa” o „deregulaciji+deetatizaciji”, „post-planiranju” i sl, velikim delom hranjenog sećanjem na neuspešnost planiranja iz prethodnog perioda i sl. Okosnicu ovog pristupa čine: definisanje načela i ciljeva razvoja polazeći od podele regionalnih područja prema stepenu razvijenosti, kao i prema stepenu razvojne ugroženosti; imperativ bržeg razvoja manje nerazvijenih i najmanje razvijenih područja, koja bi imali dobijati najveća deo podsticajnih sredstva; hijerarhija razvojnih dokumenata (nacionalni planovi odnosno strategije, regionalne razvojne strategije, programi finansiranja razvoja regiona i druga razvojna dokumenta iz oblasti regionalnog razvoja); finansiranje regionalnog razvoja i regionalnih i lokalnih programa i projekata kroz primenu većeg broja direktnih i indirektnih podsticaja (opšti i specijalizovani fondovi, sredstva pojedinih nacionalnih službi, odnosno pojedinih sektorskih ministarstava, NIP itd); institucionalno-organizacioni aranžmani (regionalni razvojni saveti, agencije za razvoj itd.);¹² i dr. Svi ti instrumenti, međutim, nisu uticali na smanjenje regionalnih razvojnih razlika, nasuprot – razlike postojano rastu, kao što se i pogoršava opšta demografska slika i naporedo produbljuju demografske razlike među područjima.¹³ Osim toga, njihova primena često je išla protivno osnovnoj nameri, u prvom redu zbog toga što manje i najmanje razvijena područja ne raspolazu neophodnim institucionalnim, ljudskim i drugim kapitalom („resursima”) za efikasno korišćenje raspoloživih sredstava. Neretko, ova područja ne umeju iskoristiti ni, inače ne preterano velika, sredstva za podsticanje regionalnog razvoja.¹⁴ Sveukupno, ne čini se da će primenjeni planski pri-

vinom veka na 2 osobe mlađe od 20 godina došlo više od 3 stare osobe (Nikitović?) Još jednom treba naglasiti da je najpovoljniji scenario (visok nivo fertiliteta i izrazito imigraciona budućnost) jedini koji ne predviđa značajniji pad aktuelnog broja stanovnika, jer njegova najverovatnija prognoza iznosi 7,4 miliona u 2050, ali se on može ostvariti samo uz naporedi porast fertiliteta i imigracije. Prema članku „Просечна старост у Србији 41 година”, Политика, 14. март 2012, који се позива на налазе студије Природно кретање становништва у Републици Србији, 1961-2010, Републички завод за статистику, Београд, 2012, просечна старост становништва Србије је 41,4 године, што је изразито стара популација, пета у Европи (најстарија је у Немачкој, 44, Италији, 43, Финској, 42, Аустрији и Грчкој, 41,7). По проценту популације која је старија од 65 година, 16%, Србија је на четвртом месту листе најстаријих популација на свету. Осим тога, Србија се налази на једном од последњих места у свету по интензитету емиграције најмлађег и/или највitalнијег становништва. Насавсе, од 2001. до 2010. број деце млађе од 17 година пао је за око 164.000, а њихово удео у укупном броју становника опало са 20,2% на 18,5%. Број ученика и студената у периоду 2002-10. смањен је за преко 15%, уз напоре пораст броја школа са мање од 10 ученика, и пад укупног броја школа за 2,4%.

- 12 Nema sumnje da je ovakva shema jednostrana i skućena, jer ne vodi računa o raznolikosti regionalnih područja u Srbiji, kako u pogledu prirode problema sa kojima se ona suočavaju i resursa („teritorijalnog kapitala”) kojima raspolazu, tako i u pogledu svrhe razvojne intervencije. U Vujošević, Zeković, Maričić (2010) i Vujošević, Zeković, Maričić (2012) naveden je i *ex ante* evaluiran veći broj drugih mogućnosti za institucionalno-organizacione aranžmanje za upravljanje razvojem na regionalnom nivou. Osim postojećih razvojnih agencija, navedene su i sledeće mogućnosti: 1) Regionalni („supra-opštinski”) savez opština, koji bi bio regionalni entitet *per se* (tj, posebno i autonomno pravno lice, kao nezavisna organizacija, koja nije državna institucija); 2) Regionalna korporacija/agencija za održivi razvoj, uređenje prostora i zaštitu životne sredine, kao razvojna organizacija sa pojedinim ovlašćenjima koja su preneti od republičkih i lokalnih organa vlasti i koja, uz to, raspolaze i vlastitim prihodima; 3) Regionalno javno preduzeće za razvoj, uređenje i zaštitu sredine celog regionalnog područja (takođe sa širim ovlašćenjima, kao prethodno); 4) Regionalna „ispostava” odgovarajuće republičke agencije/organizacije (za regionalni razvoj, restrukturiranje, razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetništva, socioekonomski razvoj, naučna istraživanja, informatičku i drugu saznavnu podršku itd.); 5) Neformalizovani i „meki” okvir za saradnju lokalnih aktera (poseban institucionalni i organizacioni aranžman, neformalan); 6) Regionalna neprofitna organizacija (ili više takvih); 7) Asocijacija prostorno-razvojnih klastera; 8) Davalac/pružalac raznih usluga (u oblastima finansija, informatike, tehničke podrške, obrazovanja preduzetnika, informisanja javnosti, osposobljavanja raznih grupa aktera za kompetentno učestvovanje u odlučivanju itd.); i 9) Posebni institucionalni aranžmani za upravljanje na metropolskom nivou (najpre za tzv. „srbijansku prostornu bananu”, tj, beogradsko-novosadsko metropolsko područje).
- 13 Prema „Uredbi о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2011. годину” (2011), u Srbiji je samo jedan region u grupi razvijenih, tj, regiona sa BDP-om po stanovniku koji je iznad republičkog proseka, a to je Beogradski region. Svi ostali makro regioni su u grupi nedovoljno razvijenih, sa BDP-om po stanovniku ispod republičkog proseka. Od ukupnog broja opština („jedinica lokalnih самоуправа”), u grupi najrazvijenijih, sa stepenom razvijenosti koji je iznad republičkog proseka, nalazi se svega 19 opština (od toga, više od polovine ovih opština nalazi se u širem području „srbijanske prostorne banane”), a sve ostale su manje razvijene od proseka, opet, u raznim kategorijama (ne)razvijenosti.
- 14 Prema navodima iz članka „Најмање новца отишло у сиромашни југ и исток, највише Шумадији и западној Србији” (Danas, 31. јануар 2012), међу великим регионима Србије без КиМ (Војводина, Шумадија и западна Србија, Београд и Јужна и источна Србија), најмање средстава за развој државе је уложила у Јужну и источну Србију (осим, и то само делимично, у Ниш), а највише у Шумадију и западну Србију. Неразвијени региони чак добијају мање него што им је намењено, а међу разлозима који се наводе су и сле-

stup i ovoga puta imati uspeha; nasuprot tome, verovatnije je da se planirane optimističke prognoze neće ostvariti. Za uspešno strateško planiranje je potrebno nešto drugo, što ide naporedo sa: prvo, obnovom strateškog istraživanja, mišljenja i planiranja; i drugo, neophodnom selektivnošću, odnosno, usredsređivanjem na manji broj ključnih pitanja, umesto otvaranja svih razvojnih pitanja. Umesto fingiranih dilema „plan-ili-tržište”, „i-plan-i-tržište” i sl, čini se da je došlo vreme za nešto treće, poput „ni-plan-ni-tržište”. Jer, u postojećoj i izglednoj oskudici sredstava za razvojne intervencije, na novi način će se postaviti jedno staro pitanje, a prema dilemi koju je još pre mnogo decenija formulisao čuveni regionalista Jos Hilhorst: „Ako raspolazete svega jednom funtom butera, zbilja je veliko pitanje da li ga treba namazati na 5, 10 ili 20 funti hleba.”¹⁵

LITERATURA

1. V. Nikitović, *Demografska budućnost Srbije. Imigracija kao izvesnost?*, Službeni glasnik i Institut društvenih nauka, Beograd, 2010.
2. Програм имплементације Просторног плана Републике Србије од 2010. до 2020. године за период од 2011. до 2015. године, Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2010.
3. Просторни план Републике Србије 2010-2014-2020, Министарство животне средине, рударства и просторног планирања и Службени гласник, Београд, 2010.
4. Просторни план Републике Србије, Службени гласник Републике Србије, Београд, 1996.
5. Стратегија регионалног развоја Републике Србије 2007-2012, Републички завод за развој, Београд, јануар 2007.
6. Уредба о утврђивању јединствене листе развијености региона и јединица локалне самоуправе за 2011. годину (2011), Службени гласник
7. M. Vujošević, "Collapse of strategic thinking, research and governance in Serbia and possible role of the Spatial Plan of the Republic of Serbia (2010) in its renewal", SPATIUM, 2/2010, 22-29.
8. M. Vujošević, "The New Generation of European Sustainable Development Documents and Strategic Development Schemes of Serbia and Montenegro. The problem of correspondence", in P. Getimis and G. Kafkalas (eds.), *Overcoming Fragmentation in Southeastern Europe: Prospects for Spatial Cohesion*, pp. 191-233, Ashgate, Aldershot, 2007.
9. M. Vujošević, *Planiranje u postsocijalističkoj političkoj i ekonomskoj tranziciji*, s. 1-160, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2003a.
10. M. Vujošević, "Tranzicija bez rasta i razvoja? Još jednom o novoj planskoj heuristici i usklađivanju razvojnih politika", u S. Stanković, D. Filipović i V. Šećerov (ur.), *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine*, s. 129-146, Geografski fakultet, 2003b.
11. M. Vujošević, S. Zeković, T. Maričić, *Regionalno pitanje u Evropi i Srbiji. Knjiga 1. Opšti aspekti*, IAUS, 2012. (u štampi)
12. M. Vujošević, S. Zeković, T. Maričić, *Postsocijalistička tranzicija u Srbiji i teritorijalni kapital Srbije. Stanje, neki budući izgledi i predviđljivi scenariji*, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Beograd, 2010.

deći: neinformisanost i nedostatak „kompetentnosti” (to jest obučenosti i osposobljenosti) lokalnih aktera; manjak poslovnih ideja; slaba komunikacija lokalnih aktera sa širim okruženjem; i nezainteresovanost za dobijanje sredstava. Ovde je naveden još jedan, posebno zanimljiv podatak: od republičkih institucija koje su obuhvaćene ovim pregledom (Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Ministarstvo finansija i Uprava za trezor, Fond za razvoj, Nacionalna služba za zapošljavanje, Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, Agencija za osiguranje i finansiranje izvoza i Kancelarija za evropske integracije), Kancelarija za evropske integracije je Beogradu je namenila 42 milijarde dinara, a 12 milijardi dinara svim ostalim regionima zajedno. Sumarno, razvijeniji dobijaju više, suprotno osnovnoj, zvanično deklarisanom intenciji politike regionalnog razvoja, naime, da (relativno) najviše podsticajnijih sredstava (u raznim oblicima i iz raznih izvora) dobiju manje i najmanje razvijena područja, odnosno, najsiromašniji regioni. Sve to odvija se u okolnostima prenatrpanosti asimetrije u pogledu prihoda lokalnih vlasti („jedinica lokalne saouprave”). Prema „Ostvareni prihodi jedinica lokalne samouprave u 2010. godini. Srbija između Belog Grada i Crne Trave” (*Decentralizator*, broj 9, juli/avgust 2011), prihodi budžeta jedinica lokalne samouprave (što obuhvata izvorne prihode, ustupljene poreze i transfere), variraju (u 000 din) od 71.083.336 u Beogradu, 11.953.931 u Novom Sadu i 5.155.860 u Nišu (tri vodeće), do 125.179 u Gadžinom Hanu, 110.160 u Trgovištu i 54.177 u Crnoj Travi (tri poslednje). U pogledu prihoda po stanovniku, redosled je samo unekoliko drugačiji na vrhu i potpuno drugačiji na dnu tabele: prednjače Beograd (45.100), Novi Sad (39.940) i Lajkovac (37.721), a poslednja tri mesta zauzimaju Vladimirci (9.804), Žitorađa (9.783) i Bogatić (9.711).

15. Ovim pitanjima bavili smo se još pre desetak godina, dakle, mnogo pre pojave globalne i nacionalne finansijske krize, kada se već dalo naslutiti da tranzicijske reforme kreću pravcem koji neće dati dobre rezultate (videti Vujošević, 2003a i Vujošević, 2003b).

“DEMOGRAFIJA I ENERGIJA”

ABSTRACT

Is there any correlation between demographic changes and energy intensity? What influences energy demand? Are changes in the number of population affected by the change in demand for energy? How demand for energy affects the economic growth and living standards? Demand for energy is represented by the amount of energy produced. How rise in income and GDP affect energy consumption? Why there are controversy related to definition of relation between demography and energy? How to define main causes and influences?

Key words: *demography, population, energy, energy intensity*

UVOD

Tražnja za energijom iskazuje se kroz količine proizvedene energije. Šta uslovljava tražnju za energijom? Da li postoji veza između demografskih promjena i upotrebe energije? Da li promjene u broju populacije utiču na promjene tražnje za energijom? Kako tražnja za energijom utiče na ekonomski rast i životni standard? Kako porast prihoda i ostvarenog GDP utiče na potrošnju energije? Zašto postoje suprotna stanovišta po pitanju odnosa demografije i energije? Šta im je zajednički imenitelj? Gdje leži uzročno-posledična veza?

Pored ustaljene definicije da energija u XXI vijeku predstavlja i sve više će predstavljati ograničen resurs i da se upravo usled ograničenja postojećih resursa rješenje nalazi u alternativnim vidovima energije i povećanoj energetskej efikasnosti, upotrebu energije ne određuje samo ograničenost resursa. Postoje i drugi faktori koji imaju direktnog uticaja na količine proizvedene i potrošene energije na globalnom nivou. Jedan od njih je demografija. Naizgled dva nespojiva pojma ukazuju na usku povezanost i uslovljenost koja važi kako u razvijenim ekonomijama, tako i u zemljama u razvoju. Demografske promjene definisane kroz promjene u broju populacije i navika stanovništva, uz kretanja pokazatelja poput prihoda stanovništva i ostvarenog GDP direktno utiču na potrebe za energijom i načine njene upotrebe. Odnos između dvije veličine iskazuje se energetske intenzivnošću i upravo ona predstavlja vezivno tkivo pojmova demografije i energije. Da li je povećanje ili smanjenje energetske intenzivnosti karakteristika razvijene ili nerazvijene ekonomije predstavljeno je u tekstu koji slijedi.

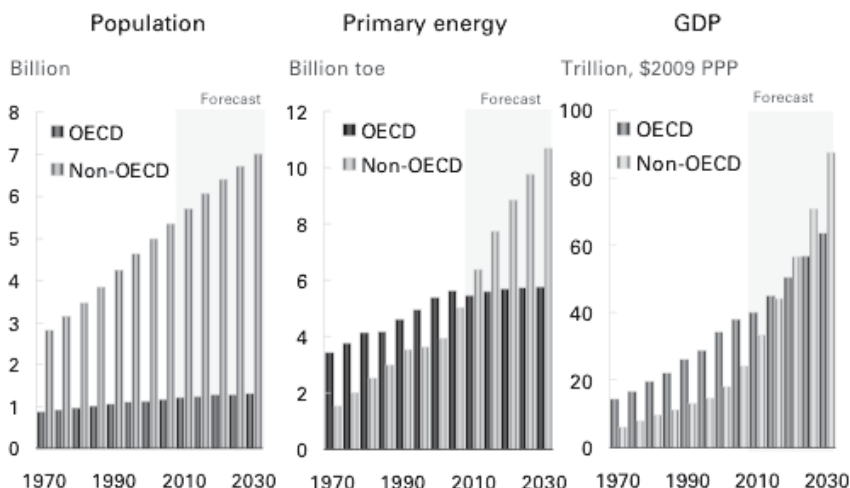
DEMOGRAFIJA I ENERGIJA U GLOBALNIM OKVIRIMA

Demografska kretanja i oscilacije u broju svjetske populacije, kao i oscilacije u rastu prihoda na globalnom nivou prepoznati su kao dva ključna faktora koja utiču na kretanje tražnje za energijom. Ono što statistike pokazuju jeste da se od 1900. godine svjetska populacija skoro učetrorostručila, realni prihod porastao je za 25 puta, dok se primarna potrošnja energije uvećala za 22,5 puta u posmatranom periodu.

To nadalje govori da se u posljednjih dvadeset godina svjetska populacija uvećala za 1,6 milijardi ljudi, dok projekcije ukazuju da će se u narednih dvadeset godina populacija na globalnom nivou uvećati za dodatnih 1,4 milijarde stanovnika. Na drugoj strani, prihodi su u toku proteklih dvadeset godina porasli za 87%,

dok se u narednih dvadeset očekuje porast od 100%. Sve predstavljene statistike ukazuju na to da će se broj stanovnika sa većim primanjima uvećati na globalnom nivou, što će za posledicu imati i negativnog efekta na polju energije. Naime, prognoze ukazuju da će postojati veća potražnja za energijom, što ukazuje na potrebu za većom proizvodnjom i potrošnjom u budućnosti.

GRAFIK 1: ODNOS DINAMIKE KRETANJA POPULACIJE I TRAZNJE ZA ENERGIJOM NA GLOBALNOM NIVOU

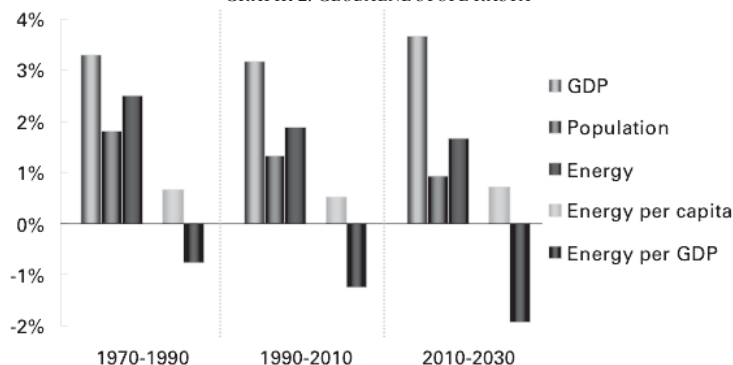

Izvor: Energy Outlook 2030

Očekivani trendovi u oblasti energetike pokazuju da će se ekonomije na globalnom nivou nastaviti razvijati kroz postindustrializaciju, urbanizaciju i orijentaciju kanovim tehnologijama. Date trendove pratiće:

- Porast potrošnje energije na globalnom nivou;
- Porast efikasnosti u upotrebi energije, proizvodnji i potrošnji;
- Porast diverzifikacije izvora energije;
- Porast tražnje za zelenom energijom (obnovljivi izvori energije).

GRAFIK 2: GLOBALNE STOPE RASTA

Izvor: Energy Outlook 2030

Iako projekcije rasta populacije na globalnom nivou ukazuju na očekivano povećanje potrošnje energije bitno je naglasiti da se paradigma razvoja sektora energetike na globalnom nivou mijenja u skladu sa činjenicom da energija postaje sve više ograničen resurs i da postojeći resursi traže alternativna rješenja. S tim

u vezi sve veću ulogu zauzimaju obnovljivi izvori energije i svi ostali vidovi 'zelene energije' kao alternativa postojećim izvorima koji bilježe opadajuće trendove i ograničenost resursa.

DEMOGRAFIJA I ENERGIJA – GDJE JE VEZA?

U cilju sagledavanja veze između veličine populacije i porasta tražnje za energijom bitno je postaviti pitanje – Šta je to što predstavlja sponu između dva navedena pojma? Prva spona odnosi se na nivo ekonomskog razvoja jedne zemlje koji se može iskazati uz pomoć makroekonomskih pokazatelja poput prihoda ili ostvarenog GDP po glavi stanovnika. U praksi, što je veći ostvareni GDP to je veća potrošnja energije po glavi stanovnika. S tim u vezi bitno je uporediti iskustva zemalja u razvoju sa razvijenim ekonomijama.

Naime, prosječni ostvareni GDP i ostvarena potrošnja energije po glavi stanovnika u zemljama u razvoju predstavlja samo 1/7 i 1/8 istih pokazatelja ostvarenih u razvijenim ekonomijama (Darmsadter, 2004). Ukoliko se uzme u obzir da broj zemalja u razvoju predstavlja jednu trećinu ukupnog broja zemalja na svijetu može se zaključiti da je apsolutna potrošnja energije na relativno visokom nivou i čini jednu trećinu ukupne globalne potrošnje.

Iako postoji korelacija između ostvarenih prihoda i proizvedene i potrošene energije, količina upotrebe energije razlikuje se od zemlje do zemlje u zavisnosti od specifičnosti ekonomije, klime, energetske resursa, politika i strategija u oblastima energetike. To nadalje znači da promjene u prihodima po glavi stanovnika ne moraju biti proporcionalne potrošnji energije po glavi stanovnika.

Promjene u potrošnji energije predstavljaju rezultat tri faktora i to: broja stanovnika, GDP po glavi stanovnika i utrošene energije po jedinici ostvarenog GDP.

$$\text{Energijska potrošnja} = \text{Populacija} + \text{GDP po glavi stanovnika} + \text{Potrošnja energije po jedinici ostvarenog GDP}$$

Istorijski posmatrano, devedesetih godina prošlog vijeka ekonomski rast mjeran je uvećanjem broja populacije kao pokazateljem rasta potrošnje energije, kako u razvijenim tako i u zemljama u razvoju. Međutim, u toku posljednjih deset godina došlo je do promjene u sagledavanju veze između demografskih promjena koje su se ogledale u rastu broja populacije i potrošnje energije na drugoj strani. Dolazi do postepene promjene paradigme u smjeru da će se rastuće potrebe za energijom u budućnosti (projekcije u sledećih dvadeset godina) prije odražavati kao posledica porasta prihoda po glavi stanovnika nego što će to biti porast broja stanovnika.

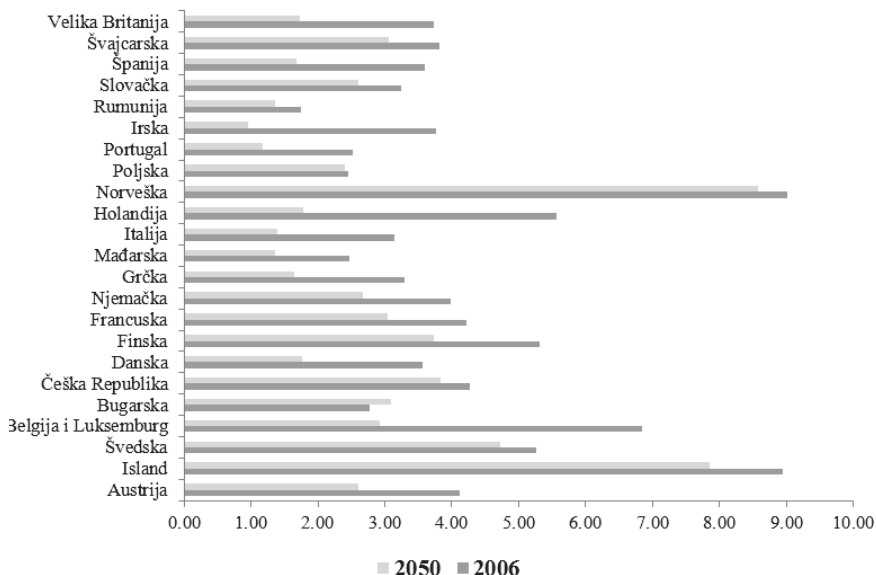
Projekcije Ujedinjenih Nacija ukazuju da će se svjetska populacija sa 6 milijardi stanovnika u 2000. godini uvećati na 9,3 milijarde u 2050. godini, što ukazuje na stope rasta broja stanovnika od 0,8% što je nadalje pad u odnosu na stope rasta u periodu 1950-2000 kada su iznosile 1,7% (United Nations, 2000). Ukoliko se uzme u obzir projekcija da će rast GDP na globalnom nivou do 2050. godine rasti po stopi od 2,5%, to dalje ukazuje da će usled promjene paradigme u energetici i svijesti o ograničenim resursima i potrebama proizvodnje iz alternativnih vidova energije, sama potrošnja energije rasti po stopi od 1,3% (Darmsadter, 2004).

ENERGETSKA INTENZIVNOST

Veza između demografskih promjena i potrebe za energijom može se ikazati pomoću indikatora 'energetske intenzivnosti' koji predstavlja procenat učešća potrošnje energije u GDP. Ujedno predstavlja pokazatelj mjerenja energetske efikasnosti jedne ekonomije. Taj procenat i učešće energije u GDP-u se mijenja u zavisnosti da li zemlje prolaze ili su prošle faze industrijalizacije kada je dati pokazatelj ujedno i najveći usled najvećeg stepena opterećenja ekonomije energijom.

Povećanje nivoa učešća i stepena energetske efikasnosti uslovljava opadanje datog pokazatelja, dok konkurencija na globalnom nivou i otvaranje tržišta energije podstiču razvoj kombinovanih vidova energije.

GRAFIK 3: ENERGETSKA INTENZIVNOST PO GLAVI STANOVNIKA U EVROPI, 2006 I PROJEKCIJE U 2050

Izvor: Chefurka, 2007.

Napomena: Iskazana kroz 'toe' (energija dobijena sagorijevanjem tone sirove nafte)

TABELA 1: PREGLED DVADESET NAJBOGATIJIH I NAJSIROMAŠNIJIH ZEMALJA PO OSTVARENOM GDP

20 Najbogatijih nacija				20 Najsiriromašnijih nacija			
2006 (GDP)		2050 (projekcije GDP)		2006 (GDP)		2050 (projekcije GDP)	
Norveška	\$46,435	Norveška	\$58,929	Bjelorusija	\$8,551	Peru	\$3,012
Irska	\$44,073	Švedska	\$58,102	Kolumbija	\$8,432	Indija	\$2,074
SAD	\$43,607	SAD	\$39,022	Turkmenistan	\$8,400	Malazija	\$2,009
Island	\$37,682	Danska	\$36,460	Kina	\$8,094	Tajland	\$1,997
Hong Kong	\$36,971	Švajcarska	\$35,921	Ukrajina	\$7,868	Ekvador	\$1,704
Danska	\$36,636	Njemačka	\$35,576	Alžir	\$7,508	Kuvajt	\$1,646
Kanada	\$35,269	Finska	\$34,103	Azerbejdžan	\$7,373	Venecuela	\$1,644
Austrija	\$34,610	Kanada	\$33,920	Venecuela	\$7,165	Turkmenistan	\$1,587
Finska	\$33,923	Velika Britanija	\$29,591	Peru	\$6,502	Filipini	\$1,558
Švajcarska	\$33,618	Francuska	\$27,371	Srednji Istok	\$5,871	Alžir	\$1,296
Japan	\$33,069	Japan	\$26,193	Centralna i Južna Amerika	\$5,185	Centralna i Južna Amerika	\$1,292
Australija	\$33,069	Češka Republika	\$24,641	Filipini	\$4,940	Iran	\$1,196
Švedska	\$32,289	Austrija	\$24,324	Ekvador	\$4,458	Saudijska Arabija	\$1,102
Njemačka	\$31,917	Australija	\$23,940	Egipat	\$4,164	Indonezija	\$1,027
Holandija	\$31,873	Poljska	\$23,480	Indonezija	\$4,040	Uzbekistan	\$832
Velika Britanija	\$31,743	Island	\$22,046	Indija	\$3,678	Egipat	\$799
Belgija i Luksemburg	\$31,741	Novi Zeland	\$21,998	Pakistan	\$2,656	Srednji Istok	\$759
Singapur	\$30,696	Zajvan	\$21,708	Bangladeš	\$2,239	Pakistan	\$659
Francuska	\$30,353	Litvanija	\$20,843	Uzbekistan	\$2,005	Afrika	\$473
Italija	\$30,224	Mađarska	\$19,288	Afrika	\$1,889	Bangladeš	\$228

Izvor: Chefurka, 2007.

Zemlje koje ostvaruju veći GDP po glavi stanovnika imaju tendenciju da očuvaju ili povećaju nivo energetske intenzivnosti na način da ga sačuvaju od potencijalnih negativnih efekata izazvanih eventualnim padom zaliha energenata.

Na drugoj strani, zemlje sa nižim GDP po glavi stanovnika imaju tendenciju za povećanjem potreba za proizvodnjom dodatnih količina energije, iako to neće imati uticaja na promjenu visine ostvarenog GDP-ja čineći takve zemlje dvostruko ranjivim kada dođe do eventualnog pomanjkanja zaliha energenata.

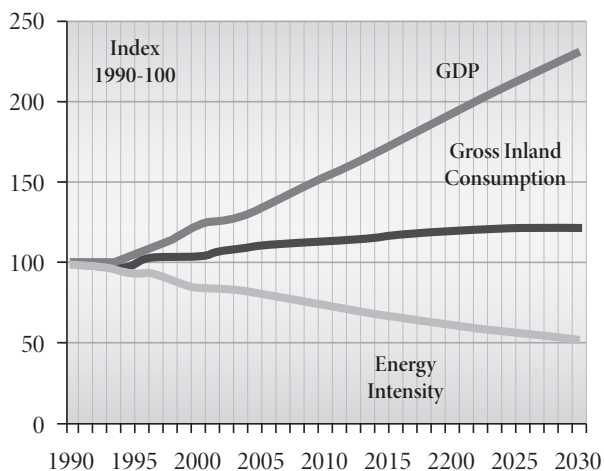
Projekcije ukazuju da će GDP za dvadeset najsiromašnijih zemalja u 2050. godini biti smanjen za 75%, dok će se prosječna zarada sa 13,5\$ po danu smanjiti na 3,28\$ po danu u 2050. godini. Analizirajući populaciju datih zemalja, usled činjenice da je u datim zemljama prosječna zarada na niskom nivou to dalje govori da će preko dvije milijarde ljudi živjeti sa 1\$ ili manje od 1\$ dnevno, upoređujući sa jednom milijardom ljudi koja danas živi tako (Chefurka, 2007).

Tri su faktora prepoznata kao odlučujuća kada se postavi pitanje da li će se neka ekonomija tretirati kao bogata ili siromašna u budućnosti. Jedan od faktora ogleda se u postojećim resursima. Drugi faktor odnosi se na demografske promjene, dok se treći faktor odnosi na stepen energetske intenzivnosti.

Razvijene ekonomije ostvaruju istovremeno tri efekta: visok nivo ostvarenog GDP po glavi stanovnika, stabilnost ili blago opadanje broja populacije, kao i stalni porast stepena energetske intenzivnosti. Takva pozicija dozvoljava razvijenim ekonomijama situaciju gdje može doći do eventualnog pada energetske intenzivnosti, ali koji neće imati uticaja na drastičan pad ostvarenog GDP. Demografska kretanja zajedno sa kretanjima pokazatelja energetske intenzivnosti pomažu pri rješavanju i najpesimističnijih scenarija u oblasti potrošnje energije.

Na drugoj strani, ekonomski nerazvijene zemlje suočavaju se sa tri, međusobno povezana, potencijalna rizika. Obzirom na nizak stepen razvoja ekonomije su u poziciji da se oslanjaju samo na energiju dobijenu iz fosilnih goriva, sa izostankom razvoja alternativnih vidova energije po principima energetske efikasnosti. Nadalje, nerazvijene ekonomije često su suočene sa demografskim promjenama, enormnim porastom populacije praćenim visokim stopama fertiliteta. Kao treći rizik javlja se nizak stepen energetske intenzivnosti u datim zemljama što dodatno otežava njihov razvoj u budućnosti.

GRAFIK 4: PROJEKCIJA KRETANJA ENERGETSKE INTENZIVNOSTI U EU

Izvor: Eurostat, 2012.

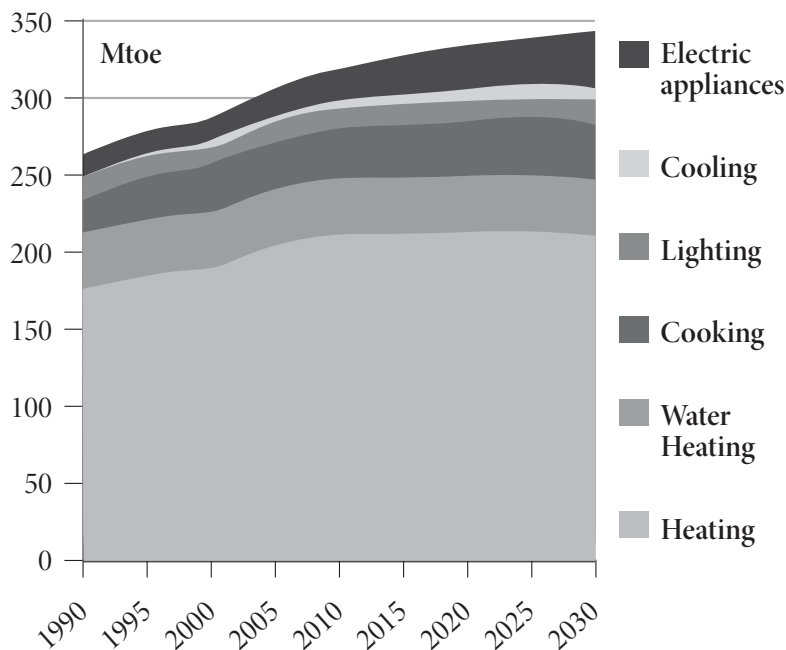
Prilikom definisanja budućih kretanja u oblasti energetske intenzivnosti na globalnom nivou nerijetko se susreću suprotni stavovi. Neke od njih okrenute su sve većoj energetske intenzivnosti, ali postoje i one koje polaze od različitih polazišta. Takve projekcije ukazuju i na to da će stope rasta potrošnje energije u budućnosti biti ispod ekonomskih stopa rasta što ukazuje da ukoliko dođe do pada energetske intenzivnosti na globalnom nivou to će ujedno značiti primjenu nove paradigme i sve veće oslanjanje na ne-fosilna goriva u proizvodnji energije, što će ublažiti strahove koji se odnose na klimatske promjene na globalnom nivou.

DEMOGRAFIJA I ENERGIJA U EVROPI

Projekcije u kretanju broja stanovnika u EU27 do 2020. godine ukazuju na relativnu stabilnost u broju koji će dostići cifru od 496,4 miliona stanovnika. Na drugoj strani, projekcije ukazuju na očekivani pad u broju populacije među novim članicama EU, od 7,2% u periodu između 2005. i 2030. godine. U kontekstu definisanja odnosa demografije i energije u Evropi bitno je naglasiti da je ključni faktor koji određuje nivo tražnje za energijom sagledan u veličini domaćinstva, odnosno broju članova domaćinstava. Shodno projekcijama UN veličina domaćinstva u EU27 u 2005. godini brojala je 2,4 osobe, dok će isti pokazatelj do kraja 2030. godine brojati 2,1 osobu po domaćinstvu.

Razlozi koji uslovljavaju relativno smanjenje broja članova po domaćinstvu sagledavaju se kroz očekivani vijek trajanja života, kombinovan sa stopama priraštaja, ali i promjenama u ekonomskim i socijalnim sferama života. Na drugoj strani, iako se očekuje pad broja članova po domaćinstvu, na drugoj strani očekuje se porast broja domaćinstava u EU27 bez obzira na ukupan broj populacije. Podatak da će doći do porasta broja domaćinstava ima direktnog uticaja na stepen energetske intenzivnosti u Evropi. Naime, porast broja domaćinstava ujedno ukazuje da će doći i do porasta tražnje za energijom u sektoru stanovništva.

GRAFIK 5: PROJEKCIJA POTROSNJE ENERGIJE U DOMAĆINSTVIMA U EU

Izvor: European Commission, 2008

Nadalje, ekonomske teorije ukazuju da je povećana kupovna moć domaćinstva ključni pokretač potrošnje energije, što stvara i nove navike kod istih. Na drugoj strani, kupovna moć je i ključni faktor promjene ustaljenih navika domaćinstava u EU27 na način da sve više investiraju u rješenja koja nude energetske efikasnost na nivou domaćinstva, kao i nove tehnologije. Poboljšanja na poljima energetske efikasnosti uvode nove standarde što ostavlja uticaja na potrošnju energije od strane domaćinstava u EU27. Promjene na polju primjene energetske efikasne rješenja su vidne, a tražnja za energijom je determinisana porastom broja domaćinstava u EU27 (Evropska Komisija, 2008).

UMJESTO ZAKLJUČKA

Demografske promjene, kao i promjene u veličini ostvarenih prihoda predstavljaju faktore koji će odrediti traznju za energijom u budućnosti, na globalnom nivou. Ono što karakterise demografska kretanja odnosi se na povećanje broja stanovnika i to u manje razvijenim ekonomijama, ali i porast ostvarenih prihoda u razvijenim zemljama svijeta. Nadalje, demografska kretanja u Evropi biće obilježena priličnom stagnacijom kada je broj stanovnika u pitanju, ali povećanjem broja domaćinstava na drugoj strani. Kako sva ta kretanja utiču na traznju za energijom koja postaje sve rjeđi i ujedno skuplji resurs?

Takvi trendovi ukazuju na povećanje traznje za energijom u budućnosti, iskazanu kroz visok stepen energetske intenzivnosti. Na drugoj strani, sve više dolazi do promjene gdje traznju za energijom sve manje određuje porast broja populacije, a sve više ostvareni prihodi po glavi stanovnika. U cilju smanjenja stepena energetske intenzivnosti, energetska efikasnost prepoznata je kao ključni faktor koji može uticati na smanjenje opterećenosti postojećih resursa, kroz promjenu postojeće paradigme na energetskim trzistima, njihovo otvaranje i razvoj alternativnih vidova energije poput 'zelene energije' i sistema konvergencije.

LITERATURA

1. Alexia Prskawetz, Thomas Fent (2007), *'The Relationship Between Demographic Change and Economic Growth in the EU'*, Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences, Vienna
2. British Petroleum (2011), *'BP Energy Outlook 2030'*, British Petroleum, London
3. David Bloom (2008), *'Population aging and economic growth'*, The International Bank for Reconstruction and Development/ World Bank, Washington D.C.
4. European Commission (2008), *'European Energy and transport – trends to 2030'*, Institute of Communication and Computer Systems
5. European Commission (2010), *'Europe 2020-a strategy for smart, sustainable and inclusive growth'*, European Commission, Brussels
6. Joel Darmstadter (2004), *'Energy and population'*, Resources for the future, Washington D.C.
7. Nursuna Memcan (2012), *'Demographic trends in Europe: Turning challenges into opportunities'*, Council of Europe, Parliamentary Assembly, Brussels
8. Simon Roberts (2008), *'Demographic, energy and our homes'*, Centre for sustainable energy, Bristol, UK
9. Victoria D. Markham (2008), *'US Population, energy and climate change'*, Center for Environment and Population (CEP), USA
10. William Ryerson (2010), *'Population: The Multiplier of Everything Else'*, Post Carbon Institute, California, USA

TROŠKOVI KOJE IZAZIVA STARENJE STANOVNIŠTVA I UTICAJ NA KONKURENTNOST EKONOMIJE

APSTRAKT

U radu se analiziraju demografske promjene i ocjenjuje uticaj tih promjena na različite socijalne troškove. Razne projekcije o populaciji brojnih zemalja, kao i podaci popisa, pokazuju da će se negativni demografski trendovi koji već postoje, nastaviti i u budućnosti. Slična situacija se očekuje i u slučaju Crne Gore. To se posebno odnosi na značajno smanjenje mladog stanovništva i povećanje udjela starijih osoba u ukupnom stanovništvu. Efekat tih kretanja može značajno uticati na ukupne troškove socijalne zaštite, kao i ukupnu konkurentnost privreda zemalja koje "stare". Promijenjena starosna struktura će staviti javne finansije u vrlo nepovoljan položaj zbog povećanih socijalnih troškova. Postojeća pravila i povećanje penzijskih i zdravstvenih troškova će dovesti do fiskalnih pritisaka i opterećenja i predstavljati izazov za ekonomski rast. Dakle, starenje stanovništva u Crnoj Gori će biti značajan problem javne politike u narednim godinama. Cilj je da se analizira ekonomski aspekt starenja, s posebnim naglaskom na državnu potrošnju usljed starenja.

Ključne riječi: *starenje, fertilitet, troškovi, fiskalno opterećenje, penzije, zdravstvena zaštita, privredni rast*

ABSTRACT

This paper analyzes demographic changes, and assesses the impact of such changes on different social costs. Different projections regarding numerous countries' population, as well as data from Censuses show that negative demographic trends that already exist, will continue in the future. Similar situation is expected in case of Montenegro. This particularly refers to the considerable decrease of young population and increase of the share of elderly in total population. The impact of these trends could significantly affect the total social welfare costs, as well as, the overall competitiveness of the "ageing countries" economy. The changed age structure will put public finances in very unfavourable position due to the increased social welfare costs. Existing rules and increasing pension and health care costs are expected to lead to fiscal pressures and burden and to pose challenges for economic growth. Therefore, the aging of the population in Montenegro will be a critical public policy issue in the years ahead. The goal is to analyze the economic aspect of aging, with a special emphasis on government spending due to ageing.

Key words: *ageing, fertility, costs, fiscal burden, pensions, health care, economic growth*

UVOD

Različit nivo ekonomskog rasta pojedinih zemalja uslovljavao je različitu demografsku dinamiku i razvoj pojedinih društava. Ekonomski i demografski razvoj su međusobno povezani, iako povoljan razvoj jednog ne ukazuje uvijek i simultani razvoj drugog. Jedan od najdominantijih demografskih procesa koji obilježava savremeno društvo je starenje stanovništva.

Starenje stanovništva ima negativne implikacije na dalji demografski i ekonomski razvoj. Sa jedne strane, proces starenja stanovništva negativno utiče kako na ukupno kretanje, tako i na strukturu stanovništva, a sa druge strane, starenje stanovništva utiče na smanjenje aktivnog stanovništva i povećava rashode kao što su troškovi zdravstva i penzija.

Starenje stanovništva u razvijenim zemljama Zapadne Europe započelo je još u 18. vijeku zbog dugotrajnog opadanja fertiliteta. Nakon 1960-ih uz nizak fertilitet sve veću ulogu ima i dalje smanjenje stope mortaliteta, kao posljedica razvoja medicine i boljih uslova života, što utiče na produženje životnog vijeka.

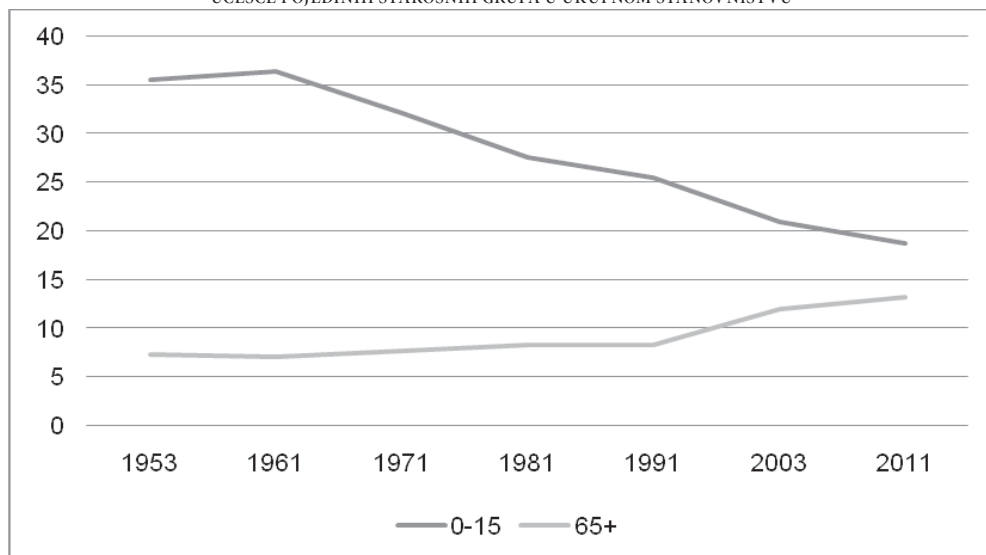
Projekcije Ujedinjenih Nacija procjenjuju da će do 2050 godine na svijetu biti više od 9 milijardi ljudi. Ipak, uprkos rastu broja stanovnika, predviđa se da će jedna četvrtina svjetske populacije biti starija od 65 godina.¹ Starenje stanovništva će naročito biti izraženo u razvijenim i bogatim zemljama, ali i u zemljama sa srednjim, pa čak i u onima sa nižim nivoom dohotka. Starenje je izazvano više niskim stopama fertiliteta, nego dužim očekivanim trajanjem života. Do 2050. godine će svjetska populacija dobiti preko milijardu radno sposobnih i preko 1,25 milijardi osoba starijih od 60 godina, dok će, sa druge strane, broj mladih ostati na približno istom nivou.²

Usljed ovako negativnih demografskih trendova, vlade mnogih zemalja će biti dodatno suočene sa finansijskim poteškoćama. Slična situacija je i u Crnoj Gori, jer su u posljednjih 20-ak godina konstantno prisutni negativni demografski trendovi sa jedne (niske stope fertiliteta, starenje stanovništva) i brojnim ekonomski problemima sa druge strane (visoke stope nezaposlenosti, prisustvo sive ekonomije i sl).

DEMOGRAFSKI TRENDVI U CRNOJ GORI

Starenje stanovništva je problem sa kojim se Crna Gora suočila tokom prethodne dvije decenije. Učešće starog stanovništva u ukupnom stanovništvu je značajno poraslo tokom prethodnih godina, tako da je broj stanovnika koji su stariji od 65 godina tokom 1991. godine iznosio 50603, dok taj broj u 2011. godini iznosi 85535 sa prosječnom godišnjom stopom rasta 2,66%. Sa druge strane, učešće mladog stanovništva (do 15 godina starosti) je bilježilo prosječan godišnji pad od 1,53% (sa 155458 tokom 1991. godine na 116453 u 2011. godini), što je posljedica niskih stopa fertiliteta tokom posmatranog perioda.

GRAFIK 1: STARENJE STANOVNIŠTVA CRNE GORE –
UČEŠĆE POJEDINIH STAROSNIH GRUPA U UKUPNOM STANOVNIŠTVU

Izvor: Popis 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2003, 2011, MONSTAT

1 World Population Aging 1950-2050, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2009, str.5-25.

2 Ibid.

Slični trendovi će se nastaviti i u budućnosti, tako da će starosna struktura dodatno biti izmijenjena. Prema demografskim projekcijama učešće stanovništva starijeg od 65 godina će porasti do 2050. godine i iznositi će od 19,57% do 24,26% u zavisnosti od scenarija.³ Rezultati popisa iz 2011. godine ukazuju na to da je sa demografskog aspekta najvjerovatniji pesimistični scenario, koji podrazumijeva nisku stopu fertiliteta, očekivane promjene mortaliteta i očekivane migracije.

TABELA 1: STAROSNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA CRNE GORE DO 2050. GODINE

Pesimistični scenario				
Starosna grupa	2020	2030	2040	2050
0-14	105927	96317	85423	78768
15-64	435798	438346	440492	420303
65+	97300	120004	134899	159870
Ukupno	639025	654667	660814	658941
Učešće u ukupnom stanovništvu				
0-14	16,58%	14,71%	12,93%	11,96%
15-64	68,20%	66,96%	66,66%	63,78%
65+	15,22%	18,33%	20,41%	24,26%
Bazični scenario				
Starosna grupa	2020	2030	2040	2050
0-14	117993	125917	127925	130273
15-64	435798	444100	462853	469192
65+	97300	120004	134899	159870
Ukupno	651090	690021	725676	759334
Učešće u ukupnom stanovništvu				
0-14	18,13%	18,25%	17,63%	17,16%
15-64	66,93%	64,36%	63,78%	61,79%
65+	14,94%	17,39%	18,59%	21,05%
Optimistični scenario				
Starosna grupa	2020	2030	2040	2050
0-14	124319	141574	151358	161286
15-64	435798	447197	474910	495879
65+	97300	120004	134899	159870
Ukupno	657417	708775	761167	817035
Učešće u ukupnom stanovništvu				
0-14	18,91%	19,97%	19,89%	19,74%
15-64	66,29%	63,09%	62,39%	60,69%
65+	14,80%	16,94%	17,72%	19,57%

Izvor: MONSTAT, lična računanja

Broj osoba starijih od 65 godina će se gotovo udvostručiti do 2050. godine i porašće sa 81535 u 2011. godini na 159870 u 2050. godini, što predstavlja prosječan godišnji rast od oko 2000 osoba u ovoj starosnoj grupi. To znači da će na kraju projekcionog perioda svaki četvrti stanovnik (pesimistični scenario), odnosno svaki peti stanovnik (optimistični scenario) Crne Gore biti stariji od 65 godina, dok je danas to svaki

³ Tri scenarija na kojima se baziraju demografske projekcije su zasnovana na različitim pretpostavkama o kretanju fertiliteta u Crnoj Gori u periodu do 2050. godine, pri čemu je za pesimistični scenario predviđena niska stopa fertiliteta, za bazični scenario je predviđena srednja stopa fertiliteta, dok je za optimistični scenario predviđen visok fertilitet. Za sve tri varijante (pesimistični, bazični i optimistični) postoje iste pretpostavke o očekivanim promjenama mortaliteta i migracija. Ove projekcije se baziraju na demografskim projekcijama koje je uradio MONSTAT 2008. godine.

osmi stanovnik. Ukoliko u Crnoj Gori ostane niska stopa fertiliteta koja bilježi opadajući trend, a sa druge strane se povećava očekivano trajanje života, tokom projektovanog perioda broj osoba starijih od 80 godina će se gotovo učetrorostručiti, tako da će 2050. godine svaki četrnaesti stanovnik pripadati toj starosnoj grupi. Sa druge strane, niska stopa fertiliteta će dovesti do veoma intenzivnog smanjenja broja osoba mlađih od 15 godina i to sa 116453 u 2011. godini na 78768 krajem projekcionog perioda, odnosno sa 18,78% na svega 11,96% učešća u ukupnom stanovništvu. Kao posljedica takvih promjena u starosnoj strukturi stanovništva, indeks starenja će porasti sa 70 na preko 200 tokom 2050. godine. Malo povoljnija situacija je u bazičnom i optimističnom scenariju, ali je jasno da će i uz takve stope fertiliteta doći do daljeg starenja stanovništva, što će nesumnjivo uticati na postojeći penzijski sistem u Crne Gore.

UTICAJ STARENJA NA TROŠKOVE PENZIJSKOG SISTEMA

Projekcije osnovnih indikatora penzijskog sistema pokazuju da će se usljed starenja stanovništva broj penzionera značajno povećati, dok će se broj osiguranika koji uplaćuju doprinose za penzijsko osiguranje smanjiti ili ostati na približno istom nivou, u zavisnosti od scenarija. Učepće penzionera u ukupnom stanovništvu će sa sadašnjih 16% porasti na čak 21-25% do 2050. godine. Rastući koeficijent zavisnosti⁴ će i dalje biti problem, ne samo u Crnoj Gori već i u svim državama u okruženju i u mnogim državama širom Evrope i svijeta koje su suočene sa problemom starenja stanovništva, pošto postaje sve teže održati stabilnim penzijske sisteme zasnovane na međugeneracijskoj solidarnosti (PAYG sisteme), a samim tim i cjelokupne sisteme socijalne zaštite u tim zemljama. Projektovani koeficijent zavisnosti starih osoba se razlikuje u zavisnosti od posmatranog scenarija, ali će u svakom slučaju zabilježiti rast sa sadašnjih 18,8% na preko 30% do sredine 21. vijeka.

Ovako izmijenjen odnos u strukturi određenih populacionih grupa, izazvan starenjem stanovništva, će se odraziti na povećanje ukupnih troškova penzijskih sistema. Deficit penzijskih sistema koji se zasnivaju na međugeneracijskoj solidarnosti je problem koji postaje sve prisutniji usljed starenja stanovništva, odnosno neadekvatnog odnosa onih koji uplaćuju sredstva za penzije i onih kojima se ta sredstva isplaćuju. Dodatni problem je činjenica da se država uglavnom pokazala kao loš investitor (naročito u bivšim socijalističkim ekonomijama). Naime, tokom godina kada su državni penzioni fondovi bilježili suficit sredstava, država nije odlikovala da ih neplanirano troši. Ova dva argumenta se takođe odnose i na Crnu Goru. Trenutno, rashodi penzijskog sistema iznose oko 12% BDP-a. Međutim, doprinosi za penzijsko osiguranje koje uplaćuju osiguranici nijesu dovoljni kako bi se pokrili ovi rashodi, tako da se po osnovu doprinosa finansira manje od 70% ukupnih rashoda penzijskog sistema. Da bi se obezbijedile penzije u cjelokupnom iznosu, Ministarstvo finansija pokriva deficit iz državnog budžeta, odnosno taj dio predstavljaju transferi Fondu PIO kao nadležnoj instituciji za isplatu penzija. Ako se ima u vidu da će taj deficit postojati i u budućnosti (i to u većem iznosu kao % BDP-a), kao i da će se država suočiti sa brojnim drugim obavezama kao što je podmirivanje spoljnog duga i sl, onda je jasno da će transferi za penzije uzrokovani starenjem stanovništva predstavljati ogromno opterećenje za državni budžet.

Projektovani rashodi za bruto penzije će imati rastući trend u sva tri scenarija, pri čemu će taj rast biti najznačajniji u pesimističnoj varijanti, a najmanji u optimističnom.

Ukupni rashodi penzijskog sistema će preći 1,5 milijardi EUR-a krajem projekcionog perioda prema svim scenarijima, što će predstavljati značajne izdatke za državu, imajući u vidu činjenicu da će se u ukupnom iznosu povećavati i transferi iz državnog budžeta. Sa druge strane, tokom cijelog projektovanog perioda prihodi od doprinosa će biti manji od projektovanih rashoda penzijskog sistema i konstantno će pada-

⁴ Koeficijent zavisnosti starih osoba (*old age dependency ratio*) se izražava kao broj stanovnika starijih od 65 godina, podijeljen brojem stanovnika starosti od 15 do 65 godina, izražen u procentima.

ti kao procenat rashoda (sa 72% iz 2010. godine), što je direktna posljedica starenja stanovništva. Tokom cijelog projektovanog perioda, u svakoj varijanti, penzijski sistem će biti suočen sa većim deficitom (ukupni izvorni prihodi Fonda PIO biće manji od njegovih rashoda).

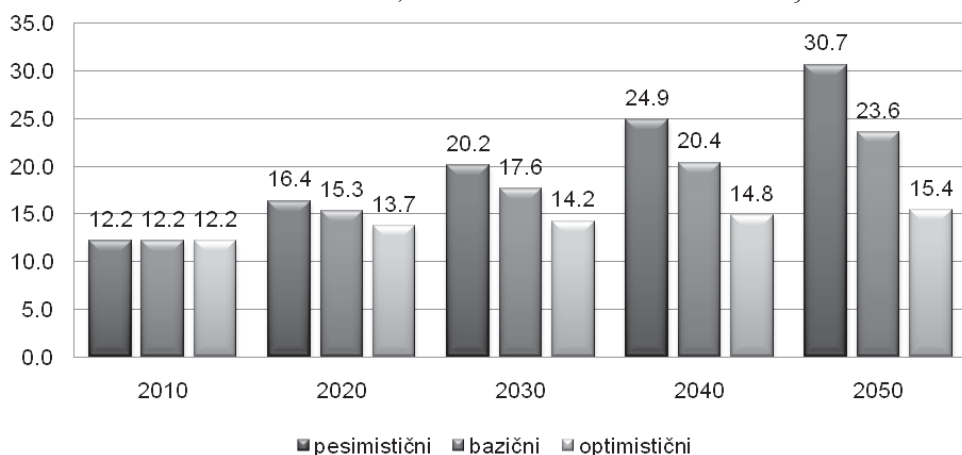
TABELA 2: UKUPNI RASHODI DRŽAVNOG FONDA PIO PREMA RAZLIČITIM SCENARIJIMA TOKOM 2010-2050
(U MILIONIMA EUR)

Godina	Pesimistični	Bazični	Optimistični
2010	365,55	365,55	365,55
2020	570,97	559,92	554,68
2030	815,08	786,44	772,82
2040	1168,57	1109,68	1082,32
2050	1671,05	1562,19	1513,31

Izvor: Fond PIO, lična računanja

Finansijska održivost penzijskog sistema će biti dovedena u pitanje usljed rastućih rashoda fonda i prisustva deficita. Upravo deficit penzijskog sistema kao procenat BDP-a određuje njegovu finansijsku održivost. Najnepovoljnij situacija je kod pesimistične varijante, prema kojoj će rashodi penzijskog sistema dostići čak 30% BDP-a krajem projekcionog perioda, dok danas oni iznose oko 12% BDP-a. Nešto povoljnija situacija je kod bazičnog i optimističnog scenarija, prema kojima će rashodi Fonda PIO 2050. godine dostići 23,56% BDP-a, odnosno 15,46% BDP-a, respektivno.

GRAFIK 2: RASHODI PENZIJSKOG SISTEMA KAO % BDP-A TOKOM 2010-2050

Izvor: Fond PIO, Ministarstvo finansija, lična računanja

Rashodi će čak i pri najpovoljnijoj varijanti rasti kao procenat BDP-a. Sa druge strane, rast prihoda neće pratiti intenzitet rasta rashoda, što ukazuje na činjenicu da će u narednom periodu doći i do povećanja deficita penzijskog sistema.

Ono što je bitnije od rasta u apsolutnom iznosu jeste to da će deficit rasti i kao procenat BDP-a, što će se nesumnjivo odraziti na njegovu finansijsku održivost. Prema projekcijama, taj deficit će biti najznačajniji u pesimističnoj varijanti, odnosno porasće sa sadašnjih 4,33% BDP-a na čak 21,05% BDP-a krajem projekcionog perioda. Pri optimističnoj varijanti, deficit penzijskog sistema bi se zadržao na približno istom nivou tokom projektovanog perioda. Ipak, imajući u vidu gotovo nemoguću situaciju da se u Crnoj Gori u narednom periodu ostvari visoka stopa fertiliteta, teško je očekivati da će i deficit ostati na tom nivou. Čak i prema bazičnoj varijanti, koja podrazumijeva veću stopu fertiliteta u odnosu na sadašnju, deficit penzijskog siste-

ma će znatno porasti i iznosiće preko 13% BDP-a 2050. godine. Ovo ukazuje na ogromne probleme penzijskog sistema u budućnosti kada je u pitanju njegova finansijska održivost. Neodrživost sistema će prije svega biti prouzrokovana negativnim demografskim trendovima, odnosno starenjem crnogorske populacije.

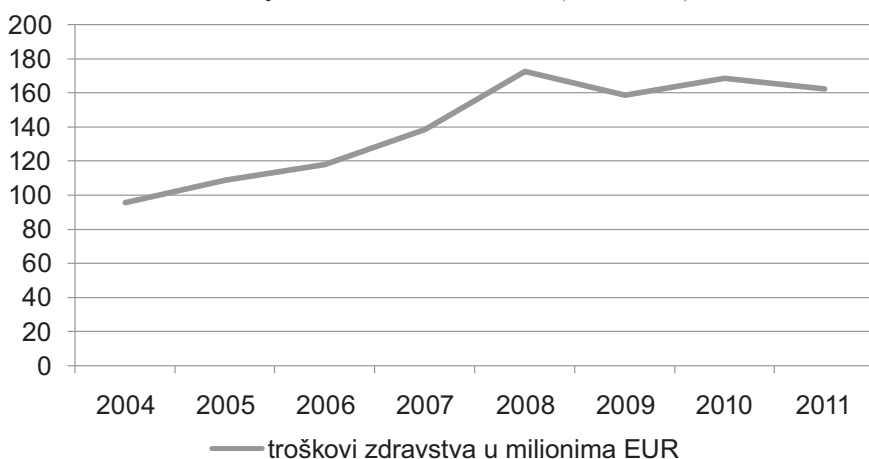
UTICAJ STARENJA STANOVNIŠTVA NA TROŠKOVE ZDRAVSTVA

Starosna struktura stanovništva utiče na epidemiologiju stanovništva, bolesti i potrebe. Starenje utiče na rast hroničnih bolesti koje direktno utiču na kvalitet života i porast zdravstvenih troškova, kao i sve veće potrebe za uslugama hitne pomoći i bolničkim uslugama i za stalnom negom u vrijeme starosti. Takođe, dugoročna njega⁵ starih ljudi postaje skupa kako se smanjuje porodična njega, i ona može podrazumijevati velike gubitke usljed oportunitenog troška mladih ljudi koji moraju da provode vrijeme brinući za starije, umjesto da to vrijeme utroše u produktivnom radu. Starije stanovništvo ima znatno veće zahtjeve u pogledu zdravstvene zaštite, a sa tim u vezi se očekuje da će se zdravstveni troškovi povećavati kako stanovništvo bude starilo, posebno tamo gde troškovi zdravstvene zaštite već prevazilaze raspoložive izvore. Visina povećanja troškova zavisi od toga da li duži životni vijek podrazumijeva dodatne godine zdravlja ili godine bolesti i zavisnosti.

U svim zemljama svijeta potrebe u javnom zdravstvu se povećavaju, više nego ikada ranije, zbog demografske situacije, epidemiološkog pritiska, bržeg razvoja medicinske tehnologije za dijagnostiku i liječenje, rasta cijena lijekova, pogotovo inovativnih i bioloških, pravog vrednovanja kvaliteta rada i veće svijesti populacije. Troškovi liječenja i prevencije rastu brže od ekonomske osnove društva. Stoga je neophodno uvesti adekvatne sisteme finansiranja koji će obezbijediti pristup potrebnoj zdravstvenoj zaštiti.

Zbog starenja stanovništva, posljednjih godina je prisutan veliki pritisak na zdravstvene fondove u svim zemljama. Ukupni troškovi zdravstva su u 2011. godini u Crnoj Gori iznosili 162,3 miliona € ili oko 5% BDP-a. U odnosu na 2010. godinu, zbog uticaja ekonomske krize istu su smanjeni za 3,7%. Međutim, troškovi zdravstva su se u periodu od 2004. godine povećavali, tako da su u 2011. godini bili veći za oko 70% u odnosu na 2004. godinu.

GRAFIK 3: UKUPNI TROŠKOVI ZDRAVSTVA (U MILIONIM €)

Izvor: Fond za zdravstveno osiguranje Crne Gore

5 Dugoročna zdravstvena njega podrazumijeva širok spektar medicinskih, socijalnih i smještajnih (stambenih) aspekata.

Očekuje se dalje pogoršanje demografske situacije kroz smanjenje broja dece, a produženje životnog veka. S obzirom da projekcije stanovništva pokazuju rast broja stanovnika starijih od 65 godina i njihovo povećano učešće u ukupnom broju stanovnika, troškovi zdravstva slično troškovima penzija će u Crnoj Gori takođe rasti u narednom periodu. Starija populacija nije radno aktivna, ali ima povećane potrebe za zdravstvenim uslugama, što će neminovno dovesti do rasta troškove zdravstvene zaštite U razvijenim zemljama, njihovo učešće u 2050-oj godini će 27%, dok će 14% iznositi nerazvijenim i zemljama u razvoju⁶.

Korišćenje zdravstvenih usluga će se povećati starenjem stanovništva, ali se povećanje zdravstvenih troškova ne može samo vezati za starenje stanovništva, već na njih utiču i drugi činioci. Troškovi zavise od zdravstvenog stanja starijih i od njihovih potreba za uslugama. Nova istraživanja pokazuju da su u zemljama sa visokim prihodima starija lica dobrog zdravlja⁷. Bolje zdravstveno stanje starijih osoba u bogatim zemljama se dužuje većem ekonomskom rastu, a samim tim i većim izdvajanjima za zdravstvo, obimu i kvalitetu usluga i tehnološkim inovacijama u vezi sa medicinskom opremom i lijekovima. Ipak, zavisno od zdravstvenog stanja, starija lica imaju veću potrebu za zdravstvenim uslugama. Zbog toga je neophodno usmjerenje ka pristupu pacijentu u domaćoj okolini i na primarnom nivou, gdje efikasna organizacija različitih službi omogućava veću dostupnost.

Izdvajanja na račun dugoročne njege, odnosno potreba za preventivom, skrining programima, stalnim liječenjem, kontrolom hroničnih bolesti i korišćenje relevantnih tehnologija, povećati troškove u zdravstvu, ali pravovremeni početak tih aktivnosti će u buduću smanjiti ukupne troškove. Viši troškovi dugoročne njege će uticati na poboljšanje zdravstvenog stanja ljudi i smanjiti troškove kliničke njege. Većina zemalja, među kojima je i Crna Gora, nije u potpunosti spremna da apsorbuje udar troškova dugoročne njege, za razliku od kliničke zdravstvene njege. Tražnja za dugoročnom njegom je neminovna čim ljudi žive duže i u manjoj su mjeri sposobni da obavljaju svoje svakodnevne aktivnosti. Negativne posljedice, mogu biti više ukoliko se ne uvedu adekvatni programi dobijanja odgovarajuće zdravstvene njege, jer može doći do udara na javnu potrošnju zbog korišćenja skupih bolničkih usluga za njegu koja bi se inače mogla pružiti znatno jeftinije, ili bi pak moglo doći do udara na proizvodnju zbog toga što bi članovi porodice morali da žrtvuju veliki dio svog radnog vremena da bi brinuli o starijim osobama.

AKTIVNO STARENJE

Ipak, starenje stanovništva mijenja oblike potrošnje dobara i usluga na dugi rok, tako da može predstavljati i priliku za razvoj novih usluga i nove poslovne ideje.⁸ U Evropi se sve više prepoznaju šanse za razvoj turizma prilagođenog raznim starosnim grupama, što omogućava jačanje ekonomskih aktivnosti i generisanje rasta. Stariji turisti predstavljaju posebnu i specifičnu tržišnu nišu, obzirom da oni imaju vremena i novca (generisanog tokom radnog vijeka) i mogu biti značajni za potrošnju naročito po isteku regularne turističke sezone.

Aktivno starenje kreira izazove i šanse za kompanije, obzirom da se kompanije moraju pripremiti za smanjenje radne snage za 30 miliona kada se takozvana "babyboom" generacija penzionise. Ipak, prema istraživanjima⁹, čak 68% kompanija nije još uvijek prilagodilo strukturu ljudskih resursa takvoj situaciji, kao ni svoje poslovanje. Iako će postojati šanse za biznis po osnovu 60% rasta u broju potrošača starijih od 55 godina, samo trećina kompanija je ovo uzela u obzir kada je u pitanju njihov asortiman proizvoda i usluga.

6 Janković Dragica, Zdravstveno osiguranje kao faktor troškova zdravstvene zaštite, Škola biznisa, Broj 4/2011, 2011, str. 77

7 Chawla, Betcherman, Banerji, Iz crvenog u sedo „Treća tranzicija“ ostarelog stanovništva u Istočnoj Evropi i bivšem Sovjetskom Savezu, Svjetska Banka, Vashington DC, 2005

8 Prema nekim procjenama, strukturne promjene će uticati na gubitak dva miliona radnih mjesta u primarnom sektoru, dok se predviđa da će sektor usluga generisati šest miliona novih radnih mjesta u ovoj deceniji.

9 CSR Europe survey

U Evropskoj Uniji se kroz različite programe¹⁰ promoviše zadržavanje starijih radnika na tržištu rada, uz istovremeno kreiranje novih poslovnih prilika za mlade i treninge, kako bi se obezbijedio neutralan pristup.

Demografske promjene imaju uticaja i na penzijske i na modele tržišta rada. U EU se očekuje da bi rashodi za penzije mogli porasti sa 10%BDP-a na 15% BDP-a. Takođe se očekuje nedostatak obučene radne snage i manja stopa aktivnosti, što će biti uzrokovano odlaskom u penziju sljedeće generacije stručne radne snage.

Ohrabrivanje starijih radnika da duže rade ne znači da se oduzimaju radna mjesta od mladih jer zemlje članice EU koje imaju najveće učešće stope zaposlenosti starijih radnika, takođe imaju najveće stope zaposlenosti među mladima.

Potrebni su odgovarajući uslovi na tržištu rada, porezi i podsticaji kako bi se stariji obučeni radnici zadržali na tržištu rada.

ZAKLJUČAK

Zvanični podaci pokazuju da se udio starijih u ukupnoj populaciji povećao sa velikom vjerovatnoćom da će se slični trendovi nastaviti i u budućnosti. To će uticati na ukupne performance tržišta rada, imajući u vidu da će se i udio radno sposobnih u ukupnom stanovništvu smanjiti. Sa druge strane, povećana zavisnost će uzrokovati potrebu za dodatnim državnim troškovima. Ova demografska pomjeranja podrazumijevaju značajan rast u broju korisnika različitih prava i programa (prava na penziju, programa zdravstvene zaštite, i sl.), što će rezultirati većim deficitom penzijskog sistema većim troškovima sistema zdravstvene i socijalne zaštite i uticati na ekonomski rast.

Osim što starenje utiče na javne rashode, naročito u dugom roku, ono utiče na oblike potrošnje kao i na proizvodnju roba i usluga. Stoga starenje može poslužiti i kao izazov za nove biznise i realizaciju novih ideja.

LITERATURA

1. Bačović, M. (2006). Demografske promjene i ekonomski razvoj – analiza investicija u humani kapital, ISSP, Ideja, Podgorica, 2006
2. Becker, G. and Murphy, K. (1990): Human Capital, Fertility, and Economic Growth”, The Journal of Political Economy, Vol. 98, No 5.
3. Chawla, Betcherman, Banerji, Iz crvenog u sedo „Treća tranzicija“ ostarelog stanovništva u Istočnoj Evropi i bivšem Sovjetskom Savezu, Svjetska Banka, Vashington DC, 2005
4. Cutler, D. and Poterba, J. (2006): An Aging Society: Opportunity or Challenge, Brookings Papers on Economic Activity, Vol. 1990, No 1
5. Davis E.P. (2006). How will ageing affect the structure of financial markets, Brunel University Economics and Finance, working paper 07/10
6. Denton T. Frank, Spencer G. Byron, Economic costs of population aging, IESOP Research Paper No. 32, 1998
7. Feldstein S. Martin, The effects of the ageing European population on economic growth and budgets: implications for immigration and other policies, Working Paper, National Bureau of Economic Research, 2006
8. Holzmann, R. and Hinz R. (2005). Old Age Income Support in the 21st Century, World Bank, Washington DC, 2005.
9. James, E. (1994): Averting the Old Age Crisis, Policies to Protect the Old and Promote Growth, The World Bank and Oxford University Press.
10. Janković Dragica, Zdravstveno osiguranje kao faktor troškova zdravstvene zaštite, Škola biznisa, Broj 4/2011, 2011
11. Katnić, M. i Lukšić, I. (2006) Penzijske reforme – manje države, više biznisa, Biznis i država, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, str. 209-219.

¹⁰ Program Tesco - 'Regeneration Partnership', Program - Carrefour - 'Passeport Senior'; program Rewe Group - 'Fit for longer at the workplace', itd.

12. Mamolo Marija, Scherbov Sergei, Population Projections for Forty-Four European Countries: The Ongoing Population Ageing, European Demographic Research Papers, 2007
13. Master plan razvoja zdravstva Crne Gore za period 2010-2013, Ministarstvo zdravlja Crne Gore, Podgorica 2010.
14. Nickel, C. and Almenberg, J. (2006): Ageing, pension reforms and capital market development in transition countries, EBRD.
15. Palacios, R. and Slunghynsky, O. (2006): Social Pensions Part I: Their Role in the Overall Pension System, Social Protection Discussion Paper No.0601, World Bank.
16. Program Tesco - 'Regeneration Partnership', Program - Carrefour - 'Passeport Senior'; program Rewe Group - 'Fit for longer at the workplace',
17. Rother P. C. and Schwab G., Ageing and Pensions in the Euro Area - Survey and Projection, Finance Archiv, Volume 60, No. 4
18. Schmidt-Hebbel, K.; (1999). Does pension reform really spur productivity, saving and growth?, Central Bank of Chile working paper 33.
19. The 2009 Ageing Report: Underlying Assumptions and Projection Methodologies, European Commission, Economic and Financial Affairs, Office for Official Publications of the European Communities, 2008
20. Vukotić V. (2002): Država i tranzicija, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, 2002
21. Vukotić, V. (2002), Penzijske reforme i tržište kapitala u Crnoj Gori, ISSP, Podgorica, 2002.
22. Vukotić, V. (2004), Penzijske reforme kao novi potencijal ekonomskog rasta, ISSP, Podgorica, 2004.
23. World Population Ageing 2009, Economic and Social Affairs, United Nations, New York 2009
24. Zakon o doprinosima za obavezno socijalno osiguranje, Službeni list Crne Gore, br. 13/07 i 79/08

WEB SITES:

1. www.fzocg.me
2. www.isspm.org
3. www.monstat.org
4. www.rfondpio.co.me
5. www.un.org/en
6. www.worldbank.org

CIVILIZACIJA I TERORIZAM

APSTRAKT

Varvarstvo potiče od različitosti i netolerantnosti ljudi unutar civilizacije. Do pojave civilizacije individue su funkcionisale u okviru „arhaičnih društava“ (Moren) odnosno malih zajednica koje su se nomadski bavile *sakupljačkom ekonomijom*. Pojavom „istorijskih društava“ (Moren) dolazi do povećanja broja organizovanih grupa i sve veće različitosti među njima. Kako Benjamin primjećuje da je istorija društava istorija ratova, čini se da je upravo glad bila pokretač varvarskih činova. Dodatni problem, postaje i manjak integrisanosti istorijskog u odnosu na arhaično društvo.

Upravo, evropski faktori nastanka varvarstva, totalitarizma i terorizma - nacija-država i čistoća etnosa i religije; ekonomski i istorijski kontekst kao i uključivanje civilnih elemenata u nekonvencionalno ratovanje ostaju obris i savremenog terorizma. Danas se, ipak, može dodati i ekonomska dimenzija terorizma i isprepletenosti sa organizovanim kriminalom.

Ključno pitanje je koji oblik globalnog upravljanja može adekvatno odgovoriti izazovima XXI vijeka? Da li će novi humanizam Evrope biti moguć i da li će se stvoriti *Koncert svijeta*? Čini li se mogućim da isti pokrenu ne-državni akteri i možda obrazovne institucije?

Ključne riječi: *civilizacija, varvarstvo, terorizam, kriminal, finansiranje, globalno upravljanje*

ABSTRACT

Barbarianism derives from differences and lack of tolerance of people within civilization. Until civilization occurred people have functioned within „archaic societies“ (Morin) i.e. small communities that were nomads and engaged in *economy of collection*. Appearance of „historical societies“ (Morin) led to increase of organized groups existence and higher differentiation among them. As Benjamin notices *history of societies is history of wars* and it seems that hunger exactly had been driver of barbarianism. Additional problem became lack of integration within historical comparing to the archaic society.

Nation-state and pureness of ethnicity and religion as the core European factors of barbarism, totalitarianism and terrorism; *economic and historical contexts* as well as *inclusion of civilian* elements into nonconventional warfare remain outlines of contemporary terrorism. Even though nowadays, *economic dimension of terrorism and organized crime mesh* can be added.

The key question is which form of global governance can adequately respond to 21st century's challenges? Whether the new humanism of Europe will be possible and whether *Concert of the World* will be created? Does it look possible that the very same can be launched by non-state actors and perhaps educational institutions?

Key words: *civilization, barbarism, terrorism, crime, finance, global governance*

¹ Institut za strateške studije i projekcije (Podgorica); UDG-Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis (Podgorica); Student prve generacije doktorskih studija Međunarodna ekonomija na Univerzitetu Donja Gorica

UVOD

Istoriju svijeta i istoriju civilizacija je moguće posmatrati i tumačiti na različite načine. Neki mogu izgledati *manje ozbiljno* poput istorije svijeta posmatranu kroz *različite* napitke.² Na drugoj strani, ima onih koji izgledaju *više ozbiljno* poput istorije svijeta posmatrane kroz istoriju ratovanja.³ Opservacija da je istorija civilizacija ustvari istorija borbe sa glađu, povezuje ranije navedene moguće istorije i daje preciznu odrednicu pokretača pojava i procesa.⁴ Pored toga što povezuju istorijske procese, glad i borba protiv gladi će povezivati i buduće procese i promjene. Upravo je glad i potreba borbe sa njom najmanji zajednički sadržalac ekonomije, stanovništva i terorizma. Glad je pokretač ekonomskih aktivnosti ali i motor za unaprijeđenje istih.⁵ Glad se odnosi na stanovništvo. Terorizam se posmatra kao ekonomski povezana pojava. Preciznije, čak i ako nema ekonomske uzroke, terorizam ima ekonomske korijene. Za postojanje i izvršavanje terorističkih djela neophodni su novac, ideologija, pojedinci i stanovništvo. Da li je, shodno tome, moguće i očekivati evoluciju terorističkih aktivnosti?⁶

Ako se na ovaj način analizira prošlosti, znači li to da sličan obrazac može biti primijenjen na budućnost? Ukoliko se može na taj način promišljati budućnost, čini se da je obrazac u kreiranju efikasnih ekonomskih rješenja ali i globalnom odgovoru na izazove. Ne znači da će to uticati na nestanak terorizma ali znači da može smanjiti podsticaj za njegov nastanak i razvoj. Posljedično, to znači i smanjenje negativnih efekata na stanovništvo i razvoj.

ISTORIJA VARVARSTVA EVROPSKE CIVILIZACIJE

U čemu je razlika između civilizacije i varvarstva? U kakvom kontekstu nastaju civilizacije? Da li profil osnova civilizacije može oblikovati njenu budućnost? Ko su bili varvari? I za koga su oni bili varvari? Da li civilizacija može biti *varvarska*? Da li postoji veza između varvarstva i terorizma?

Edgar Moren smatra da su civilizacija i varvarstvo dva paralelna procesa. U tom kontekstu poziva se na Valtera Benjamina i Gastona Botula. Benjamin smatra da „*ne postoji obilježje civilizacije koje nije istovremeno i varvarsko djelo*“ dok Botul smatra da „*da istorija velikih društava je istorija neprekidnih ratova*“. Čini se da je makar Botul u pravu. I upravo se čini da niz neprekidnih ratova počinje sa civilizacijom. A što je civilizacija?

U *arhaičnim društvima* koja karakteriše mali broj međusobno povezanih i integrisanih jedinki, *sakupljačka ekonomija* i neprekidan nomadski život postoji zavisnost od *prirode*. Da li zatvorenost tih društava ista onemogućava da *upoznaju varvare*? Istorijski trenutak prelaska na *poljoprivrednu ekonomiju* neće promijeniti samo oblik dominantnog privređivanja već i odnose u društvu uključujući i zavisnost. Koncentrisanje *bivših* nomada oko izvora vode ili drugih strateških lokacija označava i početak *zavisnosti čovjeka od ljudi*. Označava početak stvaranja *istorijskih društava*. Upravo je zavisnost od drugih ljudi (Vukotić, 2011) prvi element civilizacije. Poljoprivreda će po prvi put kreirati viškove hrane i po prvi put će doći do diferencijacije u pogledu *imovine*. Upravo to vodiće željom za moći i željom za eliminisanjem gladi. Veoma čest metod iste bila su osvajanja. Još češće, varvarska. Navedeno će kreirati drugi element civilizacije.

2 Ipak, za tumačenje civilizacija kroz „trivijalne“ mehanizme neophodno je veliko (ne) znanje i sposobnost misaonog promišljanja „izvan kutije“. Istovremeno, zaboravlja se da je većina istorijski važnih napitaka nastajala ili korišćena iz makar dva razloga: (i) kao hrana, (ii) kao sredstvo razmjene a ponekad i iz oba.

3 Mogući problem kod ovakvog pristupa se odnosi na činjenicu da istorija civilizacija počinje prije početka ratovanja. Pri ratovanju se podrazumijevaju organizovani sukobi većih skupina.

4 Veselin Vukotić (2011) - lične bilješke sa predmeta *Istorija ideja* na I godini doktorskih studija „Međunarodna ekonomija“.

5 Glad shvaćena kao materijalna i intelektualna ideja i potreba.

6 Terorizam kao novi oblik ratovanja.

Ipak, važnim se čini pitanje u kakvom kontekstu dolazi do stvaranja *istorijskih društava*. U kakvom kontekstu su se tadašnji ljudi radali, odrastali i ponašali? Iako nije najstarija, čini se da je evropska civilizacija zasnovana na helenskoj kulturi najviše *dala* svijetu. Istina, to često nisu bili pozitivni doprinosi. Naprotiv, bilo je i onih veoma varvarskih. Uprkos elementima civilizacija Starog Istoka u helenskoj, ista se prilično autonomno oblikovala. I u jednom dijelu bila veoma različita u odnosu na predašnje. Čini se da je jedna od osnovnih karakteristika helenske kulture bila dominacija mitova zavjera, ubistava, prevrata i posebnosti.

Međutim, pitanje je što su mitovi? Pored toga što su to istinski posebna vrsta priča, oni su, bez sumnje, *začeci kulture*. Jung je smatrao da nam mitovi trebaju jer *razjašnjavaju* konfuziju našeg društva i naše psihe odnosno „čudovišta mita su čudovišta uma.“ Čak iako nam trebaju, da li zaista razjašnjavaju ili i pojačavaju konfuziju naših društava? Jung dalje smatra da mitovi kazuju istine o psihi čovjeka. I to posebno o omnipotentnim impulsima i ponašanjima koja je teško kontrolisati (više grupna nego pojedinačna). Ako je ponovo Jung u pravu, da li je mračan mit uvod u mračnu psihu jedne kulture, jedne civilizacije? Zaista, da li je evropska kultura, kultura krvi i osvajanja, kultura mračne psihe? Da li je i to dio evropske vrijednosti? Ako jeste, da li se smije zanemarivati?

Helenska mitologija i priča o Olimpu je priča o zavjerama i ubistvima. Haos, Niks, Gea i Uran, Erebus i drugi. Dodatno, mit o otmici Evrope koji kao da počinje sagu o (evropskoj) posebnosti, izabranosti (ipak je Zevs izabrao Evropu) ali i otmici i nasilju. Rimljani su asimilovali helensku kulturu (od tada i dilema ko je zaista poražen u sukobu tih kultura) i dalje širili gotovo svaki njen oblik. Pored njih, keltska, germanska, nordijska, finska i slovenska mitologija bile su takođe obilježene borbom dualiteta. Nakon njih, romanska i arturijska mitologija će uvesti u *igru* još jednu dimenziju - monoteističke religije. Upravo će na monoteizmu i njemu (ne)svojstvenoj netoleranciji izrasti ideja *čiste nacije* kao ključnog segmenta prvog koncepta nacije-države (onog iz XV vijeka). Možda će baš to uobličiti *evropski izum u varvarstvu* kako ga označava Moren. Imajući u vidu rečeno, čini se da od Grka nismo dobili samo Olimpijadu, filozofiju i Eureka već i mračnu psihu Evrope.

Međutim, ko su *varvari*? Analizirajući istoriju i promjene *istorijskih društava* uočava se da su to „oni drugi“, različiti, „ne-mi“, „ne Heleni“ i slično. Obično je linija razgraničenja bila drugojakost civilizacije u kontekstu, na primjer, svih „ne Rimljana“ bilo da je to jezik ili drugo nerazumijevanje. Da li svako nerazumijevanje nužno znači da je neko varvar? Da li je Evropa XV vijeka stvorila koncept netolerantnosti uvođenjem nacija-države i dominacijom čistoće etnosa i religija?

Da li je upravo netolerancija različitosti helenske a potom evropske kulture (iako je prva jedan od elemenata druge) a potom netolerancija jedne pa druge monoteističke religije vodila totalitarizmima koji vijek kasnije? Da li su za Hitlera Sloveni, Jevreji, Romi i drugi bili varvari? Da li je to značilo da - čak iako jesu - može biti dozvoljen progon različitosti? Da li postoje slični primjeri u Evropi, na Balkanu? Da li je neobično što je baš Evropa stvorila sve totalitarizme globalnog svijeta? Da li su i evropska osvajanja i kolonizacije bile podstaknute varvarstvom drugih? Na kraju, ko je zaista činio varvarstva?

Posmatrajući rađanje evropske civilizacije, čini se da postoji kontekst nastanka varvarstva. Nasilnost, posebnost i prekomjernost (p)ostaće obilježjima evropske civilizacijske „zgrade“ temeljno zasnovane na navedenim elementima helenske kulture. Od Grka smo pored filozofije, fizike, Eureka i raznih ostalih doprinosa, dobili i naličje evropske civilizacije. Protokom vremena Evropa će ići i izvan nasljeđa helenske kulture. U XV vijeku Evropljani istinski inoviraju koncept varvarstva. Stvaranjem ideje o nacija-državi zasnovanoj na čistoći krvi odnosno čistoći etnosa i monoteističke religije (Moren) varvarstvo poprima nove dimenzije. Evropski izum - nacija-države - će istovremeno uništiti brojne civilizacije koje su one iste osvajale i kolonizovale i to uvijek u duhu „El Dorada“.⁷ Ipak, taj duh nije ništa do duh *gladi i neograničene potrebe za moći*.

7 Mit o Eldoradu: legenda o zlatnom gradu Inka koju su prenosili Pizarovi konkvistadori postala je matrica i sinonim za mogućnost basnoslovnog bogaćenja. Istovremeno, termin se koristi i da označi gotovo sve groznice pohlepe.

Isti duh će carovati u narednim vjekovima na evropskom kontinentu.

Početak XX vijeka obilježiće i još jedna evropska inovacija - totalitarizam odnosno *država u svojoj političke partije*. Ono što je bitno u istorijskom kontekstu nastanka tri evropska totalitarizma (fašizma, nacizma i komunizma) nisu ideje već sam istorijski okvir i trenutak. Posmatrajući sva tri evropska totalitarizma zaključuje se da nastaju u vremenu ekonomskih kriza i u sistemu vlasti (bez obzira da li je riječ o izborima u Njemačkoj, kraljevskom mandatu za sastav vlade u Italiji ili revoluciji ruskog oktobra) a na osnovu uvjerenja o posebnosti i čistoći. Nakon toga, Evropa će kreirati i prve terorističke organizacije novijeg doba. Čini se još jedan evropski izum. One, takođe, nastaju na ideji borbe za drugačije ciljeve korišćenjem čak i civilnih meta i sredstava.

Da li je Moren u pravu kada izjednačava civilizaciju i varvarstvo? Ako je civilizacija zavisnost od *drugih* ljudi a varvarstvo *drugojakost* (u odnosu na nešto, nekog) znači li da oni i vremenski nastaju istovremeno? *Arhaična (varvarska) društva* su mala i integrisana a *istorijska (civilizovana) društva* velika, neintegrisana, podložna devijacijama i čine ih brojne različite grupe obilježene raznim mitovima. *Čini se da se može smatrati da dodir sa drugim malim organizovanim varvarskim grupama začinje civilizaciju. Sa druge strane, čini se da dodir većeg broja različitih organizovanih grupa stvara varvarstvo.* Možda se ovo može uporediti i sa Hokingom i kreativnom i destruktivnom interferencijom čestica. Kako ih onda ikada odvojiti? Čini se da je upravo problem ideja različitosti odnosno neprihvatanje da neko drugi može i treba biti različit. Ipak, *ideja o posebnosti* dobija potpun *smisao* samo u kriznim vremenima. Drugim riječima, njoj je neophodan kontekst u kome će dobiti značaj. Gotovo uvijek su to prelomni trenuci u istoriji jednog društva i civilizacije i najčešće su ekonomske prirode (gladi).

EVOLUCIJA DIHOTOMIJE

U čemu je veza civilizacije, varvarstva, ekonomije i terorizma? Postoji li korelacija? Hofman terorizam, u osnovi, dijeli na nacionalistički i vjerski motivisan. Čini se da se tu prepoznaje i ideja čistoće. Dodatno, prepoznaje se direktna veza sa evropskim izumom iako je ideološki terorizam, takođe, evropski izum. Čini se da su sva četiri pojma zasnovana na *odnosima*, na *interferenciji*.

Iako, možda, terorizam nije direktno povezan sa lošim ekonomskim uslovima odnosno ne može se vezati samo za zemlje u kojima postoji nizak kvalitet života on svakako ima ekonomsku dimenziju. Prvo, terorizam zahtijeva finansije i stoga je nesporna ta njegova dimenzija. I ovo je možda ključni odnos unutar ovog para pojmova zbog dvostrukih šteta koje proizvodi. Drugo, cilj terorizma su, najčešće, civilni odnosno ekonomski ciljevi uključujući i živote pojedinaca. Svaki od tih ciljeva ima svoju ekonomsku cijenu. Pored toga, nije zanemarljiva ni dimenzija ekonomske vrijednosti borbe protiv terorizma. Posmatran zajedno, cijena terorizma i cijena borbe protiv terorizma, takođe, predstavljaju veoma važan odnos u kontekstu ovog para. Ipak, važno je i u kakvom se ekonomskom, političkom i građanskom kontekstu stvara terorizam.

Čine se mogućim četiri osnovne veze. *Prvo*, evropska inovacija u varvarstvu, kako tvrdi Moren, bilo je stvaranje nacija-države i vjerska netolerantnost (Rimsko carstvo je bilo vjerski tolerantno). Istovremeno, bila je to civilizacijska promjena znatno drugačija od gradova-država i carstava. Na osnovu toga nastali su brojni totalitarni režimi kao i dva svjetska rata. Istovremeno, u predvorju francuske revolucije počinjali su se kreirati teroristički - *sa ciljem promjene stanja nasilnim putem* - pokreti. Znači, korijen terorizma jeste u Evropi. Istina, možda je to bio drugačiji terorizam u odnosu na današnji u kontekstu ciljeva akcije. *Drugo*, kao i varvarstvo, terorizam označava netolerantnost prema drugačijem. *Nijansa* je da li je riječ o klasi, religiji, naciji, ideologiji, kriminalu ili slično. Povod je uvijek drugojakost i dezintegriranost odnosno terorizam je usmjeren ka „nama“ različitim. *Treće*, varvarstvo i terorizam ne štete ni neaktivne u borbi. Za razliku od

uobičajenog ratovanja terorizam je usmjeren ka civilima (i proizvodnji straha) i civilnim ciljevima. Primjeri su brojni od osvajanja Džingis kana, Trećeg Rajha, osvajanja Duklje 1183 godine, osvajanja Crne Gore 1918 godine, do bombaskih napada IRA-e, ETA-e, Al Kaide i brojnih drugih terorističkih organizacija ali i čina vojnika u Avganistanu nad nedužnim stanovništvom. Upravo je to razlika u odnosu na revolucionarne korijene terorizma u Evropi. Četvrto, vjerski i nacionalistički terorizam predstavljaju dominantne oblike terorizma XXI vijeka (Hofman). Zar upravo na netolerantnosti ideja nacije i čiste vjere nisu nastali gotovo svi oblici varvarstva? Konačno, *odlika terorizma i varvarstva nisu ideje i ideologije već činovi i učinjeno*. I najsaj-nija ideja se posmatra kroz učinjeno.

Međutim, postoji i još jedna - tipično evropska - dimenzija problema i indirektna veza varvarstva i terorizma. O uzrocima a naročito o činovima terorističkih nedjela se ne govori. Prećutkuju se i stavljaju u kontekste. Zaboravlja se da se u određenom kontekstu gotovo svaki čin može opravdati. Međutim, postoje nepromjenjive granice dobrog i lošeg i shodno tome onoga što treba osuditi bez obzira ko je počinilac. A Evropa kao da sebi najprije oprašta a potom i zaboravlja. Ako se već i taj vid oprosta - makar zbog hrišćanskog nasljeđa Evrope - može i shvatiti, ostaje nejasno zašto Evropa zaboravlja? Zašto ne govori o mitu psihe naslijeđenom od Starog Istoka i naročito helenske civilizacije? Zašto ne govori o tamnom dijelu evropskog para vrijednosti? Zašto ne govori o neplaniranim posljedicama revolucije? Zašto ne govori o evropskom terorizmu XX vijeka? Ako se zaboravlja i ne analizira, repeticija scenarija je moguća.

Dodatna veza između ekonomije i terorizma se može identifikovati u kontekstu *korijena i konteksta* a ne neophodno *uzroka*. Istovremeno, ova veza je neodvojiva od veze sa civilizacijom i varvarstvom. Brojni autori (Kruger i Maleckova 2003, Berebi 2003, Abadi 2003, Kruger i Laitin 2007, Dreher i Gasenber 2007 i mnogi drugi) ne identifikuju ekonomske uzroke terorizma. Drugačije viđenje ima na primjer Derin-Gure (2009) i identifikuje vezu ove dvije pojave.

Međutim, autori koji su zaključivali da ne postoji veza terorizma i ekonomije su se bavili pitanjem ekonomski uzrokovanog terorizma. Preciznije, da li terorizam brže i jednostavnije nastaje u ekonomski nerazvijenim društvima? Ono što se previdalo jeste drugi par odnosa terorizam-ekonomija a to je ostvarivanje profita u cilju finansiranja terorizma. Druga stvar koja se previdala jeste posmatranja isključivo nacija-država i njihovih djelova kao uslova za nastanak ekonomski uzrokovanog terorizma. Ipak, glad motivise pojedince i nije moguće tvrditi da *gladan pojedinac* u ekonomski razvijenom sistemu neće biti mogući terorista uslijed pada pod pritisak para glad-ideologija. Ključno pitanje je, o kakvom terorizmu se govori? I gdje je izazvan i što ima za je cilj?

Dalje, u cilju pravljenja razlike u odnosu na ranije radove Pinar-Gure pravi razliku između domaćeg, međunarodnog i separatističkog terorizma. Smatra da domaći terorizam ne nastaje posebno često u siromašnim zemljama. Ipak, zaključuje da isti u njima opada kako dolazi do ekonomskog rasta zemlje. Smatra i kako međunarodni terorizam više pogađa bogate zemlje. Čini se da su ovdje makar dva razloga. U bogatim zemljama psihološki efekti i ekonomski troškovi terorističkih djela su većeg efekta. I drugo, uprkos *uređenosti* vrijednost sive ekonomije ili crnog tržišta je značajno veća u razvijenim zemljama. Foreign Policy je procjenjivao vrijednost sive ekonomije u razvijenim zemljama. Uprkos nepoznatoj metodologiji, ukoliko se pretpostavi da je vrijednost iste u SAD-u 8% dolazimo do *ekonomskog sektora* vrijednog 1,2 hiljade milijardi USD (u 2011).

Uočavajući dodatnu vezu, Pinar-Gure smatra da je manjak građanskih sloboda taj koji *stvara* teroriste. Preciznije, oni nastaju u sistemima sa takvim vrijednostima. Čini se da je Moren u pravu i za sadašnjost. Nedostatak građanskih sloboda znači i neprihvatanje razlika i osnovnih prava pojedinaca. Odatle do totalitarizma (iako su to veoma često već totalitarni sistemi) i varvarstva modernog doba je mali korak.

Ponovo na *tragu* Morena, Pinar-Gure smatra da su jači incidenti prisutni i u slučajevima zajedničke granice *zemlje-porijekla* i *zemlje-cilja* a posebno u slučajevima bivših kolonijalnih veza. I ovdje se nalazi upravo jedna ključna veza istorije i evolucije civilizacije varvarstva i ekonomije. Djelovi bivših kolonija, izvjesno, i dalje posmatraju koloniste kao osvajače. Pored toga, uslijed plemenske mitologije traže načine osvete.

U istraživanju Pinar-Gure je indikativno i uočavanje veze između etničke fragmentacije i terorizma. Pinar-Gure smatra da u slučajevima etničke raznolikosti koja nije praćena fragmentacijom ne dolazi do terorističkih akcija domicilnog stanovništva. Međutim, ostaje nedorečenost kakvo je stanje građanskih sloboda i ekonomije u takvim sistemima. Intuitivno se može pretpostaviti da je riječ o sistemima koji baštine toleranciju bez obzira da li imaju razvijen sistem građanskih sloboda.⁸ Nasuprot tome, etnička fragmentacija podstiče pojavu terorističkih aktivnosti.

Čini se da skup veza evoluirao i da sada obuhvata netolerantnost, usmjerenost ka civilima, ekonomski kontekst, političko-građanski kontekst kao i ekonomska i ideološka glad.

PROBLEM(I) DANAŠNJICE?

U nedavnoj prošlosti diferencijacija terorističkih i kriminalnih organizovanih grupa je bila prilično postojana. Terorističke grupe su imale kao motiv politiku, ideologiju, etničku i(li) vjersku netoleranciju. Terorizam je percipiran kao *oblik političkog nasilja i stvaranja psihološkog straha usmjeren ka civilnom stanovništvu i ekonomskih ciljevima*. Na drugoj strani kriminalne grupe su kao motiv imale *profit*. Međutim, danas dolazi do fuzije ovih grupa u nove tzv. kriminalno-terorističke grupe (Liang, 2011). Indikativno je da, prema Liang, danas sve veći broj terorističkih grupa biva uključen u kriminalne aktivnosti dok istovremeno kriminalne grupe postaju angažovane u različitim formama političkog nasilja. Čini se da je *opravdanje* za terorističke grupe izrazita cijena njihovog angažmana. Iste moraju naći izvore finansiranja postojanja. Najčešće se to postiže prometom droge pa se i ovaj oblik aktivnosti sve više naziva narkoterorizam, narkogerala i narkofundamentalizam (Felbab-Braun, 2005; Liang 2011.) Pitanje je što je motiv kriminalnih grupa da se angažuju u formi političkog nasilja. Može se smatrati da je ponovo riječ o potrebi gladi i moći i naročito načinima sticanja iste.

Liang navodi ne tako skore primjere povezivanja ili prelaska iz terorizma u organizovani kriminal. Godine 1980. FARC (Revolucionarne oružane snage Kolumbije) su počele sa prometom droge kako bi finansirali sopstvene terorističke aktivnosti. Nedugo zatim, kriminalne aktivnosti su postale značajnije i prema prometu i prema obimu za FARC (Liang).⁹ Drugi (kolumbijski) primjer je veza narko kartela iz Medellina sa Pokretom 19. april koja datira iz 1985. Slično su počeli i da se ponašaju meksički karteli već 1980. Karteli poput Huezar i Los Zetas su zbog primjene terorističkih tehnika, proglašeni terorističkim pokretima. Shodno tome, SAD-e su sedam kolumbijskih kartela stavile na liste stranih terorističkih organizacija 2011. Početkom devedesetih sicilijanska Koza nostra je počela sa serijom bombaških napada počev od muzeja Ufici u Firenci (Makarenko, 2004) kao odmazdu za hapšenja svojih lidera. Ista će taktiku nastaviti i u borbi sa policijom i tužilaštvom i možda najčuvenijim napadom na sudiju Falkonea. Upravo italijanski primjer pokazuje kako se teroristički činovi i manir ponašanja primjenjuju u svijetu kriminala u cilju ostvarivanja političke moći. Nešto slično će biti ponovljeno i na samom Balkanu. Druga velika italijanska kriminalna organizacija napuljska Kamora ima veze sa Al Kaidom (Liang, 2004). Smatra se (Čespijuk, 2010) da su njihovi članovi u Evropu prebacivani upravo preko Kamore. Ključna teroristička organizacija današnjice - Al Kaida - je mreža

8 U slučajevima kako domaćeg tako i međunarodnog terorizma, istraživanje pokazuje porijeklo iz sistema umjerenih građanskih sloboda. Čini se da upravo građanske slobode moraju biti značajno razvijane kako bi se uticalo i na korišćenje terorizma.

9 FARC i ELN (Nacionalna oslobodilačka armija) kontrolišu 40% kolumbijske teritorije i aktivni su učesnici u milijardama vrijednom prometu narkotika (Liang, 2004). Procjenjuje se da je godišnji prihod samo FARC-a 400 miliona USD.

decentralizovanih terorističkih „ćelija“, franšiza i saradnika koji se bave kriminalnim aktivnostima (Liang, 2004). Makar tri Al Kaidine *organizacije*: Al Kaida u Iraku (AQI), Al Kaida u islamskom Magrebu (AQIM) i Al Šabab se bave kriminalnim aktivnostima širom planete. Aktivnosti uključuju i promet narkotika, trafikingu, kidnapovanje, krijumčarenja, promet *krvavih dijamanta* kao i oporezivanje somalijskih pirata a potom i direktno uključivanje u piratstvo (Al Šabab - „morski džihad“: Čildres, 2010)

Kao ključne faktore za nastanak ove veze, Liang smatra sljedeće: globalizaciju, internet i revoluciju komunikacije, kraj Hladnog rata i globalni rat protiv terorizma. Globalizaciju „krivi“ zbog slobode poslovanja i kretanja koje uzrokuju da kriminal i terorizam mogu biti počinjeni svuda. Internet zbog *manjka kontrole*, diseminacije poruka i prikupljanja novca i aktivista. Kraj Hladnog rata zbog *ukidanja* državnog sponzorisavanja terorizma i potrebe traženja novih izvora finansiranja kroz kriminal. I sam *globalni rat protiv terorizma* (uključujući i Bušov Patriot Act) uticali su na finansije terorističkih grupa ali i njihovu još bližu saradnju sa kriminalom. Ovdje je Liang veoma blizu stanovišta Lorete Napoleoni i njene kritike globalizacije. Međutim, iako faktori globalizacije imaju i negativnih elemenata, čini se da je ponovo Benjamin rekao neoborivu istinu odnosno da „*ne postoji obilježje civilizacije koje nije istovremeno i varvarsko djelo*“.

Analizom faktora se ne smije nametnuti zaključaj da ovog spoja kriminala i terorizma ne bi bilo da nije bilo globalizacije. Kao ni da bi ili da je *idealna* protivnik ovom spoju nacija-država (koja je istovremeno i uzročnik). Jednostavno, u vremenu promjena i izgradnje novih paradigmi na površinu izlaze *mitološki* vođena djela pojedinaca. Čini se da će upravo borba protiv istih morati biti na nivou strateških saveza pojedinaca, država, regija, sistema, ne-državnih aktera, supranacionalnih institucija i da će upravo posljednje morati jačati.

Ovo posebno dobija na značaju u budućem *konvencionalnom* obliku rata - virtuelnom prostoru. Posebnost je izvedena makar zbog činjenica da ga nisu stvorile a da ga i ne kontrolišu države. Danas sajber prostor predstavlja *mjesto* na kome se dešavaju kriminalne aktivnosti. Iste obuhvataju krađe identiteta, video pirateriju, prevare sa karticama, prevare sa socijalnim osiguranjem, tzv. „pecanja“ (bez obzira da li se radi o pozivu na lažnu konferenciju sa aktivnim veb sajtom ili lažnih hotelskih rezervacija) itd. Sajber prostor se koristi i za diseminaciju ideja o metama, tehnikama izvršenja, tehnikama pravljanja bombi, propagandu, regrutovanje a istovremeno i za promet svih nelegalnih roba i usluga.

IZAZOV(I) BUDUĆNOSTI?

Ključni izazovi budućnosti su načini odgovora na aktuelne probleme veze organizovanog kriminala i terorizma kao i na evoluciju istih u sajber prostoru.

Čini se da će, upravo, sajber prostor dobijati na značaju u vremenu koje dolazi. *Problem* sa sajber prostorom jeste što ga nije moguće kontrolisati od strane bilo koje dominantne vojne sile. Upravo zbog disperzije ali i opadanja moći nacija-država dolazi ili može doći do sve veće (zlo)upotrebe sajber prostora kako za ekonomsku špijunažu, virtuelni rat, sajber-kriminal i sajber-terorizam. Dosadašnja podjela na državne i nedržavne aktere gubi smisao jer postoji tendencija da se svim navedenim aktivnostima bave i nedržavni akteri. Njihova *anonimnost* i udaljenost mogu biti prepreke u odbrani. Ono što je za očekivati i što će biti izraziti izazov jeste buduće sajber sofisticiranost međunarodnog terorizma i kriminala kako u pogledu ekspertskog znanja tako i u pogledu finansijskih malverzacija.

Pored toga, opasnosti po stanovništvo nikada nisu bile veće makar u razvijenim zemljama. Dostupnost i penetracija interneta čine isto veoma ranjivim kako u kontekstu krađe identiteta, prevara sa karticama, novčanih malverzacija tako i ideoloških uticaja na mlađu populaciju i stvaranje novih *spremnih* sljedbenika terorizma i organizovanog kriminala. Istovremeno, samo stanovništvo se protivi ograničavanju lič-

nih sloboda. Čini se da će upravo taj par odnosa *borba protiv terorizma*-*zaštita ličnih sloboda* biti u centru svih narednih procesa.

Isto kao i razvoj ranijih civilizacija, i tehnološki napredak ove vodi opasnostima varvarstva. Internet i moć komunikacije i *izbrisanih* granica su ključni ali ne i jedini. Ipak, mogu biti komplementarni drugim opasnostima poput profilacije oružja za masovno uništenje, internet i biloških i hemijskih virusa, pitanja bezbjednosti energije i hrane ali i mnogim danas nepoznatim problemima budućnosti.

Zabrinutost mora pojačati i pitanje *porijekla* danas najaktivnijih terorističkih grupa.¹⁰ Najvećim dijelom je riječ o nacija-državama koje: (i) imaju značajan uticaj plemensko-mitoloških faktora, (ii) imaju neriješene ideološko-religijsko-plemenske sukobe, (iii) imaju značajan rast populacije u svjetskim okvirima, (iv) pripadaju skupu tzv. *failed states* u kojima je i stepen političkih i ekonomskih sloboda minimalan, (v) imaju veoma loše ekonomske uslove i (vi) izrazito su *pogodne* za uzgajanje i promet narkotika uslijed teritorije, etničkih i ekonomskih problema. Iako je možda Avganistan *par excellence* primjer navedenih elemenata i najveći svjetski proizvođač opijuma ali i država sa trećom svjetskom stopom rasta populacije od 3,85% (podaci UN) sličnih država ima još mnogo.

Važan prblem jeste i sam rast populacije a posebno *lokacije* rasta populacije. Upozoravajuće je da su među pet država čije stanovništvo raste najbrže one koje imaju značajnih problema i čije stanovništvo može biti izrazito *upotrijebljivo* za buduće terorističke aktivnosti.¹¹ Upravo u tom kontekstu se mora i tražiti neko riješenje za taj dio scene globalnog teatra. To svakako zahtijeva zajedničku akciju globalnih stejkholdera.

Očigledno je da borba protiv terorizma i organizovanog kriminala prevelik problem pojedinačno čak i za najmoćnije države svijeta. Događaj 9/11 i pokretanje *globalnog rata protiv terorizma* su dovoljna potvrda istog. Dodatna potvrda jeste u onome što Liang naziva faktorima stvaranje te mreže i to prije svega u globalizaciji. Prihvatili se teza o *zasluzi* globalizacije za to, slijedi i traženje odgovora na pitanje kako koristiti istu za borbu protiv terorizma. Na koji način strukturirati novu globalnu infrastrukturu da bi se adekvatno odgovorilo izazovima. Da li je Moren u pravu kada smatra da Evropa može stvoriti novi humanizam i novu renesansu i istu *izvesti* na globalnu pozornicu (Ohmae)? Čini se da ideja iza Evropske Unije (EU) može biti ideja za dobar dio svijeta. Regionalizacija može biti dobro oruđe u borbi protiv terorizma naročito u Aziji ali i Južnoj Americi.

Ipak, da li je regionalni pristup dovoljan? EUISS i NIC smatraju da je globalno upravljanje - identifikovano kao *kolektivno upravljanje zajedničkim problemima na međunarodnom nivou* - u krizi.¹² Ključni razlog je što se nekadašnji lokalni konflikti *jednostavno prenose* na globalnu scenu. Čini se da je motor prenosa konflikata upravo do sada nevidena *međuzavisnost* aktera globalne scene. Finansijska a potom i kriza suverenog duga nedvosmisleno potvrđuju to. Dodatno, međuzavisnost pojačava i rast država u razvoju (u prvom redu BRIC a potencijalno i CIVETS).¹³ Rast njihove moći i uključivanja u svjetsku ekonomiju može prouzrokovati i prenos njihovih lokalnih problema na globalni nivo. Veoma važan aspekt jesu i problemi koje politika *suverenih* nacija-država proizvodi. Navedeni proizvodi često otežavaju rješavanje globalnih problema. Istovremeno, one počinju i da gube sopstvenu moć odnosno ista se disperzuje na veći broj *vlasnika moći*. Upravo zato se čini da supranacionalna strukture globalnog upravljanja a ne globalnog vladanja treba da budu nova infrastruktura XXI vijeka.

10 Ne nužno etničkog koliko porijekla bavljenja navedenim aktivnostima.

11 Liberija, Burundi, Avganistan, Zapadna Sahara i Istočni Timor sa godišnjim rastom stanovništva od 4,5; 3,9; 3,85; 3,72 i 3,5; respektivno prema Ujedinjenim nacijama.

12 European Union Institute for Security Studies, US National Intelligence Council (2010): *Global Governance 2025: At a Critical Juncture*, s.13.

13 BRIC-Brazil, Rusija, Indija i Kina; CIVETS (procjena novih brzo rastućih ekonomija The Economist-a): Kolumbija, Indonezija, Vijetnam, Egipat, Turska i Južna Afrika. Bez obzira da li će procjena i djelimično biti tačna sve ove država imaju znatan obim neriješenih problema.

Ključni izazov jeste kako stvarati novu supranacionalnu infrastrukturu moći i globalnog upravljanja? Koji akteri će se baviti globalnim problemima i da li će EU i Kina dati prioritet aktuelnim i mogućim budućim internim problemima?

EUISS i NIC daju pregled četiri moguća scenarija: (i) status quo - nijedna kriza neće biti dovoljno velika i sistemi će je riješavati ad hoc; (ii) fragmentacija - regionalne sile će pokušati da izoluju sopstvene probleme; (iii) oživljavanje ideje *Koncerta Evropa* sa početka XIX vijeka i zajedničko riješavanje problema uz novu infrastrukturu i novi balans moći: SAD će dijeliti moć, Kina i Indija povećati finansijsko učešće u zajedničkim projektima dok će EU preuzeti veći globalnu ulogu nego do sada; (iv) prevlast konflikta - interni konflikti u Aziji i Srednjem Istoku kao i sukob SAD-a i Kine.¹⁴

UMJESTO ZAKLJUČKA

Da li zbog *porijekla* ili *ideologije* EUISS i NIC vjeruju da je - iako malo vjerovatan u neposrednoj budućnosti - ovaj scenario najbolji u dugom roku. Oživljavanje *Koncerta Evropa* odnosno mogućeg budućeg *Koncerta svijeta* je, čini se, i na tragu Morenovih promišljanja.¹⁵ Moren smatra da će Evropa (p)ostati laboratorija i kreator ideja novog humanizma i renesanse i da će u budućnosti *izvoziti* samu svoju kulturu (ne i varvarstvo).

Ipak, pitanje je ne da li Evropa to može već *kako* je to izvodljivo? Čini se da će doprinos imati ili da isti već imaju i tzv. *nedržavni akteri* odnosno da oni mogu biti ili element kooperacije ili element produbljivanja sukoba. Trenutno, ndržavni akteri kao element sukoba imaju prednost jer obuhvataju i kriminalne i terorističke organizovane grupe i teže osvajanju i jačanju političke moći. Međutim, moguće *riješenje problema* jeste uključivanje politički moćnih ndržavnih aktera koji su pozitivan proizvod globalizacije i koji već sada imaju ekonomsku i političku moć. Pozitivnim ndržavnim akterima mogu se smatrati transnacionalne ili supranacionalne nevladine organizacije, multinacionalne kompanije, različite poslovne organizacije, interesne grupe i slično. Iako se smatraju pozitivnim ndržavnim akterima koji mogu pozitivno uticati na promjene i saradnju, crkve i različite religijske organizacije imaju dugu istoriju netolerancije i stoga mogu biti veoma problematični akteri. Ipak, njihovu moć *upravljanja* ljudima treba uzeti za ozbiljno i usmjeriti je ka poželjnom pravcu. Iako se civilno društvo ističe kao pozitivan vid ndržavnih aktera, zaboravljaju se posebno diferencirati *univerziteti*. Čini se i da upravo ovo može biti na ideji Morena jer su upravo obrazovani ljudi *enciklopedijskog duha* stvarali i razvijali ideje evropskog humanizma i renesanse.¹⁶ I možda je upravo u njima trag drugog evropskog odnosno globalnog humanizma i renesanse u okviru *laboratorije Evropa* (Moren). Ključna ideja novog globalnog humanizma bi trebala biti orijentisana na razvoj ideja slobode, tolerancije i promišljanja o varvarstvu i terorizmu. Moguće da je to *ispravan smjer* borbe za slobodu pojedin(a)ca kroz *kreativnu interferenciju čestica*.

LITERATURA:

1. Abadie, Gardeazabal (2008): *Terrorism and the World Economy*, European Economic Review vol. 52
2. Allesina, Ozler, Roubini, Swagel (1996): *Political Instability and Economic Growth*, Journal of Economic Growth
3. Anderson (1999): *The Aggregate Burden of Crime*, Journal of Law and Economics 42
4. Arquilla, Ronfeldt, Zanini (1999): *Networks, Netwar and Information-Age Terrorism*, RAND
5. Baily (2001): *Economic Policy following the terrorist attacks*, Institute for International Economics

¹⁴ Istina, autori najmanje vjeruju u četvrti scenario ali ga ne isključuju.

¹⁵ Koncert Evropa (poznat i kao Kongres sistem) predstavlja oblik balansa sila i moći u Evropi između 1814/15 i 1914 (stotinu godina). U njemu su učešće imale Austrija, Prusija, Rusija, Ujedinjeno Kraljevstvo i Francuska (naknadno se priključila).

¹⁶ Moren, 2006.

6. Barth, Li, McCarthy, Phumiwasana, Yago (2006): *Economic Impacts of Global Terrorism: From Munich to Bali*, Milken Institute
7. Berrebi (2003): *Evidence About the Link Between Education, Poverty and Terrorism Among Palestinians*, Working Papers 856, Princeton University
8. Blount (2011): *Combating Piracy: Current Situation and Trends*, Piracy Europe
9. Chepesiuk (2010): *Dangerous Alliance: Terrorism and Organised Crime*, Global Politician
10. Childress (2010): *Somali Militants Try Piracy to Fund Attacks*, The Wall Street Journal
11. Derin-Gure (2009): *Does Terrorism Have Economic Roots?*, Boston University
12. Dreher, Gassebner (2008): *Does political proximity to the US cause terror?* Economics Letters 99
13. Edwards, Lee (2011): *Somali Piracy - Crew Fatalities*, Compass Risk Management
14. European Union Institute for Security Studies, US National Intelligence Council (2010): *Global Governance 2025: At a Critical Juncture*
15. Felbab-Brown (2005): *Afghanistan: When Counternarcotics Undermines Narcoterrorism*, The Washington Quarterly, Vol.28, No.4
16. Hofman (2000): *Unutrašnji terorizam*, Narodna knjiga Alfa
17. Jovetić (2012): *Civilizacija varvarstva Evrope*, Partner, Ministarstvo odbrane Crne Gore
18. Keefer, Loayza ed. (2008): *Terrorism, Economic Development and Political Openness*, Cambridge University Press
19. Krueger, Maleckova (2003): *Education, Poverty, Political Violence and Terrorism: Is There a Causal Connection?* Journal of Economic Perspectives 17(4)
20. Laquer (1977): *Terrorism*, Little Brown
21. Liang (2011): *Shadow Networks: The Growing Nexus of Terrorism and Organized Crime*, Geneva Centre for Security Policy, GCSP Policy Paper no.20
22. Makarenko (2004): *The Crime-Terror Continuum: Tracing the Interplay between Transnational Organised Crime and Terrorism*, Global Crime, Vol.6, No.1
23. Moren (2006): *Europska civilizacija i europsko barbarstvo*, AGM
24. Napoleoni (2008): *Rouge Economics* - Seven Stories Press
25. OECD (2002): *Economic Consequences of Terrorism*, Economic Outlook 71
26. Pham (2010): *Emerging West African Terror-Drug Nexus Poses Major Security Threat*, World Defense Review
27. Shapiro, R (2004): *Al-Qaida and the GDP: How Much Would Terrorism Damage the U.S. Economy? Less Than You'd Expect*, Slate
28. Vukotić (2011/12): *Istorija ideja* - predmet na I godini doktorskih studije "Međunarodna ekonomija" na UDG-u - lične bilješke
29. UNODC (2011): *Trust Fund to Support the Initiatives of States to Counter Piracy off the Coast of Somalia*

IZVOZ, EKONOMSKI RAST, STANJE I PERSPEKTIVE NEZAPOSLENOSTI²

APSTRAKT

U ovom radu smo analizirali efekat ekonomske krize na robni izvoz, privredni rast i nezaposlenost u Srbiji. Rezultati analize pokazuju da je od Q4 2008. došlo do drastičnog pogoršanja prilika na tržištu rada. Od oktobra 2008. do aprila 2010. prisutna su veoma negativna kretanja na polju zaposlenosti i nezaposlenosti. Udar ekonomske krize u poslednjem kvartalu 2008. doveo je do kontrakcije robnog izvoza i BDP-a, kao i do istovremenog povećanja stope nezaposlenosti i ukupnog broja nezaposlenih. Postepeni izlazak srpske privrede iz recesije tokom 2010. bio je praćen, nažalost samo privremenom, stabilizacijom tržišta rada. Od oktobra 2010. do novembra 2011. pokazatelji vezani za zaposlenost i nezaposlenost ponovo su drastično pogoršani, što je nesumnjivo posledica pada agregatne tražnje u EMU usled efekata krize javnog duga. Dalji razvoj događaja na domaćem tržištu rada zavisice u velikoj meri od raspleta ekonomske drame u EMU. Imajući u vidu da je industrijska proizvodnja u prva dva meseca 2012. (naročito u februaru) značajno opala, pribojavamo se da Srbiji u ovoj godini preči recesija. Stoga smatramo da je veoma malo verovatno da će neka buduća vlada moći u naredne dve do tri godine da se ozbiljnije pozabavi rešavanjem tako krupnog problema kao što je nezaposlenost. Štaviše, mislimo da je daleko realističnije da će maksimalni naponi biti usmereni na usporavanje daljeg pogoršanja prilika na tržištu rada. Dakle, skoro je izvesno da će Srbija u srednjoročnom periodu ostati u grupi evropskih zemalja koje su rekorderi u pogledu nezaposlenosti, što posebno zabrinjava ukoliko se zna da nezaposlenost najviše ugrožava najmlađe kategorije stanovništva radnog uzrasta.

Ključne reči: stopa nezaposlenosti, stopa zaposlenosti, robni izvoz, privredni rast.

ABSTRACT

In this paper we have analysed the effect of economic crisis to export, economic growth and unemployment in Serbia. The results of the analysis have shown that since Q4 2008 there has been substantial aggravation in labour market. Between October 2008 and April 2010 there were negative trends in the area of employment and unemployment. Economic crisis strike in last quarter of 2008 led to contraction of export and GDP, as well as to simultaneous increase in unemployment rate and overall number of the unemployed. Gradual exit of Serbian economy from the recession in 2010 was followed by stabilisation in labour market, unfortunately only temporary one. Between October 2010 and November 2011, indicators related to employment and unemployment aggravated drastically, which is, no doubt, a consequence of fall in aggregate demand in EMU due to the effects of public debt crisis. Further developments in domestic labour market will greatly depend on the solution of economic drama in EMU. Bearing in mind that industrial production in first two months of 2012 (in February in particular) decreased substantially, we fear that Serbia is under threat of recession this year. Therefore, we deem that it is not very likely that any future Government will be able to deal with solution of such a serious problem as unemployment in the forthcoming two or three years. Moreover, we think that it is far more realistic that maximal efforts will be focused to slowing down of further aggravation of labour market circumstances. Therefore, it is likely that in medium-term Serbia will remain in the group of Eu-

1 Naučni saradnik Instituta društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja

2 U radu su prikazani rezultati istraživanja koje je sprovedeno u sklopu projekta III47010: *Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup* finansiranog od strane Ministarstva prosvete i nauke, Republika Srbija, 2011-2014.

ropean countries holding records in terms of unemployment, which is particularly worrying if we know that unemployment mainly strikes youngest categories of working age population.

Key words: *unemployment rate, employment rate, merchandise export, economic growth.*

UVOD

Nema spora oko činjenice da je se privredni rast u čitavom tranzicionom periodu u velikoj meri zasnivao na izdašnom prilivu kapitala iz inostranstva, što je stimulisalo rast domaće tražnje i potrošnje značajno preko granice proizvodnih mogućnosti. Priliv strane akumulacije poticao je uglavnom od privatizacionih prihoda i dugoročnog zaduživanja privatnog i javnog sektora. Još 2009. godine, kada je srpska privreda već uveliko bila pod pritiskom svetske ekonomske krize, bilo je sasvim jasno da se budući model privrednog rasta ne može zasnivati na povećanju potrošnje finansirane inostranom štednjom. Ideja koja je tada postala dominantna, oko koje su se okupili kako pripadnici političke elite, tako i stručna i akademska javnost, bila je da se budući privredni rast mora zasnivati na dinamičnom povećanju izvoza. Nesporo je da se dalje povećanje domaće tražnje i potrošnje ne može finansirati inostranim kapitalom iz najmanje dva razloga: (a) prvi razlog je to što je proces privatizacije u velikoj meri priveden kraju, izuzimajući još nekolicinu većih javnih sistema koje treba privatizovati, tako da se na ovu vrstu finansiranja ne može računati, (b) drugi razlog je u vezi sa činjenicom da se privreda Srbije nalazi na veoma opasnom trendu rastućeg javnog i ukupnog duga, zbog čega su, bar prema podacima Narodne banke Srbije, već prekršena opšta fiskalna pravila predviđena Zakonom o budžetskom sistemu. Takođe, ako se imaju u vidu prognoze da će kapital u naredne dve decenije biti veoma skup, jasno je da ćemo morati da učinimo značajna prilagođavanja potrošnje naniže, ukoliko želimo da zadržimo ili uvećamo nivo investicija. Ovakve ocene još više pojačavaju argumentaciju u korist neophodnosti povećanja izvoza.

Ipak, ekonomske prilike u Evropi, koja nam je najvažniji spoljnotrgovinski partner, ne idu u prilog našim planovima da ubrzamo rast izvoznih aktivnosti. Nepovoljna kretanja u privredama Evropske monetarne unije (EMU) mogla bi veoma lako da uvuku srpsku privredu u kovitlac nove recesije. Sredinom 2011. godine bili su već uočljivi simptomi usporavanja privrednog rasta i pogoršanja makroekonomskog ambijenta. Naime, nakon oporavka ekonomske aktivnosti koji je zabeležen u Q1 2011. godine, započinje period tokom koga su posledice recesije u Evrozoni postale sasvim očigledne. Ovaj period je karakterističan po zaustavljanju rasta izvoza, padu industrijske proizvodnje i dvocifrenom međugodišnjem padu realne vrednosti trgovine na malo. Zbog navedenih promena u međunarodnom privrednom ambijentu važno je detaljnije analizirati efekte koje one imaju na privredu Srbije. Naša analiza prevashodno je usredsređena na dinamiku izvoza, privredni rast i posledice po zaposlenost.

Ovaj rad je sačinjen iz tri dela. U prvom delu smo prikazali dinamiku robnog izvoza Srbije sa ciljem da utvrdimo da li je zaista realno očekivati da će on, u kriznom ambijentu, tokom ove i naredne godine biti lokomotiva ekonomskog rasta. Drugi deo rada posvećen je analizi privredne aktivnosti i posledicama koje kriza generiše na tržištu rada. U ovom delu smo nastojali da otkrijemo u kojoj meri ekonomska kriza u EMU utiče na najveći strukturni problem srpske ekonomije, a to je nezaposlenost. Najvažnija zaključna razmatranja izneli smo u trećem delu rada.

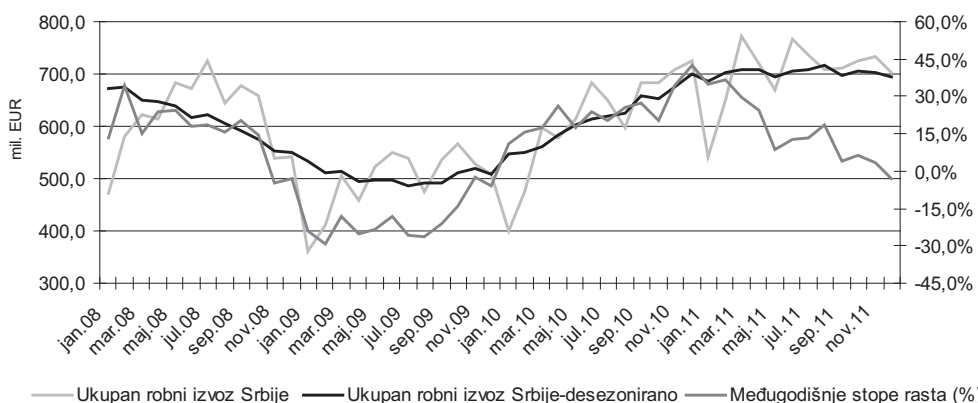
1. MOŽE LI SE OPORAVAK PRIVREDE ZASNIVATI NA IZVOZU

Nakon snažog udara ekonomske krize počev od poslednjeg kvartala 2008. godine, srpski robni izvoz je u Q4 2009. započeo očigledan oporavak koji je bio veoma naglašen tokom 2010. godine. Sudeći na osnovu vremenskih serija sa mesečnom frekvencijom ukupan robni izvoz dostigao je svoj maksimum krajem 2010. i početkom 2011. kada je njegova sezonski izglavljena vrednost počela da stagnira, a međugodišnje stope ra-

sta oštro da opadaju (Grafikon 1). Naime, tokom Q1 2011. izvoz je još uvek beležio visoke pozitivne međugodišnje stope rasta od oko 33%, što ni u kom slučaju nije ukazivalo na to da će doći do zaokreta u njegovoj dinamici. Tokom ovog kvartala ukupan izvoz je rastao prevashodno zahvaljujući rastu izvoza žitarica, gvožđa i čelika i obojenih metala. Na ovakvu dinamiku dominantno su uticali egzogeni činioci na svetskom tržištu - povećanje cena pomenutih proizvoda. Pored toga, rast cena žitarica, podstaknut rastom tražnje, bio je praćen i brzim povećanjem izvezena količine, zbog čega je Vlada Srbije morala sredinom marta uredbom da zabrani izvoz pšenice i brašna. Ipak, važno je naglasiti da su i ostale komponente izvoza ostvarile priličan rast, što ukazuje na činjenicu da je postojao uzlazni trend, čak i ukoliko isključimo efekat povećanja svet-skih cena pomenutih proizvoda.

Ipak, ostatak godine obeležen je veoma ostrim usporavanjem međugodišnjeg rasta ukupnog robnog izvoza i to gotovo u svim njegovim segmentima. Najizraženiji zaokret ostvaren je u slučaju izvoza gvožđa i čelika. Nakon dinamičnog povećanja tokom 2010. i početkom 2011, izvoz ovih proizvoda od Q2 2011. beleži sve dublji međugodišnji pad. Razloge za ovako nepovoljnu dinamiku treba tražiti prevashodno u krizi javnog duga koja sve snažnije potresa EMU, a koja je dovela do značajne redukcije tražnje za gvoždem i čelikom i posledičnog smanjenja njegove cene. Nepovoljne tendencije na svetskom tržištu gvožđa i čelika uticale su najpre da se u Q2 jedna visoka peć prebaci na režim tihog hoda, da bi dalje pogoršanje, nekoliko meseci kasnije, dovelo do potpunog povlačenja kompanije US Steel sa srpskog tržišta. Osim toga, veoma naglašeno usporavanje rasta izvoza prisutno je i u slučaju obojenih metala. Razlozi za ovakvu dinamiku skoro su identični kao u slučaju gvožđa i čelika.

GRAFIKON 1. SRBIJA: UKUPAN ROBNİ IZVOZ, NJEGOVA DESEZONIRANA VREDNOST I MEĐUGODIŠNJE STOPE RASTA, 2008-2011

Napomena: Vremenska serija izvoza desezonirana je TRAMO/SEATS metodom primenom programskog paketa EViews 5.1. Podaci su preuzeti sa zvanične veb stranice Republičkog zavoda za statistiku (<http://www.stat.gov.rs>).

Preostale robne kategorije su takođe tokom ostatka 2011. uglavnom beležile sve sporiji međugodišnji rast izvoza. Gledajući iz perspektive ukupnog izvoza, u decembru mesecu 2011. godine ostvaren je čak međugodišnji pad njegove vrednosti od oko 3%. Pored krize u EMU na usporavanje rasta ukupnog robnog izvoza nesumnjivo je uticala i aprecijacija realnog kursa dinara prema evru koja je obeležila prethodnu godinu, zbog čega je dinar u 2011. shodno rezultatima analize Narodne banke Srbije, označen kao jedna od najstabilnijih valuta ne samo u regionu, već i u Evropi.

Srbija se nažalost ne može pohvaliti konkurentnošću izvoza (Tabela 1). U komparaciji sa zemljama iz okruženja, prema vrednosti izvoznog koeficijenta, Srbija je osrednje pozicionirana. Naime, od sedam ze-

TABELA 1. SRBIJA: ODNOS ROBNOG IZVOZA I BDP-A, 2007-2010

Zemlje	2007	2008	2009	2010
Bugarska	44,0	43,1	33,6	43,3
Makedonija	41,6	40,6	28,9	35,9
Rumunija	23,9	24,8	25,2	30,6
Bosna i Hercegovina	27,2	27,1	23,2	29,0
Srbija	22,7	23,0	20,8	25,5
Hrvatska	20,8	20,2	16,5	19,4
Albanija	10,1	10,4	9,1	13,2
Crna Gora	18,0	14,8	10,0	11,5

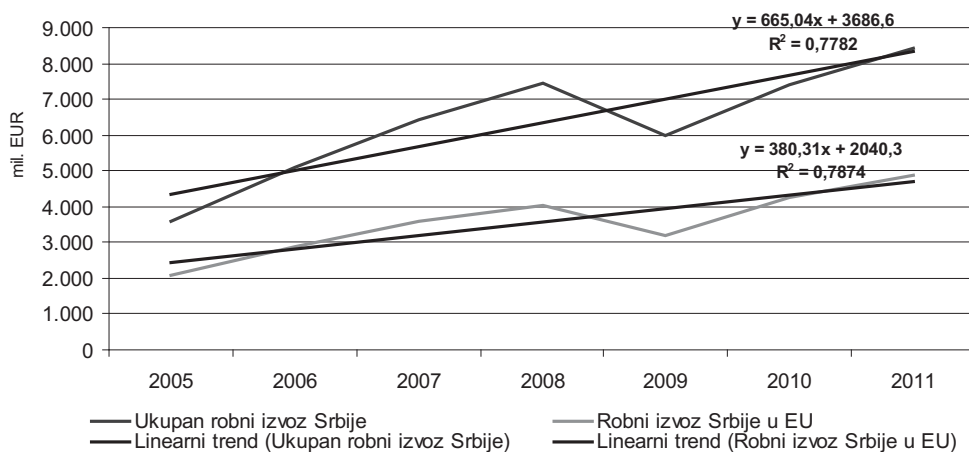
Izvor: Proračun autora na osnovu podataka preuzetih iz elektronske baze podataka Svetske banke (<http://databank.worldbank.org/ddp/home.do#ranking>).

sta domaće tražnje na povećanje izvoza, što znači da bi oporavak srpske privrede, nakon talasa svetske ekonomske krize, trebalo da bude predvođen izvoznom ekspanzijom. Sada nema nikakve dileme da je ekonomski oporavak u 2010. godini posledica rasta neto izvoza, jedinog makroekonomskog agregata koji je te godine dosegao predkrizni nivo. Ipak, 2011. suštinski se razlikuje od 2010. pa se očekivanje da izvoz bude lokomotiva privrednog rasta čini prilično nerealnim. Budući da postoje izgledne šanse da priliv kapitala bude značajno skromniji i skuplji, te ukoliko tome pridodamo i činjenicu da je rast izvoza zaustavljen, zaključujemo da će u uslovima opšteg kolapsa agregatne tražnje stopa privrednog rasta od 0,5%, koliko se trenutno planira za 2012, biti pravi izazov. Ovakav ambijent ni u kom slučaju ne obećava da će u srednjoročnom periodu od najverovatnije dve do tri godine uopšte biti moguće razmišljati o smanjenju rekordno visoke nezaposlenosti.

1.1 ZAŠTO JE VAŽNA EVROPSKA UNIJA

Tokom godina ekonomskog rasta i posledičnog povećanja ukupnog izvoza (Grafikon 2), izvoz u EU je beležio uzlet, istini za volju, nešto sporiji u odnosu na rast ukupnog izvoza.

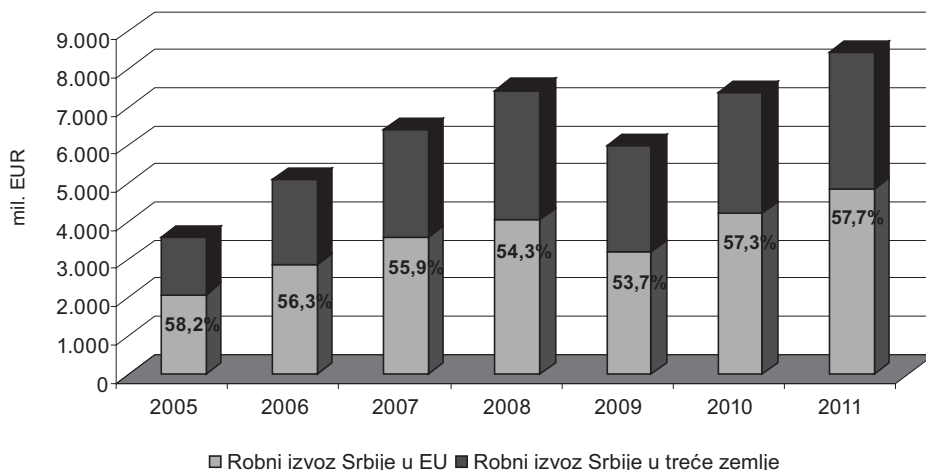
GRAFIKON 2. SRBIJA: UKUPAN IZVOZ I IZVOZ U EU, 2005-2011

Izvor: http://www.trademap.org/tradestat/Product_SelCountry_TS.aspx, <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26>.

Nešto sporiji rast izvoza u EU, izuzimajući 2010. godinu kao godinu postepenog ekonomskog oporavka, implicirao je neznatno smanjenje njegovog udela u ukupnom robnom izvozu (Grafikon 3), što ni na koji način nije relativiziralo činjenicu da je EU najznačajniji spoljnotrgovinski partner Srbije, te da je stoga dalji proces EU integracija nešto što zaista predstavlja prirodni sled budućih dešavanja. Uprkos manjim oscilacijama, tržište EU kontinuirano apsorbuje više od polovine ukupnog robnog izvoza Srbije (od 58,2% u 2005. do 57,7% u 2011, Grafikon 3).

GRAFIKON 3. SRBIJA: UDEO IZVOZA U EU U UKUPNOM ROBNOG IZVOZU, 2005-2011

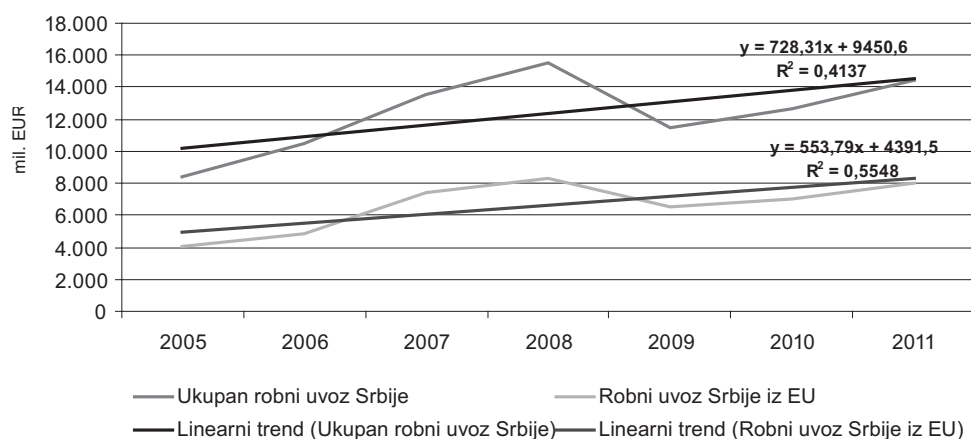

Izvor: http://www.trademap.org/tradestat/Product_SelCountry_TS.aspx, <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26>.

Nešto veći rast izvoza u EU u poređenju sa ukupnim izvozom može se uočiti u 2010. godini kada je očigledan postepeni oporavak od ekonomske krize i vraćanje na uzlazni trend. Oporavak privrede koji je predvođen rastom izvoza, jedinog makroekonomskog agregata koji je tokom 2010. dostigao predkrizni nivo, nesumnjivo se u velikoj meri duguje i izvozu u EU, tim pre što je on rastao nešto brže od ukupnog izvoza (Grafikon 3). Ipak, imajući u vidu da će, shodno nekim analizama, u naredne dve decenije kapital biti veoma oskudan i skup resurs, ostaje veliko pitanje da li će privreda Srbije biti u mogućnosti da dosegne visoke i srednjoročno održive stope ekonomskog rasta. Izvozna tražnja, koja relativno malo učestvuje u ukupnoj agregatnoj tražnji, verovatno neće biti u stanju da amortizuje skromniji i skuplji priliv inostranog kapitala. Samim tim nejasno je na koji način će se finansirati domaća tražnja koja bi bila primerena dinamičnom privrednom rastu. Oskudnost kapitala sa posledničnim rastom kamatnih stopa imaće negativan efekat na svetski ekonomski rast u proseku za oko jedan procentni poen, pri čemu će uticaj na zemlje sa visokim i hroničnim deficitom tekućeg računa biti još veći, jer će morati skuplje da plaćaju priliv inostranog kapitala za njegovo finansiranje. Grupi ovih zemalja, kao što je opšte poznato, nažalost pripada i Srbija, te će ona, kao i sve druge, daleko više morati da se orijentiše na domaću štednju i izvoz, što Evropskoj uniji kao najvažnijem srpskom izvoznom tržištu daje poseban značaj.

Iz EU potiču i najznačajniji dobavljači srpske privrede. Udeo EU u ukupnom uvozu imao je trend rasta u predkriznom periodu, nakon čega je došlo do neznatnog pada u 2010. i 2011. godini (Grafikon 5).

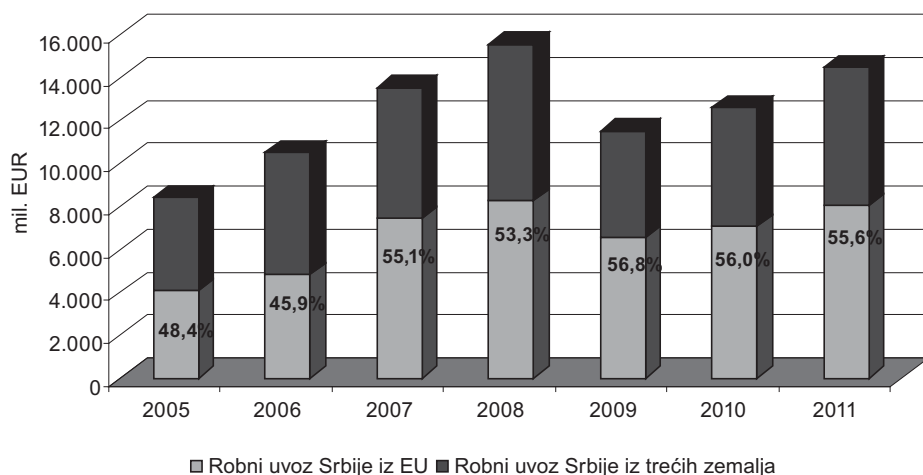
GRAFIKON 4. SRBIJA: UKUPAN UVOZ I UVOZ IZ EU, 2005-2011

Izvor: http://www.trademap.org/tradestat/Product_SelCountry_TS.aspx, <http://webzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26>.

U predkriznom periodu udeo EU u ukupnom uvozu povećan je sa 48,4% u 2005. na 53,3% u 2008. U 2009. godini, kada je ekonomska kriza silovito pogodila srpsku privredu, došlo je do velike kontrakcije ukupnog uvoza (26%), pri čemu je uvoz iz EU opao nešto malo manje (21,2%), što je rezultiralo blagim povećanjem njegovog udela u ukupnom uvozu.

GRAFIKON 5. SRBIJA: UDEO UVOZA IZ EU U UKUPNOM ROBNOU UVOZU, 2005-2011

Izvor: http://www.trademap.org/tradestat/Product_SelCountry_TS.aspx, <http://webzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26>.

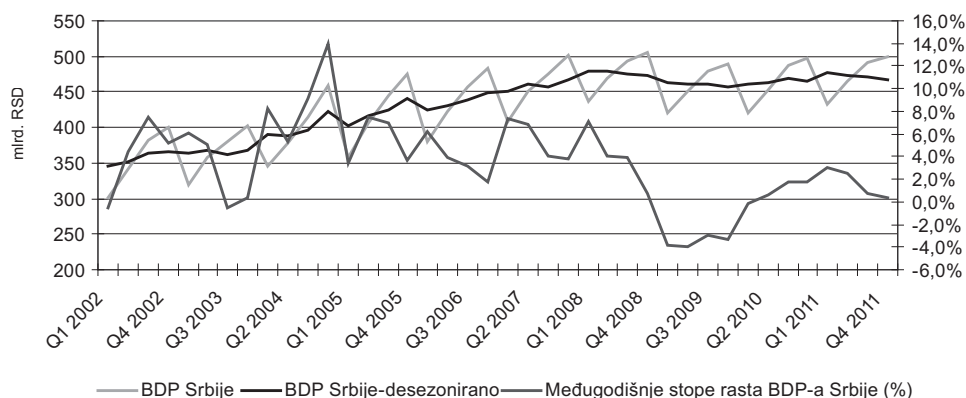
U 2010. godini, u sklopu postepenog izlaska iz ekonomske krize, dolazi do umerenog oporavka robnog uvoza (9,7%). Uvoz iz EU rastao je još sporije (8,2%), što je rezultiralo neznatnim smanjenjem njegovog udela (Grafikon 5).

Budući da smo pokazali da je rast ukupnog robnog izvoza u 2011. zaustavljen, kao i da je EU veoma važan spoljnotrgovinski partner Srbije, jasno je da će ambicija daljeg povećanja izvoza, BDP-a i zaposlenosti u velikoj meri zavisiti od ekonomskog oporavka EMU.

2. PRIVREDNA AKTIVNOST, NEZAPOSLENOST I NJIHOVE PERSPEKTIVE

Danak ekonomske krize veoma je izražen i na polju ekonomske aktivnosti. Kompatibilno dinamici ukupnog robnog izvoza, privredna aktivnost (realni BDP) je u Q4 2008. započela oštar pad koji je trajao sve do Q3 2009, kada negativna kretanja počinju polako da se usporavaju. Dinamika realnog BDP-a iskazuje naglašenu sezonsku pravilnost, pa je analizu najbolje vršiti na osnovu desezonirane serije i serije međugodišnjih stopa rasta (Grafikon 6).

GRAFIKON 6. SRBIJA: REALNI BDP, NJEGOVA DESEZONIRANA VREDNOST I MEĐUGODIŠNJE STOPE RASTA, 2002-2011

Napomena: Vremenska serija BDP-a desezonirana je TRAMO/SEATS metodom primenom programskog paketa EViews 5.1. Podaci su preuzeti sa zvanične veb stranice Republičkog zavoda za statistiku (<http://www.stat.gov.rs>).

U Q3 2009. najpre počinje postepeno usporavanje privrednog pada koji će u Q1 2010. biti anuliran, da bi već od Q2 2010. privreda Srbije počela da ostvaruje pozitivne međugodišnje stope rasta. Usporavanju pada BDP-a najviše je doprineo oporavak industrijske proizvodnje i to prerađivačke industrije (izuzimajući Q4 2010. kada je industrijska proizvodnja ostvarila izvestan pad usled privremenog zastoja u proizvodnji NIS-a, US-Steel-a, krize u industriji mleka i sl.), s posebnim naglaskom na uticaju pojedinih egzogenih faktora, kao što je privremeno pokretanje proizvodnje u visokim pećima tadašnjeg US-Steel Serbia do kojeg je došlo upravo u julu mesecu 2009. godine, usled tehničkih problema u železari u Košicama (Slovačka). Ipak, iako se međugodišnje stope rasta očigledno uvećavaju od Q4 2009. do Q1 2011. neophodno je istaći da je na to uticao ne samo pomenuti oporavak ekonomske aktivnosti, prevashodno prerađivačke industrije, već i statističko poređenje sa veoma niskom osnovom (realni BDP u Q4 2008. i 2009.). Ako bismo posmatrali desezoniranu seriju BDP-a (Grafikon 6) videli bismo da je blagi oporavak otpočeo u Q1 2010. i da je trajao do Q1 2011, ali da realni BDP u 2010. nije dostigao predkrizni nivo iz 2008.

Najveću desezoniranu kvartalnu vrednost realnog BDP-a od Q3 2008. Srbija je ostvarila u Q1 2011. nakon čega dolazi do preokreta – do pada kako desezonirane serije BDP-a tako i međugodišnjih stopa njegovog rasta (Grafikon 6). Na strani ponude pad realnog BDP-a može se dovesti u vezu sa padom industrijske proizvodnje (pre svega prerađivačke industrije) i trgovine na veliko i malo. Posmatrano iz perspektive tražnje, za smanjenje BDP-a prevashodno je zaslužan pad realne vrednosti javne i privatne potrošnje, uz stagnaciju neto izvoza. Imajući u vidu stagnaciju ukupnog robnog izvoza u 2011. ovakav epilog potpuno je oče-

kivan. Ono što posebno zabrinjava jeste činjenica da je se realni BDP u 2011. veoma približio vrednosti iz 2008, ali da je još uvek nije dostigao, što jasno pokazuje koliko je proces izlaska iz krize spor, inertan i bolan. Dalji scenario svakako će umnogome zavisiti od raspleta ekonomske drame u EMU. Ukoliko bi se stagnacija ukupnog robnog izvoza iz 2011. nastavila, ostvarenje trenutno projektovane i veoma skromne stope privrednog rasta od 0,5% moglo bi biti dovedeno u pitanje. U slučaju ovakvog razvoja događaja može se dogoditi da se predkrizni nivo realnog BDP-a ne dostigne ni 2012. godine. Dakle, realističnost i ostvarivost ideje, sada već tehničke vlade, da u predstojećim godinama izvoz bude lokomotiva ekonomskog rasta zavisice u najvećoj meri od brzine kojom EMU bude izlazila iz krize.

Reperkusije ovakvih ekonomskih kretanja na zaposlenost potpuno su očekivane. Analiza zaposlenosti za tzv. stanovništvo radnog uzrasta (Tabela 2) pokazuje da je od oktobra 2008. do aprila 2010. prisutno gotovo konstantno pogoršanje pokazatelja zaposlenosti i nezaposlenosti. Naime, udar ekonomske krize u poslednjem kvartalu 2008. doveo je ne samo do kontrakcije robnog izvoza i BDP-a već i do drastičnog smanjenja ukupnog broja zaposlenih. Ovakva kretanja bila su karakteristična sve do aprila 2010. godine kada je na tržištu rada došlo do privremene stabilizacije. U periodu od oktobra 2008. do oktobra 2009. broj ukupno zaposlenih i stopa zaposlenosti smanjeni su respektivno za 195.572 lica, odnosno za 3,3 procentna poena, dok su broj nezaposlenih i stopa nezaposlenosti respektivno povećani za 59.786 lica, odnosno za 2,7 procentnih poena.

TABELA 2. SRBIJA: ZAPOSLENOST I NEZAPOSLENOST PREMA ANKETI O RADNOJ SNAZI, 2008-2011 (%)

		Ukupan broj zaposlenih		Stopa zaposlenosti 15-64 g.		Ukupan broj nezaposlenih		Stopa nezaposlenosti 15-64 g.	
		15-64 g.	Ukupno	Muškarci	Žene	15-64 g.	Ukupno	Muškarci	Žene
2008	April	2.652.429	54,0	62,3	46,0	432.730	14,0	12,4	16,1
	Oktobar	2.646.215	53,3	62,2	44,7	457.204	14,7	12,7	17,3
2009	April	2.486.734	50,8	58,7	43,3	486.858	16,4	15,0	18,1
	Oktobar	2.450.643	50,0	57,4	42,7	516.990	17,4	16,1	19,1
2010	April	2.278.504	47,2	54,3	40,3	572.501	20,1	19,4	21,0
	Oktobar	2.269.565	47,1	54,4	39,9	565.880	20,0	19,0	21,2
2011	April	2.191.392	45,5	52,2	38,8	649.155	22,9	22,7	23,1
	Novembar	2.141.920	45,3	52,5	37,9	690.782	24,4	23,5	25,6

Izvor: Republički zavod za statistiku (<http://www.stat.gov.rs>), Anketa o radnoj snazi.

Tokom 2010. godine kada je srpska privreda polako isplovljavala iz ekonomske krize, na šta ukazuje analiza dinamike robnog izvoza i BDP-a, dolazi do značajne i nažalost samo privremene stabilizacije na tržištu rada. Između aprila i oktobra 2010. broj zaposlenih smanjen je za skromnih 8.939 lica, a stopa zaposlenosti ostala je na približno istom nivou (smanjena je za 0,1 procentni poen). U istom periodu broj nezaposlenih opao je za 6.621 lice, dok je stopa nezaposlenih takođe ostala gotovo nepromenjena.

Dolazak 2011. godine doneo je novo pogoršanje makroekonomskog ambijenta, usled efekata krize javnog duga u Evrozoni, što je imalo veoma negativan eho na tržištu rada. Od oktobra 2010. do novembra 2011. broj zaposlenih smanjen je za 127.645 lica, dok je stopa zaposlenosti opala za 1,8 procentnih poena. Istovremeno, u posmatranom vremenskom periodu broj nezaposlenih i stopa nezaposlenosti povećani su respektivno za 124.902 lica, odnosno za 4,4 procentna poena. Posmatrano za čitav vremenski period od početka ekonomske krize (oktobar 2008-novembar 2011.) broj zaposlenih lica i stopa zaposlenosti smanjeni su respektivno za 504.295 lica, odnosno za 8 procentnih poena, dok su broj nezaposlenih i stopa nezaposlenosti respektivno povećani za 233.578 lica, odnosno za 9,7 procentnih poena. Drugim rečima, od oktobra 2008.

do aprila 2010. zaposlenost je snažno opadala, a nezaposlenost dramatično rasla, što je podudarno sa padom robnog izvoza i BDP-a. Tokom 2010. (od aprila do oktobra) došlo je do značajne stabilizacije na tržištu rada na šta je u velikoj meri uticao oporavak srpske privrede. Ipak, od oktobra 2010. do novembra 2011. pokazatelji vezani za zaposlenost i nezaposlenost drastično se pogoršavaju, što je sasvim sigurno posledica pada agregatne tražnje u EMU usled efekata krize javnog duga.

Postoji još nekoliko bitnih činjenica koje se tiču novonastalih promena na tržištu rada na koje treba skrenuti pažnju. Prvo, najveća stopa nezaposlenosti u kategoriji stanovništva radnog uzrasta odnosi se na veoma mlade osobe (15-24 godine - 51,9% i 25-34 godine - 32%), kao i na one bez škole (55,3%). Drugo, stopa zaposlenosti je veća za muškarce nego za žene, ali je u posmatranom periodu dosta brže opadala. Treće, stopa nezaposlenosti je početkom 2008. bila značajno manja za muškarce nego za žene, ali je u posmatranom periodu rasla mnogo brže tako da su se u novembru 2011. približile. Brži pad zaposlenosti i rast nezaposlenosti u kategoriji muškaraca može se objasniti činjenicom da su muškarci više zastupljeni u sektorima koji su snažno pogođeni ekonomskom krizom (prelivačka industrija i građevinarstvo,) kao i većim prisustvom zenske populacije u javnom sektoru gde su radna mesta, ipak, dosta sigurnija i gde na polju zaposlenosti nije bilo ni približno onoliko prilagođavanja koliko je bilo u privatnom sektoru, naročito kod privatnih preduzetnika.

TABELA 3. STOPE NEZAPOSLENOSTI PREMA ANKETI O RADNOJ SNAZI (MOR), 2010-2011 (%)

Zemlje	2010	2011
Makedonija	32,0	32,0
Bosna i Hercegovina	27,2	27,6
Srbija	19,2	23,0
Španija	20,1	21,7
Crna Gora	19,7	19,7
Grčka	12,6	17,7
Letonija	18,7	15,4
Litvanija	17,8	15,4
Irska	13,7	14,4
Albanija	13,8	13,8
Slovačka	14,4	13,5
Hrvatska	11,8	13,2
Portugalija	12,0	12,9
Estonija	16,9	12,5
Bugarska	10,2	11,2
Mađarska	11,2	10,9
EMU 17	10,1	10,2
EU 27	9,7	9,7
Francuska	9,8	9,7
Poljska	9,6	9,7
Turska	10,7	8,8
Italija	8,4	8,4
Slovenija	7,3	8,2
Ujedinjeno Kraljevstvo	7,8	8,0
Kipar	6,2	7,8
Finska	8,4	7,8
Danska	7,5	7,6
Švedska	8,4	7,5
Ruska Federacija	7,5	7,5
Rumunija	7,3	7,4
Belgija	8,3	7,2
Island	7,6	7,1
Češka	7,3	6,7
Malta	6,9	6,5
Nemačka	7,1	5,9
Luksemburg	4,6	4,8
Holandija	4,5	4,4
Austrija	4,4	4,2
Norveška	3,5	3,3

Izvor: Eurostat, nacionalni zavodi za statistiku.

Napomena: Stope za Makedoniju i Rusku Federaciju odnose se na 2010. godinu, a za Albaniju na stanovništvo radnog uzrasta (15-64) u 2009.

Na osnovu trenutno raspoloživih podataka (Tabela 3) očigledno je da se Srbija u pogledu nezaposlenosti veoma loše kotira. Naime, od 37 zemalja koje smo zahvatili komparativnom analizom ovaj problem je akutniji samo u BiH i Makedoniji. Takođe, potpuno je jasno da je nezaposlenost najveći problem srpskog društva, ali nažalost, imajući u vidu ekonomske prilike u EU i ostatku regiona, gotovo smo sigurni da se u naredne dve do tri godine ne može ozbiljnije delati na njegovom rešavanju.

3. ZAKLJUČAK

Privreda Srbije ostvarivala je solidan rast robnog izvoza i BDP-a od 2001. do Q4 2008. godine, sve dok je priliv inostranog kapitala u formi privatizacionih prihoda i dugoročnih inostranih kredita bio prilično izdašan. U poslednjem kvartalu 2008. snažno počinju da se osećaju efekti svetske ekonomske krize što je rezultiralo ostrim padom robnog izvoza i BDP-a praćenim pogoršanjem kretanja na tržištu rada. Malo svetlo u tunelu zasjalo je u 2010. godini kada je gotovo čitava naučna javnost poverovala da će srpska privreda izaći iz recesije, te da se može očekivati ubrzanje privrednog rasta u godinama koje slede. Ipak, kriza javnog duga u SAD-u i EMU koju je malo ko mogao predvideti značajno je pogoršala ekonomske prilike u svetu od čega nesumnjivo ni Srbija nije mogla biti pošteđena. Nakon Q1 2011. robni izvoz, pod uticajem pada izvozne tražnje, počinje da stagnira, BDP polako da opada, a nezaposlenost dramatično da raste. U trenutku pisanja ovog teksta ne raspolazemo podatkom o BDP-u za Q1 2012, ali znamo da je sezonski indeks industrijske proizvodnje u januaru mesecu ostala na skromnom nivou koji je bio karakterističan za drugu polovinu prethodne godine. Ovo je karakteristično i za prerađivačku industriju kod koje je pad bio još izraženiji u poslednja dva meseca 2011. i januaru 2012. godine. Februar 2012. naročito zabrinjava. Pad industrijske proizvodnje u ovom mesecu bio je rekordan i međugodišnje posmatrano i u odnosu na prethodni mesec sezonski indeks. Obim industrijske proizvodnje u februaru 2012. najniži je od januara 2008. godine. Na ovakvu dinamiku svakako su značajno uticale neočekivano loše vremenske prilike i restrikcije u snabdevanju privrede električnom energijom. Ipak, ono čega se mi najviše pribojavamo jeste mogućnost da ovakva dinamika nagoveštava ne samo nastavak negativnih tendencija iz 2011, već početak njihovog daljeg produživanja i ulazak srpske privrede u novu recesiju. Imajući sve ovo u vidu smatramo da je veoma malo verovatno da će neka buduća vlada u naredne dve do tri godine moći da se ozbiljnije pozabavi rešavanjem tako ozbiljnog problema kao što je nezaposlenost. Štaviše mislimo da je daleko realnije da će maksimum napora biti usredsređen na usporavanje daljeg rasta nezaposlenosti. Dakle, skoro je izvesno da će Srbija u srednjoročnom periodu ostati u grupi evropskih zemalja koje su rekorderi u pogledu nezaposlenosti. Ovakva pozicija Srbije dodatno je opterećena činjenicom da nezaposlenost najviše ugrožava najmlađe kategorije stanovništva radnog uzrasta.

LITERATURA

1. Chiang, Alpha C. 1984. *Fundamental Methods of Mathematical Economics*. McGraw-Hill Book Company, 3rd Edition.
2. Petrović, Predrag. 2011. "Uloga Evropske unije u međunarodnoj trgovini Srbije." Zbornik sa naučnog skupa na temu Balkan i EU, Institut društvenih nauka, Centar za ekonomska istraživanja, 26. maj 2011, Beograd, str. 321-329.
3. *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, Fond za razvoj ekonomske nauke, br. 18-27.

KODEKS PROFESIONALNE ETIKE ZA OVLAŠĆENE JAVNE RAČUNOVOĐE U KONTEKSTU EKONOMSKOG RAZVOJA

APSTRAKT

Revizori su profesionalci od kojih se očekuje da se ponašaju na način koji će da doprinosi da se stekne povjerenje u njihovu profesionalnu sposobnost i čestitost. Pravila profesionalnog ponašanja i etika zahtijevaju da revizoru budu profesionalno kvalifikovani i obučeni za obavljanje zadataka revizije. Ovim pravilima se sprječavaju ona ponašanja koja ugrožavaju ugled računovodstvene profesije. Korisnici revizorskog izvještaja su na taj način spremni da sa povjerenjem i poštovanjem uvažavaju mišljenje revizora iznijeto u revizorskom izvještaju. Povjerenje javnosti je ključna tačka opstanka revizije i njenog razvoja, kao i razvoja ekonomije uopšte.

Ključne riječi: *revizija, ugled, povjerenje, ponašanje, etika*

ABSTRACT

Auditors are professionals who are expected to behave in a manner that will contribute to gain confidence in their professional ability and integrity. Rules of professional conduct and ethics require that the auditor be professionally qualified and trained to perform audit tasks. These rules prevent those behaviors that endanger the reputation of the accounting profession. Users of audit reports are so willing to trust and respect with respect audit opinion set out in the audit report. Focal point of audit development, as well as the development of the economy in general is a public trust.

Key words: *auditing, reputation, trust, behavior, ethics*

UVOD

Revizija finansijskih izvještaja ima status profesije i kao takva zajedno sa ostalim profesijama nalazi se u službi javnog interesa. Revizija je prevashodno okrenuta ka onim licima koji imaju interese u određenom preduzeću. To je posebno slučaj sa povjericima preduzeća, akcionarima, investitorima i drugim interesnim grupama. Revizija je upravo i nastala kao potreba ovih interesnih grupa kako bi se povećao kredibilitet finansijskih izvještaja koje prezentuje menadžment preduzeća. Povjerenje javnosti je ključna tačka opstanka revizije i njenog razvoja, kao i razvoja ekonomije uopšte.

Ukoliko bi revizija kojim slučajem izgubila povjerenje javnosti cijela svrha njenog postojanja bila bi obesmišljena. Svjesni toga revizori u svijetu počeli su da osnivaju profesionalne organizacije koje će voditi računa o zaštiti profesije i njenog daljeg razvoja. Iz tih razloga revizorske organizacije su pored toga što insistiraju na visokoj stručnosti i kompetenciji sopstvenih članova sve više počele da insistiraju na moralnim kvalitetima lica koja obavljaju poslove revizije finansijskih izvještaja. Insistiranje na moralnim kvalitetima predstavnika revizorske profesije je krunisana i kodeksom etike za profesionalne računovođe, koji je donešen od strane Međunarodne federacije računovođa a usvojen je i u našoj zemlji. Ovaj kodeks insistirajući na moralnim kvalitetima nosioca revizorske profesije ustvari želi da na taj način održi nezavisnost i objektivnost lica koja vrše reviziju.

REVIZIJA KAO PROFESIJA

Revizija je proces pomoću koga se vrši procjena pouzdanosti računovodstvenih informacija, donose zaključci i izražava mišljenje o tome da li su te informacije dovoljno pouzdane. Dakle, zadatak revizije je da dodatno osnaži i poveća kredibilitet informacija koje su kreirane u računovodstvu. Revizije to čini putem izražavanja i objelodanjanja kompetentnog mišljenja o pouzdanosti informacija sadržanih u tim izvještajima svim korisnicima koji su za to zainteresovani.

Pored povećanja kredibiliteta finansijskih informacija, funkcija revizije je i u tome da posluži kao kontrola kvaliteta tih istih informacija zato što: (i) obezbjeđuje nepristrasnu provjeru računovodstvenih informacija u odnosu na neki unaprijed određeni kriterijum za koji se osnovano pretpostavlja da odražava želje i potrebe korisnika tih informacija; (ii) motiviše kreatore tih informacija da cjelokupan računovodstveni proces drže pod svojom kontrolom na način koji je u skladu sa kriterijumima korisnika tih informacija.¹ Ovo zato što kreator informacija unaprijed zna da će ono što on radi biti predmet nezavisne provjere od strane za to kompetentnih eksperata. Ovaj motivacioni aspekt funkcije revizije odavno je poznat. Saznanje da će nešto biti predmet revizije, odnosno naknadne provjere, djeluje kao faktor koji kreatora informacija odvraća od toga da prezentira pogrešne informacije.

Pogrešno bi bilo zaključiti da revizija pruža potpunu sigurnost da finansijski izvještaji ne sadrže materijalno pogrešne i nepouzdanе podatke. Do toga može doći, bilo kao rezultat grešaka u obradi računovodstvenih informacija, bilo kao rezultat porešne procjene u izboru i primjeni računovodstvenih principa – što se ne može otkriti čak i u slučaju kada je revizija u svemu obavljena u skladu sa opšteprihvaćenim standardima revizije. Ovo posebno važi u slučaju kada tačnost pojedinih bilansnih pozicija u velikoj mjeri zavisi od nastanka niza nezavisnih događaja.

Priznata nadzorna tijela u okviru profesionalnih organizacija ili na višem nivou, obavezna su da uvedu pravila kojima se obezbjeđuje da revizori: 1) budu kompetentne i odgovorne osobe; 2) budu nezavisni i čestiti; 3) pri obavljanju revizije moraju da se pridržavaju određenih tehničkih standarda; 4) moraju da održavaju svoju stručnu kvalifikovanost; 5) moraju da budu u stanju da pokrivaju troškove koji mogu da nastanu njihovim odbijanjem obavljanja revizije (npr. osiguranjem od profesionalnog rizika kod osiguravajućeg zavoda)². Pored uspostavljanja ovih pravila, priznata računovodstvena tijela moraju da nadziru da li se članovi pridržavaju istih, a takođe ove institucije obavezno vode i profesionalni registar revizora. Različita profesionalna tijela među sobom sarađuju, razmjenjuju informacije i često zajedno obavljaju neke poslove. Svaki javni ovlašćeni računovođa (revizor) profesionalno je odgovoran priznatom računovodstvenom tijelu kome pripada.

Činjenica da se revizorske usluge sve više prepliću sa konsultatnskim i da informatika duboko ponire u sve sfere poslovanja, utiče na to da se revizori susreću sa sve kompleksnijim informacijama. Zato oni moraju da se odlikuju multidisciplinarnošću u svom profesionalnom angažmanu. Pored tradicionalno potrebnih računovodstvenih i revizorskih znanja, savremeni revizori treba da posjeduju sledeća znanja i sposobnosti: tehnička i tehnološka znanja u cilju povećanja efikasnosti obavljanja posla; sposobnost kvantitativnog modeliranja (definisanje i uvođenje parametara za procese mjerenja unutar klijenta ili revizorske firme); organizacione sposobnosti (efikasnost u radu, vještien rukovođenja i sposobnosti amortizovanja konflikata unutar tima); poznavanje poslovnih procesa klijenta i granskih kretanja; upravljanje revizorskim rizicima; administrativne sposobnosti (poznavanje praktičnih aspekata ekonomije, povezivanje aktivnosti većeg broja članova tima, praćenje razmjene informacija i sl).

1 Soltani, Bahram, 2009, „Revizija – međunarodni pristup“, MATE i Zagrebačka škola ekonomije i menadžmenta, Zagreb

2 IFAC, 2005, Međunarodni standardi i saopštenja revizije, uvjeravanja i etike, SRRS, Beograd

KODEKS ETIKE ZA REVIZORE

Revizija kao profesija, slično kao i neke druge profesije (medicina, obrazovanje, advokatura, arhitektura i sl.), uvažava potrebu za uvođenjem određenih pravila ponašanja u radu svojih članova čiji je posao od opšteg društvenog tj. javnog interesa i značaja. Svaki profesionalac zbog potreba opšteg blagostanja društva treba da poštuje definisana pravila ponašanja pri obavljanju svojih profesionalnih dužnosti. Osnovni ciljevi formulisanja takvih pravila ponašanja su da se članovima profesije obezbijede putokazi za ponašanje i izvršavanje obaveza, sa jedne strane, i da istovremeno služe kao standardi kojima se mjeri adekvatnost ispunjavanja profesionalnih dužnosti, sa druge strane. Skup ovih pravila ponašanja definiše se kodeksom profesionalne etike koji predstavlja normativni okvir za ponašanje svojih članova. Etičkim kodeksom ne mogu da se riješe svi problemi u proučavanju i procjeni moralnih vrijednosti, jer je teško gotovo i nemoguće da se ostane »etički čist« u neetičkom okruženju. Zato profesionalna udruženja propisuju načela moralnog ponašanja svojih članova koja se temelje na osnovnim kategorijama društvenih vrijednosti. Kao skup određenih pravila i principa, svaki etički kodeks daje smjernice za održavanje profesionalnog stava i ponašanja u skladu sa prihvaćenom profesionalnom etikom u cilju očuvanja i izgradnje profesije.³

Najvažnije zajedničke karakteristike svih priznatih profesija koje omogućavaju njihovo održanje i razvoj su sledeće: 1) rad od opšteg javnog interesa koji doprinosi podizanju motivacije i kvaliteta rada i očuvanju kompetentnosti (javni interes u reviziji zastupaju svi interni i eksterni korisnici verifikovanih izvještaja); 2) kompleksno profesionalno znanje, iskustvo i umješnost (u reviziji je uslijed dinamičkih promjena okruženje nužno kontinuirano prilagođavanje prakse čestim izmjenama zakonskih propisa i koncepta računovodstva); 3) rigorozna pravila za pristup profesiji (svaki revizor mora da ispuni strogo definisane standarde stručnog obrazovanja i praktičnog iskustva); 4) povjerenje javnosti (javno povjerenje od posebnog je značaja za reviziju kao profesiju, jer ukoliko ono ne bi postojalo, cilj revizorske edelatnosti ne bi mogao da se ostvari i izvještaj revizije nikome ne bi koristio).

Kodeksom etičkog ponašanja u reviziji definišu se stručne i druge sposobnosti i osobine ličnosti, koje treba da posjeduju ovlašćene javne računovođe. Idealno ponašanje treba očekivati u svakoj profesiji, a ne samo propisivati, jer svaki profesionalac treba da bude stručan, iskusan, kreativan, pošten, savjestan i vrlo obazriv. U cilju obezbjeđenja kvaliteta i efikasnosti obavljanja revizorskih postupaka, institucije ovlašćenih javnih računovođa u razvijenim zemljama izgradile su kodeske profesionalne etike. Ovi instituti računovođa i revizora takođe su propisali i odgovarajuće mehanizme za poštovanje pravila i principa definisanih kodeksom od strane svih članova tj. pripadnika javne računovodstvene profesije. Poslenici koji se bave praksom javnog računovodstva, što podrazumijeva i revizore – kao ovlašćene javne računovođe, moraju da ispune određene uslove u pogledu obrazovanja, polaganja ispita po posebnom programu i odgovarajućeg radnog iskustva. Osim toga, ovlašćene javne računovođe koje rade kao nezavisni revizori imaju i dodatne obaveze izražene kroz kontinuiranu obuku po posebno definisanom programu.

Svoju zapaženu društvenu ulogu oni koji se bave praksom javnog računovodstva obično obavljaju u okviru javnih računovodstvenih firmi. Te firme svoj posao obavljaju u uslovima visoke konkurencije, što znači da su motivisane na ostvarenje profita. S druge strane, s obzirom da svoje usluge obavljaju u interesu šire javnosti društva, ove firme su suočene sa nekom vrstom dualiteta – profitnog motiva sa jedne strane i profesionalne odgovornosti, sa druge strane. Takva pozicija otvara pitanja iznalaženja pravog biznisa između kvalitetnog i profesionalnog obavljanja usluga, uz istoovremeno ostvarenje dovoljnog iznosa profita za nesmetano poslovanje javnih računovodstvenih firmi. To je sasvim razumljivo ako se ima u vidu da te firme, kao reprezenti profesije, neprestano moraju da se staraju o očuvanju njenog ugleda u javnosti.

3 Campbell Tom, Houghton Keith, 2005, "Ethics and Auditing" Published by ANU E Press The Australian National University Canberra ACT 0200, Australia

Da bi to u praksi u potpunosti ostvarile, javne računovodstvene firme su svoje napore usmjerile u dva glava područja: 1) donošenje kodeksa profesionalne etike; 2) donošenje i ažuriranje revizorskih standarda. Etika se može definisati u širem smislu, kao set moralnih principa ili vrijednosti koje su obavezne za pripadnike pojedinih profesija. To se posebno odnosi na advokate, ljekare, ali ne u manjoj mjeri i na računovođe i revizore koje vrše funkciju od javnog interesa. I pored toga što se pojedine odredbe kodeksa etike raznih profesija mogu međusobno razlikovati, svi ti kodeksi imaju i nešto zajedničko. To je zahtjev da su članovi tih profesija dužni da održavaju viši standard ponašanja od onoga koji je propisan zakonom. U tom smislu, ni kodeks profesionalne etike za ovlašćene javne računovođe (uključujući tu po definiciji i revizore) ne predstavlja izuzetak.

Da bi društvo pravilno funkcionisalo neophodno je, između ostalog, etičko ponašanje svojih članova. To se posebno odnosi na članove onih profesija koje obavljaju funkcije od opšteg društvenog interesa. S obzirom da najšira javnost nije u stanju da ocjenjuje kvalitet profesionalnih usluga, ona tu ulogu mora da prepušti samim tim profesijama. Preciznije, javnost tim profesijama mora da prizna njihovu kompetentnost i integritet. Kada je riječ o računovodstvenoj profesiji, to se postiže tako što su njeni poslenici dužni da stvore imidž u javnosti da: 1) imaju nezavisnot, integritet i željeni nivo objektivnosti; 2) posjeduju tehničku stručnost i iskustvo; 3) svoje profesionalne obaveze obavljaju sa dužnom pažnjom i krajnje odgovorno u odnosu na najširu javnost; 4) njeguju posebne profesionalne odnose sa kolegama iz profesije.

IFAC⁴ je organizacije računovodstvenih eksperata, u čiji krug ulaze sva lica koja obavljaju poslove računovodstva i revizije. Osnovni zadatak IFAC – a Statutom je definisan kao »razvoj i unapređenje računovodstvene profesije sposobne da u javnom interesu pruža usluge konzistentno visokog kvaliteta«. ⁵ Svi članovi IFAC-a dužni su da potpomažu izvršavanje tih zadataka. Kodeks IFAC-a posebno naglašava javni interes za profesijom računovodstvenih eksperata, odnosno na poseban društveni značaj te profesije. Kodeks posebno afirmiše ciljeve usmjerene na povećanje povjerenja u računovodstvene informacije, uvođenje profesionalizma, obezbjeđenje standardnog kvaliteta usluga i pružanje dodatne sigurnosti svim korisnicima usluga. Kao osnovne ciljeve koje profesionalni eksperti (računovođe i revizori) treba da postignu navode se poštenje, objektivnost, profesionalna osposobljenost i dužna pažnja, povjerljivost, profesionalno ponašanje i primjena tehničkih standarda.

IFAC⁶-ov Kodeks etike je podijeljena u tri osnovna dijela: 1) Dio A – primjenljiv na sve profesionalne računovodstvene eksperte; 2) Dio B – primjenljiv na profesionalne računovodstvene eksperte u javnoj praksi; 3) Dio C – primjenljiv na profesionalne računovodstvene eksperte koji rade kod poslodavca. Navedena podjela upravo potvrđuje i afirmiše jedinstvo profesije računovodstvenih eksperata. Poseban dio Kodeksa predstavlja onaj dio koji je posvećen disciplinskim mjerama protiv svih onih koje se ne ponašaju u skladu sa etičkim zahtjevima, čime se još jednom ističe jedinstvo računovodstvene profesije. Dio A Kodeksa koji je primjenljiv na sve računovodstvene eksperte, reguliše pitanja kao što su: integritet i objektivnost; rješavanje etičkih sukoba; profesionalna osposobljenost; povjerljivost; poreska praksa; obavljanje poslova u više zemalja; i publicitet. Dio B Kodeksa, koji je primjenljiv samo na revizore, reguliše sledeća pitanja: nezavisnost; profesionalnu osposobljenost; naknade i provizije; aktivnosti koje su nespojive sa javnom računovodstvenom praksom; raspolaganje novcem klijenta; odnose sa kolegama; i reklamiranje i pristup potencijalnim klijentima. I na kraju, dio C Kodeksa IFAC-a koji je primjenljiv na profesionalne računovodstvene eksperte koji rade kod poslodavca, reguliše pitanja kao što su: konflikt lojalnosti; podrška kolegama iz profesije; profesionalna osposobljenost; i prezentirane informacije.

Ciljevi i osnovni principi u Kodeksu IFAC-a zahtjevaju da se zadovolje četiri sljedeće osnovne potrebe: 1) povjerenje – potreba za povjerenjem u informacije i u informacione sisteme svih interesnih grupa u društvu; 2) profesionalizam – potreba za pojedincima koje klijenti, poslodavci ili druge interesne grupe mogu ja-

4 IFAC – International Federation of Accountants

5 www.ifac.org

6 IFAC-ov Etički kodeks za profesionalne računovođe, prevod sa engleskog, 2005, Savez RR Srbije, Beograd.

sno da indentifikuju kao profesionalce u oblasti računovodstva; 3) kvalitet usluga – sticanje povjerenja u sve usluge koje pružaju profesionalni računovodstveni eksperti; 4) sigurnost – korisnic usluga treba da se osjećaju sigurnim da postoji okvir profesionalne etike koji reguliše pružanje tih usluga. Svaki revizor ima obavezu da radi na način koji služi javnom interesu tj. svim internim i eksternim korisnicima bilansnih informacija. Sticanjem članstva u profesionalnoj instituciji svaki revizor se istovremeno obavezuje i na poštovanje javnog povjerenja i njegovo kontinualno održavanja.

REVIZORSKI STANDARDI

Revizorski standardi su osnovni principi koji opredjeljuju prirodu i obim neophodnih istraživanja pri svakom ispitivanju, a koje su revizori kao članovi profesionalnih tijela dužni da primjenjuju u postupku revizije. Oni predstavljaju razradu načela revizije. Imperativni karakter revizorskih standarda uslovljen je njihovim ciljem. Oni određuju okvir ponašanja revizora, pomažu mu u izboru postupaka revizije koji obezbjeđuju visok kvalitet rada i doprinose pribavljanju dovoljno dokaza za izražavanje nezavisnog mišljenja o ispravnosti finansijskih izvještaja. Objavljivanje standarda, smjernica i pravila revizije od strane profesionalnih tijela utiče na: 1) kvalitet vršenja revizije (olakšava se rad i izjednačavaju postupci revizije kod različitih firmi); 2) odnos između revizora i klijenta (direktori ne mogu da optuže revizora za neadekvatnost njegovog rada, dužinu trajanja revizije ili da ga smijene, jer se svi povinuju istim standardima); 3) mišljenje javnosti o ulozi revizije (smanjuje se jaz između stvarnog i očekivanog učinka, jer se čitaoci izvještaja mogu pozvati na standarde) i 4) imidž profesije (izdavanje standarda ukazuje na želju profesije da njeni članovi pruže javnosti dobre usluge i smanjuje se potreba vlade da reguliše oblast revizije).⁷

Revizorskim standardima se propisuje revizorska praksa koju svaki revizor mora da poštuje. Oni se primjenjuju uvijek tokom obavljanja revizije. Standardi ne zamjenjuju revizorsko prosuđivanje. Oni pružaju pomoć revizoru pri izboru neophodnog obima i dubine revizorskog prosuđivanja, kao i pri izboru cjelishodne metodologije. Sa druge strane, standardi određuju kriterijume pomoću kojih je moguće odrediti kvalitet rezultata revizije. Postoje međunarodni i nacionalni revizorski standardi. Nacionalna profesionalna računovodstvena tijela koja su članovi IFAC-a inkorporiraju međunarodne standarde revizije u svoje nacionalne revizorske standarde.

IFAC značajno doprinosi harmonizaciji revizorskih standarda i praksi⁸. Izdavanje međunarodnih standarda revizije ima za cilj da podigne na veći stepen jednoobraznost prakse revizije širom svijeta. Čak iako IFAC nije u mogućnosti da harmonizuje revizorske standarde i praksu, to će uspjeti da ostvare globalna tržišta kapitala, jer krupne korporacije traže kapital na svjetskim tržištima, a njihovu reviziju će morati da vrši jedna od globalnih revizorskih firmi. Ove firme poboljšavaju nivo revizorskih standarda u praksi širom svijeta kroz svoje korespondentne i kapitalne odnose. Iste ove prakse nalaze svoj put i u individualnim nacionalnim praksama pojedinih zemalja.

⁷ Revizorski standardi su nastali iz objavljenih mišljenja i tumačenja određenih pojmova i postupaka od strane profesionalnih institucija, a u cilju olakšavanja rada revizorima, kao i izdatih uputstava kojima su se precizirali tehnički postupci revizije, što je sve zajedno poslužilo da se kasnije uspostave, tj. formulišu standardi. Poštovanje profesionalnih standarda je obavezno, kao i objelodanjivanje od njihovog odstupanja, jer oni imaju legalnu potvrđenost, tj. zakonsku snagu. Nacrti standarda se daju na uvid široj javnosti, razmatraju se sa komentarima i po potrebi se mijenja njihov nacrt, a po odobrenju Savjeta profesionalne institucije se objavljuju.

⁸ IFAC je nastao od Internacionalnog koordinacionog Komiteta za računovodstvenu profesiju (ICCAP – International Coordination Committee for the Accounting Profession) koji je osnovan još godine 1972. na Međunarodnom Kongresu računovodstva u Sidneju da bi radio na formalnijem organizovanju u cilju postizanja harmonizacije računovodstvene i revizorske profesije. Zato je 1973. godine osnovan je internacionalni komitet za računovodstvene standarde (IASC – International Accounting Standards Committee). Međunarodna federacija računovoda (IFAC) osnovana je na međunarodnom Kongresu u Minheni 1977. godine, kao neprofitna, nevladina i nepolitička organizacija računovodstvenih tijela. Opšti cilj IFAC-a je razvoj i omasovljavanje koordinirane računovodstvene profesije na svjetskom nivou, sa usklađenim standardima.

Osnovne koristi od razvoja međunarodno prihvatljivih standarda su sledeće: 1) čitaocima revizorskih izvještaja u drugim zemljama daju poverenje u revizorovo mišljenje, tj. pružaju kredibilitet radu stranog revizora, koji omogućava takvom revizoru da pruži kredibilitet finansijskim izvještajima; 2) povećavaju koristi koje već postoje od međunarodnih računovodstvenih standarda, obezbeđujući čitaoce većom sigurnošću da su poštovani računovodstveni standardi; 3) pomažu čitaocima u stvaranju međunarodnih finansijskih korporacija; 4) obezbeđuju dalji podstrek za poboljšanje i proširenje seta međunarodnih računovodstvenih standarda; 5) pomažu i usmeravaju tok investicionog kapitala; 6) olakšavaju zemljama u razvoju formiranje domaćih nacionalnih standarda revizije i 7) povećavaju efektivnost i kredibilitet finansijskog izveštavanja svuda gde je menadžment (koji priprema finansijske izvještaje) odvojen od onih koji koriste te finansijske izvještaje, a potreba i neophodnost revizije još je veća u slučajevima gde je menadžment odvojen od korisnika većim razlikama u kulturnim, političkim i ekonomskim sistemima, geografskim granicama i sl.⁹

Razvoj revizorskih standarda neke zemlje je kompleks kulturnih, pravno – političkih i ekonomskih varijabli, tako da se ne može očekivati potpuna jednoobraznost. Standardi revizije potiču iz javnog (vladinog) sektora, privatnog sektora ili od kombinacije ova dva sektora. Prvi izvor uticaja – javni sektor – prevladava u zemljama u razvoju, gde računovodstvena profesija nije dobro organizovana niti dovoljno jaka.¹⁰ Razvoj i objavljivanje međunarodnih standarda revizije Međunarodna federacija računovođa (IFAC) je poverila Komitetu za međunarodnu praksu revizije (IAPC – International Accounting Practice Committee). Zadatak Komiteta je da razvija i izdaje standarde i saopštenja o reviziji i uslugama koje su srodne reviziji¹¹. Međunarodni standardi revizije (ISAs – International Standards on Auditing) treba da se primenjuju prilikom obavljanja revizije finansijskih izvještaja. Uz neophodna prilagođavanja ISAs treba da se primenjuje i prilikom revizije ostalih finansijskih informacija, kao i prilikom obavljanja usluga srodnih reviziji. ISAs sadrže osnovne principe i bitne postupke, kao i odgovarajuće smjernice u obliku objašnjenja i drugih materijala.

ISAs se primenjuje samo na pitanja koja su od materijalnog značaja u odnosu na finansijske izvještaje. Revizor može, u izuzetnim okolnostima da proceni da je neophodno da odstupi od promjene ISAs, kako bi efikasnije postigao ciljeve revizije. kada do takve situacije dođe, revizor mora da bude spreman da to odstupanje argumentovano opravda. U cilju obezbeđenja praktične pomoći revizorima u primjeni standarda, kao i u cilju promovisanja najbolje moguće prakse, IAPC12 (IAASB13) objavljuje saopštenja o međunarodnoj praksi revizije. Za razliku od standarda revizije saopštenja ne podliježu obaveznosti primjene.

ZAKLJUČAK

Proces standardizacije u reviziji ima za cilj obezbeđenje zavidnog nivoa kvaliteta pri obavljanju ove veoma važne funkcije od javnog interesa. Naime, riječ je o funkciji bez čijeg se doprinosa ne bi moglo ni zamisliti efikasno funkcionisanje tržišta kapitala u savremenom poslovnom okruženju. U savremenom, globalizovanom i pretežno na informatičkoj tehnologiji baziranom poslovnom okruženju, finansijski izvje-

9 IFAC, 2010, Međunarodni standardi i saopštenja revizije, kontrole kvaliteta, pregleda, ostalih uvjeravanja i srodnih usluga, SRRS, Beograd

10 U SAD potekli su najšire prihvaćeni revizorski standardi na kojima se bazira delovanje javne revizorske profesije. Opšteprihvaćeni revizorski standardi GAAS – Generally Accepted Auditing Standards datiraju iz 1947 godine AICPA i oni su, uz minimalne izmjene ostali skoro isti do danas. Ovi standardi nisu dovoljno specifični i ne pružaju precizna uputstva praktičarima u reviziji, ali oni zaista predstavljaju okvir na osnovu koga AICPA daje odgovarajuća tumačenja. Postoji deset GAAS – a, koji su svrstani u tri grupe: 1) opšti standardi; 2) standardi za obavljanje aktivnosti i 3) standardi za izveštavanje. Oni predstavljaju opšte smjernice za pomoć revizorima u ispitivanju njihovih profesionalnih dužnosti i odgovornosti. Revizorski standardi u Velikoj Britaniji imaju drugačiju strukturu od standarda u SAD

11 Od 01. aprila 2002. godine taj zadatak (umjesto Komiteta) obavlja Odbor za međunarodne standarde revizije i uvjeravanja (International Auditing and Assurance Standards Board – IAASB)

12 IAPC – International Auditing Practice Committee

13 IAASB – International Auditing and Assurance Standards Board

štaji (bilansi) pripremaju se i prezentiraju u skladu sa kompletom »bazičnih pravila« koja su poznata pod imenom Opšteprihvaćeni računovodstveni principi ili standardi (GAAP – Generally Accepted Accounting Principles). Njihov cilj je da korisnicima finansijskih izvještaja prezentiraju korisne i relevantne informacije za donošenje njihovih poslovnih odluka. Međutim u cilju eliminisanja, odnosno smanjenja tzv. informaci-onog rizika brojnih korisnika finansijskih izvještaja, u razvijenom svijetu se vrši nezavisna ekspertska pro-vjera tih izvještaja u skladu sa Opšteprihvaćenim standardima revizije (GAAS - Generally Accepted Audi-ting Standards). Drugim riječima, obezbjeđenje pouzdanosti informacija je zadatak nezavisne revizije fi-nansijskih izvještaja.

U sadašnjim okolnostima, postoje samo tri grupe računovodstvenih i standarda revizije koji se, bez izu-zetka, mogu smatrati kao opšteprihvaćeni: 1) standardi koji se primjenjuju u SAD; 2) oni koji se primjenju-ju u Ujedinjenom Kraljevstvu (Velikoj Britaniji); 3) Međunarodni računovodstveni i standardi revizije koje publikuje Međunarodna federacija računovođa (International Federation of Accountants – IFAC). Tri po-menute grupe standarda iz oblasti računovodstva i revizije nose epitet »opšteprihvaćeni« zato što su u njih ugrađena distignuća do kojih je došla najrazvijenija teorija i tzv. najbolja praksa iz oblasti računovodstva i revizije. A epitet opšteprihvaćeni implicira da će finansijski izvještaji sačinjeni i revidirani na bazi primjene tih standarda biti bez rezerve prihvaćeni od strane poslovnih subjekata širom zemaljske kugle.¹⁴

Pojedinačna profesionalna tijela pored izdavanja revizorskih standarda, regulišu obavljanje revizije iz-davanjem Uputstava o revizorskim postupcima i procedurama, kao i Preporuka o primjeni etičkih nor-mi različitim okolnostima revizije. Osnovna razlika između standarda i preporuka ogleda se u obavezno-sti standarda u odnosu na preporuke. Nepoštovanje standarda povlači disciplinske postupke od strane pro-fesionalnog tijela, dok su preporuke, iako neobavezujuće, veoma ubjeđujuće. Standardi revizije su opšta uput-stva koja pomažu revizorima da izvrše svoje profesionalne obaveze u vezi sa revizijom finansijskih izvješta-ja. Oni se odnose na pitanja regulisanja profesionalnih karakteristika koje treba da posjeduje revizor kao što su kompetentnost, nezavisnost, zahtjevi u vezi sa izvještajem, kao i u vezi sa dokazima revizije. Standardi revizije, dakle, predstavljaju zaokružen set pravila koji regulišu profesionalni rad revizora i obuhvataju sva bitna pitanja koja se odnose kako na sam proces revizije tako i na lične karakteristike samih revizora. Dru-gim riječima, proces standardizacije u reviziji obuhvata ne samo tehničke standarde revizije, već i određe-ne etičke norme, koje, prije svega definišu neke lične karakteristike revizora i univerzalne karakteristike re-vizorskog rada uopšte.

LITERATURA

1. Campbell Tom, Houghton Keith, 2005, "Ethics and Auditing" Published by ANU E Press The Australian National Univer-sity Canberra ACT 0200, Australia
2. Hayes Rick, Schilder Arnold with Dassen Roger, Wallage Philip, 1999, "Principles of Auditing-An International Perspecti-ves" McGraw-Hill
3. IFAC, 2005, Međunarodni standardi i saopštenja revizije, uvjeravanja i etike, SRRS, Beograd
4. IFAC, 2010, Međunarodni standardi i saopštenja revizije, kontrole kvaliteta, pregleda, ostalih uvjeravanja i srodnih uslu-ga, SRRS, Beograd
5. Messier, William F., Glover Steven M., Prawitt Douglas F., 2008, "Auditing and assurance services - a systematic Appro-ach" 5/e McGraw-IHill International Edition;
6. Milojević Dušan S., 2006, "Revizija finansijskih izvještaja", Beogradska bankarska akademija, Beograd
7. Soltani, Bahram, 2009, "Revizija – međunarodni pristup", MATE i Zagrebačka škola ekonomije i menadžmenta, Zagreb
8. www.ifac.org
9. www.aicpa.org

¹⁴ U ovom kontekstu valja ukazati na suštinsku razliku između računovodstvenih standarda i standarda revizije. računovod-stveni standardi služe kao osnova za pripremu i prezentaciju finansijskih izvještaja, dok standardi revizije služe kao osnova za reviziju tako odelodanjenih finansijskih izvještaja i izražavanje ekspertskog mišljenja o tim izvještajima. Na taj način revizo-ri povećavaju kredibilitet prihvatljivost samih finansijskih izvještaja. A tehnologija, odnosno postupci, kako se sprovodi pro-ces revizije, zasniva se na dosljednoj primjeni važećih opšteprihvaćenih standarda revizije (GAAS).

MLADI I BLOKIRANI RAZVOJ DRUŠTVA SRBIJE TOKOM POSLEDNJE DEZENIJE 20. VEKA²

APSTRAKT

U radu se analizira društveni položaj mladih tokom perioda blokiranog razvoja srpskog društva 1990ih godina. Ukazuje se na materijalni položaj, percepciju sopstvenog položaja, stambene strategije i, generalno, proces osamostaljenja mladih. Svi navedeni aspekti ukazuju na zaključak da je i kod nas, slično situaciji u razvijenijim zemljama, na delu proces individualizacije mladih, ali da ta individualizacija u Srbiji ima karakter iznuđene ili „pseudoindividualizacije“. Navedena iznuđena individualizacija ogleda se u strategiji odlaganja ključnih životnih događaja ili „prekret-nica“: odlaganja završetka školovanja, odlaganja samostalnog stanovanja i, najzad, odlaganja zasnivanja porodica.

Ključne reči: *Srbija, blokirani razvoj, mladi, društveni položaj*

YOUTH AND BLOCKED DEVELOPMENT OF SERBIAN SOCIETY DURING THE LAST DECADE OF THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

Social position of the youth during the period of the blocked development of Serbian society in the 1990s has been analyzed in the paper. Material position, subjective social status, housing strategies and, in general, process of gaining independence of the youth have been pointed out. All the above-mentioned aspects lead to a conclusion that, similar to the situation in more developed countries, the process of youth individualization is taking place, but this individualization in Serbia can be characterized as forced or “pseudo-individualization”. This forced individualization is manifested in strategy of delay of key life events or “markers”: the delay of completing the education, the delay of independent housing and, finally, the delay of creating families of orientation.

Key words: *Serbia, blocked development, youth, social position*

UVOD

Položaj mladih u zemljama postsocijalističke transformacije zanimljiva je (i društveno aktuelna) tema koja izaziva znatnu pažnju istraživača poslednje dve decenije (Roberts, 2009; 2003; Wallace, Kovacheva, 1998 i drugi). Nesumnjivo je u ovom pogledu među istraživačima prva i široko prihvaćena teza da mladi ljudi doživljavaju svoje životne tranzicije (tranzicija u odraslost, tranzicija od školovanja ka zaposlenju i zasnivanju porodice) istovremeno sa tranzicijom njihovih društava. Slično važi i za položaj mladih u Srbiji tokom perioda postsocijalističke transformacije. No, svojom tegobnošću posebno se izdvaja poslednja decenija dvadesetog veka, koju odlikuju „katastrofalna društvena događanja“ (Mihailović, 2004: 19). Osnovni cilj ovog rada je da ukaže na neke karakteristike društvenog položaja mladih tokom pomenutog perioda blokiranog razvoja našeg društva.

¹ Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

² Tekst je nastao kao rezultat rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, br. 179035, koji finansira Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

DRUŠTVENI KONTEKST POLOŽAJA MLADIH 1990-IH GODINA U SRBIJI

Većina socioloških istraživanja već gotovo dve decenije počinje od manje-više široko prihvaćenog stava o „razorenom društvu“ Srbije tokom devedesetih godina dvadesetog veka (Bolčić, 1993; 1994). Navedeno stanje rezultat je blokirane postsocijalističke transformacije u Srbiji (Lazić, Cvejić, 2004; 2007; Lazić, 1994), ali i krvavog raspada i građanskog rata na tlu bivše Jugoslavije. Blokiranost transformacije, odlaganje privatizacije društvenih i državnih preduzeća, uspostavljanje autokratske političko-državne vlasti nad „slabim društvom“, potisnutost civilnog društva, sve su to neke od bitnih karakteristika društvenog stanja u pomenutom periodu.

Privredni pad je bio dramatičan (više od polovine društvenog proizvoda), a pad industrijske proizvodnje dve trećine u odnosu na 1989. godinu. Realne plate su pale za sedam osmina, a trećina zaposlenih je i tako male plate čekala mesecima. Inflacija je 1993. godine dostigla stopu od 35 hiljada milijardi odsto. Siromaštvom je bilo pogođeno dve trećine stanovništva Srbije (Antonić, 2004: 31). Sa druge strane, zahvaljujući nesumnjivo prisutnim elementima političkog kapitalizma u kojem se profiti pretežno ostvaruju uz pomoć politički stvorenih monopola (Antonić i dr., 1993), ekonomskim sankcijama, samonametnutoj izolaciji i kriminalizaciji omogućena je ogromna preraspodela u korist najbolje pozicioniranih članova režima Slobodana Miloševića (Arandarenko, 1995).

Razorenost društva ogledala se i u temeljnoj razorenosti državnih, privrednih, kulturnih i drugih institucija i činjenici da je većina stanovnika Srbije u tom periodu živelo svoj svakodnevni život mimo i nasuprot pravilima zvaničnog, institucionalno uobličenog društva. Strategije opstanka ili preživljavanja (Babović, Cvejić, 2002) bile su logičan odgovor običnih ljudi u odnosu na njihove brojne životne nevolje: „gubitak posla i obesmišljavanje čovekovog osnovnog zanimanja i uloge u društvu; pretvaranje ušteđenog novca u bezvredne hartije i neostvarljiva potraživanja; gubitak državlanskog statusa i ranijih prava državljana; gubitak slobode komuniciranja i kretanja u prostoru koji je bio dojučerašnji životni prostor ljudi; gubitak života najbližih, gubitak zdravlja, gubitak budućnosti“ (Bolčić, Milić, 2002: 10).

Imajući u vidu navedene okolnosti, nije potrebna preterano razvijena sociološka imaginacija da se opiše položaj mladih u takvim društvenim prilikama. Srećko Mihailović slikovito ukazuje na položaj omladine u većini društvenih kriza, smatrajući da omladina biva žrtvovana na sasvim specifičan način, tako što je isključena iz odraslosti, bez obzira na biološku zrelost ili stečene obrazovne kvalifikacije. Mladima se radikalno smanjuje, pa i oduzima, smatra autor, mogućnost stupanja u brak, zasnivanja porodice; pravo na rad, javno mišljenje, društveni i politički aktivizam, čime se *zaustavlja socijalni sat omladine!*

U situacijama kada društvene krize dostižu još izraženije pojavne oblike, ističe Mihailović „omladinu prvo ideologizuju, a potom je organizuju, disciplinuju, militarizuju – i žrtvuju – na raznim stratištima kao ‘najbolje sinove svoje domovine’, a za ‘čast i slavu’, ‘za domovinu’, ‘za ideju’, ‘za naciju’, ‘za veru’... Vidimo, jednom je u pitanju zaustavljanje socijalnog sata a u drugom *zaustavljanje samog biološkog sata omladine*. Jednom je zaustavljen socijalni život, a drugi put je i sam život u pitanju. *Danas živimo oba tipa krize. U krizi tog intenziteta minimalni su uslovi za izbor mogućnosti za ono življenje omladine koje bi ona svojim sposobnostima mogla da izdejsstvuje, dakle, stoji njen socijalni sat, a na ratištima-stratištima njeni životi odlaze u ‘istoriju’*“ (Mihailović, 1994: 315-316).

Takav „žrtveni obred“, kaže Mihailović, zasićen je ideologizacijom u kojoj centralno mesto ima indoktrinacija žrtava (tj. mladih). „Jednom je reč o ‘objašnjenju’ razloga zbog kojih se omladina izopštava iz društvenog života. Tu dominiraju pojmovi: nužnost, objektivne okolnosti, međunarodna kriza... zatim su to tvrdnje o kratkom trajanju pomenute izopštenosti, te potom ukazivanje na nadu u svetlu budućnost. U krizama vojnog tipa i pseudoizlazima iz kriza putem militarizacije, omladina se indoktrinira sa ciljem da sama

shvati kako je njena žrtva stav najmoralnije lične odluke, kao stvar svesnog izbora, opredeljenja, pa i genske predodređenosti. Naravno, u oba slučaja reč je o tome da se na sve moguće načine sprečava stvarno razumevanje i svest o krizi i o ulozi omladine u razrešavanju krize“ (Mihailović, 1990: 2-3).

POLOŽAJ MLADIH U SRBIJI TOKOM POSLEDNJE DEZENIJE XX VEKA

Verovatno najslikovitiji pokazatelj teškog društvenog položaja mladih kod nas u vreme „razorenog društva“ predstavlja i činjenica da je tokom devedesetih godina dvadesetog veka obavljeno samo jedno empirijsko istraživanje omladine Beograda (uzorak od 900 beogradskih srednjoškolaca i studenata). U navedenom istraživanju proučavani su: 1) samopercepcija statusa mladih, učešće mladih u odnosima i događajima koji su obeležili period krize, 3) posledice koje mladi trpe življenjem u kriznom vremenu i pod sankcijama; i 4) reagovanje mladih na društvenu i ličnu situaciju u kojoj se našla.

Kao pokazatelj samorazumevanja položaja mladih uzeti su sledeći indikatori: 1) mišljenje o tome koje su društvene grupe najviše izložene posledicama društvene krize; 2) ne/zadovoljstvo društvom uopšte i pojedinim aspektima društvenog života; 3) ne/zadovoljstvo sopstvenim životom i odnosima u koje je konkretni pojedinac uključen. Najveći broj ispitanika (oko jedne trećine) upravo mlade vidi kao društvenu grupu koja je najteže pogođena društvenom krizom. Zatim se kao najviše pogođeni izdvajaju radnici (18%), penzioneri (13%), intelektualci (12%), itd.

Kada je reč o zadovoljstvu/nezadovoljstvu različitim aspektima društvenog života u Srbiji početkom 1990-ih, vladalo je gotovo potpuno nezadovoljstvo (blizu 90% nezadovoljnih) političkom situacijom, privredom u celini, te mogućnostima zapošljavanja. Ipak, reč je o svojevrsnom neorijentisanom nezadovoljstvu, pošto gotovo polovine mladih iz uzorka nije u stanju da konkretno navede uzroke nezadovoljstva, činioce koji su do takvog stanja doveli, niti moguće oblike delovanja koji bi promenio takvo stanje. Ovakvo nezadovoljstvo društvenom situacijom nesumnjivo je glavni razlog okretanja mladih sferi privatnosti i ličnim problemima (odnosima sa prijateljima, roditeljima, učenju, ljubavi, druženju i zabavi i slično) (Mihailović, 1994: 317).

Materijalna situacija u većini porodica mladih tokom poslednje decenije dvadesetog veka je bila veoma teška. Pauperizacija je zahvatila većinu građana, a čak jedna petina se nalazila u stanju ozbiljne egzistencijalne ugroženosti ili bede (Vujović, 1994: 111). Ipak, masovno osiromašenje nije dovelo do brisanja slojnih razlika, nego je praćena socijalnom diferencijacijom. U tom periodu dešavaju se i promene i pomeranja na društvenoj lestvici: srednji slojevi se, ističe Vujović, primiču vrhu hijerarhije, rukovodioci se „dele“ na „elite“ (u Beogradu) i niže nivoe (pretežno u provinciji).

Dramatično bogaćenje nove ekonomske elite ukazuje na povećanje jaza između *lukuza manjine* i *apsolutnog* i *relativnog siromaštva* većine građana u ovom periodu. Poljoprivrednici su doživeli relativan materijalni uspon (zbog proizvodnje za sopstvene potrebe), dok su radnici (pogotovo nekvalifikovani) ostali na dnu društvene lestvice. Naravno, u veoma teškom položaju su bili penzioneri i druge zavisne kategorije stanovništva.

Pauperizacija je, smatra Vujović, zahvatila sve dimenzije materijalnog standarda i načina života. Svojevrсна homogenizacija društvenih slojeva se mogla prepoznati u osećanju tzv. subjektivnog siromaštva, pošto je 94% ispitanika sredinom devedesetih godina smatralo da im se životni standard pogoršao u odnosu na raniji period (Vujović, 1994: 113). Sve to praćeno je visokim udelom sive ekonomije (procene govore da je i do polovine društvenog proizvoda tih godina stvarano upravo u sektoru sive ekonomije). Gotovo svako drugo domaćinstvo je bilo uključeno u sivu ekonomiju (Mrkšić, 1994: 66), a u navedene aktivnosti uključivali su se pripadnici svih društvenih slojeva. Ipak, dominirali su nezaposlena lica, kvalifikovani radnici, niži službenici i tehničari. Na taj način, smatra autor, siva ekonomija je imala važnu ulogu amortizera socijalnih napetosti i društvenih sukoba.

Zanimljiva je, u navedenom svetlu, i subjektivna ocena materijalne situacije tokom devedesetih godina od strane mladih ispitanika u istraživanju Centra za proučavanje alternativa iz Beograda 2003. godine. Naravno, rezultati su očekivani i dobro poznati iz svih socioloških istraživanja materijalnog položaja u navedenom periodu. Više od 70% ispitanika iz svih kategorija čiji je položaj istraživao (omladina u celini, zaposlena omladina, te nezaposlena omladina) svedoči o pogoršanju materijalnog stanja njihovih porodica tokom devedesetih godina. Dakle, u oceni nevesele ekonomske stvarnosti tokom perioda sveukupne društvene krize u poslednjoj deceniji dvadesetog veka nema velikih razlika među ispitanicima i velika većina svedoči o osiromašenju (gotovo polovina ocenjuje dramatičnom) svojih porodica.

TABELA 1. MATERIJALNO STANJE PORODICE ISPITANIKA TOKOM 1990IH

	Veoma se pogoršalo	Donekle se pogoršalo	Nije se bitno promenilo	Donekle se poboljšalo	Znatno se poboljšalo	Ne može da proceni
Omladina u celini	41,9	29,5	10,6	3,2	2,3	12,2
Zaposlena omladina	47,2	30,0	11,2	2,2	1,4	7,6
Nezaposlena omladina	46,3	29,0	8,3	3,2	2,7	10,4

Izvor: Mojić, 2004: 210.

U situaciji pomenutog sveopšteg osiromašenja, stanovanje se ističe kao jedno od strukturnih ograničenja procesa individualizacije i tranzicije mladih u Srbiji ka samostalnom stanovanju i zasnivanju porodice (Petrović, 2004: 194). Naime, u ovom pogledu se pojavljuju različita premoderna rešenja i strategije koje se zasnivaju na atomizovanim i fragmentarnim porodičnim mrežama i koje podstiču tradicionalne obrasce života nasuprot individualizaciji. Istraživanja su pokazala značajan porast broja vertikalno proširenih ili više-generacijskih porodica u Srbiji u periodu ekonomske i sveopšte društvene krize (Miletić, 2005).

„To su zajednice tradicionalne orijentacije, nastale procesom retradicionalizacije, kao posledica objektivnih i subjektivnih okolnosti. Objektivne okolnosti su teška osiromašenja koja su zadesila naše društvo, realna nemogućnost mladih parova da dođu do stambenog resursa, ali i realna nemogućnost starih da ostvare bilo kakvu sigurnost i solidarnost u društvu u kome je socijalna politika zloćudna. Međutim, nije zanemarljiv ni uticaj subjektivnih okolnosti, kao što su manipulacija i volutarizam roditeljske porodice. Naime, strategija života u vertikalno proširenim domaćinstvima često nije rezultat dobrovoljnog pristanka mlade porodice, već prisile izazvane otvorenim ili prikrivenim volutarizmom roditeljske porodice, koja na ovaj ili onaj način izbegava da se odrekne dela materijalnih resursa i preusmeri ih ka porodici orijentacije svoje dece” (Miletić, 2005: 244).

Autorka smatra da u takvim porodicama nastaje takva alokacija porodičnih resursa koja odražava patrijarhalno nastojanje da održi patrilokalnost i spreči neolokalnost, sa ciljem ometanja emancipacije i individualizacije mlade porodice opredeljenja od strane roditeljske. To se često dešava čak i u slučajevima kada postoje takvi materijalni resursi koji bi, odgovarajućom alokacijom, omogućili početnu osnovu za emancipaciju mlade porodice ili tranziciju mladih ka samostalnom stanovanju i zasnivanju sopstvene porodice. Reč je prvenstveno o strategiji manipulacije porodičnim resursima, pre svega stambenim jedinicama (stan, kuća).

Ova strategija manipulacije ima svoj specifičan kontekstualni značaj, pošto se dešava u društvu koje je opustošeno resursima svake vrste. Konkretno, kada je reč o stanovanju, procene su da je u tom periodu zabeleženo desetostruko smanjenje stambene izgradnje na godišnjem nivou u odnosu na period pre devedesetih godina, ali je i tako mali broj stambenih jedinica na tržištu bio, zbog sveopšteg osiromašenja, nedostupan najvećem delu stanovništva. U kontekstu socijalne politike koja stare ljude potpuno marginalizuje i zapostavlja, a porodicu čini nezamenjivim, jednim raspoloživim resursom, roditeljska porodica poseduje retke resurse i vrlo je sklona da njima manipuliše (Miletić, 2004: 411).

Iako su analize (Petrović, 2009: 123) sprovedene na osnovu popisnih podataka pokazale da je udeo proširenih porodica manji nego što su pojedina istraživanja izvršena na uzorku pokazala, ranije pomenuta gotovo potpuna zavisnost novoformiranih domaćinstava mladih od roditeljskih (i širih porodičnih resursa) dobila je empirijsku potvrdu i u drugim studijama (Petrović, 2002: 382). Ta činjenica ima dvostruki uticaj, smatra autorka. Naime, na taj način uticaj društvenog porekla/položaja roditelja ima znatno veći značaj od neposredne pozicije mladih parova u rešavanju stambenog pitanja. Prihodi mladih tako postaju manje bitni, pošto se stanovanje pojavljuje kao relativno nezavisna varijabla pri određivanju materijalnog položaja. Drugo, isključivo oslanjanje na roditeljsku pomoć u ovom pogledu produbljuje atomizaciju stambenih praksi, ali ne i njihovu individualizaciju.

Navedena činjenica usporava opšti proces individualizacije u društvu, a stanovanje se, kao što je već rečeno, pokazuje kao bitno strukturno ograničenje procesa individualizacije koji podrazumeva mogućnost mladih da organizuju život u skladu sa ličnim izborima i vrednostima, a ne da roditeljski obrasci budu određujući model njihovog života. Pomenuto istraživanje stambenih strategija mladih bračnih parova u Srbiji krajem milenijuma (Petrović, 2002) jasnu upućuje na zaključak o raširenim premodernim rešenjima (zajedničko domaćinstvo sa roditeljima) i strategijama koje su se zasnivale na atomizovanim i fragmentizovanim porodičnim mrežama koje podrazumevaju i vraćanje na pojedine tradicionalne obrasce života, a ne proces individualizacije.

Navedena strategija je, može se reći, logična posledica sveopšteg osiromašenja i vrednosne retradiconalizacije društva Srbije tokom 1990-ih godina. Da svojevrсна retradiconalizacija, kada je reč o stambenim strategijama, nije svojevoljan izbor velike većine mladih, pokazuje i podatak da bi blizu 3/4 mladih ipak želelo da živi samostalno pre zasnivanja sopstvene porodice i da je život sa roditeljima u proširenoj porodici iznuđeno rešenje. Kada govorimo o stambenoj situaciji, pokazuju se jasne razlike između zaposlenih i nezaposlenih mladih ljudi. Naime, dok nešto iznad polovine zaposlenih mladih živi sa roditeljima (51%), čak 70% nezaposlenih mladih ljudi živi u višegeneracijskom domaćinstvu (Mojić, 2004: 209). Mladi koji imaju posao su znatno češće u prilici od nezaposlenih (30% naspram 17%) da kupe stan ili plaćaju njegovo iznajmljivanje. Naravno, i pored sopstvenih (nedovoljnih) prihoda mladih koji rade, ipak je evidentno i veliko oslanjanje na roditeljske (i šire porodične) resurse pri rešavanju stambenog pitanja.

Kada je reč o tranziciji u odraslo doba, markeri ili ključni događaji koji imaju ulogu „prekretnica” nalaze se u sferi porodičnog života, stambenog statusa, obrazovanja i socio–profesionalnog statusa (Ignjatović, 2009: 11). U Srbiji porodična tranzicija još uvek čini ključni indikator odrastanja, a upravo kod ove tranzicije pokazuje se da su promene minimalne u pravcu nekonvencionalnih ili nestandardnih životnih stilova u odnosu na tip direktnog prelaska iz porodice porekla u porodicu opredeljenja (Tomanović, Ignjatović, 2006). Tako, na primer, kohabitacije čine 3% modaliteta zajedničkog života za ispitanike u dvadesetim i ranim tridesetim godinama.

Uopšte, istraživanja pokazuju da u Srbiji još uvek ne postoji pluralizam porodičnih oblika. Interesantno je da se brak i dalje veoma vrednuje među mladima i normativno posmatra prvenstveno kao institucionalni okvir za rađanje dece. Učestalost partnerstava (izvan bračnog okvira) i samohranog roditeljstva je znatno ređe nego u većini evropskih zemalja. Najveći deo mladih nema drugih iskustava kada je reč o životnim zajednicama osim porodice porekla i porodice opredeljenja (Ignjatović, 2009: 15).

Ocena završenosti tranzicije u odraslost često se određuje i merenjem tempa ostvarivanja ranije pomenutih ključnih životnih događaja ili „prekretnica”. U istraživanju mladih u Srbiji primenjen je prilagođeni indeks „osamostaljivanja” koji je uključivao četiri indikatora: napuštanje roditeljskog doma, brak ili kohabitaciju, finansijsku samostalnost (prihodi od profesionalne aktivnosti) i zaposlenje duže od godinu dana. Kada je reč o osamostaljivanju, analiza tranzicija u odraslost najčešće ukazuje na podelu na „severni” i „juž-

ni” krug zemalja. Ova analiza pokazala je da se osamostaljivanje mladih u Srbiji odvija sporo i traje sve do tridesetih godina života i da se kod nas ključne prekretnice dešavaju u proseku deceniju kasnije u životu nego u nekim zemljama „severnog” kruga (Velika Britanija, Danska). Navedeni podaci upućuju na svrstavanje Srbije među zemlje sporog odrastanja i često nedovršenog finansijskog i emotivnog osamostaljivanja u odnosu na porodicu porekla. Tu spadaju i države južnoevropskog kulturnog kruga – Italija, Španija i Grčka (Ignjatović, 2009: 17).

„Jedino obeležje po kome Srbija prati trendove u porodičnoj tranziciji razvijenih zemalja jeste opadanje univerzalnosti braka iskazano odlaganjem braka i rađanja. Međutim, ni razvod, pošto se većina razvedenih mladih odraslih vraća kod roditelja, niti kohabitacija, koja se odvija u okviru roditeljskog domaćinstva (pa je verovatno u pitanju običajno predbračno partnerstvo), ne ukazuju na individualizovan izbor. Postoji kriza partnerstva, koja se iskazuje sve većim udelom neoženjenih i neudatih. Međutim, porast celibaterstva ne prati i porast samačkih domaćinstava, što pokazuju i rezultati našeg istraživanja. Podaci upućuju na pretpostavku da celibaterstvo nije izbor u životnoj biografiji već nužda” (Tomanović, Ignjatović, 2004: 61).

Važan aspekt samostalnosti mladih predstavlja i njihova subjektivna percepcija. Istraživanja u Srbiji pokazuju da veliki broj mladih starosti 34-35 godina subjektivno ne oseća potpunu samostalnost, bez obzira na to da li su osnovali sopstvenu porodicu. Dve trećine žena i polovina muškaraca smatra sebe nezavisnim od roditelja. Ispitanici koji su osnovali svoju porodicu iskazuju nešto veći stepen subjektivne samostalnosti (blizu 80%). Očekivano, stambena nesamostalnost utiče na percepciju mladih, pa se udeo onih koji se smatraju samostalnim smanjuje na 60% za žene i 40% za muškarce koji su osnovali svoju porodicu, ali žive kod roditelja. Najzad, samo petina mladih žena i šestina mladih muškaraca ovih godina koji nisu osnovali porodicu i žive kod roditelja, smatra sebe potpuno samostalnim (Ignjatović, 2009: 19).

Osnovni zaključak retkih istraživanja društvenog položaja mladih u Srbiji tokom decenije blokirane postsocijalističke transformacije jeste da se taj položaj može najbolje opisati kao „iznuđena produžena mladost”. Tranzicija od obrazovanja ka zapošljavanju i tranzicija ka samostalnom stanovanju i zasnivanju porodice su odložene prvenstveno zbog tegobne (štaviše, deceniju blokirane) postsocijalističke transformacije i političke nestabilnosti u Srbiji poslednje dve decenije.

Dakle, prepreke individualizaciji mladih u Srbiji su društveno-sistemske i kulturne prirode. Zbog toga nije iznenađenje da je osnovna strategija velikog broja mladih kod nas odlaganje ključnih životnih događaja ili „prekretnica”: odlaganje završetka školovanja, odlaganje samostalnog stanovanja, odlaganje zasnivanja porodice. Tokom decenije blokirane transformacije u Srbiji (a kasnije ćemo videti i u periodu odblokirane transformacije) na delu je bila izvesna (specifična) fleksibilizacija životnih tranzicija mladih, prvenstveno kada je reč o vremenskim okvirima.

Tomanović i Ignjatović (2004: 62) smatraju da se ovaj proces može okarakterisati kao „iznuđena” ili pseudoindividualizacija, navodeći kao karakterističan primer sve prisutnije celibaterstvo. Autorke opravdano zaključuju da bi samo primena kvalitativne istraživačke metodologije poput dubinskog istraživanja, pokazala da li je reč o opredeljenju ili nuždi. Sličan pristup bi omogućio otkrivanje postojanje alternativnih, individualizovanih načina života koji su izvesno prisutni kod određenog broja mladih. No, taj udeo svako nije znatan, pošto se u odvijanju životnih tranzicija većine mladih u Srbiji, može pronaći paralela sa odloženom, usporenom i protivrečnom transformacijom našeg društva: ne može se očekivati da će se prve ubrzati sve dok druga ne postane sveobuhvatna i nepovratna. No, o tome će više reći biti na narednim stranicama ovog rada.

Čini se da je u relativno retkim sociološkim istraživanjima društvenog položaja mladih u Srbiji poslednje dve decenije ilustrativno i svrsishodno završiti izlaganje stavom mladih prema mogućem napuštanju ze-

mlje. Ono što je konstanta u pomenutim istraživanjima jeste želja velikog broja mladih da na duže (često i zauvek) napusti zemlju. Tako Mihailović (1994: 321), slikovito poentirajući, ističe da rezultati istraživanja iz 1993. godine „nezadovoljni društvom, ne prihvatajući ideološki dominantne društvene vrednosti (nacionalizam...), odbijajući slušanje ratnih talambasa, odbacujući tribalno ponašanje, okrenuti sebi i svojoj privatnosti, beogradski srednjoškolci i studenti izjavljuju da će prvom prilikom napustiti *neodgovorno društvo*.“

Na konkretno pitanje o planovima nakon završetka školovanja, 16% ispitanika je isticalo da bi prihvatilo bilo koji posao, 18% bi čekalo posao u struci, 6% bi pokrenulo neki privatni biznis, 4% nije odgovorilo na ovo pitanje, a čak 56% njih je izjavilo da bi otišli u inostranstvo. Na pitanje „Kada biste imali mogućnosti, da li biste otišli u neku drugu zemlju da tamo živite i radite za stalno ili na duže vreme“ 15% kaže da ne bi otišlo, 24% nije znalo, dok bi gotovo dve trećine (61%) napustilo Srbiju. Procenjujući razloge mladih koji su već napustili zemlju, 63% ispitanika smatralo je da su otišli zbog odsustva svake perspektive u zemlji, 13% mislilo je da su otišli zbog ratne situacije i moguće mobilizacije, 12% je pronašlo razlog u opštoj nesigurnosti, 9% zbog povoljnijih mogućnosti zapošljavanja u inostranstvu, itd.

„Dakle, ako bi se tražila najteža posledica društvene krize ili najteža posledica sankcija prema zemlji već pogođenoj katastrofalnom krizom, onda bi to bila činjenica da je omladini te zemlje oduzeta perspektiva, a za tu samu zemlju – činjenica da njena omladina pokazuje spremnost da je napusti i da je stvarno i napušta!“ (Mihailović, 1994: 322).

ZAKLJUČAK

Poklapanje životnih tranzicija mladih sa tranzicijom njihovih društava nesumnjivo u velikoj meri otežava njihov društveni položaj i perspektive društvenog uspona. No, u okolnostima totalne društvene krize poput one 1990ih u Srbiji (Mihailović, 2004) položaj mladih, a pogotovo (odsustvo) pomenute perspektive, ukazuje na mlade kao na kategoriju stanovništva najviše pogođenu tim blokiranim razvojem. Loš materijalni položaj, osujećen proces individualizacije i tranzicije ka samostalnom stanovanju i zasnivanju porodice, uopšte sporo i dugotrajno osamostaljivanje, sve zajedno navode na zaključak da je reč o „iznuđenoj produženoj mladosti“ mladih kod nas. Zbog toga nije iznenađenje podatak iz više istraživanja (Mojčić, 2012) da blizu polovine mladih kod nas tokom poslednje decenije konstantno razmišlja o trajnom napuštanju zemlje.

LITERATURA

1. Antić S. i drugi 1993. *Srbija između populizma i demokratije: politički procesi u Srbiji 1990-1993*. Beograd: Institut za političke studije.
2. Antić S. 2004. Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije. U: A. Milić (urednica). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
3. Arandarenko M. 1995. Srbija devedesetih: prvobitna akumulacija ili politički kapitalizam? *Srpska politička misao*, Vol. 2, No. 4.
4. Babović M., Cvejić S. 2002. Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji. *Sociologija*, Vol. 44, No. 2.
5. Bolčić S. 1993. Sociologija i jugoslovenska svakodnevica početkom devedesetih. *Sociološki pregled*, God. 27, Br. 1-4.
6. Bolčić S. 1994. *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo: sociologija tranzicije u Srbiji početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
7. Bolčić S., Milić A. 2002. Srbija na kraju milenijuma: kakvo je to društvo? U: S. Bolčić, A. Milić (urednici) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
8. Ignjatović, S. 2009. „Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju“, *Stanovništvo*, God. 47, Br. 1.
9. Lazić M. 1994. Opšte pretpostavke istraživanja. U: M. Lazić (priredio) *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: „Filip Višnjić“.

10. Lazić M., Cvejić S. 2004. Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane postsocijalističke transformacije. U: A. Milić (urednica) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
11. Lazić M., Cvejić S. 2007. Class and Values in Postsocialist Transformation of Serbia. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
12. Mihailović S. 1990. Žrtvovana omladina: pristup istraživanju. U: S. Mihailović i dr. *Deca krize: omladina Jugoslavije krajem osamdesetih*. Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za političološka istraživanja i javno mnjenje.
13. Mihailović S. 1994. Žrtvovana generacija: Omladina u epicentru negativnih posledica društvene krize. *Sociologija*, God. 36, Br. 3.
14. Mihailović S. 2004. Oduzimanje budućnosti: Omladina Srbije u vodama tranzicije. U: S. Mihailović (urednik). *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
15. Miletić, V. 2004. Strategije upravljanja rodnim/ženskim rizicima u Srbiji. U: A. Milić (priredila) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
16. Miletić, V. 2005. Strategies of Management of Gender/Female Risks in Serbia. In: A. Milić (Editor) *Transformation and Strategies*. Belgrade: Faculty of Philosophy, Institute for Sociological Research.
17. Mojić D. 2004. Zaposlena omladina početkom trećeg milenijuma. U: S. Mihailović (urednik) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
18. Mojić D. 2012. Means of Getting Ahead in Post-socialist Serbia: Perceptions and Preferences of Young People. *Sociologija*, Vol. 54, No. 2.
19. Mrkšić D. 1994. Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura. U: M. Lazić (Urednik) *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
20. Petrović M. 2002. Stambene i dohodovne nejednakosti (na primeru) parova koji sklapaju brak. U: S. Bolčić, A. Milić (urednici) *Srbija krajem milenijuma: Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
21. Petrović, M. 2004. *Sociologija stanovanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
22. Petrović M. 2009. Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: između (pre)modernosti i (post)modernosti. U: A. Milić, S. Tomanović (priredile) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
23. Roberts K. 2003. Change and Continuity in Youth Transitions in Eastern Europe: Lessons for Western Sociology. *Sociological Review*, Vol. 51, No. 4.
24. Roberts K. 2009. *Youth in Transition: Eastern Europe and the West*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
25. Tomanović, S., Ignjatović S. 2004. Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja. U: S. Mihailović (urednik) *Mladi zagubljeni u tranziciji*. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
26. Tomanović, S., Ignjatović S. 2006. Attitudes on Transition to Adulthood among Young People in Serbia. *Sociologija*, Vol. 48, No. 1.
27. Vujović S. 1994. Promene u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva. U: M. Lazić (priredio) *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: „Filip Višnjić“.
28. Wallace C., Kovacheva S. 1998. *Youth in Society. The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*. London: Macmillan.

PROMJENA BROJA STANOVNIKA I ODRŽIVI RAZVOJ

APSTRAKT

Osnovu ovoga rada čini razmatranje koje upućuje na nužnost ostvarivanja takozvanog održivog razvoja, novog koncepta koji je nastao posljednjih godina kao odgovor na izazove koji uzrokuju mnoge negativnosti razvoja postojećeg tipa. Ostvarivanje koncepta održivog razvoja zahtjeva određene korijenite promjene. Bitna dimenzija svakog razvoja je "ljudski faktor". Prevedeno na jezik demografije to je stanovništvo. Stanovništvo je, dakle, važan, ako ne i presudan faktor razvoja. Otuda se demografska kretanja nameću kao neophodnost u svim istraživanjima koja pretenduju da otkriju tendencije i zakonitosti u razvoju.

Ključne riječi: *demografija, stanovništvo, održivi razvoj, ekonomski rast, resursi*

ABSTRACT

The main topic of this paper is the consideration points to the necessity of exercising the so-called sustainable development, a new concept that has emerged in recent years in response to the challenges that cause many negative aspects of development of the existing type. Achieving sustainable development requires some fundamental changes. An important dimension of each development is the "human factor". Translated into the language of demographics there are the population. The population is therefore important, if not a decisive factor for the development. Hence, demographic trends imposed as a necessity in all studies that claim to reveal trends and regularities in the development.

Key words: *demography, population, sustainable development, economic growth, resource*

UVOD

Ljudska populacija je tokom većeg dijela čovječanstva rasla sporo. Tek je u posljednjih 200 godina populacija počela brže da raste. Globalna populacija je 1800. godine, posle vijekova postepenog rasta dostigla nivo od milijardu ljudi. Vijek i po kasnije dostigla je broj od 2,5 milijarde ljudi. Zbog ubrzanog rasta broja stanovnika posle Drugog svjetskog rata, populacija je za manje od 40 godina udvostručena na 5 milijardi. Sredinom 2006. godine broj stanovnika na planeti Zemlji iznosio je 6,55 milijardi. Evidentno je da se svake godine stanovništvo povećava za 76 miliona ljudi. Ipak, svjetska stopa rasta pomalo jenjava, nagoviještavajući da sedmomilijarditi čovjek neće biti rođen do 2015. godine, osmomilijarditi do 2032.² godine, a devetomilijarditi do 2050. godine. Uvećan broj ljudi zahtijeva obezbijedjivanje više energije, domova, hrane i zaposlenja, i stvara više smeća i zagađenja. Kako da se već postojeći resursi što efikasnije iskoriste a u cilju zadovoljenja potreba ne samo današnjih stanovnika planete već i onih koji dolaze.

1 Fakultet za međunarodnu ekonomiju, finansije i biznis, Institut za strateške studije i projekcije

2 <http://www.un.org/en>

1. TEORIJE RASTA POPULACIJE

1.1. MALTUSOV MODEL RASTA POPULACIJE

U svom čuvenom djelu „Principi populacije“³ objavljenom 1798. godine Thomas Maltus (1766-1834), engleski ekonomista, prvi je istraživao bitna pitanja rasta populacije. Njegov postulat je bio da se ljudi pod određenim okolnostima mogu umnožavati po ogromnim stopama rasta. Jedino što može to ograničiti jesu limitirane količine raspoloživih resursa, a posebno zemlje. Što manje stanovnika živi na raspoloživoj zemlji, to je njihovo blagostanje veće. Kada se broj stanovnika počinje uvećavati, količina raspoložive zemlje se smanjuje po pojedincu, s toga ljudi postaju sve siromašniji. Nastalo siromaštvo će, zauzvrat, limitirati rast broja stanovnika, pa će društvo ukoliko i dalje želi da živi u blagostanju, morati ostvarivati svoje prihode u srazmjerno konstantnoj veličini populacije.

Po Maltusu rast produktivnosti nije faktor koji može ljude učiniti bogatijima, već je to “moralna uzdržanost”, koja je jedini način da neko društvo može spriječiti prekomjerno rađanje i tako poboljšati životni standard.

Pitanje koje se već godinama postavlja je da li je Maltus bio u pravu? Mnogi ljudi su s pravom zabrinuti da bi Maltus možda mogao da bude u pravu u globalnim razmjerama, odnosno da planeta neće biti u stanju da prehrani devet milijardi ljudi. Lester Braun⁴, bivši čelnik Instituta za planetu Zemlju u Vašingtonu, je smatrao da nestašica hrane može da dovede do sunovrata globalne civilizacije. Međutim, ne dijele svi naučnici njegovo mišljenje. Neki od njih smatraju da naš najveći problem nije samo u broju stanovnika, nego u upotrebi zemljinih resursa. „Griješe oni koji kažu da je problem samo u broju stanovnika“, tvrdi Džozel Koen. „To čak nije ni dominantan faktor. Da bismo zaustavili globalno zagrijavanje, moraćemo da sa fosilnih goriva pređemo na alternativne izvore energije bez obzira na to koliki bude broj stanovnika.“⁵

Drugim riječima, broj ljudi jeste bitan, ali je mnogo važnije kako postupamo sa resursima naše planete. U SAD, pa i Zapadnoj Evropi, ljudi ostavljaju mnogo dublje tragove od ostalih. Naučnici apeluju na smanjenje upotrebe mesa i vožnje automobila. Smanjenje mesa zbog uništavanja šuma zarad pašnjaka za stoku, a automobila zbog zagađenja. Zato je mnogo važnije pitanje kako trošimo hranu i energiju, umjesto koliko djece imamo.

1.2. DEMOGRAFSKA TRANZICIJA

Nasuprot, pesimističkoj projekciji Maltusa i njegovih sljedbenika po pitanju budućih trendova u obezbijedivanju dovoljno hrane za brzo narastajuću populaciju u svijetu, pojavila se dvadesetih godina XX vijeka teorija demografske tranzicije. Ova teorija istražuje kako se rađanje, smrtnost i demografski rast mijenjaju tokom vremena, odnosno zbog čega dolazi do tih promijena, kako društvo prelazi iz siromašnijeg poljoprivrednog ka bogatijem industrijalizovanom nivou razvoja.

Demografska tranzicija je proces koji se može podijeliti u nekoliko faza:

- Prva faza (faza predindustrijskog društva) – ovu fazu odlikuju veoma visoke stope fertiliteta, odnosno nataliteta, ali i visoke stope smrtnosti (smrtnost odojčadi je naročito visoka). To je faza u kojoj stope rasta populacije stagniraju. Prosječno trajanje ljudskog života je malo (ljudi su umirali u svojim dvadesetim). Danas je teško pronaći u svijetu društva koja se odlikuju ovakvim demografskim tokovima (neka plemena u centralnoj Africi, Brazilu i na Papui Novoj Gvineji);

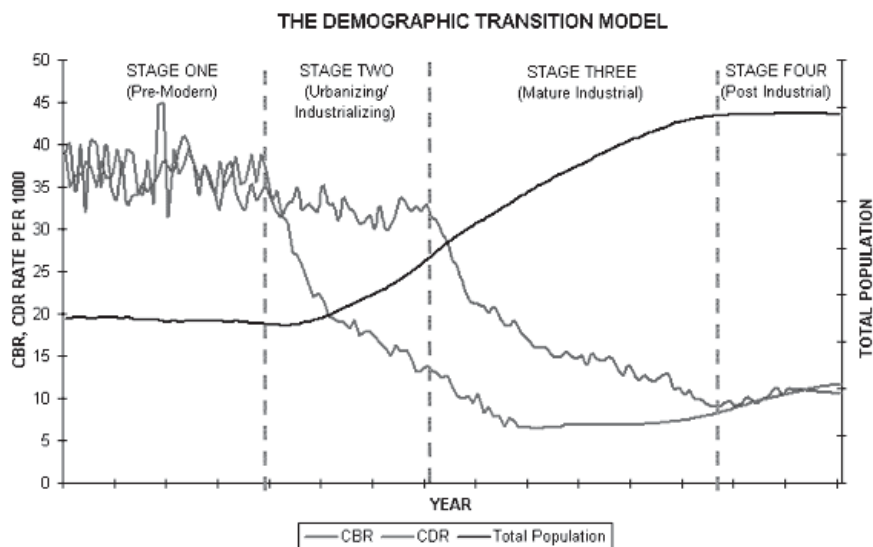
3 Malthus, Thomas R. (1798), *An Essay on the Principle of population, as It Affects the future Improvement of Society with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other writhers*. London: Printed for J. Johnson in St. Paul's Church-Yard

4 Brown, Lester *Eco-Economy* (New York: Norton, 2001);

5 Cohen, Joel (1996), *How Many People Can the Earth Support?* New York: W. W. Norton. 532 pp, paperback

- Druga faza (faza ranog industrijskog društva) – stope rađanja ostaju prilično visoke i u ovoj fazi sa blagim tendencijama opadanja, ali stope smrtnosti nešto brže opadaju, tako da se razlika oslikava u blagom porastu stanovništva. Međutim, primijetno je da još uvek postoje veliki padovi u broju stanovnika (usljed epidemija određenih bolesti koje su izazivali visoku smrtnost), ali da je industrijalizacija koja je tek započela u ovoj fazi ipak donijela pozitivne posljedice po rast životnog standarda, uslova života i nivoa lične higijene i higijene stanovanja u društvu (stope smrtnosti se generalno smanjuju). U ovoj fazi su neke razvijene zemlje bile još u XVIII veku (Velika Britanija), odnosno u ranom XIX vijeku kao SAD. Danas su to pojedine zemlje Latinske Amerike, Azije i veći broj zemalja u Africi;
- Treća faza (faza kasnog industrijskog društva) – kako je društvo postajalo bogatije, tako se smanjivala veličina porodice. Stope fertiliteta su počele da opadaju znatno više nego u prethodnoj fazi, a sa tim i stope nataliteta, dok su stope mortaliteta već bile na prilično niskim vrijednostima. Rast populacije se i u ovoj fazi nastavlja, ali on nije tako eksplozivan kao u prethodnoj. Do pada fertiliteta dolazi iz više razloga: više nisu potrebne brojne porodice za rad u poljoprivredi (transformacija poljoprivrede i njena industrijalizacija), industrijalizacija je dovela do promjena u načinu života i smanjenju radne nedjelje, ali i većeg ulaska žena u svijet rada i emancipaciji žena. Posmatrano istorijski, u ovu fazu demografske tranzicije najprije su ušle razvijene zemlje zapadne Evrope, potom Sjeverna Amerika, pa Japan, a tek kasnije ostatak Evrope i one zemlje koje su se kasnije industrijalizovale. Danas se u ovoj fazi nalaze zemlje poput Kine, Indije, nekih zemalja u Latinskoj Americi i Evropi;
- Četvrta faza (faza postindustrijskog društva) – ovu fazu karakterišu visoko razvijena i bogata društva u kojima su stopa nataliteta i mortaliteta niske, pa je samim tim i rast populacije mali. U ovoj fazi je većina razvijenih zemalja u svijetu, na čelu sa Japanom, zemljama zapadne Evrope. Veoma često se u ovoj fazi izdvaja grupa zemalja kod kojih su stope mortaliteta veće od stopa nataliteta, odnosno koje imaju negativan prirodni priraštaj i doživljavaju konstantno opadanje sopstvene populacije (depopulacija). Primeri takvih zemalja su Srbija, Portugalija, Francuska, Rusija.

SLIKA 1: DEMOGRAFSKA TRANZICIJA

Izvor : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

Kritika teorije demografske tranzicije najvećim dijelom se oslanja na činjenicu da je teorija izrasla iz iskustva zapadnih zemalja i da je primijenjena na ostatak svijeta, pa samim tim i društva koja se veoma razlikuju od onih u zapadnoj Evropi. Činjenica koja je neosporna jeste i to da se danas demografske promjene u zemljama u razvoju mnogo brže odvijaju u odnosu na vrijeme kada su kroz te promjene prolazile današnje razvijene zemlje. Zbog toga se postavlja logično pitanje podobnosti date teorije u objašnjavanju promjena u stanovništvu svijeta u prostoru i vremenu?

2. POPULACIJA I EKONOMSKI RAST

Porast stanovništva se ne događa po nekoj nasumičnoj stopi širom svijeta. Centri naseljenosti postaju sve gušći. Broj ljudi koji žive u gradovima za poslednjih četrdeset godina se udvostručio, godine 1990. šesnaest gradova brojalo je više od milion stanovnika.⁶ Do 2000. godine trista dvadeset šest gradova brojalo je više od milion, a četrnaest gradova više od deset miliona ljudi. Porast stanovništva po višim stopama događa se i u manje razvijenim zemljama. Prema Ujedinjenim nacijama, zemlje koje se nalaze među prvih deset, rangirane prema broju stanovnika i upoređene sa projektovanim brojem stanovnika 2050. godine, jesu sljedeće:

TABELA 1: DESET NAJMNOGOLJUDNIJIH ZEMALJA U SVETU

Zemlja	Broj stanovnika, 2005 (u milionima)	Godišnja stopa rasta, %	Projekcija broja stanovnika, 2050 (u milionima)
Kina	1 304	0,6	1 437
Indija	1 104	1,4	1 628
SAD	296	0,6	420
Indonezija	222	1,4	308
Brazil	184	1,0	260
Pakistan	162	2,0	295
Bangladeš	144	2,1	231
Rusija	143	0,4	119
Nigerija	132	2,4	258
Japan	127	0,0	101

Izvor: <http://www.un.org/en>

Mnogi veliki globalni ekonomski, socijalni i problemi životne sredine su posljedica pritiska rastuće humane populacije na ograničene prirodne resurse. Naglim povećanjem broja stanovnika, posebno u dva posljednja stoljeća, ovaj pritisak je eskalirao na dramatičan način. To narušavanje je posljedica tri megatrenda: (1) rasta populacije i njene urbanizacije, (2) rasta industrijskih i drugih povezanih autputa i (3) povećanje tražnje za materijalnim blagostanjem.

Zemlje se međusobno razlikuju i po broju stanovnika i po stopama rasta. Zemlje mogu imati spore stope rasta stanovništva i veliki broj stanovnika u odnosu na resurse i obratno, brze stope rasta stanovništva i malu populaciju u odnosu na resurse.⁷ Između prihoda per capita i stopa rasta populacije postoji jaka negativna korelacija. Ali dok je tu negativnu korelaciju statistički lako uočiti, nju je u životu teško objasniti i razumjeti. Na primjer, u nekim zemljama je brzi rast populacije glavni razlog za njihovo siromaštvo, u drugim zemljama siromaštvo ohrabruje brzi rast populacije, u trećim zemljama se događa i jedno i drugo. Postoje zemlje kod kojih rast populacije i prihod per capita nisu u međusobnoj relaciji, a postoje i zemlje kod kojih neki sasvim drugi faktori utiču i na rast populacije i na prihode per capita. Problematika koja se odnosi na veze između populacije i ekonomskog rasta je izuzetno složena i kompleksna.

6 Gretchen C. Daily, Anne H. Ehrlich and Paul R. Ehrlich, „Optimum Human Population Size“

7 Japan i Kenija su dva tipična primjera. U periodu od 1960. i 2000. godine japanska populacija je rasla po godišnjoj stopi od samo 0,8%, ali je gustina stanovništva u 2000. godini bila jedna od najvećih u svijetu: 131 ljudi po km². U istom periodu je kenijska populacija rasla po stopi od 3,3%, dok je gustina stanovništva u 2000. godini iznosila 20 ljudi po km².

3. POPULACIJA I ODRŽIVI RAZVOJ

Održivi razvoj znači da prirodna bogatstva Zemlje ne smiju biti iskorištena brže nego što ih planeta može i obnoviti. To znači "tretirati Zemlju kao da na njoj zaista namjeravamo i ostati".

Kao i broj stanovnika i gustina naseljenosti, tako ni samo korišćenje resursa nije jednako raspodijeljeno širom planete. Industrijske zemlje procentualno koriste mnogo više prirodnih resursa od manje razvijenih zemalja. Uopštenije govoreći, jedna milijarda najbogatijih ljudi troši osamdeset posto svetskih resursa, ostavljajući ostalih pet milijardi ljudi da dijele preostalih dvadeset posto. Održivi razvoj je od ključnog značaja za najsiromašnije zemlje na svijetu.

Da li je rastuća populacija dobra ili loša stvar za državu u cjelini? Ukoliko država ima izobilje resursa, državni lideri će je podržati. Visoka ponuda radne snage ohrabruje brz ekonomski rast i pomaže boljem iskorišćavanju neeksploatisanih resursa i novih tehnologija. Međutim, taj period rapidnog ekonomskog rasta i porasta populacije vjerovatno u sebi sadrži i faktore samoograničenja.

Jedan takav faktor je poboljšanje socijalnih uslova koje obično prati ekonomski rast. Taj razvoj, koji nikako nije automatski, često sam po sebi zahtijeva teške bitke za socijalne i ekonomske reforme. Na kraju država ipak mora napraviti socijalne promjene koje su karakteristične za ekonomski razvijene zemlje, uključujući zakone o radu djece, doprinose za nezaposlene, sistem socijalnog osiguranja, planove za privatno penziono osiguranje i veće mogućnosti obrazovanja.

U tako izmijenjenom ambijentu, mijenja se i stav ljudi prema veličini porodice. Tada su poželjnije manje porodice - velika porodica postaje ekonomski teret a ne korist, a kako se porodica smanjuje javljaju se nove mogućnosti, naročito za žene. Iz svih navedenih razloga stope fertiliteta⁸ opadaju - često vrlo naglo. Time se ulazi u fazu opadanja stope rađanja i smanjivanja stopa rasta neto populacije. (faza III) U vremenu perioda opadanja stope rađanja, populacija može da se udvostruči ili utrostruči. Međutim, tek kada stopa rađanja nastavi da opada, država će konačno ući u završnu fazu stabilizovane populacije sa niskim stopama rađanja i smrtnosti (faza IV).

Tokom istorije Evrope, taj proces je bio "relativno bezbolan". Uprkos teškoćama koje su bile prisutne u početnoj fazi, porast populacije, ekonomski rast i društveni napredak sveukupno su išli ruku pod ruku, da je rast populacije na kraju sam sebe ograničio. Maltusovska vizija se nije dogodila - naprotiv, veća populacija je obično vodila ka boljim životnim uslovima.

Da li se ova slika slaže sa sadašnjom globalnom stvarnošću populacije? Prve dvije faze teorije demografske tranzicije se svakako mogu primijeniti na zemlje u razvoju u drugoj polovini XX vijeka. Stope smrtnosti su padale mnogo brže nego stope rađanja; stope fertiliteta i porasta populacije dostigle su istorijski maksimum u periodu 1950. do 1975. godine. Od tada snažni dokazi ukazuju na to da je većina država ušla u treću fazu, sa ukupnim stopama rasta koje opadaju. Međutim sadašnje iskustvo zemalja u razvoju poput Crne Gore i zemalja regiona se po mnogo čemu razlikuju od iskustava Evrope.

- Svake decenije zemlje u razvoju dodaju populaciju koja je jednaka cjelokupnoj populaciji Evrope i Rusije.
- U periodima svoje ekspanzije, Evropa i SAD su crpile zalihe prirodnih resursa iz ostatka svijeta. Trenutno razvijene zemlje takođe neproporcionalno crpe globalni apsorptivni kapacitet životne sredine.
- Postoji znatna neizvjesnost u vezi sa ulogom opadanja fertiliteta. Faktori koji doprinose opadanju fertiliteta mogu da postoje u nekim zemljama a u nekim ne. Predviđanja o stabilizaciji populacije čvrsto se oslanjaju na rapidno opadanje fertiliteta, koje može a i ne mora da se dogodi.

⁸ Fertilitet je efektivno rađanje unutar grupe žena u fertilnom periodu. **Opšta stopa fertiliteta** (f) pokazuje broj živorođenih na 1000 žena iz fertilnog perioda. Izračunava se kao odnos broja živorođenih u toku jedne godine i broja fertilnih žena ($V_{f,15-49}$).

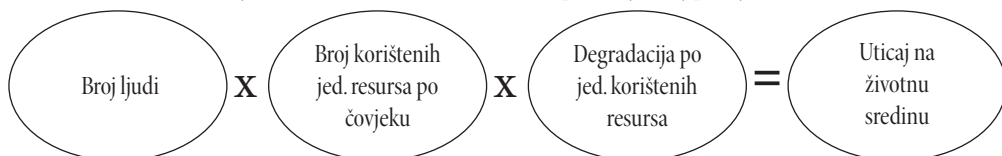
$$f = \frac{N}{V_{f,15-49}} \cdot 1000$$

- Ubrzan ekonomski rast koji je pratio porast populacije u Evropi pojavio se i u nekim zemljama u razvoju, dok u drugima nije. Tamo gdje je postojao jak ekonomski rast, njegove koristi se nisu prelile na siromašne, što je dovelo do povećane nejednakosti i do većeg apsolutnog broja ekstremno siromašnih ljudi.

Socijalni, ekonomski ili faktori životne sredine prepliću se sa demografijom. Uticaj porasta populacije nije ograničen samo na zemlje u razvoju.

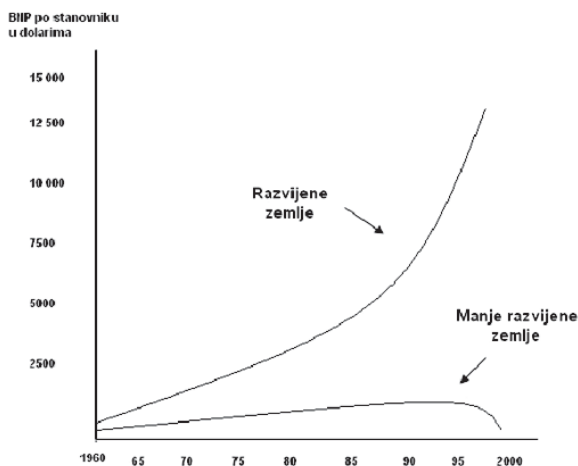
Svaki društveni, pa i demografski razvoj treba da se zasniva na konceptu održivog razvoja. Koncept održivog razvoja je već utemeljen i prihvaćen u svim razvojnim dokumentima Crne Gore. Održivi razvoj podrazumijeva skladnu kombinaciju ekonomskih i socijalnih faktora uz strogo poštovanje čuvanja (zaštite) prirode, prirodnih resursa. Drugim riječima, održivi razvoj podrazumijeva viješto balansiranje ekonomskih, socijalnih i ekoloških faktora u cilju pospješivanja društvenog progresa, društvenog prosperiteta.

Populacije koje prekorače mogućnosti svoje životne sredine primorane su na stradanje i odumiranje. Degradacija i zagađenje životne sredine na datom području zavise od 3 faktora: broja ljudi, prosječnog broja jedinica resursa koje svaki čovjek koristi, i količine degradacije (zagađenja) koje prouzrokuje korištenje jedinice resursa. Model uticaja ovih faktora na životnu sredinu pokazuje ovaj primjer:

Navedeni faktori utiču na dvije vrste preopterećenosti raspoloživih resursa i životne sredine: populacionoj i potrošačkoj preopterećenosti. Populaciona preopterećenost nastaje kada ima više ljudi nego hrane, vode i drugih resursa koji obezbijeduju minimum egzistencije. Potrošačka preopterećenost – karakteristična je za industrijalizovane zemlje. Koristi je manji broj ljudi velikim intenzitetom tako da to dovodi do brzog iscrpljivanja resursa, velikog zagađenja i degradacije životne sredine. Na životnu sredinu sve veći uticaj ima povećanje raskoraka u razvoju između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Razvijene zemlje učestvuju sa 22% u ukupnoj svjetskoj populaciji, raspolažu sa 80% svjetskog ekonomskog bogatstva minerala i energije, a proizvode najveći dio zagađenja i otpada. Ako svijet nastavi sa ovakvim tempom razvoja, mnogi resursi će nestati, a priroda će postati zagušenija i zagađenija. Razvoj mora da bude usklađen sa razvojem eko sfere, a svijet povezan kao integralna cjelina.

GRAFIK 1. RASKORAK U PORASTU BDP PO STANOVNIKU RAZVIJENIH I NERAZVIJENIH ZEMALJA

Izvor: <http://www.oecd.org/>

Drugim riječima, neophodno je odrediti noseće grane razvoja i pri tome voditi računa da se pravovremeno otkriju i parališu mogući konflikti u razvoju, odnosno konflikti na međugranskoj relaciji, pa i konflikti između društveno-ekonomskog razvoja, s jedne i prirodne sredine s druge strane. Četiri su noseća stuba, noseće grane u razvoju: poljoprivreda (organska), energetika, industrijska proizvodnja i turizam. Svi razvojni projekti treba da se baziraju na ovim prioritetima.

Populaciona politika, o kojoj je ovdje riječ, nije ništa drugo do usmjeravanje demografskih kretanja prema unaprijed definisanim ciljevima društvenog razvoja. Pri tome treba voditi računa da demografski razvoj pospješuje društveno-ekonomski i obratno.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Planeta Zemlja ne može nastaviti da pruža oslonac demografskoj eksploziji. Rast populacije moramo ograničiti tako da na svijet ne donosimo ljude koji će imati male šanse da vode minimalno pristojan život. Pored toga, moramo priznati da je siromaštvo glavni faktor koji u isti mah i pogoršava i podstiče hiperpopulaciju. Stoga se čini da bi buduće generacije imale snažne pretenzije na naše korišćenje raznih resursa koji su od suštinske važnosti za njihovo blagostanje. Čistoća vazduha i vode, stabilna atmosfera i klima, plodna poljoprivredna zemljišta, te čista i dostupna energija — sve što je na očigledne načine vezano za središnje interese ljudi budućnosti. Ali, šta je sa drugim, manje suštinskim resursima? Da li buduće generacije imaju pravo na nerazvijene obale, oblasti divljine, močvarna zemljišta i podnožja planina? Da li smo dužni da radi budućih generacija zaštitimo životinjske i biljne vrste? Da li je zaštita tih resursa srodnija postupanju iz milosrđa nego postupanju iz dužnosti? Da li buduće generacije imaju pravo na takve resurse? Možemo razumjeti da bi buduće generacije poput nas mogle da uživaju takve resurse. Nego, opet, možda i ne bi mogle.

LITERATURA

1. Ayres, R.U. and Kneese (1969), *Production Consumption and Externalities*, American Economic Review 69: 3, 282-297.
2. Barbier, E.B. and Markandya, A. (1990) *The Conditions for Achieving Environmentally Sustainable Development*, European Economic Review 34, 659-669.
3. Brown, Lester *Eco-Economy* (New York: Norton, 2001);
4. Coase, R. H. (1960), *The Problem of Social Cost*, Journal of Law and Economics 1-44
5. Cohen, Joel (1996), *How Many People Can the Earth Support?* New York: W. W. Norton. 532 pp, paperback
6. Čulahović, Besim (2008), *Ekonomija svijeta – trendovi, rast i razvoj*, Ekonomski fakultet, Sarajevo
7. Farber, M., Manstelden, R. and Proops, J (1996), *Ecological Economics - Concepts and Methods*, Cheltenham (UK), Edward Elgar.
8. Georgescu-Roegen, N. (1971), *The Entropy Law and Economic Process*, Cambridge MA, Harvard Univ. Press.
9. Goodstein, Eban (2003), *Ekonomika i okoliš*, Mate, Zagreb
10. Gretchen C. Daily, Anne H. Ehrlich and Paul R. Ehrlich, „Optimum Human Population Size“
11. Jerome C. Glenn, Theodore J. Gordon, and Elizabeth Florescu. (2009), *State of the Future*, The Millennium Project, Washington, 2009
12. Johnathan, M. Harris, *Ekonomija životne sredine i prirodnih resursa, savremeni pristup*, Data Status, Beograd, 2009.
13. Malthus, Thomas R. (1798), *An Essay on the Principle of population, as It Affects the future Improvement of Society with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and other writhers*. London: Printed for J. Johnson in St. Paul's Church-Yard
14. Meadows, D.H., Meadows, D.L., Randers J. and Behrens, W.W. (1972), *The Limits to Growth: A Report for The Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*, New York, Earth Island, Universe Books.
15. Meadows, Donella H., (1992), *Beyond the Limits: Confronting Global Collapse, Envisioning a Sustainable Future*, Post Mills, Chelsea Green, 1992.

16. Mihailo, Burić i saradnici (2010), *Crna Gora u XXI stoljecu - u eri kompetitivnosti*, ŽIVOTNA SREDINA I ODRŽIVI RAZVOJ, CANU, 73/2.
17. OECD. Sustainable Development: Critical Issues. Paris. 2001
18. OECD. The Well-being of Nations: the Role of Human and Social Capital. Str. 18. Paris. 2001
19. OECD. The Well-being of Nations: the Role of Human and Social Capital. Paris. 2001
20. Pearce, D.W. and R.K. Turner (1990), *Economics of Natural Resources and the Environment*, Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
21. Perman, Roger; Mc Gilvray, James; Ma, Yue (1996), *Natural Resource and Environmental Economics*, Longman Pub Group
22. Pigou, A. C. (1920), *The Economics of Welfare*, London, Macmillan & Co.
23. Sen, Amartya. (1987), *The Standard of Living*, Cambridge: Cambridge University Press.
24. Solow, R.M. (1986), *On the Intergenerational Allocation of Natural Resources*, Scandinavian Journal of Economics. 88(1), 141-149.
25. Solow, Robert (1974), *The Economics of Resources or the Resources of Economics*, The American Economic Review (American Economic Association) 64 (2): 1–14
26. Vukotić, Veselin i saradnici (2010), *Crna Gora u XXI stoljecu - u eri kompetitivnosti*, EKONOMSKI RAZVOJ, CANU, 73/3.

WEB SITES:

1. <http://www.ncsonline.org>
2. <http://www.worldwach.org>
3. <http://www.emagazine.com>
4. <http://www.ekozona.com>
5. <http://www.eea.europa.eu/>
6. <http://www.unep.org/>
7. <http://www.oecd.org/>
8. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

SLIJEPI KOLOSJEK DRUŠTVENIH PROMJENA I BUDUĆNOST MODERNE PORODICE

APSTRAKT²

Najveći dio ovog rada, na neki način već je bio na provjeri javnosti i kritike. Tako da je sadašnja studija nastala kao odgovor i potreba da se pobude nova misaona pregnuća i saznanja koja će otkrivati nove idejne obrasce. Nit koja povezuje nisku promišljanja u radu, plod je stalnog susretanja sa novim opažajima, novostečenim saznanjima i društvenim pojavama koje po sili vremena zaokupljaju naučnu misao. Ideje tog *plovidbenog akrotizma* su porodične vrijednosti koje se grčevito bore za pravo da govore u ime čovječanstva, da opravdaju i učvrste vjeru da ljudski život ima smisla i da ga treba živjeti. Na osnovu ovog izvora bolje se razumije težnja novog protesta protiv stihije savremenosti i lutajuće regate *novum*-a. Ova pretpostavka se situira na terenu etičnosti, gdje porodica i dalje ima obilježeno mjesto, ali u nešto izmijenjenoj simboličkoj konfiguraciji društva. Stoga u centru razvoja crnogorskog društva i socijalnog kapitala, kao osnovna osa prema kojoj se strukturirano povezuju vrijednosti i ogledalo u kome se dešifruju društveni kodovi, jeste porodica.

Ključne riječi: *kulturne potrebe, porodica, vrijednosti, etika*

BLIND TRACK OF SOCIAL CHANGES AND A FUTURE OF MODERN FAMILY

ABSTRACT

In some way, the largest part of this work has already been by public and critics. So, the current study was created as a response and need to arouse new abstract endeavors and realizations that will disclose new ideological patterns. A connecting thread for the working contemplations' string of pearls results from recurrent perceptiveness, newly acquired knowledge, social phenomenon which, to keep abreast of the times, occupy the scientific thought. Essential to this navigating acrotism are the family values, struggling for the right to speak on behalf of mankind, to validate and reinforce the belief that human life is purposeful and worth living. This foundation facilitates the understanding of a new protest striving against the elemental rejuvenation and the *novum*'s wandering regatta. The assumption is situated in the field of ethics, where the family itself still has a noteworthy position, within a somewhat altered symbolic configuration of a society, though. Therefore, it is family which presents the central point of Montenegrin society's and social capital development, as an axis structurally connecting values and a mirror deciphering social codes.

Key words: *cultural needs, family, values, ethics*

1 Filozofski fakultet – Nikšić / Institut za sociologiju i psihologiju

2 Ovaj rad predstavlja pokušaj sinteze dosadašnjih istraživanja kako porodice, porodičnih vrijednosti, tako i porodičnih odnosa. Bez obzira što su teme iz oblasti sociologije porodice i omladinske svakodnevne naizgled bliske i prepoznatljive, pokazalo se, naročito posljednjih dvadesetak godina stihijske transformacije, da ih treba obrađivati takoreći od početka. Rad je rezultanta istraživanja demografskih kretanja u Crnoj Gori u okviru naučnog projekta Sociološki aspekti demografskih kretanja i populacione politike u Crnoj Gori (DRUŠTVO-PORODICA-POJEDINAC) – (CANU).

U visokoindustrijalizovanim društvima proizašlim iz tradicije liberalizma, dugo simultano razvijanje tehnološke supremacije i čovjekove naviknutosti na objektivirajuće odnošenje prema svekolikoj stvarnosti, omogućilo je da se represivno usmjeravanje usredsredi na nivo samih ljudskih potreba. Ne zabranjuju se nepoželjne želje, one se kao sekundarno tek istiskuju budući da predstavljaju irelevantnu manjinu, već se afirmišu poželjne time što im se nudi snažna gratifikacija po istim onim receptivnim i rasudnim kanalima na kojima moderni čovjek temelji osjećanja zadovoljstva; kao korisnik tehničkih znanja kojim potvrđava prirodu sopstvenim htjenjima. O ovom preokretu značenja pojmova „potreba“ i „sloboda“ nesumnjivo je najpronijelivije pisao H. Markuze: „...mala je razlika da li porast zadovoljenja potreba ostvaruje autoritaran ili neautoritaran sistem [...] Suvremeno industrijsko društvo tendira totalitarizmu na osnovu organizacije njegove tehnološke baze [...] *Jer totalitaran ne znači samo terorističku političku koordinaciju društva već, također, neterorističku, ekonomsko-tehnološku koordinaciju koja djeluje posredstvom manipuliranja potrebama, dodjeljujući interese* (naš kurziv)“ (H. Markuse, 1968:21/23). Stižući ovako u doticaj sa sferom ljudskih potreba, Markuze odlučno razlikuje prave od krivih potreba. Naravno kod Markuzea stoji uvjerenje da su čovjekove potrebe između ostalog snažno istorijski determinisane. A opisana tehnološka receptura svoj trijumf slavi u uspostavljanju onih potreba koje su alijenirane od primarno pogubljenog doživljaja cjelovite ličnosti, pa se otuda mogu i nezavisno i nezasito zadovoljavati, upravo s ciljem da se pitanje o cjelovitosti i smislenosti ne bi ni postavljalo. Pseudopotrebe su one koje su individuumu nametnuli posebni društveni interesi. Zadovoljavanje takvih potreba može u najvećoj mjeri ugoditi čovjeku. No, ovakva sreća nije okolnost koju treba podržavati i štititi ako ona služi tome da se blokira razvoj njegove sposobnosti da raspozna zarazu cjeline i da „prione“ uz šanse za ozdravljenje. Rezultat je tad, euforija u nesrećnosti. Većina dominantnih potreba za relaksacijom, razveseljenjem, ponašanjem i konzumacijom prema oglasima „da se voli i mrzi što drugi vole i mrže“ spada u kategoriju krivih potreba. Takve potrebe imaju društveni sadržaj i funkciju koji su predodređeni izvanjskim moćima nad kojima individua nema kontrole. Razvoj i zadovoljavanje takvih potreba su heteronomni.

Živimo u doba kada je jedna konstanta postala promjena, u kome kao da su se maklaunovsko „veliko selo“ i Heraklitova rečenica ‘da se dva puta ne može ući u istu rijeku’, napokon u potpunosti obistinile. U vremenu u kome je svaka ideja o mogućnostima stvaranja boljeg i pravednijeg svijeta zaboravljena i osporena, kultura postaje bojno polje na kome se iskazuje otpor prema onim vrijednostima i potrebama na kojima se gradila samosvijest i različiti monopoli Zapada, ideologija dominantnih klasa i nepravda patrijarhata. U savremenoj kulturi ruše se čvrsti reperi i binarne podjele koje su obilježavale dosadašnju civilizaciju, tako da se današnja kultura može pojmiti samo kao hibridna, heterogena, u stalnom pokretu i promjenama. Suvremeno društvo podstiče duhovnu inerciju što vodi do gubljenja intelektualne i individualne nadmoćnosti, koja za svoju posljedicu ima nekritičko prihvatanje svega što dolazi sa vrha društvene hijerarhije. A društvo koje ne vodi računa o zadovoljavanju interesa i potreba svih individua ne može se smatrati humanim. Tako će Agneš Heler poentirati gnomom, da se stepen humanizacije ljudskih potreba mjeri time koliko je čovjek postao cilj, najviši predmet potrebe drugog čovjeka (A. Heler, 1981). A dominacija otuđenih društvenih odnosa i kanoniziranih ideoloških stavova nad mogućnostima egzistencije pojedinca može negativno uticati na formiranje ljudskih potreba. Osnovna i najbitnija individualna opredjeljenja i ambicije u takvoj su zavisnosti od stavova koje društvo nameće da je teško i zamisliti mogućnost da se do kraja oslobodi individualna energija i posebno čovjekovo iskustvo.

Autonomija pojedinaca u najvećem broju savremenih društava do te mjere je ograničena da je njihovo lično i praktično opredjeljenje u velikoj mjeri zavisno od kolektivnih ciljeva koji proističu iz postojećih društvenih odnosa. Svako ozbiljnije razmatranje pokazaće da takva društvena atmosfera ne dozvoljava da dođe do punog izražaja lična, posebna i pojedinačna situacija individue u društvu. Eksploatiše se svjesno, pod-

svjesno i nesvjesno, što znači da je motiv profita prodro ne samo u svijet, već i u dublje slojeve čovjekovog života. Obično se industrija potreba uzima kao primjer kad „manipulatori“ nemaju namjeru da direktno izvrše indoktrinaciju stavova i vrijednosti, već samo da ih eksploatišu po principu sinestezije čula. Na sceni je kontaminacija pravih potreba, supstitucija jednih (pravih) potreba drugim (pseudopotrebama), svojevrсна konfuzija žanrova. Ovaj sveobuhvatni kulturološki manevar međusobnog rastapanja i razređivanja distinktivnog značenja pojava, zapravo samo održava ideologiju koja cilja na ukidanje same važnosti istorijsko-vremenite koordinantne prepoznatljivosti pojedinca kao suštine doživljaja njegove autonomnosti i identiteta. Rađanje takve društveno-istorijske zbilje bez obzira na sve progresivne tvorevine koje je u njoj donijela ljudska stvaralačka praksa, stavlja čovjeka pred životnu dilemu, da li će čovjek izgubiti svoju vrstu od vlastitog djela, ili će pokrenuti svoju ljudsku esenciju i osloboditi u sebi međusobno nepovjerenje. Zato se postavlja i krucijalno pitanje, kako pomiriti ljudsku esenciju i ljudsku egzistenciju?

Poznato je da je potrošačka kultura vrlo penetrantna; ona se vješto uvlači u porodični život, pa i one najintimnije forme čovjekove privatnosti. Takođe i u sve vaninstitucionalne i institucionalne oblike njegove socijalizacije, u sferi obrazovnog, moralnog, političkog i svakog drugog duhovnog života. Sociološki posmatrano, čovjek se može osjećati jako otuđenim i u uslovima relativnog materijalnog obilja i pristojnog ekonomskog standarda života. To nije teško empirijski dokazati. Suprotstavljajući se redukcionizmu psihoanalize i biheviorizma, Viktor Frankl će markirati, primarnu motivacionu snagu čovjeka u „traženju smisla“. Pored nagonskih Frankl na polje nesvjesnog uvodi i noološke sadržaje u kojima se takođe donose autentične egzistencijalne odluke. Terminom 'egzistencijalne praznine' Frankl obuhvata osjećanje potpune besmislenosti života, nepostojanje smisla koji bi davao osjećanje da vrijedi živjeti i osjećanje unutrašnje praznine. A navedeni simptom, tvori neurotična trijada: potištenost, agresivnost i zavisnost.

Masovne neuroze najdrastičnije se ogledaju u masovnom kriminalitetu mladih, koji se ogleda u alkoholizmu, narkomaniji, visokom stepenu samoubistva i otuđenja kako od sebe tako i od porodice. Masovnost ovih pojava Viktor Frankl objašnjava nesnalaženjem čovjeka u vremenu koje odlikuje prava poplava informacija, u kome pored deset zapovijesti postoji hiljadu i još hiljade situacija u kojima se čovjek može naći bez putokaza i parametara koji pomažu da se odredi šta je bitno i smisljeno, a šta nije. Uzrok takvog stanja V. Frankl vidi u tome da je: „[...] čovjek na početku svoje istorije izgubio nagon koji mu govori šta mora da čini, a s druge strane, u njegovoj sve većoj udaljenosti od tradicije i vrednosnog sistema, koji mu govore šta treba da čini. Posledice ovih pokidanih veza su konformizam i totalitarizam: čovek radi ono što drugi rade ili što drugi žele da radi“ (V. Frankl, 2007:9). Svijet u kome živimo sadrži razloge i smisao. Porivi i nagoni guraju čovjeka, a smisao i razlozi ga privlače. Otvorenost postojanja održava se u samotranscendenciji. Tako po mišljenju Frankla, tri su kolosjeka na kojima se može naći smisao života: ostvarivanje nekog djela, doživljavanje neke vrijednosti i patnja, trpljenje. Otuđenje, iako je prevashodno socijalni fenomen, ima u osnovi antropološku dimenziju i ne treba ga vezivati samo za određene društveno-ekonomske sisteme i političke ideologije. Tako će Ivan Kuvačić markirati duh modernog nasilja i agresije, koji se pojavljuje ispod plašta civilizacije, porastom serijske proizvodnje. U interpretaciji Dirkema, Frojda, Lorenca i Mertona, Kuvačić će zaključiti da je moderno nasilje simptom provalije koja postoji između kulturom nametnutih aspiracija i društveno strukturisanih mogućnosti za realizaciju tih aspiracija. Solipsizam i rušilaštvo prema drugima i sebi, međusobno nepovjerenje, postaju snažne vodilje ljudskih komunikacija. Ljudski odnosi se svode na postvarene odnose, gdje se čovjek jednostavno pomjera od drugog čovjeka, jer jedan drugim manipuliše, samo da bi ostvario svoje egoističke interese. Ovakvog čovjeka pronalazimo u društvima u kome postoji postvaranje socijalnih odnosa, hipertrofija vrijednosti predmeta i devalviranje svega što je uistinu ljudsko, humano, kulturno. Kao dokaz o okasneloj istini, najbolje svjedoči Konstantinovićeve *Filosofija palanke*. Već u preludijumu nagovještena je istorijska rasijanost. Koristeći Konstantinovićeve aršine, možemo reći da postsoci-

jalistička društva žive svoj anahronizam. Ta zatvorenost, uklopljenost u kolektivni obrazac, pouzdano svjedoče o njihovoj anahroničnoj učaurenosti, nametnutom istorijskim fatumom i strahom od promjena. Ako bi palančanin priznao sebe kao subjekt, palanka bi tada bila ugrožena kao volja. Prenaglašeno ljudsko strahovanje, koje se javlja kao konsekvencija alijeniranosti od sebe, porodice i društva, izaziva neslućene ljudske ukočenosti i sputanosti. U takvom stanju čovjek se nalazi u autofrustriranoj situaciji iz koje teško pronalazi izlaz, te najčešće besciljno vuče poteze. To stvara poligon za regresivno kretanje ličnosti, koje nije bez posljedica na društveno kretanje. Tada ljudi ostaju bez sebe, pa onda i bez svega, kako Gete kaže: „Nedostaje-mo li sami sebi, sve nam nedostaje.“

Ulazeći u sve pore društva, savremeni (tehnički, potrošački) globalni sistem vrijednosti narušava čovjekovu apstraktnu pojedinačnost, derogira onu mogućnost individualne svijesti da zauzme svoj stav i odstupi od „prave linije“. Povećani broj činilaca potrebnih za život otiskuje ljude u jurnjavu za novim tajnama i znanjima. Invazija informacija i hedonističkih ponuda, otvoreni kanali za kontakte ljudi, ideje i bezbroj drugih primamljivih mogućnosti stvaraju svojom sveukupnošću osjećaj da se ne stiže nikuda, da ma koliko jurili ostajemo na parcijalnoj ravni. „Čovjek je sada u stanju da pravi ljude, da ih takoreći produkuje u epruveti za reagense. Čovjek postaje proizvod. A time se iz osnova mijenja odnos čovjeka prema samom sebi. On više nije dar prirode ili Boga stvoritelja; on je svoj sopstveni proizvod, čovjek je sašao u duboko grotlo moći, na izvoru svoje sopstvene egzistencije“ (Racinger u Habermars, Racinger; 2006:38/9). Ne radi se samo o promjeni čovjeka prema samom sebi, nego se iz osnova mijenja čovjekovo bivstvovanje, na sceni je svojevrsan 'ontološki skandal'. Čovjeka su potisnule lažne potrebe, vještačkog, frivolnog i virtuelnog karaktera koje vode njegovom postvarenju i otuđenju. Strastveni čovjek, nagoniski favorizuje suštinsku unifikaciju kao poželjnost, a različitost samo u oblicima funkcija i učinaka propisanih vladajućim aparatom. U modernim liberalno-demokratskim društvima istorijska perspektiva se ukida ne time što se ne bavi evokacijom istorije, nego što tu evokaciju više ne vrši kritički um zainteresovan za zaključke, poređenja i znanja, nego manipulatorni aparat koji istoriju pretvara u spektakularnu pozornicu koja postoji samo kao vid režijskog poigravanja sa njom.

Ako se pak zapitamo, šta prosječan čovjek misli danas o svojim izgledima, mogućnostima, aspiracijama, stičemo utisak da savremeni svijet očekuje budućnost bez nade. K. Laš će lucidno zapaziti da je danas postalo pomodno, spremno se narugati svakoj dragoj uspomeni na prošlost, čime ljudi pokušavaju iskoristiti predrasude pseudonaprednog društva i održati *status quo*. „Preovladavajuće uvjerenje, reći će K. Laš, [...] usmjereno prema naprijed, proizilazi iz narcističkog osiromašenja psihe kao i iz nemogućnosti da zasnujemo svoje potrebe na osnovi ispunjenja i zadovoljstva koje smo iskusili“ (naš kurziv), (C. Lasch, 1986:17). Čini se da je građansko društvo iscrpilo zalihe konstruktivnih ideja. Ono je izgubilo i sposobnost i volju da se suoči s teškoćama koje prijete da ga preplave. Takva platforma će dopustiti Tomasu Molnaru da gnoseološko porijeklo hegemonije današnje liberalne ideologije, traži u devijaciji formalno-statične ideje liberalizma u savremenom dobu, ili konkretnije u simplifikovanju tri konstitutivna elementa koje konfrontira na terenu etike. Lepeza postupaka u kojima se ispoljava ova doktrina, dešifruje se u trijadnoj epistemologiji: filozofiji nominalizma; u političkoj ekonomiji tržišta; i u domenu desakralizacije. Nominalizam tendira da se čovjek-individua razriješi svake kolektivne odrednice, da se stigne do ogoljenog pojedinca, svuda istog i spremnog za slobodnu tržišnu razmjenu. S druge strane, tržište je paradigmatični koncept racionalnosti i mjesto gdje se nivelišu antagonistički interesi. „To je model Prokrustovog kreveta na kome su rastezane, silom ili ubjeđivanjem, sve transakcije, kao da se radi o nekoj razmeni proizvoda. Jasno je, liberalno društvo je usmereno ka tome da svede sve ljudske preokupacije i težnje do nivoa razmene među interesnim blokovima“ (T. Molnar, 1996:41/3). Na uobličavanje današnjeg čovjeka stoje, drugačije snage društva. Infuzija desakralizacije koja je zahvatila crkvu i državu, a simultano sakralizujući njihove supstitute medije i tržište, javlja se kao repli-

ka na dosadašnje arhetipe univerzalnih, aksiomatskih vrijednosti koje su one jemčile, gradeći tako patvoreni sistem vrijednosti, a sve u svrhu autosatisfakcije tržišne ideologije. Živimo u bujnom trenutku vremena prepravljajući vremenskih repera kolektivne akcije, koju kriza podržava i koju u isti mah pokreće i otkriva. Odvija se istovremeno i uzajamno u dva pravca, dva vektora vremena, u obliku promjene oblika odnosa u prošlosti i promjene odnosa u budućnosti. Zbog toga je potrebno nastojati da se podigne vrijednost sadržaja ljudskih potreba, a to znači stvaranje širokih mogućnosti za aktivno i stvaralačko korišćenje pravih (kulturnih) potreba. Kako zadovoljiti postojeće potrebe i kako razvijati i stvarati nove, esencija su čovjekovog duhovnog razvoja.

Skoro svaki razgovor o ovim temama vodio bi u začarane lavirinte ako prethodno nisu razjašnjene elementarne dileme oko novih generacijskih odnosa, stila života mladih, kao i njihovog odnosa spram retradiciionalnih kodova kulture, kulturnog života i „slijepog“ kolosjeka modernizacije. U današnjim uslovima totalne komunikativne mreže ne postavlja se toliko pitanje dostupnosti pravih informacija i kulturnih sadržaja, koliko je akutan problem valjane selekcije autentičnih vrijednosti i njihove interiorizacije u svijest mladih, što se implicitno odražava i involvira u porodične sfere. Izvjesna osobenost omladinskog odnosa prema današnjoj porodici uistinu postoji, ali ona se nije formirala sama od sebe, već pod uticajem određenih faktora. Vrlina ovog nacrtu pomenute periodizacije je možda to što čini razumljivim pojavu i ukazuje na nove mogućnosti razvoja crnogorskog društva, a u okviru njega i porodice. Od 80-ih godina kada društvene nauke elaboriraju pojmom 'socijalnog kapitala' porodica kao jedna od konstituenasa navedenog pojma dobija na značaju i značenju, i posebno mjesto pod reflektorima javnih politika. „Državnim intisitucijama, apostrofirat će S. Vukićević, ne može se upravljati, niti one mogu zadobiti legitimitet, ukoliko se nema u vidu faktor socijalnog kapitala koji se odnosi i na formalnu i neformalnu strukturu. Formalne institucije, s jedne strane, i kulturološke vrijednosti, s druge strane, postoje odvojeno, i konceptualno i metodološki, ali se ne smije izgubiti iz vida ni jedna ni druga. Zbog toga, socijalni plan i socijalni razvoj kao sublimat socijalnih potreba mora biti integrisan u svim oblastima društvenog razvoja“ (S. Vukićević, 2008:9). Razvoj industrijalizacije, masovni egzodusi stanovništva ka razvijenim zemljama, neminovno povlače potez društvene intervencije u sferu porodice. Na taj način se stvara intermedijarni javni sektor socijalnih službi i organizacija usmjerenih ka porodici, a sve sa ciljem da pojedinci i porodice u njima nađu solidarnu podršku i razumijevanje za svoje potrebe. Iako ovaj pojam (socijalni kapital) zahtijeva poseban diskurs i detaljniju analizu, u radu ćemo ga koristiti u onoj sferi vrijednosnog pledoaja, koji se odnosi na intezivne uzajamne srodničke odnose komunikacije i prestacije koje su neophodne ulsed nedostajuće institucionalne mreže i adekvatnih porodičnih resursa. Činjenicu posredništva porodičnog djelovanja ističemo zbog njenog apriornog utemeljenja na otvorenom korišćenju sažetih ili simboličkih shema i struktura, kojima se, iza konkretnih činjenica, uspješno mobiliju i organizuju vrijednosni sadržaji i potrebe, i tako 'regulativno' djeluju na ponašanje pripadnika datog društva. Iz ove odluke, izdvojićemo i drugo svojstvo porodice, koje je po važnosti značajno za našu temu. To je fleksibilnost *porodičnog fokusa*. Pod ovim podrazumijevamo mogućnost da bilo koji segment ukupnosti porodičnog miljea može, pod određenim okolnostima, zadobiti prevashodni uticajni potencijal i oblikujuću moć u odnosu na društvenu zbilju. Međutim da se ne bi upustili u tokove „proročke naučnosti“ potrebno je sa velikom obazrivošću pristupiti izučavanju porodice.

Zahuktali ritam moderne civilizacije i ubrzane promjene u svim sektorima života svakodnevno stavljaju mlade generacije pred dileme, raspinju ih, između dosadašnjih tragova tradicionalizma i novih mogućnosti koje se stalno otvaraju. Na tim raskršćima mladi su neprekidno u stanju vrijednosnog preispitivanja, traženja sopstvenih odgovora na tajne i iskušenja modernog društva. U obilju sličnih temata i literatura iz doba koje je prethodilo dostizanju duhovne inercije, jasno se izdvaja ono što nam je potrebno za ovu priliku: elementarni signifikanti koji „potresaju“ porodično jezgro. Možemo reći da poznate slične pokušaje suptil-

nijeg promišljanja neobičnih „mijena“ i habitusa crnogorske porodice u predvečerju prošlog i obzorju ovog vijeka nažalost ne nalazimo odviše upotrebljivim.

Da bi se upustili u „plovidbeni akrotizam“ na osnovu kog bi opisali stanje crnogorske porodice, potrebno je prije svega ukazati na kulturno-istorijski багаж koji je prethodio konstituisanju današnje moderne nuklearne monogamne porodice. Tradicionalni elementi u crnogorskom društvu su možda prisutniji i agilniji kada je u pitanju njihova interiorizacija u svijest pojedinaca u odnosu na druga društva sličnih kulturno-istorijskih tropizama. Po svojoj prirodi takvo jedno društvo stvara relativno malo unutrašnjih stimulansa za promjenom. U Dirkemovoj klasifikaciji društvene solidarnosti, navedeni reperi odgovaraju društvu mehaničke solidarnosti, čije je osnovno obilježje dominantna kolektivna svijest i atrofično tržište. Ali takvo društvo, napominje Dirkem, može obezbijediti veći stepen solidarnosti i blagostanja od društva organske solidarnosti, koje se temelji na različitim preferencijama. Danas se pod opštim diktatom modernog u potpunosti briše tradicija. Sve više se insistira na sadašnjosti i njenom sjaju, njenoj politarnosti sa potpunim raskidom s tradicijom. Kultura u razvijenom svijetu ima utilitarno-funkcionalni karakter. Sve je podređeno diktatu tržišta Danijel Bel s pravom naglašava da su mladi uključeni u ispraznu zabavu i zavaranu razonodu. Nova tehnička civilizacija se javlja kao ogoljeni progres koji proizvodi industriju svijesti (Enzensberger) ili kulturnu industriju kako je nazivaju Horkhajmer i Adorno. Prosvjetiteljska ideja progressa, kao obećane zemlje slobode i razuma, koja će se ostvariti kada stari idoli budu skrhani pokazuje svoju nemoć pred konceptom napretka koji se operacionalizuje kroz reifikovano poistovjećivanje sa tehno-ekonomskim rastom (*napretka u čijem se okrilju rastaču ideje emancipacije i autonomije čovjeka*). Berdajev je u pravu kada u ideji progressa vidi nerješivost problema vremena, gdje se, u stvari stalno nameće, praksa uništavanja prošlosti od strane budućnosti. „Kultura postmoderne, reći će S. Laušević, nije epohalna novost, ona je prije dovršenje i preispitivanje temeljnih vrijednosti moderne“ (S. Laušević, 2001:29). I vrsne apologete modernizatorskih tokova, u svojim kapitalnim djelima nisu skrivali zebnje koju sobom nosi neizvjesna sjutrašnjica. Ukratko, problem se usredsređuje na vjerovatnu mogućnost promjena porodice, odnosno porodičnih vrijednosti. Jer porodica je dugo vremena tretirana kao monolitan entitet, koji ima jednom zauvijek dat identitet u socijalnom prostoru. Ovakvi stereotipni iskazi mogli su se pronaći u funkcionalističkoj i marksističkoj teoriji društva. Porodica je opovrgla ova gledišta u vremenu društvene krize, i pokazala da je veoma mobilna socijalna tvorevina. Proces dezintegracije uvijek je na izvjestan način prisutan u porodici kao proces razgradnje jedinstva koje je postignuto u datom momentu, a kao posljedica je interakcije članova sa drugim pojedincima i društvenim grupama izvan porodičnog okvira. Tako porodica sinkretizuje procese dezorganizacije i organizacije istovremeno. Ono što je presudno je to, da je stabilnost porodice osnovni faktor reprodukcije društvenog poretka. Postmodernističke teorije će ovakve teorijske perspektive pripisati ideološkom recidivu.

U jednom logičkom i konherentnom zdanju teorija koje se bave ovom problematikom, izdvajaju se sljedeće karakteristike koje ovaj agens tvori. Činjenica je da se tokom duge istorije društva, dogodilo koliko-toliko temeljnih preokreta i promjena kada je porodica u pitanju, tako da se njen radijus kretanja pomjerao od takoreći vektora istorijskog tereta do paradigme nove moći. Ali najvažnija je preferencija, da je ona ostala i situirala se prije svega kao čuvar i prenosilac trajnih i fundamentalnih moralnih vrijednosti ljudskog društva. Bez obzira da li se na istorijskoj sceni pozicionirala kao nuklearna, konjugalna ili proširena patrijarhalna, porodica je tretirana kao generator smisla postojanja i djelovanja pojedinca u društvu. Burdije će u porodičnoj socijalizaciji tražiti osnovne dispozicije na osnovnu kojih se vrši selekcija kulturnih potreba, a samim tim i reprodukcije kulturnog kapitala.

Ni sljedeća navodena odlika, tj. ideološko-politička funkcionalnost porodice, nipošto nije nova. Ona je često bila predmet ideoloških konfrontacija. Mnoge političke frakcije svoj uspjeh duguju upravo ideološkoj ‘mimikriji’, koketeriji s porodicom, pretendovajući tako na apsolutnu čistotu svoje ideološke fiksacije

(tačerezizam, reganizam). Sljedeći ugao posmatranja vrijednosnih aspekata koji su u literaturi podvrgnuti razjedaњу i konfrontaciji, pronalazimo kod Anđelke Milić. Naime ova autorka, nadovezujući se na izvor D. Gittingsa, sugerše na dvije suprotstavljene sfere na kojima je izgrađen pojam moderne porodice; porodice kao središte, okosnice privatnog života i porodičnih vrijednosti na jednoj strani i javnosti društvenog života građana i njegovih tržišnih i potrošačkih vrijednosti. „Egzistencija i modus življenja građanina se od početka naslanjao na ovu raspolućenost društvenog bića koja, međutim, nije doživljavana kao sporna ili kao nedostatak već kao najbolje moguće funkcionalno rješenje koje doprinosi harmoniji i uravnoteženosti pojedinaca i društvene zajednice“ (A. Milić, 2007:230/1). Ova vrijednosna ambivalentnost se produkuje činjenicom, da dok je porodica kao privatna sfera proglašavana stubom individualne autonomije i moralnim temeljom društva, u isto vrijeme je tretirana kao utočište i pribežište individue od tog istog društva čiji je moralni temelj bila.

* * *

Možemo reći suprotno očekivanjima progresivista bilo koje filozofske orijentacije, da atmosfera egzistencijalne nesigurnosti ne jenjava, već poprma nove vidove. Nit koja povezuje nisku teorijskih promišljanja u radu, plod su dubinskog posmatranja društvenog života, koji je strukturisan bio u trijadnom odnosu: **društvo-pododica-pojedinac**. Odgovornost za ovakvo stanje, podijeljena je i prisutna u svim segmentima društva. Očigledno je, da tehnologija vlasti ne interferira sa logikom kompetitivnosti, tako da dolazi do naglih gibanja kada su u pitanju fundamentalne ljudske vrijednosti. Diskutovana komparacija ukazuje na negativnu korelaciju javnih politika i socijalnog razvoja. Postmodernistička društvena misao pokazala je rastuću nesklonost ka porodici upravo zbog apriorizma i esencijalizma koji je povezan sa njom. Kako objašnjava A. Milić, sociologija porodice je dugo fabrikovala tzv. mitologiju porodice, ne razlikujući mit od činjenica. Tako da bi se odvojile nataložene iluzije od govora činjenica, neki teoretičari predlažu da se pojam 'porodica' supstituiše izrazima; *porodična prakтика*-kada je riječ o porodičnom djelovanju i *porodičnom putanjom*-kada se govori o odnosu porodice i društva (A. Milić, 2007). Ako sada pažljivije razmotrimo analitički kurs teoretičara porodice, čiji je korespondirajući analogon sadržan u domenu društvenih nauka, možemo zapaziti sljedeće; **da današnji čovjek gotovo paradoksalno prati samo jedan aspekt svog bića, ogoljeni individualizam i solipsizam**. Zbog toga se i postavlja pitanje, šta se desilo sa čovjekovom potrebom za **etičkim i altruističkim samodefinisanjem**? Jedan od naslućujućih odgovora, mogao bi se potražiti u porodičnoj magmi sjećanja. Sumirajući brojne pokazatelje promjena, došli smo do zaključka da je potrebna **kompatibilnost među svim segmentima društvenog sistema, koji će se situirati na poligonu socijalnog kapitala**. Zato bi i sva naredna istraživanja koja poprimaju obrise logike kompetitivnosti, morala biti bazirana na saznanjima te vrste koja će prevazilaziti usko ekonomističke samoregulatorne principe, koji su danas dovedeni do nagonke nužnosti i ukazivati na zamke i iskušenja moderne civilizacije.

LITERATURA

1. Adorno, T. (1979), Negativna dijalektika, Beograd: BIGZ.
2. Adorno, T. (1985), Filozofsko-sociološki eseji o književnosti, Zagreb: Školska knjiga.
3. Arent, H. (1994), Izvori totalitarizma, Beograd: Feministička izdavačka kuća.
4. Berdajev, N. (1987), Samospoznaja, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
5. Berdajev, N. (1989), Smisao istorije, Nikšić: NIO „Univerzitetska riječ“.
6. Bodrijar, Ž. (1995), Iluzija kraja, Beograd: Prosveta.
7. Bodrijar, Ž. (1991), Simulakrumi i simulacije, Novi Sad: Svetovi.
8. Bolčić, S. (1995), Društvene promene i svakodnevni život, Beograd: ISI FF.
9. Božović, R. R. (2009), Život kulture, Beograd: „Filip Višnjić“.

10. Edwards, J. (1989), The family realm: A future paradigm or failed Nostalgia? *Journal of marriage and family*, Vol. 51, pp. 817-826.
11. Encesberger, H.M. (1974), *Industrija svesti*, Beograd: Marksizam u svetu, br. 4.
12. Frankl, V. (2007), *Nečujan vapaj za smislom; Psihoterapija i humanizam*, Beograd: IP Žarko Albulj.
13. From, E. (1975), *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Zagreb: Naprijed.
14. From, E. (1980), *Autoritet i porodica*, Zagreb: Naprijed.
15. Fromm, E. (1989), *Čovjek za sebe*, Zagreb: Naprijed.
16. Gidens, E. (1998), *Posledice modernosti*, Beograd: „Filip Višnjić“.
17. Golubović, Z. (1991), *Antropološki prioriteti*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
18. Goše, M. (2004), *Demokratija protiv same sebe*, Beograd: Filip Višnjić.
19. Habermas, J. / Racer, J. (2006), *Dijalektika sekularizacije*, Beograd: Dosije.
20. Heler, A. (1981), *Vrijednosti i potrebe*, Beograd: Nolit.
21. Horkhajmer, M. / Adorno, T. (1989), *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Svjetlost.
22. Horney, K. (1973), *Femine psychology*, New York.
23. Kuvačić, I. (1979), *Obilje i naselje*, Zagreb: Naprijed.
24. Lasch, K. (1986), *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed.
25. Laušević, S. (2002), *Mišljenje svjedočenje*, Sremski Karlovci-Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
26. Marcuse, H. (1989), *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: Veselin Masleša.
27. Markuze, H. (1968), *Kraj utopije-Esej o oslobođenju*, Zagreb: Stvarnost.
28. Milić, A. (1994), *Žena, politika, porodica*, Beograd: Institut za političke studije.
29. Milić, A. (2007), *Sociologija porodice*, Beograd: Čigoja.
30. Milošević, B. (1997), *Umeće rada*, Novi Sad: FF Novi Sad.
31. Molnar, T. (1996), *Liberalna hegemonija*, Beograd.
32. Rutherford, J. (1990), *Identity: Commodity, Culture, Difference*, London: Lawrence & Wishart.
33. Vukićević, S. (1998), *Simuliranje promjene*, Cetinje: Univerzitet Crne Gore – „Obod“.
34. Vukićević, S. (2008), *Fenomen kompetitivnosti i Crna Gora*, Nikšić: Sociološka Luča br. 1.
35. Vukićević, S. (2003), *Crna Gora na prelazu milenijuma*, Cetinje: Centralna narodna biblioteka.
36. Vesel, U. (1983), *Mit o matrijarhatu*, Beograd: Prosveta.
37. Walby, S. (1990), *Theorizing Patriarchy*, London: Blackwell.

OBRAZOVANJE STANOVNIŠTVA I EKONOMSKA KONKURENTNOST¹

APSTRAKT

Obrazovanje stanovništva predstavlja društvenu aktivnost od koje zavise razvojne promene u svim segmentima društva. Ekonomsko značenje obrazovanja se, pre svega, iskazuje kroz osposobljavanje radno sposobnog dela stanovništva da se aktivno uključi u ekonomsku aktivnost, odnosno, da svojim znanjima, iskustvom i sposobnostima doprinese ekonomskom rastu i razvoju. Promene u obrazovnoj strukturi stanovništva, direktno se dovode u vezu sa dinamikom i kvalitetom ekonomskog razvoja, posebno produktivnošću rada i konkurentnošću država u međunarodnim odnosima. Razvoj globalne ekonomije i globalnog tržišta naročito potenciraju ekonomski značaj obrazovanja. Ono se dovodi u direktnu vezu sa ekonomskim napretkom zemalja pojedinačno, njeim mestom u savremenoj međunarodnoj podeli rada i njenom konkurentnošću na globalnom tržištu. U savremenim strategijama i politikama ekonomskog razvoja obrazovanju se pristupa kao kvalitativnom faktoru razvojnih promena. Na ulaganje u obrazovanje gleda se kao na investicije u ekonomsku budućnost. U radu se odnosi između obrazovanja stanovništva i ekonomske konkurentnosti zemalja u međunarodnim odnosima posmatraju sa različitih aspekata. Opšti nivo obrazovanja stanovništva i stručne kvalifikacije kojima ono raspolaže, snažan su faktor privlačenja stranih investicija; obrazovana i stručna radna snaga naročito doprinose ekonomskoj valorizaciji drugih razvojnih faktora kojima zemlja raspolaže; obrazovanje je osnovni uslov za širenje i primenu novih tehnika i tehnologija u privredi; zemlje sa obrazovanom radnom snagom lakše uspostavljaju ekonomske i druge odnose sa svojim okruženjem, itd.

Ključne reči: *obrazovanje, ekonomski razvoj, konkurentnost, međunarodni odnosi, reforme obrazovanja, finansiranje obrazovanja*

EDUCATION OF POPULATION AND ECONOMIC COMPETITIVENESS

ABSTRACT

Education of population is a social activity, which development changes in all segment of society are depend on. Economic importance of education is, first of all, expressed through training of working age population so as to actively include in economic activities, that is, with the knowledge, experience and abilities contribute economic rise and development. Changes in education structure of population are directly in connection to dynamic and quality of economic development, specially with work productivity and competitiveness of states in international relations. Development of global economy and global market specially point to economic importance of education. It is in direct relation to economic progress of individual country, its place in modern international division of labor and its competitiveness on the global market. In modern strategies and economic development policies, education is approached as quality factor of developing changes. Investments in education are seen as an investment in economic future. In work, relations between population education and economic competitiveness of countries in international relations are seen

¹ Rad je urađen u okviru projekta „Tradicija, modernizacija i nacionalni identiteti u Srbiji i na Balkanu u procesu evrointegracije“ (179074), u realizaciji Centra za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Vlade Republike Srbije.

from different aspects. General level of population education and vocational qualifications of it, are the important factor for foreign investments attraction; educated and trained workforce, particularly contribute economic valorization of other development factors which a country possesses; education is the basic factor condition for spreading and application of new techniques and technologies in economy; countries with educated workforce establish easier economic and other relations with its environment, and so on.

Key words: *education, economic development, competitiveness, international relations, reform of education, financing of education*

Uvod

Globalizacija i regionalizacija kao epohalni procesi doveli su do velikih promena u međunarodnim ekonomskim odnosima. Liberalizacija tih odnosa omogućila je olakšano kretanje kapitala, roba i ljudi u svetskim razmerama. U procesu je nastajanje globalnog tržišta na kome se susreću ponuda i tražnja kako faktora proizvodnje tako i roba i usluga. To iz osnova menja poziciju zemalja pojedinačno u tim odnosima i na tom tržištu. Umesto nekada preovlađujućih komparativnih prednosti koje su određivale mesto svake zemlje pojedinačno u tim odnosima, danas se sve više praktikuje koncept konkurentnosti zemlje. Konkurentnost zemlje na međunarodnom tržištu je složen fenomen koji je uslovljen brojnim faktorima ekonomskog i neekonomskog razvoja i uslovima kojima za taj razvoj raspolaže svaka zemlja pojedinačno. Među njima značajnu ulogu ima obrazovanje stanovništva u najširem smislu, posebno ono stručno, od koga zavise produktivnost rada, tehnološki razvoj privrede, organizacija i upravljanje privrednim aktivnostima. U ovom radu istražuje se odnos obrazovanja i konkurentnosti zemalja u međunarodnim ekonomskim odnosima, odnosno, pokušava se dati odgovor na pitanje koliko aktivnom politikom obrazovanja svog stanovništva zemlje pojedinačno mogu da poprave svoju poziciju u svetu kada je konkurentnost u pitanju. Pritom se polazi od oštih odnosa obrazovanja i konkurentnosti koje diktrira proces globalizacije i regionalizacije, iskustava u tom pogledu ekonomskih razvijenih zemalja i pozicija Srbije u svemu tome.

GLOBALIZACIJA I OBRAZOVANJE

U istoriji ljudske civilizacije veći i brži pomaci u društvenom razvoju ostvarivani su zahvaljujući ljudskom znanju, odnosno obrazovanju ljudi koji su primenom svoga znanja menjali dotadašnju ekonomsku i društvenu osnovu. Zavisnost između društvenog razvoja (svih njegovih aspekata) i obrazovanja posebno dolazi do izražaja sa procesom globalizacije sveta. Ili, kako to naglašava ruski istraživač i teoretičar Vasilij Žukov: „Obrazovanje predstavlja sistemski proces skupljanja, čivanja i širenja znanja, stečenih na osnovu razvoja fundamentalne i primenjene nauke, a takođe i na bazi socijalnog iskustva nacije. Ono istovremeno čini intelektualnu osnovu socijalnog progresa, instrument je nacionalne bezbednosti i održivog razvoja i sastavni je deo kulture nacije. Obrazovanje, kao prvo, ima individualnu stranu i odražava neku od osobina ličnosti. Drugo, kroz skup individualnih osobina obrazovanje daje predstavu o karakteru društva. Treće, obrazovanje je socijalno - kulturni fenomen, tj. u isto vreme je rezultat i uslov razvoja civilizacije.“² Obrazovanje je, u prošlosti i danas, stvar razvoja nacija i njihovih država, ali u novije vreme i globalnog sveta koji i tehnološki, ekonomski i društveno dostigao sadašnji stepen razvoja, baš zahvaljujući novim znanjima i širenju obrazovanja ljudi. Danas globalizacija širi granice obrazovanju, ubrzava proces njegovog razvoja i naglašava njegov uticaj na razvoj svih segmenata društva, posebno njegove ekonomije.

Ekonomska globalizacija, koja za osnovu ima tržišni sistem, privatnu svojinu i visok stepen liberalizacije ekonomskih odnosa u svetskim razmerama, dovodi do toga da se na znanje, samim tim i obrazovanje, gleda kao na tržišnu kategoriju. Tome u velikoj meri doprinosi liberalni tip društvenih odnosa i liberalna eko-

2 Vasilij, Žukov (2008), Univerzitetsko obrazovanje, prevod sa ruskog jezika, *Srpska akademija obrazovanja*, Beograd, str. 6.

nomska filozofija koje promoviše i zastupa većina razvijenih zemalja u dosadašnjem procesu globalizacije. Ono je predmet kupovine i prodaje, ima svoju cenu i podleže tržišnim kriterijumima i principima. Međutim, ako imamo u vidu ne samo ekonomsku već i kulturološku, pa i civilizacijsku ulogu obrazovanja i znanja, tržište i tržišni sistem nisu dovoljni da izraze njihov značaj i ulogu u savremenom globalnom društvu. Zato su u pravu oni koji danas govore o društvu znanja kao društvenom okviru i filozofiji razvoja globalizovanih društava. Kao njegove glavne karakteristike mogli bi smo navesti: „ključna uloga i instrumentalizacija znanja i postojanje tržišta znanja, neopipljivost osnovnog resursa (nematerijalno vlasništvo – favorizovanje ljudskog kapitala nad materijalnim), prevladavanje društvene isključenosti i favorizovanje uključenosti, tendencija ka podeli znanja, delotvornost znanja u okviru organizacije, povećana mobilnost ljudi, povezivanje inovacija i preduzetništva sa konkurentskom borbom na otvorenom tržištu, stalno učenje, menadžment zasnovan na znanju, obrazovana ličnost.“³ Društvo znanja ne negira i ne isključuje tržišnost znanja i obrazovanja ali podrazumeva daleko širi pristup i adekvatniji društveni tretman. Ne posmatra ga samo kao faktor stvaranja profita i ostvarivanja interesa kapitala već ima daleko širi društveni značaj i uticaj na društvene tokove i društveni razvoj. Sklad između te dve njegove dimenzije predstavlja jedan od osnovnih problema razvoja znanja i obrazovanja u savremenoj etapi globalizacije.

U procesu globalizacije obrazovanje podleže određenim promenama u odnosima javno i privatno, individualno i kolektivno. Polazeći od značaja obrazovanja – njegovih opštedruštvenih funkcija, država kao subjekt kolektiviteta vodi politiku i preduzima mere za njegov razvoj. Na drugoj strani, tržišni sistem kao osnovna ekonomska komponenta globalizacije, potencira privatni interes i privatnu inicijativu, odnosno individualizam na kome se zasniva sistem društvenih vrednosti. Danas obrazovanje uopšte, naročito ono profesionalno, sve više biva stvar pojedinca i njegove porodice, kao i kompanija. Oni u tome imaju svoj ekonomski interes: pojedinac obezbeđuje svoju profesionalnu budućnost a kompanija dolazi do stručnjaka koji će joj omogućiti željeni rast profita.⁴ Tako danas gotovo je postala praksa da porodice od rođenja svoje dece štede da bi mogle da finansiraju njihovo obrazovanje, koje će im omogućiti bolji status u društvu i izvesniju ekonomsku budućnost. Čak i kasnije, čovek dok radi i zarađuje, deo svoje zarade izdvaja za obrazovanje (posebno ono stručno i profesionalno), da bi održao i poboljšao svoju poziciju na tržištu rada, osigurao napredovanje u karijeri i sl. Kompanijske aktivnosti u tom pravcu sastoje se u različitim merama finansiranja obrazovanja svojih budućih i sadašnjih stručnjaka, zapošljavanju stručnjaka i stvaranju uslova da oni svojim znanjima i radom doprinesu razvoju kompanije.

Korelativne veze između obrazovanja i ekonomskog razvoja su potvrđene i dokazane u njihovom vekovnom razvoju. Proces globalizacije još više potencira i naglašava te veze čineći da obrazovanje postane najznačajniji faktor razvoja privrede, produktivnosti rada, nastanaka i širenja novih tehnologija, konkurentne sposobnosti zemalja u međunarodnim odnosima i dr. „Značaj obrazovanja za privredni razvoj postaje naročito vidljiv od 70-ih godina XX veka sa naučno – tehnološkom revolucijom kada nauka postaje značajan i odlučujući element proizvodnih snaga. (...) Razvoj proizvodnih snaga zasniva se na naučnim saznanjima, onih snaga koje označavaju tehnološku globalizaciju i predstavljaju osnovu ekonomskoj globalizaciji, predstavlja određena naučna znanja koja se stiču obrazovanjem.

3 Miladinović, Slobodan (2011), *Reforma i otpori: visoko obrazovanje između partikularnih interesa i društvenih potreba*, u: zborniku *Tehnologija, kultura i razvoj*, Udruženje „Tehnologija i društvo“, Beograd, str. 9.

4 Iskustva i praksa SAD u tom pogledu su vrlo ilustrativni. Većina američkih studenata dok studira radi, a daleko najveći broj njih troškove svoga studiranja pokriva uzimanjem kredita, tako da kada diplomiraju oni su visoko zaduženi građani. Banke vrlo rado daju ovakve kredite jer se, po propisima, oni mogu naplatiti ne samo iz zarade koju njihov korisnik ostvaruje radom kao diplomirani stručnjak, već i iz njegove imovine. Inače, suma koju studenti trenutno duguju bankama po ovom osnovu, iznosi više od 3.000 milijardi dolara. To je skoro dva puta više od sume koju su SAD uložile u sanaciju finansijskog sloma 2008. godine, i dva i po puta više nego što SAD duguju Kini. Vidi: Mandić, Aleksandar (2011), *Odličan srpski univerzitet, Politika*, 26. novembra, str. 3, Beograd.

Znanje postaje značajan činilac društvenog razvoja, pa bogatstvo jedne zemlje ne zavisi samo od prirodnih resursa već od znanja.⁵

Polazeći od savremenog značaja i uloge obrazovanja za ekonomski i društveni razvoj, danas gotovo svaka zemlja vodi aktivnu politiku razvoja obrazovanja i nastoji da iskoristi sve njegove pozitivne uticaje na taj razvoj, odnosno, preduzima mere i aktivnosti da se na taj način obezbedi što bolja pozicija za budući razvoj, posebno, u međunarodnim ekonomskim odnosima. Jedan od pokazatelja te aktivnosti jesu izdvajanja koje zemlje čine iz svog društvenog proizvoda za obrazovanje i njegov razvoj. Kao što podaci iz tabele pokazuju u tome su daleko aktivnije ekonomski razvijenije zemlje sveta.⁶ Na drugoj strani, uočljivo je zaostajanje u tom pogledu ekonomski najnerazvijenijih zemalja Centralne Azije i Južne Afrike pa, imajući u vidu nizak nivo njihovog GDP, materijalni uslovi za razvoj obrazovanja u njima su vrlo nepovoljni, samim tim i njegovi efekti na razvoj mali.⁷

TABELA BR. 1 UKUPNI IZDACI ZA OBRAZOVANJE: KAO PROCENAT GDP

	2004	2009
SVET	4,4	4,8
Severna Amerika	5,6	5,2
Zapadna Evropa	5,6	5,2
Arapske države	4,9	4,3
Sub-saharska Afrika	4,5	4,9
Latinska Amerika i Karibi	4,4	4,8
Centralna i Istočna Evropa	4,2	4,9
Centralna Azija	2,8	3,6
Južna Azija i Pacifik	2,8	2,9

Izvor: UNESCO Institute for Statistics 2011. Internet: <http://stats.uns.unesco.org/>

KONKURENTNOST ZEMALJA U MEĐUNARODNIM ODNOSIMA

Konkurentnost kao ekonomska kategorija vezuje se za tržište i sistem njegovog funkcionisanja. Ona pretpostavlja postojanje na tržištu (na strni ponude) više ponuđača istih ili sličnih proizvoda i usluga, a na strani tražnje više onih koji imaju potrebe i novca da te proizvode i usluge kupe. U tržišnoj igri u kojoj učestvuje više ponuđača i kupaca, formiraju se tržišne cene proizvoda i usluga a tržište ostvaruje svoje druge ekonomske funkcije (informativnu, selektivnu, alokativnu, funkciju primarne raspodele). Putem nevidljive ruke ono uspostavlja odnose u procesu materijalne reprodukcije društva.⁸ Okvir delovanja tržišta sve do skora pretežno je bila nacionalna ekonomija, odnosno prostor omeđen državnim granicama ili granicama saveza država, u čijim okvirima je država ostvarivala svoje ekonomske funkcije. Među tim funkcijama bilo je i kreiranje privrednog sistema i vođenje ekonomske politike čime je stvaran ekonomski ambijent za tržišno delovanje, funkcionisanje ekonomije i njen razvoj.

Proces globalizacije svetske ekonomije širi okvir delovanja tržišta, samim tim i konkurencije, na prostor međunarodnih ekonomskih odnosa i to podjednako na odnose između zemalja i privrednih subjekata.

5 Marković, Ž. Danilo (2005), Sociologija i balkanske teme, *Centar za balkanske studije i SVEN*, Niš, str. 106 – 107.

6 Blagi pad uдела obrazovanja u raspodeli GDP u ekonomski razvijenim zemljama u 2009. godini, može se tumačiti svetskom ekonomskom krizom koja je pogodila te zemlje počev od 2008. godine. Za pretpostaviti je da je taj trend, iz istih razloga, nastavljen i u godinama posle 2009. jer u uslovima ekonomske krize na ulaganjima u obrazovanje „najlakše se štedi“, bez kratkoročno vidljivih posledica.

7 Interesantno da među zemljama u razvoju najveća izdvajanja iz svog GDP za obrazovanje imaju: Kuba 18,7%, Lesoto 10,4%, Jemen 9,5%, Burnei 9,1%, Mongolija 9,0%, Gvijana 8,4%, Malezija 8,1% itd. Očigledno da se u ovim zemljama, bez obzira na njihovo siromaštvo, razvoju obrazovanja daje prioritet u odnosu na neke druge društvene potrebe i aktivnosti. Izvor podataka: Isto, kao za tabelu br. 1.

8 Detaljnije: Božić, Milorad (1999), *Ekonomija*, Studenski kulturni centar, Niš, str. 85 – 89.

ta (kompanija). Kao posredica globalizacije svetske ekonomije nastaje i globalno tržište. Okviri njegovog delovanja sve su manje granice nacionalnih država i njihovih saveza. Odnosi ponude i tražnje na takvom tržištu se uspostavljaju na globalnom (svetskom) nivou, na kome i globalno tržište počinje da ostvaruje svoje funkcije.⁹ To je istovremeno nov ambijen u kome ono deluje. To delovanje može biti delom usmeravano i ograničavano ekonomskom snagom subjekata koji na njemu deluju, među kojima transnacionalne kompanije i nacionalne države imaju najveću snagu, naravno, one velike i moćne. Kao subjekti usmeravanja i regulisanja tih odnosa sve se više javljaju međunarodne organizacije i institucije, koje imaju zadatak da stvore poželjan ambijent za ekonomsku aktivnost u svetu koja će osigurati njegov ekonomski razvoj i prosperitet.

U tom procesu menjaju se položaj i uloga nacionalnih država, odnosno zemalja. Razvija se svojevrsna konkurencija između njih, kako u sferi ekonomije tako i u drugim oblastima. U ekonomskim odnosima one nastoje da razviju proizvodnju proizvoda i usluga sa kojima će nastupati na globalno tržište i u tome biti što više uspešnije. U tom pravcu one nastoje da podignu tehnološki nivo te proizvodnje, da povećaju produktivnost rada, da svojim proizvodima i uslugama daju one karakteristike koje njihovi kupci na tržištu traže, da njihove ponude po cenama i kvalitetu budu bolje od drugih ponuđača itd. Na drugoj strani, razvojem boljeg ambijenta za ekonomsku aktivnost i stvaranjem povoljnijih uslova proizvodnje, postaće bolje od drugih, na taj način privlačnije za kapital i proizvode koji se nalaze na globalnom tržištu. U stvaranju toga, zemlje pojedinačno se oslanjaju na sopstvene uslove i raspoložive faktore proizvodnje – koriste ih za povećanje svoje konkurentnosti. Među njima važnu ulogu ima obrazovanje koje doprinosi i utiče na konkurentnost zemlje u međunarodnim odnosima. Obrazovanje tome doprinosi na više načina: obrazovanjem se utiče na stvaranje povoljnijeg društvenog i ekonomskog ambijenta u zemlji, utiče se na kvalitet radne snage – njihove kvalifikacije i stručnu osposobljenost, utiče se na dinamiku i kvalitet prihvatanja tehnoloških i drugih inovacija u proizvodnji i na tržištu, utiče na tražnju novih proizvoda i usluga na tržištu, doprinosi se bržem razvoju naučnih istraživanja i tehnoloških inovacija i dr.

Globalizacija ekonomije i razvoj globalnog tržišta doveli su do toga da sve zemlje u svetu danas preduzimaju mere i aktivnosti kako bi u međunarodnim ekonomskim i drugim odnosima bile što konkurentnije, odnosno obezbedile što viši nivo svoje konkurentnosti. Za ocenu i sistematsko praćenje promena u toj konkurentnosti već su razrađeni posebni metodi od strane međunarodnih organizacija. Jedna od najpoznatijih je svakako Svetski ekonomski forum koji već nekoliko decenija prati te promene na bazi relevantnih pokazatelja.

TABELA BR.2 PRVIH DESET ZEMALJA NA GLOBALNOJ LISTI KONKURENTNOSTI, NJIHOV GDP PER CAPITA I NJIHOVI IZDACI ZA OBRAZOVANJE KAO PROCENAT GDP U 2011. GODINI¹⁰

Zemlja	Mesto na globalnoj listi konkurentnosti	GDP per capita u US \$	% GDP izvojen za obrazovanje
Švajcarska	1	67.246	5,8
Singapur	2	43.117	...
Švedska	3	48.875	7,7
Finska	4	44.489	6,4
SAD	5	47.284	5,7

9 Tržište kao sistem regulisanja ekonomskih tokova i odnosa nije apsolutno savršen sistem, bilo da se radi o njegovom delovanju u okvirima nacionalne države li na međunarodnom nivou. U njegovoj biti postoje pojave i mehanizmi koji dovode do promašaja u njegovom delovanju. Kao najznačajnije od njih pominjemo: nesavršenu konkurenciju, dejstvo eksternalija (uticaj spoljnih faktora na učinke u proizvodnji, kao što su mere države ili prirodni uslovi, na primer); i nesavršenu informisanost o ponudi i tražnji na tržištu. „Doslovno uzeto, nema sumnje da savršeni i apsolutno efikasni konkurentski mehanizam nikada nije postojao i nikada neće postojati.“ Dodali bi smo: država na nacionalnom i međunarodna tela na globalnom nivou, nužno moraju da utiču na poboljšanje tog mehanizma i otklanjanje njegovih promašaja. Vidi: Samuelson, A. Paul i Nordhaus, D. William (2000), *Ekonomija*, Mate, Zagreb, str. 272 – 273.

10 Na listi Globalne konkurentnosti se nalaze 142 zemlje.

Zemlja	Mesto na globalnoj listi konkurentnosti	GDP per capita u US \$	% GDP izvojen za obrazovanje
Nemačka	6	40.631	4,6
Holandija	7	47.172	5,1
Danska	8	56.147	8,5
Japan	9	42.820	3,6
Velika Britanija	10	36.120	5,3

Izvor: Word Economic Forum – Global Competitiveness Report 2011 – 2012, pp. 16 – 17, i Country/Economy/ Profil; UN: Human Development Programme, Internet: http://www.nationmaster.com/fraph/edu_spe-education-spending-of-gdp

Najnoviji podaci Globalnog izveštaja o konkurentnosti u svetu, kao i oni iz prethodnih godina, pokazuju da najveću konkurentnost u međunarodnim odnosima imaju one zemlje koje su ekonomski najrazvijenije. Nivo ekonomske razvijenosti, raspoloživost savremenim faktorima i uslovima razvoja, uređenost ekonomskog i društvenog sistema, makroekonomska stabilnost, kvalitet ambijenta u kome se ekonomska aktivnost odija i sl., ključni su za takvo njihovo mesto na listi konkurentnosti. Svemu tome značajan doprinos daje i obrazovanje u tim zemljama. Pored relativno visokog izdvajanja za obrazovanje iz njihovog GDP, što se iz podataka u tabeli vidi, dobra organizacija obrazovnog sistema i njegova efikasnost u velikoj meri doprinose tome.¹¹ Posebna karakteristika obrazovanja u ovim zemljama, naročito onog profesionalnog, jeste da je ono u velikoj meri prilagođeno razvojnim potrebama privrede i društva i da, kao takvo, doprinosi ostvarivanju razvojnih efekata bilo da su oni ekonomski ili drugi.

OBRAZOVANJE, TEHNOLOŠKI RAZVOJ I KONKURENTNOST

Obrazovanje, nauka i znanje učvrstili su svoje mesto i ulogu generatora ekonomskog rasta i razvoja, svakodnevno potvrđujući svoj značaj koji u tome imaju, bilo da se radi o svetu uopšte ili svakoj zemlji posebno. Njihov uticaj na ekonomiju ostvaruje se razvojem tehnike i tehnologije, odnosno primenom savremenih znanja u različitim oblastima i ekonomskim aktivnostima. Istorijski posmatrano, razvoj proizvodnje i ekonomije u svetu počeo se brže odvijati onda kada je došlo do novih tehničkih i tehnoloških otkrića, onda kada je razvoj nauke pretekao tehnološki razvoj što je znanju prokrčilo put vodećeg faktora razvoja. „Spoj nauke i tehnike označio je doba koje je Sajmon Kuznec nazvao *moderni ekonomski razvoj*. (...) Braku nauke i tehnike prethodili su mnogi ljubavni sastanci. Udvaranja su počela još u srednjem veku kada je astronomija unapredila navigaciju (izračunavanje geografske širine), matematika našla mesto u balistici, a klatno omogućilo proizvodnju mnogo preciznijih merača vremena. Dalje, setimo se samo parne mašine, tog klasičnog trijumfa naučnog empirizma. Ali nauka je pretekla tehniku tek krajem XIX veka. Sada su raznorazni izumitelji shvatili da je mnogo bolje da prelistaju literaturu pre nego što pokušaju da reše problem (ili da shvate u čemu je uopšte problem). Tako su empirijska istraživanja pretekla. A starim prednostima: resursima, bogatstvu, moći – opala je cena, i um je nadvladao materiju. Zato budućnost pripada bogatima duhom, marljivošću i znanjem.“¹² Razvojni procesi u globalizovanom svetu to potvrđuju. Čak tamo gde nema dovoljno drugih faktora – onih materijalnih, znanje i sposobni ljudi ih uspešno nadomešćuju.

11 Uspeh Japana 70-ih i 80-ih godina u ekonomskom razvoju i ekspanziji u međunarodnim ekonomskim odnosima, posebno u konkurentnosti u tim odnosima, u literaturi se objašnjava dejstvom različitih faktora. On se pripisuje japanskoj filozofiji života i rada, štednji, skladnom sadejstvu države, privatnih kompanija i sindikata u vođenju politike razvoja, sposobnošću da se prihvate tehnološke inovacije iz sveta i upotrebe za razvoj sopstvene proizvodnje, inovativnim aktivnostima i sl. Malo je poznato da Japan ima jedan od najboljih sistema osnovnog obrazovanja u kome su sažeti japanska filozofija života i rada, japanska kultura, osposobljavale ljudi za život i sl. Detaljnije: Krugman, Pol (2010), Povratak ekonomske depresije i svetska ekonomska kriza 2008, *HELIKS*, Smederevo, str. 58 – 81.

12 Lendis, Dejvid (2004), *Bogatstvo i siromaštvo nacija*, prevod sa engleskog, Stubovi kulture, Beograd, str. 301 - 302.

Nauka kao izvor znanja i znanje kao pokretač promena u tehnici, tehnologiji i drugim oblastima proizvodnje, promovišu obrazovanje kao snažan faktor ekonomskog rasta i razvoja. Obrazovanje svojim razvojem i kvalitetom postaje oslonac ekonomskom razvoju u većini zemalja sveta, često nadomešćujući nedostatak i siromaštvo drugim faktorima razvoja. Njegov doprinos konkurentnosti zemlje u međunarodnim odnosima sve je uočljiviji, pa se kao takvom sve više poklanja pažnja, odnosno, obrazovanje se tretira kao faktor te konkurentnosti.

Primer takve prakse jeste politika Evropske unije koju ona vodi u obasti razvoja obrazovanja i tehnološkog razvoja, sve s ciljem da obezbedi poželjan nivo konkurentnosti na globalnom tržištu u odnosima sa SAD, Kinom zemljama BRIKS-a i dr. U stratezijskom dokumentu koji se odnosi na njen budući desetogodišnji razvoj (Europa 2020 – European strategy for smart, sustainable and inclusive growth – COM(2010)2020, Brussels: European Union), ona postavlja tri strateška zadatka: 1) pametan razvoj – postavljanje znanja i inovacija kao osnove ekonomskog razvoja; 2) održiv razvoj – podrazumeva razvoj zelenih tehnologija kojima će se obezbediti visoki standard stanovništva i očuvanje prirodnih resursa; i 3) uključiv razvoj – znači osposobljavanje pojedinaca da se prilagođavaju promenama i stvaranju kohezionog društva.¹³ Očigledno da se radi o jednom novom pristupu Evropske unije svom ekonomskom (i društvenom) razvoju koji polazi od procesa koje u savremenom dobu označavamo kao globalizacija i globalno tržište. Ekonomska pozicija na tom tržištu, prema tom pristupu, može se graditi (i očuvati) samo stalnim inovacijama u znanje i njegovu primenu u proizvodnji i ekonomskoj praksi.¹⁴ U tom pravcu javni izdaci Evropske unije dostigli su već 5,07% njenog GDP u 2008. godini sa tendencijom povećanja. Naravno, da i zemlje članice pojedinačno stalno povećavaju svoje izdatke među kojima prednjače one ekonomski najrazvijenije.

TABELA BR. 3 JAVNI IZDACI ZA OBRAZOVANJE ZEMALJA ČLANICA EU KAO % GDP
U PERIODU 2000 – 2008. GODINE

Zemlja	2000	2004	2008	Zemlja	2000	2004	2008
EU (27)	-	-	5,07	Latvia	5,46	5,07	5,71
EU (25)	4,88	5,06	-	Litvanija	5,9	5,19	4,91
Belgija	-	5,96	6,46	Luksemburg	...	3,87	3,15
Bugarska	3,97	4,51	4,61	Mađarska	4,42	5,41	5,10
Češka Rep.	3,97	4,37	4,08	Malta	4,49	4,83	6,01
Danska	8,29	8,43	7,75	Holandija	4,96	5,46	5,46
Nemačka	4,46	4,59	4,55	Austrija	5,74	5,52	5,46
Estonija	6,1	4,92	5,67	Poljska	4,89	5,41	5,09
Irska	4,28	4,70	5,62	Portugalija	5,42	5,29	4,89
Grčka	3,39	3,82	...	Rumunija	2,86	3,28	4,25
Španija	4,28	4,25	4,62	Slovenija	...	5,76	5,22
Francuska	6,03	5,79	5,58	Slovačka	3,93	4,20	3,59
Italija	4,55	4,58	4,58	Finska	5,89	6,43	6,13
Kipar	5,35	6,70	7,41	Švedska	7,21	7,18	6,74
				V. Britanija	4,46	5,16	5,36

Izvor: Eurostat, Internet:<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/tabele.do?>

13 Grgurić, Ivan (2011), *Europe 2020 – Europska strategija za pametan, održiv i uključiv razvoj*, u: *Revija za socijalnu politiku*, br. 1, Zagreb, str. 119 – 124.

14 Da bi se ostvarili postavljani strateški ciljevi, pomenutom Strategijom Unije, se postavljaju i konkretni merljivi ciljevi koje treba ostvariti u narednih deset godina: 1) povećati stopu zaposlenosti stanovništva starosti od 20 do 65 godina na 75%; 2) povećati ulaganja u istraživanje i razvoj na 3% GDP; 3) smanjiti emisiju uglendioksida u atmosferu za 20%, povećati udeo obnovljivih izvora energije na 20% i povećati energetska efikasnost za 20%; 4) smanjiti broj učenika i studenata koji napuštaju školu za 10% i povećati udeo visokoobrazovanih na preko 40% u starosnoj grupi od 30 do 40 godina; i 5) broj siromašnih u Uniji smanjiti za 20 miliona. Detaljnije: Drakić, Maja i Stešević Ivana (2011), *Obrazovni sistem u balkanskim zemljama u svijetlu evropskih integracija*, u: *Balkan i EU*, Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, str. 149 – 158.

Pored ovih javnih izdataka za obrazovanje iza kojih stoji država - njen budžet i fondovi, treba imati u vidu da i veliki deo lične potrošnje, naročito u razvijenim zemljama sa velikim dohotkom, stanovništvo izdvaja za obrazovanje. U njima se naročito ulaže u obrazovanje dece, ali i samoobrazovanje i obrazovanje do kraja života koje se sve više praktikuje i razvija u ovim zemljama. Jedna od bitnih karakteristika sistema i politike razvoja obrazovanja EU jeste i razvoj zajedničkog obrazovnog prostora u okvirima Unije. On predstavlja pretpostavku veće mobilnosti radne snage – naročito one stručne, u okviru njenih granica čime se doprinosi njenoj ekonomiji.

GDE JE SRBIJA U TOME?

Već više od dve decenije Srbija se sučeljava sa dve vrste promena koje je, htela ili ne, mora prihvatiti i aktivno delovati na rešavanje problema koji su njima uslovljeni. Prva se odnosi na proces globalizacije i regionalizacije koje diktiraju ekonomske i društvene aktivnosti svim zemljama u svetu, pa i Srbiji. Srbija spada u red malih zemalja, pa kao takva u poziciji je da te promene uglavnom prihvata, bez mogućnosti da na njih utiče. Njeno strateško opredeljenje je članstvo u EU pa joj sa te pozicije preostaje da se prikloni onim aktivnostima koje u globalizaciji sveta praktikuje najveća evropska asocijacija i na taj način, preko nje, poboljša svoj položaj i poziciju u međunarodnoj konkurentnosti. Druga se odnosi na proces nezavršene tranzicije, koji predugo traje i, naročito na ekonomskom, planu suviše mnogo košta. Izgradnja nove pozicije Srbije u globalnoj i regionoj ekonomiji podrazumeva novu organizaciju i sistem funkcionisanja njene ekonomije i društva. To podrazumeva primenu novih pravila i standarda u svim oblastima života koji će joj omogućiti da postane ekonomski razvijenija i društveno i uređenija zemlja čime će moći da poboljša svoje mesto u međunarodnim ekonomskim odnosima.

Kvalitet i brzina promena koje Srbija vrši u oba procesa sintetički su najuočljiviji na listi globalne konkurentnosti. Naime, mesto Srbije na toj listi veoma je nepovoljno, čak i u poređenju sa zemljama u okruženju od kojih je većina prolazila ili još uvek prolazi kroz proces tranzicije.

TABELA BR.4 SRBIJA I ZEMLJE U OKRUŽENJU NA LISTI GLOBALNE KONKURENTNOSTI

Zemlja	2009 (od 131 mesta)	2010 (od 139 mesta)	2011 (od 142 mesta)
Albanija	96	88	78
Bosna i Her.	109	102	100
Bugarska	76	71	74
Hrvatska	72	77	76
Grčka	71	83	90
Makedonija	84	79	79
Mađarska	58	48	52
Crna Gora	62	49	60
Rumunija	64	67	77
Srbija	93	96	95
Slovenija	37	45	57
Turska	61	61	59

Izvor: *Word Economic Forum – Global Competitiveness Report, za odgovarajuće godine.*

Kao što podaci pokazuju Srbija zauzima vrlo nepovoljno mesto na Globalnoj listi konkurentnosti. Od zemalja u regionu jedino Bosna i Hercegovina ima lošiju poziciju na toj listi. Od 142 zemlje, 95. mesto u 2011. godini i gotovo identična situacija u prethodne dve, pokazatelji su više njene nekonkurentnosti nego konkurentnosti. Uzroci takve njene pozicije su uslovljeni gotovo svim onim indikatorima na bazi kojih je ta konkurentnost utvrđivana. To ukazuje da Srbija nije učinila bitnije korake u razvoju svojih institucija i infra-

strukture, nije obezbedila potreban nivo makroekonomske stabilnosti, nije uspostavljen tržišni ambijent koji bi omogućio delovanje tržišta u najbitnijim ekonomskim aktivnostima: ponudi i tražnji roba, formiranju cena, dostupnosti finansija i kredita; nije profunkcionisalo tržište rada, uslovi za otpočinjanje biznisa su još uvek nepovoljni, tehnološki razvoj i inovativna aktivnost sporo napreduju, pa sve do obrazovanja koje ne daje one efekte na ekonomski razvoj i konkurentnost zemlje u međunarodnim odnosima koje bi moglo, i trebalo, da daje. Očigledno da su prostor i polje delovanje Srbije u pravcu podizanja njene konkurentnosti široki i raznovrsni i da se stanje u toj oblasti može menjati sistematskim i planskim vođenim aktivnostima. Obim ovoga rada dopušta osvrt samo na neke od njih.

1. Među najznačajnijim faktorima za razvoj biznisa, samim tim i za privlačenja stranih investicija, jeste kvalifikovana radna snaga. Prema istraživanjima Svetskog ekonomskog foruma, Izveštaj o globalnoj konkurentnosti 2010 – 2011. godine, stanje u tom pogledu u nekim zemljama u tranziciji bilo je sledeće:¹⁵ Srbija 4,1, Slovenija 4,2, Rumunija 4,7, Albanija 4,2, Bugarska 8,0, Crna Gora 12,3, Češka Republika 5,5, Mađarska 4,5, Poljska 4,0, Ukrajina 1,4.¹⁶ Prema ovim podacima, u pogledu kvalifikovanosti radne snage, Srbija se bitnije ne razlikuje od drugih zemalja u tranziciji iz njenog okruženja. Ona u tom pogledu nema neke posebne prednosti u odnosu na tu grupu zemalja, što treba da bude važno pitanje daljih aktivnosti vezanih za razvoj sistema obrazovanja i njegovog prilagođavanja zahtevima savremenog ekonomskog i društvenog razvoja.¹⁷ Kratkoročno Srbija nema neke posebne i naročite prednosti u pogledu raspoloživosti kvalifikovane radne snage u odnosu na zemlje iz svog okruženja, što joj ne daje prednost u odnosu na njihovu konkurentnost u međunarodnim odnosima. Dugoročno, pak, doprinos tog resursa konkurentnosti Srbije u tim odnosima zavisice od aktivnosti i mera koje ona bude sprovodila u razvoju svog obrazovnog sistema i razvoju privrede u celini, posebno onih grana koje su danas propulzivne u globalnoj ekonomiji, a koje se oslanjaju na obrazovanje i znanje.

2. Za kvalitet radne snage, sa stanovišta njeneog obrazovanja, stručnih kvalifikacija, radnih navika i drugih sposobnosti, poseban značaj ima kvalitet osnovnog obrazovanja. U njemu se stiču osnovna znanja o prirodi i društvu, formira pogled na svet, stiču osnovna znanja o sistemu vrednosti, otkrivaju individualne sposobnosti i sklonosti đaka pojedinaca itd. Taj kvalitet je izuzetno značajan za razvoj zemlje i njenu konkurentnost, posebno, su značajni njegovi dugoročni uticaji jer od toga kako se i na koji način obrazuje mlada osoba (u vreme njenog detinjstva), zavisice kako će se ona razvijati u profesinoalnom i drugom pogledu u kasnijim fazama njenog života.

15 Veća vrednost indeksa u konkretnoj zemlji znači da ta zemlja ima veće probleme u pogledu kvalifikovanosti radne snage i obrnuto.

16 Detaljnije: Božić, Milorad (2011), *Ekonomska modernizacija zemalja u tranziciji*, u: *Tradicija, modernizacija i identiteti*, zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije, Filozofski fakultet – Centar za sociološka istraživanja, Niš, str. 259 – 275.

17 Srbija je nekada (pre dve decenije), imala kvalifikovaniju radnu snagu i to sa iskustvom, naročito onu koja je radila u industriji (majstori raznih kvalifikacija, tehničari, inženjeri). U procesu deindustrijalizacije (koji traje više od dvadeset godina) došlo je toga da se kontigent radne snage sa iskustvom smanjuje. Jedan deo te radne snage je otišao prirodnim odlivom, drugi je morao da menja zanimanje zbog nedostatka posla u struci, treći deo je otišao u inostranstvo itd. Mlada radna snaga koja je pristizala iz stručnih i drugih škola teško se zapošljavala, deo nje morao je da radi van struke za koju se školovao, ne mali deo je zbog dugog čekanja na posao izgubio deo svojih školskih znanja, neka od tih znanja su u međuvremenu zastarela, neki su morali u inostranstvo itd. Jednostavno veliki kontigent kvalifikovane radne snage kojim je Srbija raspolagala „istopio se“, a nova radna snaga sa iskustvom nije stvarana jer nije bilo brzeg razvoja industrije. Doduše, dolazak stranih kompanija u srpsku industriju, omogućio je manjem delu radne snage – koji je imao mogućnosti i sreće da se kod njih zaposli, da stiče nova savremenija znanja i radno iskustvo.

TABELA BR.5 KVALITET OSNOVNOG OBRAZOVANJA U SRBIJI I U ZEMLJAMA U OKRUŽENJU

Zemlja	Rang	Koeficijent	Zemlja	Rang	Koeficijent
Slovenija	33	4,7	Rumunija	62	4,0
Bosna i Her.	41	4,5	Srbija	74	3,7
Hrvatska	43	4,5	Grčka	75	3,6
Albanija	49	4,4	Makedonija	81	3,6
Crna Gora	50	4,4	Bugarska	84	3,5
Mađarska	53	4,1	Turska	100	3,2

Izvor: *World Economic Forum - Global Competitiveness Report 2011 – 2012*, str. 438.

Napomene: Rangirano je ukupno 142. zemlje. Vrednosti koeficijenta su od 1 (siromašno) do 7 (odlično, među najboljima u svetu).

Osnovno obrazovanje u Srbiji prema njegovom kvalitetu nije njena prednost. Sredina liste među zemljama u okruženju na kojoj se u tom pogledu nalazi, više govori o manjkavostima toga kvaliteta nego o njegovim stvarnim vrednostima. Verovatno je i društvena i ekonomska kriza kroz koju je zemlja prolazila u poslednje dve decenije ostavila negativne posledice i na ovu oblast društvenog života. Da bi se kvalitet osnovnog obrazovanja promenio nabolje, neophodne su reforme osnovnog obrazovanja – ali i promena društvenog stava o njegovoj važnosti za budući razvoj srpskog društva.

Velike probleme Srbija ima i u srednjem i visokom obrazovanju. Jedan od ključnih jeste neprilagođenost toga obrazovanja potrebama ekonomskog razvoja zemlje. Velika nezaposlenost svršenih srednjoškolaca i diplomiranih mladih ljudi na srpskim univerzitetima, nije uslovljena samo ekonomskim zaostajanjem u razvoju i niskom apsorpcionom moći srpske privrede – kada su mladi stručnjaci u pitanju, već i neprilagođenosti sistema srednjeg i visokog obrazovanja potrebama privrede.¹⁸ Na taj način stručni potencijal mladih ljudi oličen u njihovom znanju, stečenom tokom školovanja, ostaje ekonomski nevalorizovan.

3. Srbija je smogla snage da tek nedavno objavi Strategiju razvoja obrazovanja do 2020. godine, doduše u formi njenog nacrtu za diskusiju. Po onoj narodnoj „nikad nije kasno“, Strategija polazi od sasvim ispravnih pretpostavljenih (i jedino mkgućih) opredeljenja na kojima treba da se zasniva razvoj obrazovnog sistema i obrazovna politika u budućnosti, kao što su: 1) „dalji razvoj proizvodnog (zašto ne i ekonomskog, prim. autora) sistema Srbije mora se zasnivati na znanju, preduzetništvu obrazovne populacije, sopstvenim i transferisanim, inovacijama, tržišnoj ekonomiji i međunarodnoj tehničkoj i drugoj kooperaciji, 2) međunarodni položaj i ukupna strateška pozicija Srbije ima se popravljati, u prvom redu, povećanjem međunarodne konkurentnosti privrede Srbije i investicione privlačnosti njenog privrednog i drugog prostora, 3) da se istrajno i posvećeno ostvaruje kulturni razvoj nacije koji uspešno čuva i neguje kulturno nasleđe i identitet ... 4) da se društvo, privreda, nauka, kultura obrazovanje i druge delatnosti u Srbiji pridružuju zajedničkom evropskom prostoru s ciljem da postanu konkurentan i produktivan činilac ukupnih razvojnih stremljenja koja sledi Evropa ... 5) nastaviti sa razvojem demokratskog, socijalno i drugačije pravičnog, pravno uređenog i razvojno odgovornog društva u Srbiji.“¹⁹ Poštovanje ovih opredeljenja podrazumeva posve nov i aktivniji pristup razvoju obrazovanja u Srbiji. Tri su oblasti koje zaslužuju posebnu pažnju u toj aktivnosti: *prva* se odnosi na unapređenje i razvoj obrazovnog sistema; *druga*, na politiku u državi i društvu u oblasti obrazovanja – kojima željene promene treba ostvarivati; i *treća*, razvoj obrazovnih institucija – pre svega podizanje njihove kopetenstosti i kvaliteta njihovog rada na viši nivo. Sve to treba pretočiti u proces reformi

18 U Srbiji je 2011. godine bilo nezaposleno 671.143 lica od čega preko 450 hiljada (ili 67,2%), sa srednjom školom, 33.026 (ili 4,9%) sa višom i 59.183 (ili 8,8%) sa fakultetom i akademijom. Među nezaposlenim sa fakultetom i akademijama najviše je diplomiranih ekonomista, pravnika, lekara, profesora. Izvor: RZS, *Anketa o radnoj snazi 2011*, str. 81.

19 Vlada Republike Srbije – Ministarstvo prosvete i nauke, (2012), *Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 20 godine (Nacrt za diskusiju)*, Beograd, str. 9 – 10.

obrazovanja koje će više i bolje doprinosti društvenom razvoju Srbije i, s tim u vezi, doprinosti bržem rastu njene konkurentnosti u međunarodnim odnosima i u globlanom svetu.²⁰

4. Kada je reč o obrazovanju u Srbiji nezaobilazna tema je emigracija školovanih i stručnih ljudi u inostranstvo. Taj proces traje decenijama i on u velikoj meri umanjuje ukupne efekte našeg obrazovanja na ekonomski i društveni razvoj zemlje, pa i na njenu konkurentnost u međunarodnim odnosima. Odlazak naših mladih školovanih ljudi u inostranstvo naročito je intenziviran 90-ih godina prošloga veka. Na to je poseban uticaj imala politička i ekonomska situacija u zemlji te njen međunarodni položaj. No, taj proces je gotovo istim intenzitetom nastavljen i posle 2000. godine kada je bio uslovljen drugim, pre svega, ekonomskim razlozima. Prema istraživanju Vladimira Grečića, 2005. godine (Državna zajednica Srbija i Crna Gora) imala je 149.065 iseljenih stručnjaka, zauzimajući 24. mesto na listi zemalja sa najvećim brojem iseljenih stručnjaka.²¹ „Odliv mozgova“ je danas jedan od najvećih problema srpskog društva. Po veličini i intenzitetu tog seljenja Srbija se danas nalazi na 139 mestu u grupi od 142. zemlje!

TABELA BR.6 ODLIV MOZGOVA U ZEMLJAMA U REGIONU BALKANA

Zemlja	Rang na listi	Koeficijent	Zemlja	Rang na listi	Koeficijent
Crna Gora	46	3,8	Bugarska	127	2,2
Slovenija	58	3,4	Hrvatska	128	2,2
Albanija	83	3,1	Rumunija	131	2,2
Turska	97	2,9	Makedonija	133	2,1
Grčka	119	2,5	Srbija	139	1,8
Bosna i Hercegovina	126	2,2			

Izvor: *World Economic Forum: Isto kao za prethodnu tabelu, str. 477.*

Napomena: Vrednost koeficijenta se kreće od 1 do 7. Na pitanje da li u zemlji ima uslova za rad njaobrazovanih, vrednost koeficijenta 1 znači: *ne*, najbolji odlaze da posao potraže u drugim zemljama, a 7, znači: *da*, u zemlji ima mnogo mogućnosti za talentovane ljude.

Ceo region Balkana je nepovoljna destinacija za najobrazovaniji i najtalentovaniji deo njihovog stanovništva. To znači da su uslovi i mogućnosti za njihov rad u zemlji odakle potiču veoma loši.²² Srbija u tom pogledu je u najgoroj situaciji, što znači da se moraju preduzeti neophodne i hitne mere da se taj proces zaustavi a tokovi preokrenu u suprotnom smeru. Za Srbiju je karakteristično i zabrinjavajuće loša efikasnost korišćenja talenata. Prema tom pokazatelju Srbija se nalazi na 98. mestu od 133 zemlje na listi. Ta efikasnost je sagledana kroz četiri pokazatelja: odnos zarada i produktivnosti, naslanjanje na profesionalni menadžment, odliv mozgova i učešće žena u radnoj snazi.²³

Danas velika armija naših stručnjaka radi gotovo u svim delovima sveta. Može se postaviti pitanje koliko oni, sa svojih pozicija u inostranstvu, svojim znanjem i sa svojim kapitalom, mogu da doprinesu eko-

20 Naravno da te reforme uvek nose brojne opasnosti i regresivne procese ako se ne vode na dobro osmišljen i konzistentan način. Na opasnosti koje vrebaju u procesu nestručnog i društveno neprihvatljivog vođenja reformi obrazovanja (posebno visokog), koje se odnose pre svega na pad njegovog kvaliteta, ukazuje Zoran Vidojević „Degenerativni procesi u toj oblasti vode krajnje opasnim posledicama: sve nižem nivou stručnosti, i to u okolnostima kada je njen visok stepen jedan od najvažnijih uslova izlaska iz nove, veoma teške ekonomske, političke i moralne krize, zapravo *krize življenja*, stvaranju armija polustručnjaka i lažnih stručnjaka, dobijanju priznanja za neznanje ili jedva-znanje. Ti procesi, nisu površinski nego dubinski, da opet istaknemo, u najvećoj meri su posledica *priklanjaanja novcu* kao samosvrsi, objektivno razaraju same osnove profesije i poziva velikog broja učitelja, nastavnika i profesora i vaspitača svih nivoa“. Vidojević, Zoran (2009), *Obrazovno vaspitni proces i društveni regres*, u: *Protivurečnosti socijalizacije mladih i uloga i uloga obrazovanja u afirmaciji kulture mira*, Filozofski fakultet – Centar za sociološka istraživanja, Niš, str. 40

21 Grupa 484 (2010), *Odliv mozgova iz Srbije – problemi i moguća rešenja*, Beograd, str. 9.

22 Interesantno da, prema istim izvorima, najmanji odliv mozgova imaju: Švajcarska (koeficijent 6,3), Singapur (5,8), SAD (5,7). Velika Britanija (5,6), Katar (5,6), itd.

23 Ibid, str. 10.

nomskom razvoju Srbije, posebno konkurentnosti njene privrede? Jednostavan i prost odgovor mogao bi da bude: *dosta*. U tom pravcu nedostaje aktivnija i sadržajnija politika nadležnih državnih institucija u poravcu uspostavljanja tih veza i njihovog održavanja. Na drugoj strani, ne manje je značaja nedostatak profesionalnog menadžmenta u državnim i društvenim institucijama (fakultetima, univerzitetima, institutima, javnim preduzećima, raznim agencijama itd), koji bi prepoznali mogućnosti uspostavljanja tih veza i korišćenja kadrova sa naših prostora u inostranstvu za rad na projektima i realizaciju konkretnih investicija u srpsku privredu. Nažalost u tim strukturama najčešće vlada apatija, parijska poslušnost, razne vrste lobija uz prevladavanje ličnih interesa.

ZAKLJUČAK

1. U savremenim uslovima globalizovanog razvoja, obrazovanje, kao retko koja oblast društvenog života, trpi promene ali i samo ostvaruje veliki uticaj na privrednu i društvo. Međuzavisnost obrazovanja – čiji su najznačajniji produkti širenje znanja i osposobljavanje ljudi da veštinama neophodnim za njihov život i rad, i ekonomije i ekonomskog razvoja su vrlo uočljivi i važni. Savremena globalna ekonomija ima znanje i nove tehnologije kao svoju osnovu, bez kojih ne bi bila to što jeste i ne bi mogla da se razvija i rešava probleme u procesu svoga razvoja. Obrazovanje je postalo činilac od čijeg kvantiteta i kvaliteta zavise sadašnji i budući rezultati bilo da se radi o zemljama pojedinačno ili kompanijama. Ošteobrazovan i stručno osposobljen čovek (produkt obrazovanja), dolazi u sam centar ekonomske aktivnosti od koga zavise ekonomski rezultati. Njegova moć je u tome da svojim znanjem pokrene korišćenje drugih činilaca ekonomske aktivnosti, da izvrši njihovu optimalnu kombinaciju, da reši probleme koji nastaju u ekonomskoj aktivnosti bilo da su oni tehničke ili društvene prirode. Zato se u savremenoj ekonomiji obrazovanju i znanju poklanja posebna pažnja i ono koristi za ostvarivanje različitih ekonomskih i drugih društvenih ciljeva.

2. U globalnoj ekonomiji i na globalnom tržištu konkurencija postaje njihova opšta karakteristika. Ekonomski odnosi između zemalja u savremenom svetu sve se više zasnivaju na odnosima konkurencije. Unapređenje i podizanje opšteg nivoa konkurentnosti u međunarodnim odnosima, postali su prioritetni zadaci svih zemalja u svetu. Evidentno je da ona zavisi (i uslovljena je), od brojnih faktora ekonomske i neekonomske prirode. Obrazovanje u najširem smislu reči spada među najznačajnijim faktorima konkurentnosti zemalja u međunarodnim odnosima. Ono sa svojim produktima, obrazovanim i stručno osposobljenim ljudima, omogućuje širenje znanja i njihovu primenu u praksi, razvoj novih tehnologija, utiče na podizanje kvaliteta proizvoda i kvaliteta ekonomskih aktivnosti uopšte, omogućuje rast produktivnosti rada, snižavanje troškova proizvodnje, racionalniju upotrebu drugih ekonomskih faktora, rešavanje brojnih problema sa društvenim sadržajem i dr. Nije slučajno da dans one zemlje koje su vodeće na globalnoj listi konkurentnosti u svetu imaju visok nivo razvoja obrazovanja i ostvaruju skaldan odnos između razvoja obrazovanja i svog ekonomskog razvoja. Brojne zemlje u svetu koje su u grupi manje ekonomski razvijenih – uključujući i one u tranziciji, nastoje da svoj ekonomski razvoj ubrzaju unapređenjem svog obrazovanja. Poboľšanjem obrazovnog kvaliteta svoje radne snage, njenom stučnom osposobljenošću i odgovarajućim strukturiranjem stručnih kadrova, nadomešćuju nedostatak drugih kvalitativnih faktora proizvodnje – pre svega, prirodnih uslova, kpaitala i savremenih tehnologija, ili, pak, omogućavaju njihovo bolje korišćenje. Takvo obrazovanje i radna snaga čine zemlju privlačnijom za strana ulaganja, ali i sposobnijo da se u konkurentskim odnosima sučeli sa drugim zemljama na globlanom tržištu.

3. U odgovoru na pitanje gde je Srbija u svemu tome, moramo poći od osnovne činjenice da Srbija već čitav niz godina zauzima nisko mesto na svetskoj listi globalne konkurentnosti. Takvo njeno mesto uslovljeno je brojnim ekonomskim i neekonomskim faktorima i problemima koje ona sporo i neefikasno rešava. Obrazovanje spada među one najnačajnije. Srpska ekonomija danas nema više onih prednosti koje je nekada ima-

la u obrazovanoj radnoj snazi, brojnošću i kalitetu stručnjaka raznih profila koje bi je činile konkurentijom makar u odnosu na većinu zemalja iz svog okruženja. Proces tranzicije, politički problemi, realni pad nivoa razvoja obrazovanja (svih nivoa), deindustrijalizacija i emigracija stručnjaka, učinili su Srbiju manje konkurentnom zemljom u međunarodnim ekonomskim odnosima. Srbija mora sistematski i uporno da radi na poboljšanju te konkurentnosti. Razvoj obrazovanja i mogući njegov uticaj na to je od posebne važnosti, utoliko pre, što resursi za njegov razvoj nisu beznačajni. Potrebno je da se brže menja sistem obrazovanja, ospobljavaju obrazovne institucije, povećavaju materijalna ulaganja u obrazovanje, promoviše znanje kao vrlo značajan faktor društvenog i ekonomskog razvoja, omogućiti mladim obrazovanim ljudima da stiču praktična znanja, koja će zajedno sa već stečenim znanjima u procesu svoga obrazovanja, primenjivati u praksi. U Srbiji su limitirani brojni faktori koji utiču na njenu konkurentnost na međunarodnom planu, obrazovanje to ne mora da bude ako mu se priđe na odgovarajući način i brže rešavaju problemi sa kojima se ono danas susreće. Čak ono može da, u relativno krakom roku, postane njena prednost u tome.

LITERATURA

1. Avramović, Zoran (2011), *Tradicija i izazovi modernizacije srpskog obrazovanja*, u: *Tradicija, modernizacija i identiteti*, zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije održane u Nišu maja 2011. godine, Filozofski fakultet – Centar za sociološka istraživanja, Niš, str. 355 - 366.
2. Božić, Miljković Ivana (2011), *The Rich Against the Poor: Can Global Injustice be Rectified*, u: *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Published by the University of Nis, Vol. 10. No 2, pp. 131 – 140.
3. Božić, Milorad (2004), *Ciljevi i zadaci reforme visokog obrazovanja u procesima tranzicije na Balkanu*, tematski zbornik *Uloga univerziteta u procesima saradnje i integracije privrede i društva na području Evrobalkana* (Niš, Sofija, Skoplje), Filozofski fakultet, Niš, str. 20 – 25.
4. Božić, Milorad i Ćirić, Aleksandar (2004), *Reforma višeg obrazovanja u Srbiji*, u: *Vestnik ruskog univerziteta društva i naroda*. – Moskva : Ruski univerzitet društva i naroda, – No 2, str. 138-144.
5. Božić, Milorad (2011), *Ekonomska modernizacija zemalja u tranziciji*, u: *Tradicija, modernizacija i identiteti*, zbornik radova sa međunarodne naučne konferencije održane u Nišu maja 2011, Filozofski fakultet – Centar za sociološka istraživanja, Niš, str. 259 – 275.
6. Drakić, Maja i Stešević Ivana (2011), *Obrazovni sistem u balkanskim zemljama u svetlu evropskih integracija*, u: *Balkan i EU*, Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, Beograd, str. 149 – 158.
7. Europa 2020 – *European strategy for smart, sustainable and inclusive growth* – COM(2010)2020, Brussels: European Union.
8. Grgurić, Ivan (2011), *Europe 2020 – Europska strategija za pametan, održiv i uključiv razvoj*, u: *Revija za socijalnu politiku*, br. 1, Zagreb, str. 119 – 124.
9. Grupa 484, (2010), *Odliv mozгова iz Srbije – Problemi i moguća rešenja*, Beograd.
10. Katić Bulen, Branka (2011), *Uspostavljanje centra za transfer tehnologije na Univerzitetu u Beogradu*, tematski zbornik *Tehnologija, kultura i razvoj*, Udruženje tehnologija i društvo, Beograd, str. 223 – 231.
11. Krugman, Pol (2010), *Povratak ekonomije depresije i svetska ekonomska kriza 2008*, HELIKS, Smederevo.
12. Lendis, Devid (2004), *Bogatstvo i siromaštvo nacija*, prevod sa engleskog, Stubovi kulture, Beograd.
13. Marković, Ž. Danilo (2005), *Sociologija i balkanske teme*, Centar za balkanske studije i SVEN, Niš
14. Miladinović, Slobodan (2011), *Reforma i otpori: visoko obrazovanje između ličnih interesa i društvenih potreba*, u: tematskom zborniku *Tehnologija, kultura i razvoj*, Udruženje tehnologija i društvo, Beograd, str. 7 – 17.
15. Miladinović, Zoran (2009), *Pravo intelektualne svojine*, Pravni fakultet, Kragujevac.
16. Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj, (2009), *Strategija naučnog i tehnološkog razvoja Republike Srbije u periodu 2009 – 2014*, Beograd.
17. Samuelson, A. Paul i Nordhaus, D. William (2000), *Ekonomija*, Mate, Zagreb.
18. Šećerov Dragana (2007), *Doprinos obrazovanja ekonomskom i društvenom razvoju*, u: *Privreda Srbije u procesu evropskih integracija*, Institut društvenih nauka, Beograd, 93 – 107.
19. Vidojević, Zoran (2009), *Obrazovno vaspitni proces i društveni regres*, u: *Protivurečnosti socijalizacije mladih i uloga i uloga obrazovanja u afirmaciji kulture mira*, Filozofski fakultet – Centar za sociološka istraživanja, Niš, str. 29 - 49.
20. Vlada Republike Srbije – Ministarstvo prosvete i nauke, (2012), *Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 20 godine (Nacrt za diskusiju)*, Beograd.
21. World Economic Forum – *Global Competitiveness Report 2011 – 2012*.
22. Žukov, Vasilij (2008), *Univerzitetsko obrazovanje*, Srpska akademija obrazovanja, Beograd.

NACIONALNOMANJINSKA PRAVA U HRVATSKOJ I RAVNOPRAVNOST NACIONALNIH MANJINA SA HRVATIMA

(EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE: ČESI, MAĐARI, SLOVACI, SRBI)

APSTRAKT

U radu se analiziraju empirijski nalazi dobiveni anketnim ispitivanjem nekoliko nacionalnomanjinskih zajednica u Hrvatskoj (*Česi, Mađari, Slovaci, Srbi sa bivših ratnih prostora, Srbi izvan bivših ratnih prostora*), a u fokusu su ocjene ostvarenja njihovih nacionalnomanjinskih prava u Hrvatskoj te nacionalne ravnopravnosti sa većinskim Hrvatima. Istraživanje je tijekom 2008. g. provedeno u nekoliko hrvatskih regija: Zagreb, Istočna Slavonija, Zapadna Slavonija, Dalmacija i Gorska Hrvatska. Dobiveni odgovori su uglavnom korespondentni s nekim već provedenim istraživanjima, prema kojima je srpska populacija najviše nezadovoljna poslijeratnim ostvarenjem vlastitih nacionalnomanjinskih prava. Razloge treba tražiti u ratnim sukobima devedesetih, srpskoj pobuni u odnosu na osamostaljenje Hrvatske, intenziviranom hrvatskom etnonacionalizmu, te poslijeratnim otežanim okolnostima reintegracije Srba u hrvatsko društvo. Prema regijama istraživanja, najmanje zadovoljnih ostvarenjem nacionalnomanjinskih prava je u Dalmaciji i Gorskoj Hrvatskoj. I ovdje su ratna događanja bitno utjecala na odgovore ispitanika. Tako je granatiranje dalmatinske obale, te gradova poput Šibenika, Zadra i drugih, pridonijelo u znatnoj mjeri etničkim incidentima u poraću i otežalo sociopsihološku atmosferu nakon rata u tamošnjim lokalnim zajednicama. Analizom rezultata dobivenih od pripadnika različitih dobnih skupina, primjetno je da je najmanje zadovoljnih u najmlađoj dobnj skupini, onoj do tridesetpet (35) godina. Beperspektivnost upravo tih generacija, njezina viša očekivanja i mlađim godinama svojstven bunt i revolt, čine mozaik mogućih razloga ovakvih stavova mladih ispitanika u istraživanju.

Ključne riječi: *nacionalne manjine, ravnopravnost, Česi, Slovaci, Srbi, Mađari*

UVOD

Hrvatska se suočila s pravima nacionalnih manjina u modernom značenju tog pojma, u vrijeme raspada jugoslavenske države i kraha socijalističkog modela društva. U prethodnom, federativnom sustavu, razlikovali su se konstitutivni narodi i nekonstitutivne narodnosti, a tadašnja vladajuća i jedina partija (SKJ/SKH), uređivala je te odnose i dozirala prava za pojedine nacionalne/etničke grupacije. Društvena i politička događanja devedesetih godina dvadesetog stoljeća, obilježena etnonacionalnim sindromom (Dugandžija, 2004), zatim ratni sukobi a potom i eurointegracijski procesi, značajno su pa i presudno utjecali na oblikovanje međunacionalnih odnosa a time i na status nacionalnih manjina u novonastalim državama. U slučaju Hrvatske, ustavne promjene 1990. g. su dovele do promjene statusa bivših narodnosti, koje postaju nacionalne manjine (Česi, Mađari, Slovaci, Talijani i drugi), ali i do stvaranja 'novih manjina' (Janjić, 2010), u koje se pretvaraju dotadašnji konstitutivni narodi bivše SFRJ (Slovenci, Muslimani/Bošnjaci, Srbi, Makedonci i Crnogorci). Specifična je u tome bila pozicija Srba u Hrvatskoj, koji su i najbrojnija nacionalna skupina u Hrvatskoj nakon većinskih Hrvata. Ustavom Socijalističke Republike Hrvatske iz 1974. g., definirani su statusi naroda i narodnosti koji su sačinjavali tu republiku. U definiciji što je to SR Hrvatska, u članku 1., nakon pasusa o utemeljenosti te države na suverenosti naroda i samoupravljanju, piše: *Socijalistička Republika Hrvatska je nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država drugih naroda i narodnosti koje u njoj žive. I još se u istom članku dodaje: Socijalistička Republika Hrvatska je u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.*

Novonastala situacija, sa promjenom društvenog poretka i raspadom jugoslavenske države, nametali su potrebu drugačijeg normativnog reguliranja statusa različitih nacionalnih/etničkih zajednica u Hrvatskoj. Pored već navedenih ustavnih promjena, važnu ulogu pritom imao je i dalje ima, *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina* iz 2002. g. U tom dokumentu se navode i pravne reference na kojima se temelji hrvatska regulativa u polju nacionalnomanjinske problematike. Pored Ustava RH, to su i dokumenti UN-a, OEES-a, te različitih međunarodnih konvencija i deklaracija, uključujući i *Okvirnu konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina Vijeća Europe*. Od hrvatskih zakona iz toga područja, treba još navesti: *Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj* i *Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina*. Pored navedene institucionalne, važna je i sociopsihološka dimenzija nacionalnomanjinskog statusa, koja proizlazi iz ukupne pozicije koju neka nacionalna manjina zauzima u društvu, najviše uslijed tradicionalnih i suvremenih sociopolitičkih procesa, te posebno odnosa te nacionalne manjine sa etničkom većinom. U hrvatskom slučaju, ratni sukobi i raspad bivše jugoslavenske države, posebno su utjecali na percepciju i auto-percepciju nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Stoga se, u empirijskom istraživanju, provedenom tijekom 2008. g., nastojalo spoznati kakva je percepcija nacionalnomanjinskih prava nekih nacionalnih manjina u Hrvatskoj (*Česi, Srbi, Mađari, Slovaci*), posebno u usporedbi sa pravima pripadnika većinske nacije, Hrvatima.

INSTITUCIONALNA I SOCIOPSIHOLOŠKA DIMENZIJA NACIONALNOMANJINSKOG STATUSA U HRVATSKOJ

Normativna regulacija sociopolitičkog prostora i njegova institucionalna premreženost, značajni su resursi koji omogućuju akterima društva rješavanje njihovih problema i ozbiljenje individualnih i kolektivnih ciljeva i interesa. Akteri socijalizacijom interioriziraju normativnu dimenziju društva, a pritom, kako ističu P. Berger i Th. Luckmann, „... objektivni smisao institucionalnog poretka prikazuje se svakom pojedincu kao dan i opće poznat, te se kao takav uzima kao gotova stvar“ (Berger, Luckmann, 1992; 26). Nadalje, što je posebno važno, u demokratskim društvima poredak treba imati legitimitet, izveden iz ljudskih i manjinskih prava i usvojenih demokratskih standarda međunarodnih asocijacija (UN, OEES i drugih), kao i demokratski razvijenih država (Zapadna Europa, SAD), te legalitet utemeljen u racionalnoj legislativi. Institucije se, prema *Rječniku sociologije*, odnose na društvene prakse koje se „... redovito i kontinuirano ponavljaju, koje se potvrđuju i održavaju s pomoću društvenih normi, te imaju veliku važnost u društvenoj strukturi“ (Rječnik sociologije, 2008). Za nacionalne manjine, institucije su posebno važne, utoliko što pored praktičnoegzistencijalnih funkcija koje sadržavaju, predstavljaju i štit protiv straha (Berger, Luckmann, 1992). Stoga su razumljivi prijeponi oko pozicije pojedine nacionalne zajednice u Ustavu RH i/ili važnim zakonskim rješenjima iz te sociopolitičke sfere. Institucije su podložne promjenama, pa je institucionalizacija važan korektiv poimanju institucija kao zadanih i nepromjenjivih (Rječnik sociologije, 2008). *Ustav Republike Hrvatske* je u normativnoj sferi, najznačajniji dokument kojim se reguliraju društveni odnosi u hrvatskom društvu. U njemu se i to u izvorišnim osnovama¹ navode dvadesetdvije (22) nacionalne manjine u Hrvatskoj, što je

1 Ustav RH, nakon što je donesen 1990. g., mijenjan je četiri puta i to: 1997., 2000., 2001. i 2010. U posljednjoj promjeni izvorišne osnove su promijenjene tako da su u njih unesene dvadesetdvije (22) nacionalne manjine koje egzistiraju u Hrvatskoj. U izvorišnim osnovama, između ostalog piše: “Polazeći od iznesenih povijesnih činjenica, te općeprihvaćenih načela u suvremenu svijetu i neotuđivosti i nedjeljivosti, neprenosivosti i nepotrošivosti prava na samoodređenje i državnu suverenost hrvatskog naroda, uključujući i neokrnjeno pravo na odcjepljenje i udruživanje, kao osnovnih preduvjeta za mir i stabilnost međunarodnog poretka, Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina, Bošnjaka, Slovenaca, Crnogoraca, Makedonaca, Rusa, Bugara, Poljaka, Roma, Rumunja, Turaka, Vlaha, Albanaca i drugih, koji su njezini državljani, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN-a i zemalja slobodnoga svijeta”.

proširenje u odnosu na prethodne verzije u kojima je taj broj bio manji². Borba i nastojanje posebno nekih, brojnijih i organiziranijih nacionalnih manjina (*Slovenci, Bošnjaci*), za povratak u hrvatski Ustav, pokazuje koliko normativna sfera određuje i zbiljsku situaciju u kojoj svoje interese realiziraju pripadnici nacionalnih manjina. Kao važan okvir za normiranje nacionalnomanjinskih odnosa, figurira *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina* iz 2002. g. Tako se u članku 3 navedenog zakona, na slijedeći način reguliraju prava i slobode nacionalnih manjina: „Prava i slobode osoba koje pripadaju nacionalnim manjinama, kao temeljna ljudska prava i slobode, nedjeljiv su dio demokratskog sustava Republike Hrvatske i uživaju potrebnu potporu i zaštitu, uključujući pozitivne mjere u korist nacionalnih manjina“. U članku 7. se navode posebna prava i slobode nacionalnih manjina i to:

- služenje svojim jezikom i pismom, privatno i u javnoj uporabi, te u službenoj uporabi;
- odgoj i obrazovanje na jeziku i pismu kojim se služe;
- uporabu svojih znamenja i simbola;
- kulturna autonomija održavanjem, razvojem i iskazivanjem vlastite kulture, te očuvanja i zaštite svojih kulturnih dobara i tradicije;
- pravo na očitovanje svoje vjere te na osnivanje vjerskih zajednica zajedno s drugim pripadnicima te vjere;
- pristup sredstvima javnog priopćavanja i obavljanja djelatnosti javnog priopćavanja (primanje i širenje informacija) na jeziku i pismu kojim se služe;
- samoorganiziranje i udruživanje radi ostvarivanja zajedničkih interesa;
- zastupljenost u predstavničkim tijelima na državnoj i lokalnoj razini, te u upravnim i pravosudnim tijelima;

Pored navedenog Ustavnog zakona, potrebno je navesti još neke normativne akte iz nacionalnomanjinske sfere koji čine okvir unutar kojega nacionalne manjine reguliraju svoj status. To su *Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, 2000. g. i *Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina*, Zagreb, 2000. g. Normativni akti Europske Unije i drugih europskih asocijacija/institucija, posebno *Okvirna konvencija Vijeća Europe za zaštitu nacionalnih manjina*, čine putokaze kojima će i Hrvatska, kao vjerojatno vrlo skora članica EU, ići u reguliranju nacionalnomanjinskih statusa. Shodno tome, EU u svojim *Izvjješćima o napretku Hrvatske* prema EU, za 2006. g., 2007. g., 2008. g., 2009. g. i 2010. g., navodi najvažnije probleme s kojima se hrvatsko društvo i država susreću u odnosu prema nacionalnim manjinama, kao što se uočavaju i poboljšanja u tom segmentu sociopolitičkih odnosa.

Izvjješće za 2006. g. konstatira sporu provedbu *Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina*, zatim slabu zastupljenost nacionalnih manjina u državnoj upravi, pravosuđu i policiji, dok se za političku zastupljenost u Saboru navodi da je uspješnija. Napredak je postignut u obrazovanju, dok u medijima nema dovoljno nacionalnih manjina, a prisutno je također njihovo stereotipno prikazivanje. Evidentno je nadalje, postupno poboljšanje odnosa prema srpskoj nacionalnoj manjini. U *Izvjješću za 2007. g.* se konstatira pomak u zapošljavanju, ali se uočava nedostatak strategije o zapošljavanju pripadnika nacionalnih manjina. U narednom *Izvjješću za 2008. g.*, navodi se da su Vijeća nacionalnih manjina dobila svoje prostore. Smanjuju se nadalje, negativni stereotipi o nacionalnim manjinama. Pripadnik srpske manjine imenovan je potpredsjed-

2 Tako u prvom Ustavu RH, donesenom 1990. g. piše: „Polazeći od iznesenih povijesnih činjenica, te od opće prihvaćenih načela u suvremenu svijetu i neotuđivosti i nedjeljivosti, neprenosivosti i nepotrošivosti prava na samoodređenje i državnu suverenost hrvatskoga naroda, uključujući i neokrnjeno pravo na odcjepljenje i na udruživanje, kao osnovnih preduvjeta za mir i stabilnost međunarodnog poretka, Republika Hrvatska ustanovljuje se kao nacionalna država hrvatskoga naroda i država pripadnika inih naroda i manjina, koji su njezini državljani: Srba, Muslimana, Slovenaca, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađžara, Židova i drugih, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN i zemalja slobodnoga svijeta“.

nikom Vlade, što je pomak prema boljoj poziciji Srba u Hrvatskoj. Manje je i etničkih incidenata u odnosu na prethodno razdoblje, a kod Roma se dogodio napredak u predškolskom odgoju djece. Romi su zastupljeni u Saboru, gdje je izabran zastupnik iz romske etničke skupine. *Izvjješće za 2009. g.*, konstatira napredak u području prava i zaštite manjina, dok je u slučaju etničkih incidenata poboljšana policijska istraga. I dalje su prisutne teškoće u zapošljavanju, kako u javnom sektoru i državnoj upravi tako i u poduzećima. U *Izvjješću za 2010. g.*, ističe se popravljanje položaja nacionalnih manjina. Povećana je tolerancija prema Srbima, a Vlada je nastavila provoditi različite mjere koje bi trebale poboljšati status nacionalnih manjina. Još ima neprocesuiranih ratnih zločina, posebno onih u kojima su Srbi bili žrtve. Kod Roma se nastavljaju pozitivni pomaci, najviše u predškolskoj dobi.

Sociopsihološka dimenzija nacionalnomanjinskog statusa u Hrvatskoj, uvelike proizlazi iz tranzicijskih i ratnih zbivanja devedesetih godina prošlog stoljeća. Raspadom socijalističkog poretka, disolucijom države Jugoslavije i posebno ratnim sukobima, stubokom se promijenio status pojedinih nacionalnih zajednica. Posebno se to odnosi na konstitutivne narode bivše jugoslavenske države, koji u novim okolnostima u većini bivših socijalističkih republika (specifična je situacija u BiH), postaju 'nove nacionalne manjine'. Kako ističe D. Janjić, „... problem 'novih manjina' proizlazi iz sukoba između etnonacionalističkog ideala o etničkoj homogenosti nacionalne države i realnosti etničke heterogenosti“ (Janjić, 2010; 211). U nemogućnosti potpunog ovladavanja teritorijem koji naseljava neka nacija, uslijedili su agresivni i destruktivni postupci prema ne-pripadnicima. U slučaju Hrvatske, fragmentacija društva se dogodila na liniji Hrvati/Srbi, sa pobunom dijela srpske populacije protiv uspostave hrvatske države. Posljedica je u prvoj fazi rata protjerivanje ne-Srba (uglavnom Hrvata) sa prostora pobune, te egzodus Srba sa tih prostora u završnoj fazi rata, sa teškim posljedicama po primarnu socijalnu strukturu u lokalnim zajednicama (Babić, 2010). Promjena etničke strukture, etnocentrični sociopsihološki ambijent, stigmatizacija Srba u Hrvatskoj, pa donekle, uslijed etnocentrizma, etnomimikrijska ponašanja i pojave kod drugih nacionalnih manjina, znakoviti su za poslijeratnu situaciju u sferi međunacionalnih odnosa. Sve to obilježava 'zlobni' nacionalizam (Mišević, 2006), a zloba se u percepciji nacionalno Drugog, opravdava etnonacionalnom mitologijom. 'Naš' narod je hrabar, pošten, a 'oni' su pokvareni, zli, kukavice i sl. Iz tih i takvih (ne)prilika, nameću se pitanja o nacionalnim identitetima, mogućnostima njihovog razvoja i očuvanja, te perspektiva nacionalnih i etničkih manjina u Hrvatskoj.

EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE: NACIONALNOMANJINSKA PRAVA U HRVATSKOJ I RAVNOPRAVNOST NACIONALNIH MANJINA SA HRVATIMA

Istraživanje o problemima s kojima se suočavaju pripadnici nekih nacionalnih manjina u Hrvatskoj, provedeno je tijekom 2008. g. i to na prostorima *Zapadne Slavonije, Istočne Slavonije, grada Zagreba te Dalmacije i Gorske Hrvatske*. U istraživanju je korišten anketni upitnik sastavljen od 40 pitanja zatvorenog tipa, a ukupno je anketirano 1086 ispitanika³. U obradi rezultata anketnog ispitivanja, pitanja su ukrštena sa slijedećim nezavisnim varijablama: *nacionalna pripadnost* (Česi, Mađari, Slovaci, Srbi na bivšim ratnim prostorima, Srbi izvan bivših ratnih prostora), *regionalna pripadnost* (Zapadna Slavonija, Istočna Slavonija, Dalmacija i Gorska Hrvatska, Zagreb), *spol* (muški, ženski), *dob* (18-35 g., 36-50 g., 51-65 g., 66 i više g.), *školska sprema* (bez osnovne, osnovna, više od osnovne). U ovom radu obrađuje se *nacionalna i regionalna pripadnost*, te *dob* ispitanika u relaciji sa pitanjima značajnim za temu rada. Odgovori ispitanika u anketnom

3 Anketiranje je provedeno u slijedećim naseljima: Katići, Ogulin, Zagreb, Vrbovsko, Vučinići, Petrovići, Moravice, Karlovac, Rijeka, Carevići, Nikšići, Dokmanovići, Radoševići, Tominovac, Bjeliševac, Komarovci, Kaptol, Požega, Končanica, Prekopakra, Slav. Brod, Daruvarski Brestovac, Daruvar, Pleternica, Jakšić, Poljane, Grubišno Polje, Kutjevo, Kusunje, Donji Bogičevci, Spanovica, Medari, Poljane, Dragalić, Kraguj, Dragović, Devrske, Kistanje, Ivoševci, Lug, Vardarac, Bilje, Kopačevo, Beli Manastir, Zmajevac, Kneževi Vinogradi, Laslovo, Suza, Kotlina, Desinić, Jelisavac, Markovac, Rijeka, Osijek, Našice, Našička Breznica, Crikvenica, Ilok.

istraživanju obrađeni su na računalo odgovarajućim programom a statistička značajnost razlika u odgovorima ispitanika testirana je χ^2 testom.

<i>Nacionalna pripadnost</i>		<i>Regionalna pripadnost</i>		<i>Dob</i>	
Mađari	230	Zagreb	177	18-35 g.	304
Česi	222	Istočna Slavonija	352	36-50 g	268
Slovaci	207	Zapadna Slavonija	348	51-65 g.	276
Srbi – izvan ratnih prostora	210	Dalmacija i Gorska Hrvatska	209	66 i više g.	238
Srbi – bivši ratni prostori	217	<i>Ukupno</i>	1086	<i>Ukupno</i>	1086
<i>Ukupno</i>	1086				

Kakvo je zadovoljstvo ispitanika sadašnjom razinom ostvarenja nacionalnomanjinskih prava u Hrvatskoj?

TABLICA 1 NACIONALNA PRIPADNOST I ZADOVOLJSTVO
SADAŠNJIM STUPNJEM OSTVARENJA NACIONALNOMANJINSKIH PRAVA ⁴

<i>Nacionalna pripadnost</i>	potpuno zadovoljan	uglavnom zadovoljan	niti zadovoljan niti nezadovoljan	uglavnom nezadovoljan	izrazito nezadovoljan	<i>Ukupno</i>
Česi	44 19,8 %	123 55,4 %	31 14,0 %	21 9,5 %	3 1,4 %	222 20,5 %
Mađari	50 21,8 %	94 41,0 %	41 17,9 %	32 14,0 %	12 5,2 %	229 21,1 %
Slovaci	42 20,3 %	114 55,1 %	39 18,8 %	8 3,9 %	4 1,9 %	207 19,1 %
Srbi -bivši ratni prostori	7 3,2 %	60 27,6 %	50 23,0 %	63 29,0 %	37 17,1 %	217 20,0 %
Srbi-izvan bivših ratnih prostora	14 6,7 %	58 27,6 %	45 21,4 %	69 32,9 %	24 11,4 %	210 19,4 %
<i>Ukupno</i>	157 14,5 %	449 41,4 %	206 19,0 %	193 17,8 %	80 7,4 %	1085 100,0 %

$$\chi^2 = 218.890$$

$$df = 16$$

$$\text{značajnost (significance)} = 0.000$$

$$p < 0.05$$

TABLICA 2 REGIONALNA PRIPADNOST I ZADOVOLJSTVO
SADAŠNJIM STUPNJEM OSTVARENJA NACIONALNOMANJINSKIH PRAVA

<i>Regionalna pripadnost</i>	potpuno zadovoljan	uglavnom zadovoljan	niti zadovoljan niti nezadovoljan	uglavnom nezadovoljan	izrazito nezadovoljan	<i>Ukupno</i>
Zagreb	14 8,0 %	75 42,6 %	31 17,6 %	37 21,0 %	19 10,8 %	176 16,2 %
Istočna Slavonija	71 20,2 %	161 45,7 %	67 19,0 %	37 10,5 %	16 4,5 %	352 32,4 %
Zapadna Slavonija	45 12,9 %	153 44,0 %	60 17,2 %	66 19,0 %	24 6,9 %	348 32,1 %
Dalmacija i Gorska Hrvatska	27 12,9 %	60 28,7 %	48 23,0 %	53 25,4 %	21 10,0 %	209 %
<i>Ukupno</i>	157 14,5 %	449 41,4 %	206 19,0 %	193 17,8 %	80 7,4 %	100,0 %

$$\chi^2 = 54.082$$

$$df = 12$$

$$\text{značajnost (significance)} = 0.000$$

$$p < 0.05$$

4 Pitanje u anketi je glasilo: *Jeste li zadovoljni sadašnjim stupnjem ostvarenja prava Vaše nacionalne manjine?*

TABLICA3 DOB I ZADOVOLJSTVO SADAŠNJIM STUPNJEM OSTVARENJA NACIONALNOMANJINSKIH PRAVA

Dob	potpuno zadovoljan	uglavnom zadovoljan	niti zadovoljan niti nezadovoljan	uglavnom nezadovoljan	izrazito nezadovoljan	Ukupno
do 35 g.	36 11,9 %	123 40,6 %	67 22,1 %	63 20,8 %	14 4,6 %	303 27,9 %
36-50 g.	49 18,3 %	116 43,3 %	48 17,9 %	36 13,4 %	19 7,1 %	268 24,7 %
51-65 g.	35 12,7 %	112 40,6 %	52 18,8 %	57 20,7 %	20 7,2 %	276 25,4 %
66 i više g.	37 15,5 %	98 41,2 %	39 16,4 %	37 15,5 %	27 11,3 %	238 21,9 %
Ukupno	157 14,5 %	449 41,4 %	206 19,0 %	193 17,8 %	80 7,4 %	1085 100,0 %

$$\chi^2 = 22\,376$$

$$df = 12$$

$$\text{značajnost (significance)} = 0.034$$

$$p < 0.05$$

Što pokazuju rezultati istraživanja? Evidentna je statistički značajna razlika između Srba iz obje ispitivane populacije i pripadnika ostalih nacionalnih manjina. *Srbi sa bivših ratnih prostora*, kao i *srpska populacija izvan ratnih prostora*, nezadovoljnija je ozbiljenjem vlastitih nacionalnih prava u Hrvatskoj u odnosu na druge ispitivane nacionalne manjine. Izvješća Europske Unije o napretku Hrvatske prema EU (2006., 2007., 2008., 2009., 2010.), u segmentu nacionalnomanjinskih problema i (ne)realizacije prava, konstatiraju probleme upravo kod Srba (i Roma) u Hrvatskoj. Što se može iščitati iz tih izvješća? U izvješću EU za 2006. g., navodi se spora provedba Ustavnog zakona, osobito neadekvatna zastupljenost nacionalnih manjina u državnoj upravi, pravosuđu i policiji. Za 2007. g. i dalje se konstatiraju slični problemi, ali se ističe i polagano poboljšavanje situacije. Uz to, navode se i teškoće u zapošljavanju pripadnika srpske nacionalne manjine. Iako se neke poteškoće kontinuirano ističu, od etničkih incidenata do problema Srba povratnika, navode se i poboljšanja. Pritom, za navedenu godinu se navodi da su Vijeća nacionalnih manjina dobila prostore za svoje aktivnosti a također, smanjuju se negativni stereotipi o nacionalnim manjinama. Slični problemi/pitanja egzistiraju, prema tim Izvješćima i u 2008. g. Za 2009 g., značajno je smanjivanje etničkih incidenata (Srbi), zatim bolje rješavanje inkriminiranih slučajeva, kao i još uvijek nedovoljna zastupljenost Srba ali i drugih nacionalnih manjina u državnoj upravi, sudstvu i policiji. Izvješće za 2010. g. konstatira daljnji napredak u sferi nacionalnomanjinskih prava. Sve navedeno, uz teška i traumatična ratna iskustva, te stigmu 'remetilačkog faktora' koju Srbi nedvojbeno nose (često i neovisno o njihovim 'ratnim ulogama'), presudno utječe na njihovo nezadovoljstvo sadašnjim stupnjem ostvarenja nacionalnomanjinskih prava. Pritom, ni u ovoj nacionalnoj zajednici (a što je također slučaj i kod drugih nacionalnih skupina, uključujući većinske Hrvate), prevrednovanje loše prošlosti nije dovoljno zastupljeno u kolektivnom imaginariju njezinih pripadnika. Uz većinski etnonacionalni sindrom i socijalni pritisak na druge/drugačije, posebno nacionalno drugačije, navedeni razlozi u velikoj mjeri utječu na ovakvu distribuciju odgovora u obadva podzorka Srba u ovom istraživanju.

Prema regijama, zadovoljnih i uglavnom zadovoljnih je najmanje u *Dalmaciji i Gorskoj Hrvatskoj*, dok naizgled čudno, *Istočna Slavonija* prednjači po stupnju zadovoljstva ispitanika ostvarenjem njihovih nacionalnomanjinskih prava. Teška situacija za vrijeme rata u dalmatinskom zaleđu, protjerivanja Hrvata i drugih ne-Srba, granatiranja dalmatinskih gradova Zadra i Šibenika, od strane pobunjenih Srba, stvarali su animozitete i negativne reakcije kod lokalnog većinskog stanovništva. Uz to, hrvatski etnonacionalizam je u kontinuitetu atakirao na Srbe kao povijesno 'remetilačku skupinu', što je na simboličkoj razini funkcioniralo u obliku stereotipa, predrasuda i stigmati a na egzistencijalnopraktičnoj, kao rušenje i paljenje srpskih kuća u vojno-redarstvenoj akciji 'Oluja' i neposredno nakon nje, kao i ubojstvima nekoliko stotina civila koji

su ostali u svojim kućama. Otud je nakon povratka izbjeglih Srba nakon rata, prisutno dosta problema na prostorima povratka, od prijeljti i etničkih incidenata do teškoća prilikom dobivanja dokumenata, obnove kuća i zapošljavanja. Sve navedeno je u ovom prostoru izraženije nego u drugim ratnim destinacijama, što je rezultiralo ovakvim odgovorima ispitivane populacije. U *Istočnoj Slavoniji*, uslijed mirne reintegracije toga prostora u ustavnopravni poredak RH i ostanka većeg broja Srba u svojim domovima, međunacionalni odnosi su bliže modelu segregacije nego tipičnom većinsko-manjinskom odnosu, karakterističnom za 'mirna vremena'. Pored drugačije pozicije Srba u ovoj regiji u odnosu na ostale, te uz drugačiji uzorak u ovom istraživanju (Slovaci i Mađari dosta zastupljeni), razumljivi su iskazi ispitanika prema kojima je u ovoj regiji veći stupanj zadovoljstva u oblasti nacionalnomanjinskih prava. Što se tiče *dobnih skupina*, zadovoljnih i potpuno zadovoljnih najmanje je među ispitanicima iz najmlađe dobne skupine, do 35 godina. U mlađoj životnoj dobi, kritičnost i nezadovoljstvo postojećim, prisutnija je nego kod starijih osoba. Stoga su ovi rezultati donekle očekivani i samo potvrđuju već uočena razmišljanja mlađih osoba.

Što pripadnici ispitivanih nacionalnih manjina misle o ravnopravnosti s Hrvatima u Hrvatskoj?

TABLICA 4 NACIONALNA PRIPADNOST I MIŠLJENJE O RAVNOPRAVNOSTI S HRVATIMA⁵

<i>Nacionalna pripadnost</i>	da	ne	<i>Ukupno</i>
Česi	183 82,4 %	39 17,6 %	222 20,5 %
Mađari	165 71,7 5	65 28,3 %	230 21,2 %
Slovaci	167 81,1 %	39 18,9 %	206 19,0 %
Srbi -bivši ratni prostori	69 31,8 %	148 68,2 %	217 20,0 %
Srbi-izvan bivših ratnih prostora	59 28,1 %	151 71,9 %	210 19,4 %
<i>Ukupno</i>	643 59,3 %	442 40,7 %	1085 100,0 %

$$\chi^2 = 257\,069$$

$$df = 4$$

$$\text{značajnost (significance)} = 0.000$$

$$p < 0.05$$

TABLICA 5 NACIONALNA PRIPADNOST I NERAVNOPRAVNOST NA POSLU⁵

<i>Nacionalna pripadnost</i>	izrazito prisutno	donekle prisutno	nije prisutno	<i>Ukupno</i>
Česi	4 10,3 %	24 61,5 %	11 28,2 %	39 8,9 %
Mađari	7 11,1 %	39 61,9 %	17 27,0 %	63 14,3 %
Slovaci	6 15,4 %	21 53,8 %	12 30,8 %	39 8,9 %
Srbi -bivši ratni prostori	40 27,0 %	93 62,8 %	15 10,1 %	148 33,6 %
Srbi-izvan bivših ratnih prostora	59 39,1 %	81 53,6 %	11 7,3 %	151 34,3 %
<i>Ukupno</i>	116 26,4 %	258 58,6 %	66 15,0 %	440 100,0 %

$$\chi^2 = 47\,226$$

$$df = 8$$

$$\text{značajnost (significance)} = 0.000$$

$$p < 0.05$$

⁵ Pitanje u anketi je glasilo: *Ako niste ravnopravni, koliko se neravnopravnost izražava na poslu?*

U odgovorima ispitanika jasno su se razdvojila dva korpusa. U prvom su pripadnici 'starih' nacionalnih manjina (*Česi, Slovaci, Mađari*), dok su u drugom, *Srbi* iz obadva poduzorka (*bivši ratni prostori, izvan bivših ratnih prostora*). Pripadnici 'starih' nacionalnih manjina su u velikoj mjeri zadovoljni međunacionalnim odnosima u Hrvatskoj, što ističu odgovorom, da su, uglavnom, ravnopravni s Hrvatima. Tako odgovora oko dvije trećine (pa i više) ispitanika iz ovih nacionalnomanjinskih zajednica. Srbi, kako oni sa bivših ratnih prostora tako i oni iz drugog poduzorka, u znatnoj većini ističu da nisu ravnopravni sa većinskim narodom u Hrvatskoj, Hrvatima. Ove značajne i velike razlike u odgovorima između srpske populacije i ostalih, objašnjive su, uzimajući u obzir nekoliko segmenata hrvatske sociopolitičke zbilje. *Ratni razlozi* su svakako najznačajniji. U ratnim sukobima devedesetih, znatan dio Srba u Hrvatskoj bio je u statusu pobunjenika protiv hrvatske države, što je u tom razdoblju a i nakon završetka rata, rezultiralo sasvim drugačijom sociostatusnom pozicijom Srba u hrvatskom društvu u odnosu na većinu ostalih nacionalnih manjina. Česi, Slovaci i Mađari su prihvatili i podržali stvaranje samostalne hrvatske države. Zatim, tu su *institucionalno-politički* razlozi, od novog Ustava Republike Hrvatske 1990. g., kojeg su Srbi u znatnom broju doživjeli negativno, kao 'brisanje' Srba iz Ustava. Nakon tih prvih sociopolitičkih promjena a i kasnije, Srbi se u Hrvatskoj definiraju kao nacionalna manjina, što je također u srpskom korpusu naišlo na znatne otpore i neprihvatanje. I na kraju, *sociopsihološki* razlozi, uključuju sve one teške, kako naslijeđene tako i novostvorene oblike pritiska na druge/drugačije, od stereotipa i predrasuda do stigmati, a koje dalje vode prema diskriminaciji i otvorenim fizičkim napadima na ne-pripadnike.

Anketiranim pripadnicima nacionalnih manjina koji su odgovorili da nisu ravnopravni sa Hrvatima, postavljeno je nadalje pitanje, koliko se neravnopravnost izražava na njihovom radnom mjestu. Od svih ispitanika koji su u odgovorima istakli da nisu ravnopravni s Hrvatima, znatan udio ispitanika iz svih nacionalnomanjinskih skupina smatra da je neravnopravnost *donekle* ili *izrazito prisutna* na njihovim radnim mjestima. Činjenica, da od ukupnog broja anketiranih osoba koji percipiraju neravnopravnost sa većinskom populacijom u Hrvatskoj, više od dvije trećine tu pojavu registrira na svom radnom mjestu, govori o problemu na relaciji: *nacionalna većina-nacionalne manjine*. Iako je ovo problem svih multietničkih društava, situaciju u Hrvatskoj karakteriziraju i neke specifičnosti. Prije svega, u Hrvatskoj je, kao bitan činilac u političkom i ratnom konfliktu u bivšoj SFRJ, aktiviran hrvatski etnonacionalizam, čija glavna značajka je izraziti etnocentrizam, nesklonost pa i agresivnost, prema drugima/drugačijima. Poimanje nacije kao organske zajednice, uz nastojanje da se na istom obrascu organiziraju društvo i država, doprinosili su izrazito netolerantnoj i destruktivnoj sociopsihološkoj atmosferi prema onima koji nisu dio te i takve 'organske zajednice'. Sve je to, dijelom prouzročeno a svakako pojačano takvim i sličnim procesima u drugim nacijama bivše Jugoslavije, posebno događanjima u Srbiji i vojno-političkim projektima tadašnjeg srbijanskog establishmenta. Rezultat ovih političkih i ratnih konflikata je gotovo potpuni kolaps mreže primarnih socijalnih odnosa (susjedstva, prijateljstva, kumstva, generacijskih pa i bračnih veza), posebno na relaciji Hrvati-Srbi. Posljedice etnocentrizma u Hrvatskoj, iako u manjem obimu, osjećaju i pripadnici drugih nacionalnih manjina, što odgovori ispitanika na pitanje o ravnopravnosti na poslu, potvrđuju.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Problemi nacionalne (ne)ravnopravnosti su tema koja prati i pratit će sva društva u kojima egzistiraju nacije kao velike društvene grupe. Pa ipak, vremenska i socijetalna dimenzija ovoga pitanja su vrlo važne. U socijalističkom poretku pitanje nacionalne ravnopravnosti zaokupljalo je pažnju političkog rukovodstva ali i stanovništva, pa je korišteno u svrhe poboljšanja statusa nacija i etničkih grupa, kao i u manipulativne svrhe, poput očuvanja i ovladavanja društvenom moći. Ove dvije razine su vrlo isprepletene i teško razlučive. Ipak, pripadnici nacionalnih zajednica imali su određenu sigurnost, koja je proizlazila iz ideologijskih

premissa o 'bratstvu i jedinstvu svih naših naroda i narodnosti', zakonskih rješenja o međunarodnoj ravnopravnosti i karizme lidera države, J. B. Tita. Situacija se radikalno mijenja već uoči demokratske tranzicije, a posebno pred i u samim ratnim sukobima devedesetih. Raspad jugoslavenske države, uloga pojedinih nacija ili njihovih dijelova u ratu, različiti programski ciljevi nacionalnih lidera i političkih predstavnika, prouzročili su velike transformacije u statusu i poziciji pojedinih nacija. Nastaju, pored 'starih' i 'nove' nacionalne manjine, od bivših konstitutivnih naroda raspadnute države. Za njih, ali i za ostale nacionalne/etničke manjine, posebno su nakon ratnih sukoba bili problematični etnocentrizam većinske nacije kao sociopsihološki i svojevrsna anomija ili barem umanjena djelotvornost države na svim razinama, kao institucionalni problem. Odmakom od rata, unutrašnjom demokratizacijom i vanjskom kontrolom, situacija se poboljšava, pa država, što pokazuju *Izvešća EU* za posljednjih pet godina, postaje sve efikasnija i manje etnocentrična.

U empirijskom istraživanju su dobiveni podaci o stavovima nekoliko nacionalnih manjina u Hrvatskoj (*Česi, Slovaci, Mađari, Srbi sa bivših ratnih prostora, Srbi izvan bivših ratnih prostora*). Srbi iz obje populacije, najmanje su zadovoljni ostvarenjem vlastitih nacionalnomanjinskih prava, a posebno Srbi sa bivših ratnih prostora. Odgovori su korespondentni sa problemima reintegracije ove populacije u ustavni poredak Hrvatske, etničkim incidentima nakon rata, revoltom Hrvata na ulogu dijela ove populacije u pobuni protiv Hrvatske kao i kolektivnom stigmatizacijom, nametanjem od aktera hrvatskog etnonacionalizma, svim pripadnicima srpske nacije, često neovisno o njihovom ponašanju u ratu devedesetih. Prema *regijama* istraživanja, najmanje zadovoljnih ostvarenjem nacionalnomanjinskih prava je u Dalmaciji i Gorskoj Hrvatskoj. Granatiranje dalmatinske obale, gradova poput Šibenika, Zadra i drugih, svakako su pridonijeli teškoj sociopsihološkoj atmosferi nakon rata. Uz to se mogu dodati i inače teži životni uvjeti dalmatinskog zaleđa, u odnosu na Zagreb ili Slavoniju, kao dodatne okolnosti koje utječu na ovakvu poziciju nacionalnomanjinskih pripadnika.

Od *dobnih skupina*, najmanje zadovoljnih je u najmlađoj, onoj do 35 godina starosti. Beperspektivnost upravo tih generacija, njezina viša očekivanja i mlađim godinama svojstven bunt i revolt, čine mozaik mogućih razloga ovakvih stavova mladih ispitanika u istraživanju. Nakon rata, postupno ali kontinuirano, država je učinkovitija s tendencijom odmaka od etnocentrične pozicije. To pokazuju *Izvešća Europske Unije* za 2006., 2007., 2008., 2009. i 2010. godinu. U njima se konstatiraju problemi u zaštiti i ostvarivanju prava nacionalnih manjina, posebno kod Roma i Srba, ali s tendencijom smanjenja problema i njihovog boljeg rješavanja. Na pitanje, jesu li ravnopravni s Hrvatima, nešto više od polovice ispitanika smatra da su ravnopravni s pripadnicima etničke većine. U odgovorima pripadnika različitih dobni skupina nije nađena statistički značajna razlika. To pokazuje da je percepcija ravnopravnosti s Hrvatima u najširem smislu, nešto što se tiče podjednako osoba različitih subidentitetskih obilježja.

(*Ne*) *ravnopravnost s Hrvatima*, značajno je pitanje za pripadnike nacionalnih manjina. I dok Slovaci, Česi i Mađari, u većini slučajeva ne percipiraju neravnopravnost kao problem, za većinu Srba to je itekako prisutno kako na individualnoj tako i na kolektivnoj razini. Razlozi su ratni prije svih, a zatim sve ono što se može tretirati kao baština, a u ovom slučaju, negativno nasljeđe hrvatsko-srpskih odnosa u dugotrajnim povijesnim interakcijama pripadnika ovih dvaju kolektiviteta.

LITERATURA

KNJIGE I ČASOPISI

1. ABERCROMBIE, Nicholas, HILL, Stephen, TURNER, S. Bryan (2008). *Rječnik sociologije*.
2. BABIĆ, Dragutin (2010). *Etnonacionalizam i rat u Hrvatskoj: teorijski aspekti i istraživanje međunacionalnih odnosa u lokalnim zajednicama*. Zagreb: Plejada.
3. BERGER, Peter L. i Thomas LUCKMANN (1992). *Socijalna konstrukcija zbilje: rasprava o sociologiji znanja*. Zagreb: Naprijed.
4. BILLIG, Michael (2009). *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka xx vek: Knjižara Krug.
5. DUGANDŽIJA, Nikola (2004). *Etnonacionalni sindrom*. Zagreb: Duriex.
6. JANJIĆ, Dušan (2010). „Nove nacionalne manjine i demokratska manjinska politika” u: *Nacionalne manjine kao faktor stabilnosti u međunarodnim odnosima Hrvatske i Srbije* (Zbornik/uredili: Babić, Dragutin; Župarić-Iljić, Drago).
7. MIŠČEVIĆ, Nenad (2006). *Nacionalizam: etički pogled*. Zagreb: KruZak.
8. ZAKOŠEK, Nenad (1995). „Organizirani interesi u Hrvatskoj”, *Erasmus*, Zagreb, br. 11, str. 28-33.

IZVORI

9. *Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina*, Zagreb, 2002 g.
10. *Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, 2000. g. i
11. *Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina*, Zagreb, 2000. g.
12. *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava*, 31. ožujak 1991., Dokumentacija 881, Godina 1992., Zagreb, travanj 1992.
13. *Popis stanovništva 2001 (2002)*: Državni zavod za statistiku.
14. *www. MVPEI, Izvješće o napretku RH za 2006., 2007., 2008., 2009., 2010.*

PROMJENE U RASPROSTRANJENOSTI STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI (KONCENTRACIJA U GRADOVIMA) I SOCIO-PATOLOŠKE POJAVE

APSTRAKT

Intenzivno doseljavanje seoskog stanovništva u gradovima Crne Gore tokom druge polovine 20.vijeka, neravnomjeran razmještaj kao i evidentna ispoljavanja ekonomske, socijalne i moralne krize imali su za posljedicu pojavu brojnih socio-patoloških pojava kao što su: zloupotreba psihoaktivnih supstanci, delinkvencija, suicid, prosjačenje, dezintegracija porodice. Rezultati istraživanja pokazuju da su nasilničko ponašanje, zloupotreba droga i suicid najučestaliji oblici javljanja antisocijalnog ponašanja kod mladih. U Crnoj Gori ne postoji sociološka studija koja bi identifikovala i analizirala faktore rizika za nastanak ovih pojava. Osnovni cilj studije bio bi sagledavanje uticaja faktora rizika na nastanak ovih pojava kako bi se dale preporuke za rešavanje problema. Identifikacija faktora pružila bi osnovu za stvaranje programa prevencije na svim društvenim nivoima.

Ključne riječi : *migracije, socio-patološke pojave, sistem vrijednosti, porodica, antisocijalno ponašanje, zloupotreba droga, suicidalno ponašanje, agresija.*

ABSTRACT

The intensive moving of the rural population to the towns of Montenegro during the second half of the twentieth century, unequal disposition as well as the evident manifestations of the financial, social and moral crisis have caused numerous socio-pathological occurrences, such as: abuse of psychoactive substances, delinquency, suicide, disintegration of family. Results of the research show that violent behavior, abuse of drugs and suicide are the most frequent forms of anti-social behavior of young people. There is no sociologic study in Montenegro which would identify and analyze risk factors for these occurrences. The main aim of the study would be to examine the influence of the risk factors for these occurrences. Identification of the factors would provide a basis for creating prevention programmes at all social levels.

Key words: *migration, socio-pathological occurrences, system of values, family, anti-social behavior, abuse of drugs, suicidal behavior, aggression.*

Uvod

Tokom druge polovine 20. vijeka Crna Gora je bila izložena snažnom procesu demografske tranzicije. Od zemlje sa visokom stopom nataliteta, mortaliteta, sa visokim rastom ukupnog stanovništva, sa ravnomjerno raspoređenim stanovništvom transformisala se u zemlju sa niskim ukupnim rastom stanovništva, sa niskim stopama nataliteta, porastom mortaliteta, konfliktnim razmještajem stanovništva i ubrzanom urbanizacijom, čije su tendencije dugoročne. Razlozi za iseljavanja na relaciji selo-grad javili su se kao posljedica industrijalizacije i dinamičkog razvoja grada. Sva investiciona ulaganja uglavnom su bila usmjerena pre-

¹ Filozofski Fakultet, Nikšić, Odsjek za sociologiju

ma industriji i turizmu, dok su ulaganja u razvoj poljoprivrede bila zanemarljiva. Lokacija turističkih i industrijskih kapaciteta, bila je vezana za opštinska naselja i opštinske centre, te su oni nudili radna mjesta i zapošljavanje. Osim toga, gradska naselja i opštinski centri se ubrzanije opremaju društvenim servisima iz oblasti zdravstva, školstva, te nude školovanje i zapošljavanje, što je izazivalo intenzivne odlaske sa sela, što je neminovno povećavalo njihovu imigracionu privlačnost.

Napuštanje sela opravdavallo se pored ekonomskih razloga, duhovnom nadgradnjom, kao i razlozima što je život u selu oneomogućavao mlade ljude da u njemu nađu svoje mjesto i funkciju. Ta kretanja dovela su do populaciono demografske eksplozije crnogorskih gradova, pa je nivo urbanizacije sa tog aspekta od 21,3% u 1948. godini porastao na 58,3% u 1991. godini i 61,9% u 2003. godini. Tokom dužeg perioda crnogorsko selo bilo je čuvar tradicije i običaja, proizvođač hrane. Medjutim od 1948. do 2003. seosko stanovništvo je opalo sa 78% na 38%. U tom periodu 29 sela ostalo je bez stalnih stanovnika, do 25 stanovnika bilo je 260 sela. Na drugoj strani ubrzano je rastao apsolutni broj stanovnika gradskih naselja. Tako u 10 najvećih gradova Crne Gore (Podgorica, Nikšić, Pljevlja, Bijelo Polje, Cetinje, Bar, Herceg Novi, Berane, Budva, Ulcinj) živjelo je 307,062 građana. U periodu od 1991. do 2003. došlo je do velikih disproporcija u prostornom razmještanju stanovništva. 2003. godine na 4.462 km sjevernog regiona živjelo je 10% stanovnika Crne Gore. U središnjem regionu 45,1% stanovništva., u primorskom regionu živjelo je 23,5% stanovništva, u Opštini Podgorica 27,3% stanovništva Crne Gore. Migracije sa sela izazvale su brojne negativne posljedice, kako u selima tako i u gradovima. Ogroman broj sela ostao je bez radno sposobnog stanovništva, tako da je u njima u potpunosti prevladala senilizacija radne snage. Intenzivno doseljavanje seoskog stanovništva u gradovima Crne Gore i neravnomjeran razmještaj imalo je za posljedicu pojavu brojnih socio-patoloških pojava kao što su, kriminal, zloupotreba psihoaktivnih supstanci, delinkvencija, suicid, prostitucija.

SOCIJALNO –PSIHOLOŠKI PRISTUP GRADSKOM ŽIVOTU

POGLED IZ UGLA ČIKAŠKE ŠKOLE

Urbana sociologija počinje intenzivno da se razvija 20. i 30. godina, naročito u SAD, a posebno u Čikagu. Škola čikaških sociologa, okupljenih oko univerziteta u Čikagu pokušala je da napravi spoj između tadašnjih tradicionalnih pristupa, da cjelokupnu urbanu stvarnost razumije kao zbir empirijskih podataka, te da, kasnije, cjelokupno iskustvo i istraživački program teorijski uobliči. Osnovni metodološki razvoj ove škole išao je od (kvalitativnog analitičko-sadržinskog razmatranja raznovrsnih podataka gradskog načina života) do statističkog praćenja pojave.

Koncept djelovanja grada na individu je bio osnovni okvir istraživanja čikaške orijentacije. Teorijski okvir svih istraživača čikaške škole sadrži tri teorijske pretpostavke: 1. evolutivna kretanja od ruralnog ka urbanom su nelinearna, moderni urbani život je sveobuhvatan, gradske osobine primjenjuju se na gradska područja u cjelini. U mnogobrojnim osvrtima na čikašku školu, osnovni pojam kojim se ona objašnjava, njeno polazište i ishodište je ekološka teorija. Osnovna pretpostavka ljudske ekologije u tom vremenu bila je da se grad može podijeliti na složenu seriju zajednica sa diskretnim brojem tipova. Među prvim pokušajima čikaških sociologa bilo je da se uspostave šeme distribucije urbanih zajednica sa diskretnim brojem tipova. Praktičan rezultat su tri klasična modela urbanih struktura i to: model koncentričnih zona, teorija sektora i teorija višestrukih jezgara. Ekološko tumačenje grada postaje osnovni obrazac ponašanja i primjenjuje se kao kauzalni model objašnjenja određenih pojava. Devijantno ponašanje dovodi se u vezu sa ekološkom strukturom grada. Primjena ideje o mogućnostima kauzalne analize strukture grada, dovodi do razvitka nekoliko teorija zasnovanih na ideji ekološke implikacije. Među njima najpoznatija je teorija koncentričnih

krugova koju je razradio Bardžes. Prema ovoj teoriji grad se sastoji iz pet zona koji se rasprostiru u koncentričnim krugovima počev od centra grada.

R.Park bio je jedan od najznačajnijih predstavnika čikaške škole čiji interesi u sociologiji se mogu sveći na problematiku grada i odnosa ljudi u njemu. Prema Parku grad je i stanje duha i stanje svijesti, ali istovremeno i geografska ekološka jedinica, koncentracija ljudi, ali i prirodno boravište savremenog čovjeka. Sa razvojem civilizacije grad sve manje predstavlja prirodnu sredinu, a sve više artificijelnju. Grad nije jedinstveni organizam, već već mozaik različitih područja od kojih svako ima svoj poseban život i karakteristike.

Virt kao jedan od predstavnika Čikaške škole predstavlja prekretnicu u čikaškoj školi, jer je povećao proces urbanog planiranja sa mnogim rezultatima sociološkog istraživanja. Urbano planiranje vidi kao sredstvo da se ostvare povoljniji uslovi života u gradu. U svojim radovima on je insistirao na tome da sociološko razumijevanje grada zahtijeva isticanje u prvi plan društvenih, političkih, i ekonomskih činilaca ljudske ekologije koji su zbog svojih izlaznih rezultata u odnosu na organizaciju zajednice poput segregacije ili delinkvencije u stanju da objasne i kvalitet prostornog poretka grada kao velikog, gustog i stalnog naselja socijalno heterogenih pojedinaca. On smatra da su veličina, gustina heterogenost tri elementa koja u međusprezi oblikuju karakter međuljudskih odnosa, čime se najbolje objašnjava grad. Svaki od ovih elemenata proizvodi određene procese koji oblikujući međuljudske odnose, oblikuju i društveni sadržaj grada. Tako povećanje broja stanovnika vodi specijalizaciji, gustina naseljenosti dovodi do diferencijacije i usložnjavanja društvene strukture, a heterogenost stanovništva je direktan iskaz prava na različitost koju je jedino grad u stanju da prihvati. Postavlja se pitanje kako se u tri ključna elementa koje uočava Virt manifestuje život?

1. Potencijal populacione veličine proizvodi mnoštvo različitosti koje se manifestuju u kulturnoj sferi grada i to na nekoliko nivoa. Pojavljuje se niz novih zanimanja i specijalizovanih poslova koji obogaćuju grad, a društvena segmentacija javlja se kao proizvod te specijalizacije.
2. Populaciona gustina intenzivira populacione efekte na gradski život. Kako grad nije prostor sa ujednačenom gustom naseljenosti na čitavoj teritoriji, to on postaje milje različitog ispoljavanja života u zavisnosti od kvantitativnih i kvalitativnih obilježja gustine. Posebni efekti gustine manifestuju se u socio- psihološkoj sferi : počev od vrste međuljudskih odnosa, pa do eksternih manifestacija poput stila života, jezika, oblačenja.
3. Heterogenost po Virtu ima nekoliko manifestacija na gradski život. Heterogenost utiče na porast pokretljivosti, i socijalne i profesionalne jer dovodi do pojačavanja intenziteta promjene mjesta zaposlenja, mjesta rada, prihoda. Društvenu pokretljivost često prati prostorna pokretljivost. Grupisanje ljudi različitih osobina vodi depersonalizaciji.

Virt grad definiše kao veliko, stalno i gusto naseljeno mjesto socijalno heterogenih pojedinaca. On ističe da će broj stanovnika uticati na karakter međuljudskih odnosa. Veći broj ljudi će dovesti do većeg broja individualnih razlika, do većeg stepena diferencijacije među ljudima, doći će do većeg stepena socijalne segregacije, mijenja se ukupnost socijalnih odnosa. Virt mogućnost da grad proizvodi određen način života, vidi kroz urbanizam kao način života. Virta je interesovalo da uoči univerzalne društvene karakteristike koje se pojavljuju u gradu, te da vidi kako faktori društvenog karaktera utiču na profilisanje urbanog života. Prema Virtu grad je ostvarenje oblikovano urbanim stilom njegovih građana. U gradu veliki broj ljudi različitih socijalnih karakteristika dolazi u kontakt u okruženju gdje vlada velika gustina. Kao rezultat toga javlja se novi tip svijesti-urbane svijesti. Stanovnici grada postaju racionalni i okrenuti ka zadovoljenju sopstvenih interesa.

Prema Virtu intenzifikacija urbanog načina života proporcionalna porastu gustine, veličine i heterogenosti. Okosnicu Virtovog pristupa u karakterizaciji urbanog načina življenja predstavlja: 1.jačanje utica-

ja sekundarnih društvenih grupa, što dovodi do slabljenja veza unutar primarnih grupa i vodi socijalnoj dezorganizaciji.; 2. Slabljenje unutar porodičnih veza i njihova supstitucija u okviru raznih udruženja; 3. Pojava različitih sistema vrijednosti, a naročito subkultura, što dovodi do rasprskavanja tradicionalne homogenosti zajednica, promjene u ponašanju ljudi gdje u prvi plan izbija racionalnost i okrenutost ka koristi i uspješnosti kao glavnom cilju. 4. Među ljudima se stvaraju površni odnosi koji dovode do otuđenosti.

Sa današnjeg stanovišta može se uočiti da je Virtovo razumijevanje društvene organizacije anahrono. Mnogi oblici negativnih posljedica po društveni život koji su nastupili sa industrijskim gradom, danas su rasprostranjeniji od samog grada i na neki način su postali „standardni način života civilizacije„. Otudjenost i mnogi oblici socijalne patologije danas obilježavaju većinu naselja koja su pod uticajem grada i nisu ekskluzivna pojava samo u velikim gradovima. To znači da je značaj faktora dominacije grada porastao, te da je rasprostiranje uticaja danas dublje u svim društvima i na znatno širem prostoru. Klasični sociološki pogledi na gradski život kroz prizmu društvene organizacije i kulturnih obilježja danas se mogu razumjeti u znatno širem krugu. Dimenzije problema života u gradu krajem 19. i početkom 20. vijeka izmijenjene su. Dva zaključka su posebno važna. 1. Potpuno razumijevanje društvene dimenzije grada moguće je samo u određenom društvenom i vremenskom kontekstu. 2. Grad kao cjelovit društveno organizacioni oblik ne postoji. Socijalni prostori grada se preklapaju i prožimaju. Otuda je istraživanje gradskog života stalni metodološki izazov.

URBANA PATOLOGIJA

Danas, kada je postalo jasno da je jedno od dominantnih obilježja civilizacije kojoj pripadamo njen urbani karakter, pitanju socialno-patoloških pojava koje se intenziviraju u gradu moguće je pristupiti s potrebnom naučnom ozbiljnošću. U ovakvim okolnostima, često je veoma teško uočiti koja se to pojava ispoljava kao autentično gradska, a u kojoj je mjeri ona poprimila neke osobine života u gradu. Upravo na liniji te različitosti razlikuju se one pojave koje su više gradske. Sociologija, socijalna psihologija i psihijatrija su naučne discipline koje su najviše zainteresovane da objasne njihove uzroke, posljedice i ekološku specifičnost. Faktori rizika za nastanak socio-patoloških pojava u gradovima su brojni. Među njima ističu se: veliki broj heterogenog stanovništva, veliki relativno brz priliv migranata sa različitim vrednosnim sistemima, veliki broj neformalnih i često suprostavljenih grupa, slabljenje tradicionalnih vrijednosti, dezintegracija porodice, slabljenje društvene kontrole, bitno izmijenjeni materijalni uslovi života i nemogućnost zadovoljenja novoprobudjenih potreba. U gradovima se najčešće kao urbane manifestacije javljaju sledeće socio-patološke pojave kao što su : zloupotreba psihoaktivnih supstanci, alkoholizam, delinkvencija, suicid, prosjaćenje, dezintegracija porodice.

Često se kriminal javlja kao najsnažniji uzročnik mnogih nezadovoljstava života u gradu.

Kada se govori o gradskom kriminalu misli se na one vrste kriminala koje su obilježje gradskih sredina, pa se u slobodnoj interpretaciji kaže da je riječ o gradskom načinu življenja. Specifičnosti gradskog kriminala mogu biti raznovrsne mnogi oblici vandalizma, razbojništva, pljačke, silovanja, ubistva. Uobičajnoj podjeli kriminala na onaj koji ugrožava vlasništvo i ličnost, u gradu se pridodaje kriminal koji je uperen protiv gradskosti njegovih duhovnih i materijalnih tvorevina, vandalizam nad urbanim prostorima i ugrožavanje onih koji drugačije misle. Jedna od specifičnosti gradskog kriminala je i to da veliki broj kriminalnih radnji nije zvanično registrovan. Dok u seoskoj sredini samog počinioca je lako identifikovati, ljudi u velikom gradu su najčešće svjesni da je njihova zaštita vrlo neizvjesna i da se u gradsku masu sve neprimjetnije uklapa i kriminal. To naročito važi za neke novije oblike gradskog kriminala poput raznih vidova seksualnog ugrožavanja ličnosti, uznemiravanja, porodičnog kriminala.

Veliki gradovi u kojima se prostorno veoma lako raspoznaju djelovi gdje žive niži društveni slojevi ili čak oni iz kojih izbija bijeda, česta su vrsta određenih izvorišta gradskog kriminala. S obzirom da nema velikog grada bez prostorno i populaciono značajnih djelova grada koje naseljavaju stanovnici društveno marginalizovanih grupa postavlja se pitanje da li ima ili mjesta zaključku o istinskim subkultutama ili je u pitanju jedan nezaobilazan, pa dakle i legitiman dio urbane kulture. Siromaštvo samo po sebi nije neposredan faktor rizika devijantnog ponašanja, već se može posmatrati samo u sklopu određene društvene cjeline. Mogućnost adaptacije siromašnih zavisi od položaja u odnosu na društvenu sredinu, kao i od prostornih uslova njihove egzistencije.

Prema statističkim podacima Uprave Policije u Crnoj Gori u 2010. godini registrovano je 6.994 krivičnih djela. Kada je u pitanju epidemiološka slika kriminaliteta po Opštinama u Crnoj Gori najveću stopu kriminaliteta (broj izvršenih krivičnih djela na hiljadu stanovnika) ima Budva, 31,5 zatim Bar 15,6, Herceg novi, 12,2, Niksić 12, niže stope kriminaliteta imaju Pljevlja, 7,5 Podgorica 9 i Bijelo polje 9,8.

KRIVIČNA DJELA PO OPŠTINAMA

	2006	2007	2008	2009	2010
Podgorica	3.780	3.127	2.541	2.443	1.994
Bar	1.172	1.217	986	1.119	940
Budva	687	845	652	632	501
Herceg novi	655	873	801	832	846
Niksić	1.386	1.436	1.395	1.112	993
Berane	945	840	906	886	881
Bijelo polje	573	605	720	775	590
Pljevlja	366	328	276	302	299

Najveći broj krivičnih djela registrovan je na području opštine Podgorica, 1,994. učešće ostalih područnih jedinica u ukupnom kriminalitetu iznosi Niksić-14,2, Bar -13,4 Berane -12,6, Herceg novi 12,1, Bijelo polje 8,4, Budva 7,1, Pljevlja 4,2. Zapažaju se oscilacije u obimu registrovanog kriminala.

Koncentracija stanovništva izaziva višestruko povećanje koncentracije kriminaliteta. Činjenica da se višestruko povećava koncentracija kriminaliteta tamo gdje se povećava koncentracija stanovništva, nameće zaključak da je u pitanju veoma jako izražena tendencijska pravilnost, da ne kažemo zakonitost. Sama po sebi koncentracija stanovništva do određene svoje unutrašnje granice nije kriminogenog karaktera. To postaje u dva slučaja kada koncentracija stanovništva predje tu svoju unutrašnju granicu, gornju granicu rasta i kada i kada izazove teskoće u zapošljavanju, otežano rješavanje stambenih potreba, pojavu stambene segregacije, vladavinu alkoholizma i narkomanije i ostalih elemenata. Uz to se javljaju brojni psihološki problemi. Prelazak iz sela u grad je praćen dugom neprilagodjenošću, u gradu potpuno nestaje socijalna kontrola, što je grad veći veće su i vidljivije socijale razlike među njegovim stanovnicima.

ADOLESCENTI KAO RIZIČNA GRUPACIJA U CRNOJ GORI

Djeca i mladi u crnogorskom društvu danas, odrastaju u uslovima koji su označeni snažnim društvenim promjenama i krizama svojstvenim tzv. društvima u tranziciji «bolest promjena». Sve se to dešava u kontekstu društvenih kretanja koja imaju svjetski, globalni karakter. Ovakvi društveni uslovi negativno se odražavaju na njihov razvoj. njenih odnosa sa drugim državama. Očekivane, normalne razvojne krize ovih doba (puberteta i adolescencije) koje se, optimalno, završavaju izgradnjom i učvršćivanjem identiteta, u našim društvenim uslovima usložnjene su krizom samog društva. Kako je psiha adolescenata nestabilna, kod njih se može javiti strah da neće uspjeti da postignu razvojne zadatke. To mlade ljude može dovesti u isku-

šenje da u pokušaju prevazilaženja straha koriste psihoaktivne supstance ili se odaju antisocijalnom ponašanju. Adolescenti postaju sve učestaliji nosioci socio-patoloških pojava kao što su : alkoholizam, narkomanija, maloljetnička delinkvencija, suicid. Kriza porodice i kriza društva posredovala je pojavu učestalosti i manifestacije ovih socio-patoloških pojava. Mladi se pretvaraju u nasilnike, a veliki broj njih postaje žrtva nasilničkog ponašanja.

U ranijim fazama razvoja sociologije grada alkoholizam se posmatrao kao socio-patološka pojava koja ima i posebne urbane karakteristike. Međutim, danas alkoholizam kod mladih u gradu postaje sve učestalija i sve rasprostranjenija poprima zabrinjavajuće dimenzije i postaje glavni razlog zabrinutosti društva. Brz život u gradu, subkulturalna primamljivost, socijalna neizgrađenost predstavljaju značajne faktore rizika socijalne sredine za nastanak alkoholizma kod mladih. Mladi piju brzo, u velikim količinama i najraznovrsnije mješavine alkohola. Opijanje kod mladih često je povezano sa poremećajem u ponašanju, bježanjem od kuće, iz škole, upotrebom droga, preranim seksualnim iskustvom. Šira socijalna sredina problemu alkoholizma kod mladi prilazi površno. Prekomjerno pijenje shvata se kao odraz mladosti i trebalo bi da se riješi samo od sebe sazrijevanjem. Kod jednog broja mladih ljudi prekomjerno pijenje može da bude samo prolazna faza u sticanju novih socijalnih iskustava, dok je za druge uvod u alkoholnu zavisnost. Kod velikog broja mladih svako pijenje je prekomjerno, praćeno je opijanjem i ekcesima u ponašanju. Cesti su prekidi filma. Pije se uglavnom u društvu i gotovo takmičarski. Mladi piju brzo, u velikim količinama i najraznovrsnije mješavine alkohola. U posljednje vrijeme sve je popularnije miješanje alkoholnog pića i tableta za smirenje. Opijanje kod mladih često je povezano sa poremećajem u ponašanju, bježanjem od kuće, iz škole, upotrebom droga, preranim seksualnim iskustvom. Evropsko istraživanje o upotrebi duvana, alkohola i droga među učenicima (Mugoša, Đurišić, Golubović, 2008.) koje je sprovedeno među šesnaestogodišnjacima, učenicima prvih razreda srednjih škola na uzorku od 8352 učenika u Crnoj Gori pokazalo je da 26 učenika nikada nije probalo alkohol, dok među onim učenicima koji su ikada probali alkohol 74% jednom do dva puta alkohol je probala četvrtina učenika, dok je ukupno od 3 do 40 puta pilo 50% učenika. 9% učenika je konzumiralo alkohol 6-9% u životu. 10 i više puta pilo je 26% učenika, među njima 70 dječaka i 30 % djevojčica. Svaki treći učenik 32% od ukupnog broja učenika je u posljednjih mjesec dana konzumirao alkoholno piće, iako prodaja alkohola maloljetnicima zakonom zabranjena. Evidentan je porast trenda konzumacije alkohola, pri čemu djevojčice piju više i češće nego dječaci

MALOLJETNIČKA DELINKVENCIJA U CRNOJ GORI

Maloljetnička delinkvencija postaje veoma ozbiljan socio-patološki fenomen u gradovima Crnoj Gori. Trend maloljetničkog kriminaliteta je u stalnom porastu. Prema posljednjim podacima Zavoda za statistiku (Statistički godišnjak za 2009.godinu) u Crnoj Gori postoji 1800 maloljetnih lica sa poremećajem u ponašanju što je srazmjerno visok procenat u odnosu na ukupnu adolescentnu populaciju. U epidemiološkoj slici maloljetničke delinkvencije glavnog grada uočavaju se dvije važne crte. Prva je da nema više mjesta na teritoriji grada gdje se kriminal ne koncentriše. Nema više razlike između periferije i centra, jer se kriminal ravnomjerno koncentriše. U poređenju sa prethodnim godinama taj trend je u porastu. Za 2008.godinu izrečene su 533 mjere socijalne zaštite prema maloljetnim licima. Rezultati istraživanja pokazuju da je obim kriminaliteta maloljetnika mnogo manji od obima kriminaliteta maloljetnika. Kriminalitet maloljetnih lica po svojoj strukturi je imovinski kriminalitet, jer dominiraju krivična djela protiv imovine. Rezultati istraživanja sprovedenog na uzorku od 260 adolescenata (115 maloljetnih delinkvenata i 150 adolescenata društveno prihvatljivog ponašanja (Vujović, 2007) pokazuju visoku pozitivnu korelaciju između nasilja nad djecom u porodici i delinkventnog ponašanja. 80 % maloljetnih delinkvenata iz našeg uzorka bili su žrtve nasilja u porodici. Pokazalo se da maloljetni delinkventi značajno češće percipiraju da su u periodu dje-

tinjstva bili fizički zlostavljani od strane roditelja, nego maloljetne prestupnice. Međutim, razlika ne dostiže stepen statističke značajnosti. ($\chi^2=2,10$, $df=4$, $p=0,71$)

EPIDEMIOLOŠKA SLIKA SAMOUBISTAVA U CRNOJ GORI

Ekonomska nestabilnost, povećanje jaza između sve većih aspiracija ka materijalnim vrijednostima i nemogućnosti ostvarivanja tih vrijednosti, porodični slom, porast nasilja i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci dovodi do porasta broja suicida u Crnoj Gori. Usamljenost, egzistencijalna praznina, potiskivanje emocionalnih doživljavanja koje diktira savremeni način života, stvaraju pogodno tlo za nastanak ove socio-patološke pojave. U Crnoj Gori u posljednjih 10.godina broj samoubistava je porastao skoro 2 puta. U obdukcijom materijalu Odjeljenja za sudsku medicinu kliničkog centra Crne Gore za period od 2000. do 2007. zabilježeno je 827 slučajeva suicida od 26% od ukupnog broja obdukovanih. Žene najčešće koriste vješanje kao način izvršenja samoubistva, a starosna dob između 40-50.godina je statistički gledano najkritičnija za žene, samoubice. Muškarci koriste najčešće vatreno oružje kao način izvršenja samoubistva, a najkritičniji godine za samoubistvo su u trećoj deceniji. Karakteristično je da žene 3 puta više pokušavaju suicid od muškaraca, a muškarci izvršavaju suicid 4 puta češće od žena. Evidentno je da muškarci teže podnose životne probleme i lakše se odlučuju na suicid. Istraživanja pokazuju da od ukupnog broja samoubistava samo četvrtinu čine duševni bolesnici. Ovakva epidemiološka slika jeste odraz društvenih uslova, ali ne i direktna posljedica veličine grada.

Uočljiv je i porast broja adolescenata sa suicidalnim namjerama. U periodu od 2003. do 2008.godine u Crnoj Gori procenat mladih starosne dobi od 10. do 15.godina, koji su počinili samoubistvo bio je 8% od ukupnog broja izvršenih suicida za taj period. Nije registrovan način izvršenja samoubistva kod mladih. Suicidalno ponašanje mladih nije odgovor na samo jedan događaj. U njemu se prepoznaju znaci dugotrajne i intenzivne patnje. Suicidalna poruka ima oblik apela i kazne upućene roditeljima. U tim porodicama su prisutni problemi koji dugo traju i koji se ne rješavaju, već samo usložnjavaju i eskaliraju i koji se manifestuju u stalnim konfliktima na relaciji roditelj -adolescent. Roditelji ne prepoznaju suicidalno ponašanje adolescenta, reaguju na njega indiferentno, prekidaju liječenje protivno savjetu ljekara.Očekivana, normalna razvojna kriza perioda adolescencije (kriza identiteta) koja se završava izgradnjom i učvršćivanjem identiteta, u našim uslovima usložnjava se krizom samog društva. Adolescenti kojima nedostaju unutrašnje porodične strategije za prevazilaženje te krize su pod najvećim rizikom za ispoljavanje ovakvog socio-patološkog ponašanja.

EPIDEMIOLOŠKA SLIKA UPOTREBE, ZLOUPOTREBE I ZAVISNOSTI OD PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI U CRNOJ GORI

Sve vidljiviji oblik socijalne patologije, kada je o mladima riječ, jeste i porast širenja socijalne upotrebe i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Narkomanija kao bolest u savremenom društvu, nije više nesrećan individualan slučaj, već socijalno-patološka pojava, i svojevrstan oblik otuđenja mladog čovjeka iz društvene zajednice. Kao simptom krize modernog društva, ova pojava je epidemijskog karaktera. Ona narušava zdravlje velikog broja mladih ljudi u najosjetljivijoj fazi njihovog individualnog razvoja. Rezultati mnogih istraživanja kod nas, pokazuju da interesovanje mladih za drogu u stalnom porastu. Broj uživalaca droge svakodnevno raste, a starosna granica se pomjera na niže. Kada je u pitanju prvi kontakt sa drogom starosna granica se spustila prema starijem osnovnoškolskom uzrastu. Istraživanje Centra za izdavačku djelatnost 2002. pokazalo je da drogu povremeno uzima 5% populacije uzrasta 11-18 godina i 6 % uzrasta od 19 do 30 godina. Istraživanje Instituta za javno zdravlje Crne Gore (2002. godina) koje je sprovedeno u okviru projekta »Brza procjena i odgovor – RAR«, u Podgorici i Baru, među mladima od 15 do 25 godina, identifikovano

valo je grupe u povećanom riziku, među kojima je: 17,1 %, odnosno 20,3% probalo droge 14,5 %, odnosno 15,5% i dalje povremeno ili stalno koristi drogu.

U Crnoj Gori je od 2005. do 2008. godine umrlo 20 narkomana. Prema podacima Instituta za javno zdravlje u trogodišnjem periodu život je predoziranjem okončalo 18 muškaraca i dvije žene, starosti od 17 do 44 godine. U 19 slučajeva, predoziranje je uzrokovano upotrebom heroina, a u jednom kombinacijom heroina i kokaina. Prema statistici Instituta, od 2003. do 2008. godine bolničkom tretmanu bila su podvrgnuta 994 pacijenta, dok je od 2003. do 2007. godine vanbolnični tretman imalo 1.716 korisnika psihoaktivnih supstanci. U 2003. godini bolnički je liječeno 86 pacijenata, 77 muškaraca i devet žena, u 2004. godini 109 (101 muškarac i osam žena) 2005. 145 pacijenata, među kojima 137 muškaraca i osam žena, 2006. 252 pacijenta (232 muškarca i 20 žena) u 2007. 204 (188 muškaraca i 16 žena) i u 2008. godini 198 pacijenata (176 muškaraca i 22 žene). Što se tiče vanbolničkih službi za tretman, dostupni podaci pokazuju da je u 2003. godini bilo 219 pacijenata, u 2004. 453, u 2005. 371, 2006. 274, a 2007. godini 399 pacijenata.

Podaci istraživanja Instituta za javno zdravlje Crne Gore (Evropsko istraživanje o upotrebi duvana, alkohola i droga među učenicima Mugoša, Đurišić, Golubović, 2008) koje je sprovedeno među šesnaestogodišnjacima, učenicima prvih razreda srednjih škola pokazuju da je 8% đaka uzimalo trankvilizere ili sedative po savjetu doktora, dok je većina njih prvo iskustvo sa ovim medikamentima imala sa 15 godina. 3% učenika su pili alkohol u kombinaciji sa tabletama, među kojima je većina ovu psihoaktivnu kombinaciju probala sa 15 godina. 4% učenika probali su inhalante makar jednom u životu. 4% učenika priznalo je da su koristili marihuanu-hašiš bar jednom u životu. Najveći broj njih je kanabis probao u petnaestoj godini života. 1% učenika je koristio ekstazi tokom posljednjih godinu. 1% učenika potvrdilo je da su koristili amfetamine nekada u životu, a većina ih je to prvi put uradila od 14 godina. Kao i u ostalim zemljama, tačan broj narkomana u Crnoj Gori je teško utvrditi, pored ostalog i usljed nepostojanja njihove obavezne registracije. Na osnovu evidencije o pregledima i liječenjima ne mogu se dobiti realni podaci zbog nemogućnosti da se iz izvještaja odredi da li se odnose na jednu ili više osoba. Ovi statistički podaci govore da se radi o socio-patološkoj pojavi koja ima dominantno urbano obilježje u koja je u najvećem porastu u odnosu na druge pojave.

DRUŠTVENI KONTEKST KRIZE OBRAZOVNOG SISTEMA I OBlici ŠKOLSKOG NASILJA

Nasilje u školama postaje sve učestalije i dobija sve teže oblike u mnogim urbanim sredinama u crnogorskom društvu. Nasilje u školama izraz je nasilja u porodici, nasilja na radnom mjestu, nasilja u institucijama, nasilja u socijalnoj sredini. Masmediji, posebno televizija, internet, video igrice upotpunjuju društveni kontekst i podstiču i šire određene oblike nasilja među učenicima. Djeca i učenici lako postaju predmet manipulacije za stručnjake koji kreiraju medijski sadržaj. Potiskuje se porodica u kojoj dolazi do razmjene kulturnih tekovina među generacijama. Izvor nasilja kod učenika postaju i internet, kompjuterske igrice, mobilna telefonija preko kojih se prenose zastrašujuće poruke, pornografija. Koliko je nasilje rasprostranjeno u školama pokazuju rezultati istraživanja koje sprovedeno u okviru institucije Zaštitnika ljudskih prava tokom 2009. u 12 osnovnih škola u Crnoj Gori. Istraživanjem je obuhvaćen uzorak od 1200 ispitanika iz svih regija Crne Gore, uzrasta od 10 do 16 godina. U najvećem broju slučajeva 823 djece tj. 86% prepoznaje kao dominantan oblik nasilja fizičko zlostavljanje. Na drugom mjestu 699 tj. 58,25% djece tj. kao oblik nasilja prisutan u školi prepoznaju emocionalno nasilje koje se ispoljava kroz nazivanje pogrdnim imenima, ruganje, omalovažavanje. Najmanji broj djece 374 tj. 31,16% kao oblik nasilja identifikuje zanemarivanje i nebrigu. Rezultati istraživanja nam ukazuju na veliku zastupljenost emocionalnog zlostavljanja koje je naročito prisutno među djecom osnovnoškolskog uzrasta. Ovaj oblik nasilja ima za cilj prouzrokovanje stida, tuge

ili osjećaja manje vrijednosti kod žrtava. Na osnovu dobijenih podataka, zaključujemo da je svako drugo dijete bilo izloženo ovom obliku nasilja.

U istraživanju koje je sprovedeno u partnerstvu UNICEF-a, Ministarstva za prosvjetu i nauku Crne Gore i CRNVO (Centra za razvoj nevladinih organizacija u Crnoj Gori 2006.godine u okviru projekta „Škola bez nasilja“, anketirano je 1882 učenika od drugog do 8 razreda iz 5 škola. Oko 52% djece je izjavilo da je imalo iskustvo vršnjačkog nasilja. Oko 51 % djece je izjavilo da je imalo iskustvo iskustvo nasilja od djece iste starosne dobi i to iz svog odjeljenja. Oko 45 % učenika iz obje škole procjenjuju da bi se moglo pridružiti nasilnom ponašanju prema učenicima koji im se ne dopadaju. Spremnost da pomogne drugom učeniku koji je žrtva nasilja pokazalo je 25% učenika obje škole. Najčešći oblici vršnjačkog nasilja bili su emocionalno zlostavljanje (45%) i socijalna izolacija (32,6%). Na pitanje da li roditelji prijavlju nasilje od 67% ispitanika koji su odgovorili na ovo pitanje iz obje škole, 23% je odgovorilo da su njihovi roditelji prijavili nasilje.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Dosadašnja razmatranja zasnovana na naučnim postavkama ukazuju da je u toku druge polovine 20.vijek došlo velikih disproporcija u prostornom razmještaju stanovništva Crne Gore. Gradska naselja imala su intenzivan demografsko-populacioni rast, dok su ruralna naselja doživljela demografsko populacionu eroziju. Kao posljedica velikih migracionih tokova prema glavnim gradovima javile su se brojne socio-patološke pojave. Za rešavanje ovih problema treba postaviti određene ciljeve. Veoma je bitno kvalitetno integrisati demografski razvoj u kontekstu politike cjelokupnog prostornog i društveno ekonomskog razvoja. Planski razmještati i organizovano usmjeravati doseljavanje stanovništva, kako bi se naseljavanje uskladilo sa razmještajem privrednih sadržaja i mogućim otvaranjem novih radnih mjesta, ublažiti migracione tokove prema Podgorici, revitalizovati ruralna naselja.

Interesovanje naučne i stručne javnosti bi trebalo da bude usmjereno na sagledavanje pravih razmjera socio-patoloških pojava, kako bi se primijenile odgovarajuće mjere suzbijanja i prevencije. Evidencije o ovim pojavama vode odvojeno razni organi i službe (policija, tužilaštvo, sudovi, centri, za socijalni rad, zavod za statistiku). Sve ove evidencije nisu potpune i međusobno saglasne. Nedostatak jedinstvenog praćenja socio-patoloških pojava otežava sagledavanje i pouzdano utvrđivanje njihovog obima. Pristup smanjenju socio-patoloških pojava zahtijeva i analizu njihovih uzroka i motiva na osnovu čega treba stvarati sveobuhvatnu strategiju i program za borbu protiv posljedica, ali i za prevenciju na svim nivoima društvene organizacije. Svaka od prisutnih socio-patoloških pojava u crnogorskom društvu je kompleksan društveni fenomen. Svaka od ovih pojava koegzistira sa nizom drugih pojava i nije rezultat djelovanja jednog etiološkog faktora. One su posljedica djelovanja više međusobno povezanih faktora koji su u interakciji.

Dosadašnja saznanja nam ukazuju da u Crnoj Gori ne postoji detaljna sociološka studija koja bi sistematski identifikovala i analizirala faktore rizika za nastanak ovih pojava. Osnovni cilj istraživačke studije bio bi sagledavanje uticaja faktora rizika na nastanak socio-patoloških pojava. Ovaj cilj bio se operacionalizovao kroz sledeće istraživačke zadatke: identifikovanje faktora rizika na ličnom planu, na porodičnom planu i sredinskih faktora. Identifikacija i deskripcija ovih faktora pružila bi osnovu za naučno utemeljenje strategije i programa prevencije i zaštite na svim nivoima društvene organizacije. Neophodno je uraditi sveobuhvatnu strategiju na nacionalnom nivou. (uključujući sve nivoe, od individue, grupe vršnjaka, porodice, škole, pa do obrazovnog sistema) inspirisanu ekonomskim, socijalnim, političko-demografskim razvojem i etničkom tolerancijom, što može biti preduslov uspješne prevencije. Za pripremu ovakve strategije potrebno je da se koriste iskustva, programi i modeli drugih zemalja, naročito članica Evropske Unije.

LITERATURA

1. Bakić, R., Mijanović, D. Doderović, M. Demografska kretanja, Zbornik: Crna Gora u XXI stojeću u eri kompetitivnosti, CANU, Podgorica, 2010.
2. Jašović, Ž. (1991). Kriminologija maloljetničke delinkvencije, Naučna knjiga, Beograd.
3. Cloward, Richard A. and L. E. Ohlin. (1961) Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs, The Free Press, New York.
4. Mugoša, Đurišić, Golubović (2008.) Evropsko istraživanje o upotrebi duvana, alkohola i droga među učenicima. Espad (The European School Survey Project, on Alcohol and Other Drugs) , Institut za javno zdravlje Crne Gore.
5. Milić, A. (2001). Sociologija porodice, Čigoja štampa, Beograd .
6. Maloljetnici i oružje u Crnoj Gori (2006), Stavovi djece i roditelja prema oružju, parti cipativno, istraživanje, SEESA, South Eastern and Eastern Europe Clearinghouse for the Control of small Arms of light Weapons.
7. Institut za Javno zdravlje Crne Gore (2009) Statistički godišnjak 2009 o zdravlju stanovništva i zdravstvenoj zaštiti u Crnoj Gori, Pobjeda, Podgorica.
8. Đukanović, B., Bukelić, J., Dimitrijević, I., Stojović, Z., Knežević, J.- Tasić , Bešić, M. (2001). Iluzija stvarnosti, CID, Podgorica.
9. Pušić, Lj. (1997.) Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
10. Sakoman, S., Kuzman M, Rabotg, Z.(1999.), Čimbenici rizika i obilježja navika pijenja alkohola među srednjoškolicima. Društvena istraživanja 2-3 (40-41):373-396.
11. Vukićević, S.(2004). Društveni poredak i demografski razvoj, Podgorica, CANU, Zbornik.
12. Debarbieux, E., Blaza, C. And Vidal, D. (2003) Tackling violence in school- A report
13. From France,, in P.K. Smith (ed), Violence in Schools: The response in Europe, 17- 32, London and New York : Routledge Falmer.
14. Vujović, S.(2005.) Urbana sociologija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
15. Vujović, S. (1990.), Ljudi i gradovi, Filozofski fakultet, Beograd.
16. Vujović, T. (2009.), Od žrtve do delinkventa, Filozofski fakultet, Institut za sociologiju, Nikšić.
17. Larry Siegel, Joseph Sena, (2000) Juvenile Delinquency : Theory, Practice, Law, Seventh Edition, National Center for Juvenile Justice, Washington.

POLOŽAJ NACIONALNIH MANJINA U HRVATSKOJ NA DUGOM PUTU U EUROPSKU UNIJU

APSTRAKT

U radu se ispituje usklađenost hrvatskih zakona o manjinama s *Okvirnom konvencijom o zaštiti prava nacionalnih manjina* Vijeća Europe. Poredba pravnih propisa o zaštiti manjina te stvarnog položaja manjina u Hrvatskoj pokazuje tendenciju pooštavanja zahtjeva za dosljedno poštivanje standarda u zaštiti manjina, što ih Europska unija postavlja zemljama kandidatima za prijam u punopravno članstvo. Na temelju provedene analize može se zaključiti da hrvatski zakoni nisu u bitnom raskoraku s europskim konvencijama, no ograničavajući čimbenik je (ne)dosljednost u njihovoj primjeni.

KLjučne riječi: nacionalne manjine, Hrvatska, Europska unija, Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina, zaštita manjina, prava manjina.

UVOD

U radu se razmatra položaj i pravna zaštita manjina u Hrvatskoj u kontekstu približavanja Europskoj uniji. Približavanje EU uvjetovano je dosljednom implementacijom *Okvirne konvencije o zaštiti prava nacionalnih manjina* u nacionalna zakonodavstva zemalja-kandidata. Stoga je, s motrišta EU, *Okvirna konvencija* prije svega instrument vanjske politike čija je svrha nadzor nad političkom stabilnošću zemalja kandidata. Poredbena analiza hrvatskih zakona o zaštiti prava nacionalnih manjina sa zakonima Europske unije pokazala je visok stupanj njihove usklađenosti, dok je poredba položaja manjina u Hrvatskoj, Francuskoj, Sloveniji i Finskoj ukazala na dvojne kriterije EU pri procjeni postignute razine zaštite prava manjina: jedni kriteriji vrijede za članice, a drugi za zemlje kandidate. U radu se posebno ukazuje na primjedbe i zahtjeve Vijeća Europe i OEES-a, koji se odnose na poboljšanje položaja manjina u Hrvatskoj. Kroz te zahtjeve najbolje se mogu identificirati "ranjive točke" koje su usporavale pristup Hrvatske u punopravno članstvo EU.

1. EUROPSKA UNIJA I ZAŠTITA MANJINA

Razina zaštite prava nacionalnih manjina postala je u 90-im godinama prošlog stoljeća ključni test kojim EU utvrđuje zrelost zemalja kandidata za prijam u punopravno članstvo. Koncept zaštite nacionalnih manjina koji je svoje zvjezdane trenutke, ali i potpuni slom, doživio između dva svjetska rata, u doba Lige naroda, iznova je "otkriven" nakon sloma komunizma u istočnoj Europi i etničkih sukoba u bivšoj Jugoslaviji. Svrha inzistiranja EU na zaštiti prava nacionalnih manjina je izbjegavanje etničkih sukoba i postizanje stabilnosti u multietničkim zemljama prije započinjanja procesa integriranja u EU. Prijam u članstvo zemlje koja nije uredila odnose sa svojim manjinama i susjedima mogao bi ozbiljno narušiti krhku ravnotežu u okviru EU i usporiti proces njezina prerastanja u nadnacionalnu državu.¹

Već i sama povijest EU ukazuje na činjenicu da je riječ o integracijskom modelu koji do sada nije iskušan u praksi međunarodnih odnosa. Ideja europske integracije od samih se početaka temeljila na modelu

1 Politički sporovi u okviru EU za vrijeme rata u bivšoj Jugoslaviji dovoljan su dokaz za ovu tvrdnju.

pregovora i supsidijarnosti između zainteresiranih strana - suverenih demokratskih država-nacija.² Većina odluka donosi se konsenzusom i nakon dugotrajnih pregovora. Odlučivati se, u načelu, isplati samo o onim pitanjima oko kojih se može postići suglasnost svih članova. Suglasje se najlakše postiže u slučajevima za koje su gospodarski zainteresirane sve strane ili u slučajevima neke ugroze za Europsku uniju. Svi ostali problemi ostavljaju se do nekih boljih vremena u nadležnosti država članica. Naravno, kako su sve članice demokratske zemlje, njima je na volju ostavljeno pitanje reguliranje položaja manjina. U većini zemalja starih članica prevladava "agnostički" stav prema manjinama. Razlog tomu treba tražiti i u osobenostima francuske i anglosaksonske pravne tradicije koja ljudska prava razumije kao *prava pojedinca*. To je skup normi koji štiti pojedince od svemoći državnog aparata i određuje pojedinca kao jedino izvoriste pravne moći. Temeljna ljudska prava poput slobode govora, udruživanja i okupljanja, prema toj pravnoj tradiciji, u dovoljnoj mjeri štite prava manjina. Zbog takvih shvaćanja je razumljivo što se na prvo spominjanje nacionalnih manjina u zakonodavstvu EZ-EU čekalo do 1994. kada je donijeta *Okvirna konvencija o zaštiti prava nacionalnih manjina*. *Okvirna konvencija* obvezujući je dokument za sve zemlje potpisnice. Naravno, tranzicijske zemlje nisu mogle postati članice Vijeća Europe dok nisu potpisale *Okvirnu konvenciju*. Do srpnja 2001. od 43 članice Vijeća Europe *Okvirnu konvenciju* nisu potpisale samo tri zemlje, i to dvije članice EU - Francuska i Belgija - te Turska. Određeni broj zemalja je potpisao *Okvirnu konvenciju*, ali njihovi je parlamenti još uvijek nisu ratificirali. Znakovito je da je među takvim zemljama opet većina članica Europske unije - Grčka, Portugal, Nizozemska i Luksemburg. Latvija je, pak, jedina zemlja kandidat čiji Parlament još nije ratificirao *Konvenciju*. Konvenciju je dragovoljno ratificiralo 35 članica Vijeća Europe. Njezina implementacija je obvezna za potpisnice. Implementaciju prema članku 26. nadgleda Odbor ministara Vijeća Europe preko Savjetodavnog povjerenstva sastavljenog od eksperata iz oblasti zaštite manjina, te Visokog povjerenika za zaštitu nacionalnih manjina OEES-a. No, kako primjećuje latvijski stručnjak za problematiku zaštite manjina Boris Tsilevich (2002), temeljni nedostatak *Okvirne konvencije* ogleda se u nepostojanju zakonskih odredbi koje bi sankcionirale članice Europske unije koje nisu potpisale konvenciju ili je se ne pridržavaju. On tu činjenicu ilustrira ukazujući na brojnost zakonskih odredbi koje kažnjavaju diskriminaciju žena u Uniji, te odsustvo bilo kakvih sankcija prema državama EU koje diskriminiraju manjine.

Zbog svega rečenoga, pri proučavanju položaja manjina u EU treba jasno razlikovati nacionalne modele rješavanja zaštite manjina od onih koje predlaže Europska unija kao nadnacionalna zajednica država. Nad nacionalnim zakonodavstvima, premda im još uvijek nije nadređeno, devedesetih se godina izgrađuje europsko zakonodavstvo o nacionalnim manjinama. Donošenje zakona o zaštiti manjina predstavljalo je pobjedu one političke struje u EU koja zagovara prevladavanje nacionalnih država, političko ujedinjenje i konstruiranje europskog nacionalnog identiteta.³ Ključni dokument koji će i u budućnosti biti temelj za rješavanje međunacionalnih odnosa u Europi jest *Okvirna konvencija o zaštiti prava nacionalnih manjina* (Vijeće Europe, Ministarsko Vijeće, 8. studenog 1994.) U Preambuli se polazi od tretiranja manjinskih prava u širem kontekstu ljudskih prava, a zaštita manjina razumije se kao sigurnosni mehanizam uspostavljanja stabilnosti u Europi, otklanjanja mogućih sukoba i sprječavanja ratova. Polazi se od modela pluralističkog društva čija se raznolikost iskazuje kroz prožimanje i očuvanje raznolikosti kulturnih identiteta kao preduvjeta jedinstvenoga europskoga tržišta. Temelj pluralističkoga društva jest tolerancija u funkciji stabilnosti. U Okvirnoj konvenciji ističe se načelo ravnopravnosti manjina pred zakonom i stvaranje uvjeta za očuvanje kulturnog identiteta, posebnosti manjinskih grupa, te otklanjanje diskriminacije. Ističe se duh tolerancije i međukulturnog dijaloga uz otklanjanje nasilja. *Okvirna konvencija* jamči, države potpisnice također, pri-

2 No Europska je unija istodobno i mreža regija i etničko-regionalnih zajednica. Važno tijelo Europske unije je Vijeće regija sastavljeno od predstavnika 222 priznate europske regije.

3 Anthony D. Smith (1991) drži da je *europski politički nacionalizam* ograničen na dijelove političkih, gospodarskih i kulturnih elita u svakoj europskoj naciji, ali da još nije pustio korijene u narodu.

mjenju prava i sloboda manjinskih grupa, uporabu manjinskih jezika, obrazovanja i pravo na uspostavljanje komunikacije preko granice s pripadnicima istog etničkog, kulturnog, jezičnog i identitetskog kruga. Nadalje se kaže da pripadnik manjina mora *poštivati nacionalno zakonodavstvo države koje je građanin i državljani*. Radi otklanjanja činitelja nestabilnosti, vlade i države nastojale su razviti takvu pravnu regulativu koja će jamčiti stabilnost država uvođenjem mehanizma ravnovjesja između većina i manjina, ravnovjesja koje će se temeljiti na jasnoj pravnoj regulativi koja će jamčiti zaštitu nacionalnih manjina. Kao mehanizmi zaštite nacionalnih manjina koriste se *personalna autonomija, kulturna autonomija i teritorijalna autonomija*.

DEFINIRANJE MANJINA U HRVATSKIM ZAKONIMA

Ključni čimbenik u zaštiti manjina je zakonsko prepoznavanje i priznavanje etničkih skupina. Od ustavnih i zakonskih rješenja koja reguliraju položaj manjina u pravnom sustavu u velikoj mjeri zavisi svakodnevni život pripadnika manjinske zajednice. Premda je zakonsko prepoznavanje manjina tek prvi korak u realizaciji manjinskih prava, ono se pokazalo jednim od ključnih problema s kojima se suočila Hrvatska u procesu nastajanja *konsolidirane demokratske države-nacije* 1991-2000.⁴ Nakon izbora prve demokratske vlade 1990. i promjene društveno-političkog sustava, najteža zadaća koja je stajala pred hrvatskim zakonodavcima bila je promjena socijalističkog Ustava u kojem su središnje mjesto zauzimale odredbe o položaju nacija i nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj i Jugoslaviji. Sadašnji položaj manjina u Hrvatskoj i povijest međunacionalnih odnosa svoje korijene imaju u različitom čitanju i tumačenju Ustava SFR Jugoslavije iz 1974. i Ustava Socijalističke Republike Hrvatske iz 1974. Prema Ustavu iz 1974. Jugoslavija je bila zamišljena kao federacija republika, od kojih je svaka (s izuzetkom Bosne i Hercegovine) bila prevladajuće naseljena pripadnicima jedne nacije. U okviru Srbije postojale su autonomne pokrajine Vojvodina i Kosovo koje su istodobno bile i konstitutivni dijelovi SFRJ. Prema članku 1. Ustava, SFRJ je definirana kao državna zajednica dragovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika te autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova. Nacijama su smatrane one etničke skupine koje imaju vlastitu republiku/državu: Hrvati, Srbi, Slovenci, Makedonci i Crnogorci.⁵ Status nacionalne manjine prema Ustavu SR Hrvatske imale su etničke skupine koje imaju matičnu državu (Česi, Mađari, Rusini, Slovaci, Talijani i Ukrajinci), a položaj etničke grupe narodi bez države (Romi). Nacije SFR Jugoslavije smatrale su se "konstitutivnim narodima", temeljima federacije. Pripadnici nacija imali su određene prednosti na teritoriju cijele zemlje. Tako su Srbi po Ustavu SR Hrvatske bili "konstitutivni narod" Republike, sve dok nisu Ustavom iz 1990. izjednačeni sa svim ostalim nacionalnim grupama.

U Ustavu iz 1990. i Ustavnom zakonu o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina (1991) navodi se šesnaest manjinskih skupina ili zajednica: sedam spomenutih (Česi, Mađari, Rusini, Slovaci, Talijani, Ukrajinci, Romi), pet manjinskih zajednica koje su se oblikovale iz nekada konstitutivnih naroda tadašnje Jugoslavije (Crnogorci, Makedonci, Muslimani, Slovenci i Srbi) te oni koji iz političkih motiva (Austrijanci i Nijemci) ili iz drugih razloga (Židovi, Albanci) nisu u bivšem sustavu bili prihvaćeni kao nacionalne posebnosti na tlu Hrvatske.

Prema Ustavnom zakonu o izmjenama i dopunama Ustava Republike Hrvatske (1997), u izvorišnim osnovama Ustava kao autohtone manjine⁶ u Hrvatskoj navedeni su Srbi, Česi, Slovaci, Talijani, Mađari, Židovi, Nijemci, Austrijanci, Ukrajinci, Rusini i drugi, ali ne i Slovenci i Bošnjaci. Nakon prosvjeda i određ-

4 Prema shvaćanju Linza i Stepana (1998), o konsolidiranoj demokratskoj državi-naciji, u multietničkoj zajednici, može se govoriti tek nakon što je vlast dva puta mirno promijenjena, granice zemlje uspostavljene, a međuetnički konflikti pacifizirani.

5 Muslimani su imali status "konstitutivnog naroda", nacije, ali je njihov položaj umnogome drukčiji zbog činjenice da nisu imali vlastitu republiku/državu.

6 Pod pojmom autohtone manjine podrazumijevaju se manjine koje su više od sto godina nastanjene na tlu neke zemlje. Pojam je veoma dvojbena i čini se da je dobro što se od njega odstupilo, te je Bošnjacima priznat status manjine.

nog pritiska EU, Ustavnim zakonom o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj iz 2000. (pročišćeni tekst) status nacionalne manjine priznat je praktično svim etničkim skupinama, pa tako i Slovencima i Bošnjacima (čl.3). U istom članku pobrojane su sljedeće nacionalne manjine čiju ravnopravnost štiti Republika Hrvatska: Albanci, Austrijanci, Bošnjaci, Bugari, Crnogorci, Česi, Mađari, Makedonci, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusi, Rusini, Slovaci, Sloveni, Srbi, Talijani, Turci, Ukrajinci, Vlasi i Židovi.

Ovakvim rješenjem Hrvatska je načinila pozitivan pravni presedan priznajući jednaka prava svim etničkim manjinama bez obzira na njihov broj i dužinu boravka na teritoriju države. U zakonima europskih zemalja, primjerice, Romi nigdje nisu priznati kao nacionalna manjina. No posebno je revolucionarna odluka o priznavanju statusa nacionalne manjine Albancima koji su u Hrvatsku pristigli kao radnici-migranti. Gotovo je nezamislivo da, analogno hrvatskom rješenju, Francuska prizna Alžircima, a Njemačka Turcima status nacionalne manjine.

POLOŽAJ SRPSKE, TALIJANSKE I ROMSKE MANJINE U HRVATSKOJ

Položaj **Srba**, najveće nacionalne manjine u Hrvatskoj, u središtu je pozornosti promatrača OEES-a i predstavlja najranjiviju točku u nastojanjima Hrvatske da postane članicom EU. Već sam pogled na rezultate popisa pokazuje da se broj Srba u Hrvatskoj smanjio za dvije trećine. Pored 200.000 krajiških Srba koji su napustili Hrvatsku nakon 1995., čini se da se u razdoblju 1991-2001. odselilo ili asimiliralo oko 200.000 urbanih Srba. OEES raspolaže podacima o oko 40.000 društvenih i vojnih stanova koji su oduzeti od urbanih Srba. OEES u svojim izvješćima ističe i problem više tisuća spaljenih srpskih kuća nakon vojne operacije Oluja. Srbi koji su priznali Hrvatsku kao svoju domovinu suočavali su se problemima dobivanja državljanstva, otkupa društvenih stanova, gubitka posla, te s drugim oblicima diskriminacije. Prema nekim istraživanjima provedenim zadnjih godina, Srbi i Romi su nacionalne manjine prema kojima Hrvati osjećaju najveću odbojnost (socijalnu distancu).

S druge strane, treba istaknuti da je čak i za vrijeme rata Hrvatska država podupirala brojne srpske udruge, izlazile su novine i publikacije na srpskom jeziku, djelovale su srpske političke stranke. Posljednjih godina hrvatska je vlada dosta učinila u stvaranju uvjeta za povratak srpskih izbjeglica i prevladavanje nepovjerenja i straha kod građana srpske nacionalnosti. Obnovljene su brojne pravoslavne crkve i manastir Krka, te potpisan sporazum između Države i Srpske pravoslavne Crkve.⁷ Srbi prema važećim zakonima imaju prava na svoje vrtiće, škole, nastavu na maternjem jeziku i vjeronauku, no to se u praksi zbog njihove teritorijalne raspršenosti rijetko ostvaruje. Oni, naime, za razliku od predratne situacije, ni u jednom dijelu Hrvatske nemaju apsolutnu ili relativnu većinu. U urbanim središtima - Zagrebu, Splitu, Rijeci i Puli - u Srba je, iz razumljivih razloga, izražena želja za asimiliranjem u većinski hrvatski narod. Za Srbe kao kolektivitet, ali ne i kao pojedince, najpovoljnija je situacija u Vukovarsko-srijemskoj županiji za koju važe posebne odredbe na temelju Daytonskog i Erdutskog sporazuma. U toj županiji djeluju škole na srpskom jeziku s posebnim nastavnim programima, Srbi sudjeluju u vlasti, upravi i policiji, ali se suživot veoma sporo obnavlja i situacija podsjeća na onu u Sjevernoj Irskoj.

Talijanska manjina uglavnom je koncentrirana u Istarskoj i Primorsko-goranskoj županiji. Broj pripadnika talijanske manjine gotovo se udvostručio u odnosu na 1981., ali je znatno manji u odnosu na 1991. Položaj talijanske manjine u Hrvatskoj bio je veoma težak nakon drugog svjetskog rata te se broj Talijana smanjio za nekoliko puta. Njihov položaj znatno se popravio nakon Osimskih sporazuma (1975), a s demokratskim promjenama, uz sretnu okolnost da u Istri nije bilo rata, te uz materijalnu podršku Italije,

⁷ SPC su vraćeni brojni objekti koji su joj pripadali prije nacionalizacija iz 1941. i 1945., a iz državnog proračuna je za njezin rad predviđeno 20 milijuna kuna.

on je bolji nego ikad. Zbog prostorne koncentriranosti Talijani najuspješnije ostvaruju prava koja im pripadaju po Ustavu i Ustavnom zakonu. Postoje vrtići, osnovne i srednje škole na talijanskom jeziku. Talijanska izdavačka kuća "Edit" sa sjedištem u Rijeci izdaje četiri lista: dnevni, dječji list, dvotjednik i književnu reviju. Na lokalnim radijskim i televizijskim postajama redovito se emitiraju emisije na talijanskom jeziku.

Romi predstavljaju specifičnu kategoriju stanovništva, jer se tek u novije vrijeme prostorno stacioniraju i prekidaju s tradicionalnim, nomadskim načinom života. Broj Roma u Hrvatskoj od 1961., kada ih je bilo samo 313, bilježi spektakularan rast (1971. g. - 1257; 1981. g. - 3858; 1991. g. - 6695; 2001. g. - 9463). Najviše je Roma u Međimurskoj županiji i gradu Zagrebu. Razlog uspješnog demografskog razvitka romske nacionalne manjine ne treba tražiti samo u visokom natalitetu i migracijama, već i u znatno povoljnijem društvenom okruženju nakon demokratskih promjena 1990. Mnogi Romi sudjelovali su u domovinskom ratu što je pomoglo razvoju njihove samosvijesti i društvenom priznanju. Zbog svoje raspršenosti Romi, osim u Zagrebu i Međimurju, ne mogu ostvarivati sva prava koja im po zakonu pripadaju (pravo na vrtiće, školovanje na maternjem jeziku itd.). Osnovane su brojne udruge Roma u Hrvatskoj koje rade na razvijanju romske samosvijesti, očuvanju kulture i jezika, te promicanju specifičnih romskih interesa. No, i pored učinjenih napora na popravljaju položaja romske manjine, njezin ekonomski, kulturni, politički i prostorni položaj za država sva obilježja marginalnog društvenog statusa.

USTAVNI ZAKON O ZAŠTITI MANJINA I USKLAĐENOST S EUROPSKIM KONVENCIJAMA

Prema mišljenju Martyna Radya i Bogdana Szajkowskog, autora priloga o manjinama u Hrvatskoj u *World Directory of Minorities*, Hrvatska je već 1992. imala jednu od najnaprednijih zakonskih regulativa o zaštiti manjina u Europi. Tri su temeljna dokumenta koja jamče zaštitu manjina: *Ustav iz 1990.*, *Povelja o pravima Srba i drugih nacionalnosti u Republici Hrvatskoj iz 1991.* i *Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj iz 1992.*

Tako je Ustav iz 1990. proglasio stvaranje Hrvatske "kao nacionalne države hrvatskoga naroda i države pripadnika inih naroda i manjina koji su njezini državljani: Srba, Muslimana, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova i drugih, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN-a i zemalja slobodnoga svijeta" (izvorišne osnove). Ustav predviđa jednakost svih građana pred zakonom (čl.14), jednaka prava za pripadnike svih naroda i manjina (čl.15), slobodu pripadnika svih naroda i manjina na uporabu svoga jezika i pisma, izražavanje vlastite nacionalnosti i pravo na kulturnu autonomiju (čl.15). Svako pozivanje na ili raspirivanje nacionalne, rasne ili vjerske mržnje ili bilo kog oblika netolerancije je zabranjeno i kažnjivo (čl.39). *Povelja o pravima Srba i drugih nacionalnih manjina* iz lipnja 1991. afirmirala je pravo Srba i drugih manjina na zaštitu i kulturnu autonomiju, te pravo na razmjerno sudjelovanje u državnoj i lokalnoj vlasti. Pod pritiskom Europske unije, na temelju članaka 14. i 15. Ustava Hrvatska je u lipnju donijela veoma liberalni *Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj iz 1992.* (u daljnjem tekstu Ustavni zakon). Pozivajući se na međunarodne obveze Hrvatske i odgovarajuće međunarodne pravne norme, Ustavni zakon sadrži važne propise za zaštitu i unapređenje manjinskih prava. Zakonske odredbe definiraju pravo na kulturnu autonomiju (čl.5), pridržavanje principa nediskriminacije i prava na identitet, kulturu, vjeroispovijest, obrazovanje i privatnu i javnu uporabu jezika i pisma (čl.6), zaštitu prava na ravnopravno sudjelovanje u javnim poslovima (čl.6) i stvaranje posebnog političkoga statusa iz kojeg proistječe ograničena samouprava za oblasti u kojima pripadnici etničkih ili nacionalnih manjina čine većinu stanovništva (čl.13). Nažalost, ova liberalna načela o zaštiti manjina nisu primjenjivana zbog rata, a vjerojatno i zbog poznate sklonosti vlastodržaca da se uvijek ne drže zakona koje su sami donijeli.

Da se Ustavni zakon nije s voljom provodio i poštivao svjedoči hitnost kojom je Vlada Republike Hrvatske *Odlukom o proglašenju ustavnog zakona o privremenom neprimjenjivanju odredbi ustvnog zakona o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj* već 20. rujna 1995. suspendirala više najvažnijih članaka (13. i 18.) toga zakona. Prema uvjetima suspendiranja *Odluka* će ostati na snazi do objavljivanja rezultata popisa stanovništva. Kako Srbi više ne čine preko 8% stanovništva zemlje, Vlada je smatrala da se na njih više ne mogu primjenjivati odredbe Zakona o proporcionalnoj zastupljenosti u hrvatskome Saboru, Vladi i pravosudnim organima. Također je ukinuta odredba o pravu na ograničenu samoupravu u oblastima u kojima Srbi čine većinu. Kao posljedica *Odluke*, broj mjesta u Saboru za Srbe smanjen je sa 13 na 3. Mogućnosti Srba za sudjelovanje u lokalnim organima vlasti znatno su smanjene. Hrvatska odluka o suspenziji odredaba *Ustavnoga zakona* izazvala je oštre međunarodne reakcije uključujući i nekoliko poziva Vijeća sigurnosti.

Na donošenje i usvajanje novog *Ustavnoga zakona* koji bi u obzir uzeo rezultate popisa stanovništva čekalo se sedam godina i najzad je nakon dugotrajnih Saborskih rasprava i usuglašavanja donijet 13.12.2003. Donošenjem *Ustavnog zakona o pravima nacionalnih manjina* Hrvatska je ispunila jedan od ključnih preduvjeta na putu ka pridruženom članstvu Europskoj uniji i istodobno cjelovito uredila pravno-politički prostor za nesmetan razvitak manjinskih zajednica.

Postavke novoga *Ustavnog zakona* izviru iz međunarodnih konvencija i zakona kojih je hrvatska država potpisnica, a u čijim su temeljima ključne postavke ideje multikulturalizma i miroljubive koegzistencije. U formalno-pravnom smislu *Ustavni zakon* se u nekoliko točaka razlikuje od ranijih zakonskih rješenja:

- On predstavlja cjelovit i objedinjujući dokument koji regulira odnose nacionalnih manjina s hrvatskom državom.
- Izbjegava taksativno nabrojanje hrvatskih nacionalnih manjina fleksibilnim definiranjem nacionalnih manjina kao "skupina hrvatskih državljana čiji pripadnici su tradicionalno nastanjeni na teritoriju Republike Hrvatske, a njeni članovi imaju etnička, jezična, kulturna i/ili vjerska obilježja različita od drugih građana i vodi ih želja za očuvanjem tih obilježja." (članak 5.)
- Ukida brojne zakone kojima su dosada bila regulirana prava nacionalnih manjina. Primjerice: članak 4. stavka 1. točke 1. Zakona o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina (*»Narodne novine«*, br. 51/00.); članak 9. Zakona o izboru članova predstavničkih tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave (*»Narodne novine«*, br. 33/01.) u dijelu u kojem propisuje izbor članova predstavničkih tijela jedinica lokalne samouprave i jedinica područne (regionalne) samouprave iz reda pripadnika nacionalnih manjina; odredba članka 61. Zakona o izboru članova predstavničkih tijela jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave. I na kraju danom stupanja na snagu *Ustavnog zakona* prestaje važiti Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj (*»Narodne novine«*, br. 65/91., 27/92., 34/92. – pročišćeni tekst, 51/00. i 105/00. – pročišćeni tekst).

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina podjeljen je na četiri podcjeline koje predstavljaju cjelovit pravno-politički okvir kojim se reguliraju odnosi unutar manjinskih zajednica, položaj manjina u hrvatskom društvu, te odnosi manjinskih zajednica i hrvatske države:

- **Temeljne odredbe** potvrđuju pravnu utemeljenost *Ustavnog zakona* na načelima univerzalnih prava i sloboda čovjeka i građanina, EU konvencijama o zaštiti nacionalnih manjina, te hrvatskom Ustavu. Posebno je bitna odredba iz članka 3. koja povezuje zaštitu nacionalnih manjina i daljni razvitak hrvatskog društva: "Etnička i multikulturna raznolikost i duh razumijevanja, uvažavanja i tolerancije doprinose promicanju razvoja Republike Hrvatske".

- **Prava i slobode** pripadnika nacionalnih manjina reguliraju članci 9-22. Pripadnici manjina imaju pravo koristiti ime i prezime na vlastitom jeziku i u službenim dokumentima; imaju pravo na školovanje na vlastitom jeziku; pravo na isticanje nacionalnih simbola. Posebno je istaknuto pravo na informiranje i mogućnost izdavanja vlastitih glasila, te proizvodnja radijskih i televizijskih emisija. Nacionalne manjine imaju pravo na prekograničnu suradnju s matičnom nacijom. Člancima 19-22. izrijekom se jamče prava na zastupljenost manjina u Saboru Republike Hrvatske, te u tijelima lokalne samouprave i izvršne vlasti. Predstavnici manjina u Saboru biraju se u posebnim izbornim jedinicama i njihov broj može biti od 5 do 8. Manjina koja ima udio veći od 4,5% u ukupnom stanovništvu Hrvatske (Srbi) ima pravo na najmanje jednog, a najviše tri saborska zastupnika. Sve ostale manjine skupa daju najmanje četiri predstavnika u sazivu Sabora. Na razini lokalne samouprave i izvršne vlasti *Ustavni zakon* propisuje razmjersku zastupljenost manjinskih predstavnika.
- U člancima 23-34. definiraju se uvjeti za stvaranje **Vijeća i predstavnika nacionalnih manjina u jedinicama samouprave**. Vijeća nacionalnih manjina su prema *Ustavnom zakonu* **neprofitne pravne osobe** čija je temeljna funkcija unaprjeđivanje, očuvanje i zaštita položaja nacionalnih manjina u društvu kroz sudjelovanje u javnom životu i upravljanju lokalnim poslovima u jedinicama samouprave. Na razini općine Vijeće svake nacionalne manjine ima 10 predstavnika, na razini grada 15, a županije 25. Vijeća se financiraju iz državnih i lokalnih proračuna, a kao neprofitne organizacije mogu ostvarivati i vlastite prihode na način propisan zakonom.
- Članci 35 i 36. predviđaju osnivanje nove političke institucije hrvatskog društva **Savjeta za nacionalne manjine**. Savjet je zamišljen kao krovna institucija i udruga svih nacionalnih manjina kojoj je glavna zadaća osigurati potpunije sudjelovanje nacionalnih manjina u javnom životu zemlje, te skrb za poštivanjem prava i sloboda nacionalnih manjina. Savjet ima nekoliko glavnih funkcija:
 1. Nadzor nad provođenjem svih odredbi *Ustavnog zakona* na teritoriju RH uz suradnju nadležnih državnih tijela.
 2. Predlaganje mjera koje unapređuju gospodarski i politički položaj manjinskih zajednica u RH.
 3. Suradnju s međunarodnim organizacijama i institucijama koja se bave zaštitom nacionalnih manjina.
 4. Raspodjelu proračunskih sredstava manjinskim zajednicama i organizacijama u RH.

Članove Savjeta nacionalnih manjina imenuje Vlada na rok od četiri godine vodeći računa o etničkoj strukturi RH. Članovi Savjeta su: saborski zastupnici iz redova nacionalnih manjina (5-8), 7 članova koje predlažu Vijeća nacionalnih manjina, 5 članova koje predlažu manjinske udruge, vjerske institucije ili grupe građana. Namjera je Zakonodavca da se na ovaj način budu zastupljeni istaknuti znanstveni, kulturni ili vjerski djelatnici iz redova nacionalnih manjina. Između 17-20 članova Savjeta nacionalnih manjina Vlada imenuje predsjednika i dva podpredsjednika koji svoje dužnosti obnašaju kao profesionalci.

ZAHTJEVI OEES-A I VIJEĆA EUROPE

Prema izvješćima OEES-a i Vijeća Europe od 19.11. i 21.11. 2002., te 22.12.2002., na putu Hrvatske do punopravnog članstva u EU "najranjivije točke" su bile potpuna implementacija *Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina* i bezuvjetna suradnja s Haaškim sudom za ratne zločine na području bivše Jugoslavije. Implementacija se tiče sadašnjeg i budućeg odnosa Hrvatske prema manjinama, a suradnja s Haaškim sudom dokazuje privrženost temeljnim vrijednostima EU kroz sposobnost i hrabrost suočavanja s vlastitim zločinima i preuzimanja odgovornosti za njih. Neke najnovije zamjerke Vijeća Europe potaknula su i OEES na otvaranje brojnih neriješenih pitanja o zaštiti manjina u Hrvatskoj, koja se u doba bolje suradnje

s Haaškim sudom nisu izrijeком isticala. OESS (www.OSCE.org, 22.12.2002) je izrazio zadovoljstvo zbog usvajanja Ustavnog zakona o zaštiti nacionalnih manjina, ali i zabrinutost zbog kašnjenja njegove primjene. Podsjetio je na činjenicu da dvije trećine Srba iz popisa 1991. više ne živi u Hrvatskoj, te da Vlada treba poduzeti potrebne mjere da bi se ti građani Hrvatske vratili u domovinu. Među glavne poteze koje Vlada treba povući ističu se povratak privatne imovine, dakle stanova i kuća, onima koji su napustili Hrvatsku, kao i pronalaženje rješenja za problem kategorije "stanarskog prava". OESS, za sada, ne traži povratak stanarskog prava, nego "legal remedy", pravni lijek, kako bi se obeštelo bivše nositelje stanarskog prava. Nadalje, u novom izvješću izrijeком se kaže kako bi se svim povratnicima moralo osigurati adekvatno stanovanje. OESS također poziva Hrvatsku da uloži dodatne napore u suradnji sa susjednim zemljama oko zajedničkog okvira za povratak svih izbjeglica. Prema procjeni OESS-a, Hrvatska kasni u razvoju mehanizama koji bi omogućili povratak izbjeglica, kasni u procesu povratka imovine, te je već prekoračila obećane krajnje rokove za vraćanje imovine: jedan od tih rokova bio je listopad 2002. U OESS-u su razočarani što povratak izbjeglica nije uvršten među prioritete Hrvatske Vlade, ali su s druge strane pohvalili Vladu zbog financijske pomoći pri obnovi kuća za srpske povratnike. Kroz dosljednu primjenu *Ustavnog zakona* o manjinama Vlada bi trebala uvažiti njihova stečena prava te osigurati pravednu i nediskriminirajuću zastupljenost manjina u Saboru i drugim predstavničkim tijelima. OESS se zauzima i za razmjerno sudjelovanje manjina u upravi i pravosuđu.

ZAKLJUČAK

Za razliku od mnogih zemalja članica zakoni o zaštiti manjina u Hrvatskoj zadovoljavaju kriterije što ih postavlja EU. Problem Hrvatske, kako je pokazano, stoga nije u domeni postojećih zakona, nego u njihovoj nedosljednoj provedbi.

Očito je da recentni entuzijazam Europske unije za rješavanje pitanja zaštite manjina u uvjetima budućeg proširenja na istok ima snažnu političku notu. Manifestna funkcija političkih pritisaka na mlade demokratske države jest stabilnost regija i izbjegavanje sukoba, a latentna je izgradnja civilnog društva kao snažne protuteže svemoćnoj nacionalnoj državi. Ustrajnim inzistiranjem na zaštiti manjina EU želi konsolidirati mlade demokracije u istočnoj i jugoistočnoj Europi kako bi se primirila brojna moguća žarišta etničkih sukoba. U toj funkciji je i stalni monitoring nad kandidatima za pristup Uniji glede implementacije *Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina*. Mehanizam nadzora i naputaka OESS-a i Vijeća Europe, ma koliko neugodan bio, postavlja zemlje kandidate u jedinstven povijesni položaj - položaj društvenog sustava kojemu je budućnost već zadana. Preporuke VE i OESS-a daju jasne smjernice za mjere koje treba provesti kako bi se postalo punopravnim članom EU:

- 1) Bezuvjetna suradnja s Haaškim sudom;
- 2) Davanje državljanstva, povrat privatne imovine i priznavanje stanarskog prava svim izbjeglim Srbima;
- 3) Ukidanje viznog režima sa SR Jugoslavijom kao korak u poboljšanju odnosa sa zemljom u kojoj živi veliki broj izbjeglih građana srpske nacionalnosti i autohtona hrvatska nacionalna manjina.⁸
- 4) Dosljedno provođenje Ustavnog zakona o zaštiti manjina i omogućavanje razmjerne zastupljenosti predstavnika manjina u Saboru, lokalnoj upravi i sudstvu.

Hrvatski je Sabor počev od 2000. godine donio nekoliko važnih zakona koji umnogome popravljaju položaj manjina kao što su Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma nacionalnih manjina i Zakon o obrazo-

8 U lipnju 2003. slijedeći odluku Vlade Srbije i Crne Gore hrvatska je privremeno ukinula vizni režim za građane Srbije i Crne Gore. Za očekivati je da će vize između dvije zemlje biti potpuno ukinute u najskorije vrijeme.

vanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, a u Ustav su uvedene i odredbe o pozitivnoj diskriminaciji. Donošenjem Ustavnog zakona o zaštiti manjina Hrvatska je zaokružila svoje višegodišnje napore u izgradnji ustavno-pravnog okvira za skladan suživot svih etničkih skupina. Budu li se navedeni zakoni dosljedno provodili, u domeni zaštite nacionalnih manjina Hrvatska bi se svrstala u red malobrojnih zemalja u kojima je položaj manjina riješen na zadovoljavajući način.

LITERATURA

5. Jedanaesto izvješće OSCE o stanju u Hrvatskoj. www.OSCE.org. 18.11.2002.
6. Jutarnji list (20.11.2002), *EU opet ukorio RH zbog nesuradnje s Haagom*. Zagreb
7. Linz, Juan, J. i Alfred Stepan (1998) *Demokratska tranzicija i konsolidacija*. Beograd: Filip Višnjić.
8. Ludwig, Klemens (2001) *Leksikon etničkih manjina u Europi*. Zagreb: Pan Liber.
9. Milardović, Anđelko i Aleksandar Vukić (1998) *Manjine u Europi - dokumenti*. Zagreb:IMIN.
10. Stanovništvo RH prema narodnostima (2002) Državni zavod za statistiku. Zagreb.
11. Statistički ljetopis (1998) Državni zavod za statistiku. Zagreb.
12. Statistične informacije, št. 92/2003. Statistični ured Republike Slovenije.
13. Tsilevich, Boris (2002) *EU Enlargement and the Protection of National Minorities: Opportunities, Myths, and Prospects*. www.eumap.org
14. Weber, Eugene (1976) *Peasant into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanf. Univ. Press.,
15. Vukas, Budislav (1978) *Etničke manjine i međunarodni odnosi*. Zagreb: Školska knjiga.
16. World Directory of Minorities (1997) London: Minority Rights Group International.

UTICAJ INTEGRACIJE NA SOCIJALNI RAZVOJ DJECE SA USPORENIM KOGNITIVNIM RAZVOJEM

APSTRAKT

Socijalizacija nije samo osposobljavanje pojedinca za socijalni život i njegove buduće uloge u društvu, nego je veoma važna za oblikovanje ličnosti, koja se putem učenja formira sa određenim karakteristikama i tako postaje pripadnik jedne kulture i specifična individua. Socijalizacija je proces učenja putem kojeg jedinka stiče socijalno relevantne oblike ponašanja i formira se kao ličnost sa svim svojim karakteristikama (Mešalić, 2004). Socijalni razvoj obuhvata posljedice i efekte socijalizacije, odnosno sve ono što je naučeno i što doprinosi socijalnoj interakciji. On je osoben za svakog pojedinca, a socijalizacija kao proces obuhvata i sve faktore koji djeluju izvana (Stančić, 1988). Opšta obilježja socijalnog razvoja su: usvajanje znanja i vještina u sferi interpersonalnih odnosa; razvoj socijalnih stavova i vrijednosti u odnosu prema sebi, prema drugima, prema zajednici kao cjelini i univerzumu; usvajanje socijalno prihvatljivih oblika ponašanja. Kada je riječ o učenicima uspornog kognitivnog razvoja integrisanim u redovne škole, onda je njihov sociometrijski položaj takođe jedan od indikatora njihove integracije (Stančić, 1988). Za analizu sociometrijskog položaja učenika obuhvaćeni su učenici četvrtih razreda iz 6 ispitivanih škola u različitim regijama Crne Gore. Istraživanja provedena u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (Prvulović, 1990; Stančić i Ivančić, 1990; Stančić, 1988, 1988a, 1988b, 1989; Mešalić, 2002) pokazuju da provedeno vrijeme u čenika u istom kolektivu bitno utiče na realnije biranje svojih vršnjaka. Isti autori utvrdili su da učenici od I do III razreda biraju svoje vršnjake po sasvim drugačijim kriterijumima, kao npr.: socijalni status učenika, spolni izgled, dobroti, pažnji, odnosu prema drugovima i drugaricama i ostalo što zaokuplja njihovu pažnju (Tomić i Mešalić, 2000). Istraživanja koje je provela Igrić (1990), pokazuju da spol predstavlja manje značajnu prediktorsku varijablu.

Ključne riječi: *socijalizacija, socijalni razvoj, socijalni status učenika, usporeni kognitivni razvoj*

Prema Stančiću (1988), nužno je ukazati na razliku između socijalizacije i socijalnog razvoja. Socijalizacija je širi pojam i definiše se kao „sveukupnost objektivnih i subjektivnih činilaca koji u interakciji učestvuju u socijalizaciji te dovode socijalnim učenjem do određenih posljedica.“ Isti autor definiše socijalni razvoj kao „razvoj onih osobina ličnosti koji su se pretežno oblikovale pod uticajem socijalne okoline, a povećavaju sposobnost interakcije sa socijalnom sredinom.“

Istraživanja su pokazala da djeca sa usporenim kognitivnim razvojem imaju veće i izražene teškoće u pogledu socijalizacije i socijalnog razvoja. Bašić (1991) ističe da među najjače uticaje na socijalizaciju djeteta i razvoj njegove ličnosti, a time i različite faktore razvoja, imaju: međusobni odnosi između roditelja, odnosi između roditelja i djeteta, materijalni i društveni položaj u porodici, struktura porodice, socio – patološke pojave u porodici, te ličnost samih roditelja. Nivo socijalnog razvoja zavisi o tome kako je pojedinac prihvaćen u svojoj užoj i široj okolini. Upravo ovaj nivo prihvaćenosti ili odbacivanja možemo izmjeriti sociometrijskom metodom koju je prvi primjenio Moreno još davne 1934. godine u okviru tzv. Sociometrijskog pokreta koji se razvijao u SAD.

¹ Filozofski fakultet -Nikšić

Rot (1975), navodi da socijalizacija nije samo osposobljavanje pojedinca za socijalni život i njegove buduće uloge u društvu, nego je veoma važna za oblikovanje ličnosti, koja se putem učenja formira sa određenim karakteristikama i tako postaje pripadnik jedne kulture i specifična individua. Socijalizacija je proces učenja putem kojeg jedinka stiče socijalno relevantne oblike ponašanja i formira se kao ličnost sa svim svojim karakteristikama (Mešalić, 2004). Socijalni razvoj obuhvata posljedice i efekte socijalizacije, odnosno sve ono što je naučeno i što doprinosi socijalnoj interakciji. On je poseban za svakog pojedinca, a socijalizacija kao proces obuhvata i sve faktore koji djeluju izvana (Stančić, 1988).

Sociometrijskom metodom možemo ustanoviti sociometrijski položaj pojedinca u određenoj grupi (npr. razredu), a što je jedan od indikatora njegove prihvaćenosti. Kada je riječ o učenicima uspornog kognitivnog razvoja integrisanim u redovne škole, onda je njihov sociometrijski položaj takođe jedan od indikatora njihove integracije (Stančić, 1988).

Za analizu sociometrijskog položaja učenika obuhvaćeni su učenici četvrtih razreda iz 2 škole u različitim regijama Crne gore. Učenici iz nižih razreda nisu ispitivani sociometrijskim testom, zbog toga što se smatra da oni još uvijek nemaju izgrađen stav o pripadanju kolektivu, odnosno razrednoj zajednici. Istraživanja provedena u Republici Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (Prvulović, 1990; Stančić i Ivančić, 1990; Stančić, 1988, 1988a, 1988b, 1989; Mešalić, 2002) pokazuju da provedeno vrijeme učenika u istom kolektivu bitno utiče na realnije biranje svojih vršnjaka. Isti autori utvrdili su da učenici od I do III razreda biraju svoje vršnjake po sasvim drugačijim kriterijumima, kao npr.: socijalni status učenika, spoljni izgled, dobroti, pažnji, odnosu prema drugovima i drugaricama i ostalo što zaokuplja njihovu pažnju (Tomić i Mešalić, 2000). Istraživanja koje je provela Igrić (1990), pokazuju da pol predstavlja manje značajnu varijablu.

ANALIZA REZULTATA SOCIOMETRIJSKOG TESTA U OŠ "BRAĆA LABUDOVIĆ" NIKŠIĆ

Iz tabele 1 može se vidjeti da najveći ukupan broj biranja ima učenik pod rednim brojem 12, sa inicijalima O.E. (16 biranja), dok učenici pod rednim brojevima: 10, 23 i 24 nisu uopšte birani, a po jedno biranje imaju učenici pod rednim brojem 3, 15 i 22. Integrisani učenik pod rednim brojem 18 (T.M.) na indeksu (EE) ima ukupno 11 biranja.

Na indeksu vodstva (L) najveći broj biranja imaju učenici pod rednim brojevima : 9 i 13 (po 9 biranja), a učenici koji nisu birani su pod rednim brojevima: 3, 7, 10, 23 i 24. Inegrisani učenik na indeksu vodstva ima 2 biranja.

Iz tabele 2 vidljivo je i to da veliki broj učenika (7učenika) imaju samo po jedno biranje na indeksu (L).

U ovom razredu najviše je isključivan (9 puta) integrisani učenik, kao i njegov vršnjak pod rednim brojem 12 (9 puta je isključivan). Nisu isključivani učenici pod rednim brojevima: 6, 10, 11, 15, 22, 23 24 i 25. Može se konstatovati da je sociometrijski položaj učenika (T.M.) koji je integrisan u ovaj razred bolji od položaja učenika koji nisu birani ni na jednom indeksu sociometrije. Navedeni učenici bez teškoća u razvoju.

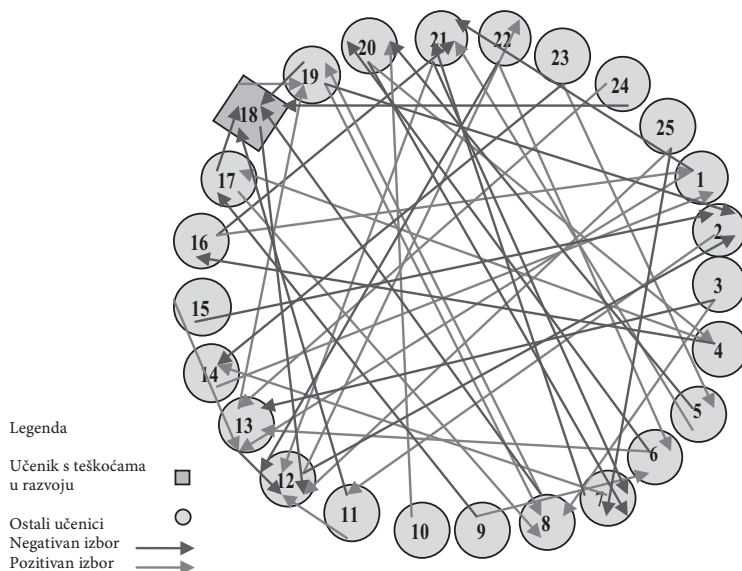
TABELA 1 . REZULTATI SOCIOMETRIJSKOG TESTA U IV RAZREDU OŠ „BRAĆA LABUDOVIĆ“ IZ NIKŠIĆA

Redni broj	Ime i prezime učenika	1.S kojim bi učenikom iz tvog razreda najviše želio sjediti u klupi?	2.S kojim učenikom iz tvog razreda uopšte ne bi želio sjediti u klupi?	3.S kojim učenikom iz tvog razreda najviše želio družiti kada nisi u školi?	4.S kojim se učenikom uopšte ne bi želio družiti kada nisi u školi?	5.S kojim bi učenikom iz tvog razreda najviše želio učiti?	6.S kojim bi učenikom iz tvog razreda uopšte ne bi želio učiti?
1	L.M.	2	0	1	0	1	1
2	Č.E.	0	3	0	3	1	1
3	Š.M.	0	0	0	0	0	1
4	B.N.	1	0	2	1	2	1
5	I.B.	1	0	2	0	2	1
6	D.V.	2	0	2	0	2	0
7	O.N.	0	3	0	4	0	1
8	J.P.	3	0	1	0	2	1
9	P.A.	0	0	4	1	5	0
10	K.Ž.	0	0	0	0	0	0
11	Š.T.	1	0	3	0	0	0
12	O.E.	3	3	1	3	3	3
13	M.P.	4	1	4	0	1	0
14	R.M.	1	1	3	0	1	0
15	B.L.	0	0	0	0	1	0
16	R.A.	0	1	0	1	1	0
17	B.A.	1	1	0	1	0	0
18	T.M.	0	5	2	3	0	1
19	Đ.A.	3	0	0	2	1	1
20	T.M.	1	2	0	0	0	0
21	B.K.	1	3	0	3	0	1
22	V.J.	1	0	0	0	0	0
23	S.A.	0	0	0	0	0	0
24	D.T.	0	0	0	0	0	0
25	K.M.	0	0	0	0	2	0

TABELA 2.REZULTATI SOCIOMETRIJSKOG TESTA U IV RAZREDU U OŠ "BRAĆA LABUDOVIĆ" NIKŠIĆ
PREMA INDEKSIMA SOCIOMETRIJE

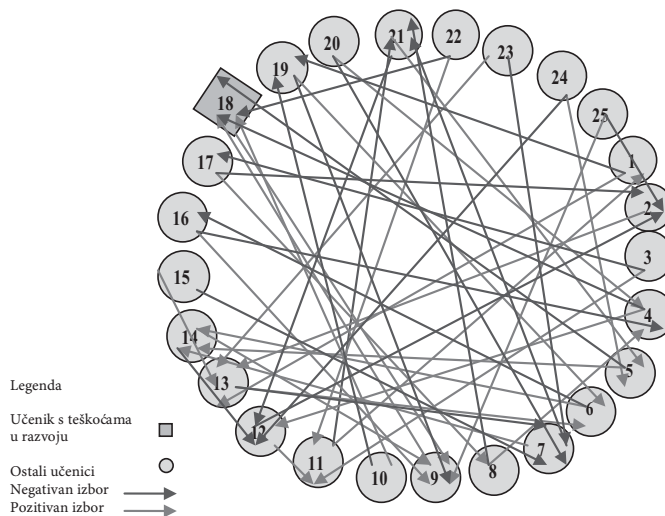
Red. broj	Ime i prezime učenika	Indeksi sociometrije		
		EE	L	EX
1	L.M.	5	4	1
2	Č.E.	8	1	7
3	Š.M.	1	0	1
4	B.N.	7	5	2
5	I.B.	6	5	1
6	D.V.	6	6	0
7	O.N.	8	0	8
8	J.P.	7	6	1
9	P.A.	10	9	1
10	K.Ž.	0	0	0
11	Š.T.	4	4	0
12	O.E.	16	7	9
13	M.P.	10	9	1
14	R.M.	6	5	1
15	B.L.	1	1	0
16	R.A.	3	1	2
17	B.A.	3	1	2
18	T.M.	11	2	9
19	Đ.A.	7	4	3
20	T.M.	3	1	2
21	B.K.	8	1	7
22	V.J.	1	1	0
23	S.A.	0	0	0
24	D.T.	0	0	0
25	K.M.	2	2	0

SLIKA 1. SOCIOMETRIJSKI POLOŽAJ UČENIKA IV RAZREDA OŠ „BRAĆA LABUDOVIĆ“ IZ NIKŠIĆA
PREMA ODGOVORIMA NA PITANJA 1 I 2.

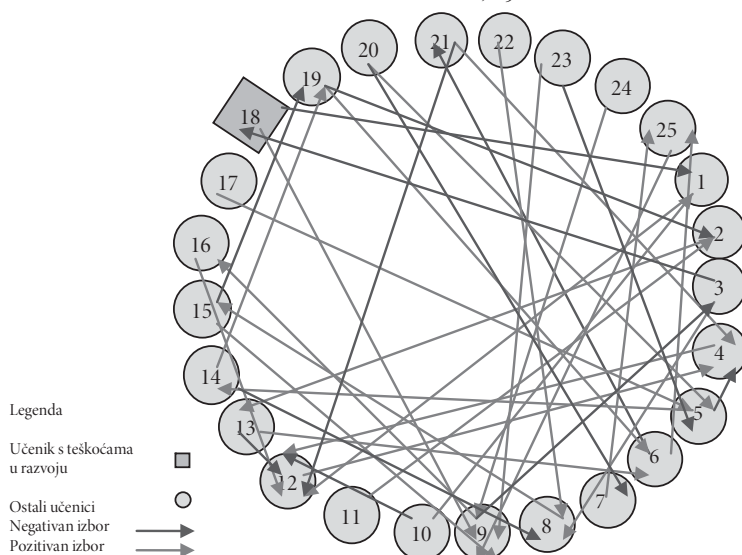
1. S kojim bi učenicom iz tvog razreda najviše želio sjediti u klupi?
2. S kojim učenicom iz tvog razreda uopšte ne bi želio sjediti u klupi?

SLIKA 2. SOCIOMETRIJSKI POLOŽAJ UČENIKA IV RAZREDA OŠ „BRAĆA LABUDOVIĆ“ IZ NIKŠIĆA
PREMA ODGOVORIMA NA PITANJA 3 I 4.

3. S kojim bi učenicom iz tvog razreda najviše želio družiti kada nisi u školi?
4. S kojim učenicom iz tvog razreda uopšte ne bi želio družiti kada nisi u školi?

SLIKA 3. SOCIOMETRIJSKI POLOŽAJ UČENIKA IV RAZREDA OŠ „BRAČA LABUDOVIĆ“ IZ NIKŠIĆA
PREMA ODGOVORIMA NA PITANJA 5 I 6.

5. S kojim bi učenicom iz tvog razreda najviše želio učiti?
6. S kojim učenikom iz tvog razreda uopšte ne bi želio učiti?

ANALIZA REZULTATA SOCIOMETRIJSKOG TESTA U OŠ »JUGOSLAVIJA« BAR

Uvidom u tabelu 3 vidljivo je da je najveći broj ukupnog biranja imao učenik bez teškoća u razvoju (28) pod rednim brojem 25 i to 13 puta je biran za vođu i petnaest puta je isključivan. Učenik je pod rednim brojem 14 i inicijalima R.F. je »zvijezda u razredu« što se zaključuje iz najvećeg broja biranja (20) na indeksu (L).

Karakterističan sociometrijski položaj ima učenik pod rednim brojem 14, jer ga je gotovo polovina učenika birala za vođu, a polovina učenika iz razreda ga je isključivala iz zajedničkih aktivnosti. Najmanji ukupan broj biranja (po 4) biranja nimali su učenici pod rednim brojevima 10 i 22.

Nikako nijesu birani na indeksu vodstva (L) učenici pod rednim brojevima 16 i 21, dok je samo jedno biranje na ovom indeksu imao učenik pod rednim brojem 20.

Redni broj	Ime i prezime učenika	1. S kojim bi učenikom iz tvog razreda najviše želio sjediti u klupi?	2. S kojim učenikom iz tvog razreda uopšte ne bi želio sjediti u klupi?	3. S kojim učenikom iz tvog razreda najviše želio družiti kada nisi u školi?	4. S kojim se učenikom uopšte ne bi želio družiti kada nisi u školi?	5. S kojim bi učenikom iz tvog razreda najviše želio učiti?	6. S kojim bi učenikom iz tvog razreda uopšte ne bi želio učiti?
1	K.B.	14	8, 10, 13, 24	14	14	14	14
2	T.B.	15	15	15	15	15	15
3							
4							
5							
6							
7							
8							
9							
10							
11							
12							
13							
14	R.F.	20	1	20	1	20	1
15							
16							
17							
18							
19							
20							
21							
22							
23							
24							
25							

Osim učenika T.B. pod rednim brojem 25 koji je imao 15 isključenja, njegov vršnjak u istom razredu pod rednim brojem 1 i inicijalima K.B. imao je 14 isključenja. Za razliku od učenika T.B. on je samo dva puta biran za vođu, pa je njegov sociometrijski položaj znatno lošiji. Nijesu isključivani učenici pod rednim brojevima: 8, 10, 13, i 24.

Učenik sa teškoćama u razvoju ima relativno dobar sociometrijski položaj, jer je imao 11 ukupnih biranja, od toga je 7 puta biran za vođu i četiri puta isključen iz zajedničkih aktivnosti što je vidljivo u grafikonu 3 i 4.

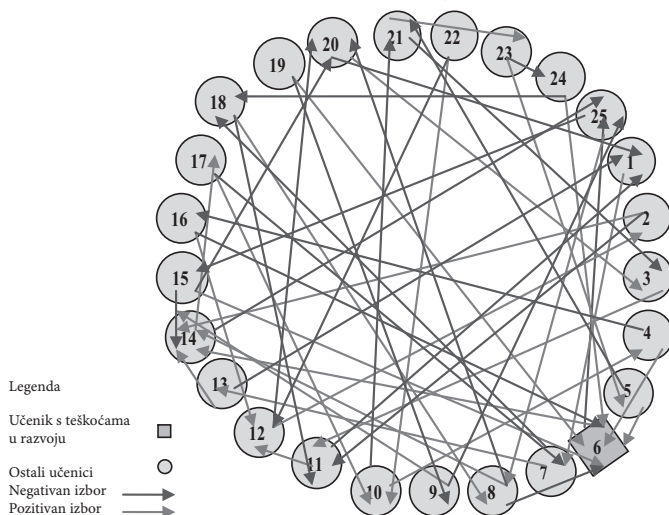
TABELA 3. REZULTATI SOCIOMETRIJSKOG TESTA U IV RAZREDU OŠ „JUGOSLAVIJA“ IZ BAR

1	K.B.	0	3	0	3	0	4
2	T.R.	1	0	0	2	1	1
3	B.N.	1	1	0	0	0	1
4	M.S.	1	0	1	1	1	1
5	T.I.	1	0	0	0	1	0
6	P.S.	5	2	2	0	2	0
7	J.N.	1	1	2	0	1	0
8	T.V.	2	0	1	0	1	0
9	Đ.S.	0	1	4	1	1	1
10	M.A.	2	0	0	0	0	0
11	L.S.	1	2	2	2	0	3
12	S.J.	2	1	0	1	2	0
13	M.N.	1	0	2	0	0	0
14	R.F.	5	1	3	0	4	1
15	R.R.	0	1	0	1	0	0
16	B.S.	0	1	0	2	0	2
17	J.J.	1	0	2	0	0	1
18	K.A.	0	2	1	1	1	1
19	Č.A.	0	0	2	0	0	1
20	K.N.	0	3	0	3	1	1
21	L.S.	0	2	0	2	0	2
22	B.M.	0	0	0	1	1	0
23	Č.M.	1	0	0	0	3	1
24	B.B.	1	1	0	0	1	0
25	T.B.	0	3	3	5	4	4

TABELA 4. REZULTATI SOCIOMETRIJSKOG TESTA U IV RAZREDU U OŠ »JUGOSLAVIJA« BAR GRADSKA ŠKOLA

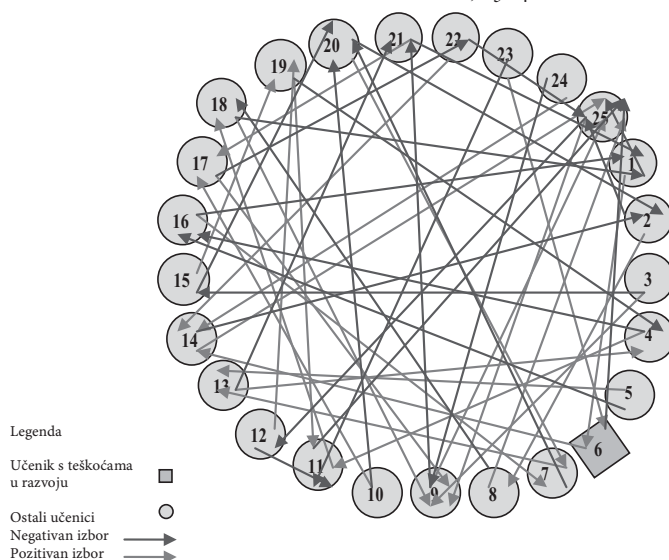
Red. broj	Ime i prezime učenika	Indeksi sociometrije		
		EE	L	EX
1	K.B.	10	0	10
2	T.R.	5	2	3
3	B.N.	3	1	2
4	M.S.	5	3	2
5	T.I.	2	2	0
6	P.S.	11	9	2
7	J.N.	5	4	1
8	T.V.	4	4	0
9	Đ.S.	8	5	3
10	M.A.	2	2	0
11	L.S.	10	3	7
12	S.J.	6	4	2
13	M.N.	3	3	0
14	R.F.	14	12	2
15	R.R.	2	0	2
16	B.S.	5	0	5
17	J.J.	4	3	1
18	K.A.	6	2	4
19	Č.A.	3	2	1
20	K.N.	8	1	7
21	L.S.	6	0	6
22	B.M.	2	1	1
23	Č.M.	5	4	1
24	B.B.	3	2	1
25	T.B.	19	7	12

SLIKA 4. SOCIOMETRIJSKI POLOŽAJ UČENIKA IV RAZREDA OŠ „JUGOSLAVIJA“ IZ BARA PREMA ODGOVORIMA NA PITANJA 1 I 2.

1. S kojim bi učenicom iz tvog razreda najviše želio sjediti u klupi?
2. S kojim učenicom iz tvog razreda uopšte ne bi želio sjediti u klupi?

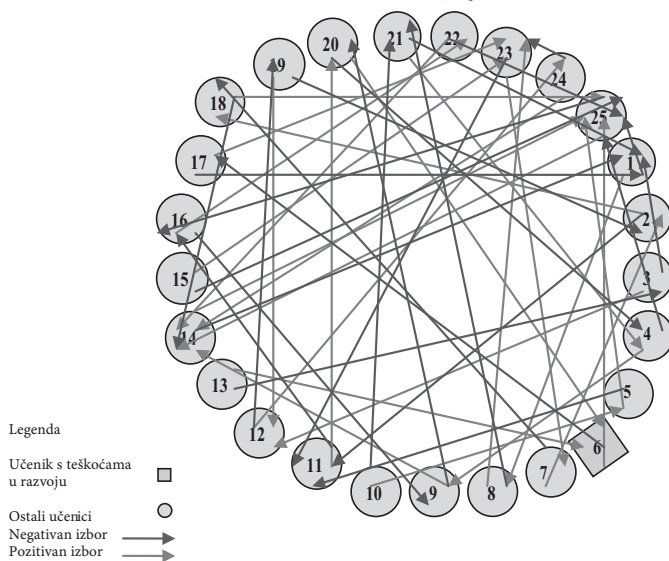
SLIKA 5. SOCIOMETRIJSKI POLOŽAJ UČENIKA IV RAZREDA OŠ „JUGOSLAVIJA“ IZ BARA
PREMA ODGOVORIMA NA PITANJA 3 I 4.

3. S kojim bi učenikom iz tvog razreda najviše želio družiti kada nisi u školi?

4. S kojim učenikom iz tvog razreda uopšte ne bi želio družiti kada nisi u školi?

SLIKA 6. SOCIOMETRIJSKI POLOŽAJ UČENIKA IV RAZREDA OŠ „JUGOSLAVIJA“ IZ BARA
PREMA ODGOVORIMA NA PITANJA 5 I 6.

5. S kojim bi učenikom iz tvog razreda najviše želio učiti?

6. S kojim učenikom iz tvog razreda uopšte ne bi želio učiti?

Kada je riječ o učenicima s intelektualnim teškoćama uključenim u redovne škole onda je njihov sociometrijski položaj takođe jedan od indikatora njihove integracije (Stančić 1988).

ZAKLJUČAK

Prema Guralnick (1990) rezultati istraživanja, (Guralnick, Groom) 1987 odnose se na slabiji sociometrijski položaj učenika s teškoćama u razvoju, unutar razreda i njihov rjeđi izbor za lidera. Istraživanja govore da međusobno upoznavanje učenika i razne zajedničke igre, školske i vanškolske aktivnosti doprinose da učenici s teškoćama u razvoju budu prihvaćeni u razredni kolektiv i da postanu ravnopravni članovi u tom kolektivu

Tako istraživanja Lewis i Lewis (1988) potvrđuju da se kooperativnom strukturom školskih aktivnosti i praćenjem školskog gradiva, usvojenim znanjem vršnjaka o teškoćama u razvoju, može stvoriti ogledalo za stvaranje pozitivnih stavova djece prema njihovim vršnjacima s teškoćama u razred. Uopšte za dobre odnose među djecom, prema mišljenju Unkoosing, Philips 1999 uglavnom je odgovorna porodica. Isti autori smatraju da se odnosi iz porodice prenose i na vršnjake i tako manifestuju u razrednom kolektivu. Učenici koji nemaju razvojne teškoće, mogu mnogo naučiti od svojih vršnjaka s teškoćama u razvoju, te prema mišljenju (Thurnbull i Schulz, 1999), nikada neće moći poštovati razlike, dok im se ne objasne i dok nijesu u mogućnosti biti pravovremeno o njima obaviješteni.

Naše skromno istraživanje takođe je pokazalo da pravovremeno prihvatanje različitosti u porodici, kod vršnjaka u okruženju je jako bitno za socijalni status djece sa smetnjama u razvoju.

LITERATURA

1. Mešalić, Š. (2000) Odgoj, obrazovanje i rehabilitacija djece i omladine sa teškoćama u razvoju. U Ostvarivanje prava djeteta. Sarajevo: Ombudsmani Federacije, Odjel za prava djeteta- (specijalno izdanje) 53-59.
2. Stančić, Z. (1988) Sociometrijski položaj učenika usporenog kognitivnog razvoja uključenih u različite metode odgojno-obrazovnog rada. Defektologija, vol. 24, 2, 35-46.
3. Stančić, Z. i Ivančić, Đ. (1999) Nastavnik čimbenik kvalitete u odgoju i obrazovanju učenika usporenog kognitivnog razvoja. Zbornik radova Drugi međunarodni znanstveni kolokvij, Rijeka 1999.
4. Stančić, Z. (1988) Sociometrijski položaj učenika usporenog kognitivnog razvoja i neke njegove hipotetičke determinate. Magistarski rad, Fakultet za defektologiju, Zagreb
5. Stančić, Z. (1988a) Sociometrijski položaj učenika usporenog kognitivnog razvoja i neke njegove hipotetičke determinate. Magistarski rad, Fakultet za defektologiju, Zagreb 27-35.
6. Stančić, Z. (1988b) Sociometrijski položaj učenika usporenog kognitivnog razvoja i neke njegove hipotetičke determinate. Magistarski rad, Fakultet za defektologiju, Zagreb 67-70.
7. Stančić, Z. (1989) Razlike u sociometrijskom položaju učenika usporenog kognitivnog razvoja i učenika bez teškoća u razvoju s obzirom na polažnje razreda i spol učenika. Defektologija, vol. 25, 2, 185-194.
8. Mešalić, Š. (2000) Odgoj, obrazovanje i rehabilitacija djece i omladine sa teškoćama u razvoju. U Ostvarivanje prava djeteta. Sarajevo: Ombudsmani Federacije, Odjel za prava djeteta- (specijalno izdanje) 53-59.
9. Tomić, R. Mešalić, Š. (2000) Ocjenjivanje u službi odgojno-obrazovnog rada. Sarajevo: „Naša škola” 46, 13, 29-39.
10. Igrić, Lj. (1990) Adaptivno ponašanje učenika s mentalnom retardacijom u relaciji s nekim prediktorima. Defektologija, 26, 2, 163-177
11. Bašić, J. (1991) Obiteljske prilike učenika u različitim razredima osnovne škole kao faktor različitosti razvoja djeteta. Zagreb: Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu.
12. Rot, N. (1975) Osnovi socijalne psihologije-socijalizacija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
13. Guralnick, M. J., (1990) Social Competence and Early Intervention, Journal of Early Intervention, 14, 1, 3-14.
14. Lewis, A., Lewis, V., (1988) Young Children's Attitudes after a Period of Integration Towards Perss with Severe Learning Difficulties, European Journal of Special Needs Education, 3, 3, 161-171.

ZNANJE KAO FAKTOR LJUDSKOG KAPITALA I EKONOMSKOG RAZVOJA¹

APSTRAKT

U savremenoj ekonomiji najvažniji faktor ekonomskog razvoja je postalo znanje i upravo u ovoj oblasti je najizraženija konkurencija između zemalja, ali i između kompanija. Ulaganje u znanje je postalo najisplativija investicija, pa samim tim zemlje koje u savremenoj ekonomiji mogu nositi epitet najrazvijenijih su upravo one koje beleže zavidan nivo ulaganja u nauku i obrazovanje. Znanje, informacije i inovacije su postale ključno bogatstvo i proizvodni resurs postindustrijskog društva. Znanje je postalo važan faktor ostvarenja uspešnih poslovnih poduhvata i ostvarenja konkurentске prednosti savremenih kompanija. U radu će biti analizirana ekonomija zasnovana na znanju, kao i razvojna uloga znanja. Biće napravljen osvrt na trenutno stanje u nauci u Srbiju, kao i na eventualne pravce unapređenja postojećeg stanja u toj izuzetno važnoj oblasti.

Ključne reči: *ekonomija znanja, ekonomski razvoj, intelektualni kapital, nauka, istraživanje i razvoj*

KNOWLEDGE AS A HUMAN CAPITAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT FACTOR

ABSTRACT

In today's economy the most important factor of economic development has become knowledge, and precisely in this area is the most obvious competition between countries and companies. Investment in knowledge has become the most profitable investment, and thus the countries in the modern economy can bear the title of the most developed are those that record a considerable level of investment in science and education. Knowledge, information and innovation have become wealth and key production asset of postindustrial society. Knowledge has become a crucial factor in achieving successful business venture and competitive advantages in modern companies. The paper analyzes the knowledge-based economy and the development role of knowledge. Also, it will be presented the current state of science in Serbia and as well as possible directions for improving the current situation in this extremely important area.

Key words: *knowledge economy, economic development, intellectual capital, science, R&D*

UVOD

Istorijski posmatrano, privredni rast i razvoj su najpre bili uslovljeni dominacijom prirodnih faktora i fizičkog rada kao osnovnih postulata progressa. Ekspanzijom industrijske proizvodnje, najvažniji faktor proizvodnje postaje realni i finansijski kapital koji pronalazi uporište u novcu, industrijskoj opremi, energiji. Tehničko-tehnološki razvoj uslovljava dominaciju nematerijalnih faktora kao što su znanje, informacije, veštine, kultura rada i sl. koji predstavljaju glavne izvore konkurentске prednosti, poseduju znatno veću tržišnu vrednost od materijalnih činilaca proizvodnje i ostvaruju značajno veći ekonomski učinak. To je uslovalo da se tokom XX veka sve više govori o postindustrijskom društvu, ekonomiji znanja, informatičkom

¹ Rad je deo istraživanja na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija-multidisciplinarni pristup“, koji je finansiran od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj

dobu, društvu znanja, digitalnoj revoluciji, trećem talasu, web ekonomiji i sl. u kojima se iz temelja menja-ju svi privredni tokovi.²

Znanje se pojavljuje kao novi faktor proizvodnje, temelj razvoja uslužne sfere, osnovni faktor ljudskog kapitala, informaciono-komunikacionih tehnologija i inovacija, osnovni izvor konkurentskih prednosti i ekonomskog rasta kompanija, regiona i nacionalnih privreda. Znanje postaje unikatni, neograničeni i samostalni faktor proizvodnje koji je nemoguće supstituisati drugim resursima, a intelektualni kapital postaje najznačajniji i razvojno najpropulzivniji. Ekonomija znanja sa sobom donosi i veći rizik zbog promena koje beleže eksponencijalni rast, a zastupljenost novih znanja i inovacija sve intenzivnije marginalizuje kako materijalne, tako i trenutno aktuelne nematerijalne faktore proizvodnje.³ Vrednost intelektualnog kapitala se može meriti pomoću koeficijenta Tobinovo q koji predstavlja eksternu meru i prevashodno investitorima signalizira stepen konkurentnosti kompanije, kao i stepen korišćenja savremenih metoda upravljanja znanjem i informaciono-komunikacione tehnologije.⁴

OECD ističe pokazatelje savremenog razvoja, među kojima se pažnja posvećuje učešću visoko-tehno-loških sektora privrede ili vodećih tehnologija, inovacionoj aktivnosti, obimu investicionih ulaganja u oblasti znanja, proizvodnji i primeni informaciono-komunikacione opreme, porastu broja zaposlenih u oblasti nauke i visokih tehnologija, obimu međunarodne saradnje u oblasti nauke i tehnologije i sl.⁵ Smatra se da je u poslednjih tridesetak godina kumulirano oko 90% postojećeg obima znanja. Ekonomisti OECD-a su predložili četiri osnovna tipa znanja: 1. znanje kao skup činjenica ili informacija, tj. znati šta (*know what*), 2. znanje kao uzrok ili osnova koja čini predmetnu oblast (naučno znanje) tj. znati zašto (*know why*), 3. znanje kao skup specifičnih veština i sposobnosti da se kreira nešto novo, tj. znati kako (*know how*) i 4. znanja koja identifikuju individualnog nosioca – znati ko (*know who*). Kao osnovne pokretačke i strategijske sile savremene ekonomije ističu se znanje (intelektualni kapital kao strategijski faktor), promene (koje su česte, kontinuirane i kompleksne), tehnologija (koja predstavlja naučni kapacitet za proizvodnju i stvaranje) i globalizacija (koja je prisutna u svim aktivnostima-proizvodnji, trgovini, finansijama, tehnologiji, I&R, obrazovanju, kulturi i sl. i dovodi do otvaranja ekonomija, formiranja konkurencije na globalnom nivou, kao i do sve veće međuzavisnosti poslovanja).⁶

EKONOMIJA ZASNOVANA NA ZNANJU I DRUŠTVO ZNANJA

„Jedina konkurentna prednost je sposobnost da se uči i menja“

Michael Porter

Ekonomске promene koje se vezuju za kraj XX i početak XXI veka, a nastaju kao rezultat intenzivnog naučno-tehnološkog progressa, podigle su svest o neophodnosti sticanja i implementacije znanja u svim poslovnim sferama. „Ekonomija znanja“ i „društvo znanja“ postali su veoma popularni termini, poznati u svetskim okvirima. Takođe, nije zabeležena nijedna ekonomski razvijena zemlje sveta koja ne poseduje poseb-

2 Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj, Privreda Republike Srbije-održivost zasnovana na znanju, str. 4-6. www.odrzivi-razvoj.gov.rs/

3 Drašković M., (2010) Znanje kao neograničeni resurs i objekt upravljanja, Montenegrin Journal of Economics, Vol 6, Issue 11, str. 84-86.

4 Shaikh M. J., (2004) Measuring and Reporting of Intellectual Capital Performance Analysis, Journal of American Academy of Business, Cambridge, Vol. 4 Issue 1/2, pp. 442-443.

* $q = \text{Tržišna vrednost aktive/Troškovi zamene instalisanog kapitala}$; $q > 1$, kompaniji se isplati da emituje akcije i investira u nove proizvodne kapacitete jer njena tržišna vrednost raste

5 Igami M., Saka A., (2007) Capturing the evolving nature of science, the development of new scientific indicators and the mapping of science, STI Working paper, Statistical Analysis of Science, Technology and Industry, OECD, Paris, pp. 12-24.

6 Pokrajac S., Nijemčević S., (2007) Impact of New Knowledge and New Technology on New Economy and New Management, FME Transactions 2007, Vol. 35, Issue. 4, pp. 205-208.

no definisanu strategiju ili politiku podsticanja ekonomije zasnovane na znanju. Društvo znanja i ekonomija zasnovana na znanju podrazumevaju skup veština, sposobnosti i kompetencija kojima se stvaraju inovacije, rešavaju problemi na konstruktivan način i saraduje sa drugima u cilju opšte dobrobiti. Reč je o znanjima koja ne obezbeđuju samo odgovore na pitanja „šta“ i „ko“, već i na pitanja „zašto“ i „kako“. Koristeći se iskustvima najrazvijenijih ekonomija sveta, potrebno je istaći najbitnije faktore koji determinišu ekonomiju znanja i njen uticaj na preduzetničke aktivnosti i ekonomski razvoj, a to su: 1. moderno obrazovanje i permanentno usavršavanje, 2. sredstva za istraživanje i razvoj, posebno ulaganja u modernu industriju (računari, telekomunikacije, biotehnologija, farmakologija i sl.), 3. odgovarajuća naučno-tehnološka i kulturna politika društva, 4. adekvatno upravljanje ekonomskim promenama u skladu sa promenama u okruženju i svetu, 5. izbor odgovarajuće makroekonomske politike, sistemskih i strukturnih ekonomskih rešenja, 6. promovisanje sektora visoke tehnologije i definisanje podsticajnih mera za privlačenje stranih investicija u iste, 7. obezbeđenje odgovarajućeg stepena zaštite vlasničkih prava, posebno intelektualne svojine, 8. poštovanje koncepta društvene odgovornosti u poslovanju kompanija.⁷

Osim kapitalne raspoloživosti i ljudski potencijali poseduju izuzetno važnu ulogu u ostvarivanju ekonomskog razvoja društva. Mnogobrojne studije pokazuju da obrazovanje direktno doprinosi stopi rasta nacionalnog dohotka putem unapređenja znanja, veština i proizvodnih sposobnosti radne snage. Konkurencija između ekonomija se najviše bazira na novim idejama, novim tržištima, kao i na rastu produktivnosti.⁸ Istraživanja sprovedena od strane KPMG Consulting, koja uključuju 500 najuspešnijih kompanija u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Nemačkoj i Holandiji govore u prilog tome koliko je važno upravljati znanjem, naročito na nivou kompanija. Veliki broj rukovodećih kadrova uspešnih kompanija se složio sa činjenicom da znanje predstavlja strateški resurs. Većina njih ističe da nedovoljna eksploatacija postojećih znanja dovodi do propuštanja poslovnih mogućnosti i procenjuju da u takvim okolnostima kompanije koje su predmet istraživanja u proseku godišnje gube 6% prihoda od prodaje. Kompanije moraju upravljati znanjem kako bi se ostvarila sinergija između poslovnih jedinica, pospešila inovativnost i kreativnost, zadovoljenje potreba potrošača podiglo na viši nivo, redukovali troškovi, usavršio kvalitet proizvoda i smanjila izloženost rizicima.⁹

Vlade zemalja pokušavaju da pronađu načine za povećanje broja kvalifikovanih radnika sa fakultetskim diplomama kako bi pratile ekonomski progres drugih zemalja i ujedno ostale konkurentne. U prilog tome govori i podsticanje rasta učešća naučno-istraživačkih aktivnosti u troškovima države i privatnih kompanija, kao i stabilan rast kapitalizacije tehnološko-intenzivnih kompanija. Uzimajući primer Tajvana koji beleži uvećanje dohotka per capita 192 puta za period od 40 godina, možemo konstatovati da se takav uspeh najviše duguje promociji obrazovanja i poreskim podsticajima. Univerziteti mogu značajno doprineti ekonomskom razvoju ne samo pružanjem teorijskih saznanja i sprovođenjem istraživanja, već i komercijalizacijom rezultata inovacione i tehnološke aktivnosti. To naglašava da je došlo do napuštanja njihove tradicionalne uloge i da mnogi svetski priznati univerziteti promovišu ekonomski razvoj kao deo svoje misije smatrajući da kreirano teorijsko znanje treba unaprediti radi postizanja komercijalnog uspeha. Jedan od načina za postizanje takvog cilja se bazira i na osnivanju novih kompanija, čime proširuju svoje aktivnosti i demonstiraju neophodnost svog postojanja.¹⁰ Takođe, pojedini autori ističu da pronalazke koji se javljaju kao rezultat istraživanja finansiranih od strane države treba licencirati privredi radi daljeg komercijalnog razvo-

7 Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj, Privreda Republike Srbije-održivost zasnovana na znanju, str. 4-6. www.odrzivi-razvoj.gov.rs/

8 Kassicieh K. S., (2010) The Knowledge Economy and Entrepreneurial Activities in Technology-Based Economic Development, *Journal of Knowledge Economy*, Vol. 1, Issue 1, pp. 27-30.

9 Insights from KPMG's European Knowledge Management Survey 2002/2003, Key findings, pp. 4-5. www.kpmg.nl/kas

10 Rasmussen E. Moen O. Gulbrandsen M., (2006) Initiatives to promote commercialization of university knowledge, *Technovation* Vol. 26, Issue 4, pp. 519-520.

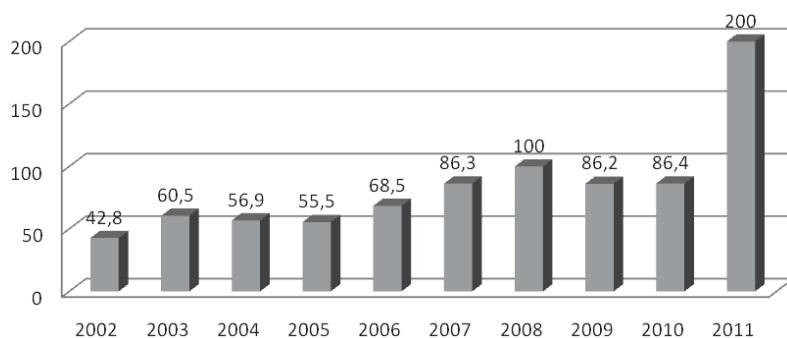
ja koji je u javnom interesu. Transfer tehnologije koja podrazumeva intelektualnu svojinu koja donosi određeni prihod, sa univerziteta ka privatnom sektoru, po mišljenju mnogih, generiše rast zaposlenosti, unapređuje produktivnost, a time pospešuje i dugoročni ekonomski rast.¹¹

Mnogi teoretičari ističu postojanje značajne veze između obrazovanja i dohotka per capita, stope rasta produktivnosti i stope zaposlenosti. Povećanje vrednosti intelektualnog kapitala zahteva ulaganje u obrazovanje, zapošljavanje kvalitetnih kadrova, njihovo uključivanje u upravljačke strukture, dodeljivanje odgovornosti i sl. Prema konstruisanom modelu koji ispituje odnos između kumuliranog znanja i produktivnosti ukazuje se na to da viši nivo obrazovanja doprinosi višoj stopi produktivnosti koja se reflektuje u bržem rastu dohotka per capita koji predstavlja jedan od najvažnijih ciljeva ekonomske politike. Međutim, ističe se da se taj rast dohotka konstituise zamenom plavih okovratnika (radnika koji obavljaju poslove koji ne zahtevaju stručne kvalifikacije) manjim brojem belih okovratnika (radnika koji obavljaju složene poslove koji zahtevaju obrazovanje i stručne kvalifikacije, bolje su plaćeni i poseduju bolji društveni položaj). To ukazuje da rast zaposlenosti nije nužno maksimiran, odnosno može doći do toga da se u visoko obrazovanim sredinama rast zaposlenosti usporava iako je rast produktivnosti kontinuiran.¹² U prilog ovome govore i stavovi da se sa tehnološkim napretkom javljaju i procesi stvaranja i nestajanja radnih mesta, odnosno da je proces rasta u osnovi proces kreativne destrukcije. Pojedince koji ne poseduju potrebne veštine, tehnološki napredak može dovesti u nezavidan položaj, dok sa druge strane, potrošači imaju koristi od dostupnosti novih proizvoda. Praksa pojedinih zemalja je pokazala da su se na frontu radnih mesta kao najbolji pokazali najveći korisnici kompjuterskih tehnologija, odnosno da je zaposlenost najbrže rasla u zemljama koje su najviše investirale u informatičke tehnologije. Dugoročno gledano, nove tehnologije će kreirati bar 1% novih radnih mesta u odnosu na ona koja su zamenjena.¹³

ZNANJE KAO RAZVOJNI FAKTOR SRBIJE

Sticanje znanja, njegova produktivna primena, neprekidno obnavljanje i uvećanje predstavljaju izvore konkurentske prednosti jedne privrede. Naučno-istraživački rad i delotvornost prenošenja njegovih rezultata u dobra, usluge i procese jedna je od najvažnijih poluga u stvaranju ekonomije znanja.¹⁴ U nastavku izlaganja, biće analizirano trenutno stanje u nauci u Srbiju.

GRAFIKON 1 BUDŽETSKA IZDVAJANJA ZA NAUKU U SRBIJI U MILIONIMA EVRA 2002-2011

Izvor: Ministarstvo finansija, Zakoni o budžetu Republike Srbije, <http://www.mfin.gov.rs/>

11 Friedman J. Silberman J., (2003) University technology transfer: do incentives, management, and location matter? *Journal of Technology Transfer*, Vol. 28, Issue 1, pp. 17-18.

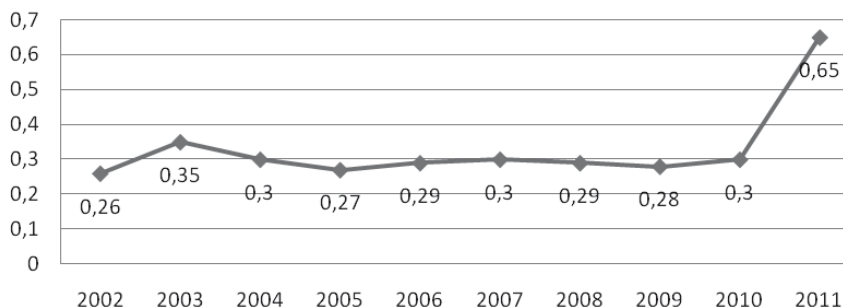
12 Gottlieb P. Fogarty M., (2003) *Educational attainment and metropolitan growth*, *Economic Development Quarterly*, Vol. 17, Issue 4, pp. 326-327.

13 Todosijević R., (2004) *Tehnologija i konkurencija kao izazovi razvoja*, *Hemijska industrija*, Vol. 58, br. 4, str. 166-167.

14 Mirić O., (2009) Regionalna politika EU kao motor ekonomskog razvoja, *Evropski pokret u Srbiji*, Beograd str. 75-76.

Do 2011. godine, u Srbiji nisu zastupljena značajna budžetska izdvajanja za nauku i tehnologiju i možemo konstatovati da se i pored zabeleženog napretka poslednjih godina, nauka nalazila na neodrživoj putanji. Naime, ako se osvrnemo na Grafikon 1. i 2, uvidećemo da 2002-2010. godine izdvajanja za nauku rastu u bruto iznosu, ali predstavljena kao % BDP-a ipak ne beleže progres i ostaju na nivou od 0,3%. Interesantno je da se situacija poboljšala 2011. godine kada je Srbija udvostručila izdvajanja za nauku, koja su dostigla 0,65% BDP-a. Takođe, zarade istraživača su porasle u proseku za 30% u odnosu na 2008. godinu. Ipak, to povećanje je i dalje skromno i kontinuirani rast je neophodan jer su ulaganja i dalje niža od 1% BDP-a za koji se predviđa da će biti postignut do 2014. godine.

GRAFIKON 2 BUDŽETSKA ULAGANJA U NAUKU U SRBIJI U %BDP-A 2002-2011

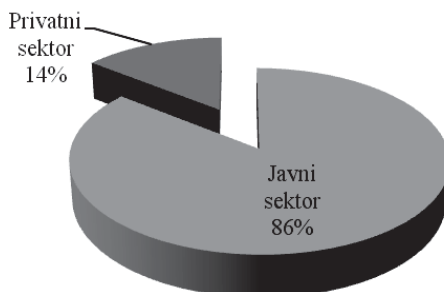

Izvori: Ministarstvo finansija, Zakoni o budžetu Republike Srbije, <http://www.mfin.gov.rs/>
The World Bank, Research and development expenditure (% of GDP), <http://data.worldbank.org/>

Ono što se svakako nameće kao cilj jeste apel Saveta Evrope u Lisabonu da se izdvajanja za istraživanje i razvoj povećaju na 3% BDP-a, od čega ulaganja države treba da čine 1%, a ostatak investicije privrede. Godine 2002. u Barseloni je takođe usvojen Akcioni plan koji se zalaže za rast investicija u pomenutom sektoru. Ako pogledamo Grafikon 3. uvidećemo da se dominantan udeo sredstava za nauku obezbeđuje iz budžeta države, što je nepovoljna okolnost. Naravno, kako se bude razvijala ekonomija u našoj zemlji, tako bi trebalo da se povećavaju i sredstva koja se plasiraju u nauku izvan budžeta jer i male zemlje poseduju potrebu za razvijanjem sopstvene naučno-istraživačke osnove, a ne samo za korišćenjem naučnih dostignuća razvijenih zemalja. Prosek za EU predstavlja 35,4% izdvajanja za nauku direktno iz budžeta, 54% od privrede i 10,6% iz drugih nacionalnih i međunarodnih izvora. Takođe, prosečna ulaganja EU u nauku iznose 1,9% BDP-a.¹⁵

Neke zemlje poput SAD, Švedske, Nemačke, Švajcarske i Kine već su dosegle cilj da ulaganja privatnog sektora u nauku iznose dve trećine ukupnih investicija. Potrebno je posebno istaći Japan koji sa 76% ulaganja privatnog sektora svakako dominira, kao i zemlje iz našeg okruženja koje takođe beleže dobre rezultate po tom pitanju.

GRAFIKON 3 INVESTICIJE U NAUKU U SRBIJI PO SEKTORIMA 2010.

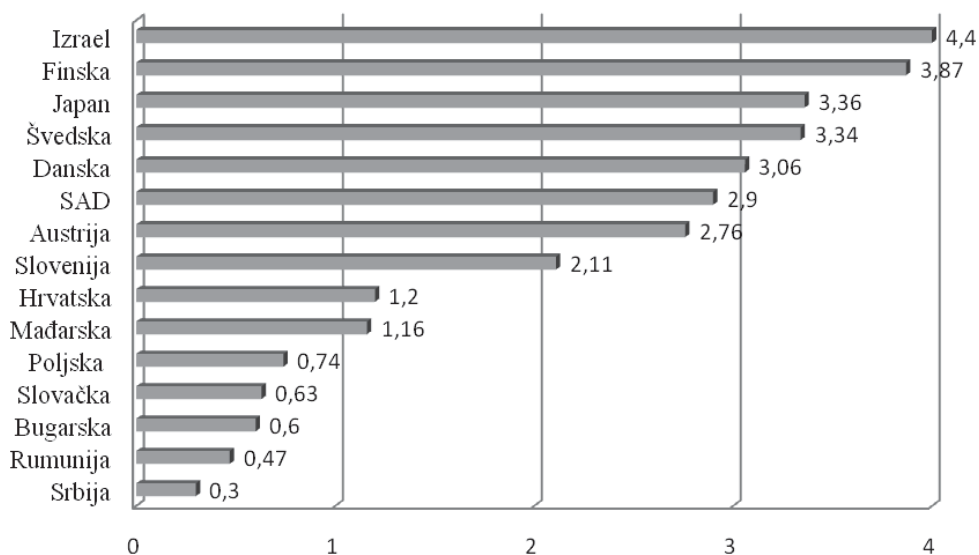
Izvor: Erawatch Serbia, Funding flows, GERD by funders, <http://erawatch.jrc.ec.europa.eu/>

¹⁵ Eurostat, Tables, Graphs, Maps Interface (TGM) table, Gross domestic expenditure on R&D (GERD) by source of funds, percentage of total GERD

U Češkoj čak 54% svih investicija za nauku potiče iz industrijskih izvora, u Mađarskoj 39,4%, a Rumuniji 37,2%. U ovim zemljama naučno-istraživačka aktivnost nije imanentna samo državnim institutima i univerzitetima, što utiče na podsticanje zaposlenosti naučnika u privatnom sektoru u kojem se odvijaju neka od najsavremenijih globalnih istraživanja. Sarađujući sa industrijskim sektorom i učestvujući u međunarodnim programima, prihod instituta u Srbiji iznosi oko 12,5 milijardi din. Visoko obrazovanje iz budžetskih sredstava koristi 23 milijarde din, a još polovinu tog iznosa dodatno ostvaruje kroz sopstvene prihode, što sve zajedno čini 1,3% BDP-a.¹⁶

Srbija raspolaže nedovoljnim brojem istraživača (oko 11 500), malim brojem domaćih i stranih tehnološki-intenzivnih preduzeća, kao i skromnim vezama sa međunarodnim naučnim institucijama. Prosečna starost istraživača od 44,3 godine signalizira potebu za naučno-istraživačkim podmlatkom.¹⁷ Rukovodeći se prema onome što Srbija plasira na svetsko tržište, može se zaključiti da privreda ne ulaže dovoljno finansijskih sredstava u tehnologiju, a izostale su i krupne investicije u načnu infrastrukturu. Mladi ljudi se sve ređe opredeljuju za prirodno-matematičke smerove na fakultetima, dok naučnici i visokokvalifikovani inženjeri sve intenzivnije napuštaju zemlju. Zabeležen je rast broja naučnih patenata sa jednog u 2007. na sedamnaest u 2010. godini, ali treba konstatovati da se u Srbiji nedovoljno štiti intelektualna svojina. Od 2000. do 2010. godine povećan je broj međunarodno priznatih publikacija, ali je i dalje njihov broj tri puta manji od publikacija u Sloveniji i dva puta manji od publikacija u Hrvatskoj. Najveći broj objavljenih radova je iz oblasti medicine (29%), mašinstva i tehnologije (18%), fizike (13%), hemije (11%) i njihov broj je porastao sa 927 na preko 2500. Interesantno je konstatovati da ako bi se broj objavljenih radova doveo u vezu sa količinom finansijskih sredstava uložених u istraživanje i razvoj, Srbija bi bila jedna od vodećih zemalja u svetu.¹⁸

GRAFIKON 4 UKUPNA IZDVAJANJA ZA NAUKU PO ZEMLJAMA U %BDP-A 2010.

Izvor: OECD, *Science and Technology, Gross domestic expenditure on R&D, as a percentage of GDP*

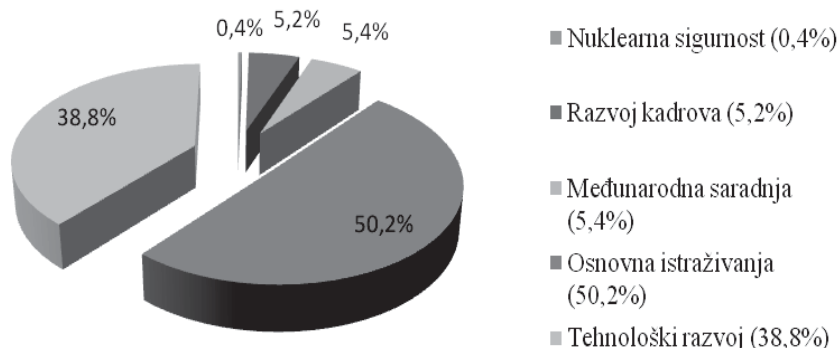
16 Povrenović D., (2011) Analiza inovacione delatnosti u Srbiji, Edukativno informativni centar, Zavod za intelektualnu svojinu, Beograd, str. 15-25.

17 Brkanović I., (2010) Mala i srednja preduzeća i intelektualna svojina, Centar za razvoj preduzetničkog društva u saradnji sa ZIS i WIPO, Beograd str. 28.

18 Unesco Science Report 2010, The Current Status of Science around the World, UNESCO, pp. 190-195.

Ako se osvrnemo na Grafikon 4. možemo sagledati da u poređenju sa drugim zemljama Srbija ozbiljno zaostaje kada je reč o ulaganjima u istraživanje i razvoj izraženim u % BDP-a. Taj jaz u razvoju je do prošle godine bio značajan čak i u odnosu na ulaganja zemlja u regionu, ali nakon rasta stope na 0,65% BDP-a, premašene su Rumunija, Slovačka i Bugarska. Slovenija, Mađarska i Hrvatska izdvajaju preko 1% BDP-a za nauku. Možemo videti prema trenutnim podacima da najveća ulaganja u nauku beleže Izrael (4,4%), Finska (3,87%) i Japan (3,36%). Visoko razvijene zemlje beleže kontinuirani rast ulaganja i nauku koji je otporan čak i na ekonomsku krizu. SAD su za narednih 10 godina čak najavile udvostručenje budžetskih ulaganja u nauku, dok Kina svoj budžet svake godine uvećava za skoro 20%.

GRAFIKON 5 DISTRIBUCIJA BUDŽETA ZA NAUKU U SRBIJI PO SEKTORIMA 2010.

Izvori: Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj <http://www.mpn.gov.rs/>
Ministarstvo finansija, Zakon o budžetu Republike Srbije, <http://www.mfin.gov.rs/>

Ako posmatramo Grafikon 5. uvidećemo da su u strukturi finansiranja nauke u Srbiji dominantna osnovna istraživanja učestvujući sa preko 50%. U razvijenim zemljama se taj udeo kreće između 15-20% jer su prioriteti razvoja primarna istraživanja.¹⁹ Za Srbiju je karakteristično i to da je do devedesetih godina 20. veka vodeći finansijer primenjenih naučnih istraživanja bila vojska. Na žalost, ona više ne poseduje dovoljno finansijskih sredstava za te svrhe, a velike kompanije koje su posedovale sopstvene istraživačko-razvojne centre su nakon gubitka tržišta usled kriznih perioda u Srbiji i neuspešne privatizacije ekonomski krahirale.²⁰

UMESTO ZAKLJUČKA

U turbulentnom i nepredvidivom okruženju u kojem zemlje pokušavaju da pronađu načine da kreiraju i što duže održe konkurentsku prednost, znanje postaje jedan od odlučujućih faktora u tržišnoj borbi za prevlast, na prelasku iz industrijskog u društvo znanja. U vremenu koje karakteriše naučno-tehnološki progres, razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija i težnja ka društvu znanja, u prvi plan se ističe uloga intelektualnog kapitala. Na bazi toga izvodi se zaključak da su osnovni postulati razvoja današnjice povećanje ulaganja zemalja u istraživačko-razvojne i inovativne aktivnosti kroz obrazovanje ljudskih resursa i njihovo kontinuirano učenje. S toga i Srbija treba da se uključi u ove globalne trendove i izgradi nacionalni inovativni sistem koji će omogućiti transfer znanja u privredu i konstituisati ekonomiju zasnovanu na znanju i održiv razvoj privrede. Nije dovoljno samo konstatovati da Srbija treba znatno više sredstava da ulaže

¹⁹ Government of the Republic of Serbia, (2011) European Integration Office, Needs of the Republic of Serbia for International Assistance In the Period 2011-2013. pp. 55-56.

²⁰ Povrenović D., (2011) Analiza inovacione delatnosti u Srbiji, Edukativno informativni centar, Zavod za intelektualnu svojinu, Beograd, str. 20.

u nauku i time sledi preporuke Evropske unije. Država treba da stvori ambijent koji će uticati na privlačenje stranih direktnih investicija koje će podsticajno delovati na naučno-tehnološki razvoj naše zemlje, tako da se ne javlja potreba za isticanjem oblasti prioriternih ulaganja. Takođe, važna je i saradnja između obrazovnog sistema, naučno-istraživačkog sistema, sektora malih i srednjih preduzeća, kao i podrška države u upravljanju i realizaciji kompleksnih projekata i naučnih poduhvata. Pitanje nauke nije samo pitanje jednog ministarstva već celokupnog društva i veoma je važno pronaći partnere iz oblasti nauke kako u zemlji, tako i u inostranstvu. Smatra se da prvi ohrabrujući koraci u međunarodnoj saradnji treba da se baziraju na privlačenju stranih tehnološki-intenzivnih kompanija.

LITERATURA

1. Brkanović I., (2010) Mala i srednja preduzeća i intelektualna svojina, Centar za razvoj preduzetničkog društva u saradnji sa ZIS i WIPO, Beograd
2. Drašković M., (2010) Znanje kao neograničeni resurs i objekt upravljanja, Montenegrin Journal of Economics, Vol 6, Issue 11, str. 83-90.
3. Erawatch Serbia, Funding flows, GERD by fundres, <http://erawatch.jrc.ec.europa.eu/>
4. Eurostat, Tables, Graphs, Maps Interface (TGM) table, Gross domestic expenditure on R&D (GERD) by source of funds, percentage of total GERD
5. Friedman J., Silberman J., (2003) University technology transfer: do incentives, management, and location matter? Journal of Technology Transfer Vol. 28, Issue 1, pp. 17–30.
6. Gottlieb P., Fogarty M., (2003) Educational attainment and metropolitan growth, Economic Development Quarterly, Vol. 17, Issue 4, pp. 325–336.
7. Government of the Republic of Serbia, (2011) European Integration Office, Needs of the Republic of Serbia for International Assistance In the Period 2011-2013.
8. Igami M., Saka A., (2007) Capturing the envolving nature of science, the development of new scientific indicators and the mapping of science, STI Working paper, Statistical Analysis of Science, Technology and Industry, OECD, Paris
9. Insights from KPMG's European Knowledge Management Survey 2002/2003, Key findings, www.kpmg.nl/kas
10. Kassich K. S., (2010) The Knowledge Economy and Entrepreneurial Activities in Technology-Based Economic Development, Journal of Knowledge Economy, Vol. 1, Issue 1, pp. 24–47.
11. Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj, Privreda Republike Srbije-održivost zasnovana na znanju, www.odrzivi-razvoj.gov.rs/
12. Ministarstvo finansija, Zakoni o budžetu Republike Srbije, <http://www.mfin.gov.rs/>
13. Mirić O., (2009) Regionalna politika EU kao motor ekonomskog razvoja, Evropski pokret u Srbiji, Beograd
14. OECD, Science and Technology, Gross domestic expenditure on R&D, as a percentage of GDP
15. Pokrajac S., Nijemčević S., (2007) Impact of New Knowledge and New Technology on New Economy and New Management, FME Transactions 2007, Vol. 35, Issue. 4, pp. 205-212.
16. Povrenović D., (2011) Analiza inovacione delatnosti u Srbiji, Edukativno informativni centar, Zavod za intelektualnu svojinu, Beograd
17. Rasmussen E., Moen O. Gulbrandsen M., (2006) Initiatives to promote commercialization of university knowledge, Technovation Vol. 26, Issue 4, pp. 518–533.
18. Shaikh M. J., (2004) Measuring and Reporting of Intellectual Capital Performance Analysis, Journal of American Academy of Business, Cambridge, Vol. 4, Issue 1/2, pp. 439-448.
19. The World Bank, Research and development expenditure (% of GDP), <http://data.worldbank.org/>
20. Todosijević R., (2004) Tehnologija i konkurencija kao izazovi razvoja, Hemijska industrija, Vol. 58, br. 4, str. 165-175.
21. Unesco Science Report 2010, The Current Status of Science around the World, UNESCO

REGIONALNE RAZLIKE NA TRŽIŠTU RADA U SRBIJI¹

APSTRAKT

Postojanje razlika u nezaposlenosti između pojedinih regiona iste privrede se smatra ključnim pokazateljem održavanja neravnoteže između ponude i tražnje na tržištu rada. Ukoliko tokom dužeg vremenskog perioda pojedini regioni beleže visoke stope nezaposlenosti, onda se može zaključiti kako na njemu ne postoje ili nisu dovoljno razvijeni mehanizmi za uspostavljanje ravnoteže. Neusaglašenost ponude i tražnje radne snage, visoka stopa nezaposlenosti mladih, veliki broj angažovanih u sivoj ekonomiji, nepovoljna kvalifikaciona i starosna struktura nezaposlenih, samo su neki od problema koji karakterišu tržište rada u Srbiji.

Adekvatna procena uslova na ovom tržištu, kao i njegova sposobnost da uspostavi ravnotežu na tržištu rada, od esecijalnog je značaja, budući da regionalna neusklađenost u pogledu broja i kvalifikacione strukture radnika i mogućnosti zaposlenja može izazvati dugotrajnu nezaposlenost. U radu se razmatraju i identifikuju razlike na tržištu rada u pet statističkih regiona. I pored toga, što se problemu relativno visoke nezaposlenosti u poslednjih nekoliko godina posvećuje veća pažnja, još uvek su mnoga pitanja, koja su vezana za ovu oblast, nedovoljno empirijski istražena.

Ključne reči: *zaposlenost, regioni, nezaposlenost, privatizacija, tržište rada*

REGIONAL DIFFERENCES IN LABOR MARKET IN SERBIA

ABSTRACT

The existence of differences in unemployment between the regions of the same economy is considered a key indicator of maintaining the imbalance between supply and demand in the labor market. If over a long period of time some regions recorded high rates of unemployment, then one can reasonable conclude that mechanisms used to restore the balance don't exist or are not well developed. Discrepancies between labor supply and demand, high rates of youth unemployment, the large number of person engaged in the informal sector, unfavorable qualification and age structure of the unemployed are just some of the problems that characterize the labor market in Serbia.

Adequate assessment of conditions in this market, as well as its ability to restore a balance in the labor market, are essential since the regional discrepancy in terms of the number and qualifications of workers and employment opportunities can cause long-term unemployment. This paper covers and identifies differences in the labor market in five statistical regions. Although the problem of relatively high unemployment is paid more and more attention in recent years, still many issues related to this area are empirically under-explored.

Key words: *employment, regions, unemployment, privatization, labor market*

UVOD

U protekle dve decenije zemlje u tranziciji su ostvarile značajne strukturne promene zahvaljujući procesu prelaska na tržišnu privredu i povećanoj integraciji u svetskoj privredi. Gotovo u svim zemljama, pa i u Srbiji, povećane su regionalne razlike u ekonomskoj razvijenosti. Nejednakosti na tržištu rada imaju tendenciju da se produbljuju i uporno opstaju u procesu ekonomske tranzicije, pri čemu glavni gradovi i neko-

¹ Rad je deo istraživanja na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup“, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke

liko regiona sa povoljnom geografskom pozicijom ostvaruju snažan rast, dok ostali delovi zemlje tonu u duboku recesiju, postajući područja sa visokom nezaposlenošću i niskim platama. U tranziciji je povećanje stope nezaposlenosti neizbežno, s obzirom na to da dolazi do velikog prestrukturiranja privrede i brže se gube mesta u državnom sektoru nego što se stvaraju u privatnom. U odnosu na ostala tržišta faktora proizvodnje, tržište rada u Srbiji je veoma specifično, jako složeno i najmanje razvijeno. Iako ekonomska teorija pretpostavlja da tržišta ne mogu ostati dugoročno u neravnoteži zahvaljući plati kao mehanizmu uspostavljanja ravnoteže, regionalne razlike na tržištu rada Srbije se još više povećavaju nakon 2000. i ne postoji mogućnost njihovog eliminisanja.

Problem nezaposlenosti je neophodno posmatrati sa regionalnog aspekta iz najmanje nekoliko razloga. Prvo, veličina dispariteta u stopi nezaposlenosti između regiona unutar jedne zemlje je isto toliko bitna kao i različitost u stopama nezaposlenosti između samih zemalja. Drugo, mnoge makroekonomske studije su posvećene istraživanju razloga postojanja visokih stopa nezaposlenosti između zemalja, a ne toliko proučavanju razlika na regionalnim tržištima rada unutar jedne zemlje. Osim toga, veliki regionalni dispariteti u nezaposlenosti i visini plata, kao znak neefikasne alokacije rada kao osnovnog ekonomskog resursa, smanjuju nacionalni dohodak i dodatno podižu inflatorni pritisak. U želji da objasni postojanje regionalnih razlika u nezaposlenosti, Elhorst je proučavajući teorijsku i empirijsku literaturu izdvojio sledeće determinante koje su od ključnog značaja: stopa prirodnog priraštaja; stopa participacije radne snage; migracije; dnevni migranti; plate; rast zaposlenosti; bruto regionalni proizvod; potencijal tržišta; industrija i nivo obrazovanja stanovništva.

Osnovni cilj ovog rada je da ukaže na postojanje velikih regionalnih razlika na tržištu rada sa kojima se Srbija suočava već dugi niz godina i naznači faktore koji su doveli do nastajanja ovih značajnih regionalnih nejednakosti i moguće pravce društvenog delovanja da se ovakvo stanje promeni.

KARAKTERISTIKE TRŽIŠTA RADA

Po Zakonu o regionalnom razvoju Republika Srbija se deli na pet velikih regiona: Beogradski, region Vojvodine, Šumadije i Zapadne Srbije, region Južne i Istočne Srbije i region Kosovo i Metohija. Posmatrajući vrednost njihovog BDP-a, regioni Vojvodine, Šumadije i Zapadne Srbije i Južne i Istočne Srbije svrstani su u nedovoljno razvijene. Problemi privrede decenijama su se kumulirali tako da su potpuno gurnuli u stranu regionalnu problematiku razvoja zemlje. Usled brojnih socijalno-političkih i ekonomskih dešavanja u Srbiji u prethodne dve decenije (rat, sankcije, hiperinflacija, izbeglice, osiromašenje populacije i slično), nesigurnih uslova poslovanja i dugog procesa tranzicije, kapaciteti industrijske proizvodnje su vidno smanjeni, što je imalo za posledicu povećanje broja nezaposlenih. Kako Srbija nije u mogućnosti da u potrebnoj meri mobilize raspoložive radne potencijale, problem nezaposlenosti se višestruko usložnjava, poprimajući dramatične dimenzije i oblike, posebno kada se analiza sa agregatnog nivoa spusti na nivo regiona (oblasti i opština).

Negativni efekti produbljivanja društveno-privrednih razvojnih nejednakosti se ogledaju u ogromnim razlikama u uslovima života u različitim delovima Srbije. Upoređujući je sa ostalim zemljama u okruženju, možemo zaključiti da se Srbija suočava sa velikim regionalnim razlikama u životnom standardu, ekonomskoj aktivnosti, visini investicija, ceni nekretnina i svim drugim pokazateljima koji upućuju na ekonomsku razvijenost nekog područja. Regionalne disproporcije u stepenu razvijenosti podstiču migracije stanovništva iz nerazvijenih područja u ekonomske centre i imaju za posledicu praznjenje pojedinih delova teritorije. Ukoliko se ovaj trend nastavi, strahuje se da će se veliki deo stanovništva koncentrisati u svega nekoliko gradova (Beograd, Novi Sad i Niš). Ogromne razlike u nivou razvijenosti pojedinih područja se uočavaju na relacijama: grad Beograd – ostali gradovi i opštine, veći urbani centri – opštine u njihovom okruženju, gradovi – sela, razvijeni severni deo – nerazvijeni južni delovi Srbije.

Stanje u kojem se trenutno nalazi srpska privreda se duguje neuspehoj tranziciji i privatizaciji tokom poslednjih 10 godina. Budući da se tranzicioni modeli mogu označiti kao putevi bez znakova puni iskušenja i izazova, ne iznenađuje činjenica što se oko njihovog izbora utrošilo previše dragocenog vremena i pojavile brojne greške i propusti. Prestanak rada brojnih giganata izazvalo je nesnalaženje u uslovima pojačane konkurencije, standardizacije i neizbežnih promena koje su doneli internet i globalizacija. Ubrazanom propadanju srpske privrede doprineli su vlasnici krupnog kapitala koji su uz podršku političkog i regulatornog sistema naše zemlje, pri tom neispunjavajući obaveze iz kupoprodajnog ugovora, preuzeli atraktivnu imovinu i zemljište. Njihov motiv za ovakav korak nije bila težnja za povećanje ekonomske efikasnosti preduzeća već obustavljanje procesa poslovanja i unovčavanje navedene imovine. Jedan od problema koji im se pojavio na putu bili su zaposleni kojima su isplaćivane otpremnine iz sredstava ostvarenih prodajom profitabilnih delova preduzeća. Vreme je pokazalo da privatizacija nije dovela do povećanja efikasnosti preduzeća i njihovom osposobljavanju za rad bez državne pomoći, da izvoze i otvaraju nova radna mesta. Umesto toga, pojavila se potreba za preispitivanjem procesa privatizacije ranije privatizovanih preduzeća. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, broj zaposlenih u preduzećima i ustanovama je rastao samo u 2001. godini za 0,2%, u 2004. za 0,5%, kao i u 2005. za 0,9%, dok je pad zabeležen u 2002., 2003. i 2006. u daleko većem procentu (od 1,7% do 2,1% godišnje).

KRETANJA NA TRŽIŠTU RADA U SRBIJI U 2010. I PRVOM KVARTALU 2011. GODINE

Privrednu aktivnost u 2010. godini karakteriše blagi oporavak od posledica svetske ekonomske krize, zahvaljujući blagom rastu industrijske proizvodnje i izvoza. Međutim, privreda je i dalje suočena sa inflatornim rizicima, visinom budžetskog deficita i visokim i rastućim učešćem spoljnog duga u BDP-u. Poseban problem postoji na tržištu rada usled nepovoljnih globalnih kretanja, nedovoljne investicione aktivnosti privrede i usporenog priliva stranih direktnih investicija. Stopa zaposlenosti u 2010. godini je najniža u Topličkoj (22,11%), Jablaničkoj (23,22%), Pčinjskoj (24,21%) i Mačvanskoj (25,49%), a najviša u Beogradskoj (51,98%), Južno-bačkoj (44,9%) i Severno-bačkoj oblasti (36,63%).

TABLE BR. 1 PREGLED ZAPOSLENOSTI PO OBLASTIMA I REGIONIMA U 2010. GODINI

Region Oblast	Broj zaposlenih	Broj nezaposlenih	Radno aktivno stanovništvo (15 - 64)	Zaposlenost u odnosu na radno spos. stanovništvo %	Stope nezaposlenosti*	Neto zarade, godišnji prosek
Beogradski region	592651	93769	1140177	51,98	13,66	42489
Beogradska	592651	93769	1140177	51,98	13,66	42489
Region Vojvodine	466332	198276	1351573	34,5	29,83	33392
Zapadno-Bačka	38405	21705	132475	28,99	36,11	30291
Južno-Banatska	59110	33640	204804	28,86	36,27	35212
Južno-Bačka	190471	65156	424197	44,9	25,49	36327
Severno-Banatska	32289	14291	104087	31,02	30,68	30467
Severno-Bačka	48189	16778	131573	36,63	25,83	30998
Srednje-Banatska	38354	19629	131373	29,19	33,85	32358
Sremska	59514	27077	223064	26,68	31,27	29442
Region Šumadije i Zapadne Srbije	408549	237641	1370856	29,8	36,78	28636
Zlatiborska	59202	31882	198945	29,76	35,00	29165
Kolubarska	40353	12704	119271	33,83	23,94	29614
Mačvanska	53642	35165	210405	25,49	39,60	28884

Region Oblast	Broj zaposlenih	Broj nezaposlenih	Radno aktivno stanovništvo (15 - 64)	Zaposlenost u odnosu na radno spos. stanovništvo %	Stope nezaposlenosti*	Neto zarade, godišnji prosek
Moravička	46747	20282	144474	32,36	30,26	28727
Pomoravska	47875	27846	139830	34,24	36,77	28367
Rasinska	44456	26781	160960	27,62	37,59	26918
Raška	57272	48985	198543	28,85	46,10	27240
Šumadijska	59002	33996	198428	29,73	36,56	30119
Region Južne i Istočne Srbije	307058	193204	1093158	28,09	38,62	29248
Borska	26888	12561	86853	30,96	31,84	32809
Braničevska	35708	8914	120192	29,71	19,98	33381
Zaječarska	22417	14053	78080	28,71	38,53	27507
Jablanička	34557	36253	148793	23,22	51,20	25969
Nišavska	77804	49882	249676	31,16	39,07	28513
Pirotska	20506	14134	61206	33,5	40,80	28311
Podunavska	39537	14533	137571	28,74	26,88	34082
Pčinjska	36538	28610	151521	24,11	43,92	26118
Toplička	13103	14264	59266	22,11	52,12	23689

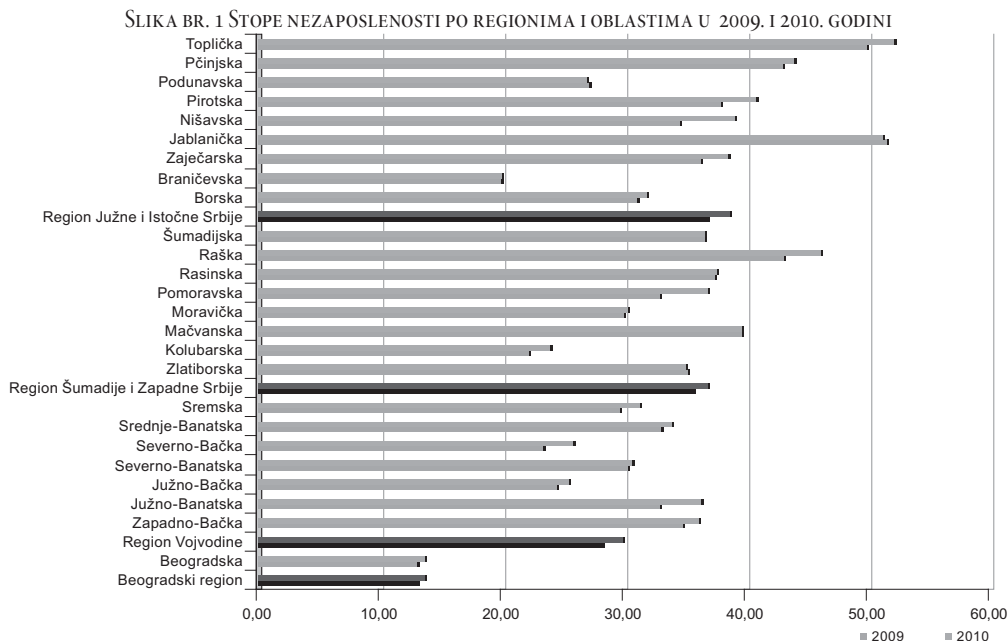
* Stopa nezaposlenosti je izračunata kao razlomak broja nezaposlenih i zbira broja zaposlenih i nezaposlenih sa 100.
Napomena: Nedostaju podaci za region Kosovo i Metohija

Izvor: Republički zavod za statistiku, Opštine u Srbiji u 2010. godini, 2010. godina i sopstveni proračun

Ovakvo kretanje zaposlenosti u Topličkoj oblasti se može objasniti činjenicom da je reč o području bez velikih gradskih centara, usled čega je otežano privlačenje stranih investicija, grupisanje domaćeg kapitala i zadržavanje visoko obrazovanih ljudi u njihovom zavičaju. Izraženo povećanje stope nezaposlenosti u Južnoj i Istočnoj Srbiji se duguje privrednim strukturama zasnovanim na velikim industrijskim sistemima, koje više nisu bile u mogućnosti da otvaraju nova radna mesta nego su, naprotiv, bile prisiljene na značajno smanjenje broja radnika. Njihovo propadanje izazvalo je ekonomski kolaps industrijskih gradova, koji su inače bili nosioci ukupnog razvoja širih područja, a koji su svoje poslovanje bazirali na tradicionalnim industrijskim granama (tekstilna industrija, elektroindustrija, metaloprerađivačka, mašingradnja, automobilska industrija, itd.). Ukoliko uporedimo podatke o stopi nezaposlenosti za dve uzastopne godine, možemo zaključiti da su u toku 2010. godine zabeležene veće vrednosti ovog pokazatelja u gotovo svim oblastima i regionima. Visoka stopa registrovane nezaposlenosti ukazuje na prisustvo strukturne nezaposlenosti i njen dugoročni karakter. Najveći pad u broju zaposlenih u 2010. godini u odnosu prethodnu zabeležen je u Nišavskoj, Pomoravskoj i Južno-banatskoj oblasti. Kada se uporede podaci po regionima, možemo konstatovati da je do najvećeg pada stope zaposlenosti došlo u Južnoj i Istočnoj Srbiji, a najmanje u Beogradskom regionu.

Analizom kvalifikacione strukture, evidentno je da se Beogradski region suočava sa velikim brojem nezaposlenih sa IV stepenom stručne spreme, dok u ostalim regionima nekvalifikovani radnici (I i II) imaju najveće učešće u ukupnoj nezaposlenosti. Ukoliko bi se njima pridodali i nezaposleni sa III i IV stepenom stručne spreme, onda vidimo da ove kategorije čine oko 89,29% ukupno nezaposlenih u regionu Vojvodine (90,63% u regionu Šumadije i Istočne Srbije i 89,86% u Južnoj i Istočnoj Srbiji). Ovakav podatak zabrinjava jer ukazuje na izazito nepovoljnu situaciju na tržištu rada budući da već dugo godina postoji višak nekvalifikovanih radnika za kojima je veoma mala tražnja. Veliki raskorak između ponude i tražnje radne snage je nastao usled postojanja nedovoljnih i zastarelih znanja armije nezaposlenih. Takva situacija se duguje činjenici da se znanja zaposlenih, a posebno nezaposlenih, odnose na prevaziđene tehnologije, što predstavlja

rezultat velikog tehnološkog zaostajanja Srbije. U Srbiji postoji neprilagođenost obrazovnog sistema, koja se ogleda u tome da se mladi ljudi obrazuju za zanimanja kojima je tržište rada prezasićeno, a gotovo da i nema zainteresovanih za ona koja tržište rada najviše treba.

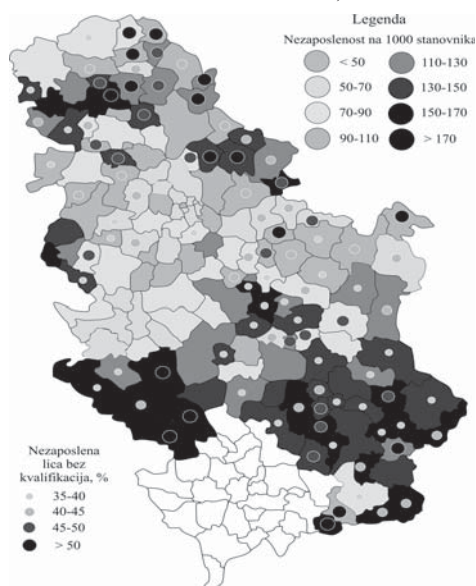
Izvor: sopstveni proračun

Prema broju nezaposlenih na 1000 stanovnika i procentualnog učešća nezaposlenih lica bez kvalifikacija, najteža situacija je u opštinama Tutin, Novi Pazar i Srbobran. Osim svoje geografske pozicije, nezadovoljavajuće putne mreže, velike udaljenosti od glavnog autoputa u Srbiji i usvojenih kulturnih vrednosti, specifičnost Novog Pazara se ogleda i u tome što veliki broj zaposlenih nije zvanično prijavljen. Na mapi je evidentno da područje koje zahvata Beogradski region, Mačvansku, Kolubarsku i Zapadno-Bačku oblast odlikuje relativno manji broj nezaposlenih i povoljnija kvalifikaciona struktura lica koja se nalaze na evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje. S obzirom na to da nedovoljna i neadekvatna kvalifikaciona struktura predstavlja ozbiljnu prepreku normalnom funkcinisanju tržišta rada, neophodno je ovom pitanju posvetiti posebnu pažnju kroz kreiranje obrazovnih i stručnih programa koji bi odgovorili trenutnim potrebama tržišta rada. Samo tako bi moglo doći do smanjivanja rastućeg jaza odnosno razlike između postojećih veština i kvalifikacija radne populacije i onih koji traže i zahtevaju poslodavci ili onih neophodnih za uspešno poslovanje. Visoki stepen učešća osoba bez kvalifikacija ukazuju na neophodnost intenzivnog sprovođenja mera formalnog i neformalnog obrazovanja, kao i strateških mera podrške zapošljavanju na lokalnom i nacionalnom nivou.

Posmatrano prema starosnim grupama, sve regione odlikuje veći broj nezaposlenih lica starosne dobi 25-29. Najveći je porast nezaposlenosti među osobama na početku ili u relativno ranoj fazi svoje karijere, koje se često još mogu osloniti na potporu roditelja. Međutim, i pored visoke stope nezaposlenosti mladih, potrebno je napomenuti da oni ipak brže dolaze do posla, dok mnogo veći problem imaju starija lica koja ne poseduju znanja koja su u funkciji novih tehnoloških zahteva. Država nastoji da posredstvom mera aktivne politike zapošljavanja (npr. programi pripravnika, volontera, „Prva šansa“, subvencije doprinosa za lica

mlađa od 30 godina, subvencije doprinosa za pripravnike mlađe od 30 godina i dr.) ostvari pad nezaposlenosti u starosnim kategorijama od 20-24 i od 25-29 godina.

SLIKA BR. 2 NEZAPOSLENOST NA 1000 STANOVNIKA I NEZAPOSLENA LICA BEZ KVALIFIKACIJA U %

Nezaposlenost po opstinama u Srbiji u 2010. godini

Izvor: Republički zavod za statistiku, Opštine u Srbiji u 2010. godini, 2010. godina

TABELA BR. 2 STRUKTURA NEZAPOSLENIH PREMA ŠKOLSKOJ SPREMI PO REGIONIMA (U %)

Stepen stručne spreme	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
I	14,49	31,66	29,8	31,16
II	2,96	5,69	5,37	4,21
III	20,75	25,45	29,11	26,72
IV	34,77	26,48	26,36	27,77
V	1,6	0,86	1,21	0,82
VI/1	7,24	3,41	3,53	4,35
VI/2	1,5	0,88	0,72	0,53
VII-1	16,28	5,47	3,87	4,38
VII-2	0,39	0,09	0,04	0,06
VIII	0,02	0,01	0	0
Ukupno	100	100	100	100

Izvor: Republički zavod za Statistiku

TABELA BR. 3 PROCENTUALNO UČEŠĆE NEZAPOSLENIH LICA PREMA STAROSTI NA KRAJU DECEMBRA 2010. GODINE PO REGIONIMA

	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
Ukupno	100	100	100	100
15-19	2,4	3,61	3,1	3,02
20-24	8,17	10,89	11,13	11
25-29	14,65	12,93	13,05	12,97
30-34	12,85	11,88	12,69	12,52
35-39	11,29	11,83	12,22	12,42
40-44	10,8	11,68	11,68	12,08
45-49	11,63	12,08	11,79	11,98
50-54	12,72	11,99	11,76	11,39
55-59	12,08	9,86	9,69	9,43
60-65	3,41	3,25	2,88	3,17

Izvor: Republički zavod za Statistiku

Prema poslednjim dostupnim podacima Republičkog zavoda za statistiku za mart 2011. godine, struktura zaposlenih po delatnostima je vrlo različita. Osim Beogradskog regiona, svi ostali beleže veliko učešće zaposlenih u prerađivačkoj industriji i relativno mali broj radnika u uslužnim delatnostima. Specifična prednost Beograda se ogleda u tome što se u potpunosti oslanja na uslužne delatnosti, koje su manje pogođene krizom od sekundarnih, kao i opštom privrednom dinamikom.

TABELA BR. 4 PROCENTUALNO UČEŠĆE ZAPOSLENIH U PRAVNIM LICIMA PO SEKTORIMA, 2011. GODINA

	Beogradski region (%)	Region Vojvodine (%)	Šumadije i Zapadne Srbije (%)	Region Južne i Istočne Srbije (%)
Ukupno	100	100	100	100
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	1,05	5,93	1,99	1,60
Rudarstvo	1,69	0,63	1,97	2,41
Prerađivačka industrija	12,09	25,56	30,02	26,04
Snabdevanje električnom energijom	1,76	1,32	2,18	3,66
Građevinarstvo	6,58	5,13	4,77	4,22
Trgovina na veliko i trgovina na malo	18,13	13,08	10,56	10,10
Saobraćaj i skladištenje	7,61	5,77	5,93	5,58
Informisanje i komunikacije	4,61	2,32	1,46	1,41
Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja	5,21	2,07	1,55	1,17
Stručne, naučne i tehničke delatnosti	6,59	3,24	1,99	2,25
Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	3,93	2,08	0,83	1,23
Državna uprava i odbrana; obavezno socijalno osiguranje	5,18	4,81	5,11	5,89
Obrazovanje	7,59	10,89	12,02	12,89
Zdravstvena i socijalna zaštita	10,22	11,48	12,99	14,49
Umetnost; zabava i rekreacija	2,13	1,65	1,17	1,32
Ostale uslužne delatnosti*	5,64	4,05	5,45	5,71

* U ostale uslužne delatnosti je uključeno snabdevanje vodom; upravljanje otpadnim vodama, kontrolisanje procesa uklanjanja otpada i slične aktivnosti, usluge smeštaja i ishrane, poslovanje nekretninama.

Izvor: Republički zavod za Statistiku

Velike razlike u stopama nezaposlenosti među pojedinim regionima Srbije mogu se objasniti i iz pomoć indikatora poslovne demografije. Veće mogućnosti za zasnivanje novih poslova imaju potencijalni preduzetnici u razvijenijim oblastima. Imajući u vidu šanse za preživljavanje i razvoj započetih poslovnih aktivnosti, grad Beograd i Južno-Bačka oblast se izdvajaju kao područja sa najvećim brojem novoosnovanih firmi u 2010. godini. Stoga i ne iznenađuje činjenica što ih odlikuje velika koncentracija stanovništva. Nasuprot tome, u ostalim delovima Srbije broj ugašenih preduzeća je premašio broj novoformiranih. Kao drastičan primer može poslužiti Pirotska oblast u kojoj je osnovano 367 preduzeća i radnji, dok je u istoj godini ugašeno 483 privredna subjekta.

Proces bržeg razvoja Beograda a stagnacije i osiromašjenja ostatka zemlje mora biti zaustavljen budući da je trend pretvaranja Srbije u državu glavnog grada daleko odmakao. Srbiji je neophodna reindustrijalizacija, odnosno stvaranje nekoliko desetina velikih preduzeća koja će biti generator privrednog rasta i izvoza i lider tehnološkog razvoja i zaposlenosti jer je ispod-petinsko učešće industrije u GDP na ovom nivou razvoja poražavajuće. S tim u vezi, neopravdana su očekivanja da bi mala i srednja preduzeća, od kojih su mnoga nastala u protekloj deceniji, mogla preuzeti ulogu lidera na tržištu, s obzirom na to da ona mogu da funkcionišu samo kao prateće delatnosti velikim preduzećima. Ova preduzeća predstavljaju kapilare, krvne sudove koji povezuju čitav organizam predstavljajući motor ekonomskog razvoja svake zemlje. Međutim, njihov opstanak presudno zavisi od postojanja velikih preduzeća koja bi dodatno podsticala rast i razvoj i jačanje njihove konkurentnosti.

ZAKLJUČAK

Dugotrajni proces tranzicije praćen brojnim spornim i poništenim privatizacijama imao je za posledicu deindustrijalizaciju zemlje, značajan pad privrednog rasta i produbljavanje regionalnih nejednakosti. Regio-

nalne neravnomernosti ne samo u ekonomskom već i u demografskom i socijalnom smislu vode ka mnogim socijalnim i političkim rizicima. Poseban problem predstavljaju značajne razlike na tržištu rada koje imaju tendenciju stalnog produbljivanja i upornog opstajanja u uslovima usporene tranzicije.

S obzirom na to da tržište rada odlikuje neusaglašenost ponude i tražnje radne snage, visoka stopa nezaposlenosti, naročito kada su u pitanju mladi, kao i nepovoljna kvalifikaciona i starosna struktura nezaposlenih, trebalo bi pronaći odgovarajuće mehanizme i instrumente koji će pridoneti njegovom boljem funkcionisanju. Značajni rezultati u borbi protiv visoke stope nezaposlenosti u Srbiji mogu biti ostvareni ukoliko bi bio primenjen diferencirani pristup u rešavanju ovog problema na regionalnim tržištima rada. On bi se odlikovao usvajanjem specifičnih mera aktivne politike zapošljavanja koje bi mogle imati adekvatno dejstvo samo u kombinaciji sa sprovođenjem obrazovnih i stručnih programa koji bi odgovorili potrebama tržišta rada. U Srbiji postoji neprilagođenost obrazovnog sistema, koja se ogleda u tome da se mladi ljudi obrazuju za zanimanja kojima je tržište rada prezasićeno, a gotovo da i nema zainteresovanih za ona koja tržište rada najviše treba. Stoga, poseban akcenat bi trebalo biti stavljen na usvajanje strategije obrazovanja koja će biti u skladu sa društveno ekonomskim razvojem zemlje. U cilju jačanja performansi tržišta rada, neophodno je poboljšati ponudu radne snage u vidu obogaćivanja znanja kako nezaposlenih tako i zaposlenih uz pomoć značajnih investicija u ljudski kapital.

Srbiji je, kao što smo ranije napomenuli, neophodna reindustrijalizacija, odnosno poslovanje nekoliko desetina velikih preduzeća koja će biti generator privrednog rasta i izvoza i lider tehnološkog razvoja i zaposlenosti. Privlačenje stranih investitora putem stvaranja povoljnog poslovnog ambijenta, koji bi se odlikovao stimulativnim zakonskim regulativama na uspostavljanju i objašnjavanju prava vlasništva, niskim troškovima rešavanja sporova, transparentnim ekonomskim transakcijama i poštovanjem ugovornih obaveza, doprinelo bi značajnom povećanju zaposlenosti. Imajući u vidu da se tržište rada suočava sa brojnim izazovima, posebnu pažnju treba pokloniti uticaju slobodne trgovine, transferu novih tehnologija i slobodnom kretanju ljudi, kapitala i robe.

LITERATURA

1. Arandarenko, M., Nojković A. 2007. *Pregled tržišta rada u Srbiji*, Center for Democracy and Reconciliation in Southeast Europe/Novosadski humanitarni centar, Novi Sad.
2. Botrić V. 2007. Regional Labour Market Differences in Croatia: Evidence from the 2000-2005, *Labour Force Survey Data*.
3. Đukić, P. 2009. Ekonomska politika u kriznim uslovima: Nastavak reformi ili mere u iznudici, *Ekonomska politika Srbije u 2009. godini i izazovima svetske ekonomske krize*, Beograd: Naučno društvo ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu, str. 293-307.
4. Elhorost, P. 2003. The Mystery of Regional Unemployment Differentials: Theoretical and Empirical Explanations, *Journal of Economic Surveys*, Vol. 17, No. 5, pp. 709-748.
5. Maksimović, M. 2009. Nezaposlenost i globalna kriza, *Zbornik radova „Kriza i globalizacija“*, Institut društvenih nauka, Beograd.
6. Maksimović, S. 2009. Subjektivni faktor i razvoj, *Zbornik radova „Kriza i razvoj“*, Institut društvenih nauka. Beograd.
7. Radovanović, V. 2007. *Politika i metodi regionalnog razvoja*, Beograd: Institut društvenih nauka.
8. Radovanović V., Maksimović M. 2010. Tržišta rada i (ne)zaposlenost u Evropskoj uniji i Srbiji - regionalni aspekt, *Zbornik radova*, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU.
9. Šuković, D. 2009. Stanovništvo Srbije u fokusu tržišta rada, *Stanovništvo*, vol. 2, str. 85-99.
10. Šuković, D. 2007. Nezaposlenost i tržišta rada Srbije, *Ekonomske vidice*, vol.12, br.1, str. 55-68
11. Šuković, D. 2006. *Tržište rada i ekonomske nejednakosti*, Beograd: Institut društvenih nauka.
12. *** 2011. Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2011., Beograd: Republički zavod za statistiku.
13. *** 2006. *Mapa tržišta rada Srbije: Ocena regionalnih razlika i potencijala*, Beograd: Centar za visoke ekonomske studije.
14. <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/> - Republički zavod za statistiku Republike Srbije.

REGIONALNI RAZVOJ I PROMJENE U SEOSKOJ PORODICI CRNE GORE

APSTRAKT

U praćenju promjena i razvoja društva i njegovih demografsko-populacionih kretanja, porodica i njeno mjesto stanovanja, zauzimaju veoma važno mjesto. Posebnu pažnju u ovoj analizi, kada je u pitanju mjesto stanovanja porodice, posvetili smo promjenama uloga u porodici, dinamici odnosa među članovima, kao i održavanju njezinih osnovnih funkcija – reproduktivne, vaspitne i ekonomske, sve u cilju dobijanja jedne preglednije demografsko-populacione slike našeg društva. Utvrđeno je već ranijim istraživanjima da veličina i opseg ovih promjena zavise od nivoa ekonomske i kulturne razvijenosti samoga društva, nastanjenosti u ruralnom ili u urbanom području, kao i od djelovanja tradicionalnih vrijednosti koje su u nekom društvu (sredini) rasprostranjene. Međutim savremeni način života, intenzivne promjene u hijerarhiji društvenih vrijednosti, pa i promjene u tretiranju same porodice, donosile su i donose, velike i brze promjene u njezinom funkcionisanju i strukturi.

Ključne riječi: *urbano i ruralno područje, promjene u porodici, tradicija, savremeni način života*

ABSTRACT

In the monitoring of changes and development of society and its demographic and population trends, family and its position, occupy a very important place. We dedicated particular attention in this analysis, when it comes to the place of residence of the family, to the changes in family roles, the dynamics of relations among members, and to maintenance of its basic functions - reproductive, educational and economic, all this in order to get to survey demographic and population picture of our society. Through previous studies it has been established that the size and scope of these changes depend on the level of economic and cultural development of the society itself, the settlement of population in rural or urban area, as well as of the influence of traditional values that are in spread a society (environment). However, modern way of life, intensive changes of the hierarchy of social values, and changes in the treatment of the family, brought and still brings major and rapid changes in its functioning and structure.

Key words: *urban and rural areas, changes in family, tradition, modern lifestyle*

EKONOMSKA I DEMOGRAFSKA (NE)STABILNOST

Za crnogorske ruralne zajednice (kao i za zajednicu u cjelini) poslednjih decenija, karakterističan je izrazit diskontinuitet u razvoju. U Crnoj Gori, kao i u ekonomski razvijenijem dijelovima svijeta, pod uticajem industrijalizacije se odvijao proces deagrarizacije i deruralizacije koji je prouzrokovao smanjivanje udjela poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu, kao smanjivanje broja stanovnika koji su ostali da žive na selu. Specifičnost tih promjena u Crnoj Gori ogledala se u tome što je taj proces išao veoma brzo, znatno brže nego u razvijenijim dijelovima svijeta. Poljoprivredno stanovništvo u ukupnom stanovništvu se, za nekoliko decenija, smanjilo više puta – od oko 80% neposredno posle Drugog svjetskog rata, do oko

1 Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet Nikšić, Studijski program za sociologiju

10%, prema najnovijim procjenama u većini crnogorskih opština². U kratkom vremenskom periodu (čak neprirodno kratkom za ovu vrstu društvenih procesa) ogroman broj ljudi je promijenio zanimanje, mjesto i stil življenja. Proces deagrarizacije je bio neintenzivniji u periodu između sredine pedesetih i sredine sedamdesetih godina prošlog vijeka. Međutim, pored ogromnog i brzog smanjenja broja stanovnika u prošlosti, problem sadašnjosti crnogorskog sela je i u tome, što na selu živi znatno više stanovnika u odnosu na one koji se bave poljoprivredom. Tako, po poslednjem *Popisu poljoprivrede* iz 2010. godine, imamo 48.847 porodičnih poljoprivrednih gazdinstava ali ujedno imamo i 59.360 ha neobrađenoga poljoprivrednog zemljišta, što pokazuje da je u Crnoj Gori uveliko došlo do *razdvajanja sela i poljoprivrede*.

Kratak *rezime ranijih i današnjih istraživanja* o depopulaciji, deagrarizaciji i jednom teškom životu sela i njegovih stanovnika, kao bitnim uzrocima današnje *demografsko – populacione slike našeg društva*, potkrepljujemo i rezultatom našeg istraživanja³ u kome anketirani članovi seoskih domaćinstava, u skoro pa duplo više slučajeva u odnosu na stanovnike gradskih područja, *perspektivu svoje porodice vide kao sasvim lošu*. Takođe ispitanici čija porodica živi u gradu generalno gledano, imaju pozitivniji stav o perspektivi svoje porodice nego ispitanici čija porodica živi na selu.

Kao *jedan od uzroka* ovakvih stavova stanovnika seoskog područja Crne Gore je vidna društvena zanemarenost seoskog stanovništva Crne Gore, koja je danas najočitija na primjeru korišćenja fondova i infrastrukture iz domena zajedničke potrošnje, što se manifestuje kroz, nedovoljnu obuhvaćenost penzionim fondom, djelimično zdravstveno osiguranje, insuficijentnost mreže zdravstvenih ustanova, škola, kao i ustanova kulturno-obrazovnog i rekreativnog karaktera. Pored toga nizak je i stepen komunalne infrastrukture i higijensko-tehničke opremljenosti kuća i stanova, tako da veliki broj sela nema izgrađen vodovod i kanalizaciju.⁴ Sa druge strane krupna ulaganja u pojedine gradske centre Republike ipak ostavljaju nadu stanovništvu urbanog područja koje u 61.1% slučajeva kažu da je njihova perspektiva dobra i sasvim dobra. Ipak ono što je glavna karakteristika ovoga nalaza jeste činjenica da velika većina naših ispitanika, svoju budućnost vidi kao sasvim neizvjesnu, (u više od 35% slučajeva), što je sigurno podatak, kojim se trenutni dominantni društveni poredak Crne Gore nikako ne može pohvaliti.

Ono što je dakle ovdje bitno naglasiti jeste činjenica da je položaj članova seoske i gradske porodice bitno determinisan društvenim statusom stanovništva u cjelini. Gledano na nivou globalnog društva, seosko stanovništvo je kako sva istraživanja (kako u Crnoj Gori, tako i u regionu) pokazuju u nepovoljnijem položaju u odnosu na gradsko, pa skoro da poprima obilježja marginalne društvene grupe, izložene djelovanju složenog mehanizma "sistemske inhibicije" „Sistemska inhibicija djeluje u pravcu potiskivanja pripadnika određenih grupa i slojeva na niže ljestvice socijalne hijerarhije posredstvom: porodice, obrazovnih institucija, tržišta radne snage, profesionalnih udruženja, socijalno zaštitnih institucija i sl“ (Bobić, 1999, 93). Ovu tvrdnju o sistemskoj inhibiciji i mi opravdavamo nalazima našeg istraživanja, gdje anketirani stanovnici crnogorskog sela u 33.8 % slučajeva tvrde da njihova porodica (i pored riješenog stambenog pitanja⁵ i u većini slučajeva pretpostavljenog riješenog problema prehrane porodice) nije ekonomski samostalna. Mehanizam sistemske inhibicije stoga je daleko izraženiji na seoskom području nego što je to slučaj u gradskoj sredini

2 Zavod Za Statistiku Monstat Prvi Rezultati Popisa Poljoprivrede 2010. Godine Za Porodična Poljoprivredna Gazdinstva <http://www.monstat.org/cg/>

3 Ovaj rad predstavlja segment istraživačkog projekta Instituta za sociologiju iz Nikšića pod naslovom: "*Sociološki aspekti demografskih kretanja i populacione politike u Crnoj Gori*" realizovanog u saradnji sa CANU, 2010. godine na teritoriji cijele Republike.

4 Vidi šire: Srđan Vukadinović, *Kvalitet života crnogorskog sela na razmeđu milenijuma*, CANU knjiga 66, SELO U CRNOJ GORI, Podgorica 2004. 2004, 116 - 118

5 Očekivana pretpostavka kada je stanovanje u pitanju a koju smo postavili na početku istraživanja se i obistinila. Vlastitu kuću na selu posjeduje 77.1% ispitanika, dokle je slučaj sa gradskom porodicom skoro pa upola drugačiji jer 39.3% ispitanika živi u vlastitoj kući dokle 58.7% ispitanika živi u svome ili iznajmljenom stanu.

gdje naši ispitanici, u 75.9% slučajeva tvrde da su ekonomski samostalni. Ovaj podatak svakako ukazuje na pozitivniji stav ispitano gradskog stanovništva u odnosu na seosko i njihove perspektive kada je budućnost u pitanju. Dakle potvrđena je početna pretpostavka o povećanju i izraženoj nejednakosti, materijalnih uslova života između seoskih i gradskih porodica. Takođe ovaj nalaz ukazuje na dramatične poremećaje u društveno-ekonomskom položaju seljaštva, kao posledici globalne i lokalne dezorganizacije seljačkog načina života.

Ekonomska, a posebno *agrarna*, politika je svakako uticala na rezultat koji smo dobili kao i na ukupno slabljenje ekonomske moći ovih gazdinstava. Ova konstatacija izražena statističkim pokazateljima se nalazi i u našim nalazima istraživanja, u kojima se uviđa činjenica da danas u Crnoj Gori ispitanici sa sela u 60.9% slučajeva imaju *primanja niža od stotinu eura* po članu domaćinstva. Penzionim fondom se nastojalo riješiti pitanje stanovnika ruralnog područja koji su cijeli svoj život posvetili poljoprivredi, međutim primanja koja su danas ispod egzistencijalnog minimuma (penzije u poljoprivredi ne iznose više od 50 eura), *sigurno neće poboljšati sliku sela u očima onih koji mu jedino mogu udahnuti život, u očima mladih*. U gradu je ipak nešto povoljnija situacija u odnosu na selo, jer 39 % naših ispitanika prima iznad 200 eura mjesečno. Međutim sabirajući troškove, jedne potošačke korpe prosječne crnogorske porodice i našeg rezultata gdje je ukazano da svega 33.9% ukupnog broja naših ispitanika prima preko dvjesto eura mjesečno, dobijamo rezultat koji je projektovala i svjetska banka za 2010. godinu, gdje se kaže da je „blizu 40% stanovništva Crne Gore u zoni siromaštva“ (Vukićević, 2010, 370).

Na osnovu iznijetih podataka pouzdano možemo tvrditi da je *ekonomska moć* ruralnih zajednica u Crnoj Gori, u najvećem dijelu *veoma slaba*, te da se poslednjih godina *rapidno pogoršava*. Seoska domaćinstva i posebno poljoprivredna gazdinstva su nisko produktivna. To možda najbolje ilustruje podatak da jedan poljoprivrednik kod nas prosječno teško da proizvode za jednog stanovnika Republike, dok je taj odnos u Evropskoj uniji jedan prema šezdeset i pet, a u SAD, prema najnovijim podacima, časopis „Science“⁶ za februar 2010. godine), čak jedan na prema sto dvadeset i devet. Ovo je posledica mnogobrojnih faktora, među kojima je jedan od najznačajnijih *usitnjenost posjeda* u crnogorskom selu, (2,13 ha obradive, korišćene površine po gazdinstvu, u odnosu na preko 15 ha u EU i još znatno više u SAD).

Kao rezultat navedenog stanja, jeste mali i sve manji broj čisto poljoprivrednih gazdinstava na selu. Službeno ih se vodi blizu 49.000, a po nekim procjenama mi praktično imamo vrlo mali broj *čistih poljoprivrednih gazdinstava* jer su kriterijumi za njihovo određivanje⁷, blago rečeno podložni raspravi. Sve to, i mnogo šta drugo u pogledu *tehničko-tehnološke i ekonomske (ne)moći seoskih domaćinstava*, a time i ruralnih zajednica, ne korespondira sa *izuzetno bogatim prirodnim i drugim resursima ruralnih područja u Crnoj Gori*. Najveći dio ovih potencijala je ili neiskorišćen uopšte, ili se koristi neracionalno i krajnje ekstenzivno. Ono što bi međutim, ljudima sa sela danas trebalo da predstavlja *jedinu i veliku* prednost u odnosu na stanovnike urbanih područja, jeste zdrava ishrana, na koju stanovnici grada u 74.5% slučajeva našeg istraživanja, troše najveći dio svoga budžeta. Ipak slika sa seoskog područja, gdje bi svojim radom seljaci trebali da obezbeđuju sopstvenu egzistenciju, nije reprezentativna, tj. u odnosu na grad morala je biti daleko pozitivnija. *Međutim naš agrar ne stoji u zavidnom položaju, kada ukupno u 90.1% slučajeva naši ispitanici sa sela, više od pola svoga budžeta izdvajaju za ishranu* (Tabela br.1)

6 <http://www.sciencedirect.com/science/journal/07430167>

7 "Porodično poljoprivredno gazdinstvo je gazdinstvo koje koristi najmanje 1000 m² poljoprivrednog zemljišta ili manje od 1000 m² poljoprivrednog zemljišta, a posjeduje: 1 kravu i 1 tele, ili 1 kravu i 1 june, ili 1 kravu i 2 odrasla grla sitne stoke, ili 5 odraslih ovaca ili koza, ili 3 odrasle svinje, ili 4 odrasla grla ovaca, koza ili svinja zajedno, ili 50 komada odrasle živine, ili 20 košnica pčela) <http://www.monstat.org/cg/>

TABELA BR.1: „KOLIKO PORODIČNOG BUDŽETA VAŠA PORODICA TROŠI NA ISHRANU?“

		Najveći dio	Pola budžeta	Manji dio	Ostalo	Total
Mjesto	Selo	97	40	15	0	152
		63.8%	26.3%	9.9%	.0%	100.0%
	Grad	344	87	30	1	462
		74.5%	18.8%	6.5%	.2%	100.0%
Total		441	127	45	1	614
		71.8%	20.7%	7.3%	.2%	100.0%

$$\chi^2 - 7.008, df = 3, C = 0.105, p = .072.$$

U *demografskom pogledu* situacija na ruralnim područjima Crne Gore je još nepovoljnija. Procesi deagrarizacije kao što smo vidjeli, su se odvijali stihijski i suviše brzo, što je proizvelo mnogobrojne negativne posljedice, ne samo po selo već i po društvo u cjelini. Iako relativno učešće poljoprivrednog stanovništva odnosno njihovih gazdinstva u ukupnom stanovništvu i dalje nije malo (oko 10% naspram brojke u Evropskoj uniji gdje je učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu 5,3%), ono je, svakako, *nesrazmjerno* stepenu opšte društvene razvijenosti i stepenu razvijenosti poljoprivrede posebno. Sa druge strane, *kvalitativne komponente* poljoprivrednog stanovništva nisu nimalo ohrabrujuće. Naime, ovo stanovništvo ubrzano stari i već danas imamo velik procenat tzv. staračkih domaćinstava, kao i onih koja su bez naslednika⁸. Najveći dio naših sela je već odavno, a posljednjih desetak godina posebno, zahvatila duboka demografska kriza. U preko 80% naših sela evidentirana je opadajuća stopa prirodnog priraštaja, a oko 70% njih je zahvatio proces, manje ili više izrazite, depopulacije. Nijesu rijetka i ona sela koja su bukvalno pred gašenjem, kao i ona koja su nestala sa demografske mape Crne Gore. Razlozi ovako poražavajuće slike, koja nam je predložena iz ruralnog područja, naziru se kroz rezultate našeg istraživanja, na osnovu čijih pokazatelja se jasno vidi da u ruralnoj sredini, u odnosu na urbanu, nepovoljno djeluje *više činilaca* kada je u pitanju *rađanje i broj djece u porodici*. U 36.3% slučajeva iz ruralne sredine u odnosu na 27.6% stanovnika urbanog područja, na samostalno odlučivanje o broju djece u porodici je djelovalo i sprečavalo pored već pomenutog ekonomskog momenta i niz drugih faktora. Neke od ovih činilaca smo već pomenuli, a ostali bi tek trebalo da budu ispitani jednim opsežnijim sociološkim istraživanjem.

Međutim i pored boljeg ekonomskog položaja, bolje perspektive, ranijim istraživanjima utvrđenog kvalitativnijeg života, kao i veće ekonomske samostalnosti, uzdržavanje od rađanja više djece jer su *“Bebe skupe”* podržava više ispitanika iz grada. U 19.7% slučajeva ispitanici iz urbane sredine smatraju da se treba uzdržavati od rađanja više djece, radi skupoće koje sa sobom Bebe nose. Ispitanici sa sela u 12.2% slučajeva podržavaju ovu tvrdnju, dok čak 87.8% ispitanika na nju odgovara odrično. Egzodus mladih sa ruralnog područja i sveopšta depopulacija ovog prostora, doprinosi da se preostalo stanovništvo (i pored izraženih ekonomskih problema sa kojima se suočava) bez rezervno nada *dječijem plaću*.

Pored navedenih objašnjenja, ovdje se javlja jedno od glavnih obilježja seoske porodice u odnosu na gradsku, a to je njen *familizam* tj. podložnost ličnih ciljeva porodičnim, djelimična kontrola pojedinca od strane porodice i *jaka integritasnost pojedinca u porodično i srodničko okruženje*. Ponašanje svakog pojedinog člana porodice na selu bitno je određeno i tradicijom, po kojoj je polna, dobna i generacijska pripadnost *conditio sine gua non* njegovog porodičnog, pa i društvenog položaja.⁹ A ovaj kodeks nikako ne bi odobrio tezu da se treba uzdržavati od rađanja djece iz razloga što su „Bebe skupe“. *Ovim istraživanjem je opovrgnuta i pret-*

8 I u našem projektu se potvrđuje ova teza, jer je preko 70% naših ispitanika sa sela je u godišnjoj dobi preko trideset godina.

9 Dakaze tvrdnji da u Crnoj Gori i dalje dominiraju tradicionalne porodične vrijednosti, te da je tradicionalizam drastično prisutniji u Crnoj Gori nego što je to slučaj sa drugim evropskim zemljama u svome istraživanju pod nazivom „Porodica i porodične vrijednosti u Crnoj Gori nakon prve decenije XXI vijeka“ dao je Miloš Bešić

postavka koja je utvrđena ranijim istraživanjima u regionu S. Vujovića gdje se kaže, da u urbanoj sredini i djelimično u ruralnoj, (za razliku od ranijeg patrijahalnog pravila u kome se navodi da treba radati što više djece), od kraja sedamdestih godina prošlog vijeka pa sve do danas, se proširilo uvjerenje da je bolje imati manje djece, kojima je moguće obezbijediti sigurniju budućnost. (Vujović, 2004, 97-98). Nije zanemarljiv ukupan broj, od 17.8% naših ispitanika, koji bi se uzdržali od rađanja više djece zbog teže ekonomske situacije, ali je ipak veliko olakšanje za naš dalji demografsko-populacioni razvoj, ukupan broj od 82.2% naših ispitanika i iz urbanog i ruralnog područja, koji se ne bi odrekli rađanja više djece jer su „Bebe skupe“.

Zaključujući ovaj kratak pregled ekonomskih i demografskih uticaja na porodični život možemo konstatovati, da ubrzana deagrarizacija, usporena industrijalizacija i urbanizacija, te sve izraženija depopulacija, kao i promjene u globalnom društvu, imaju ambivalentne, ali uglavnom negativne posljedice na društveni, kulturni, psihički i duhovni život sela i seljaštva, prije nego li na urbane porodice Crne Gore. Najsnažnije promjene koje su ovi procesi izazvali na socio-kulturnom planu, su se manifestovale na sistemu vrijednosti, na oblicima i vidovima ruralne društvenosti, na srodničke odnose u selu, na socijalnim institucijama, na seoskom javnom mnjenju, na socijalnoj kontroli, na odnose unutar porodice, te na kraju krajeva i na odnose koji bi bili u domenu istraživanja socijalne patologije. Te promjene se mnogo više odnose na raspad starih vrijednosti, institucija, kao i porodičnog načina života, nego na novostvoreni, konzistentni vrijednosni sistem i ruralni način života. Pokazatelji samo potvrđuju ove konstatacije, jer svoje mogućnosti u zasnivanju svoga novog, porodičnog jezgra (kao veoma bitnog indikatora cjelovite populacione politike i adekvatnog demografskog razvoja društva) u navedenim vrijednosno-društvenim odnosima i okolnostima, kao sasvim povoljne ocjenjuje svega 15.7% ispitanika sa sela. Sa druge strane u gradu je situacija nešto drugačija jer skoro trećina ispitanih potvrdno ocjenjuje već navedenu tvrdnju, dokle se za opciju sasvim nepovoljne izjašnjava 19.2% ispitanika iz grada, nasuprot 25.5% ispitanika sa ruralnog područja. Rezultat koji ne treba posebno komentarisati, jer je o „novim determinantama“ seoskog načina života kod nas, već dovoljno rečeno.

OMLADINSKE ASPIRACIJE

Mladi su najdinamičnija sociodemografska i kulturološka kategorija, pa su zato oni i metodološki najpodobni za proučavanje odnosa urbane sredine prema ruralnom području i mogućnosti povratka njemu. Oni bi trebali da budu istinski nosioci modernizacije i stvarnja novog tipa sela u Crnoj Gori, međutim danas je izražen problem što oni više, niti žele da žive na selu, niti da se bave poljoprivredom. Sa eksplicitnog (teorijskog) stanovišta utvrđivanje uzroka ove pojave, kao što smo vidjeli neće biti naročito težak zadatak, ali sa praktično razvojnog, to je jedan od najtežih realnih problema sa kojima se suočava naša ruralna sredina. Od osjećaja društvene isključenosti, preko lošijeg materijalnog položaja, nerazvijenih ruralnih institucija, do ključnog problema ove pojave, neuravnoteženosti polova, mladi, danas selo zaobilaze u „širokom luku“, ni pošto ne vezujući svoju budućnost za ovo područje.

Brojni su dakle činioci koji su u pozadini namjera mladih da ostanu ili napuste svoje mjesto boravka. Prisustvo ili odsustvo korelacijskih veza je dosta jednostavno utvrditi statističkim metodama, ali je osnovna teškoća u ovoj sociološkoj analizi bila objasniti na koji način i zašto ta povezanost funkcioniše, pogotovu kad se ispituju stavovi i mišljenja o porodičnom životu. Iz naše analize, doduše više na jednom deskriptivnom nivou, izdvojili smo neke od momenata¹⁰ koji determinišu prostornu (ne) stabilnost mladih i bitno utiču i na ukupna demografsko – populaciona kretanja društva.

Vezanost omladine za svoje mjesto stanovanja jedan je od veoma važnih pokazatelja kvaliteta sredine o kojoj je riječ, bilo da se radi o urbanom ili ruralnom području. Jer mnogi su razlozi koji ljude zadržavaju na

10 Za potrebe ove analize njihove odgovore saželi smo u dvije kategorije: „opredjeljenja života na selu“ kao i „opredjeljenja života u gradu“ ako bi to njihovoj porodici obezbijedilo samostalnost i perspektivu“. Dobijeni rezultati su na žalost bili očekivani.

jednom prostoru, kao i oni koji ih sa tih prostora »guraju«. Efekat “push–pull” u sociologiji uglavnom je poznat kod razmatranja odnosa urbano–ruralno, gdje se obično urbana sredina posmatra kao ona koja privlači a ruralna kao ona koja ka gradu gura stanovništvo. Razumije se, usled društvene dinamike, stvari nijesu tako jednostavne kao što na prvi pogled to može da izgleda. Zato bi i neke buduće detaljnije analize trebale da pokažu koliko su njihove namjere pod uticajem i izraz *lokalnih životnih prilika*, a koliko ih treba pripisati djelovanju *individualnih, grupnih, pa i globalnih društvenih faktora*.

Iako stručnjaci iz određenih oblasti shvataju vrijednost potencijala koje leži i u prirodnom okruženju, i u nasleđenim ruralnim strukturama integralno vezanim za okruženje, ipak kao što se vidi iz priloženog rezultata u Tabeli br. 2 to ne znači da i većina omladine u društvu shvata da je crnogorsko selo potencijal. Pa i po cijenu samostalnosti i buduće (bolje) perspektive porodice, 64.2% ispitane omladine ne bi prihvatilo da živi na selu. To je problem koji ne treba zanemariti jer se, u suprotnom, može dogoditi da u stvarnosti ne postoji dovoljno kritična masa da se određene promjene u našem ruralnom području i dogode.

TABELA BR.2. „KADA BISTE BILI U PRILICI DA LI BISTE SE BEZ RAZMIŠLJANJA OPREDJELILI ZA ŽIVOT U SEOSKOJ SREDINI KOJA VAŠOJ PORODICI OBEZBEĐUJE SAMOSTALNOST I PERSPEKTIVU?“

		Da	Ne	Total
Omladina	Učenik	78	107	185
		42.2%	57.8%	100.0%
	Učenice	51	151	202
		25.2%	74.8%	100.0%
	Student	37	37	74
		50.0%	50.0%	100.0%
	Studentkinje	24	45	69
		34.8%	65.2%	100.0%
Total		190	340	530
		35.8%	64.2%	100.0%

$$\chi^2 - 19.556, df=3, C = 0.189, \rho = .000$$

Mlade žene iz urbane sredine, na osnovu nekih ranijih istraživanja, koja su pokazala da su sklone više od muškaraca da iskazuju empatiju, više brinu o javnom (društvenom) dobru, senzibilnije su prema drugim ljudima i spremne su da paticipiraju u volonterskim i humanitarnim aktivnostima; u isto vrijeme svjesne današnjih nedostataka života u crnogorskom selu i isključenosti koju sa sobom život u njemu nosi, imaju i *mno-go manje želje nego mladići*, da se pod određenim uslovima vrate u novo crnogorsko selo i u njemu grade svoju budućnost. Jer kao što se u našim nalazima jasno vidi 74.8% ispitanih učenica i 65.2% studentkinja ne podržava život u ruralnom području i ako bi to obezbijedilo egzistenciju njihove porodice. *Nejednaka raspoređenost polova u selima Crne Gore je danas jedan od velikih problema sa kojima se susreće stanovništva ruralnog područja. Međutim već sutra će to predstavljati jedan od ključnih problema, sa kojim će se susresti i svi kreatori strategija, planova i programa kada je u pitanju nova agrarna i ruralna politika stvaranje novog tipa sela u Crnoj Gori.*

Aspiracije mladih i dalje se uglavnom vezuju za život u gradu, odnosno za život izvan seoske sredine, jer selo (kao što smo vidjeli) danas ne predstavlja psihosocijalni oslonac i element njihovog identiteta, što ima izrazito nepovoljne ne samo psihosocijalne već i društvene posledice. Na isto ponuđeno pitanje sa izmijenjenim modalitetom koji je umjesto *seoske* upućivao mlade na *gradsku* sredinu dobili smo rezultat gdje se za potvrđan odgovor na ovu tvrdnju opredijelilo očekivanih 91.7% naših ispitanika. Ono što je statistički značajno jeste ukazati na podatak da se za gradsku sredinu ponovo više opredijeljuju pripadnice nježnijeg pola, nego što je to slučaj sa muškarcima, koji u više od 13% slučajeva ne bi odabrali gradsku sredinu za stalno mjesto svoga boravka i ako bi im ona omogućila sigurnost porodice.

Ono što smatramo ipak *najvrednijim nalazom* ovoga rada jeste donekle ohrabrujući podatak da mladi u Crnoj Gori, *pokazuju znatno veće afinitete nego ranije, ka ostanku u području koje bi obezbijedilo njihovu porodicu sigurnu egzistenciju* (njih više od 35% bi se opredijelilo za život na selu, kako bi obezbijedili svoju porodicu). Ako prihvatimo vjerovatnim, da objašnjenje ovog respektabilnog osjećanja zadovoljstva kod velikog broja naših ispitanika pripisujemo faktoru «subjektivne (psihološke) privrženosti selu» kojega su konstatovala i čak još neka ranija istraživanja¹¹ (Dilić, 1976:51). Njegova je pozadina ipak nešto malo drugačija danas. Nekada je «psihološka privrženost» selu kod mladih ljudi više bila odraz «specifične» socijalizacije i odrastanja u zajednici patrijahalnog poretka koja se manifestovala u specifičnom stavu prema zemlji kao dominantnoj vrijednosti (*kako upućuje rezultat iz sedamdesetih godina prošlog vijeka*). Danas se pak ova intimna i psihološka vezanost i identifikacija sa zemljom nemože naći među mladom generacijom. Vjerovatnije je ipak da njihovo zadovoljstvo i privrženost selu više odraz geografske lociranosti u određenom ambijentu (ekološko okruženje), ali i odraz društvene i ekonomske krize koji grad čini sve manje privlačnim. Da li je to zaista tako, odgovoriće završni rezultati ove analize.

Konkretizacija jedne od naših osnovanih pretpostavki jeste dakle, da u svim strukturama stanovništva Crne Gore, pa i kod mlade populacije, a sa stanovišta sadašnjosti i pogotovo sa stanovišta budućnosti, postoji otvoren ili latentan interes za vraćanje »života selu«. Međutim treba odmah ispitati tu strukturu interesa, stavova i opredjeljenja sadašnje generacije i identifikovati ih u ekonomiji, ekologiji, socijalnom razvoju, a zatim je ne gubeći vrijeme, tipizirati i ugraditi u »Novi, savremeniji tip sela« u korelaciji, sa strateškom orijentacijom društva da stvara mogućnosti, da ono profunkcioniše. Jer vremena za čekanje više nema, selo je kako upozorava prof. Vukićević u „*zmajevim kočijama*“ u kojima niko ne kontroliše smjer niti brzinu kretanja, *stoga se mora reagovati pravovremeno, ili ćemo ih ubrzo izgubiti iz vida, zauvijek*.

Budućnost je neizvjesna, te ju je teško i predviđati, pa je teško dati i odgovor na pitanje: Da li je relativno zapažena stabilnost i potencijal mladih na ovom primjeru, tek trenutno stanje ili korak ka novoj vitalnosti crnogorskog sela? Jer potreba Novog tipa sela, novog seoskog života i u tom smislu savremenijeg razvoja ruralnog područja, „je prije svega, potreba savremenog i progresivnog razvitka Crne Gore, a ne samo potreba sela« (Vukićević 2003, 287).

POGLED U BUDUĆNOST

Kada je riječ o budućnosti i perspektivama razvoja crnogorskog društva uopšte, te prema tome, i seoskog područja, istraživanje nedvosmisleno pokazuje da ljudi koji su obuhvaćeni ovim istraživanjem nije si ni pretjerani optimisti ni pesimisti već su čini se fundamentalno nesigurni. Jedan od glavnih razloga je taj što je sadašnji trend razvoja prema ocjeni ispitanika/ca nejasan i što ga je teško odrediti nekim sigurnim značenjem.

TABELA 3. „KAKO PROCENJUJETE PERSPEKTIVU RAZVOJA CRNOGORSKOG DRUŠTVA?“

Pol	Sasvim je dobra	Nije dobra	Nije mi jasna	Σ
Muški	69	100	139	308
	22.4 %	32.5 %	45.1 %	100.0 %
Ženski	49	105	154	309
	15.9 %	3.0 %	50.1 %	100.0 %
Σ	118	205	293	617
	19.1 %	33.2 %	47.7 %	100.0 %

$$C=0,092; \chi^2-5,278; df-3; p=0,153$$

11 Već spomenuto istraživanje prije tridesetak godina konstatovalo je da je «omladina u velikoj mjeri subjektivno privržena selu i da je ta psihološka povezanost jedna od osnovnih odrednica njenog stava prema vlastitom miljeu.

U prilog navedenom stavu o fundamentalnoj nesigurnosti koju ispitanici/e imaju u pogledu perspektive i razvoja društva, najbolje svjedoči nalaz ovih istraživanja koji ukazuje da je za najveći broj ispitanika/ca (47.7 %) istakao da mu perspektiva razvoja društva *“nije jasna”*, a tek posle slijede umjereni pesimisti koji su u 33.2 % slučajeva ocijenili da perspektiva razvoja *“nije dobra”* i optimisti koji su u 19.1 % slučajeva perspektivu razvoja crnogorskog društva ocijenili kao *“sasvim dobru”*. Statistički značajne razlike nema u odgovorima muških i ženskih ispitanika/ca, kao ni s obzirom broj djece u porodici, mjesto življenja porodice-selo ili grad, bračno stanje ispitanika/ca ali se javljaju s obzirom na radno mjesto i školsku spremu. Najveći optimisti su ispitanici/e sa višom-visokom školom (26.0 %), zatim službenici (35.7 %) i rukovodioci (32.3 %), a najveći pesimisti su ispitanici/e sa osnovnom školom (10.5 %), radnici (15.9 %) i nezaposleni (9.8 %). Međutim, ono što je zajedničko svim ispitanicima jeste uvjerenje u nestabilnu sadašnjost i nejasnu budućnost razvoja društva, što ide u prilog ocjeni naših ispitanika da postoji raskorak između interesa građana, porodice i društva, o čemu svjedoče rezultati istraživanja koji pokazuju da 47.0 % ispitanika/ca smatraju da su ti interesi samo *“djelimično”* usaglašeni, 27.7 % smatra da nijesu *“nimalo”* usaglašeni, 18.2 % ispitanika/ca ističe da su ti interesi usklađeni samo sa interesima vladajuće političke elite, a svega 7.1 % ispitanika/ca smatra da postoji saglasnost interesa na relaciji društvo-porodica-građani. Ovaj stav o neusaglašenosti interesa između građana, porodice i društva, proizilazi iz uvjerenja građana da politička arena, ne samo da nije uspjela da realizuje proklamovana obećanja iz reklamnih kampanja brige društva o porodici, već ni da ostvari makro-ekonomsku stabilnost. Na drugoj strani, ovaj stav o neusaglašenosti interesa između građana, porodice i društva, kod omladine, kako rezultati istraživanja svjedoče stvara osjećaj izražene *“nepripadnosti”* društvu. Tako, na uzorku od 605 anketiranih studenata i učenika, njih 54.3 % je izjavilo da se *“često ne osjeća pripadnikom ovog društva”*. Zbog toga, nimalo nije iznenađujući podatak da 63.0 % ispitanika/ca smatra da njegova porodica nema dovoljno jasan plan za budućnost, a 14.9 % ispitanika/ca smatra da ga uopšte nema. Odsustvo perspektive znači odsustvo sigurnosti, a u odsustvu perspektive i sigurnosti, 43.2 % roditelja smatra da njegovo dijete nakon završene škole treba da ode na *“odsustvo”* iz države. Sa ovim stavom starijih ispitanika/ca slažu se i ispitanici/e iz istraživanja omladine koji su na isto pitanje iznijeli približno isti stav, opominjući da je njih 47.0 % spremno da nakon završetka škole napusti svoju zemlju, pri čemu učenici ovaj stav nadpolovično podržavaju. (Tabela 7). Na ovom primjeru se lako zapaža određena srodnost između episkih obećanja i lirske poezije o čežnji *“stranca”* u tuđini za svojom domovinom!

TABELA BR. 4. “DA LI MLADA OSOBA POSLIJE ZAVRŠENOG ŠKOLOVANJA TREBA DA NAPUSTI OVU ZEMLJU?”

Pol	Da	Ne	Σ
Učenik	98	96	194
	50,5%	49,5%	100,0%
Učenica	114	107	221
	51,5%	48,4%	100,0%
Student	39	45	84
	46,4%	53,6%	100,0%
Studentkinja	21	56	77
	27,3%	71,4%	100,0%
Σ	271	303	576
	47,0%	52,6%	100,0%

$$C=0,169; \chi^2-17,027; df-6; p=0,009$$

Ovi problemi sa kojima se suočava porodica mogu imati dalekosežno negativne posledice kako za socijalnu arenu porodičnih odnosa, tako i za demografski razvoj i perspektive porodice, a time i na perspektive društva kao cjeline, jer s jedne strane sve veća intezivnost društvenog života *“skraćuje vrijeme”* za porodični život, a s druge strane, kako rezultati istraživanja svjedoče, uopšte, opšta društvena *“nebriga”* za probleme

porodice su svakako za brigu, kad su u pitanju *“duge perspektive”*, kao što su demografski razvoj i zasnivanje porodice. O ovim problemima svjedoče i rezultati istraživanja koji ukazuju na nemar društva prema ovim problemima. Tako, na pitanje: “Koliko naš pravno-socijalni sistem stimuliše rađanje djece”, ispitanici/e su u svega 7.9 % slučajeva rekli *“dovoljno”*, a u 59.8 % slučajeva su rekli da pravno-socijalni sistem *“nimalo”* ne stimuliše rađanje djece. Time se u značajnoj mjeri i relativizuje ubjeđenje naših ispitanika/ca o “kulturnom plafonu” broja djece koji treba da ima jedna porodica, a po kome su ispitanici/e u 77.0 % izjavili da je to *“troje”* (44.3 %) i *“više od troje”* (32.7 %) djece jer pritisak ekonomskih i neekonomskih faktora na rađanje djece je prema ocjeni 40.3 % naših ispitanika/ca *“veoma veliki”*, a proklamovana briga društva o porodici je *“izuzetno mala”*, budući da samo 8.3 % ispitanika/ca smatra da se društvo *“dovoljno”* brine o tom problemu, tako da nezavisno od ocjene naših ispitanika/ca o visini “kulturnog plafona”, kao da se “stvaraju” uslovi u kojima će uskoro dijete za veliki broj porodica biti *“luksuzna roba”*, iako to naši ispitanici/e individualno ne doživljavaju kao svoju “filozofiju života”. Dakle, iako se ovdje stvari (kulturni obrasci) ne mijenjaju “preko noći”, ali po satu koji ubrzano otkucava postoje dobri izgledi da ubrzo “luksuzna djeca” i ovdje ugledaju svjetlost dana jer raskorak između očekivanja porodice i ne/mogućnosti društva je veliki, a “porodično-društveni mostovi”, kao da ne povezuju obale duha i sluha.

ZAKLJUČAK

Sve procjene i analize koje smo u ovom istraživanju izveli, jasno i nedvosmisleno ukazuju da je *ekonomska samostalnost porodice i ekonomska moć ruralnih zajednica* u odnosu na urbano područje, (u najvećem dijelu slučajeva) na *veoma niskom nivou*, te da se poslednjih godina *rapidno pogoršava*. *Postoji i u povećanju je (kao posledica globalne i lokalne dezorganizacije seljačkog načina života) izražena nejednakost materijalnih uslova života između seoskih i gradskih porodica, što dovodi da dramatičnih poremećaja u društveno-ekonomskom položaju seljaštva i agarara u cjelini*. Sve to, i mnogo šta drugo u pogledu *tehničko-tehnološke i ekonomske (ne)moći seoskih domaćinstava*, međutim ne korespondira sa *izuzetno bogatim prirodnim i drugim resursima sa kojima raspolažu crnogorska sela*.

Važno je na kraju napomenuti, da među anketiranim građanima seoskog i gradskog područja Crne Gore, *ne postoje razlike* kada je u pitanju osjećaj da *natalitetom očuvaju svoju porodicu, etnokulturni identitet, društvo u cjelini, ali da ih sama ekonomska organizacija društva, prvo mora na to motivisati*. Treba se ipak suzdržati od olakih generalizacija koje obuhvataju cijelu jednu neispitanu reviju različitih podkultura, društvenih kategorija i stilova vaspitanja obuhvaćenih kategorijom porodičnog života, u datom demografsko – populacionom trenutku. Iz tog razloga i ovaj nalaz bi mogao predstavljati značajan pokazatelj *trenutnog demografsko – populacionog kretanja* i kao takav predstavlja polaznu osnovu za *sve buduće strategije* koje bi na ovom polju trebalo da se izgrade i sprovedu.

LITERATURA

1. Anri, M. (1978), *Budućnost seoskih društava u industrijskom društvu*, Sociologija sela, br 61-62
2. Bobić, M. (1999), *Savremena seoska porodica i domaćinstvo u Jugoslaviji*, Stanovništvo vol. 37, br. 1-4, Institut društvenih nauka, Beograd
3. Dilić, R. (1976), *Istraživanje strukture stanovništva metropolskog područja Zagreba* Sociologija sela, 1976, br. 1 – 2, centar za sociologiju sela, grada i prostora instituta za društvena sveučilišta u Zagrebu
4. Zavod za statistiku Crne Gore (Monstat), <http://www.monstat.org/cg/>
5. Milić, A. (1981), *Domaćinstvo, porodica i brak u Jugoslaviji*, Institut za sociološka istraživanje Beograd
6. Vukićević, S. (2003), *Crna Gora na prelazu milenijuma*, Cetinje, Centralna narodna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“
7. Vukićević, S. (2010), *Kompetitivnost i tehnologija vlasti sa stanovišta položaja pojedinca i porodice u crnogorskom društvu* CANU Populacioni problemi, 73-6
8. Vujović, S. (2004), *Crnogorsko selo u tranziciji*, CANU knjiga 66, Selo u Crnoj Gori, Podgorica
9. Vukadinović, S. (2004), *Kvalitet života crnogorskog sela na razmeđu milenijuma*, CANU knjiga 66, Selo u Crnoj Gori, Podgorica